ETNIČKA POVJEST
BOSNE I HERCEGOVINE

SABRANA DJELA DR. O. MOMINIKA MANDIĆA

Svezak 5

ETNIČKA POVIJEST BOSNE I HERCEGOVINE

Z I R A L
Izvanredna izdanja
Knjiga 5

Urednik
Vinko D. Lasić

© ZIRAL
Izdavačko pravo na ovo i slijedeća izdanja i na prijevode pridržava ZIRAL - Upravni odbor, NORVAL, Ont., P.O. Box 97, Canada.

Tip. Ed. ESCA - Vicenza — Tiskanje dovršeno 1982
Printed in Italy

Dr. DOMINIK MANDIĆ

BOSNA I HERCEGOVINA

Povjesno kritička istraživanja

Svezak III

ETNIČKA POVIJEST BOSNE I HERCEGOVINE

2. izdanje

Z I R A L
ZAJEDNICA IZDANJA RANJENI LABUD
Toronto-Zürich-Roma-Chicago
1982

Omot izradio: Roman Forte
Zemljovidne kartice izradio: Ing. Ivan Biser
Knjigopisje i kazalo imena priredio: V. Lasić

SADRŽAJ

13 Predgovor
15 Predgovor prvomu izdanju

Dio I

ETNIČKO STANJE BiH U SREDNJEM VIJEKU

19 1. Hrvati su naselili Bosnu i Hercegovinu kod svoga dolaska na jug
25 2. Prema starim suvremenim izvorima stanovnici BiH u srednjem vijeku bili su Hrvati
25 1) Svjedočanhtvo « Methodosa » iz. g. 753
29 2) Svjedočanstvo hrvatske kronike 8-st. te « Kraljevstva Hrvata » i « Ljetopisa » Popa Dukljanina
30 3) Svjedočanstvo bizantskog pisca Ivana Kinamosa i arapskog geografa Ibn Idrisa
32 4) Svjedočanstvo splitskoga arhidakona Tome
33 5) Svjedočanstvo talijanskih pisaca A. Dandola i Fl. Bionda
34 6) Svjedočanstvo bizantskog pisca Halkokondilesa
36 7) Bosanski banovi, izbornici hrvatskih kraljeva
38 8) Svjedočanstvo srednjovjekovnih Srba
38 a) Glas povijesti srpske države
39 b) Stefan Nemanja
39 c) Vukan Nemanjić
40 d) Sava Nemanjić
41 e) Dušan Silni
42 9) Svjedočanstvo Bošnjaka i Turaka
44 3. Društveno i državno uređenje srednjovjekovne Bosne bilo je hrvatsko
44 1) Plemenska osnova društvenoga uređenja srednjovjekovne Bosne
55 2) Banovinsko uređenje Bosne
57 3) Bosanski vladari ograničeni vladarskim « svjetom » i « stankom »
66 4) Bosanske su povelje hrvatsko narodno blago
67 4. Srednjovjekovna BiH živjele su u kulturnoj zajednici s Hrvatima
67 1) Zapadno i Istočno rimsko carstvo
68 2) Naseljenje Hrvata u Zapadnom, a Srba u Istočnom rimskom carstvu
69 3) Srbi pod utjecajem Bizanta
72 4) Glagoljica kod Hrvata od Istre do Drine
75 5) Postanak i razvoj hrvatske ćirilice ili « bosančice »
77 6) Jezične razlike između Srba i b-h. Hrvata
80 7) Hrvatska ikavica i ijekavica u BiH

88 5. Arheološki nalazi srednjovjekovne BiH nose zapadne i hrvatske oznake
88 A. - Srednjovjekovne katoličke crkve u BiH
89 1) Katoličke biskupije u BiH u srednjem vijeku
91 2) Katoličke crkve u pojedinim krajevima
92 3) Katolički samostani i crkve
94 4) Drvene i kamene crkve
97 5) Znamenite iskopine starih porušenih crkava
107 6) Katoličke crkve pretvorene u džamije i pravoslavne crkve
109 B. - Srednjovjekovni vladarski i velikaški dvorovi i gradovi
109 1) Poznatiji dvorovi i gradovi
113 2) Gradnja dvoraca i gradova
115 C. - Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u BiH
115 1) Ime, broj i značenje stećaka
116 2) Postanak b-h. stećaka
117 3) Neispravni naziv « bogomilski stećci »
119 4) Hrvatsko porijeklo b-h. stećaka
125 5) Neispravnost « vlaške teze » Mariane Wenzel
128 6. U srednjovjevnoj Bosni nije bilo Srba
128 1) Einhardovi « Sorabi » u Dalmaciji
132 2) « Timočko-kučevski knez Borna » naselio Srbe u Lici?
138 3) Porfirogenetova « zemljica Bosna »
142 4) « Kraljevstvo Servilija što je Bosna »
151 5) Srbi i Vlasi u bosanskim i humskim poveljama srednjega vijeka

Dio II

ISLAMIZACIJA BOSNE I HERCEGOVINE

167 Uvodne napomene
174 1. Bogomilski udio u islamizaciji Bosne i Hercegovine
174 1) Počeci islamizacije b-h. Hrvata g. 1386 do 1435
177 2) Islamizacija turskih uporišta u Bosni između g. 1435 i 1463
179 3) Islamizacija Bosne g. 1463
184 4) Nije bilo brzoga ni općega prijelaza na islam
189 2. Prijelaz na islam b-h. Hrvata katolika
189 1) « Ahd-nama » Mehmeda II i vjerska sloboda katolika prvih desetljeća iza pada Bosne
192 2) Prvi veliki progon Hrvata katolika u BiH g. 1516-1524 i njihov masovni prijelaz na islam
197 3) Progon katolika nareden kanun-namom bosanskoga sandžaka g. 1516
198 4) Razne vijesti o progonima katolika u Bosni g. 1516 do 1526
203 5) Prijelaz na islam Hrvata katolika u Hercegovini
221 6) Prijelaz na islam katolika u « Turskoj Hrvatskoj »
227 7) Prijelaz na islam Hrvata katolika u Slavoniji
233 8) Progon Hrvata katolika i njihov prijelaz na islam od 1526 do početka 17-st.
235 9) Veliki progon katolika od g. 1604 do 1640 i prijelaz na islam srednje Bosne
247 10) Progoni Hrvata katolika u Bosni, g. 1648-1669
249 11) Prijelaz na islam starih dukljanskih Hrvata katolika
251 12) Zadnji masovni prijelaz na islam b-h. Hrvata katolika za progona 1648-1669
253 13) Opća svjedočanstva o prijelazu na islam b-h. Hrvata katolika
253 a) Svjedočanstvo Benedikta Kuripečića g. 1530
255 b) Svjedočanstvo turskih izvora o janjičarskom podmlatku g. 1565-1589
256 c) Svjedočanstvo Jeronima Zlatarića g. 1599
257 d) Svjedočanstvo biskupa Baličevića g. 1612
257 e) Svjedočanstvo Bartula Kašića g. 1613
258 f) Svjedočanstvo apostolskog vizitatora Petra Masarechi g. 1624
260 g) Svjedočanstvo Atanazija Jurjevića g. 1626
261 h) Svjedočanstvo Ivana Tomke Mrnavića g. 1627
262 i) Svjedočanstvo bosanskoga biskupa Maravića g. 1655
263 j) Svjedočanstvo engleskoga diplomata P. Rycauta g. 1668
263 k) Svjedočanstvo Jeronima Patričića g. 1675
264 l) Svjedočanstvo kanonika Petra Vukoslavića g. 1690
265 m) Svjedočanstvo L. F. Marsigli-ja koncem 17-st.
265 n) Svjedočanstvo Danijela Farlati-ja g. 1769
266 o) Svjedočanstvo stručnjaka arhiva Kongr. de propaganda g. 1880
269 3. Bosansko-hercegovački poturi
269 1) Poturi u b-h. kanun-namama
270 2) Carske zapovijedi, g. 1565-1589
270 a) Zapovijest od g. 973 (= 1565)
271 b) Zapovijest od g. 981 (= 1573)
271 c) Zapovijest od g. 986 (= 1578)
271 d) Zapovijest od g. 998 (= 998)
273 3) Turski zakonik o poturima iz g. 1585
275 4) Talijanski povjesničar Montalbano o poturima
275 5) Jeronim Zlatarić o poturima g. 1599
278 6) Biskup Baličević o krštenju muslimana u Bosni g. 1600
280 7) Krštenje « turske » djece, g. 1624-1625
281 8) Potajni katolici u Bosni, g. 1600 i 1628
282 9) Potajni katolici u Hercegovini, g. 1628
283 10) Bošnjak Uskūfi o poturima g. 1631-32
283 11) Pavao Rycaut o poturima u Bosni g. 1668
288 12) Danijel Farlati o bosanskim poturima, g. 1769

288 13) Razne vijesti o prijelazu muslimana na katoličku vjeru tijekom 17- i početkom 18-st.
294 14) Svjedočanstvo Aleksandra Molino, dalmatinskoga provídura, g. 1692
297 4. Udio okolnih Hrvata i stranih naroda u islamizaciji BiH
297 A. - Udio Hrvata katolika iz okolnih pokrajina u islamizaciji BiH
297 1) Hrvatsko roblje
307 2) Hrvatski prebjezi
308 B. - Preseljenje Hrvata muslimana u BiH iz okolnih hrvatskih zemalja
310 1) Preseljenje Hrvata muslimana iz Slavonije u BiH
318 2) Povlačenje muslimana iz Srijema u Bosnu
322 3) Preseljenje Hrvata muslimana iz južne Ugarske
324 4) Preseljenje Hrvata muslimana iz Like i krajeva između Kupe i Une u Bosnu
328 5) Preseljenje Hrvata muslimana iz Dalmacije u Bosnu
331 6) Doseljenje Hrvata muslimana iz Crne Gore u Bosnu
335 C. - Udio stranih naroda u islamizaciji Bosne i Hercegovine
335 1) Udio Turaka i drugih azijskih naroda
338 2) Udio neslavenskih Vlaha u islamizaciji BiH
339 3) Srbi nijesu imali udjela u islamizaciji BiH

Dio III

HRVATI KATOLICI I MUSLIMANI ZA TURSKOGA I AUSTRO-UGARSKOGA ZAPOSJEDNUĆA

345 Uvodne napomene
349 A. - Narodna svijest Hrvata katolika za turskih vremena
349 1. Hrvatski nazivi krajeva i stanovništva u BiH
354 2) « Vodeni Hrvati » iz BiH
357 3) Hrvati « Bunjevci » iz BiH
359 4) Hrvati « Predavci » iz BiH
367 5) Bosanski Hrvati prebjezi u Dalmaciji
370 2. Dalinja svjedočanstva i činjenice o hrvatstvu katolika u BiH
370 1) Svjedočanstva iz 15- i 16-st.
370 a) Kralj Matijaš g. 1468
370 b) Anton Burgio, papinski poslanik, g. 1526
371 c) Antun Dalmatinac († 1579)
371 d) Razni
371 e) Fra Ivan Tomašić († 1562)
372 2) Svjedočanstva iz 17-st.
381 3) Dva objašnjenja

383 4) Svjedočanstva iz 18-st.
384 a) Fra Toma Babić († 1750)
385 b) Fra Bernardin Nagnanović
385 c) Fra Marijan Lekušić
385 d) Fra Lovro Sitović
387 e) Fra Bernardin Pavlović
387 f) Fra Nikola Lašvanin
388 g) Fra Bono Benić
389 h) Fra Marko Dobretić
391 3. Značenje bosanske franjevačke provincije u povijesti Hrvatskog naroda, napose onoga u BiH
391 1) Očuvanje katoličke vjere među velikim dijelom Hrvata
395 2) Podržavanje hrvatskoga zajedništva i hrvatske narodne svijesti
397 3) Doprinos stvaranju hrvatskoga književnog jezika
399 4) Očuvanje hrvatske dijaspore
400 B. - Narodno držanje Hrvata muslimana u tursko doba
400 Opće napomene
403 1. Veliki veziri Hrvati
403 1) Mahmud-paša Hrvat, Veli (Sveti)
404 2) Ahmed-paša Hercegović (1456-1516)
405 3) Sinan-paša Borovinić
406 4) Rusten-paša Hrvat
407 5) Mehmed-paša Sokolović Visoki
413 6) Drugi Hrvati, veliki veziri
414 7) Hrvati, sultanski zetovi
415 2. Hrvatstvo janjičara u turskoj državi
422 3. Nekoliko muslimanskih svjedočanstva o Hrvatima u BiH za turskih vremena
431 C. - Kulturno-društveni odnosi između Hrvata katolika i muslimana u BiH
431 1. Jezično, kulturno i biološko jedinstvo katolika i muslimana u BiH
431 1) Ikavski govor b. h. katolika i muslimana
432 2) Čakavske osobine u govoru b-h. muslimana i katolika
433 3) Kulturno jedinstvo b-h. muslimana i katolika
436 4) Somatološko-biološko svjedočanstvo
437 2. Zašto su Hrvati katolici u BiH bili progonjeni za turskih vremena?
438 1) Pripadnost katoličkoj crkvi i vjernost papi
439 2) Hrvatski slobodarski duh
439 3) Optužbe i douškivanje od pravoslavaca
441 4) Islamski prozeliti i vjerski zanešenjaci
442 5) Ljudi bezakonici
443 3. Prijateljski odnosi b-h. muslimana s katolicima i njihovim svećenstvom za turskih vremena

443 1) Nekoliko primjera iz 15- i 16-st.
445 2) Primjeri iz 17-st.
447 3) Svjedočanstvo biskupa N. Biankoviča
448 4) Nekoliko pisama b-h. muslimana Hrvatima katolicima
450 5) B-h. muslimani pomažu katolicima podizati crkve i samostane
452 6) Mostarski muslimani spasavaju Hrvate katolike u pobuni g. 1878
453 7) Hrvati katolici zaštićuju b-h. muslimane od pokolja i uništenja
455 4. Moderni hrvatski narodni pokreti u BiH
455 1) Hrvatski narodni pokret u BiH
458 2) « Ilirski » i « jugoslavenski » pokret
460 3) Velikosrpstvo i starčevićanstvo
462 4) Narodno držanje b-h. franjevaca u zadnje doba turske vlasti
462 a) Fra Ivan Franjo Jukić
465 b) Fra Martin Nedić
467 c) Fra Grga Martić
470 d) Zbor redovničke bosanske mladeži
472 5) Još nekoliko zrnaca o hrvatstvu b-h. katolika u 19-st. koncem turske vlasti
475 6) Hrvatska misao uoči i za vrijeme austro-ugarskog zaposjednuća BiH
480 7) Današnje stanje katolika u BiH
485 5. Preporod hrvatske svijesti među b-h. muslimanima
486 1) Prvi počeci preporoda hrvatske svijesti kod b-h. muslimana
489 2) Škole i viša naobrazba, žarišta hrvatskoga preporoda među b-h. muslimanima
492 3) Istaknutiji Hrvati muslimani, g. 1878-1945
492 a) Osman N. Hadžić
493 b) Hamdi-beg Džinić
493 c) Safvet-beg Bašagić
494 d) Ehdem Mulabdić
494 e) Hadži Mehmed Džemaludin Čaušević
496 f) Esad ef. Kulenović
496 g) Mehmed Džemaludin Kurt
496 h) Ragib-beg Resulbegović
496 i) Edhem-aga Bičakčić
496 j) Dr. Halid-beg Hrasnica
497 k) Musa Ćasim Ćatić
497 l) Fehim ef. Spaho
497 m) Hivzi A. Bjelavac
498 n) Adem-aga Mešić
499 o) Dr. Hamid, Ekrem Šahinović
499 p) Muhamed Bekir Kalajdžić
499 r) Hamdija Kreševljaković

501 s) Prof. Hakija Hadžić
501 t) Dr. Džafer-beg Kulenović
502 u) Abdul-beg Bukvica
502 v) Vejsil Ćurčić
503 z) Hamzalija Ajanović
503 ž) Dr. Mustafa Denišlić
503 aa) Za austrougarskog zaposjednuća (1878-1918)
504 bb) Za prve Jugoslavije (1918-1941)
505 cc) U izbjeglištvu (1945-1966)
507 6. Neuspjeli pokušaj stvaranja « bosanske narodnosti » i posrbljenja muslimana u BiH
508 1) Pokušaj stvaranja « bosanskog jezika » i « bosanske narodnosti »
514 2) Nepismenost i neznanje pučanstva u BiH za austro-ugarske uprave
515 3) Podržavanje pocjepkanosti u zemlji
517 4) Austro-Ugarska je favorizirala Srbe u BiH
523 5) Neuspjeli pokušaj posrbljenja b-h. muslimana
528 6) Pozitivne strane austro-ugarske uprave u BiH

Dio IV

POSTANAK I DOSELJENJE SRBA U BOSNU I HERCEGOVINU

531 1. Udio Hrvata pravoslavne vjere u postanku b-h. Srba
531 1) Nasilno prevođenje Hrvata katolika na pravoslavlje u istočnoj Hercegovini za Nemanjića
537 2) Djelomični prijelaz na pravoslavlje bosanskih Hrvata bogomila
538 3) Prijelaz na pravoslavlje Hrvata katolika za turskih vremena
539 4) Prijelaz na pravoslavlje Hrvata katolika u istočnoj Hercegovini za turskih vremena
552 5) Prijelaz na pravoslavlje Hrvata katolika u istočnoj Bosni
566 6) Prijelaz na pravoslavlje Hrvata katolika u srednjoj i zapadnoj Bosni
585 2. Udio neslavenskih Vlaha u postanku b-h. Srba
585 1) Narodne osobine srednjovjekovnih Vlaha
586 2) Rimsko naseljenje Maura na Balkanu i u zapadnoj Evropi
591 3) Prva selidba Maurovlaha u Bosnu i druge hrvatske zemlje
593 4) Tursko naseljenje Vlaha u Bosnu i zapadne hrvatske zemlje
599 3. Doseljenje etničkih Srba u BiH

604 4. Udio drugih neslavena i posrbljenje pravoslavnih Hrvata, Vlaha i drugih
604 1) Udio Bugara, Albanaca, Grka, Armenaca i Cincara u izgradnji srpstva u BiH
606 2)Posrbljenje Vlaha, pravoslavnih Hrvata i drugih u BiH

ZAKLJUČAK

610 Bosna i Hercegovina etnički su trajno ostale hrvatske zemlje

DODATAK

615 Nestanak crkve bosanskih krstjana
617 1) Razna mišljenja o nestanku bogomila u BiH
625 2) Turski i zapadni izvori 16-i 17-st. o nestanku bogomilske crkve u Bosni
627 3) God. 1520 nestalo je crkve bosanskih krstjana, a tragovi njezine nauke postoje i danas u narodu
629 Knjigopisje
629 A. - Kratice
633 B. - Kazalo navedenih spisa
657 Kazalo mjesnih imena
681 Kazalo osobnih imena

ZEMLJOPISNE KARTICE

18 Bosna i Hercegovina po Berlinskom kongresu g. 1878
344 Katoličke župe u BiH g. 1743-1768

PREDGOVOR

Etnička povjest Bosne i Hercegovine treći je dio djela dra. fra Dominika Mandića, *Bosna i Hercegovina*, koji sada izlazi u drugom nepromijenjenom izdanju kao 5. svezak njegovih « Sabranih djela ».

Ovaj svezak je od najveće važnosti i poučnosti svakomu tko želi pobliže upoznati postanak i porijeklo današnjeg pučanstva Bosne i Hercegovine, ukoliko su one nerazdruživo povezane s ostalim hrvatskim zemljama i ukoliko su bile poprište velikih previranja za vrijeme turskih ratova i stoljetnoga turskoga gospodstva.

Povjesničar pokojni fra Dominik Mandić marljivo je prikupio sve dosad poznate izvorne isprave i vjerodostojna svjedočanstva iz povijesnoga razdoblja gotovo jednog tisućljeća, ocijenio njihovu težinu i vrijednost te ih bistrim uvidom i učenjačkom smirenošću i objektivnošću izložio, kako su se sva ta previranja odrazila na sastav pučanstva današnje Bosne i Hercegovine. Tim svojim trudom on nas je sve zadužio, a mladim istraživačima bosansko-hercegovačke povijesti pokazao je sigurne smjernice kojima treba da dalje istražuju i osvjetljuju ono što je možda ostalo još tamno i nejasno.

U pripremanju i ostvarenju ovoga drugog izdanja slijedili smo način, koji je upotrebljen u prvom i drugom svesku ove povijesno-istraživačke trilogije. Tekst prvoga izdanja ostao je nepromijenjen, osim rijetkih i neznatnih jezičnih ujednačenja. Brojenje « poglavlja », mjesto da ide od broja 1 do 25 kao u prvom izdanju, udesili smo da počinje brojem jedan u svakomu od četiri dijela ovoga sveska. Tu i tamo ujednačili smo pisanje nekih zemljopisnih naziva kao što su: Bileća, Konavli, Mili, Pljevalja, Raška i drugi. Zbog tehničkih tiskarskih razloga brojevi bilježaka idu do 99 i potom se ponavljaju, ali sadržaj bilježaka ostaje kao u prvom izdanju. Navodi izvora i raznih svjedočanstava u bilješkama ispod teksta stavljeni su u skraćenom obliku, a u punom su obliku navedeni abecednim redom u popisu na kraju sveska

onako kaka smo ih našli napisane u prvom izdanju. Kazalo mjesnih i osobnih imena poslužit će čitaocu za što brži uvid u sadržaj samoga djela i njegovih pojedinosti.

PREDGOVOR
[PRVOMU IZDANJU]

U povijesti Herceg-Bosne, i u današnjoj stvarnosti, osnovno je pitanje narodno.

Međutim, do danas nitko nije sustavno to pitanje obradio s povjesnoga stanovišta. Mi smo tome posvetili ovo naše djelo. Od seobe naroda, kada današnji narodi nastaju naseljenjem pojedinih zemalja u Evropi, mi smo nastojali temeljito proučiti naseljenje Bosne i Hercegovine i narodni život u njima sve do današnjih dana.

Posebnu pažnju posvetili smo ispitavanju vjerskoga razvoja u tim zemljama, jer nigdje se vjera nije toliko mijenjala i utjecala na narodno opredjeljenje kao u Bosni i Hercegovini. U razmaku manjem od tisuću godina predi većine današnjih urođenika u BiH pet puta temeljito su izmijenili svoju vjersku pripadnost, što je imalo i narodnosnih posljedica. Te promjene mi smo nastojali što svestranije istražiti i statistički utvrditi na osnovu suvremenih izvora. Nažalost, turski statistički popisi još nijesu u cijelosti objelodanjeni, pa će biti novih statističkih nadopuna, kada se ti objelodane. I u nekim drugim pitanjima bit će nadopuna i usavršivanja, kada se potanje prouče arhivi u Dubrovniku, Zadru, Rimu, Beču i drugdje. Ali će bitno ostati obrisi slikâ, kakve smo mi dali u ovom djelu na osnovu suvremenih izvora i izvadaka iz turskih već objavljenih popisa. Novi, naime, pravovaljani izvori ne će moći biti protivni vjerodostojnim suvremenim izvorima, koje smo mi u ovoj radnji upotrebili. Neke manje nadopune i osvjetljenja mogli smo i mi dati, da nam je bilo moguće za vrijeme pisanja djela posjetiti neke arhive i biblioteke u Evropi i u Domovini. To, međutim, ostavljamo mlađem naraštaju domovinskih povjesničara.

Za suvremene događaje ovo nekoliko zadnjih desetljeća nijesmo uvijek navodili izvora. Neke od tih napisali smo prema osobnom znanju i uspomenama; druge po svjedočanstvu nosilacâ događaja ili njihove najbliže rodbine; treće pak prema podacima iz bečkih arhiva, koje nam je saopćio prof. Kr. Draganović.

K. Draganoviću i svima onima, koji su nas bilo kojim načinom pomagali u pisanju ovoga djela, izričemo dužnu zahvalnost. Napose zahvaljujemo upravama sveučilišnih knjižnica i Inter-Library Loan Office čikaškoga sveučilišta, koji su nam uvijek bili na ruku s posebnom susretljivosti. Dr. O. Bazilije Pandžić, generalni arhivar i analist franjev. reda u Rimu, pripravno nam je pomagao kod pribavljanja fotografskih snimaka i konačnoga provjeravanja nekih dokumenata u rimskim arhivima. On je proveo konačnu korekturu i vodio brigu o tiskanju ovoga djela u tiskari sveučilišta Gregoriana u Rimu. Na dragocjenoj suradnji i pomoći bratska mu hvala.

Da je ovo djelo, lijepo opremljeno, moglo ugledati svjetlo, zasluga je hrvatskoga rodoljuba, industrijalca gosp. Petra Dicca, viteza Grgura Velikoga. Zemljaku i prijatelju neka bude za to najtoplija hvala u ime naše i Hrvatskoga naroda.

Ne možemo zaključiti ovo djelo, a da ne izrečemo duboku zahvalnost nezaboravnom bratu i prijatelju blagopokojnom O. Tugomiru Soldo, plemenitome i uzornome svećeniku iz kršne Hercegovine. Svakomu hrvatskom pothvatu on se od srca veselio, pisce je poticao na rad i požrtvovno pomagao. Od g. 1959, kada sam imao prvi srčani napad, on je ovo i druga naša djela u čisto na stroju prepisao, vršio prvu prijateljsku kritiku i bio uzrokom, da smo mnoge stvari usavršili i potpunije obradili. Ta prijateljska suradnja prekinuta je 17. svibnja 1965, kada je o. Tugomir nakon automobilske nesreće kod Toledo, Ohio, predao Gospodinu svoju plemenitu dušu. Svoje bratske usluge O. Tugomir vršio je nesebično i nečujno. Zbog toga za života nije nigda dopuštao, da mu se javno zahvalimo. To činimo danas s neprežaljenom boli u duši i trajnom molitvom Gospodinu.

Chicago, na Uskrs 1966.

O. Dominik Mandić

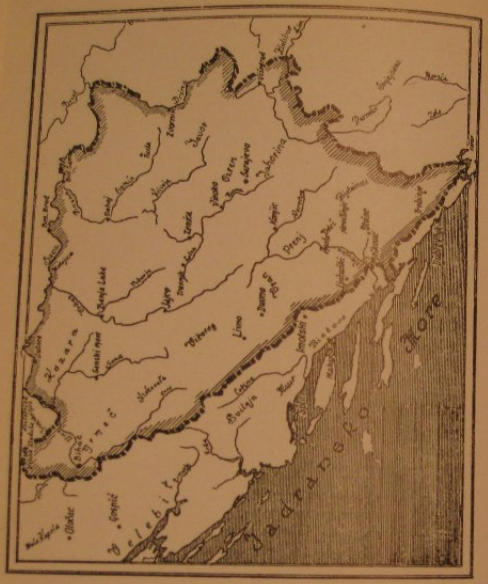

Bosna i Hercegovina po Berlinskom kongresu g. 1878

DIO I

ETNIČKO STANJE BiH U SREDNJEM VIJEKU

1. - Hrvati su naselili Bosnu i Hercegovinu kod svoga dolaska na jug

Polazeći iz svoje prastare postojbine sjeveroistočno od Karpata Slaveni su naselili zemlje zapadno od Dunava i na Balkanskom poluotoku u dva vremenska navrata. Prvo naseljenje otpočelo je s provalom Huna u Evropu g. 375 i trajalo je do poraza Avara pod Carigradom g. 626 po Kristu. U zapadnim krajevima naseljenje se odvijalo pod vodstvom tuđih ratničkih naroda: Gota, Gepida, Huna i Avara; u istočnom i srednjem Balkanu naseljivanje su izvodili slobodni Slaveni sami po sebi. U svim krajevima, istočnim i zapadnim, prva selidba izvršena je u manjim skupinama, nepovezano i isprekidano, i vremenski i prostorno, ali ipak ustrajno i prodorno.

Drugo, konačno naseljenje izveli su Hrvati, Srbi i Bugari. Oni su došli na jug kao uređeni vojnički narodi s izgrađenim državnim sustavom. Slavene prve selidbe, koje su našli na prostoru, koji su zauzeli, svaki od ova tri naroda podvrgao je svojoj vlasti, s vremenom se s njima stopio u jedno i dao im svoje narodno ime i državno uređenje (1).

Od spomenuta tri naroda, prvi su došli na jug i bili najbrojniji Hrvati. God. 626 po Kristu, naime, Avari, Perzijanci i Bugari napravili su savez, da unište bizantsko carstvo, i početkom ljeta podsjeli Bizant. U toj smrtnoj pogibli carski dvor tražio je saveznike i našao ih u tadašnjoj moćnoj Bijeloj ili Velikoj Hrvatskoj, koja se prostirala od rijeke Odre do Buga sjeverno od Karpata (2).

(1) Gl. Niederle, *Slov. starožitnosti* II 174-326; Isti, *Manuel* I 42-97; Šišić, *Pov. Hrvata* 203-236; Skok, 57-155; Mandić, *C. Hrv.* 246-62; Isti, *BiH* I 28-48; RP 51-76.

(2) Omrčanin, *Diplomatische* 24-39; Mandić, *Hrvati i Srbi* 13-19.

U tim planinama Hrvati su graničili s avarskom državom. Kako iz svega kasnijega razvoja moramo zaključiti, Bizant je s Hrvatima sklopio pismeni ugovor, koji su Bizantinci pravno nazivali carskom zapovijedi (prostaksis, ordo), da će Hrvatima dati Dalmaciju, ako navale na Avare i od njih oslobode tu zemlju. Jedan dio sjevernih Hrvata prihvati bizantsku ponudu i pođe na jug pod vodstvom sedmorice članova jedne porodice vladalačke obitelji sjevernih Hrvata. U to vrijeme avarska je vojska pod Bizantom brojila 80.000 ratnika (3). Ta snaga Avara bila je poznata sjevernim Hrvatima kao njihovim susjedima, a o tome su ih morali izvijestiti i bizantski izaslanici. Zbog toga, ako su htjeli Avare svladati, Hrvata je moralo poći na jug barem 80.000 sposobnih za oružje. Kada tome pridodamo članove njihovih obitelji: žene, djecu i starce, Hrvata je iza Karpata pošlo prema Jadranu preko 300.000 duša.

Srba nije moglo biti više od 10 - 15.000, kada su došli na Balkan, jer ih je car Heraklije u početku sve smjestio u jedno mjesto, koje se kasnije po njima prozvalo « Srbište » (ta Serblia) (4).

Bugara je pak bilo, kada su prešli na desnu stranu Dunava, oko jedan vod od 10.000 ratnika, što je s obiteljima činilo 40.000 do 50.000 duša.

U svom djelu *O upravi carstvom* K. Porfirogenet g. 948/52 na osnovu hrvatske narodne predaje te izvora u bizantskom dvorskom arhivu dolazak Hrvata na jug i njihovo naseljenje ovako opisuje:

« Hrvati, koji sada stanuju u krajevima Dalmacije, potječu od nekršteni Hrvata, zvanih 'Bijeli', koji stanuju s onu stranu Turske [Madžarske], blizu Franačke [današnje Njemačke]... Ti su Hrvati po zapovijedi cara

(3) Porphyr. 30 (142, red 61-69). - O događajima za opsade Bizanta g. 626 i o broju Avara gl. *Chronicon paschale* 716-726; Pisida, *Carmina* (PG 92, 1197-1294); Nic. Constantinopolitanus (PG 100, 896-905); Theophanus I 315 sl.; Cedrenus I 727 sl.; Anonymus Byzantinus VI 423 sl.; Pernice 96-155; Šišić, *Pov. Hrvata* 230-235; Barišić 371-395.

(4) Porphyr. 32 (152, red 10-12). Gl. Županič 277-280.

Heraklija započeli borbu, istjerali su iz tih krajeva Avare i naselili su se po naredbi cara Heraklija u zemlji Avara, gdje danas stanuju... » (5).

« A od Hrvata, koji su došli u Dalmaciju, odijelio se jedan dio i zavladao Ilirikom i Panonijom. I ovi imađahu [svaki svoga] samostalnoga vladaoca, koji je vladaru Hrvatske slao darove samo zbog prijateljstva... » (6).

Dalmacija, o kojoj ovdje govori Porfirogenet, od Diokle cijanove preuređbe rimske države g. 297 p. Kr. obuhvaćala je zemlje od rijeke Raše u Istri do Budve u Boki Kotorskoj te od Jadranskoga mora do crte povučene od planine Snježnika niz Kupu do Petrove Gore, odatle na Grmeč-planinu u zapadnoj Bosni, te preko Manjače i Tisovca na Borja-planinu, odakle je crta skretala prema istoku, da prijeđe rijeku Bosnu u Moševačkom klancu povrh Maglajske kotline i povije se planinama Ozrenom i Konjuhom do rijeke Drinjače, kojom je rijekom granica tekla dalje do njezina utoka u Drinu. Istočna granica Dalmacije išla je uz Drinu od ušća Drinjače do sastava rijeke Pive i Tare, a odatle današnjim crnogorskim planinama Durmitorom i Pivskim planinama na Budvu u Boki Kotorskoj (7). Prema tome cijela stara Bosna, Za-

(5) Ὅτι οἱ Χρωβάτοι, οἱ εἰς τὰ τῆς Δελματίας νῦν κατοικοῦντες μέρη, ἀπὸ τῶν ἀβαπτίστων Χρωβάτων, τῶν καὶ ἀσπρων ἐπονομαζομένων, κατάγονται, οἵτινες Τουρκίας μὲν ἐκείθεν, Φραγγίας δὲ πλησίον κατοικοῦσι, καὶ συνορεύουσι Σκλάβοις, τοῖς ἀβαπτίστοις Σέρβλοις... Οἱ δὲ αὐτοὶ Χρωβάτοι εἰς τὸν βασιλέα τῶν Ῥωμαίων, Ἡράκλειον πρόσφυγες παρεγένοντο... Προστάξει οὖν τοῦ βασιλέως Ἡρακλείου οἱ αὐτοὶ Χρωβάτοι καταπολεμήσαντες καὶ ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε τοὺς Ἀβάρους ἐκδιώξαντες, Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως κελεύσει ἐν τῇ αὐτῇ τῶν Ἀβάρων χώρᾳ, εἰς ἣν νῦν οἰκοῦσιν, κατεσκήνωσαν. Εἶχον δὲ οἱ αὐτοὶ Χρωβάτοι τῷ τότε καιρῷ ἄρχοντα τὸν πατέρα τοῦ Πραγᾶ. Porphyr. 31 (146, red 3-21).

(6) Ἀπὸ δὲ τῶν Χρωβάτων, τῶν ἐλθόντων ἐν Δελματίᾳ, διεχωρίσθη μέρος τι, καὶ ἐκράτησεν τὸ Ἰλλυρικὸν καὶ τὴν Παννονίαν. Porphyr. 30 (142, red 75-77).

(7) O imenu, prostiranju i razdiobi Dalmacije u rimsko i bizantsko doba gl. Lucius III 54-61; Cons; Šišić, *La formation* 1-9; Saria 22-59; Mandić, *C. Hrv.* 108-132; RP 68-70; Isti, *Dalmatia* 347-374; Ferluga; Mócsy 516-776.

humlje i Travunja ležale su na području bivše rimsko-bizantske Dalmacije.

Ilirik su se zvale u doba K. Porfirogeneta zemlje jadranskoga sliva starih rimskih pokrajina Prevalisa i Novoga Epira, od Budve do gorja Himare, južno od rijeke Vojuše u današnjoj Albaniji (8).

Panonija se prostirala od sjeverne granice Dalmacije pa do Dunava na istok i sjever te do austro-tirolskih Alpa na zapadu.

U gore navedenom mjestu Porfirogenet veli, da su Hrvati kod svoga dolaska na jug naselili tadašnju Dalmaciju, kao takvu, cijelu, a ne samo njezin dio. Ostalom, kakav bi imalo smisao, da Hrvati idu naseljavati Ilirik i Panoniju, ako nijesu već naselili sve krajeve Dalmacije do Ilirika i Panonije?

Porfirogenet, nadalje, na istom mjestu tvrdi, da su Hrvati kod svoga dolaska naselili one zemlje, koje su dotle držali Avari. Mi pak znamo, da su Avari prije borba s Hrvatima vladali Panonijom, cijelom Dalmacijom do Drine te primorskim krajevima provincija Prevalisa i Novoga Epira. To nam svjedoče i mnoga mjesta, koja i danas nose imena po starim Avarima (Obrima). Tako Obrovo u Zatonu kod Dubrovnika, Obrovac i Obre kod Ostrošca u konjičkom kotaru, Obra na Glasincu blizu Sarajeva, Obre kod Čatića u kotaru Visokomu, selo Obrovac sjeverno od Banje Luke, Obravac Sinjski povrh Sinjskoga polja, Obrovac na Zrmanji kod Zadra (9), itd. Kada su se Hrvati borili s Avarima i od njih oslobađali i naseljavali Dalmaciju, Ilirik i Panoniju, ni Bizant ni Hrvati nijesu mogli misliti na Srbe, da za njih ostave neke krajeve u Dalmaciji i Iliriku. Kako se razabire iz cijeloga Heraklijeva postupka sa Srbima, Bizant nije imao u početku namisao da Srbe naseli u Dalmaciji, Iliriku i Panoniji, nego u današnjoj sjevernoj Grčkoj. Prema Porfirogenetu Srbi su došli na jug neko vrijeme poslije Hrvata. Njih su bizantski zapovjednici odmah iz Panonije preveli preko Save u Miziju, dotično u današnju sjevernu Srbiju, i odatle preko Macedonije uputili u Tesaliju, gdje su ih smjestili u jedan logor, koji će se kasnije po Srbima prozvati «Srbište» (10). Na tom mjestu i u njegovoj okolici Srbi su ostali za sve vrijeme, dok su se Hrvati borili s Avarima. U izvorima, naime, nema nikakva spomena, da bi Srbi učestvovali u oslobođenju Balkana od Avara. Tek nakon što su Hrvati očistili od Avara Dalmaciju, Ilirik i Panoniju, i tu se naselili, jedan dio Srba, i to brojem manji, odlučio se je povratiti u svoju staru domovinu sjeverno od Češke. Kada su bili već prešli Dunav, predomisle se, po svoj prilici zbog otpora Avara, koji im nijesu dali slobodan prolaz preko svoje zemlje, i zamole cara Heraklija, da im dadne zemlju, u kojoj bi se mogli naseliti. Car im dodijeli zagorski dio pokrajine Prevalisa, od Kosova polja i rijeke Ibra do Drine (11). Po rijeci i gradu Rasu, koji je ležao u istočnom kraju zemlje, koju su naselili, Srbi će se u srednjem vijeku nazvati Rašani, a njihova zemlja Raška ili Raša. Većina Srba, koji su došli sa sjevera, ostala je u Srbištu u Tesaliji i stalno se naselila u okolnim selima. Tu je u 9. stoljeću osnovana «biskupija Srba», koja je g. 1020 bila dva puta brojnija nego ona u Raškoj (12). Tesalski Srbi s vremenom su izgubili svoje narodno ime i stopili se s macedonskim Slavenima, dok se nijesu u novije vrijeme većinom pogrčili.

U drugoj četvrti 7. stoljeća, kada su Hrvati i Srbi došli na jug, cijela današnja Hercegovina i srednja Bosna ležale su na području dotadašnje rimsko-bizantske

(8) O imenu i značenju naziva Ilirik gl. MOMMSEN V 561-588; MARQUARDT I-II; DUCHESNE, *L'Illyricum* 531-50; DVORNIK, *Les légendes* 249-256; DEMOUGET 143 sl.; PALANQUE 5-14; GRUMEL 5 sšl.; OSTROGORSKY 40-52; MANDIĆ, *C. Hrv.* 84-107; RP 70-73; ROGOŠIĆ.

(9) Gl. ŠIŠIĆ, *Pov. Hrvata* 678-680; MANDIĆ, *BiH* I 453, b. 66.

(10) Gl. gore, b. 4.

(11) PORPHYR. 32 (152, red 15-22). O tom mjestu Porfirogenetovu gl. RP 228-239.

(12) God. 1020 u tesalskoj srpskoj eparhiji bila je 31 parohija, a u Raškoj samo 15 parohija. Gl. GELZER, *Ungedruckte* 256 sl.; 43-46.

Dalmacije, a sjeverozapadna Bosna i Posavina u Panoniji. Budući da su sami Hrvati u oduljim borbama svladali Avare i naselili cijelu Dalmaciju, Ilirik i Panoniju, oni su odmah u početku kod seobe naroda naselili današnju Bosnu i Hercegovinu.

2. - Prema starim suvremenim izvorima stanovnici Bihi u srednjem vijeku bili su Hrvati

1) - *Svjedočanstvo «Methodosa» iz g. 753*

Hrvati su došli na Jadran kao vojnički organiziran plemenski savez sastavljen od više srodnih i jednojezičnih plemena, koja su se nazivala zajedničkim narodnim imenom Hrvati. Na osnovu stare hrvatske predaje i pismenih podataka u carskom arhivu u Bizantu, Porfirogenet je zabilježio g. 948-52 da su Hrvate doveli na Jadran petorica braće i dvije sestre, i to pod vodstvom najstarijega brata Klukasa (1). Tu predaju potvrđuje i splitski arhidakon Toma, koji nije poznavao Porfirogeneta, nego je pisao na osnovu građe, koja se tada nalazila u splitskom nadbiskupskom arhivu. On veli, da su Hrvati došli iz Poljske i Češke sastavljeni od sedam ili osam plemena (2).

I u svojoj novoj domovini Hrvati su se naselili po plemenima. Središnje pleme Hrvata, kojim je neposredno vladao opći vladar Hrvata, naselilo se od Cetine do Zrmanje, u blizini negdašnjega glavnog grada Dalmacije, Salone, i tadašnjega sijela bizantskoga namjesnika u Zadru. U nutrini ovo je pleme zaposjelo zemlje bivšega rimskoga solinskog okruga do Vranice i Komara planine. Druga plemena zauzela su zemlje zapadno i sjeverno od Zrmanje, te južno od Cetine. Porfirogenet izričito napominje, da su Zahumlje naselili Hrvati iz područja gornje Visle (3), gdje je u gradu Hrvatu, na mjestu današnjega Krakova, bilo središte i glavni grad sjevernih Bijelih Hrvata (4). Jedno od hrvatskih plemena naselilo je

(1) Popihyr. 30 (142, red 61-69).

(2) Thomas Archidiaconus 7 (24-26); Rismondo 19.

(3) Porphyr. 33 (160, red 16-19). O tumačenju toga mjesta gl. RP 233 sl.

(4) O zakarpatskoj Bijeloj Hrvatskoj gl. Rački, *Biela Hrvatska* 141-189; Hauptmann 515-545; Vernadsky 257-259; Dvornik, *The making* 268-304; Lehr-Slavinsky 17-32; Grafenauer 1-56. Bijeli Hrvati oko Krakova sačuvali su svoje narodno ime i svijest sve do početka ovoga stoljeća, kada su u Sjevernu Ameriku do-

buduću srednjovjekovnu Bosnu, koja se od najstarijih vremena spominje kao samoupravna pokrajina pod svojim vlastitim banom. Svakim plemenom vladao je samoupravno poglavar dotičnoga plemena, ali su svi priznavali vrhovnu vlast vladara svih Hrvata, koji je u početku stolovao u Ninu, blizu Zadra. U hrvatskom slučaju imamo primjer starodrevnoga slavenskoga zadružnog vladanja jednim narodom, gdje pojedinim dijelovima države vladaju razni članovi vladarske kuće, ali pod vrhovništvom najstarijega brata, čim se osiguravalo jedinstvo i zajednička obrana države (5).

Kao kod svih starih Slavena, zajedničke stvari između hrvatskih plemena rješavale su se na zajedničkim sastancima, kojima su prisustvovali svi odrasli Hrvati ratnici. Ti su se sastanci često držali, a jedan je od najglasovitijih bio onaj, što se održao na Duvanjskom polju g. 753. Na tom je saboru bilo prisutno izaslanstvo pape Štjepana II (752-757) na čelu s kardinalom svećenikom Honorijem, te izaslanici bizantskoga cara Konstantina V Kopronima (741-775) Ivan Šutnik i Leo Carski, tadašnji bizantski stručnjaci za zapadna evropska pitanja. Sabor je trajao 12 dana, i na njemu su bile uređene crkvene i državne prilike u Hrvatskoj. Država je bila razdijeljena na tri velike oblasti s više samoupravnih pokrajina, kojima su granice bile određene redovito prema staroj rimskoj razdiobi. Uređen je i način uprave, porezi i sudstvo. Uz osnovna načela staroga hrvatskoga običajnog prava, Hrvati su na duvanjskom saboru, po svoj prilici po savjetu papinskih i carskih izaslanika, poprimili mnoge pravne uredbe rimskoga i bizantskoga prava, što je znatno pridonijelo državnom uređenju i brzom kulturnom napretku Hrvata (6).

Prema onodobnim običajima na koncu saborskih vijećanja sastavljen je zapisnik, koji je najprije potpisao vladar Hrvata, za njim papinski i carski izaslanici, splitski

lazili i registrirali se pod imenom: «*Bielochrovats* (*Cracovinians*)»; gl. *U. S. Senate, Reports* 1911, 40 43 105.

(5) Gl. RP 335 sl.

(6) Gl. RP 145-193.

metropolit i svi biskupi hrvatske države, zatim svjetovni velikaši Hrvata. Taj je zapisnik bio sastavljen na latinskom jeziku, koji je tada bio službeni jezik država na području nekadašnjega zapadnoga rimskog carstva. Budući da većina hrvatskih velikaša i upravnika nije tada poznavala latinski, to je po želji hrvatskoga vladara, ili po savjetu vanjskih izaslanika, još za vrijeme sabora, ili odmah iza njega, latinski zapisnik saborskih odluka bio preveden na hrvatski jezik, da služi kao priručnik hrvatskim službenicima za dobru upravu državom. Kako u hrvatskom jeziku tada nijesu imali zgodan, odgovarajući izraz, to su izdanom djelu dali grčko ime *Methodos*, t.j. *Knjiga za sustavnu upravu državom* (7).

Methodos je prvo poznato pisano djelo na hrvatskom jeziku i uopće na jednome od svih slavenskih jezika. Ono je bilo u uporabi još koncem 11- i sredinom 12-st. (8). Opširan izvadak iz njega sačuvale su stare hrvatske kronike, koje su poznate pod imenom *Kraljevstvo Hrvata* iz g. 1074-81 i *Ljetopis* Popa Dukljanina iz g. 1149-53. Što se tiče državne pripadnosti i granica pojedinih oblasti, u *Methodosu*, najstarijem domaćem izvoru, bilo je zabilježeno slijedeće:

« Po tom ... podijeli oblasti i krajeve svoga kraljevstva... ovako: po toku rijeka, koje teku s planina i utječu u more prema jugu, nazva Primorje; rijeke pak, koje teku s planina u sjevernom pravcu i utječu u veliku rijeku Dunav, nazva Surbia. Zatim podijeli Primorje u dvije oblasti: od mjesta Duvna, gdje je tada boravio kralj i držao se sabor, do Vinodola nazva Bijelom Hrvatskom, koja se naziva i Donja Dalmacija... isto tako od istoga mjesta Duvna do grada Bambalona, koji se sada zove Drač, nazva Crvena Hrvatska, što se zove i

(7) Gl. Mandić, *C. Hrv.* 59 sl.; RP 333 sl. 400-402.

(8) To izričito tvrde najstariji hrvatski ljetopisi *Kraljevstvo Hrvata* iz g. 1074-1081 i Pop Dukljanin, *Ljetopis* iz g. 1149-1153. Prvi piše: «Tko hoće napuno znati naredbu ku učiniše i mejaše kudi postaviše i zemljam imena, vazmi knjige ke pri Hrvatih ostaše i pri njih se nahode, a zovu se '*Metodios*', *Kraljevstvo Hrvata* 9 (400; 56). Slično Pop Dukljanin (308; 56).

Gornja Dalmacija... Surbiu pak, koja se zove i Zagorje, podijeli u dvije oblasti: jednu od velike rijeke Drine prema zapadu do planine Borove, koju naime Bosnom nazva; drugu pak od iste rijeke Drine prema istoku do Lipljana i Laba, koju nazva Raška...» (9).

Bijela i Crvena Hrvatska nazvane su prema iranskim uspomenama Hrvata. Kod Iranaca, naime, bijela boja naznačivala je zapad, a crvena jug (10), dosljedno tome, imenom Bijela Hrvatska na duvanjskom saboru bila je označena zapadna Hrvatska, a nazivom Crvena Hrvatska označilo se južnu Hrvatsku.

Prema *Methodosu* zapadna ili Bijela Hrvatska obuhvaćala je sve zemlje od rijeke Cetine i Duvna na zapad do rijeke Raše u Istri, a to znači cijeli rimski skradinski i solinski okrug. Od današnje Bosne čitav jugozapadni dio pripadao je Bijeloj Hrvatskoj. Južna ili Crvena Hrvatska obuhvaćala je zemlje južno od Duvna i Cetine do rijeke Vojuše u današnjoj Albaniji. Tim se zemljama u rimsko doba prostirao naronski okrug i primorski dio pokrajina Prevalisa i Novoga Epira. Crvenoj Hrvatskoj pripadala je cijela današnja Hercegovina. Sredovječna Bosna, istočno od Vranice i Vlašića planine do Drine, pripadala je u rimsko doba također naronskom okrugu (11). Srednjovjekovna Raška pripadala je u rimsko doba zagorskom dijelu pokrajine Prevalis. Na duvanjskom saboru g. 753 Bosna i Raška spojene su u treću hrvatsku državnu jedinicu, ali tako da je svaka zadržala svoju dotadašnju narodnu osebujnost i samoupravu. U Bijeloj i Crvenoj Hrvatskoj, dakle i u današnjoj Bosni i Hercegovini, živjeli su prema *Methodosu* sredinom osmoga stoljeća Bijeli i Crveni Hrvati, dotično Hrvati zapadnoga i južnoga dijela hrvatske države.

(9) Pop Dukljanin 9 (305; 54). Prema izvorniku: Vatikanski arhiv: Vat. lat. 6958 fol. 56v-57r. - Šišić, *Letopis* 307, neispravno je preinačio konac izvornoga teksta ovoga navoda. (Gl. RP 156, b. 49 sl.).

(10) Sakač, *The Iranian Origins* 37-40.

(11) Plinius Secundus III 21 sl. (288-290); Šišić, *Povijest Hrvata* 79-82; Ćorović I 47-56.

2) - *Svjedočanstvo hrvatske kronike 8-st. te «Kraljevstva Hrvata» i «Ljetopisa» Popa Dukljanina*

I stara hrvatska kronika iz 8-st., od koje su izvadak sačuvali *Kraljevstvo Hrvata* i *Ljetopis* Popa Dukljanina, svjedoči, da je Bosna bila naseljena od Hrvata odmah kod njihova dolaska na jug. Taj izvadak u prvomu od navedenih djela glasi ovako:

« ... vaze kraljevstvo od Ilirije, a to jest sva zemlja ču jest s ovu stranu Valdemije [Val-de-vino, Vinodol] deri do Polonije [Apolonija u Albaniji]... i pride u Bosnu, i slize u Dalmaciju... donju zemlju i zagorsku... I bi kraljevstvo njegovo Bosna i Valdemin deri do Polonije, tako primorsko kako i zagorsko kraljevstvo...» (12).

Ljetopis Popa Dukljanina ovako stilizira zadnju rečenicu stare kronike: « I bile su granice njegova kraljevstva od Vinodola do Apolonije, [ovamo uključivši] i primorske i zagorske krajeve » (13).

Iz ovih navoda i onih u poglavlju devetomu, koje smo gore u prethodnom natpisu donijeli (14), vidi se, da i pisci *Kraljevstva Hrvata* i *Ljetopisa* Popa Dukljanina smatraju srednjovjekovnu Bosnu i današnju Hercegovinu hrvatskim zemljama. *Kraljevstvo Hrvata* u pogl. 9, govoreći o razdiobi hrvatskoga kraljevstva na Duvanjskom polju g. 753, izričito kaže, da su u zapadnom dijelu hrvatske države stanovali « Hrvati Bili »: « Od Dalme do Valdemina prozva Hrvate Bile, što su Dalmatini Niži » (15). Te Hrvate pisac istoga djela u pogl. 15 zove « Donji Hrvati » (16) prema Donjoj Dalmaciji, kako se zvao onaj dio te zemlje, koji je ležao između rijeke Cetine i Raše u Istri. Te krajeve *Kraljevstvo Hrvata* u pogl. 29 zove « hrvacka zemlja » (17). Prema « Bilim »

(12) *Kraljevstvo Hrvata* 2 sl. (42 sl.).

(13) « Fuerunt autem regni eius fines de Valdevino usque ad Poloniam, [includentes] tam maritimas, quam transmontanas regiones», Pop Dukljanin 2 (296; 43).

(14) Gore b. 9.

(15) Pop Dukljanin, n. dj (399; 54).

(16) N. dj. (404; 59).

(17) N. dj. (406-61).

Hrvatima u Bijeloj Hrvatskoj ili Donjoj Dalmaciji, naravno, bili su i « Crleni » i « Gornji » Hrvati u Crvenoj Hrvatskoj ili Gornjoj Dalmaciji. Samo, nažalost, onaj stavak pogl. 9 u *Kraljevstvu Hrvata*, u kojemu je pisac govorio o « Crlenim Hrvatima », pokvaren je i nije do nas došao onako, kako je izvorno bio napisan od samoga pisca toga djela. Da je pisac *Kraljevstva Hrvata* g. 1074/81 smatrao Hrvatima stanovnike južne hrvatske države od Cetine do Vojuše, vidi se iz pogl. 22 i 23, u kojima govori o vladaru južne hrvatske države, Radoslavu, koga su « nevirni Hrvati » protjerali, a on se spasio u jednoj talijanskoj lađi: « ko iz priko mora grediše, a to iz Pulje, i grediše na hrvacke strane » ([18]). Poslije smrti svoga nevrijednoga sina Seislava, Radoslav, vladar Crvene Hrvatske, prema piscu *Kraljevstva Hrvata*, opet se povratio « meju Hrvate » ([19]) u svoju južnu ili Crvenu Hrvatsku.

3) - *Svjedočanstvo bizantskoga pisca Ivana Kinamosa i arapskoga geografa Ibn Idrisa*

Da utvrdimo narodnu, etničku pripadnost stanovništva srednjovjekovne Bosne, od osobite je vrijednosti svjedočanstvo bizantskoga povjesnog pisca Ivana Kinamosa ([20]). On je bio osobni tajnik i ljetopisac cara Emanuela Komnena (1143-1180) i s carem je više puta bio osobno u Raškoj, tadašnjoj postojbini Srba. Kinamos izričito svjedoči na osnovu osobnoga znanja, da Srbija dopire do Drine, te da zapadno od te rijeke, naime u Bosni, živi drugi narod, različit od Srba i po vladavini i po načinu života i običajima. Taj drugi narod mogao je biti i bio je Hrvatski narod, jer u 11- i 12-st., kao i danas, u Bosni i Raškoj nije bilo drugih slavenskih na-

([18]) N. dj. (408; 63.
([19]) N. dj. (411; 66).
([20]) O njegovu životu gl. NEUMANN 78-102; KRUMBACHER 279-281; MORAVCSIK 324-328.

roda osim Hrvata i Srba. Ako, dakle, po Kinamosovu svjedočanstvu Bošnjaci nijesu Srbi, oni su bili Hrvati.

Opisujući završetak vojne cara Emanuela g. 1155, Kinamos piše o bosanskom banu Boriću, savezniku ugarsko-hrvatskoga kralja Gejze II (1141-1161), ovo:

« Kada je bio blizu Save, skrene odatle prema drugoj rijeci imenom Drina, koja, utječući drugdje, dijeli Bosnu od druge, srpske zemlje. A Bosna nije podložna velikom županu Srba, nego je sama za se; narod, koji svojim zasebnim načinom živi i sobom upravlja » ([21]).

Arapski geograf Abu Abdallah Mahomed Ibn Idris (o. 1099-1166) ([22]) napisao je najbolje geografsko djelo srednjega vijeka pod naslovom: *Izlet onoga koji se nastoji putovati svijetom* ([23]). U tom djelu, koje je dovršio g. 1154, Idris svjedoči, da se Hrvatska proteže od Lovrana u Istri do niže Dubrovnika. U dugom i potankom opisu tadašnjih krajeva Idris između drugoga piše: « Od Splita do Stona (Stignu) ima 25 milja. Pučanstvo je hrvatsko (Sakaliba'h) ». Za grad Dubrovnik kaže: « Ovo je zadnji grad Hrvatske » ([24]). Kako je srednjovjekovno Zahumlje, današnji glavni dio Hercegovine, ležalo zapadno od Dubrovnika, to je ono prema Idrisu činilo dio tadanje Hrvatske, i stanovništvo je Zahumlja bilo hrvatsko, kao što Idris izričito napominje, kako smo naveli, kada govori o Stonu, glavnom gradu Zahumlja.

Za Travunju i druge zemlje jugoistočno od Dubrovnika Idris veli, da pripadaju « Sklavoniji », pod kojom on razumijeva Crvenu Hrvatsku, drugu hrvatsku suverenu državu, koju je osnovao Mihajlo Dukljanski g. 1074

([21]) ... Ἐπεὶ δὲ ἐγγὺς Σάου ἐγένετὸ ἐφ' ἕτερον ἐκεῖθεν μετῆλθε ποταμὸν Δρυνὰν ὄνομα, ὃς ἄνωθεν ποθεν τὴν ἐκβολὴν ποιούμενος Βόσθναν τῆς ἄλλης σερβικῆς διαιρεῖ. Ἔστι δὲ ἡ Βόσθνα οὐ τῷ Σερβίων ἀρχιζουπάνῳ καὶ αὐτὴ εἶκουσα, ἀλλ' ἔθνος ἴδιᾳ παρὰ ταύτῃ καὶ ζῶν καὶ ἀρχόμενον. IOANNES CINNAMUS III 7 (104). Gl. n. dj. V 17 (249).
([22]) O životu Idrisovu gl. *The Encyclopaedia of Islam* II 451 sl.
([23]) MANDIĆ, *C. Hrv.* 305 sl.
([24]) N. dj. 310. – Cijeli prijevod Idrisova opisa hrvatskih zemlja nalazi se u n. dj. 308-311.

za vrijeme dinastičkih borba u zapadnoj, Bijeloj Hrvatskoj ([25]).

4) - *Svjedočanstvo splitskoga arhiđakona Tome*

Splitski arhiđakon Toma († 1268) u svom glasovitom djelu *Historia salonitana* ovako opisuje stare granice države Hrvatske:

« To su bile granice kraljevstva njihova (Hrvata): od istoka Duvanjska (župa), gdje je bio grad Duvno... Od zapada Kranjska, prema moru do Stridona, koji je danas granica Dalmacije i Istre; od sjevera pak rijeka Dunav (i odatle) do mora Jadranskoga sa cijelom Primorskom i kneževinom Humom » ([26]).

Toma stavlja istočnu granicu hrvatske države iza duvanjske župe, jer je on smatrao tadašnju Bosnu samostalnom državom, neovisnom od tadašnje kraljevine Hrvatske i Dalmacije. On ipak Bosnu uključuje u hrvatski narodni prostor, jer on vuče istočnu granicu hrvatske države od Dunava na Dubrovnik tako, da mu u hrvatske zemlje spadaju: Bosna, Zahumlje i neretvansko Primorje. Za ove dvije pokrajine u navedenom odlomku Toma izričito spominje, da čine sastavni dio kraljevstva hrvatskoga. Prema Tomi hrvatska država na jug dopire do ispod Dubrovnika, a to je prostor, dokle je dopiralo « kraljevstvo Dalmacije i Hrvatske » po državnom uređenju cara Emanuela Komnena ([27]). U tome se Toma Arhiđakon slaže s navedenim arapskim geografom Idrisom, koji također veli, da je Dubrovnik zadnji grad dr-

([25]) O postanku južnoga hrvatskoga kraljevstva Mihajla Dukljanskoga gl. MANDIĆ, *C. Hrv.* 55-65 180 sl.; ISTI, *BiH* I 214-217 336-342; RP 463-466.

([26]) « Ista fuerunt regni eorum confinia: ab oriente Delmina, ubi fuit ciuitas Delmis... ab occidente Carinthia, uersus mare usque ad oppidum Stridonis, quod nunc est confinium Dalmatie et Istrie; ab aquilone uero a ripa Danubii usque ad mare dalmaticum cum tota Maronia et Chulmie ducatu ». THOMAS ARCH. 13 (39-41); RISMONDO 25 sl.

([27]) Gl. FERLUGA 87-150.

žave Hrvatske. O Travunji i Duklji Toma ništa ne kaže, jer su te zemlje u njegovo vrijeme pripadale srpskoj državi Nemanjića ([28]).

Svjedočanstvo Tome Arhiđakona ima posebnu vrijednost, jer je on kao domaći čovjek dobro poznavao prilike u Dalmaciji i okolnim pokrajinama. On nije bio Hrvat, nego dalmatinski Roman, Latin, koji nije ni najmanje volio Hrvate, pa njegovo svjedočanstvo nije napisano pod utjecajem simpatija prema Hrvatima, pa ni onih podsvijesnih, kao što je bio slučaj kod K. Porfirogeneta prema Srbima.

5) - *Svjedočanstvo talijanskih pisaca A. Dandola i Fl. Bionda*

Andrija Dandolo, dužd mletački (1343-1354), najodličniji je ljetopisac mletačke republike. U svom djelu *Chronicon venetum*, koje se i danas čuva u izvorniku u biblioteci sv. Marka u Mlecima, on donosi veoma vrijednih vijesti i o najstarijoj prošlosti Hrvatskog naroda. Za to je crpao građu iz arhiva mletačkih dužđeva te iz raznih djela, koja su bila napisana prije njega. O hrvatskom saboru na Duvnu i o razdiobi hrvatske države na tom saboru Dandolo piše ovo:

« Svetopulk, kralj Dalmacije... na Duvanjskom polju krunjen je i kraljevstvo svoje Dalmacije razdijeli na četiri dijela... Od polja naime Duvanjskoga do Istre nazva Bijelom Hrvatskom, i od toga polja do Drača Crvenom Hrvatskom; a planinski dio od rijeke Drine do Macedonije nazva Raškom, i od te rijeke ovamo, Bosnom ... Moderni pak cijelo primorje zovu Dalmacijom, a planinski dio Hrvatskom » ([29]).

([28]) MANDIĆ, *BiH* I 386 sl.

([29]) « Suetonius rex Dalmacie... in plano Dalme coronatus est et regnum suum Dalmacie in IIIIor partes diuisit... A plano itaque Dalme usque Ystriam, Chroaciam Albam uocauit, et a dicto plano usque Duracium Chroaciam Rubeam, et uersus montana a flumine Drino usque Macedoniam, Rassiam, et a dicto

Dandolov je navod bliz *Ljetopisu* Popa Dukljanina, ali nije izravno prepisan iz nama poznate redakcije toga *Ljetopisa*. Najvažnija novost, koju nam Dandolo donosi u svom tekstu, jest ta, da se Zagorje ne zove « Surbia » nego « Chroatia », Hrvatska. Šišić [30] je dobro primijetio, da ni u *Ljetopisu* Popa Dukljanina naziv Surbia, kao ni Zagorje, nema političko ni etničko značenje nego samo geografsko, mjesno, ipak da ne bi tko navod Surbia krivo shvatio, Dandolo ga ispušta i veli, da se u njegovo vrijeme Zagora, tj. Bosna, zove Hrvatska, i prema tome da čini sastavni dio hrvatskih narodnih zemalja.

Glasoviti talijanski humanist Flavije Biondo (Flavius Blondus, 1388-1463) u svom poznatom djelu *Povijesti* prenosi gotovo od riječi do riječi ono, što je Dandolo napisao o duvanjskom saboru, dotično o Bijeloj i Crvenoj Hrvatskoj. Ovo Biondovo svjedočanstvo nema posebne povjesne vrijednosti, jer prepisuje A. Dandola. Na koncu ipak Biondo zaključuje svoj navod svojim osobnim zaglavkom, koji nije uzeo iz Dandola. Taj glasi: « ... Raška i Bosna se smatraju krajevima kraljevstva Hrvatske » [31]. Ovo svjedočanstvo ima posebnu povjesnu vrijednost, jer nam ono dokazuje, da se sredinom 15-st., kada je Biondo pisao svoje djelo, na zapadu smatrala Bosna, kojoj je tada pripadala i zapadna Raška, hrvatskom zemljom.

6) - *Svjedočanstvo bizantskog pisca Halkokondilesa*

Laonik Halkokondyles (o. 1432-1490), rodom Grk iz Atene, bio je učen humanist i dobar poznavalac prilika svoga doba na Balkanu i u turskom carstvu. Napisao je suvremenu *Povijest Turske* [32] na osnovu onoga, što je sam vidio, a djelomično i prema pisanim izvorima. Osim grčkoga govorio je turski, a kako se čini, poznavao je i slavenske jezike: bugarski, srpski i hrvatski. Njegova je slaba strana vremenoslovlje, on naime rijetko spominje godine i dane, a i onda, kada ih navodi, nije u tome uvijek pouzdan. Inače on je istinoljubiv, nepristran i dobro obaviješten o stvarima, o kojima piše [33].

Halkokondyles u svom djelu više puta spominje Bosnu i narod, koji u njoj živi. Prema njemu Slaveni se na Balkanu dijele u tri različita naroda: Bugare, Srbe i Hrvate, koje on prema tadanjem humanističkom običaju naziva starim klasičnim imenima: Mezeji, Tribali i Iliri [34]. Halkokondyles ime Tribala, pa i Ilira, negda u zimlje u širokom značenju tako, da tim imenima označuje sve južne Slavene uopće [35]. Ali kada pobliže i stvarno govori o hrvatskim i srpskim vladarima, pokrajinama i mjestima, tada on uvijek Srbe nazivlje Tribalima, a Hrvate Ilirima.

Prema Halkokondilesu Tribali i Iliri, dotično Srbi i Hrvati, su dva različita slavenska naroda, koje dijeli rijeka Dorobica, pod kojom, izgleda, jedamput razumijeva rijeku Dubravu (Dobrc), koja je u 15. stoljeću dijelila Mačvu od srpskih zemalja, a drugi put rijeku Drinu [36]. U svakom slučaju ta je razdiobna granična rijeka ležala istočno od grada Bobovca [37]. Po Halkokondilesu Iliri, tj. Hrvati, žive zapadno od Drine do Jadranskoga mora, koje on po tadašnjem običaju zove Jonsko more, te od Dubrovnika do Istre [38]. Sva Bosna neposredno prije njezina pada pod Tursku i za vrijeme zaposjednuća bila

flumine citra, Bosnam nominauit... Moderni autem maritimam totam uocant Dalmaciam, montana autem Chroaciam », Dandolo 172 182 sl.; 2. izd. 156.

[30] « Srbija (Surbia) je za Popa Dukljanina samo geografski pojam, a ne politički ili državni », Šišić, *Letopis* 174.

[31] « ... Rassiaque et Bosna pro regni Chroatiae regionibus habentur », Blondus 115r (177); Šišić, *Letopis* 37.

[32] Chalcocondyles.

[33] O životu L. Halkokondylesa gl. Krumbacher 302-305; Moravcsik 391-397; Miller 36-50.

[34] Chalcocondiles 29 36 248 535 itd.

[35] N. dj. 34 sl.

[36] N. dj. 534 sl.

[37] N. dj. 549.

[38] N. dj. 531 sl.

je naseljena isključivo Ilirima, naime narodom istovjetnim s onim, koji je tada živio u današnjoj Dalmaciji do Istre, a to znači Hrvatima (39). I zemlje Sandaljeve, kako Halkokondyles zove široku oblast, kojom je u njegovo vrijeme vladao Herceg Stjepan, sinovac i nasljednik Sandaljev, smješta on u Ilirik (40). I u toj zemlji živi isti narod, kao onaj uz dalmatinsku obalu do Istre, a to su bili Hrvati. Bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića (1461-63) Halkokondyles zove kraljem Ilira (41), tj. Hrvata, jer je Stjepan stvarno vladao većim dijelom tadašnjih hrvatskih zemalja. On dapače veli, da neki u njegovo vrijeme Ilire nazivlju Bošnjacima (42), a to radi toga, što je u Bosni stolovao kralj, koji je imao u svojoj državi većinu Ilira, tj. Hrvata.

Svjedočanstvo Halkokondilesovo ima posebnu vrijednost, jer nam ono opisuje etničko stanje Bosne i Hercegovine neposredno prije pada pod Tursku, s kojom dolazi u zemlju jak priljev stranoga narodnoga življa.

7) - *Bosanski banovi, izbornici hrvatskih kraljeva*

Kao dokaz stare hrvatske predaje, da su u Bosni i Hercegovini živjeli Hrvati od starine, valja navesti dragocjeni zbornik povelja negdašnjega benediktinskoga samostana Sv. Petar u Selu (Supetar) u Donjim Poljicima na putu u Omiš, u današnjem mjestu Jesenica-Krilo. *Supetarski zbornik* se danas nalazi u kaptolskom arhivu u Splitu. Stručno su ga izdali g. 1952 profesori V. Novak i P. Skok u izdanjima Akademije u Zagrebu pod naslovom: *Supetarski kartular* (43).

Supetarski zbornik se sastoji od 15 pergamenskih listova. Prvi glavni dio napisan je oko g. 1105 lijepom karolinškom minuskulom. Na zadnjem listu (f. 15r-v) nalaze se dva kasnija zapisa, pisana nekaligrafskom karolinškom minuskulom (44). U njima se govori o sedam hrvatskih banova, koji su birali hrvatske kraljeve, te o postavljanju banova iz 12 hrvatskih plemena. Kako se iz pisma mora zaključiti, ova su dva zapisa nadopisana u *Supetarski zbornik* iz nekoga staroga izvornika koncem 13- ili najkasnije početkom 14-st. Izvornik je prepisivač teško čitao radi njegove velike starosti, što nam kažu nepotpuno i nerazumljivo prepisane riječi. Najvjerojatnije je, da je izvornik ovih nadopisanih zapisa nastao koncem 11-st., kada su u Hrvatskoj nakon smrti kralja Petra Krešimira IV († 1074), koji je umro bez izravnih potomaka, nastale velike borbe oko imenovanja hrvatskoga kralja. U *Supetarski zbornik* ova je bilješka upisana po svoj prilici onda, kada je ponovno otvoreno pitanje nasljedstva u hrvatskoj državi koncem 13-st., kada je izumrla dotadašnja ugarsko-hrvatska vladadačka obitelj Arpadovića.

U prvomu zapisu na dnu druge stranice 15. lista o biranju hrvatskih kraljeva piše ovo:

« U prošlim vremenima u kraljevstvu Hrvata bio je ovakav običaj: bilo je sedam banova, koji su birali kralja u Hrvatskoj, kada bi kralj umro bez djece, naime ban Hrvatske prvi, ban bosanski drugi, ban Slavonije treći, ban Posige četvrti, ban Podravije peti, ban Albanije šesti, ban Sremi [= Hl'mi, Hum] sedmi... » (45).

Kako se vidi, onaj, koji je prepisao ovu bilješku u *Supetarski zbornik*, nije mogao pravo pročitati imena iz predloška, koji je prepisivao, pa je pokrajine zadnjih banova krivo i nerazumljivo napisao. Mi smo u našem djelu *Rasprave i prilozi* obradili pitanje, kako su se stvarno zvale četiri zadnje banovine (46). Ali za našu sadašnju

(39) N. dj. 233 248 sl. 535.
(40) N. dj. 531 533 s. 540.
(41) N. dj. 549 530 537-542.
(42) N. dj. 530.
(43) *Supetarski kartular*.

(44) N. dj. 133-136 157 230 sl.
(45) « Tempore transacto erat consuetudo in regno Croatorum: erant septem bani qui eligerant regem in Croacia, quando rex sine liberis moriebatur, scilicet banus Croaciae primus, banus bosniensis secundus, banus Sclavonie tercius, banus Posige quartus, banus Podrauie quintus, banus Albanie sestus, banus Sremi septimus...», *Supetarski kartular*, br. 1000 (230).
(46) RP 438-442.

svrhu dovoljno je znati, da su imena prvih triju banovina dobro prepisana i da točno znamo, kojim su zemljama vladali trojica prvih banova. Ban Hrvatske je onaj, koji je banovao u kraljevstvu Hrvatske i Dalmacije od Jadrana do Gvozda. Ban bosanski je vladao srednjovjekovnom Bosnom, a ban Slavonije upravljao je hrvatskim zemljama između Gvozda i Drave, koji se krajevi od 11-st. zovu kraljevina Slavonije (regnum Sclavoniae) (47).

Činjenica da hrvatski pravnici u 11-, dotično koncem 13- ili početkom 14-st., navode bana Bosne kao izbornika hrvatskih kraljeva, govori nam, da se u tim stoljećima u Hrvatskoj Bosna smatrala hrvatskom zemljom, u kojoj upravlja jedan od hrvatskih narodnih vladalaca. Po naravi same stvari ni kod kojega naroda strani vladaoci nijesu birali vrhovnoga vladara toga naroda. Ako *Supetarski zbornik* broji bosanskoga bana među izbornicima hrvatskoga kralja, znači, da su ga i on i tadašnji hrvatski pravnici smatrali pokrajinskim upraviteljem, a njegovu državu dijelom opće hrvatske narodne države.

8) - *Svjedočanstvo srednjovjekovnih Srba*

Da u srednjem vijeku nije bilo Srba u Bosni, nego da su tu živjeli isključivo sami Hrvati, svjedoči nam srednjovjekovna povijest srpske države i glavni predstavnici Srba za vrijeme srpske sredovječne narodne samostalnosti.

a) *Glas povijesti srpske države*

Ne postoji nikakav povjesni dokaz, da bi Bosna u svom dugom političkom životu od trinaest stoljeća, od g. 626 do 1918, igda stala u sklopu srpske države osim 10 do 12 godina za vrijeme zaposjednuća velikoga župana srpskoga Časlava od g. 948 do 960 od prilike. To je zaposjednuće zabilježio suvremeni pisac K. Porfirogenet u svom djelu *O upravi carstvom* (48), koje je napisao

(47) Gl. DC 533, pod « Sclavenia, Sclavonia, Sclavinorum regna »; CDC I 476, pod « Sclavonia », i Mandić, *BiH* II 56-60.
(48) Porphyr. 32 (158 i 160).

g. 948/52, pa mnogi povjesničari dovode Bosnu za dulje vremena u vezu sa srednjovjekovnom Srbijom. Ali to je neispravno. Nakon pogibije velikoga župana Časlava oko g. 960, Bosnu je povratio Hrvatskoj kralj Krešimir II (940-969), a Srbija je sama g. 971 pala u bizantske ruke (49).

Da je u srednjovjekovnoj Bosni živio srpski narod, taj bi kod mnogobrojnih političkih promjena u srednjem vijeku nastojao i ne jednom ostvario državno jedinstvo s ostalim Srbima u srpskoj narodnoj državi. Ako Bošnjaci za tolikih stoljeća nigda nijesu bili u sklopu srpske narodne države, osim za trenutačnoga Časlavova osvojenja, to znači, da Bošnjaci to stvarno nijesu htjeli, dotično da se nijesu osjećali Srbima niti težili, da s njima stvore zajedničku narodnu, kulturnu i državnu cjelinu.

b) *Stefan Nemanja*

Osnovatelj je srednjovjekovne srpske države Stefan Nemanja (oko 1170 do 1196). On je bio poduzetan i nezasitan duh. Rascjepkane srpske županije ujedinio je u čvrsto narodno i državno jedinstvo i cijeloga života nastojao je osvajati okolne zemlje i uklapati ih u svoju srpsku državu. U darovnici manastiru Hilandaru na gori Atosu g. 1198/99 Nemanja ističe, da je osvojio « od Morske zemle [hrvatske Duklje] Zetu i s' gradovi, a od' Ar'banas' Pilot', a od' Gr'č'ke zemle Lab' s' Lipljanem'...» (50). Ipak taj nezasitni osvajač nigda ne kreće na Bosnu. To znači, da Bosnu nije smatrao ni stvarno ni potencijalno srpskom zemljom, dotično da nije držao, da tamo žive Srbi niti da bi ta zemlja mogla s vremenom postali srpskom uslijed jače sile i vojničkoga zaposjednuća.

c) *Vukan Nemanjić*

On je bio najstariji sin Stefana Nemanje i kralj osvojene hrvatske Duklje. Kako je naravno, on je poznavao narodne i državne prilike u tadašnjim srpskim i okolnim

(49) Gl. Jireček - Radonić I 146-148; Mandić, *BiH* I 211 sl.
(50) OŠpom 12.

zemljama. God. 1199, javljajući papi Inocenciju III rašireње manihejskoga krivovjerja u Bosni i Zahumlju, Vukan piše, da se krivovjerje raširilo: « u zemlji kralja Ugarske, naime u Bosni » ([51]). Vukan ne veli, da je Bosna bila tada srpska zemlja, niti da je tu srpsku zemlju zaposjeo i držao kralj Ugarske, nego jednostavno, da je Bosna zemlja kralja Ugarske. Tim, naravno, Vukan nije htio reći, da je Bosna madžarska zemlja, jer Bosnu Madžari niti su naselili kod svoga dolaska u Podunavlje, niti su je kada oružjem osvojili, niti po srednjovjekovnom poimanju od koga dobili u nasljedstvo. Pod imenom « kralja Ugarske » Vukan razumijeva kralja ugarsko-hrvatskoga, koji se radi kratkoće često nazivao samo « kralj Ugarske ». Kako smo već u prvom dijelu našega djela *Bosna i Hercegovina* izložili, ugarsko-hrvatski kraljevi srednjega vijeka Bosnu su smatrali svojom zemljom na osnovu hrvatskoga narodnoga i državnoga prava, i to im je svatko priznavao, pa i Vukan Nemanjić. U Vukanovu, dakle, svjedočanstvu imamo dokaz, da srednjovjekovni Srbi nijesu Bosnu smatrali srpskom zemljom, nego hrvatskom, u kojoj su živjeli Hrvati i pravno pripadali hrvatskoj državi, koja je od početka 12-st. živjela u savezu s madžarskom državom.

d) *Sava Nemanjić*

Rastko, najmlađi sin Stefana Nemanje, nakon što se zakaluđerio pod imenom Save, poduzeo je g. 1219 da u srpskim zemljama organizira srpsku samoupravnu crkvu pod okriljem bizantske crkve, kojoj je tada bilo sjelo u Niceji u Maloj Aziji. U staroj domovini Srba, u Raškoj, on je osnovao sedam episkopija. Posebnu episkopiju osnovao je u benediktinskom manastiru u Prevlaci kod Kotora za Duklju, a drugu u Stonu, sjedištu stare katoličke zahumske biskupije ([52]). U to doba pravoslavnih nije bilo ni u Duklji ni u Zahumlju. U tim

([51]) « ... in terra regis Ungariae, videlicet Bossina... », CDC II 334 (310).

([52]) Jireček - Radonić I 218-225; II 11-13; IV 171; Ćorović I 223-226.

katoličkim i hrvatskim zemljama Sava je osnovao srpske episkopije u nadi, da će te zemlje uslijed djelovanja srpske državne vlasti s vremenom postati pravoslavne i srpske. Ali se prevario. Srpski se episkop u Stonu nije mogao održati ni 25 godina, jer nije imao vjernika, « ni vr'hovine ni ima, ni biti, ni jed'noga dohod'ka ni otkuder'... » ([53]). Episkopija u Prevlaci životarila je do turskih vremena, kada se preselila na Cetinje u današnjoj Crnoj Gori. Na cijelom pak području tadašnje Bosne, koja je bila prostorno opsežnija nego stara Raška, Sava nije osnovao ni jednu episkopiju. To nam govori, da Sava tadašnji bosanski narod nije smatrao Srbima ni pravoslavnima, niti stvarno ni potencijalno, naime, niti je držao, da su tada bili Srbi i pravoslavni, niti da bi s vremenom takvi mogli postati.

e) *Dušan Silni*

Najveći srpski narodni kralj bio je Stefan Dušan, nazvan Silni (1331-1355). Nakon što je više puta pobijedio Bizantince i Bugare, i svoju državu proširio do Soluna i duboko u današnju Grčku, on se g. 1346 okrunio i proglasio « car' Sr'bljem i Gr'kom' » God. 1350, kada je bio u naponu svoje snage, Dušan je poduzeo da svojoj državi pripoji Bosnu, Zahumlje i Makarsku Krajinu. Osobito mu je bilo na srcu Zahumlje, današnja srednja i zapadna Hercegovina. Tu je oblast Dušan smatrao « svojom zemljom », kako vidimo iz pisma Mletačke republike od 13 travnja 1350 upravljenoga srpskom caru Stefanu Dušanu ([54]). S jakom vojskom prodre Dušan u srce srednjovjekovne Bosne i podsjede grad Bobovac. Bosanski ban Stjepan II i Bošnjaci nijesu se osjećali toliko snažnima, da bi se mogli oprijeti Dušanu na otvorenu polju, pa su se povukli u gorovite i tvrde gradove. Dušan pobjedonosno prođe srednjom Bosnom, Donjim Krajima oko Jajca i Bugojna, Završjem preko

([53]) Povelje Uroša I, g. 1243 i 1253, u SSA 3 (1890) 8 sl.; 44 (1914) 11.

([54]) *Listine* III 175-178; AB 30 (169).

Duvna, Imotskim, Ljubuškim, Stocom i Ljubinjem preko Zahumlja, da preko Dubrovnika i Boke zamakne na istok (55). Kako je vjerovati, Dušan je u osvojenim zemljama, napose u Zahumlju, ostavio svoje predstavnike i vojničke posade u zgodnijim mjestima. Ali čim je Dušan s glavnom vojskom ostavio Bosnu i Zahumlje, domaće plemstvo i narod digli su se na moge i protjerali Dušanove ljude i uspostavili vlast bana Stjepana II Kotromanića u cijelom opsegu zemalja, kojima je ban Stjepan vladao prije Dušanova pohoda.

Da su srednjovjekovni Bošnjaci i Zahumljani bili Srbi i osjećali narodnu zajednicu sa srpskim narodom u staroj Raškoj, oni bi bez sumnje srpskoga cara Dušana Silnoga na njegovu pohodu g. 1350 objeručke primili i ostali bi trajno u njegovoj velikoj i tada slavnoj državi srpskoj. Ako se oni pak kriju pred Dušanom u gorovite i utvrđene gradove i ako odbacuju njegovu vlast, čim se on s vojskom udaljio iz Bosne i Zahumlja, znači, da su Dušana smatrali tuđinom, dotično da se nijesu osjećali Srbima. Zabacivši Dušanovo srpsko carstvo, Bošnjaci i Zahumljani uspostavili su u svojim zemljama vlast svoga domaćega bana Stjepana II Kotromanića, koji je tada priznavao vrhovništvo ugarsko-hrvatskoga kralja Ljudevita I i živio u tadašnjoj državnoj zajednici, u kojoj se nalazio cijeli Hrvatski narod.

9) - *Svjedočanstvo Bošnjaka i Turaka*

U srednjokjekovnim izvorima nalazi se više izjava bosanskih velikaša i turskih careva, iz kojih se razabire, da oni bosanski narod nijesu smatrali Srbima. Tako Stjepan Dragišić Kosača 20. travnja 1437 piše, da je primio dio baštine od nasljedstva Sandalja Hranića Kosače, i to potvrđuje « svakomu ... pred' koga izide sai naš' list' otvoren'... ili pred' koiem' carem' a ili pred koiem' kralem' bosan'sciem' a ili pred' gospodu sr'psku a ili pred' gospodu bosan'sku a ili pred' gospodu latin'sku ili pred' koga godie človjeka segai svjeta...» (56). Sličnim riječima potvrđuje prijem dijela ostavštine i Radoslav Dragišić Kosača i Ostoja Dragišić Kosača dne 20. srpnja 1437 (57).

(55) Jireček - Radonić I 294 sl.; Ćorović 271 sl.; Mandić, *BiH* I 262-265.

God. 1442 na 29. rujna, Ivaniš P. Pavlović, vojvoda istočne Bosne, potvrđujući Dubrovčanima stare povlastice i darovanje Konavlja, daje to svakomu na znanje pred koga se iznese « sei zapisanie naše otvoreno ali pred svetliem' gospodinom' kralem' ugr'sciem' ali pred' carem' turesciem' ali pred' krala bosanskoga, ali inooga bošnianina ali pred' gospodina sr'pskooga ali latinskooga a ili ine vrste človjeka » (58).

Turski sultan Murat II, dne 6. prosinca 1430, daje Dubrovčanima slobodu trgovine po svim zemljama, koje priznaju njegovu vrhovnu vlast: « da im' tr'govci bode slobodno po svoi zemli gospoctva mi... i po suhu i po moru u Sr'bije', u Arbanase u Bosnu...» (59). Sultan Mehmed II, dne 10. studenoga, poslije g. 1459, daje Dubrovčanima slobodu trgovanja: « po bl'gor'skoi zem'li i po Sr'bljeh' i po vlaškoi zem'li po sr'banai'koi i po Bosni...» (60). Oba sultana dobro luče Bosnu od zemlje « Srblja ».

(56) StPov I/2 94.
(57) N. dj. 96.
(58) N. dj. 100.
(59) N. dj. 230.
(60) N. dj. 239.

3. - Društveno i državno uređenje srednjovjekovne Bosne bilo je hrvatsko

Kako smo gore naveli, bizantski pisac dvanaestoga stoljeća, Ivan Kinamos, iz osobnoga uvida i znanja zabilježio je, da u Bosni živi narod, koji je različit od srpskoga naroda i društvenim i državnim uređenjem. On piše: « ... Bosna nije podložna velikom županu Srba, nego je sama za se; narod, koji svojim zasebnim načinom živi i sobom upravlja » (1). Istinitost ovih Kinamosovih riječi potvrđuju i drugi povjesni izvori, oni stariji kao i oni mlađi od ovoga bizantskog pisca.

1) - *Plemenska osnova društvenoga uređenja srednjovjekovne Bosne*

Ukoliko poznajemo prošlost Bosne od najstarijih vremena pa do njezina pada pod Turke g. 1463, bosansko se uređenje, i društveno i državno, bitno osnivalo na plemenskoj osnovi. Bosansko pleme dijelilo se na razna bratstva, a ova na porodice ili kuće (hiže). Na čelu plemena stao je plemenski starješina, koji od najstarijih vremena nosi naslov ban Bosne. I na čelu svakoga pojedinoga bratstva i porodice stajao je starješina. I banska čast i starješinska u pojedinim bratstvima bila je načelno izborna, ali tako da se uvijek biralo najstarijega člana iste kuće za starješinu, ako taj nije imao jačih naravnih nedostataka. Bratstvo banovinske kuće spominje ban Ninoslav u svom ugovoru s Dubrovčanima g. 1249 (2) i ban Stjepan II Kotromanić g. 1332 (3). Druga bratstva u Bosni se spominju veoma često počevši od prve izvorne povelje bana Stjepana II g. 1322 pa dalje redom.

(1) Gl. gore s. 31, b. 21.
(2) «Az' Matei Stipan'... s' moiov' bratiov' i s' moimi bolarimi...», CDC IV 386 (341); StPov I/1, 9 (12).
(3) « ... Od' banova roda tko da mu budu porotnici od' negova plemena», CDC X 35 (29); StPov I/1 43 (51); OSpom 117 (59).

U tim poveljama, kada se navodi koji bosanski odličnik, on nastupa redovito kao starješina svoga bratstva i govori u ime svoje i cijeloga svoga bratstva. Tako se u povelji Stjepana II Kotromanića Vukosavu Hrvatiniću g. 1322 navode kao svjedoci: « tep'čija Radoslav' i s' bratijom', knez' Dabiša i s' bratijom', knez' Dragoš' i s' bratijom', župan' Kr'k'ša i s' bratijom', ot Zagorija župan' Poznan' i z' bratijom', od Rame knez' Ostoja i z' bratijom'; ot Usk'lja Hr'vatin' Vl'č'ković' i s' bratijom', ot' Usore voevoda Voiko i z' bratiom', Branoš' Čepr'nić' i s' bratiom', ot Soli župan' Budoš' i z' bratijom', čel'nik' Hlap i z bratijom', ot Tribotić' župan' Ivahi(ć)' i z bratijom' » (4). U privatnoj darovnici Berislava Skočića iz g. 1323 piše: « A tomu svidok' Vl'č'ko Matijević' i s' bratjem', a drugi Hotin' Ežević' i s' bratiem', a treti Mileta Boih'nić'... drugi nadesete Lubeslav' Mar'ković' i s' bratiem' » (5). Iz kasnijih godina spomenimo samo svjedoke na povelji kralja Tvrtka II Tvrtkovića izdanoj Dubrovčanima 18. kolovoza 1421, gdje piše: « ... a vsemu tomui svidoci naši dobri Bošnane vlastele i veomožane rusaga... voevoda Sandal' z bratiom' i voevoda Bukmir' z bratiom' i župan' Dragiša Diničić' z bratiom' i knez Pribić' z bratiom' i voevoda Juraj Voisalić z bratiom', ... a pristav' dvor'ski kralev'stva mi knez' Petar' Klišić' i knez' Juraj Dragičević'...» (6).

U pogledu posjedovnomu u Bosni je u početku bila sva zemlja zajednički posjed cijeloga plemena kao i u drugim hrvatskim zemljama. S vremenom se počelo dijeliti plemenska imanja, na Jadranskomu moru pod utjecajem rimskoga prava dalmatinskih romanskih gradova, gdje je vladalo privatno, osobno vlasništvo, a na sjeveru u Slavoniji pod uplivom zapadnoga feudalizma. I Bosna je slijedila taj razvoj, iako sporije i u mnogo manjoj mjeri nego u drugim hrvatskim zemljama. Zajedničko vlasništvo plemena, bratstva i roda u šumama i pašnjacima očuvalo se trajno u svim hrvatskim zemljama, ali

(4) OSpom 106 (53).
(5) N. dj. 108 (55).
(6) StPov I/1 508 (523).

najviše u Bosni. Spomen na to staroposjedovno uređenje sačuvao se u svim hrvatskim zemljama, a napose u Bosni, u posjedovnim nazivima: « plemeniština », « plemenita zemlja », ili jednostvno « plemenito ». Tim se izrazima označivalo ono, što je srednjovjekovni čovjek najviše ljubio i cijenio: potpuna slobodna zemlja, puno osobno vlasništvo posjeda, koje nekomu pripada od starine kao pripadniku svoga plemena. Tim se nazivom razlikovale stare, slobodne i trajno vlastite zemlje od feudalnih posjeda, koje je netko primio na privremeno ili doživotno uživanje od svoga gospodara, a napose od « tude zemlje », koju je netko obradivao, a da nije imao na nju posjedovnoga prava. Za nasljedno plemensko vlasništvo upotrebljavaju se i izrazi: didovina (djedovina), baština, očevina.

Koncem 12-st., kako se čini, pod utjecajem bizantskog vladarskog samovlađa i ugarskoga feudalnog prava, i bosanski su banovi počeli davati i oduzimati župe i sela po svojoj volji kao i zapadni feudalci. Ali tomu se oprlo staro zemaljsko plemstvo, koje je zemljišne posjede i upravu župa smatralo svojim nasljednim plemenskim pravom. Na to se ban Ninoslav, kada se obratio na katoličanstvo, potužio papi Grguru IX, koji svojim pismom od 10. listopada 1233 pozva hrvatskoga hercega Kolomana, da to uredi. Papa piše Kolomanu ovako: « Iz izvještaja dragoga sina plemenitoga muža Ninoslava, bana Bosne, saznajemo, da su njegovi praroditelji po starom običaju župe i druge krajeve svoje zemlje davali i oduzimali svima, kako im je vlastita volja govorila, ali kada se on nedavno Božjim djelovanjem obratio s krivovjerja na katoličku vjeru i počeo progoniti krivovjerce, pridržnici župa i drugih zemalja njegove banovine, rečeni običaj drsko krše držeći župe i spomenute zemlje protiv njegove volje » (7). Ovaj korak bana Ninoslava

(7) « Ninosclavo duce de Bosna nobis innotuit referente, quod progenitores sui de antiqua consuetudine comitatus et alias villas terre sue concesserint et abstulerint quibuscumque, prout eis proprie voluntatis arbitrium suggerebat, eo nuper ab heresi ad fidem catholicam domino faciente converso et hereticos expugnan-

kod Grgura IX i papino posredovanje kod hrvatskog hercega Kolomana, kako se čini, nije imao velika uspjeha. Iz ugovora s Dubrovčanima od 22. ožujka 1240 i ožujka 1249 vidi se, da ban Ninoslav stoji pod jakim utjecajem zemaljskoga plemstva (8). Njegov nasljednik Stjepan Prijezda, prilagodujući se starom plemenskom pravnom običaju, banovinsku vlastitu župu Zemljanik podijelio je svojoj kćeri i svomu zetu Radoslavu, prvorodenomu sinu hrvatskoslavonskoga bana Stjepana Babonića: « i po njima njihovim baštinicima i nasljednicima... da to slobodno, sigurno i potpuno... vječnim pravom i neopozivo posjeduju » (9). Naravno, ovo nije bilo ni prvo ni jedino darivanje bana Prijezde u puno, vječno i neopozivo posjedovanje, koje je bilo jednako starom hrvatskom plemenskom posjedovnom pravu.

Kako vidimo iz izvorno sačuvanih povelja bana Stjepana II Kotromanića (1312-1353), u njegovo je doba, a tako je moralo biti i prije, u Bosni vladao opći običaj, da se nekretna dobra daju posjednicima i porodicama u trajno i vječno vlasništvo. Tako ban Stjepan II g. 1322 daruje Vukoslavu Hrvatiniću župe Banicu i Vrbanju « u didinu i u sklad' u viki » (10), a Berislav Skočić daje polovicu jednoga svoga posjeda knezu Beroju Dobroviću i njegovu bratstvu: « u didinu u viki vikoma » (11). Dne 15. veljače 1333, kada je Stjepan II Kotromanić ustupio Dubrovčanima Ston i poluotok Rat, on piše: « dasmo i darovasmo do vieka vikoma u baštinu i u plemenito ljudem' dubrovačkiem', a našiem' draziem prijatelem' vas' Rat' i Ston' i Pr'vlaku i otoke koji su okolo Rata... » (12). Tako su radili i njegovi nasljednici. Kralj Ostoja u izvorno sačuvanoj darovnici vojvodi Hrvoju Hrvatiniću od 8. prosinca 1400 piše: « dah' mu i zapi-

te, detentores comitatum et aliarum terrarum ducatus sui predicte consuetudini refragantur, comitatus et terras easdem contra voluntatem eius temere detinendo », CDC III 388 (336).

(8) StPov I/1 7-10.
(9) CDC VI 588 (496).
(10) OSpom 105 (53).
(11) N. dj. 107 (55).
(12) StPov I/1 45 (52).

sah' viku vikoma za plemenito grad' Hlivanski i sa vsom' župom' i s' dohodci i s' tr'govinami ... vojevodi Hr'voju, knezu Baoši i niju poslidniemu u vike vikoma za plemenito » (13). U istoj povelji kralj Ostoja kaže, da je poslao svoje ljude u Hlivno, da ispitaju « tko bi koje plemeništine od' korena u Hlivanjskoj Vr'hovini i u župi » (14).

Bošnjaci srednjega vijeka toliko su cijenili svoje « plemenito », svoju vlastitu « plemensku zemlju », da su to često i s ljubavlju isticali na svojim nadgrobnim spomenicima. Tako na stećku Vignja Miloševića u Kočerinu kod Širokoga Brijega iz g. 1404 piše: « ... i legoh' na svom' plemenitom' pod' Kočerinom'... » (15). Na stećku kneza Batića u selu Kopošiću kod Visokoga stoji: « Se leži knez Batić na svoe zemli na plemenitoi ... » (16). Na jednom stećku u groblju Dubnici, selo Brkići, kotar Žvornik, uklesano je: « Ase leži Dabiživ Drašković na svoei zemli na plemenitoi » (17). Slično i na stećku plemića Boljke u Malešićima kod Zvornika (18). Protivno ovomu, na stećku u Zaseoku u istom kotaru čita se: « Ase leži Braja Tvr'doević na zemli tuždi [tuđoj] » (19). Na jednom stećku u Biraču, kotar Vlasenica, piše: « Ase leži Dragilo Mileti(ć)' na svo(i) zemli plemenito(i) (u) Dopa(s)cih'... » (20). U selu Banovićima, kotar Tuzla, na stećku je napisano: « Ase leži Božićko Banoví(ć)' na svoei zemli na plemenitoi na Dramešini » (21). Na stećku u Kotorcu, Sarajevsko polje, piše: « Ase leži Bog'čin' k'neza Stip'ka... na s'vojoi zemli na p'lemenitoi » (22). Na stećku braćanskoga župana Pavla Komlinovića u nekropoli Bakrima (Visočica) kod Čerina piše: « Ase leži knez' Pavao Komlinović, na svoi plemenitoi na Prozraču u dni voevode Sandala » (23). « Na plemnitom » ili « svom plemenitom » piše i na stećcima: vojvode Miotoša u Lađevini kod Rogatice (24), Radivoja Vukčića u Berkovićima, kotar Stolac, Radosava Herakovića u Boljunima, selo Berkovići, kotar Stolac (25), itd.

Izraz « na svojoj baštini na plemenitoj » stoji na stećcima: N. Heraka u Deranima, kotar Stolac (26), Raće Galčića u Veličanima, kotar Ljubinje (27), i Brajka Benkovića u kotaru Tuzla (28). « Na svojoj plemenitoj baštini » piše na stećku Radosava Vlahovića u Nekuku kod Stoca te Vukosava Vlaćevića u Vlahovićima, kotar Ljubinje (29). « Na svojoj baštini » zapisano je na stećcima: Radoja, sina vojvode Stipana u Radimlji kod Stoca (30), Dobrila Bobana u Žakovu, Popovo polje (31), Hrelje u Presjenici, kotar Sarajevo (32) i Mahmuta Brankovića u selu Brankovićima, kotar Rogatica (33). « Na svojoj zemlji » piše na spomeniku Ivanovu u Prečkom polju na vjevernom obronku Treskavice (34), itd.

Plemići su se u Bosni kao i u Hrvatskoj dijelili na velmože, vlastelu i niže plemstvo ili vlasteliće. Velmožama su se zvale starješine onih bratstva, koja su se domogla većih imanja i većega ugleda u zemlji. Tako g. 1397, 13. svibnja, kraljica Jelena kaže, da je imala dogovor i svjetovanje s velmožama, vlastelom i vlaste-

(13) OSpom 188 (98).
(14) N. dj 186 (98).
(15) Truhelka, *Stari bosanski natpisi* 86; WM III 432; OSpom 192 (105).
(16) PHZBiH 319.
(17) Hörmann 498.
(18) NS 3 (1956) 237.
(19) Hörmann 500.
(20) Truhelka, *Slavische Inschriften* 348.
(21) Truhelka u WM 5 (1897) 302.
(22) N. mj. (1899) 535.

(23) Vego, *Novi* 229.
(24) Truhelka WM 3 (1895) 436; OSpom 189 (100).
(25) Truhelka, n. mj. 439 i 448; Vego, u GZM ns. 17 (1962) 210.
(26) Truhelka, n. mj. 457.
(27) Truhelka, n. mj 458; Vego, n. mj. 228.
(28) Hörmann 491.
(29) Truhelka, n. mj. 442; OSpom 189 (101); Vego, n. mj. 204 i 225.
(30) Truhelka, n. mj. 438; Benac, *Radimilja* 39.
(31) Truhelka, n. mj. 462.
(32) N. mj. 467.
(33) N. mj. 438.
(34) N. mj. 465.

ličićima bosanskoga kraljevstva (35), a 19. srpnja 1453, herceg Stjepan spominje: « ili je tko vlastelin ili vlastelićić', volia kmetić'... » (36).

Uz više i niže plemstvo u srednjovjekovnoj Bosni postojali su i slobodni, sitni posjednici, seljaci. Oni su svakako bili najbrojniji društveni stalež u zemlji. O njihovu pravnom i imovinskom položaju i odnošaju s vlastelom imamo, nažalost, veoma malo podataka u srednjovjekovnim izvorima.

U povelji bana Ninoslava od g. 1240 navode se: « moi k'meti i moi ljudie i moi vladal'ci » (37). « Vladaoci » su službenici, činovnici banovi. « Moji ljudi », to je opći naziv za sve Ninoslavove podložnike, državljane bosanske banovine.

Naziv « kmet » je stara općeslavenska riječ. Njezin postanak i prvotno značenje još nije objašnjeno. Taj su izraz upotrebljavali i Hrvati i Srbi, ali u različitom značenju. Kako vidimo iz darovnice kralja Ostoje od 8. prosinca 1400, kmeti su bili u Bosni slobodni ljudi, plemeniti sitni posjednici, kojima je bila dužnost izdržavati i čuvati župske gradove (38). To je isti red ljudi, koje hrvatski latinski izvori zovu: « iobagiones castrorum » ili « iobagiones regales », čuvari tvrdih gradova kraljevskih i župskih. U Bosni i u drugim hrvatskim zemljama kmeti ili « iobagiones » smatrani su slobodnima i oni su dolazili na opće državne sabore. Tako u povelji od 4. prosinca 1354 piše: « Plemeniti muž Franjo Stjepanov iz Zadra došao je pred gospodina Ivana Čusa, zamjenika bana Hrvata, i pred plemiće i čobane tvrdava i stotnike Hrvatske, koji su se bili sastali na opći dogovor u mjestu zvanom Podbrisan u Luci » (39).

(35) StPov I/1 240. - Naziv vlastelin prvi put dolazi u hrvatskim izvorima g. 1071 na otoku Pagu: «Ego Duimus vulastelin dono et uolo», DC 89. Gl. *Supetarski kartular* 82.

(36) StPov I/2 67.

(37) N. dj. I/1 8.

(38) OSpom 187 (98).

(39) « ... accedens nobilis vir Franciscus Stephani de Jadra ad presenciam domini Johannis Cus Croatorum vicebani et nobilium et castri iobagionum et centurionum Croacie in coloquio generali

Otprilike od polovice 16-st. pa dalje u Bosni i u drugim hrvatskim zemljama naziv « kmet » označuje neslobodnoga seljaka, koji živi i radi na tuđem posjedu (40).

U srpskim zemljama riječ « kmet » u srednjem vijeku označivala je zaklete porotnike, vjerodostojne svjedoke u nekoj parnici. U jednoj presudi kod Prištine g. 1454 piše: « Mi, kmetie i rabi i poslužnici gospodina despota ... i mi se zaklesmo 24 starinici » (41). Mehmed-beg, gospodar srpske zemlje, piše Dubrovčanima g. 1463: « za to ov'de pred nami svedoke izvede kmeti verovane » (42). U kasnijim stoljećima u Srbiji se nazivalo kmetima znamenitije ljude u selu, seoske starješine (43).

Kao u onodobnim zapadnim zemljama i u sredovječnoj Bosni bilo je robova, posebno na vladarskim i velikaškim posjedima. 18. srpnja 1281 spominje se Rakovan, rob bana Prijezde (44). God. 1489 hercegovački sandžak Mustafabeg spominje, da je njegov otac knez Milivoj Mihočević imao robinju Čavku, kada se on rodio (45). God. 1477 sultan Mehmed II naređuje Dubrovčanima, da nekomu Nasuhu vrate robinju Milicu i njezina sina Hamzu, koji su bili prebjegli u Konavle (46). O broju i životnim prilikama robova u Bosni, sačuvani nam izvori ne govore. Bolje smo upućeni o trgovini s robljem iz Bosne, koja je u drugoj polovici srednjega vijeka bila glavno vrelo te žalosne trgovine za sve zemlje, koje su ležale na Sredozemnom moru (47).

in loco Podbrisano in Luca congregatorum...», CDC XII 259 sl. O naravi i pravima čuvara tvrđava takozvanih čobana (iobagiones) vidi povelju od 25. II. 1374 (CDC XV 17-19) te mjesta naznačena pod imenom *iobagiones* u *Kazalu* n. dj. XIII 658 i XV 467.

(40) Mažuranić 508-512; *Rječnik* V 105 sl.

(41) OSpom 214 (128). Gl. 201 i 211.

(42) N. dj. 219 (132).

(43) Petranović, *O kmetstvu* 60-74; Karadžić, *Rječnik* V pod « kmet ».

(44) GZM (1913) 378; OSpom 64 (39).

(45) StPov I/1 368.

(46) N. dj. I/2 257.

(47) Gl. Solovjev, *Trgovina bosanskim robljem* 139164; Čremošnik, *Izvori za istoriju roblja*.

Posebno poglavlje među pučanstvom srednjovjekovne BiH čine Vlasi, živalj stranoga narodnog porijekla, koje od 14-st. dalje naseljuju bosanski kraljevi i velikaši na svojim posjedima, da im čuvaju stoku i služe kao vojnici. O tome će biti govora u zadnjem odjeljku ovoga djela.

Društveno i posjedovno uređenje u srednjovjekovnoj Bosni, kako smo ga ukratko ocrtali, bilo je u bitnosti jednako onom u drugim hrvatskim zemljama. Ono se razvilo na osnovu staroga plemenskoga uređenja hrvatskog naroda, a pod utjecajem suvremenih povjesnih prilika, napose zapadnoevropskoga feudalizma. Hrvati su, naime, kako je zabilježio bizantski car Porfirogenet i neovisno od njega Toma Arhidakon, došli na Jadran kao organiziran vojnički narod podijeljen u sedam plemena (48). Kada su od Avara oslobodili zemlju, Hrvati su naselili cijelu rimsko-bizantsku Dalmaciju, Ilirik i Panoniju, dakle sve zemlje od rijeke Mure i Drave do Vojuše u današnjoj Albaniji. Kod toga se hrvatska plemena nijesu izmiješala, nego je svako pleme jedno do drugoga zaposjelo po jedan osvojeni kraj. Od najstarijih vremena, otkada se spominje Bosna, ona nam se pokazuje kao samoupravna oblast na čelu s banom. To mora značiti, da se u Bosni naselilo jedno od sedam hrvatskih plemena još kod dolaska Hrvata na jug. No kako je prostor srednjovjekovne Bosne potpadao pod naronski okrug rimske Dalmacije, kao i primorski krajevi između Neretve i Budve, moglo je u početku sve te krajeve naseliti jedno te isto pleme, koje se već tokom sedmoga ili u početku osmoga stoljeća razdijelilo u tri nova plemena: zahumsko, travunjsko i bosansko. Na području zapadne ili Bijele Hrvatske od Neretve do Istre i Gvozda na sjeveru, gdje su se u početku naselila samo tri starohrvatska plemena, do konca 11-st. njihov se broj umnožio na dvanaest hrvatskih plemena. God. 1102, kada su bili izumrli hrvatski narodni vladari, starješine od dvanaest hrvatskih plemena (duodecim generationes nobilium regni Croatorum) čine ugovor s ugarskim kraljem

(48) Gl. gore s. 25, b. 1 sl.; RP 51-76.

Kolomanom o savezu kraljevine Hrvatske i Dalmacije s Ugarskom (49). Kako razabiremo iz pisma kralja Ladislava IV Kumanca iz g. 1273 pleme Glamočana, oko Glamočkoga polja u današnjoj zapadnoj Bosni, bilo je ogranak jednoga od dvanaest hrvatskih plemena i uživalo je povlastice i sloboštine, na koje su imali pravo «pravi prvi i prirodni plemići kraljevstva hrvatskoga» (50). Kada je oko g. 1360 Ljudevit I istraživao kraljevska prava i posjede u hlivanjskoj župi, on je pozvao i predstavnike od dvanaest hrvatskih plemena, da dadnu svoje svjedočanstvo. Tako je učinio i bosanski kralj Ostoja g. 1400 (51).

Za poznavanje posjedovnih odnosa srednjovjekovnih Hrvata osobito je znamenito saopćenje hrvatsko-dalmatinskoga podbana Mihajla Živkovića iz g. 1459 zadarskom načelniku. O posjedovnom pravu i nasljedstvu hrvatskih plemića on piše: «Svi posjedi svih plemića od dvanaest plemena kraljevstva Hrvatske prelaze na muško dijete ... posjedi navedenih plemića ne mogu se otuditi stranima na štetu istih ... Žensko dijete nema prava na dio plemenskih posjeda, ali se mora opremiti iz pokretnih dobara, kada pođe za muža ... » (52).

(49) Gl. Klaić, *Hrv. plemena* 1-85; Tomašić; *Priručnik* 459-528; Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*. U novije vrijeme Nada Klaić, profesor hrvatske provijesti u Zagrebu, vodi borbu s raznim povjesničarima pobijajući starost dvanaest hrvatskih plemena i povjesnost «Sporazumnoga ugovora» (Pacta conventa) Hrvata s ugarskim kraljem Kolomanom I. Mi ćemo se na to s vremenom obratiti u posebnoj raspravi [gl. Mandić, *Povijest Hrvata* i *Neharvatska «Povijest Hrvata»*].

(50) « ... de generatione Glamochani ... eadem gratularentur libertate, qua veri, primi et naturales regni Croatie nobiles perfruerentur ...», *Priručnik* 485.

(51) Darovnica kralja Ostoje vojvodi Hrvoju Hrvatiniću od 8. XII. 1400, OSpom 187; gl. RP 470-482.

(52) « ... quod omnes possessiones omnium nobilium duodecim generationum regni Croatie descendunt in prolem masculinam ... que possessiones dictorum nobilium non sunt alienande extraneis in eorum preiudicio ... Femina autem proles non habet partem in possessionibus patrimonialibus, sed de bonis mobilibus debet adornari cum transiverit ad virum ...», *Listine* X 146.

Ovo staro hrvatsko načelo, da ženska djeca nemaju prava na plemensku baštinu niti mogu oca naslijediti u starješinstvu, dotično u vladanju nad rodom, plemenom i narodom, često se spominje u bosanskim srednjovjekovnim poveljama. Uvijek se naglasuje, da su samo muška djeca nasljednici oca i nosioci imovinskih i starješinskih, dotično vladarskih prava. U dubrovačkom ugovoru s banom Stjepanom II Kotromanićem g. 1333 stoji: « Ban' i negovi sinove i negove sieme muškoi glave ... za mene i za mojeh' sinova i za moje sieme po muškom' kolienu do zgorienja svieta » ([53]). Radoslav Pavlović g. 1432 piše: « ... I nih ostatak kako krv' podaje po muškom kolenu » ([54]). Primajući kneza Vukca Hranića za svoga građanina Dubrovčani g. 1405 pišu: « gospodina kneza Vukca [brata] gospodina voevode Sandalja i nih' djetcu, unuke i praunuke što bude po muškom kolenu » ([55]).

Hrvatsko plemstvo i njihova razna bratstva na području svih hrvatskih zemalja, kraljevine Hrvatske i Dalmacije, kraljevine Slavonije i banovine pa kraljevine Bosne, bili su glavni čimbenici i nosioci hrvatskoga narodnog života i državnosti, osobito od konca 11-st., kada je izumrla stara hrvatska narodna vladalačka kuća. O tom nam govore bogate hrvatske pravne zbirke, što su ih izdali I. Kukuljević ([56]), T. Smičiklas ([57]) i drugi.

Kako vidimo iz najstarijih izvora, Srbi nijesu bili podijeljeni na plemena, kada su došli na Balkan. Prema tome njihovo se društveno i državno uređenje nije razvijalo na plemenskoj osnovi kao u Bosni i u drugim hrvatskim krajevima. Kod starih Srba u Raškoj nije bilo poznato zajedničko plemensko dobro niti su oni poznavali pojmove niti upotrebljavali nazive: pleme, plemenita zemlja, plemenito. U tom je srednjovjekovna Bosna imala jednako društveno uređenje i služila se istim nazivima kao i druge hrvatske zemlje, što nam govori,

([53]) StPov I/1 46.
([54]) N. dj. 629.
([55]) N. dj. 265 sl.; gl. n. dj. 280 440 447 449; I/2 61 sl. itd.
([56]) Kukuljević, *Jura regni Croatiae*.
([57]) CDC.

da su srednjovjekovni Bošnjaci pripadali hrvatskoj društvenoj i narodnoj zajednici, a ne srpskoj.

2) - *Banovinsko uređenje Bosne*

Na čelu državne uprave u Bosni stajao je od najstarijih vremena ban. Dr. Vlado Jokanović, sveučilišni profesor u Sarajevu, misli, da je taj naslov u Bosni samonikao ili došao od Madžara ([58]). Ali to nije istinito ni jedno ni drugo. Bosna je prvi put došla u vezu s Madžarskom oko g. 1137, a suvremeni pisac Pop Dukljanin u *Ljetopisu* spominje bana Bosne četiri puta prije toga. On govori o banu Bosne dva puta prije smrti bugarskoga cara Petra († 969), naime za vojne hrvatskoga kralja Krešimira II (948-969)([59]), a jedamput g. 1042 za rata dukljanskoga vladara Stjepana Vojislava s Bizantincima ([60]). Četvrti put spominje bosanskoga bana, kada je dukljanski kralj Kočapar g. 1103/4 pobjegao u Bosnu i tu se oženio « kćerju bana Bosne » ([61]). Pisac *Ljetopisa* Pop Dukljanin živio je i pisao svoj ljetopis u Baru. Bio je odrastao čovjek, kada je oko g. 1137 Bosna došla pod utjecaj Madžarske. Prema tome ne može biti sumnje o tome, da je on kao naobražen čovjek i pisac točno znao, kako se prije g. 1137 zvao vladar susjedne Bosne. Napose on je morao znati, od koga se oženio njegov vlastiti kralj Kočapar, koji je bio kraljem u Duklji, kada je ljetopisac bio već dječak ([62]). Ako dakle dukljanski ljetopisac tvrdi, da se prije g. 1137, kada je Bosna prvi put došla u vezu s Madžarskom, bosanski vladar zvao banom, to mu treba vjerovati.

Bansku čast Bosna nije mogla primiti iz Madžarske, jer Madžari u starini nijesu imali banova. I oni su taj

([58]) EJ II 58b.
([59]) Pop Dukljanin, *Ljetopis* 28 sl. (73).
([60]) N. dj. 38 (88).
([61]) « Cocciaparus ...abiit in Bosnam et accepit ibi uxorem filiam bani Bosnae », n. dj. 43 (99).
([62]) Gl. RP 452-454.

naziv i tu čast primili od Hrvata, kada je kraljevina Hrvatska i Dalmacija stupila u savez s Ugarskom g. 1102 (63).

Banska čast u Bosni nije mogla biti ni samonikla, jer se ona nalazila po svim zemljama, gdje su Hrvati živjeli. Najstarije hrvatsko pisano djelo *Methodos* navodi, da je na Duvanjskom polju g. 753 zaključeno, da se u više pokrajina postave banovi na čelo državne uprave (64). K. Porfirogenet u svom djelu *O upravi carstvom*, g. 948/52, dva puta spominje hrvatskoga bana: prvi put u pogl. 30, gdje kaže, da ban Hrvatske neposredno upravlja Krbavom, Likom i Gackom (65), a drugi put u pogl. 31, kada pripovijeda, kako je g. 948 ban Pribina uklonio hrvatskoga kralja Miroslava (66). Hrvatski kralj Petar Krešimir IV u svojoj nedatiranoj darovnici oko g. 1062 navodi imenom pet hrvatskih banova, među njima na prvom mjestu « moćnoga bana Pribinu », koji je bio banom za Petrova šukundjeda hrvatskoga kralja Krešimira Starijega (g. 948-959) (67). Banovi su negda vladali i u Duklji (68) i u Slavoniji između Gvozda i Drave (69). U Dubrovniku se zamjenik knežev zvao ban (70).

Banska je čast čisto hrvatska ustanova. Nju ne po-

(63) Šišić, *Pov. Hrvata* 624-650; Mandić, *BiH* I 388-94.

(64) « ...i svakomu tih mist postaviše bana, a nigdi duža... », *Kraljevstvo Hrvata* 9 (399; 55). - « Unaquaque autem in provincia banum ordinavit, id est [= vel] ducem, ex suis consanguineis fratribus », Pop Dukljanin 9 (307; 55).

(65) Porphyr. 30 (144, red 93).

(66) N. dj. 31 (150, red 78).

(67) « Comperimus namque in Gestis proaui nostri Cresimiri Maioris, quod ... tempore ipsius, et filii eius Dirzislai, et eorum potentatibus banis Pribyne et Godemiro... », DC 62; *Priručnik* 249 sl.

(68) Pop Dukljanin 24 i 28 (317 i 323; 67 i 73).

(69) Kralj Dmitar Zvonimir bio je ban Slavonije (DC 80 85 95 sl.) prije nego ga kralj Petar Krešimir IV imenovao hercegom Hrvatske (dux Croatiae, DC 103-105) i označio za svoga nasljednika.

(70) « I vr'h' v'se ovo pisan'e Mar'tol' Gulerivik' ban' od' kneza Dubrov'ač'koga ... », ugovor Dubravčana s bugarskim carem Mihajlom Asenom 15. VI. 1253, OSpom 43. Gl. n. dj. 46.

znaju ni Srbi ni Bugari niti drugi narodi srednjovjekovne Evrope. Radi toga svugdje, gdje vladaju banovi, moramo reći, da su tu živjeli Hrvati, jer su samo oni mogli dati zemaljskom vladaru svoj posebni, čisto starohrvatski naziv bana. Kako smo vidjeli, Bosnom su vladali banovi od najstarijih vremena pa sve do g. 1377, kada je bosanski ban Tvrtko I uzeo naslov kralja. I banska nam čast, prema tome, svjedoči, da su u Bosni živjeli Hrvati od najstarijih vremena.

3) - *Bosanski vladari ograničeni vladarskim «svjetom» i «stankom»*

Bosanski ban, i kasnije kralj, nije bio neograničen, samovoljan gospodar zemlje. On je bio vezan u manjim pravnim odlukama na banski, dotično kraljevski «svjet» (savjet), a u velikim stvarima na odluku « stanka » ili sabora cijele Bosne. Vladarski svjet ili vijeće činili su dvorski dostojanstvenici i vlastela, koja bi se kod pojedine odluke i rješenja desila na dvoru. Da ban, i kasnije kralj, donese pravovaljanu odluku, dotično da izda vjerodostojnu povelju, moralo je u savjetu biti prisutno i zakleti se na povelju više odličnika, a ponajviše njih sedam, devet ili dvanaest. Ti su se brojevi smatrali posvećenim uporabom Sv. Pisma. Na razriješnici računa kralja Dabiše Dubrovčaninu Dragoji Gučetiću g. 1392 jednom se kunu 4 svjedoka, a drugi put 5 ih (71). God. 1398 obećanje kralja Ostoje Dubrovčanima ovjerovljuje 5 svjedoka (72). God. 1417 kralj Ostoja izdaje darovnicu braći Vučićima sa sedam svjedoka (73). I darovnicu Sandalja Hranića Dubrovčanima od 24. lipnja 1419 ovjerovljuje sedam kletvenika (74). Devet svjedoka sa zakletvom ovjerovljuju potvrde dubrovačkih povelja kralja Ostoje i njegova sina Stjepana g. 1409 i 1419 (75). I na darovnici Jurja Hrva-

(71) StPov I/1 170 sl.

(72) N. dj. 420.

(73) *Listine* VII 240; AB 103.

(74) MS 288; AB 106.

(75) StPov I/1 439 i 556.

tinića od 12. kolovoza 1434 jamči devet svjedoka (76). Najobljubljeniji broj bio je od 12 jamaca kletvenika, što je podsjećalo na 12 apostola, svjedoka Kristova života i uskrsnuća. Prvu izvorno sačuvanu povelju bana Stjepana II Kotromanića od g. 1322 potpisuje 12 dobrih Bošnjana (77). God. 1353 knez Vladislav sa svojim sinovima banom Tvrtkom i knezom Vukom zadaju vjeru Vlatku Vukoslaviću Hrvatiniću zajedno s 12 dobrih Bošnjana, da mu zadanu vjeru ne će poreći, što to ne bi raspravila i odobrila ona dvanaestorica, koji su se zakleli na izdanoj povelji (78). I na povelji bana Tvrtka I Vlatku Vukoslaviću iz g. 1354 kune se 12 dobrih Bošnjana (79). I potvrdu kralja Tvrtka II Tvrtkovića Dubrovčanima o darovanim posjedima od 20. lipnja 1405 s kraljem potpisuje 12 bosanskih velmoža (80). Taj je broj svjedoka kletvenika upisan i na darovnici Stjepana Vukčića Kosače Dubrovčanima od 10. listopada 1435 (81), kao i na potvrdi dubrovačkih povelja vojvode Ivaniša Pavlovića od 29. rujna 1442 (82). I kralj Stjepan Tomašević s jedanaest velikaša zaklinje se Dubrovčanima 23. studenoga 1461 (83).

Ima međutim više povelja, osobito onih, što su bile izdane na državnom stanku, gdje nastupa više od 12 svjedoka ili kletvenika. Tako se na povelji bana Ninoslava Dubrovčanima od g. 1249 kune s banom 14 bosanskih boljara (84). Na 25. studenoga (1323) banica i ban Stjepan II Kotromanić daju vjeru knezu Vukcu Hrvatiniću, da mu se ne će ništa zla učiniti, « dokoli ga ne sude četirenadesete, koi su prisegli s banom' Stipanom' knezu Vl'koslavu » (85). Kralj Dabiša 17. srpnja 1392 kune se s 13 bosanskih velikaša na povelji, kojom Dubrovčanima potvrđuje slobodu trgovine (86). Slično i kralj Ostoja na svojim poveljama od 15. siječnja i 5. veljače 1399 (87) te kralj Stjepan Tomaš na povelji od 22. kolovoza 1446 (88). Kadikada Dubrovčani daju naputke svojim izaslanicima u Bosni, da se na povelje potpiše što veći broj bosanske gospode. Tako 21. prosinca 1398 pišu: « ... Na pisma darivanja zemalja, koja će se nama izdati, ... neka upišu imena bosanskih velikaša što više mogu » (89). Slično i u naputku od 21. svibnja 1405 (90).

Za velike odluke bosanski je ban, a kasnije kralj, morao imati pristanak i odobrenje « stanka », tj. sabora plemića i velmoža cijele Bosne. Kada je ban Stjepan Prijezda g. 1287 darovao svojoj kćeri i svomu zetu Radoslavu Baboniću i njihovim potomcima župu Zemljanik više Jajca, morao je dobiti pristanak svojih sinova i odobrenje baruna i plemića cijele banovine (91). U povelji kneza Vlatka Hrvatinića od g. 1354 izričito se kaže, da je izdana « u ono vrime, kada bi stanak' na Milih' v'se zemle Bosne i Dol'nih' Krai i Zagorija i Hl'm'ske zemle » (92). God. 1380 kralj Tvrtko I imenuje Hrvoja Vukčića Hrvatinića velikim vojvodom bosanskim i daruje mu neka sela « svitov'vši se s' kralevstva mi vlasteli » (93). 20. lipnja 1405 kralj Tvrtko II Tvrtković potvrđuje Dubrovčanima posjede « biv' na kupi ... sa vsimi vlasteli i s velmožami rusaga bosan'skoga zboriv' i besidiv' ... » (94). Na 13. svibnja 1397 kraljica Jelena Gruba ukidajući carine na Maslinama i u Slanomu Du-

(76) MS 377; AB 145.
(77) Thallóczy, *Studien* 7; OSpom 106.
(78) WM 11 (1909 246 sl.; OSpom 154.
(79) Thallóczy, *Studien* 24 sl.; WM 11 (1909) 247 sl.
(80) StPov I/1 194.
(81) N. dj. I/2 39.
(82) N. dj. 102.
(83) N. dj. 164.
(84) CDC IV 387 (341); StPov I/1 10.
(85) WM 11 (1909) 243; StPov I/1 108.
(86) StPov I/1 174.
(87) N. dj. 422 i 426.
(88) MS 438; AB 202.
(89) « ... in eis [litteris] tamen scribi faciant nomina baronum Bossinensium quot plurimum poterunt scribi facere », *Reform.* 31 (1397-1399), f. 124; Dinić, *Državni sabor* 15 b. 5.
(90) *Lettere di Levante* 4 (1403-1410) f. 89; Dinić, n. dj. 15 b. 9.
(91) Gl. gore s. 47, b. 9.
(92) WM 11 (1909) 247; Thallóczy, *Studien* 23.
(93) GZM 9 (1897) 183; WM 6 (1899) 284.
(94) StPov I/1 490.

brovčanima ovako piše: «... Zapovidjesmo i ovakozi učinismo savetom' sa Bogom dar'vanemi velmožami vlasteom kralev'stva mi rusaga bosanskoga s vojevodom Hr'voem i sa knezom' Pavlom' i s vojevodom' Sandalem i s tepačiom' Batalom' i s inemi mnozimi vlasteli i vlasteličik našega kralev'stva ...» ([95]). Na 4. prosinca 1409 kralj Ostoja potvrđuje Dubrovčanima povlastice « imav'še svit' i cil' zgovor' s rečenimi: prisvitlom' gospojom' kralicom ćer' Kujavom' i z gospodinom' Stipanom' i s vel'možani rusaga našega ». Kako vidimo iz odgovora Dubrovčana od 9. svibnja 1422, vojvoda im je Sandalj bio javio, da ima u to vrijeme « poiti u Bosnu na stanak'... » ([96]).

Državni sastanak u Bosni, « stanak », negda se u izvorima zove « sva Bosna ». Taj je izraz nastao po svoj prilici još onda, kada su na državne sastanke dolazili svi slobodni Bošnjaci. Tako Tvrtko I i njegova majka Jelena g. 1354 daje vjeru Vlatku Vukoslaviću Hrvatiniću: « da mu nisu vol'ni učiniti niednoga hudoga, dokoli ga nije ogledala Bosna i Dol'ni krai i Zagorje i Hl'm'ska zemla » ([97]). U povelji knezu Vukoslavu Hrvatiniću, ocu Vlatkovu, oko g. 1323 ban Stjepan II Kotromanić piše: « prid' v'som' cr'k'vom i prid' Bosnom » ([98]). Na 17. svibnja 1399 Dubrovčani pišu humskom vojvodi Radiču Sankoviću: « Pitasmo od gospodina kralja i od v'se Bosne tei zemlje i oni po nih milosti v's'i'kupno naam' daše i zapisaše ». I vojvoda Radič 25. kolovoza 1399 tvrdi, da je « gospodin' kral' i vsa Bosna » darovala Dubrovčanima bosansko Primorje ([99]).

Kako se vidi iz navedenih primjera, koji bi se mogli znatno umnožiti, državnom stanku u Bosni prisutvovali su: članovi vladalačke obitelji i pripadnici bosanskoga zemaljskog plemstva. Između ovih se posebno ističu

([95]) N. dj. 240.
([96]) N. dj. 326 i 438.
([97]) WM 11 (1909) 248; Thallóczy, *Studien* 24.
([98]) WM 11 (1909) 241; OSpom 107. - U dubrovačkim izvorima bosanski državni « stanak » koji put nazivlje se: « zboro de Bossina » (gl. Dinić, n. dj. 74 sl.), ali to nije izvorno bosanski naziv, nego su ga Dubrovčani napravili prema srpskom « zboru ».
([99]) StPov I/1 129 i 132.

starješine onih rodova, koji su se tokom vremena bili uvelike ojačali sposobnošću svojih članova i stjecajem prilika. Između tih velikaških kuća napose su se isticali Hrvatinići u Donjim Krajevima, Sankovići u Zahumlju, Pavlovići u istočnoj Bosni i Kosače-Hranići u Podrinju.

U hrvatskim zemljama bio je od starine običaj, da se drže ne samo opći državni sastanci slobodnih ljudi, nego također i pokrajinski i županijski sastanci. Na odluke tih sastanaka bili su vezani pokrajinski knezovi i župani pojedinih župa ([1]). Slično je bilo i u bosanskim pokrajinama i župama. Tako Andrija Humski g. 1247/1249 izdaje Dubravčanima povelju o prijateljstvu i slobodnoj trgovini sa potpisom 23 zahumskih vlastelina, naravno na pokrajinskoj skupštini, koju su tada održali ([2]). God. 1323 Berislav Skočić čini darovnicu pred Pavlom Hrvatinićem knezom župe Zemljanik i pred Zemljaničanima na županskom sastanku ([3]). God. 1400 bosanski kralj Ostoja naređuje svojim izaslanicima « da poju u Hlivno i da zberu vladanje k sebi, osidnike plemenite lude i ine vrste dobre ludi, koi bi se onde priminili » ([4]). 19. srpnja 1453 herceg Stjepan izmiruje se sa svojom ženom Jelenom i oprašta svim svojim podanicima, koji su se protiv njega podigli u obrani njegove žene, obećajući da ne će ni protiv koga postupati drukčije nego « sud osudi Humljana » ([5]), naime na zajedničkoj javnoj skupštini. Dne 15. srpnja 1454 bosanski vojvoda Petar Pavlović daruje Dubrovčanima Konavle i Vitaljinu « savitovavše se s našimi savitnici po običaju z gospodom' stroinici cr'kve bosanske i slugami i bližikami s vlasteli gospoctva mi » ([6]).

Na odluke bosanskih vladara, a tako i na rješenje pokrajinskih knezova, jak su utjecaj vršili članovi crkve

([1]) O hrvatskim državnim i pokrajinskim saborima spremam posebnu raspravu.
([2]) CDC IV 415 (360); StPov I/1 5.
([3]) WM 11 (1909) 242; OSpom 107 sl.
([4]) OSpom 186.
([5]) StPov I/2 68.
([6]) N. dj. 149.

« bosanskih krstjana », bosanski katolički biskupi, papinski legati i starješine bosanske franjevačke vikarije. Oni su sigurno prisustvovali nekim državnim i pokrajinskim sastancima. Tako su bosanski djed Radoslav i njegovi strojnici bili prisutni državnom sastanku u Mojštri g. 1323, kada je ban Stjepan II Kotromanić izdao povelju Vukoslavu Hrvatiniću « prid' v'som' cr'k'vom i prid' Bosnom » (7). Dne 6. siječnja 1404 bosanski kralj Ostoja vraća dobra Pavlu Klešiću i predaje ga u ruke djeda i cijele bosanske crkve (8). Bosanski vojvoda Petar Pavlović u svom pismu od 15. srpnja 1454 veli, da se on « po običaju » savjetovao sa strojnicima bosanske crkve i sa svojom vlastelom (9). God. 1355, 13. veljače, ban Tvrtko I izdaje u Đakovu povelju u prisustvu i uz ovjerovljenje « oca gospodina fra Peregrina, biskupa bosanske biskupije, i muža redovnika fra Franje iz Florencije, bosanskoga vikara » (10). God. 1434 bosanski vojvoda Juraj Hrvatinić stavlja u ruke bosanskoga franjevačkoga vikara Ivana braću Jurjevića (11). Dne 18. prosinca 1451 bosanski kralj Stjepan Tomaš sklapa savez s Dubrovčanima « prid' otcem' ligatom' biskupom' hvat'skim' i prid' otcem' kuštodom' i kapelanom' Marinom' i svidoci vlastele krale'stva mi » (12). God. 1461, 18. rujna, kralj Stjepan Tomašević, nakon što je obdario svoga strica Radivoja, piše: « I s tim ga sa svim više pisanjem pridasmo u ruke mnogo poštovanom u Isukarstu fratru Filipu vikaru kod vikara bosanskomu u ruke carkvene, da mu se daj(e) to, da nejma nigdare poreći ni potvoriti ni na manje donesti ni za jednu neviru ni za jedno izdajstvo, kojega ne bi ogledao vikar bosanski i gnegove bratje reda svetoga Franceška i vla-

(7) Gl. gore s. 60, b. 98.
(8) StPov I/1 433.
(9) Gore b. 6.
(10) « ... presentes fieri fecimus literas in presentia reuerendi in Christo patris domini fratris Peregrini, ecclesie Bosnensis episcopi, spiritualis patris nostri, et religiosi viri fratris Francisci de Florentia, vicarii Bosnensis », CDC XII 270 (205).
(11) MS 378 sl.
(12) StPov I/2 120.

stelmi kraljevstva našega po zakonu kraljevskomu... » (13). Uza sve to čini se, da članovi katoličke crkve i predstavnici crkve bosanskih krstjana nijesa redovito prisustvovali sastancima u Bosni.

Ni državni činovnici se ne navode kao posebni razred učesnika na državnim sastancima, jer su se u Bosni banski, dotično kraljevski dostojanstvenici redovito postavljali iz redova zemaljskoga plemstva.

Bosansko državno uređenje, kako smo ga ukratko opisali, vjerna je slika staroga hrvatskoga državnoga poretka. Kao u Bosni tako su se i u Hrvatskoj od najstarijih vremena birali vladari iz iste vladarske kuće, i to po načelu starješinstva (seniorat), a ne po prvorođenju (primogenitura) (14). Kao u Bosni tako i stari hrvatski vladari nijesu bili samovoljni, neodgovorni despoti, nego su u svojim vladarskim odlukama bili vezani u manjim činima na pristanak vladarskoga vijeća, a u većim stvarima na suglasnost državnoga sabora. U Hrvatskoj se još od prvih stoljeća nakon dolaska na Jadran s vladarom klelo i potpisivalo na povelje po više svjedoka i jamaca, a najčešće po 7, 9 i 12 kletvenika ili svjedoka; više puta njih 14, a u odlukama, koje su donašane na državnim saborima, potpisivalo bi po 18 i više kletvenika, slično kao i u Bosni. Sedam svjedoka potpisuje se na testamentu splitskoga nadbiskupa Pavla g. 1030 i na darovnici kralja Petra Krešimira IV samostanu Sv. Marije u Zadru iz g. 1066 te samostanu Sv. Stjepana u Splitu iz g. 1069 (15). Devet svjedoka nastupa u darovnici istoga kralja samostanu Sv. Ivana Evanđelista u Biogradu na moru g. 1059 (16). U prvoj hrvatskoj sačuvanoj povelji vojvode Trpimira od g. 852 na darovnici se kune i potpisuje 12 članova vladalačkog svjeta (17). Taj broj svjedoka dolazi u darovnicama kralja Petra Krešimira IV samostanu Sv. Petra na otoku Rabu g.

(13) *Fojnička kronika* 447.
(14) Gl. RP 354 sl.
(15) DC 40 67 sl. 79.
(16) N. dj. 52; *Priručnik* 230.
(17) DC 5; *Priručnik* 194.

1059 i samostanu Sv. Krševana u Zadru g. 1069 [18]. U privatnoj kupoprodaji hrvatskoga djeda Ivana u Biogradu na moru kune se 14 svjedoka [19]. U darovnici vojvode Mutimira splitskoj nadbiskupiji, koja je bila izdana na državnom saboru g. 892, potpisuje 18 svjedoka [20], a na darovnici kralja Petra Krešimira IV samostanu Sv. Ivana Evanđelista u Biogradu na moru g. 1059 potpisuje 27 svjedoka [21].

Na starim hrvatskim saborima prisustvovalo je uz članove vladarske kuće poglavito zemaljsko plemstvo, ali i viši kler (biskupi i opati samostana), osobito kada se radilo o sastancima, koji su imali više crkveni i vjerski značaj nego svjetovnodržavni. Ali već od 13-st. i dalje, dakle u doba, kada su se u Bosni držali poznati nam «stanci», i u Hrvatskoj državnim saborima prisustvuju samo zemaljsko plemstvo, a od crkovnjaka jedino oni, koji su vršili koju službu ili posjedovali plemićka imanja [22].

I sam naziv «stanak» za bosanski državni sabor hrvatskoga je porijekla. Tako su se zvali od starine službeni sastanci između Zahumlja ili Travunje s jedne strane i Dubrovčana s druge strane, na kojima bi ovi uređivali sporove, koji bi među njima nastali tokom vremena [23]. Stanak se zvao i ugovoreni sastanak između hrvatskih Omišljana i Dubrovčana g. 1238/39 [24]. Bosanski se «stanak» spominje prvi put g. 1354 [25] pa dalje do pada Bosne pod Turke. U to su se vrijeme i državni sabori kraljevine Hrvatske i Slavonije u narodnom jeziku nazivali «stanak» [26]. Srpski povjesničar Mihajlo J. Dinić piše: « Za državne sabore u Bosni upotrebljavan je obično naziv stanak, nepoznat u ovom značenju u srednjovjekovnoj Srbiji » [27].

Srpski vladari, nadalje, nijesu poznavali vladarski savjet nego su povelje izdavali sami od sebe kao neograničeni vladari. Zato u njihovim poveljama nema svjedoka ni drugih kletvenika osim vladara, suprotno poveljama hrvatskih i bosanskih vladara. Srpski vladari poput bizantskih careva naglasuju, da su oni samodrški i da odluke donose po svojoj volji i svom osobnom nahođenju. Prvi srpski kralj Stefan Prvovjenčani potpisuje se: « Stefan' po milosti Božiei ven'čani kral' i samodrž'c' vsie sr'pske zemlje i Pomor'ske » [28]. Slično i njegovi nasljednici do Dušana Silnoga, koji se kiti naslovom: «Az' Stefan'... car i samodr'žavni vseh' sr'bskih' i pomorskih' i gr'č'skih' zeml'... » [29].

I Srbi srednjega vijeka poznavali su državne sastanke, iako su se ti rijetko sastajali i imali neznatan utjecaj na državnu upravu. Zvali su se « zbor srpskije zemlje ». Protivno hrvatskim i bosanskim saborima i stancima, na srpskim su zborovima učestvovali uz vladara poglavito crkovnjaci i državni činovnici. Tako u Dečanskoj povelji kralj Stefan Uroš III g. 1330 piše: «Az'... Stefan' Uroš' tretii ... s'bravša z'bor' Srbskije zemlje, athijepiskopa Danila i jepiskopi i igumenj i kazn'ce i tepčije i vojevodi i slugi i stavilce » [30]. Zemaljska vlastela, koja se rijetko spominju na zborovima, imala su neznatan utjecaj na upravu srpske zemlje, potpuno obratno običaju, kakav je vladao u Bosni i Hrvatskoj [31].

[18] DC 58 i 73 sl.; *Priručnik* 254.
[19] DC 84.
[20] N. dj. 15 sl.; *Priručnik* 196.
[21] DC 54.
[22] Klaić, *Hrvatski sabori* 247-310. Gl. gore b. I.
[23] Bogišić, *Stanak* 570-93; GSUD 44 (18773 197-231. Gl. Jorga, *Notes* II (1899) 210 309; OSpom 211.
[24] CDC IV 62 (55), 77 sl. (73). O «stanku» Dubrovčana i Splićana gl. n. dj. 53 (47).
[25] Povelja Tvrtka I, Thallóczy, *Studien* 23.
[26] Gl. Klaić, n. dj. 278.
[27] Dinić, *Državni sabor* 3.
[28] MS 10; OSpom 26.
[29] OSpom 135.
[30] N. dj. 116.
[31] O razlici u sastavu državnih sabora u Srbiji i Bosni, Dinić piše ovako: «Za razliku od srednjevjekovne Srbije, razni dvorski dostojanstvenici i ostali pretstavnici vladaoca ne navode se [u Bosni] kao posebna kategorija učesnika na državnom saboru... 'bosanska crkva' nije preko svojih zastupnika uzimala neposrednog učešća u radu stanka», Dinić, *Državni sabor* 9 i 12.

4) - *Bosanske su povelje hrvatsko narodno blago*

Do krunidbe kralja Tvrtka I srpskom krunom ([32]), bosanske su povelje i sastavom i diplomatičkim značajkama bile pisane po uzoru i obrascima hrvatskih povelja, a razlikovale su se od srpskih povelja, koje su bile pisane po uzoru bizantskih krisovulja s dugim i napuhanim uvodom. Bosanske su povelje kao i sve hrvatske bile datirane po rođenju Kristovu, dok se u Srbiji računalo godine i datiralo od stvorenja svijeta po bizantskom običaju. Srpske povelje pisane su jezikom crkvene slavenštine, koja se je jako razlikovala od običnoga narodnog govora. Bosanske su povelje pisane čistim narodnim govorom ikavskoga narječja kao i one u Hrvatskoj, koje su bile pisane hrvatskim jezikom. U bosanskim poveljama kao i u onim hrvatskima nalazi se jaka primjesa čakavštine ([33]), koja je nepoznata u srpskim poveljama. To nam sve govori, da bosanske povelje valja svrstati u diplomatičko blago Hrvatskoga naroda, a ne srpskoga.

([32]) Gl. Mandić, *BiH* I 278-86.
([33]) Gl. dolje s. 80-87.

4. - Srednjovjekovna BiH živjele su u kulturnoj zajednici s Hrvatima

1) - *Zapadno i Istočno rimsko carstvo*

Car Dioklecijan u svojoj glasovitoj uredbi rimske države g. 297 Dalmaciju je s četiri panonske pokrajine podvrgao prefekturi Italije. Zemlje od Drine do Rodopa ujedinio je u prefekturu Ilirika. Pokrajine sjeveroistočne Afrike, cijele Azije i one jugoistočnoga kuta Balkanskoga poluotoka od Rodopa do Bospora prozvao je prefekturom Istoka ([1]). U državnoj upravi latinski jezik bio je službeni govor u prefekturi Italije i u cijelom Zapadu te u prefekturi Ilirika sjeverno od crte povučene od ušća rijeke Vojuše na Ohridsko jezero te odatle sjeverno od Skoplja i južno od Sofije gorjem Balkana na Crno more ([2]). Južno od te crte službeni je jezik u prefekturi Ilirika bio grčki. Odredbama cara Konstantina Velikoga g. 325 i cara Teodozija Velikoga g. 395 prefekture Italije i Galije dodijeljene su Zapadnom rimskom carstvu, a prefektura Istoka Istočnom rimskom carstvu. Car Konstantin Veliki učinio je Ilirik neopredijeljenim, trećim carstvom, i dodijelio ga svome najmlađem sinu. Ali već od cara Teodozija II g. 427 ta se prefektura stalno priključuje Istočnom carstvu ([3]). Od tada rijeka Drina postaje granična, razmedna rijeka između zapadnoga rimskoga svijeta i Istočnoga bizantskoga carstva.

U crkvenoj organizaciji još prije nego je Dioklecijan proveo svoju državnu uredbu g. 297, nastale su tri patrijaršije: rimska, antiohijska i aleksandrijska. Rimska je patrijaršija neposredno upravljala svim metropolijama u Galiji, Španjolskoj, sjeverozapadnoj Africi, Italiji i na Balkanu do Rodopa. Antiohijskoj patrijaršiji, zajedno s autonomnim metropolijama u Herakliji i Cezareji Pontskoj,

([1]) Gl. gore s. 21, b. 7 sl.
([2]) Gl. Jireček, *Die Romanen* 13; Skok, članak u ZOF 7 (1931) 34 sl.; Isti, *Dolazak Slovena* 20 104-106.
([3]) Gl. gore b. 1.

bile su podložne sve nadbiskupije u Aziji i one u Evropi između Rodoga, gorja Balkana, Crnoga mora i Dardanela. Patrijaršija aleksandrijska je nadgledala metropolije u Egiptu i Libiji (4).

2) - *Naseljenje Hrvata u Zapadnom, a Srba u Istočnom rimskom carstvu*

Kada su Hrvati došli na jug, car Heraklije dao im je, na osnovu prethodno sklopljenoga ugovora, rimsko-bizantsku pokrajinu Dalmaciju, bizantski Ilirik i Panoniju, da se tu nasele (5). Sve te zemlje od Dioklecijanove preuredbe rimske države g. 297 pripadale su prefekturi Italije i zapadnom dijelu rimskoga carstva, osim bizantske pokrajine Ilirika, kako se tada zvalo albansko primorje od Budve do Vojuše. Hrvati su, dakle, još od svoga doseljenja na jug došli na područje zapadnoga rimskoga svijeta i od početka su počeli razvijati svoje narodne slavenske ustanove pod utjecajem još vidnih ostataka rimske kulture, koja se očuvala u dalmatinskim gradovima i otocima, nakon što su ti neporušeni preživjeli oluju seobe naroda.

Srbe, kada su došli na jug neko vrijeme poslije Hrvata, car je Heraklije najprije naselio na rijeci Bistrici u Tesaliji, zapadno od Soluna, a kasnije im je dao zagorski dio pokrajine Prevalisa i naselio ih između Kosova polja i rijeke Ibra na istoku i rijeke Drine na zapadu, te Šar-planine na jugu i gore Rudnika na sjeveru (6). Srbi su dakle od svoga početka bili naseljeni na području Istočnoga rimskoga ili bizantskoga carstva i njihova se narodna kultura već od najstarijih vremena razvijala poglavito pod utjecajem Bizanta.

Budući da su po tadašnjoj crkvenoj uredbi zemlje, koje su naselili i Hrvati i Srbi, pripadale području latinskoga jezika i rimske patrijaršije, to jer car Heraklije preko svoga egzarha u Raveni, Izacija, zamolio papu, da pošalje kršćanske vjerovjesnike i među Hrvate i među Srbe, i tako su i jedni i drugi primili kršćanstvo iz Rima s rimskom liturgijom i latinskim jezikom. Svoga neposrednoga crkvenoga starješinu i hrvatske biskupije i srpska biskupija u Rasu imale su u početku u splitskom metropolitu.

3) - *Srbi pod utjecajem Bizanta*

Kada je g. 870 sv. Metod bio imenovan panonskim metropolitom s pravnim sijelom u Sirmiumu, koji je stao na mjestu današnje Srijemske Mitrovice (7), najprije panonski pa domalo svi drugi Hrvati primili su staroslavensku službu Božju. To je zapravo bila rimska liturgija prevedena na tadašnji slavenski jezik, u kojemu je bilo jako mnogo osobina tadašnjega hrvatskoga jezika (8). Kako vidimo iz službenoga zapisnika crkvenoga sabora u Splitu od g. 925, Hrvati su još prije te godine primili staroslavensku službu Božju po svim biskupijama počevši od Siska do Kotora (9).

Za Heraklijevih nasljednika, kada je uslijed prijestolnih borba bio oslabio bizantski utjecaj u Raškoj, zapeo je i rad prvih rimskih misionara na pokrštenju Srba. Većina i onih, koji su se bili pokrstili, vratila se na staro poganstvo. Pravo pokrštenje Srba izvedeno je tek za cara Vasilija I (867-886), kada je ponovno uspostavljen carski ugled i utjecaj u Raškoj. Kako je zabilježio K. Porfirogenet, njegov djed Vasilije I poslao je u Rašku svećenike s dvorskim čovjekom, dakle, iz Bizanta, da krste nekrštene Srbe (10). Bizantski svećenici obraće-

(4) Duchesne 531-550; Vancourt 2253-2297; Every; Mandić, *BiH* I 422-36; Dvornik, *Bysance* 1-87.
(5) Gl. gore s. 20, b. 3-6.
(6) Gore s. 22 sl.

(7) Patsch 229-232; Zeiller 146 ssl. 647 ssl.; Rogošić 78-94.
(8) RP 398-400.
(9) Pismo pape Ivana X splitskom metropolitu Ivanu i njegovim sufraganima g. 924 i zapisnik splitskoga crkvenoga sabora g. 925, DC 187-194; *Priručnik* 213-221. Gl. Mandić, *BiH* I 509-528.
(10) Porphyr. 29 (126, red 73-75); Radojičić, *La date* 253-256.

nike su krstili, nema sumnje, po bizantskom obredu taj su uvodili među novokrštene Srbe. To je bilo u skladu s novom crkvenom politikom bizantskih careva, koji su od kipoborskih dekreta cara Leona III g. 732 smatrali sve zemlje istočno od Drine područjem bizantske patrijaršije i bizantske liturgije (11). U trećoj, dakle, četvrti 9-st. bizantski svećenici uveli su među Srbima bizantsku liturgiju na grčkom jeziku.

I među Bugarima, koji su se južno od Dunava naselili g. 681, latinski svećenici i biskupi u službi starih Maurovlaha bili su prvi kršćanski vjerovjesnici. Zemlje, naime, između Dunava i gorja Balkana, u koje su se Bugari u početku naselili, kao i one u Makedoniji, kamo su se Bugari zarana raširili, pripadale su u početku papinskom vikarijatu u Solunu, a od g. 535 onome u gradu Justiniana Prima (Skoplje) (12). Ti su krajevi u rimsko doba bili područje latinskoga jezika i u tom se jeziku vršila rimska liturgija, koju su slijedili i romanizirani potomci starih Maura, koje su Rimljani bili naselili uzduž Dunava, da čuvaju rimsku državnu granicu. Za seobe naroda dobar broj ratobornih Maurovlaha održao se po planinama sjevernoga Balkana zajedno sa svojim svećenicima i biskupima rimskoga obreda. Ovi su bili prvi kršćanski vjerovjesnici Bugara (13). Međutim

(11) Mandić, *BiH* I 425-36; Dvornik, *Bysance* 73-138.
(12) Gl. gore b. 4.
(13) Anastazije Bibliotekar u predgovoru prijevoda zapisnika općega crkvenoga sabora g. 869/70 zabilježio je, da su Bugari početke kršćanstva « primili od čovjeka Rimljanina, nekoga svećenika, imenom Pavla» (« Cum rex Vulgarorum cum propria gente Christi fidem suscepisset per hominem Romanum, id est, quemdam presbyterum, Paulum nomine », Mansi XVI, col. 10). Taj, i drugi prvi apostoli Bugara, ovima su podjeljivali krštenje i vršili službu Božju po rimskom obredu na latinskom jeziku. Navedeni «homo Romanus» nije bio poslan iz Rima, jer ga Anastazije ne poznaje. On je morao pripadati onim « Rimljanima » (Romani), koji su od rimskoga doba i dalje živjeli oko donjega Dunava, govorili latinskim jezikom i sebe smatrali «Rimljanima», a to su bili romanizirani potomci negdašnjih tamo naseljenih Maura, rimskih veterana. U popisu Epifanijevu i Bazilijevu spominju se neovisne biskupije u Odisi (Odyssos) i Tomi od 7- do 9-st.

su se Bugari za vrijeme crkvenoga sabora u Bizantu g. 870 odlučili za bizantski obred s grčkim jezikom (14). No već g. 893 na velikom narodnom zboru u Preslavi Bugari su zaključili, da u cijeloj svojoj tadašnjoj državi uvedu slavensku službu Božju zadržavši bizantski obred, ali tako, da glagoljicu zamijene s novim ćirilskim pismom, koje je bilo slijepo oponašanje grčkih velikih slova (majuskula) (15). Tom su prigodom, na osnovu prethodnih radova preslavske škole, Bugari izveli jezičnu reviziju ćirilometodskoga bogoslužja i na više mjesta unijeli su u ćirilometodske prijevode nove izraze, dapače su nanovo preveli neke cijele odlomke prema tada uobičajenim tekstovima bizantske liturgije. Ovim je stvorena nova bugarska recenzija staroslavenskih knjiga, koje su bili preveli sveta braća Ćiril i Metod služeći se starim hrvatskim prijevodima.

Srbi su upoznali staroslavensku službu Božju, po svoj prilici, preko Bugara koncem 9- ili početkom 10-st., kada je bugarski car Simeon Veliki (893-927) više puta preoteo Rašku od Bizantinaca. U svakom slučaju, Srbi su u bogoštovlju napustili grčki jezik i primili staroslavenski bugarske recenzije najkasnije g. 1029, kada je car Vasilije II srpsku episkopiju u Rasu podvrgao bugarskoj arhiepiskopiji u Ohridu (16). Za vrijeme crkvenoga raskola g. 1054 Srbi su slijedili istočnu crkvu. U tom ih je konačno utvrdio Sava Nemanjić, kada je g. 1219 osnovao srpsku samoupravnu crkvu pod carigradskom patrijaršijom. Od toga doba sav se srpski vjerski i kulturni život razvijao pod utjecajem istočne crkve i bizantske kulture. Crkvene knjige, kojima su se Srbi služili od

Te su biskupije preživjele seobu naroda (gl. Dvornik, *Les Slaves* 83 sl.). Naše je mišljenje, da su spomenuti biskupi bili u službi preživjelih kršćana, potomaka starih Maura u sjeveroistočnom Balkanu.
(14) *Liber pontificalis* 108 183 sl.; Zlatarski, *Istorija* I/1 332-352; I/2 145-152; Vaillant - Lascaris 5 sl.
(15) Zlatarski I/2 253-263; Ilinsky 79-88; Koneski 177-193.
(16) Gl. Gelzer, *Ungedruckte* 1 (1892) 257; 2 (1893) 45; Isti, *Der Patriarchat*; Prokić, *Postanak* 175-267; Radojičić, *Srpsko Zagorje* 268-275; RP 275 sl.

g. 1020, u početku su bile one bugarske recenzije s bugarskom ćirilicom. Ali tijekom vremena, osobito od doba arhiepiskopa Save Nemanjića, i Srbi stvaraju posebnu recenziju crkvenih knjiga: bugarskosrpsku, pisanu bugarskosrpskom ćirilicom.

4) - *Glagoljica kod Hrvata od Istre do Drine*

Hrvati su toliko zavoljeli glagoljicu, da su je prihvatili kao svoje narodno pismo. S vremenom su joj dali posebni uglasti oblik, koji se u povijesti pisma zove hrvatska glagoljica (17). Ovo pismo Hrvati su isključivo upotrebljavali u bogoštovnim knjigama, ali je glagoljica bila mnogo upotrebljavana i u svakidašnjem građanskom i državnom životu Hrvata. Glagoljicom su pisani najstariji kameni natpisi na hrvatskom jeziku iz 10- i 11-st.: plominski natpis u Istri, valunski natpis na otoku Cresu, krčki natpis na kanoničkoj kući u Krku, Bašćanska ploča iz benediktinskoga samostana Sv. Lucije u Baški na otoku Krku (18). Na pročelju franjevačkoga samostana na Humcu kod Ljubuškoga, kod njegova podizanja pred 100 godina (1867), bio je uzidan jedan stari teško čitljiv natpis. Nedavno ga je pročitao i proučio prof. M. Vego, naučni suradnik Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. Prema Veginu opisu i fotografskim snimcima taj natpis potječe iz konca 10- ili početka 11-st., dakle iz doba, kada je ljubuškim krajem vladao bugarski car Samuel (o. 990-1014) ili bizantski car Vasilije II (1018-1025). Po starosti bio bi to najstariji hrvatski natpis, što se dosada našao na području današnje BiH. Natpis je pisan ustavnom ćirilicom, ali u njemu ima umiješano 5 glagoljskih slova (19). To nam govori, da je klesar toga

(17) Gl. Tentor, *Latinsko i slavensko pismo.* - Knjige pisane glagoljicom pisac staroga hrvatskog ljetopisa *Kraljevstvo Hrvata* još g. 1074/81 zove: «knjiga hrvatska» (393; 49).
(18) Gl. Štefanić, *Opatija* 1-24; Isti članak u *Slovo* 2 (Zagreb 1953) 74; Hamm, *Datiranje* 39 52-56; RP 409.
(19) Vego, *Humačka ploča* 41-61.

natpisa bio poglavito naviknut pisati glagoljicom, pa su mu se glagoljska slova nehotice umiješala, kada je pisao ćirilski natpis. To nam ujedno veli, da je u ljubuškom kraju, i u Zahumlju uopće, koncem 10- ili početkom 11-st. glagoljica bila opće saobraćajno pismo. Svoju raspravu o Humačkoj ploči prof. Vego zaključuje ovim riječima: « Naš natpis, dakle, nesumnjivo dokazuje da je i na teritoriju BiH najprije vladala glagoljica obloga tipa, a da je ona vremenom potisnuta i zamijenjena s mnogo podesnijom ćirilicom » (20).

Ta tvrdnja prof. Vege samo je u prvom dijelu istinita, jer glagoljica u bogoštovlju kod Hrvata katolika u BiH nije nigda bila zamijenjena ćirilicom, ni onom hrvatskom. Glagoljica se dapače i u građanskom životu kao saobraćajno pismo održala sve do turskoga doba u onim današnjim bosanskim krajevima, koji su ostali van srednjovjekovne bosanske države, posebno u današnjoj Bosanskoj Krajini. Glagoljski su natpisi nađeni u ruševinama crkve Pandur u Koluničima i u tvrđavi Bužimu u sjeverozapadnom dijelu Bosanske Krajine. Drugi glagoljski natpisi su otkriveni u Slatini kod Banje Luke i u Bosanskoj Gradišci (21). O raširenosti glagoljice u BiH govori nam odgovor pape Inocencija VI (1352-1362) od 28. lipnja 1357 na predstavku Dionizija, sina slavonskoga bana Stjepana Babonića, župana župe Krupa u današnjoj Bosanskoj Krajini, koji je papu izvijestio, da su u njegovoj župi Krupi svjetovni svećenici « upravitelji crkava vješti samo slavenskoj knjizi » (22)), tj. glagoljskoj staroslavenskoj službi Božjoj. Talijanski slavist A. Cronia opisao je i objelodanio jednu glagoljsku listinu iz Sokola kod Bišća u Bosanskoj Krajini iz g. 1380 (23). Do danas su se, nadalje, sačuvala dva izvorna glagoljska pisma iz Bosanske Krajine pisana g. 1557.

(20) N. dj. 58.
(21) Truhelka, *Slavische Inschriften* 346; Lovrić, *Glagoljski natpis* 31-35.
(22) « ... in comitatu suo ... ecclesiarum rectores, in litteratura sclavonica dumtaxat expertos ... », CDC XII 419.
(23) Cronia 221 sl.

Jedno je pisao Juraj Zavrar, kapetan grada Bihaća, Franji Kegleviću u Topusko, a drugo pop Mikula, župnik u Krupi, knezu Tudoru u Novi Grad. Objavljujući ove glagoljske spomenike iz Bosanske Krajine, dr. Ć. Truhelka, jedan od najboljih poznavalaca srednjovjekovne bosanske arheologije, piše: « U ovim krajevima glagoljica je bila mnogim stoljećima ne samo sveto (liturgijsko) nego i opće saobraćajno pismo » ([24]).

Kao u Bosanskoj Krajini, tako je u cijeloj današnjoj BiH glagoljica bila isključivo bogoslužno pismo katoličkoga svjetovnog dušobrižničkog svećenstva sve do propasti Bosne g. 1463. God. 1195 bosanski biskup Radogost kod svoje posvete u Dubrovniku nije znao položiti propisanu zakletvu na latinskom jeziku nego samo na staroslavenskom ([25]). I bosanski biskup, koji je umro g. 1203, bio je čisti glagoljaš (Sclavus) ([26]), a tako i njegov drugi nasljednik, kojega je g. 1233 papa Grgur IX skinuo s biskupske stolice radi sumnje u njegovo pravovjerje ([27]).

O općoj raširenosti glagoljice u srednjovjekovnoj BiH govori nam i književna ostavština «bosanskih krstjana». Ona je gotovo sva nastala prepisivanjem iz glagoljskih podložaka tako, da je u mnoga od tih djela unišla koja riječ ili cijele rečenice pisane glagoljskim slovima ([28]). To znači, da su prepisivači knjiga «bosanskih krstjana» koncem 14- i početkom 15-st. od reda znali čitati i pisati glagoljski; kao i to, da su se bogoštovne glagoljske knjige nalazile njima na dohvat po svim b. h. krajevima.

Ovdje je vrijedno spomenuti, da su na ploči bosanskoga bana Kulina (o. 1165-1204) oko petoga križa napisana glagoljicom slova: *a, b, z*, što nijesu opazili, dotično spomenuli, ni Ć. Truhelka, ni Vl. Ćorović, ni Maja Miletić, koji su posebno pisali o natpisu Kulina bana na nadvratniku crkve, koju je Kulin sagradio. Glagoljska slova na Kulinovoj ploči bila su napisana poslije glavnoga natpisa, a prije natpisa na poljima kraj križeva ([29]).

([24]) TRUHELKA, n. dj. 346. - Još g. 1890 LOPAŠIĆ, *Bihać* 55, upozorio je, da se u Bihaću i Bosanskoj Krajini općenito poznavalo i pisalo glagoljicom. Gl. CEROVIĆ 311 i 314.

([25]) « Ne sapendo le lettere latine, ne altre, eccetto le slavoniche quando fece il giuramento della fedeltà ed obbedienza al suo metropolitano, lo fece in lingua slava ... », RESTI 63. Gl. CDC II 271.

([26]) CDC III 36 (32).

([27]) N. dj. 379 (327).

([28]) Gl. VRANA 794-822; SOLOVJEV, *Vjersko učenje* passim; H(AMM), *Glagoljica* 466.

([29]) ANDELIĆ, *Revizija* 301.

5) - *Postanak i razvoj hrvatske ćirilice ili «bosančice»*

Za duge istočnjačke vladavine, koja je počela oko g. 990, kada je bugarski car Samuel zauzeo Crvenu Hrvatsku i Bosnu, i nastavila se za bizantskoga cara Vasilija II (1018-1025) i njegovih nasljednika do g. 1036, naobraženi ljudi zaposjednutih krajeva upoznali su bugarsko-srpsku ćirilicu. Oni su vidjeli, da je ćirilica uistinu zgodnija za pisanje i lakša za čitanje nego glagoljica, pa su se i oni htjeli tim koristiti. Ali Hrvati u Crvenoj Hrvatskoj i u Bosni nijesu htjeli prihvatiti ćirilicu, kakvu su tada upotrebljavali Bugari i Srbi. Bugarska, naime, ćirilica, koju je izumio Konstantin Preslavski, a bugarski narodni sabor g. 893 uveo u staroslavenske knjige, držala se ropski svoga uzora, grčkoga ustavnog pisma (majuskula), od kojega se na prvi pogled jedva razlikovala. Ona je zadržala sve grčke znakove, pa i za one glasove, kojih nema u slavenskim jezicima; s druge pak strane nije imala znakove za posebne slavenske glasove. Ovakvu ćirilicu prihvatili su i Srbi, kada su najkasnije g. 1020 primili bizantsku liturgiju sa staroslavenskim knjigama bugarske preslavske recenzije. Bugarska ćirilica bila je s vremenom preuređena i za svjetovnu svakidašnju uporabu pod imenom građanske ćirilice. Ovu ćirilicu, crkvenu i građansku, Srbi su prihvatili svuda, gdje ih je bilo, i sa sobom su je nosili, dokle su dopirali.

Hrvati Crvene Hrvatske i srednjovjekovne Bosne nijesu htjeli primiti ćirilicu, kakvu su vidjeli kod svojih

susjeda raških Srba, nego su je tokom vremena temeljito preinačili i preuredili prema svojim potrebama i dotadašnjim navikama. Oni su izbacili iz pisma suvišne znakove grčkoga jezika, koje je tadašnja bugarskosrpska azbuka imala, i nadodali su nove znakove, napravljene prema glagoljskom i latinskom pismu, za one glasove, za koje bugarsko-srpska ćirilica nije imala znakove (30). Postojećim znakovima kod Bugara i Srba dali su novi oblik (ductus), tako da je u rukopismom pismu u Crvenoj Hrvatskoj i srednjovjekovnoj Bosni zapravo nastalo novo pismo, koje Jerolim Caletić g. 1546 zove «hrvatskim pismom» (31). Tako zove i *Poljički statut* iz g. 1444 s dodatkom iz g. 1665, koji je bio pisan «rvackim pismom» (32). Pop glagoljaš don Ilija Jurčević iz Duvna nazivlje to pismo «slova arvacka» (33). Petar Kružić u pismu generalu Katzianeru g. 1530 zove ovo pismo «bosanskim pismom» («litteris bosnensibus») (34). Bosanski franjevac fra Mato Mikić zove ga «bosansko-hrvatska ćirilica» (35). Slovenac J. B. Kopitar nazivlje to pismo «bosanskom ili horvatskom Kirilovom azbukom». I. Kukuljević g. 1855 daje mu ime «horvatsko-bosanska ćirilica», a prof. Franjo Kurelac g. 1861 nazivlje ga «bosančica» (36). Ovaj zadnji naziv učenjaci danas najradije upotrebljavaju, jer je ovo pismo nastalo i najviše se upotrebljavalo na području nekadašnjega bosanskog kraljevstva, dotično u današnjoj Bosni i Hercegovini.

Hrvatskom ćirilicom ili bosančicom pisani su od reda natpisi na b. h. nadgrobnim spomenicima, sva pisma bosanskih banova i kraljeva, koja su bila pisana narodnim jezikom te sva vjerskoknjiževna proizvodnja «bosanskih krstjana». Ovim se pismom pisalo u Dubrovačkoj repu-

(30) Gl. Truhelka, *Bosančica* 65-83; Jagić 1 sl.; Vrana 794-822; Tentor, *Latinsko i slavensko pismo*; Isti, *Bosančica* 823-829; Isti, *Bosančica* u HE III 97-99.
(31) Šišić, *Letopis* 393; Mošin, *Ljetopis* 68.
(32) Rački - Jagić - Crnčić 120; Grekov 274.
(33) Jelenić, *Spomenici* 306.
(34) Laszowski, *Habsb. spomenici* I (1914) 397.
(35) Jelenić, *Kultura* II 212.
(36) Bošnjanin, *Hrvati* 36.

blici, u Poljicima i drugdje. Njim su pisali i turski carevi i turske paše u Carigradu i u Bosni prvih stoljeća nakon osvojenja te zemlje (37). U samoj BiH Hrvati katolici služili su se bosančicom kao redovitim saobraćajnim pismom sve do polovice 19-st., a hrvatske muslimanske begovske obitelji sve do početka ovoga stoljeća (38).

Činjenica, da urođeni stanovnici BiH u srednjem vijeku ne prihvaćaju ćirilicu, kakvom su se Srbi služili, nego stvaraju novo pismo, različito od srpskoga, kao i to, da oni trajno upotrebljuju svoje posebno pismo, dok se Srbi služe svojom ćirilicom i onda, kada su ovi prešli u BiH, dokaz je, da se urođenici Bošnjaci i Hercegovci od najstarijih vremena pa do naših dana nijesu nigda osjećali Srbima niti pripadnicima srpske narodne kulture.

6) - *Jezične razlike između Srba i h. h. Hrvata*

I jezično su se Srbi u Raškoj razlikovali od staroga urođenog pučanstva u BiH. Kako smo u našim djelima više puta naglasili, štokavska ekavština nije bio izvorni govor starih Srba, koji su došli na jug s krajnjega slavenskog zapada, iz današnje južne Saske u Njemačkoj. Štokavsku ekavicu donijeli su na Balkan Slaveni prve selidbe, koji su tamo došli iz krajeva oko donjega Dona i sjeveroistočno od njega. Kada su Srbi i Bugari zauzeli zemlje u njihovoj današnjoj domovini, radi svoga maloga broja i jedni i drugi izgubili su svoj narodni govor i prihvatili ekavsku štokavštinu od Slavena prve selidbe, koju su tu našli. Od toga doba, gdje god se na Balkanu govori štokavskim narječjem ekavskoga govora, tu valja tražiti Srbe ili Bugare.

Ikavštinu štokavskoga narječja donijeli su na područje bivše rimske Dalmacije ukrajinski Slaveni prve selidbe, koji su se naselili u Donjoj Panoniji i Dalmaciji od početka seobe naroda g. 375 do poraza Avara pod Ca-

(37) Gl. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici* 1-162 437-484; Isti, *Nekoliko mladjih pisama* 477-494; StPov I/2 217-408.
(38) Jelenić, *Kultura* II 496-503.

rigradom g. 626. Zemlje između Drave i Save, zajedno s Bosanskom Posavinom zapadno od Ukrine, naselili su Slaveni kajkavci, koji su došli iz potkarpatskoga prodolja sjeverno od Dunava i njegova lijevoga pritoka rijeke Tise.

U svojoj sjevernoj domovini Hrvati su govorili čakavskim narječjem u dva govora: ikavski i ijekavski. Ikavski su govorili oni Hrvati, koji su stanovali u današnjoj istočnoj Češkoj i sjevernoj Slovačkoj, a ijekavicom oni, koji su stanovali između gornje Visle i Sala, gdje narod i danas govori i(j)ekavski. Kada su došli na jug, zauzeli i naselili rimske pokrajine Dalmaciju, Ilirik i Panoniju, Hrvati su svukuda govorili svojom čakavštinom, koju su donijeli sa sjevera. U Jadranskom primorju od Cetine do Istre, gdje je bilo malo Slavena prve selidbe, te na otocima, Hrvati su do danas sačuvali općenito čakavsko narječje. U današnjoj Bosanskoj Posavini zapadno od Ukrine te u međurječju između Save i Drave zapadno od Vukovarskoga jezera Hrvati čakavci pomiješali su se sa Slavenima kajkavcima prve selidbe. U južnom Jadranskom primorju, sa središtem u Zahumlju, te u bosanskom Zagorju, Hrvati čakavci ijekavskoga govora zagospodarili su i naselili se među Slavenima prve selidbe štokavcima ikavskoga govora. Među ikavske štokavce prve selidbe naselili su se i Hrvati čakavci u krajevima od Imotskoga i Duvna do Bosanskoga Petrovca, te od Dinare do Vlašića i Borja-planine. Izuzevši današnje područje čakavskoga narječja, u svim drugim krajevima Hrvati čakavci već tokom prvoga i drugoga stoljeća iza doseljenja stopili su se, krvno i jezično, sa Slavenima prve selidbe u skladno jedinstvo, i to tako, da su Hrvati čakavci primili kajkavsko, dotično štokavsko narječje ikavskoga govora od Slavena prve selidbe, a ovi hrvatsko ime kao državno i narodno. Kod jezičnoga stapanja Hrvati su čakavci utisnuli snažan utisak čakavštine u svim krajevima, gdje su se naselili. U Crvenoj Hrvatskoj južno od Neretve čakavska ijekavica dapače prevladala je štokavsku ikavicu. Slično i u srednjovjekovnoj Bosni na istoku od prodolja istoimene rijeke, i ako u manjoj mjeri. Uza sve to, stara se štokavska ikavica održala u narodu uporedo sa čakavsko-

štokavskom ijekavicom i u južnoj Crvenoj Hrvatskoj, a napose u srednjovjekovnoj Bosni, sve do dolaska Turaka ([39]).

Srbi nijesu nigda govorili čakavski niti štokavskim narječjem ikavskoga govora. Zato gdje god nađemo čakavštinu, ili štokavsku ikavštinu i ijekavštinu pomiješane sa čakavskim osebinama, tu su Hrvati živjeli od starine i te krajeve valja pripisati jezičnom području hrvatskoga naroda.

Da utvrdimo, kako je narod govorio u kojemu kraju tokom srednjega vijeka, imamo dosta poteškoća. Za rani srednji vijek manjkaju nam pisani izvori. Za daljnja stoljeća stvara nam poteškoću staroslavenski *jat*, koji se jednako pisao, a različito izgovarao u pojedinom govoru, pa mi iz samoga pisanoga izvora ne možemo vidjeti, kako se *jat* izgovarao u svakom pojedinom kraju. Ne male poteškoće stvaraju nam Dubrovčani sa svojim «slovinskim» ili «srpskim» pisarima ([40]). Kada je naime Stjepan Nemanja sa svojom braćom oko g. 1174 zauzeo Duklju, Travunju i privremeno Zahumlje ([41]), srpska je država postala najbliži i najvažniji susjed Dubrovačke republike. U takvim prilikama Dubrovčani su sa srpskom državom i njezinim upravnicima imali dnevnih odnošaja i dopisivanja. Kako srpski upravnici, osobito mjesni, nijesu znali latinski niti dubrovačkoga romanskoga jezika, to su Dubrovčani u krilu svoje državne kancelarije zarana namjestili «slovinskoga» pisara, da preko njega pismeno ureduju svoje poslove sa srpskim vladarima i njihovim predstavnicima. Ovaj slovinski pisar bio je rodeni Srb ili čovjek potpuno naviknut srpskom jeziku i srpskom načinu pisanja povelja. Zato je on i onda, kada mu je bilo

([39]) Gl. Mandić, *C. Hrv.* 240-62; Isti, *Kako su govorili Hrvati* 91-99; Isti, *BiH* I 37-48; Pavičić, *Podrijetlo*; Ivić, *Die Serbokroatische Dialekte.*

([40]) Jireček, *Die mittelalterliche Kanzlei*; Čremošnik, *Dubrovačka kancelarija* 231 sl.; Isti, *O načinu izdavanja* 448-52; Isti, *Postanak* 73-84; Rešetar, *Nikša Zvijezdić* 167-209; Foretić, *Dubrovački arhiv* 315-336.

([41]) Mandić, *BiH* I 345-58.

povjereno da napiše koju ispravu za bosanske vladare ili za one u Zahumlju, pisao povelje po srpskom načinu, upotrebljavao srpsku ekavicu i jezik nazivao srpskim, kao što je bio naviknut činiti pišući srpskim vladarima. Prsti srpskoga pisara vide se već u ugovoru bana Ninoslava s Dubrovčanima od g. 1240 (42), te u onomu bosanskoga bana Stjepana II Kotromanića od 15. kolovoza 1332. Tu je dubrovački srpski pisar napisao, dotično prepisao u ekavici: « ban Stepan'... veke... veru... verovana » (43). U kupoprodajnom ugovoru istoga bana s Dubrovčanima od 15. veljače 1333, koje je ugovor sastavio dubrovački pisar, on zove povelje u narodnom jeziku «sr'pscie» (44). Radi toga, kada hoćemo znati, kako su stvarno govorili, i šta su mislili vladari srednjovjekovne Bosne i Zahumlja, valja da s oprezom upotrebljavamo povelje, koje su dubrovački srpski pisari pisali ili surađivali kod njihove izradbe.

7) - *Hrvatska ikavica i ijekavica u BiH*

Uza sve navedene poteškoće, mi možemo iz sigurnih i nedvojbenih izvora utvrditi, da je narod sredinom 14-st. u srednjovjekovnoj Bosni i u zapadnim dijelovima Zahumlja govorio ikavski, a u istočnim ikavski i ijekavski, ali svuda s jakim primjesama čakavštine. Ikavski pak govor s mnogo čakavskih osebina bio je uredovni, službeni jezik na bosanskom banovinskom, dotično kraljevskom dvoru i na županijskim i plemićkim dvorovima (45). Budući da od doseljenja Hrvata i Srba u 7-st. pa do 14-st. nije bilo primjetljivih narodnih pomicanja, to moramo zaključiti, da je jezično stanje u srednjovjekovnoj BiH, a tako i u Raškoj istočno od Drine, bilo i u prethodnim stoljećima istovjetno onomu, kakvo nalazimo sredinom 14-st.

(42) CDC IV 107; OSpom 33-35; StPov I/1 7-9.
(43) CDC X 35; OSpom 117-119; StPov 46.
(44) CDC X 79-81; StPov 45-47.
(45) Gl. gore b. 39.

Da se na bosanskom vladarskom dvoru službeno uredovalo ikavicom, s jakim primjesama čakavštine, za to navodim između drugih ove dokaze:

1. Izvorni pečat bana Stjepana II Kotromanića, koji se i danas čuva u sarajevskom muzeju, glasi ovako: « Sie +· pečat go(spo)d(i)na Stipana bana svobodnoga g(ospodi)na vse zemle bos(a)n'ske, Usorske, Sol'ske i Dolne Kraiske i vse zem'le hl'm'ske + » (46).

2. U pismu Tvrtka I od 19. svibnja 1355 piše: « — vičnikom'... svezal' po niju riči ... ni mi je Sime rekal' ni Ratko svezata Pavla ni Pira ni sm' niju svezal' skrozi niju razvi za stari del'g' ... » (47). Ikavicom je pisano i drugo pismo bana Tvrtka I iz Bosne u Dubrovnik dne 20. rujna 1355 (48).

3. Ikavicom je pisana izvorno sačuvana darovnica kralja Ostoje vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću od 8. prosinca 1400, « pisano na stolnom' mistu u Sutisci », u kojoj se kaže: « Mi Stipan' Ostoja ... dajemo viditi vsakomu človiku ... virnim' slugam' za virna poslužénia » (49).

4. U izvorno također sačuvanom ugovoru kralja Stjepana Tomaša od 3. veljače 1449 u Vranduku piše ovako: « ... u naših' mistih' gdi mu bude ... » (50).

5. Ikavicom su pisane i povelje kralja Dabiše, kraljice Jelene, kralja Ostoje, Tvrtka II, kralja Tomaša i Stjepana Tomaševića, za koje znamo, da su pisane u Bosni bez utjecaja dubrovačkih pisara ili poslanika u Bosni (51).

Poput bosanskih banova i kraljeva ikavske su pi-

(46) Pečat se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Tekst objedolanio THALLÓCZY, u WM 11 (1909) 235.
(47) StPov I/1 71.
(48) N. dj. 72.
(49) OSpom 186-188.
(50) N. dj 213.
(51) Gl. StPov I/1 169-179 238-243 418-446 490-519; I/2 115-121 162-167.

sare imali i ikavicom su pisali i b. h. velikaške kuće: Hrvatinići, Sankovići, Pavlovići i Kosače-Hranići ([52]).

Ikavicom, s jakim primjesama čakavštine, pisana je sva književna ostavština «bosanskih krstjana» ([53]).

Da upoznamo, kako je stvarno govorio narod u BiH u srednjem vijeku, osobito su znameniti kameni natpisi na grobnim stećima ([54]). Ogromna većina tih je pisana ikavicom. U Hercegovini, zapadno od Neretve, i u Bosni, zapadno od istoimene rijeke, svi su dosada poznati natpisi pisani ikavicom. I u istočnim krajevima BiH većina je natpisa ikavskih.

U zapadnoj Hercegovini na slijedećim natpisima ikavske riječi napisane su svim slovima: na stećku Marka Petrovića na Ledincu kod Širokoga Brijega piše: «... usikoše kamen' na oca Marka i na mater' Divnu» ([55]). Viganj Milošević u svom natpisu iz g. 1404 u Kočerinu kod Širokoga Brijega govori: « ... služi banu Stipanu ... u to vrime ... » ([56]). Na grobnom spomeniku kneza Pavla Komlinovića na Bakrima kod Čerina piše: «Ase leži knez' Pavao Komlinović na svoi plemenitoi na Prozr(a)čcu u dni voevode Sandala [1392-1435] koi ga počteno i virno služaše ... » ([57]). Ikavski su pisani i natpisi Ivana Maršića u Kruševu kod Mostara i na križu Jurja Ivanovića u Arapima, selo Slipčići, u Broćnu ([58]).

U istočnoj Hercegovini ikavicom su pisani: natpis župana Pribilše iz g. 1241 u Polici kod Trebinja: « ... porik'lom' župan Pribilš' ... » ([59]). Tako isto natpis kaluđerice Polihranije, žene župana Nenca Čihorića, nevjeste «tep'čije Stipka», u Veličanima kod Zavale, iz doba kralja Tvrtka I (1378-139) ([60]). Na stećku Vukića Vukčića u Opličićima kod Domanovića piše: « ... a usiče na n' mati Radosava » ([61]). I natpis za Radivoja Ratkovića na istoj nekropoli pisan je ikavicom ([62]). Na stećku «dobroga » Radoje u Radimlji kod Stoca ikavske su riječi: « ... voevode Stipana ... si bilig' postavi » ([63]). Na sudskoj stolici u Ošanićima kod Stoca piše: «Ase sto voevode Stipana Miloradovića » ([64]). U natpisu Radovana Vukanovića u Hutovu ikavski je zabilježeno: «sagriših' » ([65]).

Za jezično poznavanje istočne Hercegovine posebno je znamenita nekropola Boljuni u Bjelojevićima, kotar Stolac. Tu se našlo 18 natpisa, koje u većini ne možemo odrediti, kojim su govorom pisani, jer se u natpisima upotrebio mnogoznačni *jat*. Ipak u 4 natpisa riječi su izričito napisane ikavski, a u petome natpisu dolaze riječi ikavske i ijekavske. Ikavski su natpisi: kovača Milića: « Milić kovač siče »; Vlada Vladisalića: « usiče Vuk na oca »; Radiča Vladisalića: « usiče na me otac », i Petra Vukčića: « a siče Petko na brata ». Ikavsko-ijekavski natpis je Radiče Obrata: « A se leži Radiča Obrat,

([52]) Gl. StPov I/1 i I/2, pod imenima navedenih velikaša.

([53]) Gl. gore b. 28.

([54]) O b. h. stećima i natpisima mnogo se pisalo. Mi posebno navodimo ovu literaturu: TRUHELKA, *Stari bosanski natpisi*; ISTI, *Stari hercegovački natpisi*; ISTI, *Die Bosančica*; ISTI, *Die bosnischen Grabdenkmäler*; ISTI, *Slavische Inschriften*; ISTI, *Altbosnische Inschriften*; HÖRMANN, *Epigraphische Denkmäler*; BENAC, *Radimlja*; BENAC, *Olovo*; BENAC, *Široki Brijeg*; SERGEJEVSKI, *Ludmer*; BEŠLAGIĆ, *Kupres*; VEGO, *Ljubuški*; HORVAT, *O stećima*; BEŠLAGIĆ, *Stećci na Blidinju*; ISTI, *Stećci u dolini Neretve*; ISTI, *Stećci kod Raške Gore*; ISTI, *Boljuni*; VEGO, *Novi i revidirani natpisi*; SOLOVJEV, *Bogomilentum*; WENZEL, *Bosnian*; MANDIĆ, *Vlaška teza*.

([55]) VEGO, *Novi i revidirani* 259.

([56]) OSpom 192.

([57]) VEGO, *Novi* 232. - Naziv «ćirilski natpisi», koji M. Vego upotrebljava ovdje i na drugim mjestima, dvoznačan je i neispravan. Ćirilica je generični naziv, jer ima ćirilica: bugarska, srpska, rumunjska, ruska i hrvatska, koja se obično naziva bosančicom. Natpisi na stećima u BiH pisani su bosančicom, tj. hrvatskom ćirilicom. Ako se već govori o ćirilici u b. h. natpisima, tada valja naznačiti, da je to hrvatska ćirilica ili bosančica, jer tu srpski ili bugarski ćirilovac ne zna ni čitati, ako je posebno ne uči.

([58]) VEGO, GZM ns 15/16 (1961) 277 i 279.

([59]) N. mj. 19 (1964) 179.

([60]) N. mj. 17 (1962) 229.

([61]) N. mj. 15/16 (1961) 272.

([62]) N. mj. 271; WM 11 (1909) 437.

([63]) TRUHELKA, u GZM 4 (1892) 112 sl.; BENAC, *Radimlja* 39; VEGO, u GZM ns 15/16 (1961) 275.

([64]) VEGO, u GZM ns 17 (1962) 202.

([65]) N. dj. 15/16 (1961) 281.

siče Dragiša ... usiječe kovač Milić » (66). Većina stećaka *i natpisa* u Boljunima potječe iz zadnje četvrti 15- i početka 16-st. (67).

U Bosni se ikavski natpisi nalaze na stećku gosta Mišljena u Puhovcu, istočno od Zenice (68), i na stećku gosta Milutina u Humskom kod Foče: « Va ime tvoe pričista Troice g(spo)d(i)na g(o)sti Milutina bilig » (69). Na stećku kneza Tvrdisava Brsnića u Bujakovini kod Mrežice, kotar Foča, piše: « ... počten vitez ovdi jad(a)n dojde » (70). Ikavicom su pisani također natpisi: na stećku kneza Batića u selu Kopošićima kod Visokoga, iz doba kralja Tvrtka I (71); na stećku Bogčina, sina kneza Stipka u Kotorcu, Sarajevsko polje: «Ase leži Bog'čin' k'neza Stipka ... mlad' si sega svita otidoh » (72); na stećku Vlatka Vlahića i nekoga nepoznatoga junaka u Lađevini, kotar Rogatica (73); na spomeniku Radojice Bilića u Starom Selu kod Jajca (74); te Mihovila Grahovčića u Brajkovićima kod Travnika. Ovaj natpis glasi: « Sie leži Mihoio Grahovčić' prave vire rimske koi počteno hodaše i bogu se molaše i dobro knigu znaše dai mu bože duši da bude spasen » (75).

Ijekavicom su pisani natpisi: Stane Đurenovića u Boljunima, jugozapadno od Stoca: « Siječe Zelija » (76); Radosava Vlahovića u Nekuku kod Stoca (77); Pavka Radohnića u Hodovu kod Stoca (78); sina Luke Sti(j)epanova u Svitavi (79); Boška Semunovića u Gracu kod Hutova (80); kneza Vlaća Bijelića u crkvi Sv. Lazara u Vlahovićima, kotar Ljubinje (81); junaka Radihne u Miljanoviću (82); Cvjetka Dragišića u selu Simiova kod Bileće (83); Bogdana Ozrjenovića i Dragoje Miletića u Dopascima, kotar Vlasenica (84); Mahmuta Brankovića u Brankovićima, kotar Rogatica: « ... ruka koja sieče i pisa » (85), itd.

Prvi datirani pisani spomenici, u kojima dolazi ijekavica, jesu povelje bosanskoga bana Stjepana II Kotromanića Dubrovčanima od 15. kolovoza 1332 i 15. veljače 1333. Obje su povelje u korist Dubrovčana i bile su sastavljene u Dubrovniku od dubrovačkoga slovinskoga (srpskoga) pisara. Taj je pisao prvu povelju ekavicom, ali mu se ovdje ondje potkrala koja riječ ijekavska, kao: « prijema ... ini(j)em ... svo(j)em ... povie ... viere » (86). I u drugoj povelji ima ekavice, ali je ova povelja pisana većinom ijekavicom. Ovdje navodimo samo ovu rečenicu: « do vieka viekoma u baštinu i u plemenito ljude' dubrovačkiem', a našiem' draziem' pr'jatelem' ... » (87). Obje su povelje bile prepisane od pisara bana Stjepana II onako kako je glasio dubrovački predložak. Prvu je povelju prepisao banov dijak Priboje, a drugu nepoznati pisar u gradu Srebrniku, u župi Usori. Ijekavicu dubrovačkoga izgovora upoznao je dubrovački srpski pisar i unio u koncepte navedenih povelja u samomu gradu Dubrovniku, gdje su već otprije ijekavicom govorili pučani, koji su se u grad uselili iz hrvatskih okolnih krajeva u Zahumlju, Travunji i Duklji.

U Travunji i Duklji ijekavicu su naučili od hrvatskih starosjedilaca i balkanski Maurovlasi, kada su se doselili u te zemlje. Za turskoga gospodstva, počevši od 15- pa do 19-st., ovi su Vlasi ijekavicu raznijeli po

(66) N. mj. 17 (1962) 211-214.
(67) N. mj. 209-215.
(68) GZM 6 (1894) 778; WM 4 (1896) 349; Miletić.
(69) Skarić, *Grob* 82; Miletić 124; Vego, u GZM ns 19 (1964) 207.
(70) Vego, n. mj. 203.
(71) Hörmann, u WM 3 (1895) 483; PHZBiH 319.
(72) WM 6 (1899) 535.
(73) WM 3 (1895) 435; Mazalić, u GZM 53 (1941) 88 sl.
(74) WM 3 (1895) 489.
(75) WM 4 (1896) 352 sl.
(76) WM 3 (1895) 452; Vego, u GZM ns 17 (1962) 211.
(77) WM 3 (1895) 442; Vego, u GZM ns 17 (1962) 204.
(78) N. mj. 196.
(79) GZM ns 15/16 (1961) 276.
(80) N. mj. 280.
(81) WM 3 (1895) 492; GZM ns 17 (1962) 224 sl.
(82) N. mj. 222.
(83) WM 5 (1897) 292 sl.
(84) PHZBiH 639.
(85) WM 3 (1895) 438.
(86) CDC X 35; StPov I/1 43 sl.; OSpom 117-119.
(87) StPov I/1 45.

svoj Bosni, osobito u Krajini, zatim u Liku, Vojnu Krajinu i Slavoniju (88).

Ekavicom su pisani, prema najnovijem čitanju prof. M. Vege: natpis Ivana Vukičevića iz Gornjega Hrasna, kotar Štolac: « ... postavi taj bileg' mi » (89); Bogdana Hateljevića u Dabro-polju iz kraja 14- ili početka 15-st. (90); kneza Radiča u Draševu iz prve polovine 15-st.: « smerni rab » (91), Vujana Dragišića u Gornjim Njeganovićima kod Bileće (92). Natpise Vukše u Boljunima i kneza Pokrajca Oliverovića iz Vrhpolja u Ljubomiru, sjeverozapadno od Trebinja, Truhelka (93) je čitao ikavski, a Vego ih čita ekavski. Po Vegi prvi natpis imao bi glasiti: «A se seče Grubač' kami na Vukšu za pet' rana » (94). U Oliverovića natpisu pisalo bi: « u vreme života » (95).

Istočna Hercegovina došla je pod srpske Nemanjiće g. 1173 i najistočniji dijelovi hercegovački ostali su u srpskim rukama do g. 1377, pa je razumljivo, da se u navedenim krajevima osjećao srpski ekavski utjecaj i u jeziku. Ekavica se ipak u primjetljivom obliku pojavljuje u istočnoj Hercegovini tek poslije pada Bosne (1463), kada su u ove krajeve uselili raški Vlasi, predvođeni srpskim popovima i kaluđerima. Ovi su u istočne krajeve Hercegovine unijeli ekavicu i novi način datiranja godina od stvorenja svijeta prema bizantsko-srpskom običaju. Tako u natpisu kneza Zota u Ljubomiru čitamo: « Knez Zot'... leže leto 7080 [1572] » (96). Na grobnom spomeniku protopopa Strahinje u Fojnici kod Gackoga piše: «Ase kami prot(o)p(o)pe Strah(i)ne. Bijav' 84 l(e)ta pr(e)stavi se. Va leto (s)edmo tis(u)tno 140

(88) Gl. RP 558-564.
(89) GZM ns 17 (1962) 217.
(90) N. mj. 206.
(91) N. mj. 232.
(92) N. mj. 19 (1964) 189.
(93) GZM 4 (1892) 108; WM 3 (1895) 450; GZM 7 (1895) 267; WM 5 (1897) 285.
(94) GZM ns 17 (1962) 213.
(95) N. mj. 235.
(96) N. mj. 233.

meseca m(a)rta 4 dn' » (97). God. 7140 od stvorenja svijeta odgovara našoj godini 1632.

Zanimljivo je, da u najistočnijim krajevima Hercegovine dolazi i u ekavskim natpisima tipično čakavski naziv «greb» za počivalište umrloga tijela. Tako na stećku u Gornjem Šelu kod Miruša, nedaleko Bileće, piše: « ... a se greb mu dela sin Radona » (98). Na križu u Gornjim Turajima kod Trebinja piše: « ... greb Humka Vukićevića » (99). Ovo nam veli, da su novi doseljeni ekavci podlegli utjecaju brojnijega urođenoga hrvatskoga pučanstva, koje je u svom govoru još uvijek bilo zadržalo i upotrebljavalo mnoge čakavske izraze i osebine.

U potvrdu svega ovoga, što smo rekli o starom govoru naroda u pojedinim krajevima BiH, bilo bi korisno ispitati imena mjesta i posjeda, kako su se zvala u srednjovjekovnim spomenicima i onima iz prvih stoljeća turskoga vladanja, pa ih usporediti i provjeriti na licu mjesta s današnjim nazivima tih mjesta i posjeda. To isto vrijedi i za prezimena starosjedilačkih obitelji u BiH. Tu zadaću prepuštamo mjesnim istraživačima, jer to prelazi naše mogućnosti u dalekoj Americi.

(97) WM 6 (1898) 536.
(98) GZM 7 (1895) 277 sl.; GZM ns 15/16 (1961) 264.
(99) GZM ns 19 (1964) 177.

5. - Arheološki nalazi srednjovjekovne BiH nose zapadne i hrvatske oznake

Na današnjem prostoru BiH tokom dugih stoljeća srednjega vijeka bile su osnovane i cvale su mnogobrojne ustanove i kulturne vrednote: vjerske, narodne i državne. Po svoj zemlji bio je podignut velik broj crkava, plemićkih i vladarskih dvorova, tvrdih gradova i trgovišta, bogato izrađenih nadgrobnih spomenika. Sve je to nosilo žig svoga vremena, u kojemu je nastalo, i naroda, koji je tu živio i te spomenike radio. Ali, nažalost, sve to dragocjeno narodno i kulturno blago zdupkom je propalo za dugoga i krutoga tuđinskoga gospodstva. Od svih srednjovjekovnih crkava katolicima nije uspjelo sačuvati nego samo malu crkvicu u Podmilačju kod Jajca. Par većih katoličkih crkava sačuvano je na taj način, da su ih novi osvajači pretvorili u svoje bogomolje. Od tolikih bogatih velikaških dvorova nije se do danas sačuvao ni jedan. O njima nam govore samo tvrde zidine, koje i danas strše prema nebu po brežuljcima i nepristupačnim mjestima. Najbolje su se sačuvali nadgrobni spomenici, jer su bili građeni kao cjelaci od tvrdoga kamena, a i zbog toga, što ih je i strani osvajač poštivao kao nedužno počivalište pokojnika. No i od ovih spomenika znatan je dio propao uslijed zuba vremena, a u novije vrijeme, od g. 1878 ovamo, radi nerazumijevanja domaćega svijeta i samih državnih vlasti.

A. - Srednjovjekovne katoličke crkve u BiH

Neki stariji povjesničari govoreći o « bosanskim krstjanima » ističu kao posebnu značajnu činjenicu, da je u BiH prije turskoga zauzeća bilo veoma malo kršćanskih crkava. Ali to nije ispravno. Hrvati u BiH zarana su primili kršćanstvo, i to iz Rima, jer su svi današnji kraljevi ovih zemalja ležali na prostoru rimske patrijaršije. Kako vidimo iz arheoloških ostataka starih crkava, koje su dosad otkrivene, b. h. kršćani počeli su već od svoga

pokrštenja graditi bogomolje, i to po zapadnim uzorima i prema zahtjevima rimske liturgije. Izgradnja crkava nastavila se tokom stoljeća, sve do pada Bosne, uporedo kako je rastao broj pučanstva i bogatsvo zemlje. Na osnovu papinskih pisama, biskupskih izvještaja i drugih pisanih izvora dade se utvrditi, da je na prostoru današnje BiH prije turskoga osvojenja bilo podignuto preko 200 katoličkih crkava. Kada se arheološki istraže mnogobrojne « crkvine » po svoj zemlji, taj će se broj znatno pomnožiti.

1) - *Katoličke biskupije u BiH u srednjem vijeku*

Na području današnje BiH postojale su u srednjem vijeku katoličke biskupije: bosanska, trebinjska, stonska, duvanjska te kratko vrijeme srebreničko-visočka. Neki pak dijelovi ovih zemalja pripadali su biskupijama: kotorskoj, dubrovačkoj, makarskoj, splitskoj, kninskoj, krbavsko-modruškoj, zagrebačkoj i pečuhskoj (1). Bosanska biskupija imala je svoje prvotno sjedište u gradu Vrhbosni, « civitas (Vrh)bosna », « na Brdu povrh Vrhbosne » (2). To mjesto valja istovjetovati s brežuljkom, koji se od turskoga doba zove Brdo-džamija, a nalazi se odmah do stare Latinske ćuprije, uz najstariji dio stare Vrhbosne, a današnjega Sarajeva. Biskupija u Vrhbosni osnovana je u trećoj četvrti 11-st., pa je morala već od toga doba imati svoju stolnu crkvu. Ta je u početku mogla biti manjega opsega i drvena, ali je nova kamena stolnica podignuta za bana Ninoslava prije g. 1244 (3).

(1) Gl. Draganović, *Kat. crkva u BiH* 178-200; Isti, *Kat. crkva* 705-724 728-754; Mandić, *BiH* I 509-528.

(2) « In supra Vrhbozna Burdo ... ubi ipsa ecclesia cathedralis santi Petri est fundata », darovnica Bele IV od 20. VII. 1244 prema izvornom prijepisu bule Grgura XI od 31. X. 1375, *Arch. Vat., Reg. Aven.* vol. 195, fol. 484. Ispravno čitanje donio sam u *BiH* II 196, b. 16.

(3) Gl. prednju b. te: Hoffer, *Dva odlomka* 101 sl.; Mandić, *BiH* I 478 sl.; II 192 sl.

U Trebinju je postojala biskupija najkasnije od početka 11-st. God. 1022 spominje se u izvorno sačuvanoj buli pape Benedikta VIII. Osnovana je, ako ne prije, a ono svakako odmah iza kako je dubrovačka biskupija bila g. 997/8 podignuta na čast metropolije (4). Uz biskupsko sjedište u Trebinju postojala je, naravno, i biskupska stolna crkvа, koja se zvala Sv. Mihajla (5).

Biskupija u Stonu, glavnom gradu srednjovjekovnoga Zahumlja, osnovana je po svoj prilici na duvanjskom saboru g. 753. Stonski biskup prisustvovao je crkvenim saborima u Splitu g. 925 i 928 (6). U Stonu je podigao jednu crkvu Mihajlo Dukljanski (o. 1046-1081), prvi kralj Crvene Hrvatske. Ta crkva pod imenom Sv. Mihovila i danas postoji (7). U oporukama Nikše Marojevića od g. 1458 i gospode Slavuše od g. 1463 u Stonu se imenice spominje sedam crkava (8).

Duvanjska biskupija osnovana je oko g. 569, ali je propala za seobe naroda (9). Toma Arhidakon († 1268) spominje, da je još u njegovo vrijeme bila na uzgor crkva u Duvnu, koju je g. 518 posvetio kapuanski biskup sv. German na svom prolazu u Bizant (10). Biskup Madije, po svoj prilici prvi natpastir u obnovljenoj duvanjskoj biskupiji, g. 1344 zahvalio se na biskupskoj časti « radi zloće naroda », nakon što je « mnogo godina » biskupovao u Duvnu (11). Obnovljena duvanjska biskupija morala je imati svoju stolnu crkvu. Ona je imala i svoj bi-

(4) Mandić, *BiH* I 468-480; RP 266-283.
(5) Pop Dukljanin 27 (322; 72) Ragnina 176; Pandžić, *De dioecesi* 11.
(6) DC 195; *Priručnik* 222; Mandić, *BiH* I 470-473.
(7) Karaman, u SP 95 106-112; Isti, *Deux protraits* 321-336; Vlašić, u SP 6 (1958) 64 b. 6, 72; Vego, u GZM ns 14 (1959) Arh. 194 b. 24.
(8) StPov I/2, 468-470.
(9) Mandić, *Duvanjska bisk.* 1-7; Isti, *BiH* I 473 sl.
(10) Thomas Arch. 13 (39).
(11) « ... Madio episcopo olim Delmitensi ... tu qui ecclesie deluntensi per multos annos prefueras illi amplius propter maliciam populi eiusdem non valeas preesse utiliter et prodesse ... », bula pape Klementa VI, od 13. XI. 1344, Mandić, *Duvanjska bisk.* 75.

skupski kaptol (12), a taj se ne može zamisliti bez biskupske stolne crkve.

Hlivno nije pripadalo duvanjskoj biskupiji, jer je ono od starine činilo sastavni dio krajeva, koji su bili neposredno podvrgnuti splitskom nadbiskupu (13). Međutim je u Hlivnu od konca 14-st., ako ne i prije, postojao zborni kaptol, koji je imao i svoju zbornu crkvu (14).

2) - *Katoličke crkve u pojedinim krajevima*

U pojedinim mjestima današnje BiH spominju se u srednjem vijeku ove katoličke crkve: biskupi Benedikt Medvjedović i Dominik Andrijaš u svom izvješću Kongregaciji de propaganda iz g. 1622 imenom navode 16 crkava na prostoru od Neretve do Popova polja, od kojih su samo dvije bile podignute u turskо doba. Sve su bile zidane od kamena, a 11 ih je bilo posvećeno (15), a to znači više nego danas ima posvećenih crkava u cijeloj BiH. Arheološki istraživač P. Anđelić našao je u konjičkom kotaru na površini od samih 565 četvornih kilometara ruševine od 34 srednjovjekovne crkve (16). Bosanski franjevci g. 1633 pišu u Rim, da su zadnjih godina popravili više od 60 crkava po Bosni (17).

U povijesnim spomenicima spominju se nadalje: u Ljubuškom u bližoj okolici 4 crkve; u Brocnu 5 crkava; u okolici Sirokoga Brijega 5 crkava; u imotskoj župi, napose u današnjoj Bekiji, 4 crkve; u okolici Mostara 3 crkve (18), u Visokomu, Vrhbosni, Jajcu i Tešnju po 2 crkve; u Lašvi kod današnjega Travnika 3 crkve; u gradu Bihaću 7 crkava i drugih 5 u neposrednoj blizini gra-

(12) Mandić, n. dj., 7-12 81 87 92.
(13) N. dj., 7-9.
(14) Gl. povelju kralja Stjepana Ostoje od 8. XII. 1400, OSpom 187; RP 476-478.
(15) Pandžić, n. d., 109-111.
(16) Anđelić, *Srednjovjekovni gradovi* 226.
(17) AB 411 (1308).
(18) Izvješće makarskoga biskupa fra M. Lišnića g. 1668, Arh. Prop., Scritt. rif. vol. 435, fol. 491r 494v 499r.

da; u Bosanskoj Dubici i najbližoj okolici 3 katolička samostana i 11 crkava. Bela IV u darovnici bosanskoj biskupiji g. 1244, spominje na posjedima te biskupije u staroj Bosni 9 crkava (19). U Statutu zagrebačkoga kaptola iz g. 1334, koji nam je sačuvao ljetopisac Ivan Gorički, u same tri političke župe današnje zapadne Bosanske Posavine spominju se 46 crkava, i to njih 22 u župi Sani, 13 i vrbaškoj župi, i 11 u župi dubičkoj (20).

3) - *Katolički samostani i crkve*

Katolički redovnici rimskoga obreda imali su na području današnje BiH svoje samostane i crkve u ovim mjestima; benediktinci su najkasnije u prvoj polovici 10-st. osnovali samostan Sv. Petra u Polju, u današnjem mjestu Čičevu kod Trebinja (S. Petrus in Campo). Spominje ga *Ljetopis* Popa Dukljanina opisujući događaje 10-st. (21). U svom pismu od 6. siječnja 1345 papa Klement VI traži od kralja Stjepana Dušana, da povrati katoličkoj crkvi 10 benediktinskih samostana i još nekoliko crkava, među njima i samostan Sv. Petar u Polju, koje su njegovi predšasnici nezakonito zaposjeli u Zeti i Travunji (22). Da li je bilo i benediktinskih samostana u drugim mjestima današnje BiH, ne može se sa sigurnošću reći. Bosanski apostolski vikar biskup Delivić u svom izvješću od 10. lipnja 1737 spominje predaju, prema kojoj je u Voljicima, jugozapadno od Gornjega Vakufa na Vrbasu, bio benediktinski samostan, od kojega su se još tada vidjele znatne zidine (23). I u Konobi-Rmanju na Uni bio je g. 1386 katolički samostan, prema nekima benediktinski (24). Vjerojatno je, da je i u Hlivnu bio

(19) Gl. ispravno doneseni tekst: Mandić, *BiH* II 196 b.16.
(20) MHEZ II 90; *Starine* 4 (1872) 211; Šerić 72-88; Buturac 131-152.
(21) « In monasterio sancti Petri de Campo », Pop Dukljanin 41 (96).
(22) CDC XI 179.
(23) Jelenić, *Spomenici* 52.
(24) Draganović, *Kat. crkva u BiH* 205.

benediktinski samostan, jer je to mjesto od starine bilo usko vezano s hrvatskim primorjem, bilo državno bilo crkveno.

Viteški red ivanovaca i pavlini imali su samostane u Bosanskoj Dubici. Dominikanci su imali svoje manastire u Bihaću i Dubici (25) te druga dva u srednjoj Bosni, po svoj prilici u Vrhbosni i Visokomu. Kako čitamo u *Djelcu o osnutku dominikanske ugarske provincije*, koje je napisano g. 1259, prije ove godine oba zadnja samostana bila su « od krivovjeraca » razrušena (26), što se dogodilo, kako mislimo, g. 1242 za mongolskoga pustošenja po Bosni.

Franjevci su imali svoje samostane u BiH prije turskoga zaposjednuća u slijedećim mjestima: U Travuniji: Hercegnovi i Konavli; u Zahumlju: Ston, Slano, Ljubuški, Imotski, Mostar i Konjic; u staroj središnjoj Bosni: Mili kod Visokoga, Kreševo, Deževice, Fojnica, Banski dvor (Šutjeska), Lašva kod Travnika, Olovo, Srebrenica na Drini; u županama Usori i Soli: Tešanj, Skakava, Modriča, Gradovrh kod Tuzle, Soli (današnja Tuzla), Bijeljina, Sv. Marija u Polju nedaleko Bijeljine, Teočak, Zvonik (današnji Zvornik), Ljubovija; u Donjim Krajevima i Zapadnim stranama: Jajce, Jezero, Vesela Straža, Rama, Glamoč i Podbila; u današnjoj zapadnoj Posavini i Krajini: Bihać, Krupa, Obrovac, Bila Stina, Otok(a), Kamengrad, Ostrovica, Bilaj, Podnovi, Livče, Zvečaj, Greben, Krupa na Vrbasu, Glaž na Ukrini (27).

Uza sve navedene samostane svih katoličkih redova bile su podignute crkve. I tadašnje župe imale su svoje crkve, kako vidimo iz spomenutoga popisa župa u zapadnoj Bosanskoj Posavini iz g. 1334 (28). I uz srednjovjekovna groblja bile su podignute crkvice, kako se vidi iz sačuvanih ruševina uz srednjovjekovna groblja i nekropole.

(25) Gl. gore b. 20.
(26) Pfeiffer, 35 sl. 44.
(27) Pisanus 555 sl.; Eubel 75 sl; Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci* I 37 sl.; Mandić, *BiH* II 206-214.
(28) Gl. gore b. 20.

Sve navedene biskupske, župske i samostanske crkve bile su građene po zapadnim uzorima katoličkih crkava i prema propisima rimske liturgije. Glavne crkve, napose one u većim mjestima, bile su zidane od tvrdoga kamena, ali mnogo seoskih crkava bilo je podignuto i od drveta. Papa Urban VI u svom pismu « dragim sinovima vikaru i braći reda franjevačkoga vikarije Bosne » od 21. prosinca 1378 podjeljuje potpun oprost grijeha na času smrti « svakom pojedinom kršćaninu ili nanovo obraćenima i krštenima, obojega spola, u granicama iste vikarije, koji nanovo podignu neku crkvu kamenitu ili drvenu do njezina svršetka, ili dadnu znatnu pomoć prema svojim sredstvima za takvu gradnju [28]. Kako vidimo iz tješenja hercegovačkog sandžaka M. Malkoča od g. 1556, koje se i danas čuva u izvorniku u arhivu franjevačkoga samostana u Makarskoj, i prva je crkva franjevačkoga samostana u Mostaru iz g. 1454 bila podignuta od drveta, ali je poslije g. 1470, prvih godina turske vladavine, bila zamijenjena novom kamenom crkvom [30]. Od 16-st. pa dalje turske vlasti u Bosni nijesu dopuštale, da se crkve drukčije prave nego samo od drveta i čerpića, i to isključivo na temeljima starih crkava [31]. Običaj praviti crkve od drveta sačuvao se u Bosni do danas i kod katolika i kod pravoslavnih. Ja se sjećam drvenih, dotično slamnatih franjevačkih župskih crkava u Veljacima kod Ljubuškoga i u Roškom polju u Duvnu. Prema *Šematizmu pravoslavne eparhije banjalučko-bihaćke za god. 1911* (Banja Luka 1912), u toj eparhiji g. 1911 postojale su 83 drvene crkve i kapele, od kojih je bilo podignuto 7 u 18-st., 6 u 19-st. za turske uprave, te 60 od g. 1878 do 1911 [32].

Drvene crkve bile su čednijega opsega, a gradili su ih domaći ljudi od domaćega gradiva. BiH bile su u srednjem vijeku veoma bogate šumama: hrastovim, bukovim, jelovim i drugih vrsta drveta. Način drvenih gradnja Hrvati su donijeli sa sjevera iz svoje stare zakarpatske domovine, gdje su se kuće pravile isključivo od drveta. Kamene gradevine stari Hrvati nijesu znali praviti, kada su došli na jug. Njima je bio nepoznat način zidanja s krečom, a napose nijesu znali praviti lukova ni presvodavati većih prostora. To su naučili od rimskoilirskoh majstora, koji su preživjeli seobu naroda u tvrdim dalmatinskim gradovima i na jadranskim otocima. Za veće radove u početku su dobivali graditelje i majstore iz Istre ili prekomorske Italije. Prvu vijest o stranim graditeljima i zidarima imamo kod franačkoga ljetopisca Einharda, koji piše, da je Fortunat, gradački pratrijarh (laguna Grado kod Trsta), poslao hrvatskom vojvodi Ljudevitu Posavskom g. 817-721 graditelje i zidare, da podižu utvrđene gradove u hrvatskoj Slavoniji za vrijeme njegove borbe s Francima [33]. Dubrovčani 2. lipnja 1199 sklapaju ugovor s protomajstorom Eustahijem, iz grada Koma (Como) u sjevernoj Italiji, da će on za godinu dana sa svojim komskim majstorima dovršiti dubrovačku katedralu [34]. Komanci su u to doba bili poznati graditelji i vješti radnici po cijeloj Evropi. Mnoge crkve u Italiji i Francuskoj, koje su se očuvale do danas, potječu od njih. Osobito su bili vješti u pravljenju krasnih mozaičnih podova.

Od stranih graditelja i zidara Dubrovčani, Splićani, Zadrani i sami primorski Hrvati brzo su naučili graditi crkve, lijepe kuće i tvrde gradove. Ovi su pak graditeljsko umijeće prenijeli u današnju BiH. God. 1326 trebinjski

[28] « ... singulis Christi fidelibus vel noviter conversis et baptizatis infra eiusdem vicarie metas constitutis sexus utriusque qui aliquam ecclesiam lapideam vel ligneam de novo usque ad perfectionem producendo edificaverint vel notabile adiutorium iuxta facultates suas ad huiusmodi edificationem exibuerint ... omnium peccatorum suorum, de quibus corde contriti et (h)ore confessi fuerint ..., semel tantum in mortis articulo plenam remissionem eis ... auctoritate apostolica concedere valeat », bula Urbana VI, od 21. XII. 1378, Čremošnik, *Ostaci arhiva* 23.

[30] Gl. dolje s. 211, b. 81.

[31] Dolje s. 437, b. 2.

[32] Momirović, *Drvene crkve* 151-162; Isti, *Drvene crkve u zap. Bosni* 149-171.

[33] Einhardus, MGH SS I 208; DC 325.

[34] CDC II 320 sl. (301).

vlastelin Obrad Vojihnić za gradnju neke crkve u Trebinju zove kamenara Vlahu, sina Kalendina, iz Dubrovnika, i Lipsa, sina Prvoslavova, iz Zadra (35). Dne 11. svibnja 130 dubrovački vlastelin Klement Držić sklapa ugovor sa šestoricom umjetničkih klesara, da odu u Zahumlje (« in terra Chelmi ») k bosanskomu banu Stjepanu II Kotromaniću i da tu rade dva mjeseca svojim umijećem (« de arte eorum ») uz mjesečnu plaću od 13 perpera; ako ostanu dulje, dogovorit će se sa samim banom o daljnjoj plaći (36). Ti su majstori ostali u Humu i Bosni oko tri godine. Ban ih je upotrebio za gradnju crkava ili tvrdih gradova. Dne 28. prosinca 1341 mletački rezbar Nikola, koji je živio u Dubrovniku, obećaje, da će poći u Bosnu i četiri godine raditi na dvoru spomenutoga bana Stjepana II Kotromanića (37). Bosanski kralj Tvrtko I i njegov nasljednik Dabiša, a tako i vojvoda Pavao Radenović dovodoli su dubrovačke zidare, da im zidu zdence po brdskim gradovima (38). U jednom pismu od 20. ožujka 1406 spominje se, da su herceg Hrvoje i veliki vojvoda Sandalj Hranić u Zahumlju dovodili majstore iz Dubrovnika za svoje radove (39). Preko Splita došli su u Bosnu braća Matej i Aristid, grčkoga podrijetla iz Apulije, koji su koncem 12- i početkom 13-st. mnoge crkve u Bosni uresili slikarijama (40). Iz Zadra, ili kojega drugog mjesta u Dalmaciji, morao je potjecati i umjetnički klesar, koji je onako lijepo i bogato izradio grobni stećak bosanskih banova u Donjoj Zgošći kod Visokoga. Taj je stećak prevezen i danas se nalazi u dvorištu zemaljskoga muzeja u Sarajevu (41).

(35) Dubr. arhiv: Div. canc. VIII, fol. 63 80; Jireček - Radonić III 265 b. 1.
(36) Fisković, *Prvi poznati dubr. graditelj* 91.
(37) N. dj., 14.
(38) N. dj., 91 b. 494.
(39) StPov I/1, 466.
(40) « Conuersabantur uero ex maiori parte apud Bosnam, quia erant pictores optimi et in auri fabrili arte satis exercitati », Thomas Arch. 23 (80).
(41) O graditeljstvu i zanatu u Bosni gledaj Fisković, *Naši graditelji*; Isti, *Umjetnički obrt* 127-164; Roller, *Dubrovački*

5) - Znamenitije iskopine starih porušenih crkava

Od starih porušenih crkava u BiH, koje su barem djelomično arheološki ispitane, spomenut ćemo slijedeće:

1. U Stonu, na početku poluotoka Rata, koji se danas zove Pelješac, u negdašnjem glavnom gradu Zahumlja, i danas stoji crkva Sv. Mihovila, koju je između g. 1074 do 1081 sagradio Mihajlo Dukljanski, « vladar onih, koji se zovu Hrvati ». To nam kaže natpis nad vratima te crkve. U crkvi se do danas sačuvala fresko-slika osnovatelja crkve kralja Mihajla, s krunom na glavi, koja je veoma slična onoj hrvatskoga kralja na splitskoj krstionici iz 10- ili 11-st. (42).

2. Crkva Sv. Petra Apostola u Zavali, u Popovu polju, koje je u srednjem vijeku pripadalo Zahumlju. Do zadnjeg rata bile su vidljive ruševine te crkve, koja se nalazila oko 250 m u jugoistočnom smjeru od današnjega pravoslavnog manastira u Zavali, na lijevoj strani ceste, koja ide iz Zavale u Slano. Crkva je bila građena u 11- ili 12-st., u hrvatskom preromanskom slogu, slična mnogim hrvatskim crkvenim građevinama u Dalmaciji iz 9 - 12-st. Tri ploče od oltarske pregrade te stare katoličke crkve prenesene su u sadašnju pravoslavnu manastirsku crkvu, a jedna se nalazi u privatnom posjedu jednoga domaćega Hrvata katolika. Više ploča uređeno je sa starohrvatskim pleterom, a četiri ploče s pleterom i euharističkim motivima. Tropleter na tim pločama sličan je starohrvatskim tropleternim radovima, kakvi su se radili u hrvatskim primorskim zemljama od 9- do 11-st. (43).

3. Crkve Sv. Petra i Pavla u Čičevu kod Trebinja. To su crkve, koje su pripadale benediktinskom samostanu Sv. Petra u Polju. Arheološki ih je istraživao dr. Vl. Ćorović (44).

zanati; Kovačević, *Prilog proučavanju* 279-296.
(42) Gl. gore b. 7.
(43) Gl. Zovko, *Ubikacija* 175-179; Isti, *Još o starohrvatskoj crkvi* 563-568; Vego, *Arheološko iskopavanje* 180-201.
(44) Gl. gore b. 21 sl.; Ćorović, *Historija Bosne* I 135.

4. Nedavno su otkrivene dvije srednjovjekovne crkve ispod grada Mokroga kod Sirokoga Brijega. U svom djelu *O upravi carstvom* taj grad spominje car K. Porfirogenet g. 948/52 pod imenom Mokriskik, što je prof. Skok ra-stumačio kao Mokr'ski k(astron), Mokarski grad. U mo-karskoj Podgradini našli su prof. M. Vego i D. Serge-jevski ostatke starih crkava, od kojih potječe prva iz 5 - 8-st., a druga iz 10-st. Kameni dijelovi ove zadnje crkve nose staroharvatske urese (45).

5. U Cimu kod Mostara na zaravanku zvanom Zdinje otkrio je poznati arheolog K. Patsch crkvu ranoga sred-njega vijeka. Prema nađenim ulomcima oltarne pregrade sa starohrvatskim narodnim motivom tropletera i ova je crkva pripadala broju starohrvatskih crkvenih gra-đevina (46).

6. U red starohrvatskih crkava, sličnih onima u ja-dranskom primorju Bijele Hrvatske, ima se uvrstiti i stara crkva u Lisičićima kod Konjica, koja je bila otkri-vena g. 1952. Dr. Irma Čremošnik, koja je vodila isko-pine i opisala nalaz u *Glasniku zemaljskoga muzeja u Sa-rajevu*, o toj crkvi piše ovo: « Njena osnova pokazuje sličnosti sa starohrvatskim građevinskim oblicima, naj-više sličnosti pokazuje sa crkvom u Biskupiji [kod Kni-na] na Bukurovića podvornici » (47). Prema arheološkim nalazima ova je crkva bila u uporabi od 13- do 15-st., ali je ona mogla biti građena u 11- ili 12-st.

7. U Gorici kod Imotskoga bila je u 10-st. podignuta crkva Sv. Stjepana i bogato urešena sa starohrvatskim tropleterom. Do druge polovice 10-st. Gorica je sa cije-lom župom Imotski pripadala Bijeloj Hrvatskoj, ali je u trećoj četvrti toga stoljeća bila priključena Zahumlju i u njegovu je sastavu ostala do turskoga zauzeća. Prvih godina turskoga vladanja crkva Sv. Stjepana u Gorici bila je zapuštena, ali ju je g. 1613 obnovio imotski fra-njevac Kunić. O tomu je on sam napisao natpis nad crkve-nim vratima bosančicom: « Z' dopuštenjem čestitoga

(45) Vego, *Naselja* 76; Sergejevski, *Bazilika u Mokrom* 211-228.
(46) Patsch, *Archäol.-epigr. Untersuchungen* 274.
(47) Čremošnik I., *Izvještaj o iskopinama na Crkvini* 222.

Czarra, i drughe Gospode Turske. Ja Stipan Kunich Imochianin pogradi i ponovi ovuh czarquu S. Stipana na 1613 » (48). I ova obnovljena crkva bila je u kasnijim stoljećima zapuštena i propala je. Novu crkvu Sv. Stje-pana na starim temeljima, samo u manjem obujmu, podi-gao je g. 1856 fra Petar Bakula, tadašnji upravitelj ka-pelanije Gorice. On je kod gradnje nove crkve uzidao jedan kameni ulomak sa starohrvatskim pleterom u vanj-ski zid apside, koji se tu i danas lijepo vidi (49).

8. God. 1950 i 1951 otkrivena je u Rogačićima kod Blažuja crkva sa šest apsida iz kraja 12- ili početka 13-st. Bila je presvođena sedrom, ožbukana i obojena crvenom bojom. Uz nju bila je kamenom građena kuća, bez sum-nje, stan svećenika, koji je crkvu posluživao. I crkva i kuća bile su spaljene. Poslije propasti crkve, po njoj su pokopavani mrtvi tijekom 14- do 16-st.

Prema I. Čremošnik, koja je vodila iskopavanje, teh-nika građenja crkve u Rogačićima potpuno odgovara teh-nici gradnje šestapsidne crkve Sv. Trojice u Poljudu kod Splita, kojoj je također i veličinom i opsegom odgovarala. Ima sličnosti i s nekim drugim starim hrvatskim crkva-ma u Dalmaciji. U ruševinama crkve u Rogačićima našlo se također više ulomaka tropletera, kojim su Hrvati re-dovito ukrašavali svoje crkve od 8- do 13-st. (50)

9. U novije vrijeme otkrivene su dvije srednjovjekovne katoličke crkve i u zapadnoj Bosni: jedna u Golubiću kod Bihaća, a druga u Koluniću, kotar Bos. Petrovac. Prema mišljenju Irme Čremošnik, koja je vodila iskopine u Go-lubiću, crkva u tom mjestu, kao i ona u Panduru (Sv. Ju-raj) u Koluniću, građene su u gotskom slogu s prelaznim romanskim motivima. Čremošnik veli, da ima « čitav niz sličnih crkvica u Dalmaciji » (51). Kod ruševina crkve Pandur nađen je kameni natpis glagoljicom, koju su u srednjem vijeku zapadno od Drine upotrebljavali samo katolički svećenici rimskoga obreda.

(48) AFHerc I 66.
(49) Bakula 159-163; Vego, *Naselja* 41.
(50) Čremošnik, *Izvještaj o iskopinama u Rogačićima* 303-315.
(51) Čremošnik, *Crkvina u Golubiću* 13. Gl. gore s. 73, b. 21.

10. God. 1954 i 1955 pretražujući nekropolu kneževske porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica Marko Vego utvrdio je, da je ta nekropola bila podignuta na srednjovjekovnoj crkvi, koja je bila porušena početkom 14-st. Crkva je bila građena u romanskom slogu, a bila je duga s apsidom 12.90 m, a široka 6.20 ([52]).

11. U Razićima, u blizini sela Biskup u Glavatičevu, kotar Konjic, M. Vego otkopao je g. 1956 srednjovjekovnu crkvu, podignutu u romanskom slogu u drugoj polovini 12- ili u prvoj polovini 13-st. Crkva je bila neko vrijeme zapuštena i u 15-st. obnovljena. Kod te obnove na ulazu crkve postavljeni su novi dovratnici i nadvratnik, koji su se do danas sačuvali. Prema Vegi ova crkva ima stilskih sličnosti s crkvom Sv. Jurja u Ponikvama na Pelješcu, a tako i s nekim drugim starohrvatskim bazilikama ([53]).

God. 1958 otkopana je u Gornjoj Bijeloj kod Konjica velika crkva s tri lađe isto romanskoga sloga iz 13-14-st. ([54]). Taj nalaz još nije znanstveno opisan ni objelodanjen u stručnim časopisima.

12. Grobna crkva bosanskih vladara u Milima. U današnjem selu Arnautovićima, 2 km sjeverozapadno od željezničke stanice u Visokomu, nalazio se stari prodor na lijevoj strani rječice Goruše, odmah kod njezina utoka u Bosnu, s desne strane te rijeke. Tu je Zemaljski muzej u Sarajevu, pod vodstvom Karla Patscha, g. 1909 i 1910 proveo iskopavanja. Kako je Vl. Ćorović g. 1914 zabilježio, tu je nađena « monumentalna crkvena zgrada iz vremena bosanskih kraljeva », koja je djelomično bila « sagrađena na temeljima manje crkve, a pod njom bijahu opet temelji rimske zgrade » ([55]). Prema podacima, koje su skupili Irma Čremošnik g. 1950 ([56]) i Pavao Anđelić g. 1961 ([57]) od radnika, koji su učestvovali u iskopavanju, i od drugih očevidaca, velika crkva bila je bazilika na

([52]) Vego, *Nadgrobni spomenici* 127-141.
([53]) Vego, *Crkva u Razićima* 159-167.
([54]) GZM ns 16/16 (1961), Arh. 332 i 340; 18 (1963), Arh. 212.
([55]) GZM 26 (1914) 12.
([56]) GZM ns 6 (1951) 250-252.
([57]) Anđelić, *Grobovi bosanskih kraljeva* 165-171.

tri lađe, u kojoj se našlo mnoštvo grobova te jedna zidana grobnica u apsidi crkve sa osam kostura. U ovoj grobnici nađeni su ostaci brokata, koji se danas čuvaju u Sarajevskom muzeju. Na tim ostacima P. Anđelić otkrio je zlatom vezene grbove bosanskih vladara Kotromanića ([58]), što nam govori, da su u toj grobnici bili pokopani bosanski vladari Kotromanići. Ovi su u svoj grb unijeli ljiljane, kada je bosanski ban Stjepan II Kotromanić (1312-1353) došao u tijesne političke i rodbinske veze s ugarsko-hrvatskim kraljevima Anžuvincima.

U jednom posebnom grobu u porušenoj crkvi u Arnautovićima nađen je srebreni pečatni prsten s glavom, koja nosi krunu, te više zlatnih predmeta. Naravno, to je bio grob jednoga bosanskoga kralja. « Na širem prostoru oko crkve ležala je nekropola većih razmjera sa nadgrobnim spomenicima u obliku ploča » ([59]).

Neoprostivi je propust dra. Patscha, da nije objelodanio opis iskopina u Arnautovićima i upozorio znanstveni i rodoljubni svijet na povijesnu vrijednost otkrivene crkve u Arnautovićima. Posljedica toga je bio nemar prema iskopinama, koji se posebno pokazao g. 1948 kod gradnje širokotračne željezničke pruge, kada su ostaci crkvene zgrade bili potpuno uništeni ([60]).

Dotle sarajevski orheolozi. Međutim, veliku trobrodnu crkvu s grobovima više bosanskih vladara Kotromanića valja istovjetovati s crkvom Sv. Nikole u Milima, koju je bosanski ban Stjepan II Kotromanić podigao franjevcima, kada je g. 1340 bila osnovana franjevačka bosanska vikarija. Franjevačka, naime, predaja tvrdi, da je prvi franjevački samostan s crkvom u Bosni podigao ban Stjepan II Kotromanić u Milima pod imenom Sv. Nikole i da je u toj crkvi bio pokopan taj ban nakon svoje smrti. Tu su predaju zabilježili između drugih: opat Mavro Orbini g. 1601 ([61]), Pavao Ritter-Vitezović g. 1696 ([62]),

([58]) N. dj. 168-170. Otisci brokata s grbovima Kotromanića otisnuti su u n. dj. 172/73, tabla I.
([59]) N. dj. 167 sl.
([60]) N. dj. 166.
([61]) « Il Bano [Stefano] ... fu sepelito nella Chiesa di Frati

fra Bernardin Nagnanović g. 1715 ([63]) i fra Nikola Lašvanin († 1750) ([64]).

Franjevački samostan i crkva Sv. Nikole bio je u užoj srednjovjekovnoj Bosni samo jedan pod tim imenom. Taj se u starim franjevačkim izvorima zove sada Sv. Nikola u Milima, a sada Sv. Nikola u Visokomu ([65]). Stvarno, samostan se nalazio u mjestu Milima, kako se u srednjem vijeku zvalo naselje s obje strane rijeke Bosne, gdje danas leže sela Arnautovići i Muhašinovići, koji ta imena nose iz turskoga doba po svojim spahinskim gospodarima. U gradu Mili (Mel), kojega se prodori danas vide na desnoj strani riječice Goruše kod njezina utoka u Bosnu, bilo je sjelo župe Mili, koja se prostirala s obje strane Bosne od prilike od današnje željezničke stanice Ilijaša do Kaknja ([66]). Prema gradu Mile, s lijevu stranu Bosne, u današnjem selu Muhašinovićima, Kulinban podigao je svoju crkvu, od koje se našao natpis na nadvratniku ulaza u crkvu ([67]). Ban Stjepan II Kotromanić g. 1340 podigao je na lijevoj strani riječice Goruše kod njezina utoka u Bosnu franjevački samostan i veliku trobrodnu crkvu Sv. Nikole, u kojoj je izgradio grobnicu u apsidi za se i za svoju vladarsku obitelj. U tom samostanu bilo je sjelo vikara bosanske vikarije i kustodije, kada se vikarija oko g. 1348 razdijelila u više upravnih područja. Samostan Sv. Nikole u Bosni spominju Dubrovčani 25. lipnja 1367, kada se u Malom vijeću odlučilo, da se franjevcima toga samostana podari 100 lakata raše, što je bilo dovoljno, da se naprave ha-

Minori, ch'è San Nicolo di Milesceuo in Bosna, il quale egli in uita sua haueua fatto », ORBINI 355.

([62]) « 1339 Dossliszu szada najpervi put vu Bosnyu, y ondesze nasztanili Bratja Sz. Ferencza, kojim Ban Stefan zezidal je kloster vu Milessevom, vu kojemsze y zakopati vuchinil je », RITTER-VITEZOVIĆ 102.

([63]) NAGNANOVIĆ 9.

([64]) LAŠVANIN, *Ljetopis* 37.

([65]) Gl. MANDIĆ, *BiH* I 84-87.

([66]) N. dj. 63-80.

([67]) TRUHELKA, *Natpis Kulina bana* 617-622; ANDELIĆ, *Revizija čitanja* 287-308.

biti za 10-12 franjevaca, koji su živjeli u samostanu ([68]). Kustodiju bosansku, u kojoj se nalazio samostan Sv. Nikole, prvi spominje fra Bartul Pizanski u svom popisu franjevačkih samostana iz g. 1385/90 ([69]). U zapisniku općega franjevačkoga zbora u Firenci g. 1493 ta se naziva kustodija Sv. Nikole u Milima. Tako i u službenom popisu franjevačkih samostana g. 1506 ([70]). Po franjevačkoj predaji u Bosni, koju je između drugih zabilježio Luka Wadding u *Analima franjevačkog reda*, samostan i crkva u Milima bili su razoreni od bosanskih krivovjeraca ([71]), po svoj prilici g. 1437 za turskih haranja u srednjoj Bosni, kada je bilo porušeno 16 franjevačkih samostana ([72]). I bosanski franjevci fra Pavao Papić i fra Jure Neretvanin u *Izvještaju* g. 1623 tvrde, da su krivovjerci patareni razorili stari, prvotni franjevački samostan u Visokomu i da su još u njihovo vrijeme postojale ruševine toga samostana u katoličkom groblju nedaleko Visokoga ([73]). Navedeno groblje istovjetno je s onom nekropolom, koja je ležala oko trobrodne crkve s kraljevskim grobnicama u Arnautovićima.

Prema franjevačkoj predaji oko g. 1450 Mihovil Ostojić, iz porodice bosanskoga kralja Ostoje, podigao je novi franjevački samostan s manjom crkvom Sv. Nikole u neposrednoj blizini tadašnjega tvrdoga grada Visoko. O toj crkvi g. 1600 piše u Rim bosanski biskup

([68]) « Captum fuit fratribus minoribus conventum sancti Nicolae de Bosna, de donando brachia C rassii pro ipsorum tunicis », *Lib. Ref.*, IV 95, MANDIĆ, *BiH* I 84 b. 15.

([69]) « Vicaria Bosnae ... habet 7 custodias ... Custodia Bosnae habet locum Curiae Bani; locum Sancti Nicolai; locum Lascrovae [Lašva] et locum Plumbi ». PISANUS 555 sl.

([70]) Gl. MANDIĆ, *BiH* I 82 b. 9 i 11.

([71]) WADDINGUS XII (1736) 71 (39).

([72]) Gl. pismo Eugena IV od 7. XII. 1437, BF ns I 159 (345); VMSM I 375.

([73]) « Conuentus Uisochi. <Uisochi> fuit ciuitas praedicti regis [Bosnae], sed post destructionem [1463] paulo inferius situata est una terra magna ... non longe distat ab hac terra unum cemeterium, in quo fuerat fabricatum n(ost)rum conventum, in quo triginta nostri fratres iugulati fuerunt ab infidelibus Patharis, inimicis † Christi ». *Relatio an. 1623*, MZ 224.

Franjo Baličević: « U Visokomu, mojoj domovini ... samostan i crkva Sv. Nikole, koja se zove kraljevska kapela, lijepa je, iako ne odviše velika » (74).

U grobnoj crkvi bosanskih vladara u Arnautovićima, u glavnoj grobnici u apsidi, morao je biti pokopan ban Stjepan II Kotromanić i njegova treća žena, koju je vjenčao u lipnju g. 1335 (75). Po svoj prilici tu je bio pokopan knez Vladislav, brat Stjepanov, a otac kralja Tvrtka I, i Vladislavova žena Jelena, unuka hrvatskoga bana Pavla I Subića (76). Tu su morala biti pokopana i djeca bana Stjepana II, koju je imao sa svojom trećom ženom. Jedno od tih je, kako mislimo, bio Radiša, otac Pavla Radišića, kojega su g. 1404 herceg Hrvoje i Dubrovčani bili odlučili proglasiti kraljem Bosne (77). U posebnoj grobnici, u kojoj je naden kraljevski pečatni prsten, morao je biti pokopan bosanski kralj Tvrtko I († 1391). Drugi nijedan od bosanskih kraljeva nije mogao biti pokopan u toj crkvi. Kralj Stjepan Dabiša umro je 8. rujna 1395 u Sutjesci i bez sumnje bio je pokopan u tamošnjoj franjevačkoj crkvi, koja se nazivala Banov dvor (Curia Bani) (78). Kralj Stjepan Ostoja i njegov sin Stjepan Ostojić nijesu mogli biti pokopani u crkvi Sv. Nikole u Milima, jer su umrli kao svrgnuti kraljevi i njihov pokop u kraljevskoj grobnoj crkvi ne bi dopustio tadašnji kralj Tvrtko II (79). Ovaj je umro g. 1443 u Sutjesci (80) i morao je biti pokopan u mjesnoj franjevačkoj crkvi, napose, jer je već prije te godine bila porušena crkva Sv. Nikole u Milima s vladarskim grobnicama. Prema franjevačkoj

(74) « À Visochi, mi patria ... Il monasterio con la chiesa di S. Nicolò è detta la capella del re, è bella benche non molto grande », Horvat, *Monumenta* 71.
(75) MR II 360; ZR 357.
(76) Mandić, *BiH* I 232-5 265-7.
(77) Gl. StPov I/1 456.
(77) Gl. StPov I/1 456.
(78) Gl. WM 11 (1909) 369; Mandić, n. dj. 293.
(79) Prema najnovijim arheološkim iskopinama kralj Stjepan Ostoja i njegov sin Stjepan Ostojić bili su pokopani u grobnoj crkvi kraljeva Ostojića u Bobovcu, Benac - Anđelić, *Kulturna istorija BiH* 420-426 460-462.
(80) Jorga, *Notes*, II 399 b. 4; Mandić, n. dj., 314.

predaji u sutjeskoj crkvi pokopan je i kralj Stjepan Tomaš (81) Zadnjega bosanskog kralja Stjepana Tomaševića sultan Mehmed II dao je posjeći pod Jajcem i on je bio tu pokopan (82).

13. U Jajcu, zadnjoj prijestolnici bosanskoga kraljevstva, postojale su dvije franjevačke crkve: starija Sv. Marije i mlađa Sv. Katarine. Prva je podignuta koncem 14-ili početkom 15-st. U najstarijem popisu franjevačkih samostana u Bosni od g. 1385/90 samostan i crkva u Jajcu ne spominju se, ali su postojali, kada je sv. Jakov Markijski boravio u Bosni g. 1432-1438 (83). Drugu crkvu pod imenom Sv. Katarine podigla je predzadnja bosanska kraljica Katarina prije g. 1458 (84). Prema izvještaju Atanazija Jurjevića (Georgiceo) iz g. 1626, jedna od tih crkava, koja je imala uza se « vrlo lijep toranj izgrađen od kamena na starinsku », bila je pretvorena u džamiju, a druga u javno kupalište (85). Spomenuti toranj postoji i danas, a crkva je bila zapuštena za vrijeme austro-ugarske uprave tako, da danas od te crkve strše samo nepokrivene zidine. Toranj je pravljen u romanskom slogu po uzoru sličnih zvonika u Emiliji i Mletačkoj krajini u Italiji (86). Budući da se za takvu građevinu zahtijevalo mnogo novaca, mislimo, da je crkvu, uz koju se diže zvonik, podigla kraljica Katarina. Po narodnom sjećanju ta se crkva zvala « Sv. Luke », jer su se u njoj neko vrijeme čuvale moći toga sveca (87).

Herceg Hrvoje Hrvatinić, koji je osnovao i izgradio Jajce prema uzoru anžuvinskoga grada D'Uovo u Na-

(81) Barišić, *Franjevački samostan*, 28-40; GZM ns 17 (1962) 165.
(82) [Truhelka], *Kraljev grob* 94; PHMBiH I 574 b. 54
(83) Waddingus, an. 1435, n. 2; AB 146 (726).
(84) VMH II 318; AB 238 (1005).
(85) « Jaicze ... sono in essa due Chiese: una nominata di S. Francesco, molto bella con la sua torre intiera di sassi lavorati all'antica, che serve alli turchi per moschea; nell'altra ch'è fabbricata di pietra quadrata e lavorata è fatto un bagno », *Starine* 17 (1885) 125. Gl. Šabanović, *Evl. Čelebija*, II 168.
(86) Sliku zvonika s ruševinom donosi Jelenić, *Kultura* I 109; Opis crkve i zvonika Truhelka, *Kraljevski grad Jajce*, 53.
(87) VMH II 373; AB 243 (1024).

pulju, u samom brijegu povrh mjesta Jajca iskopao je za se grobnu crkvu u romanskom stilu (88).

Crkva Sv. Ivana u Podmilačju niže Jajca, koju su katolici jedinu sačuvali u svojim rukama iz doba prije turskoga zauzeća, građena je u gotskom slogu, po svoj prilici početkom 14-st. (89).

14. Jedna od najljepših crkava u srednjovjekovnoj Bosni bila je ona Sv. Ilije u Modriči na desnoj strani donje Bosne. U njoj se vjenčao ban Tvrtko I g. 1374 (90). Po svoj prilici, ta je crkva s franjevačkim samostanom bila njegova zadužbina, koju je ban Tvrtko sagradio nešto prije svoga vjenčanja. God. 1579 Turci su zapalili ovu crkvu zajedno s franjevačkim samostanom i nijesu dopustili, da se obnovi. Bosanski biskup Baličević piše g. 1600 da je ta crkva bez krova (91). O. Pavao Rovinjanin, službeni pohoditelj bosanske franjevačke provincije, piše o ruševinama te crkve u svom izvještaju g. 1640 ovo: « Samostan u Modriči je najtješnji i najtužniji u ovoj provinciji ... U samostanu ima mala podzemna nazovi crkvica ... Ali na jednu milju daleko ima prekrasan hram, veći nego crkva u Kopru, sa stupovnom galerijom unutra unaokolo crkve » (92). U svom izvješću Propagandi g. 1675 bosanski biskup fra Nikola Ogramić govori o « širini i visini » i o « umjetnosti neopisive vrijednosti » te crkve. Na koncu nadodaje, da je g. 1663 rijeka Bosna promijenila svoje korito na desnu stranu i odnijela crkvu Sv. Ilije s okolnim zemljištem (93).

15. U Olovu, u istočnom dijelu srednjovjekovne Bo-

(88) VM 2 (1894) 87-90
(89) Sliku donosi JELENIĆ, n. dj. 110.
(90) AB 41 (217).
(91) GZM 21 (1909 70; BATINIĆ II 57.
(92) « Il Convento di Modriçe è il più angusto, brutto e malinconico di tutta la provincia ... Ha nel Convento una chiesa detta soteranea ... Un miglio lontano ha un bellissimo tempio, più grande della nostra chiesa nel Capo d'Istria, con li suoi ballatori entro la Chiesa ... », Izvještaj o Bosni g. 1640 O. Pavla iz Rovinja, *Starine* 23 (1891) 34.
(93) « ... fuit hic ecclesia s. Eliae Prophetae, in amenissimo campo constructa ab aliquo praepotente principe christiano in illam amplitudinem et celsitudinem, in qua erat; ante decem

sne, na lijevoj obali rijeke Krivaje, postojao je franjevački samostan s crkvom Uznesenja Bl. Dj. Marije. Taj samostan i crkva podignuti su poslije osnutka bosanske vikarije g. 1340. Prvi se put spominje u popisu Bartolomeja Pizanskoga g. 1385/90 (94). Budući da je Olovo u to vrijeme bilo dobro bosanskih banova, mišljenja smo, da je ban Tvrtko I (1353-1391) podigao olovski samostan i crkvu. Ona je bila građena u romanskom slogu i nije bila velikih razmjera, ali je brzo nakon svoga osnutka postala najglasovitije svetište Marijino u hrvatskim zemljama. Kod te se crkve za duga stoljeća slijegao narod iz svih hrvatskih zemalja i cijeloga Balkana na Veliku Gospojinu i u njezinim osminama prije i poslije svetkovine. Preživljela je tursko zaposjednuće, dok nije bila g. 1704 zapaljena po naredbi bosanskoga valije Seferpaše (95).

16. Znamenit franjevački samostan i crkva postojali su u glasovitom srednjovjekovnom rudarskom mjestu Srebrenici nedaleko rijeke Drine. Tu je bilo neko vrijeme sjedište biskupije srebreničkovisočke, koju je Sv. stolica osnovala početkom 15-st., da doskoči potrebama bosanskih vjernika (96). Po tom se samostanu prozvala bosanska provincija « Bosna srebrenička », i tu joj je bilo sijelo, kada se g. 1514 otcijepila od « Bosne hrvatske » (97).

6) - *Katoličke crkve pretvorene u džamije i pravoslavne crkve*

Iz istočne Bosne spomenimo još staru katoličku crkvu u Foči koju su Turci g. 1506 pretvorili u carevu džamiju.

annos nihilominus fluvius Bosna de proprii et ordinarii decursus sinu in dextrum campi latus ingruens, viam sibi ecclesiam versus prorupit et stravit eandemque denique allapsu continuo e fundamentis evertit et secum abstulit una cum toto plane immensi ponderis artificio », JELENIĆ, *Spomenici* 146.
(94) Gl. gore b. 69.
(95) MANDIĆ, *Prilozi* 313 sl.
(96) MANDIĆ, *BiH* I 475-493; RP 483-490.
(97) Gl. FERMENDŽIN 23-25; MANDIĆ, *BiH* I 174-178.

Prema ispitivanju ing. Alije Bejtića, ta je crkva bila podignuta u romanskom slogu najkasnije u 12-st. Kod pretvaranja u džamiju unutarnjost je crkve bila izmijenjena, ali su vanjski zidovi ostali do danas netaknuti. Iz proučavanja cijeloga unutarnjega prostora proizlazi, da je ova građevina prije njezina preuređenja imala « tipični tlocrt tobrodne crkve bazilikalnog tipa » ([78]).

Od drugih katoličkih crkava, koje su do danas sačuvane, jer su bile pretvorene u muslimanske džamije, valja spomenuti franjevačku crkvu Sv. Ante i Sv. Barbare u Bihaću te crkvu Sv. Petra u Hlivnu ([99]). Bihać je neko vrijeme bio glavni grad Hrvatske, a franjevačka crkva Sv. Ante bila je pogrebna crkva tadanjih hrvatskih velikaša, koji su u tom gradu živjeli. Pretvorena u džamiju, nazvana je Fetija-džamija. Nedavno je pregledan pod te džamije i u njemu je nađen cijeli niz nadgrobnih ploča bivših hrvatskih plemića ([1]). Apostolski vikar fra Mato Delivić g. 1735 izvješćuje u Rim, da je u Banjoj Luci i u okolici Jajca više crkava bilo pretvoreno u džamije. Napose spominje, da je crkva Sv. Ante u Jezeru bila pretvorena u džamiju ([2]).

I po manjim mjestima sigurno je bilo slučajeva, da su katoličke crkve bile pretvorene u džamiju, osobito kada bi cijelo selo primilo islam.

Ne mali broj srednjovjekovnih katoličkih crkava u BiH danas se nalazi u rukama pravoslavaca. Turci su naime poslije osvojenja Bosne zarana uveli zakon, da kršćani ne mogu praviti novih crkava, ali su im dozvoljavali, da popravljaju stare bogomolje. U tom su posebno išli na ruku pravoslavnim Vlasima, koji su bili u njihovoj vojničkoj službi. Kako se koncem 15- i tokom 16-st. s područja današnje BiH iselio velik broj Hrvata katolika, u mnogim su mjestima ostale župske i samostanske crkve prazne i zapuštene. Kada bi u te krajeve došli Vlasi, srpski popovi i kaluđeri, koji su Vlahe pratili i duhovno

([98]) Bejtić 23-73, posebno s. 28; Šabanović. *E. Čelebija* II 168.
([99]) Jelenić, *Kultura* I 110 sl.
([1]) Vego, *Srednjevjekovni bihaćki* 255-272.
([2]) Jelenić, *Spomenici k. rada* 44 sl. 48.

providali, redovito bi se smjestili uz koju staru katoličku zapuštenu crkvu i dobili od Turaka dopust, da je udese za svoje vjerske potrebe. Tako je došla u pravoslavne ruke romanska crkva u Ozrenu kod Gračanice, u kojoj se nalaze freske kasne Giottove škole ([3]). Katolički samostan u Konobe-Rmanj u Pounju, koji se spominje g. 1386, predao je bosanski paša Predojević pravoslavnim kaluđerima ([4]). Na zidinama katoličkoga samostana ivanovaca u Moštanima kod Bosanske Dubice pravoslavni su podigli svoj manastir Moštanicu ([5]). Sličan su postanak morali imati i pravoslavni manastiri u Gostoviću, Lovnici, Tamnoj i drugdje. Na isti način postala je ne jedna pravoslavna parohijalna crkva. Kada bi se provela stručna arheološka ispitivanja u svim pravoslavnim manastirima i parohijalnim crkvama u BiH, koje su nastale koncem 15- te u 16- i 17-st., dobili bismo, nema sumnje, zanimljivih podataka u gore navedenom smislu.

B. - Srednjovjekovni vladarski i velikaški dvorovi i gradovi

1) - *Poznatiji dvorovi i gradovi*

Prvi vladarski dvor na području današnje BiH spominje starohrvatsko djelo *Methodos* opisujući priprave za veliki hrvatski državni i crkveni sabor na Duvanjskom polju g. 753. Prema *Ljetopisu* Popa Dukljanina, koji se služio *Methodosom,* papinski legat i njegova svita našli su hrvatskoga kralja Budimira « na polju Duvnu » ([6]). *Kraljevstvo Hrvata,* isto na osnovu *Methodosa,* označuje pobliže mjesto, u kojemu je boravio hrvatski kralj čekajući papinsko izaslanstvo. To djelo veli, da je papinsko

([3]) Gl. GZM 1 (1889) 2 32 i dalje; WM 1 (1893) 386-401.
([4]) Gl. gore s. 92, b. 24.
([5]) Gore s. 92, b. 20.
([6]) « Advenientes itaque cardinales et episcopi invenerunt regem in planitie Dalmae », Pop Dukljanin 9 (304; 51).

poslanstvo našlo kralja « na planini, ka se diše [zvala] Hlivaj » (7). Ta se planina i danas zove Hlib, a nalazi se u jugoistočnom kutu Duvanjskoga polja. Na tom su mjestu u rimsko doba postojale neke zgrade. Kada su Hrvati zauzeli Duvno, hrvatski je vladar napravio jedan od svojih dvorova na Hlibu. U tom je dvoru kralj Budimir g. 753 sačekao izaslanike rimskoga pape Stjepana II i bizantskoga cara Konstantina V Kopronima.

I župa Hlivno bila je izravno vlasništvo hrvatskih vladara od najstarijih vremena (8). Imala je tvrdi grad Bistricu, koji se podizao povrh izvora istoimene rijeke u današnjem Hlivnu. Grad Bistrica bio je, prema tome, najstariji vladarski grad u BiH, koji nam je do danas poznat.

K. Porfirogenet u svom djelu *O upravi carstvom*, napisanom g. 948/52, piše, da se u « zemljici Bosni » nalaze dva grada: Kotor i Desnik (9). Ovaj je zadnji grad nazvan « Desnik », jer je ležao, kako mislimo, na desnoj obali rijeke Bosne, za razliku od grada Kotora, koji je bio podignut na lijevoj obali iste rijeke. U Kotoru je stolovao župan Vrhbosne. U Desniku, koji treba istovjetovati sa Šćepangradom kod Zgošće nedaleko od Visokoga (10), stolovao je pokrajinski upravitelj zemlje, ban Bosne. Prema tome Desnik, koji narod danas naziva Šćepangrad, bio je prvi poznati dvor i utvrda bosanskih banova. U ovoj istoj okolici, u blizini prvotnoga grada Desnika-Šćepangrada, bosanski su banovi i kraljevi i kasnije redovito stanovali. U tom kraju oni su tokom stoljeća podigli svoje glavne dvorove i utvrđene gradove. Od tih dvoraca jedan se je nalazio u Milima, nedaleko od današnjega Visokoga (11), gdje je ban Kulin podigao svoju crkvu, a ban Stjepan II Kotromanić održao bosanski državni « stanak », na kojemu je izdao darovnicu Vukoslavu Hrvatiniću oko g. 1322, koja se do danas

(7) N. dj. (396; 51).
(8) RP 470-482.
(9) Porphyr. 32 (160, red 151).
(10) Gl. Mandić, BiH I 76 sl.
(11) Gl. Mandić, n. dj. 80-89.

sačuvala u izvorniku (12). Nedaleko Mila nalazio se tvrdi grad Visoko, koji je po svoj prilici podigao spomenuti ban Stjepan II Kotromanić. Daljnji dvorovi u tom kraju bili su: u Moštri, sjeverno od Visokoga, u Sutjesci, u Trstevnici nedaleko od Sutjeske, u Milodražju kod Kiseljaka, pod Bobovcem, sjeveroistočno od Sutjeske, gdje je ban Tvrtko I izdao g. 1356 povelju « u našem dvoru pod gradom Bobovcem » (13). Za Stjepana Kotromanića i njegovih neposrednih nasljednika glavno je mjesto, prijestolnica banova i kraljeva, bila Sutjeska, koja se od tih vremena zove Kurija banova (14). Tvrtko II na 2. veljače 1433 izdao je povelju: « pisano u našem' stonom' mistu u Sutisci » (15). Za kralja Ostoje i njegovih izravnih potomaka posebno je značenje dobio tvrdi grad Bobovac. On se smatrao glavnim gradom kraljevstva. Tu se čuvala i kruna bosanskih kraljeva. Kralj Stjepan Tomaš na 18. prosinca 1451 piše pismo: « u našem' stoinom mistu u Bobovcu » (16).

Van srednje Bosne glavni su vladarski dvorovi bili u slijedećim mjestima: Tešanj i Srebrnik u župi Usori, Olovo i Srebrenica u istočnoj Bosni, Prozorčica u Rami, Podgrađe i Novi u Zahumlju te Herceg-Novi u Travunji. Potkraj opstanka bosanskoga kraljevstva bosanski su kraljevi preuzeli gradove stare obitelji Hrvatinića: Jajce, Ključ i druge. Pod pritiskom Turaka, koji su se s istoka već bili približili gradu Bobovcu, zadnji je bosanski kralj Stjepan Tomašević prenio svoju stolicu u Jajce, koje je na taj način postalo zadnja prijestolnica bosanskoga kraljevstva. U tom gradu papinski je legat g. 1461 krunio kralja Stjepana Tomaševića (17). Te godine na 23 studenoga kralj je potvrdio Dubrovčanima Konavle i trgovačke

(12) Gl. Thallóczy, *Studien* 7; WM 11 (1909) 239 sl.; OSpom 105 sl.
(13) « In curia nostra sub castro Boboch », Thallóczy, n. dj. 331 sl.
(14) Gl. gore s. 103 b. 69; AB 45 (237) 46 (240-243) 48 (254 248 i 249) itd.
(15) StPov I/1 513. Gl. str. 519.
(16) N. dj. I/2 121.
(17) Mandić, *BiH* I 323-326.

povlastice u pismu « pisano u našem' slavnom' stonom' gradu u Jajcu » (18).

Svoje dvorove i gradove imali su u srednjovjekovnoj BiH i pojedine plemićke i velikaške obitelji. Stara plemićke kuća Hrvatinića, koja potječe iz župe Banice na Sani, posjedovala je u početku župski grad Ključ (19), ali je tokom vremena izgradila više gradova u svojoj prvotnoj župi Banici i u okolnim župama, koje je kasnije stekla. Najmoćniji član te obitelji herceg Hrvoje Vukčić Hrvatinić oko g. 1404 izgradio je grad na Vrbasu i nazvao ga Jajcem (= malo jaje) po uzoru anžuvinskoga grada « Castello dell'Uovo » kraj Napulja (20).

Velmože Radinovići-Pavlovići u istočnom dijelu srednje Bosne imali su između drugih ove dvorove i gradove: Hodidid, istočno od Sarajeva, Borač i Novi na Prači, Brodar i Višegrad na Drini, te istočno od te rijeke Dobrun. Glavni dvor Pavlovića bio je u Borču, koji Ivaniš Pavlović g. 1442 naziva: « slavni dvor' gospoctva mi u Borču » (21). U mjestu Zaboranima, u župi Konac-Polja na putu iz Nevesinja u Konjic, nalazili su se dvori zahumske vladalačke obitelji Sankovića. Na 15. svibnja 1391 vojvoda Radič Sanković piše pismo: « u moih dvorih u Zaborah » (22).

Velikaška obitelj Kosača, za Sandalja i njegova sinovca i nasljednika hercega Stjepana Vukčića, natkrilila je sve druge bosanske obitelji veličinom svojih posjeda i mnoštvom dvoraca i gradova. U poveljama hercega Stjepana g. 1444, 1448 i 1454 spominje se preko pedeset Hercegovih gradova (23). Veliki vojvoda Sandalj Hranić Kosača sagradio je grad Sokol na sutoku rijeka Tare i Pive, i u tom je mjestu često boravio. Njegov nasljednik, Stjepan Vukčić Kosača, prvih godina svoje vladavine grad

(18) StPov I/2 164 sl.
(19) Gl. izvornu darovnicu bosanskoga bana Stjepana Kotromanića II knezu Vukoslavu Hrvatiniću oko g. 1322, THALLÓCZY, *Studien s; WM* 11, 239 sl.; OSpom 105 sl.
(20) Gl. *Hrv. rev.* (1930) 278.
(21) StPov I/2 100.
(22) N. dj. I/1 127.
(23) THALLÓCZY, *Studien* 361 379 398; DINIĆ, *Zemlje* 149-257.

Sokol smatrao je svojim glavnim gradom i po njemu se nazivao: « Stjepan od Sokola » (24). U svom pismu od 10. listopada 1435 Stjepan Vukčić spominje, kako je primio dubrovačke poslanike « v' slavni dvor' gospoctva mi u Sokolu » (25). Drugi gradovi hercega Stjepana bili su: Jeleč, Vratar i Ključ u današnjoj sjeveroistočnoj Hercegovini; Blagaj, Počitelj i Novi na Neretvi; Klobuk, Risan i Herceg-Novi u Travunji; Kruševac, Nebojša i Imotski u zapadnom Zahumlju; Vrgorac i Ostrog u dalmatinskom primorju; grad Rog i Duvno u duvanjskoj krajini.

2) - *Gradnja dvoraca i gradova*

Gradnja vladarskih dvoraca i gradova najprije se razvila u hrvatskom Jadranskom primorju, gdje je stolovao vrhovni vladar svih Hrvata. Od tih se u starim izvorima spominju ovi dvorovi i gradovi: Nin kod Zadra, Obrovac na Zrmanji, Karin, Kaštel Sućurac (Sv. Juraj), Klis povrh Solina, Sinj i Knin (26). Iz hrvatskoga primarja gradnja dvoraca i tvrdih gradova prenesena je u unutrašnjost: u Duvno, Hlivno i drugdje.

Grad je prvotno bio obrambena utvrda, kula za obranu. Takve je vladar podizao po svojim imanjima, a pojedina plemena u sredini svojih župa. Postepeno se razvilo, da su moćni velikaši u gradovima stalno boravili i u njima svoje dvorove izgradili. Tijekom vremena se uz gradove na prometnijim mjestima razvila trgovačka i obrtna naselja, od kojih su neka bila i bedemom opasana. Tako su nastali gradovi-varoši: Bobovac, Jajce, Zvornik, Visoko, Konjic, Počitelj (27), itd.

Prve hrvatske vladarske dvorove i tvrde gradove gradili su, kako smo već spomenuli, majstori i graditelji iz romanskih gradova i otoka u Jadranskom primorju. Za

(24) THALLÓCZY, n. dj. 378 sl.
(25) StPov I/2 37.
(26) BULIĆ - KATIĆ; RAČKI, *Nutarnje* 73-104; RP 473-476.
(27) Gl. ANDELIĆ, *Trgovište* 179-194.

veće gradnje, osobito crkava, dolazili su i graditelji iz bližnje Italije. Od stranih zidara i graditelja zidarski graditeljski zanat naučili su i Hrvati, najprije u jadranskoj Hrvatskoj, pa onda i u Zahumlju i Bosni. Ovi su u građevine unosili i domaćih motiva, pa je tako nastao najprije hrvatski, a onda u Bosni posebni bosanski način gradnja. Ovaj zadnji u bitnosti je trajno zadržao zapadne i hrvatske primorske značajke. Te su se graditeljske i umjetničke veze osvježavale i pojačavale time, što su mnogi majstori i umjetnički obrtnici iz današnje BiH išli u Dubrovnik i u druge dalmatinske gradove da nauče zanat ([28]). Najstariji poznati bosanski graditelj bio je Draže Ohmučević, koji je gradio grobnicu i crkvu Sv. Jurja u Podbrežju kod Zenice za bana Kulina (1165-1204), kako se veli u natpisu te crkve, koji je otkriven g. 1964 ([29]). Za veće gradnje b. h. velikaši zvali su graditelje i majstore iz Dubrovnika ili same Italije. Tako herceg Hrvoje Hrvatinić, kada je podizao Jajce, i herceg Stjepan Vukčić, kada je gradio Blagaj kod Mostara. Ova oba grada, koji su od svih b. h. gradova najbolje sačuvani, nose jasne zapadne i hrvatske oznake. Da su takve značajke imali i drugi stari gradovi u BiH, mišljenje je dra. Ć. Truhelke, koji je napisao dosada najbolje djelo o starim BiH gradovima ([30]). Budući da su stilske osebine dolazile do izražaja samo u gornjim dijelovima tvrđava i u drugom, stambenom katu dvorova, a ti dijelovi leže danas u ruševinama, moći će se nedvojbeno utvrditi, po kojemu je slogu i pod čijim utjecajem rađen svaki pojedini dvor i grad, kada se izvrše opširna arheološka istraživanja na mjestu svakoga dvora i tvrdoga grada, koje su podigli b. h. vladari i velikaši tokom srednjega vijeka.

([28]) Gl. gore s. 96 b. 35-41.
([29]) Vidi list *Oslobođenje*, Sarajevo 2. VI. 1965.
([30]) O srednjovjekovnim gradovima u BiH između drugoga vidi: Truhelka, *Naši gradovi*; Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*; *Stari hercegovački gradovi*; Schneider; Mazalić, *Travnik i Toričan*, u GZM ns 3 (1948) 145-165; *Biograd - Prusac*, n. dj. 6 (1951) 147-189; *Stari grad Jajce*, n. dj. 7 (1952) 59-100; *Tešanj*, n. dj. 8 (1935) 289-302; *Visoki*, n. dj. 9 (1954), Arch., 227-253; *Zvornik*, n. dj. 10 (1955), Ist., 73-116; *Vinac i Doboj*, n. dj.

C. - Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u BiH

1) - *Ime, broj i značenje stećaka*

Nadgrobni spomenici najbogatija su arheološka ostavština u BiH iz srednjega vijeka. Takva nešto nema nijedan narod u Evropi. Rađeni su od kamena cijelaca i postavljeni kao vidan spomenik pokojniku nad njegovim tijelom, koje je bilo zakopano u zemlji. Ovakvih kamenih monolitnih spomenika ima po cijeloj Hercegovini, u Dalmaciji, osobito od Cetine na istok, u srednjoj i istočnoj Bosni te u Podrinju. Nešto ih ima i u Crnoj Gori, bivšoj Mačvi i sjeverozapadnoj Bosni. Njihovo se rasprostiranje uglavnom poklapa s granicama bivše Crvene Hrvatske i srednjovjekovne bosanske države.

Ove spomenike obično zovu domaći Hrvati katolici: « stećci », « mramori », « staro kamenje »; Hrvati muslimani: « kaurska gzoblja » i « mašeta »; Srbi pravoslavni: « grčka », « latinska » i « mađarska groblja ». U natpisima na samim stećcima nazivlju se: « bilig », « kamen », « znamenje », « kuća », i « vječni dom ».

Srednjovjekovnih stećaka ima veoma mnogo. Koji put se na jednom mjestu nađe samo jedan ili dva stećka, ali većinom oni leže u skupinama, manjim ili većim, gdjegod do 200 i više ih zajedno. U grobištu u Vrelu povrh Cetine njihov broj dosiže 900, a pod planinom Snježnicom ima oko 1.000 stećaka. Prema brojenju, koje je g. 1899 proveo Kosta Hörmann, u BiH bilo bi 59.500 stećaka ([31]), ali je njihov broj stvarno mnogo veći. U novije vrijeme Zemaljski muzej u Sarajevu, dotično Zemaljski zavod za zaštitu starina poduzeli su, da pobroje i opišu stećke u BiH ([32]). Sudeći po izdanim monografijama o stećcima u okolici Sirokoga Brijega i Ljubuškoga ([33]), koje krajeve mi dobro poznajemo, ti su

13 (1958), Arh., 233-240; Anđelić, *Srednjevjekovni gradovi u Neretvi*, u GZM ns 13 (1958), Arh., 179-231.
([31]) Truhelka, *Sredovječni stećci* 630 sl.; Solovjev, *Broj grobnih spomenika* 217 sl.; Popović, *Manji prilozi* 237-239.
([32]) Gl. gore s. 82, b. 54:
([33]) Benac, *Siroki Brijeg*; Vego, *Ljubuški*.

radovi manjkavi i nepotpuni. Pisci tih monografija obradili su stećke u poznatim većim skupinama, a mimoišli su stećke pojedine i one u manjim skupinama, koji su razbacani svukuda po njivama i ogradama, zarasli u travu i šikarje. Ljubitelje starina zanimalo bi znati, koliki je broj i tih stećaka, a što je glavno i na tim stećcima može biti natpisa i veoma vrijednih uresnih motiva.

Stećci su rađeni od domaćega kamena, većinom od tvrdoga vapnenca ili pješčanika, koji su se kopali u neposrednoj blizini grobišta. Gdjegod se pak kamen dovozio iz daljine od 3-4 km i više. Neki su stećci maleni i jednostavno isklesani, a drugi su veoma veliki i bogato urešeni. Stećak Vlatka Vladevića, koji je g. 1923 prevezen iz Ladevine, kotar Rogatica, u dvorište Zemaljskoga muzeja u Sarajevu, teži 29.000 kg.

Po obliku i građevnoj izradi stećke možemo podijeliti i nazvati: ploča, gdje je visina (debljina) stećka manja od polovice njegove širine; sanduk, položeni ili uspravni, gdje je visina nešto manja ili veća od širine; kuća, gdje je gornji dio stećka napravljen u obliku krova na dvije vode; stupac, gdje je visina barem dva puta veća od širine i debljine stećka; križ s unakrsnim krakovima. U znanstvenoj se literaturi obično nazivlje: sanduk tumbom, kuća sarkofagom, a stupac obeliskom, iako ti nazivi nijesu posve točni ni primjereni.

2) - *Postanak b. h. stećka*

Jedno od najtežih pitanja o stećcima jest to, kada su oni nastali, tko je njihov začetnik i pod kojim su se utjecajem razvili? Engleski putopisac i arheolog A. Evans, kada je g. 1875 prošao BiH, zapazio je srednjovjekovne stećke i pripisao ih je bosanskim manihejcima ili patarenima ([34]). Poznati austrijski arheolog M. Hoernes osamdesetih godina prošloga stoljeća gledao je to mišljenje i znanstveno utvrditi ([35]). Od toga doba strani pisci stećke

([34]) Evans 170-177.
([35]) Hoernes 97 (1880) 491-611; 99 (1881) 799-946; Isti, *Alte Gräber* 169-177.

redovito pripisuju « bosanskim krstjanima » ili patarenima. To se mišljenje do u novije vrijeme slijedilo općenito, pa je uza nj pristajao i dr. Truhelka ([36]), najplodniji i najzaslužniji istraživač srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika. Međutim u najnovije vrijeme, nakon novih potanjih istraživanja, to se mišljenje počinje zabacivati ([37]).

3) - *Neispravni naziv « bogomilski stećci »*

Da b. h. stećke ne smijemo od reda, pa ni u znatnijoj mjeri, pripisivati « bosanskim krstjanima » ili patarenima, govore nam ove činjenice:

1. Ima natpisa na stećcima, u kojima se izričito kaže, da su pod njima pokopani katolici ili pravoslavni, kao što je slučaj Mihovila Grahovčića u Vinišču više Brajkovića kod Travnika ([38]), i kaluđerice Polihranije u Veličanima kod Zavale ([39]).

2. Simbolika i dogmatika stećaka nije patarenska nego kršćanska i katolička. B. i h. stećci su veoma rječit dokaz razvijenoga i njeţnoga poštivanja umrlih tjelesa, što je bilo u suprotnosti s poimanjem « bosanskih krstjana », koji su tijelo smatrali zlim i učili, da tvarno tijelo ne će imati nikakva udjela u konačnom oslobođenju i spasu ljudske duše, koja će se nakon zemaljskoga čišćenja povratiti čistom duhu, bogu dobra i svijetla ([40]). Zbog toga kult tijela, kakav se očituje u b. h. stećcima, nije se mogao razviti iz duha i načela, koja su zastupali « bosanski krstjani ». Ljudi, koji su podizali stećke i kopali se pod njima, vjeruju u Presveto Trojstvo i božanstvo Kristovo, časte muku i tjelesne rane njegove, vjeruju u uskrsnuće tijela, oprostenje grijeha putem Božje milosti, poštuju

([36]) GZM 26 (1914) 230 i 249; PHZBiH 629-641.
([37]) Benac, *Olovo* 53 sl. 72; *Široki Brijeg* 45-47; Bešlagić, *Kupress* 174 sl.; Radojčić, *Reljefi*; Mandić, *BiH* II 122-126; Vego, *Patarenstvo* 196-215.
([38]) WM 4 (1896) 352 sl.
([39]) Jireček, *Die Edeleute* 474-480; GZM ns 17 (1962) 229.
([40]) Gl. Mandić, *BiH* II 394-398 428-435.

križ i s ljubavi ga stavljaju na svoje grobne spomenike, što je sve bilo u suprotnosti s čistom naukom « bosanskih krstjana ». Životno veselje, koje se očituje na srednjovjekovnim stećcima u prikazivanju raznih oblika plesa, lova ne životinje i junačkih igara, nije se moglo roditi iz pojimanja « bosanskih krstjana », koji su propovijedali bijeg od svijeta i sebe proglasivali « nemrsnim ljudima », kojima nije bilo dozvoljeno jesti meso, ubijati životinje ni voditi ratove (41).

3. Tehnika stećaka i njihovih uresa stoje pod izravnim i nedvojbenim utjecajem romanskoga sloga, koji je vladao u zapadnoj Evropi od 9. do 13-st. Na stećcima se nalaze isklesani karolinški mačevi iz 9-st., te ingelredski iz 11- i 12-st., a takav se jedan mač našao pod stećkom u Glamoču (42). To nam govori, da su ti stećci podignuti, dotično da se takva tehnika uresa razvila prije jače pojave neomanihejskih kršćana u Bosni, koji se u domaćim izvorima prvi put spominju u većem broju u pismu kralja Vukana g. 1199 i splitskoga nadbiskupa Bernarda g. 1200, koji su o njima pisali papi Inocenciju III (43).

4. Da su stećci vjerskoga porijekla « bosanskih krstjana », takvih bi nadgrobnih spomenika nalazili u južnoj Francuskoj, u srednjoj i sjevernoj Italiji, a napose u Bugarskoj, odakle je neomanihejstvo došlo u BiH. Ali ni u jednoj od tih zemalja nema nadgrobnih spomenika sličnih našim stećcima.

Sarajevski povjesničar i arheolog dr. Vl. Skarić upozorio je g. 1928 na grobove u Narvi, u južnoj Rusiji, gdje se grobni humci prave od zemlje ograđeni sa strane daskama i pokriveni drvenim krovom u obliku kućnoga krova na dvije vode. Takav običaj pokopavanja i pravljenja nadgrobnih spomenika dr. Skarić je doveo u vezu s našim stećcima i postavio tezu, da su b. h. stećci staroslavenskoga porijekla. On tvrdi, da su naši stari pravili nadgrobne spomenike u svojoj sjevernoj pradomovini

(41) N. dj. 407-411.
(42) Truhelka, GZM 26 (1914) 241; PHZBiH 631-636.
(43) Mandić, n. dj 161-166.

slično spomenicima, što se u predaji sačuvali kod Narve u Rusiji. Iza Karpata taj bi običaj bio prenesen u novu postojbinu, gdje je služio kao poticaj i uzor za postanak i razvoj stećaka (44).

Staroslavensko tumačenje postanka stećaka ne može se nikako prihvatiti. Nadgrobni spomenici u Narvi i naši stećci su potpuno različiti i po gradivu, i po tehnici, i po svojoj namjeni. Između njih ne postoji nego veoma slaba i daleka sličnost. Narvski način pokapanja pokojnika mjesni je običaj i nije nigda bio opće raširen ni u Rusiji, a Poljaci, Česi, Lužički Srbi i Panonski Slaveni nijesu za nj nigda znali. Radi toga nadgrobni spomenici u Narvi ne mogu stajati u uzročnoj vezi s našim stećcima, koji su nastali neovisno i usporedo s navedenim ruskim grobovima, po drugim uzorima i pod različitim kulturnim utjecajima.

I svaku drugu tezu o staroslavenskom porijeklu stećaka valja otkloniti. Da su Hrvati ili Srbi donijeli uzore stećaka sa sjevera, stećci bi bili raširen po svim hrvatskim zemljama, ili onim srpskima, što nije slučaj. Stećaka nema u staroj srpskoj Raškoj ni u hrvatskim zapadnim ni panonskim krajevima, osim onih rijetkih slučajeva, gdje su bosanski velikaši ili doseljenici stećke prenijeli u te krajeve. Stećci su stvarno ograničena pokrajinska pojava, koja je nastala i u početku bila raširena samo u jugoistočnom dijelu hrvatskoga narodnog prostora, u takozvanoj Crvenoj Hrvatskoj. Radi toga pokrajinskoj pojavi stećaka valja tražiti pokrajinske uzroke njihovu postanku. Kada su Hrvati naselili južnu ili Crvenu Hrvatsku, morali su imati mjesne razloge, da su počeli praviti stećke, i tu naći uzore, po kojima su ih pravili.

4) - *Hrvatsko porijeklo b. h. stećaka*

Naše je mišljenje, da su u zemljama južne ili Crvene Hrvatske posebne prilike, koje su potakle tamošnje Hrvate, da počnu praviti nadgrobne kamene stećke, nastale

(44) Skarić, *Jedan slavenski uzor* 141-144.

na taj način, što su oni zadržali staro slavensko pogan-
stvo, kada su Hrvati Bijele Hrvatske između Cetine i
Zrmanje primili kršćanstvo ([45]). Pokršteni Hrvati Bijele
Hrvatske odmah od početka počeli su se pokopavati po
kršćanskom načinu u zajedničke blagoslovljena groblja,
koja su brzo prenesena u blizine župskih, samostanskih
i drugih crkava. Odlične članove sahranjivali su u pre-
dvorjima crkava i u njima samima s uglenim sarkofazima
i nadgrobnim pločama po primjeru primorskih Romana
i tadašnjih odličnika u Raveni s kojom su Hrvati u po-
četku stali u trajnom i tijesnom doditu ([46]). Neki od tih
sarkofaga bili su nanovo pravljeni po rimskim uzorima,
kao što se vidi iz sačuvanih sarkofaga nadbiskupa Ivana
Ravenjanina i splitskoga priora Petra iz konca 7- i po-
četka 8-st. i kraljice Jelene iz konca 9-st. U mnogim slu-
čajevima pokršteni Hrvati preuredili su stare rimske sar-
kofage i u njima pokopali svoje odlične pokojnike. Takvi
su sarkofazi nađeni u predvorjima crkava Sv. Marije u
Biskupiji kod Knina, Sv. Mojsija kod Solina, i u crkvi
Sv. Petra u Selu kod Jesenica u Donjim Poljicima ([47]).

Primjer pokrštenih Hrvata morao je potaći i Hrvate
pogane, koji su živjeli u istoj državi i vidjeli pokapanje
Hrvata kršćana, da i oni nešto čine, čim bi mogli očuvati
trajnu uspomenu svojih odličnih članova. I oni su vidjeli,
kao i pokršteni Hrvati, u svojoj novoj domovini ne jed-
no staro kršćansko groblje s lijepim nadgrobnim spo-
menicima uz crkve, od kojih su mnoge bile još nauzgor.
Na njih su posebno morali djelovati veliki i lijepo izra-
đeni sarkofazi, kojih je tada moralo biti još dosta raza-
sutih po mnogobrojnim rimskim naseljima i privatnim
imanjima širom cijele zemlje. Ništa nije bilo naravnije
nego da i Hrvati pogani počnu i sami izrađivati slične
spomenike i postavljati ih na grobove svojih odličnika,
kao što su to činili Hrvati katolici.

([45]) Gl. RP 109-144.
([46]) Goldmann.
([47]) Gl. Bulić, *Hrvatski spomenici*; Bulić-Katić; Jelić-Bu-
lić-Rutar; Karaman, *Iz kolijevke; O spomenicima* 73-113; *Pre-
gled umjetnosti*; Novak, *Povijest Splita* I 42-75.

U jednom su se Hrvati pogani udaljili od svojih
rimskih grobnih uzora. Rimski sarkofag bio je prava
globnica pokojnikova, u kojoj se tijelo pokojnikovo zatva-
ralo kao u svomu počivalištu. Odatle grčki naziv « sar-
kofagos », koji jede, prima u se tijelo pokojnikovo. Hrvati
pogani primili su od Rimljana oblik sarkofaga, ali su
taj pravili od kamena cjelaca. Na taj način stećak je
prestao biti stvarna grobnica pokojnikova, kao što su
bili sarkofazi kod Rimljana; steći Hrvata pogana po-
stali su samo vidni spomenici pokojnika, koji su zako-
pani u zemlju pod stećkom. Hrvati pogani nijesu htjeli
pokapati svoje mrtve u kamene grobnice kao Rimljani
iz odanosti svom starom narodnom običaju pokapanja
tjelesa u zemlju. U tom ih je utvrđivala i nesigurnost
mirnoga počinka tjelesa u sarkofazima na rimski način.
Vidjeli su, naime, da su rimski sarkofazi bili odreda
probušeni i kosti pokojnika, koji su u njima ležali, da
su bile isprevrtane i obeščašćene od barbara u vrijeme
seobe naroda. Ti su razlozi utjecali na stare Hrvate po-
gane, da su od rimskoga sarkofaga-groba prešli na ste-
ćak-cjelac, spomenik nad mrtvim tijelom, koje se zako-
palo u zemlju pod stećkom.

Hrvati pogani morali su početi praviti stećke, nad-
grobne spomenike po rimskom uzoru sarkofaga, već prvih
desetljeća iza svoga dolaska na jug. Između b. h. stećaka
i rimskih sarkofaga tolika je sličnost u obliku i u tehnici,
da to nije moglo nastati slučajno, nego je moralo imati
pravu uzročnu vezu. Rimska groblja i sarkofazi zapuš-
teni su koncem 6-st. i za vrijeme seobe naroda oštećeni
i poharani. Ni novodošli Hrvati im nijesu posvećivali
posebnu pažnju. Da Hrvati nijesu počeli već prvih de-
setljeća iza svoga dolaska u novu domovinu praviti nad-
grobne stećke po uzoru rimskih sarkofaga, bilo bi ne-
moguće onako vjerno oponašati rimske sarkofage u 12-
ili 13-st., dakle 5-6 stoljeća poslije, nego je nestalo rimsko-
ga življa i rimskih grobnih spomenika u našim krajevima.

Da su Hrvati pogani stvorili običaj postavljanja ste-
ćaka nad grobovima svojih pokojnika po uzoru sarko-
faga, moramo zaključiti iz toga, što su srednjovjekovni
stećci razasuti svuda i što mnogi od njih nose čisto svje-

tovne značajke u svojim predstavama i uresima. Poznato je, da su stari Slaveni i Hrvati, dok su bili na sjeveru, pokapali svoje pokojnike ne samo u zajedničkim grobljima nego i pojedinačno, ili u malim obiteljskim skupinama, po bregovima i šumama, na svojim plemenskim posjedima (48). Taj su običaj stari Hrvati prenijeli i u svoju novu domovinu. Radi toga su oni i onda, kada su počeli kao pogani praviti stećke, podizali iste nad grobovima svojih pokojnika, koje su pokopavali na svojim plemenskim posjedima po brežuljcima, šumama i okrajcima polja. Taj se običaj zadržao i kasnije, kada su i Hrvati Crvene Hrvatske primili kršćanstvo tako, da su b. h. plemići i velikaši s ponosom naglašavali, da su pokopani na svom plemenitom, u svom privatnom vlasništvu (49). Da su se stećci počeli praviti koncem 9-st., ili kasnije, kada su svi Hrvati bili kršćani, Crkva bi ih sigurno natjerala, da pokopavaju svoje pokojnike u posvećenim zajedničkim grobljima. Ali kako je bio nastao običaj već dugo prije krštenja, da se Hrvati Crvene Hrvatske pokopavaju na svojim plemenitim dobrima, u obiteljskim grobljima, koja su bila svukuda razbacana, Crkva je to trpjela i nije uspjela da to dokine. I rana pojava « bosanskih krstjana » pomogla je, da se taj običaj održao (50).

Na većini stećaka, koji su se do danas očuvali, vidno je istaknut njihov vjerski značaj. Na mnogima je isklesan križ u raznim oblicima (51). Veoma su česti simboli uskrsnuća i vječnoga života, prikazani sa palmama, vinovom lozom, drvetom života, suncem i mjesecom. No

(48) Oto Bamberški koji je uveo kršćanstvo među Slavene u Pomeranu, naređuje, « da kršćani svoje mrtvace ne pokopavaju po šumama i poljima među poganskim (grobovima) » (Virchow 8). Gl. Turek 103-157.
(49) Gl. gore s. 44, b. 2-6.
(50) Gl. Mandić, *BiH* II 144-180.
(51) Gl. gore navedena djela na s. 82, b. 54. M. Vego, tvrdi, da u staroj Hercegovini, od Mostara do Trebinja, od 65 revidiranih ili novonađenih grobnih i drugih spomenika s natpisima njih 49, ili 76% ima znak križa i pravovjernu kršćansku sadržinu, Vego, *Novi* 238. Gl. GZM 18 (1963) 202-206; 19 (1964) 211.

uz vjersku ornamentiku često se na laze na stećcima i čisto svjetovni motivi, kao što su ples u kolu, lov na medvjede, jelene i srne, viteške turnirske igre, plemički grbovi, narodne šare i ukrasi. Izrada stećaka s ovim čisto svjetovnim motivima morala je nastati, dok su Hrvati bili još pogani. Oni su nastavili ukrašavati svoje nadgrobne spomenike po starom uobičajenom načinu i onda, kada su primili kršćanstvo, što je Crkva šutke odobravala.

Narodne ukrase i šare, kojih ima veoma mnogo na stećcima, stari su Hrvati prenijeli na stećke sa svojih drvenih rezbarija i ručnih vezova, koje su donijeli sa sjevera na svom odijelu, oruđu i oružju. Kršćanske vjerske motive našli su na mjesnim kasno-rimskim vjerskim građevinama i spomenicima, ili su ih primili preko hrvatskih crkvenih građevina iz primorske Bijele Hrvatske, gdje su se Hrvati pokrstili u drugoj četvrti 7-st. Romanske arkade, koje čine često uresne motive na stećcima, prenesene su na stećke s plemićkih palača u Dubrovniku i u drugim primorskim gradovima. I ljiljani se često pojavljuju na stećcima. To je utjecaj ugarsko-hrvatskih kraljeva napuljske kuće Anjou, koji su vladali Hrvatskom i Ugarskom od g. 1304 do 1386. I prikazi junačkih borba i viteških turnira nastali su pod utjecajem onodobne zapadne kulture. I u odijelu, kojim su odjeveni vitezovi na turnirima, te muške i ženske osobe u plesnim kolima, zapaža se zapadni, talijanski utjecaj, ali je ono u bitnosti trajno ostalo hrvatsko narodno odijelo. Prof. K. Jireček o tom ispravno piše: « Današnja sjevernodalmatinska nošnja razaznaje se na skulpturama bosanskih kamenih grobova: ljudi u tijesnom, naboranom ogrtaču koji je iskićen gajtanima, imajući isto tako tijesne nogavice; žene, pak, u haljini koja je niže pasa široka i dopire do zemlje » (52). Tu Jirečekovu tvrdnju treba upotpuniti time, da su staro hrvatsko odijelo, koje se zapaža na b. h. stećcima, nosili Hrvati

(52) Jireček-Radonić II 57.
(53) Zlatović, *Izvještaj* 24.

katolici i muslimani po svoj BiH sve de bečkih ratova (1683-1699). Franjevački pohoditelj fra Pavao Rovinjanin zabilježio je g. 1640, da se on u turskoj Bosni oblačio « na hrvatsku » poput domaćih bosanskih Hrvata, da bi se prekrio pred Turcima, da je stranac (53). Turski putopisac Evlija Čelebija u svojim putopisima po BiH g. 1660 i 1664 više puta govori, da stanovništvo tih zemalja, i ono muslimansko, nosi isto odijelo kao « krajiški dušmani », tj. Hrvati. Govoreći o Banjoj Luci on to odijelo ovako opisuje: « Svi stanovnici nose krajiško čohano odijelo, čohane dolame, uske čakšire s kopčama i pletene opanke, a na glavu stavljaju zelene krajiške kalpake » (54). U negdašnjoj franjevačkoj generalnoj crkvi Aracoeli u Rimu bila je postavljena ploča na grob bosanske kraljice Katarine, koja je umrla 25. X. 1478. Kraljica je obučena u tadašnje bosansko narodno odijelo, koje je upravo onako, kako su odjevene ženske na b. h. stećcima (55).

Istom u 18-st., pod utjecajem onodobnih političkih prilika, Hrvati muslimani, a za njima Hrvati katolici, primili su odijelo više istočno-turskih oznaka. Staro hrvatsko narodno odijelo sačuvalo se ipak sve do naših vremena počevši od Kočerina i Mamića kod Širokoga Brijega pa preko Imotskoga, Sinja i Knina sve do Like.

Ako se staro hrvatsko narodno odijelo, o kojem nam svjedoče b. h. stećci, nosilo u srednjem vijeku i u kasnijim vremenima i u jadranskoj Hrvatskoj ili Dalmaciji, i u Zahumlju, dotično današnjoj Hercegovini, i u Bosni, to nam govori, da je pučanstvo u svim tim krajevima pripadalo istoj kulturnoj sredini i istom narodu hrvatskomu.

Osim hrvatskih narodnih motiva na stećcima se opaža upadni utjecaj romanskoga sloga, a na stećcima iz druge polovice 14-st. i dalje, i gotskoga sloga (56). To nam kaže, da su ljudi, koji su podizali i klesali stećke, živjeli u zajednici sa zapadnim svijetom i pod utjecajem umjet-

(54) Ev. Čelebija I 240 254 sl 267 sl. 279; II 149 162 259 261 itd.

(55) Sliku nadgrobne ploče kraljice Katarine u narodnom odijelu donosi PHZBiH 589.

(56) Gl. gore djela navedena na s. 82, b. 54.

ničkih struja, koje su se u to doba pojavljivale na zapadu. Neke pojedinosti iz Raške i drugih zemalja istočno od Drine, na koje upozoruje P. Momirović (57), ne dokazuju, da je izradba b. h. stećaka stala pod izravnim utjecajem bizantskoga sloga, kao srpska srednjovjekovna umjetnost, nego nam govori, da su u 14- i 15-st i srpski krajevi stali pod jakim utjecajem zapadne kulture i zapadnih umjetnih struja. Taj je utjecaj dolazio u Srbiju najviše preko Kotora i bivše hrvatske Duklje, kojom su Srbi vladali od druge polovine 12-st. do druge polovice 14-st.

5) - *Neispravnost «vlaške teze» Mariane Wenzel*

Marian Wenzel, mlada engleska arheološkinja, nedavno je iznijela tezu o « vlaškom tipu » b. h. stećaka i njihovih uresa, dotično o utjecaju neslavenskih Vlaha na postanak i razvoj stećaka u BiH (58). Na osnovu 16 izabranih stećaka, koji se mogu barem približno datirati s pomoću natpisa, u kojima se spominju povjesne osobe, M. Wenzel došla je do svoje tvrdnje, da se u BiH počelo postavljati ploče na grobove pokojnika oko g. 1220, visoke monolitne stećke oko g. 1360, a stećke s likovnim uresima oko g. 1435, dotično 1477 (59). Ovi zadnji, uređeni likovnim uresima ljudi i životinja, potjecali bi isključivo od neslavenskih Vlaha (60).

Vlasi su doseljenici u BiH (61). U starim vlaškim predjelima u srednjem i stočnom Balkanu, odakle su se Vlasi doselili u b. h. krajeve, nigdje nije postojao običaj, da se stećci postavljaju na grobove pokojnika. Prema tome Vlasi nijesu sa sobom donijeli običaj izrađivanja i postavljanja stećaka, nego su taj običaj našli u zemlji, kada su se doselili u BiH.

Kao i u svojim polaznim zemljama, Vlasi su u BiH

(57) NSe 3 (1956) 331 sl.

(58) Wenzel, *Bosnian* 102-143.

(59) N. dj. 109 sl.

(60) N. dj. 114-143.

(61) Gl. dolje četvrti dio, pogl. 23.

živjeli polunomadski, baveći se stočarstvom i prenosom robe dubrovačkih i drugih trgovaca iz primorskih gradova. Sve do pada Bosne g. 1463 Vlaha je bilo malo, najviše 2% od sveukupnoga pučanstva (62). Ovako mali broj kulturno zaostalih Vlaha nije mogao vršiti nikakav značajan kulturni utjecaj, pa ni na grobnim spomenicima, na brojnije, bogatije i kulturnije domaće hrvatsko pučanstvo.

Na b. h. stećcima u likovnim uresima nigdje ne dolazi do izražaja vlaški stočarski i prenosnički život, napose nigdje nije prikazan tovarni konj sa samarom. Na stećcima su prikazani jahaći konji, sami ili s jahačem; lov na jelene, srne, veprove i medvjede; lov na konju ili na nogama; u pratnji pasa i sokola; vitečke borbe za djevojku, koja stoji između dvojice zaljubljenih vitezova u borbenom stavu; plesovi i turnirske viteške igre. Ovo su sve zgode iz života i zabava srednjovjekovnih Hrvata velikaša i plemića u Bosni i Hercegovini. Prema tome navedena likovna prikazivanja tih zgoda ne mogu potjecati od Vlaha, koji se tim poslom nijesu zanimali, nego od domaćega hrvatskoga plemstva, koje se tim poslovima zabavljalo i ovjekovječilo ih na svojim nadgrobnim stećcima.

Nadalje, osobe prikazane na b. h. stećcima ne nose vlaško odijelo, nego staro hrvatsko narodno odijelo, koje su tada nosili domaći Hrvati po svoj BiH (63). To nam govori, do su oni, koji su likovne ures stvarali i na stećcima klesali, bili domaći Hrvati, a ne neslavenski Vlasi.

Uresi na b. h. stećcima, pa i oni s likovnim prizorima, nijesu na jedamput nastali, bez prethodnih radova i veza s okolnim hrvatskim zemljama. Ti su uresi jedan dio hrvatske narodne umjetnosti, koju su Hrvati od svoga dolaska na jug razvijali u drvetu i kamenu; u crkvama, plemićkim dvorovima i nadgrobnim spomenicima; u dodiru i pod utjecajem kulturnoga zapada (64). Odatle

(62) *Mandić, Herceg Bosna* 436 sl.; Ivić, *Bosnia y Herz.* 153-233.
(63) Gl. *gore* b. 52-55.
(64) *Milutić* 155-178. Gl. *gore* b. 47.

jaki tragovi romanskoga i gotskoga sloga na uresima b. h. stećaka.

M. Wenzel došla je do svoje nelepršave teze, jer nije pravo ocijenila hrvatske osebine likovnih uresa na stećcima niti njihovu vezu s razvojem opće hrvatske narodne umjetnosti. Nije joj bilo jasno ni stvarno stanje u kasnije BiH u stoljećima, o kojima je pisala. Nije se dovoljno upoznala ni s poviješću Vlaha u BiH (65).

(65) *O nelepršavoj tezi M. Wenzel posebje sam pisao u članku: Vlaška teza o b. h. stećcima.*

Na osnovu starih suvremenih izvora, društvovnih, kulturnih i arheoloških dokaza mi smo već utvrdili, da su Hrvati g. 626 došli na Jadran i naselili staru rimsko-bizantinsku Dalmaciju, Ilirik i Panonju, koje su obuhvaćale i današnju Bosnu i Hercegovinu. Punih osam stotina godina Hrvati su u ovim zemljama stalno živjeli, gospodarstveno i kulturno ih izgrađivali u sklopu i u zajedništvu sa zapadnim evropskim narodima. Hrvatima na istok bili su Srbi, koji su se odmah u početku naselili na području Istočnoga bizantskog carstva te vjerski i kulturno se razvijali pod utjecajima Bizanta i bizantske kulture. Rijeka Drina, koja je od rimskih vremena dijelila Istočno i Zapadno rimsko carstvo, zapad od istoka, dijelila je tokom cijeloga srednjega vijeka hrvatske i srpske zemlje. Pa i onda, kada je bosanski ban Tvrtko I, u osvajalačkom duhu, između g. 1366 i 1373 zauzeo Podrinje između Drine i Lima, koje je od starine pripadalo srpskom državnom prostoru [2], hrvatsko i srpsko pučanstvo nije se u značajnom broju pomicalo. Hrvati su ostali na svojim starim sjedištima zapadno od Drine, a Srbi na svojima istočno od Drine.

Ali, kako ima srpskih povjesničara, koji tvrde, da je u srednjem vijeku bilo Srba u Bosni, potrebno je još jedamput pretresti one povjesne činjenice i navode, iz kojih se pokušava dokazati prisutnost Srba u Bosni u srednjem vijeku.

1) - *Einhardovi « Sorabi » u Dalmaciji*

Franački ljetopisac Einhard u svojim *Analima* (796-829) priča, kako se Ljudevit, vojvoda Panonske Hrvatske (o. 810-823) pobunio protiv Ljudevita Pobožnoga (814-840) i kako je pune tri godine odolijevao jakim

[1] Gl. gore pogl. 1 i 2 (s. 19-43).
[2] MANDIĆ, *BiH* I 124 sl.

franačkim vojskama. Međutim, dok je g. 822 nova franačka vojska kretala iz Italije u Savsku Hrvatsku, Ljudevit ostavi svoj glavni grad Sisak i pobježe na istok u srpsku zemlju. Einhard doslovno ovako piše: « Ljudevit, ostavivši Sisak, pobježe Sorabima, koji narod, kako se govori, drži velik dio Dalmacije » [3].

Neki srpski povjesničari iz navedenih riječi izvode, da su Srbi koncem 8-st. bili u današnjoj Bosni, zapadno od Drine [4].

Na to valja reći na prvom mjestu, da Einhard ne tvrdi, da se Ljudevit samo prebacio preko Save u obližnju Bosnu, nego govori o njegovu bijegu u daljnji kraj. Nadalje, Einhard ne tvrdi, da on zna podsigurno, da Srbi stanuju u Dalmaciji, nego on bilježi samo govorkanja, koja je čuo: « dicitur » – « govori se ». Takvo svjedočanstvo, za koji sam pisac nije siguran, da li je istinito, nije valjan izvor, niti može služiti ozbiljnom povjesničaru kao nesumnjiv dokaz povjesne istine.

Usto, ovdje valja napomenuti, da pojam Dalmacije nije uvijek bio istovjetan, niti se uvijek upotrebljavao za isti zemljišni prostor. Nakon velikoga ustanka Ilira g. 6-9 po Kristu car August provinciju Ilirik razdijelilo je na Gornji i Donji Ilirik. Donji Ilirik obuhvaćao je sjeverne nizinske krajeve, koji će se kasnije prozvati Panonija, a Gornji Ilirik, planinske i gorske krajeve od rijeke Raše u Istri do rijeke Mata (Mathis) u današnjoj Albaniji i do rijeke Ibra u današnjoj Srbiji [5]. Nadalje, kako je poznato, odmah od početka, od godine 10. po Kristu, Gornji Ilirik počeo se neslužbeno nazivati Delmatia ili Dalmatia, po glavnom ilirskom plemenu, Delmata, koje je živjelo u središtu današnje Dalmacije od Cetine do Krke, a u zaleđu do bosanskih planina Vranice i Borja, s glavnim gradom Delminium, nedaleko današnje-

[3] « Anno 822 ... Liudewitus, Siscia civitate relicta, ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur, fugiendo se contulit », EINHARDUS 209; DC 327.
[4] JIREČEK-RADONIĆ I 86; ĆOROVIĆ, *Hist. Bosne* 205; ĆIRKOVIĆ 39 i 351 b. 1.
[5] Gl. gore s. 22, b. 8.

ga Duvna. God. 297 po Kristu, kod općega preustrojstva rimskoga carstva, car je Dioklecijan razdijelio provinciju Gornjega Ilirika ili Dalmaciju na Dalmaciju u užem smislu i na Prevalitaniju. Granicu između tih dviju pokrajina potegao je od grada Budve kod Boke Kotorske preko današnjih crnogorskih planina na rijeku Drinu, i njezinim tokom do rijeke Drinjače (6). Svoje nove, smanjene granice Dalmacija je službeno zadržala u budućim vremenima, i po njezinoj istočnoj granici na Drini Konstantin Veliki g. 336 i Teodozije Veliki g. 395 razdijelili su rimsko carstvo, tako da je Dalmacija pripadala Zapadnom, a pokrajina Prevalitanija Istočnom rimskom carstvu (7).

Ovdje valja napomenuti, da se privatno i dalje Dalmacijom nazivalo cijeli prostor, koji je ona imala prije Dioklecijanove razdiobe. Tako Teofanov Nastavljač, koji je pisao za cara N. Foke (963-969), govoreći o Hrvatima i Srbima, kaže, da je « cijela Dalmacija otpala » od Bizanta za cara Mihajla Mucavca (820-829) (8). Slično pišu i drugi bizantski pisci 11- i 12-st.: Georgije Kedrenos, Ivan Zonaras, Kekaumenos, Ana Komnena i Ivan Kinamos (9). Barski pak biskup Grgur g. 1177 pisao je Gvalteru, splitskom kanoniku i papinskom legatu: «Znam, da je salonitanska crkva imala primat u cijeloj državi Dalmaciji i da je bila matica naše (barske) biskupije » (10). Tu on Dalmacijom zove sve zemlje od Raše u Istri do rijeke Mata u današnjoj Albaniji. U tom starom, širokom opsegu Dalmaciju zovu napose francuski pisci 11- i 12-st.: Rajmund de Agiles, Vilim Tirski, Fulkerij Carnotensis i drugi (11). Sam ljetopisac Einhard, govoreći o uređenju

(6) Gl. gore s. 21, b. 7.
(7) Gl. gore s. 67-69, b. 1-9.
(8) Theophanes Continuatus III 28 (84); DC 339.
(9) Gl. Mandić, *C. Hrvatska* 130, b. 160-164.
(10) « ... nam Salonitanam ecclesiam primatum in tota Dalmatie prouincia et nostre ecclesie matricem fuisse non ignoramus », Farlati VII 26; CDC II 170, br. 169; AA I 33 (99).
(11) « Aquileiam transeuntes in Istriam, inde tandem in Dalmatiam descenderunt. Est autem Dalmatia longe patens regio inter

spora između Bizantinaca, « Slavena » (Hrvata) i Romana, pod Dalmacijom razumijeva cijelu istočnu jadransku obalu, koju su Hrvati posjedovali do početka 9-st., dakle sve do Valone u današnjoj Albaniji. On dakle u Dalmaciju uključuje ne samo Dioklecijanovu Dalmaciju nego i provinciju Prevalitaniju. I kada Einhard kaže, da je « Borna vojvoda Dalmacije » (12), on Dalmaciju uzima u njezinu najširem značenju: od Raše u Istri do rijeke Mata u Albaniji, a to znači čitavi prostor, kojim se protezala hrvatska država za vojvode Borne.

Ako je i začetnik govorkanja, koja je Einhard zabilježio, mislio na Dalmaciju u starim granicama prije Dioklecijanove razdiobe, tada njegovo pričanje ne bi bilo neispravno. Srbi su naime stanovali u istočnom dijelu stare, Augustove Dalmacije, naime, u cijelom dunavskom slivu Dioklecijanove provincije Prevalitanije, od rijeke Ibra do Drine.

Pod godinom 823, malo poslije navoda, o kojemu govorimo, Einhard je zabilježio, da je Ljudevit Posavski « ostavivši Srbe došao u Dalmaciju k Ljudemislavu, ujaku vojvode Borne, od kojega je prijevarom bio ubijen » (13). Dakle, prema Einhardu, Ljudevit je morao ostaviti Srbe, izići iz Srbije, da dođe u Dalmaciju. Dotično, i prema Einhardovu svjedočanstvu, Srbi nijesu stanovali u užoj Dalmaciji kako ju je bio ograničio g. 297 car Dioklecijan na rijeci Drini, po kojoj su kasnije carevi Konstantin Veliki i Teodozije Veliki razdijelili Istočno i Zapadno rimsko carstvo. Kod svoga dolaska na jug Hrvati su naselili samo užu Dalmaciju, zapadno od rijeke Drine, a istočni dio stare Dalmacije, naime sjeverni dio provincije Prevalitanije, naselili su Srbi (14).

Hungariam et Adriaticum mare sita ... », Tyrensis II 17 (660); DC 462; *Priručnik* 402.
(12) DC 317 i 322.
(13) « Adlatum est ei de interitu Liudewiti, quod relictis Sorabis cum Dalmatiam ad Liudemuhslum avunculum Bornae ducis pervenisset ... dolo ipsius esset interfectus », Einhardus, ad an. 823, MGH SS I 210; DC 328.
(14) Gl. gore pogl. 1 i 2 (s. 19-43).

Svetislav M. Prvanović u napisu: *Ko je bio hrv. knez Borna* (*Da li je bio porijeklom iz Istočne Srbije*) ([15]) iznio je mišljenje, da je hrvatski vojvoda Borna bio knez Kučevljana i Timočana u današnjoj sjeveroistočnoj Srbiji i da je ta dva plemena doveo i naselio u hrvatskoj Lici, u takozvanoj Gackoj. Svoju hipotezu Prvanović osniva na svom posebnom tumačenju Einhardova navoda iz g. 818 o poslanstvu vojvode Borne caru Ljudevitu Pobožnome, i to dokazuje cijelim nizom nedokazanih pretpostavaka, koje navodi riječima: « kao da je », « moglo bi biti », « možda je stvarno tako », « Ajnard je možda mislio ».

Einhardov navod Prvanović ovako navodi i prevodi: « Legati Abodritorum ac Bornae, ducis Guduscanorum et Timocianorum, qui nuper a Bulgarorum societate desciverant et ad nostros fines se contulerant. – ... poslanici Braničevaca i Borne, kneza Guduščana i Timočana, koji su nedavno iz zajednice s Bugarima otpali i u naše krajeve prešli » ([16]).

Iz toga Prvanović izvodi, da su u današnjoj sjeveroistočnoj Srbiji početkom 9-st. bila srpska plemena Braničevaca, do njih Guduščani, a do ovih Timočani. Borna pak rodio se u Kučevu (Gudusko) i bio knezom Guduščana i Timočana. Pod pritiskom Bugara Borna se sa svojim Guduščanima i Timočanima iselio iz svoje stare domovine oko g. 818 i preveo ih u hrvatske zemlje i s odobrenjem Franaka naselio ih između Velebita i Male Kapele. Tu su se Kučani-Guduščani prozvali Gačani, a po njima pokrajina u Lici Gacka. Prema tome srednjovjekovni Gačani u Lici bili bi Srbi, koji su se doselili u Hrvatsku oko g. 818 ([17]).

Na ove izvode Svetislava Prvonovića valja općenito napomenuti, da se stara domovina Srba nalazila između rijeke Drine i Ibra. I sve do 13-st. Srbi nijesu prekoračivali gorje Kopaonik. Do tih vremena od Kopaonika do Timoka vladali su Bizantinci ili Bugari. Ovi zadnji došli su u istočni Balkan g. 681 i odmah od početka počeli su se širiti na zapad, namećući tamošnjim starim slavenskim plemenima svoje savezništvo, dotično svoje narodno gospodstvo ([18]). Prema tome oko g. 818 Kučevljani i Timočani nijesu bili Srbi, i sve da je Borna ta dva plemena preselio u hrvatske zemlje, to ne bi bio dokaz, da su se Srbi u tako starim vremenima doselili u Liku.

Da dokaže srpstvo starih Kučevljana i Timočana, Prvanović navodi riječi bizantskoga pisca Kekaumena, koji u 11-st. piše, da su makedonski Vlasi (Cincari) « nekada živeli u susedstvu reka Dunava i Save ... gde sada Srbi žive, u tvrdim i nepristupačnim mestima » ([19]). Budući da su tvrda i nepristupačna mjesta u Podunavlju samo homoljsko-kučajske planine, Prvanović izvodi, da su Kekaumenovi Srbi u 11-st. mogli biti samo tamošnja plemena Guduščana (Kučani), Timočani i Braničevci ([20]).

Na ovo valja primijetiti, da Vlasi (Cincari), o kojima govori Kekaumen, u 11-st. ne samo nijesu bili Srbi, nego ni Slaveni.

Mi smo još g. 1956 u našoj raspravi *Postanak Vlaha* ([21]) dokazali, da srednjovjekovni Vlasi potječu od veterana sjevero-afričkih Maura, koje su Rimljani, počevši od zadnjega stoljeća prije Krista, naselili uz svoju državnu granicu na Dunavu. Potomke tih maurskih naseljenika u srednjem vijeku Bizantinci su zvali Maurovlasi. Ti su pak porodično živjeli u zatvorenom krugu sve do dolaska Turaka na Balkanu u 14-st. U srpskoj državi za kraljeva Nemanjića Srbima je bilo zabranjeno ženiti se s Vlahinjama ([22]). Prema tome, gdje god izvori do pod

([15]) *Rad* 311 (1957) 301-310.
([16]) N. dj. 301.
([17]) N. dj 301-306.

([18]) Zlatarski, *Istorija* I/1 123-331; Jireček-Radonić I 138-53.
([19]) Prvanović 309.
([20]) N. dj. i mj.
([21]) Mandić, *Postanak Vlaha*, u RP 515-567.
([22]) « Srbin' da se ne ženi u Vlaseh'; ako li se oženi, da ju vede u merop'he », Dečanska povelja kralja Stefana Uroša III g. 1330, OSpom 114. Gl. n. dj. 93.

konac 14-st. govore o Vlasima, to se odnosi na stranu etničku skupinu, koja ništa nije imala zajedničkoga s tadašnjim pravim Srbima Slavenima.

Na izvode Svetislava Prvanovića valja nadalje primijetiti, da u vjerodostojnim izvorima nema dokaza, da je u srednjem vijeku postojalo u istočnoj Srbiji slavensko pleme Guduščana. Prvanović navodi, da su u današnjem Kučevu nađeni tragovi rimskoga grada Gudiscum, po kojemu su se okolišni stanovnici nazivali Guduščani. Ali ta samovoljna tvrdnja nije potvrđena natpisima arheoloških iskopina, a napose, da bi tamošnji Slaveni sačuvali uspomenu na to rimsko ime i po njemu se prozvali Guduskani, dotično Guduščani. Taj kraj, otkada se spominje u srednjovjekovnim izvorima, zove se Kučevo, a njegovi stanovnici Kučevljani. Od imena pak Kučevljana jezično se nije moglo razviti ime Guduščana, a niti od Guduščana Kučevljani. A sve da su i postojali Guduščani u sjevernoj Srbiji, jezično se ne može rastumačiti, kako bi ime toga plemena na hrvatskom prostoru u Lici dobilo naziv Gačani.

A što je najglavnije, prema samom Einhardu, Timočani, s kojima Prvanović veže i Guduščane, nigda se nijesu preselili u Liku i Gacku. Navod Einhardov pod g. 818, koji je Prvanović naveo, nejasan je: iz njega se ne vidi točno, da li se radi o prijelazu Timočana iz saveza s Bugarima u savez s franačkim zemljama, ili su se Timočani preselili iz svoje stare postojbine oko rijeke Timoka na zapad u franačke zemlje. Tu nejasnoću međutim sam Einhard na dva druga mjesta razjašnjuje tako, da se uistinu nije radilo o stvarnom preseljenju Timočana u franačke zemlje, nego samo o tome, da raskinu veze s Bugarima i da sklope savez s Francima. Prvi od tih Einhardovih navoda nalazi se u njegovu *Životu cara Ljudevita*. Tu Einhard piše:

« Osim toga bili su prisutni izaslanici drugih naroda, naime Aboričani, Goduščani i Timočani, koji ostavivši bugarski savez, nedavno su se pridružili našima » ([23]).

([23]) « Praeterea aliarum aderant missi nationum, Abotritorum videlicet et Goduscanorum et Timotianorum, qui Bulgarum sotietate relicta, nostris se nuper sotiaverunt », *Vita Hludowici* 31, MGH SS II 624; DC 320

Drugi navod nalazi se u Einhardovim *Analima* pod g. 819. Taj pak glasi:

« (Ljudevit Posavski) poslavši svuda naokolo poslanike, stade poticati na rat narode u svom susjedstvu. I Timočane, koji su radili o tome, da napuste savez s Bugarima i želeći doći pod cara i podvrći se njegovoj vlasti, tako pridobije i lažnim uvjeravanjem namami, neka to ne provedu, tako da je taj narod pustio svoj naum i postao saveznik i pomagač njegova izdajstva » ([24])

Iz ova dva Einhardova navoda jasno se vidi, da su se Timočani neko vrijeme zanosili mišlju da napuste savez s Bugarima i da priznaju franačko vrhovništvo. S tom su namjerom u jeseni g. 818 bili poslali i poslanstvo caru Ljudevitu u Heristal kod Aachena. Ali tokom godine 819 Ljudevit Posavski uspio je Timočane odvratiti od saveza s Francima i pridobiti ih, da ga pomognu u otporu protiv Franaka. Prema tome Timočani nijesu nigda ostavljali svoja stara sjedišta oko rijeke Timoka, gdje ih nalazimo tokom cijeloga 9- i 10-st., kako vidimo iz onodobnih bizantskih popisa tadašnjih biskupija ([26]). Prvanović nema nikakva drugoga dokaza, da bi se kučevski Guduščani preselili u Liku, osim Einhardova navoda iz g. 818 o tobožnjemu preseljenju Timočana u franačke zemlje. Kako se Timočani stvarno nijesu nikada selili iz svoje stare domovine, otpada i njegovo mišljenje o preseljenju Kučana – Guduščana u ličku pokrajinu Gacku.

Da hrvatski vojvoda Borna nije bio strani nametnik, nego zakoniti hrvatski vladar, potomak stare hrvatske

([24]) « Liudewitus ... misis circumquaque legatis, vicinas iuxta se gentes ad bellum sollicitare curavit. Timocianorum quoque populum, qui dimissa Bulgarorum societate ad imperatorem venire ac dicioni eius se permittere gestiebat, ne hoc efficeret, ita intercepit ac falsis persuasionibus inlexit, ut, omisso quod facere cogitabat, perfidiae illius socius et adiutor existeret », Einhardus, ad an. 819, MGH SS I 205 sl.; DC 321 sl.

([25]) Gl. Dvornik, *Les Slaves* 47-50 233-237.

([26]) RP 201-209.

vladarske obitelji, dokazuju nam ovi dokazi, uzeti iz samoga Einharda:

Kada Einhard u svojim *Analima* od g. 818 do 821 spominje Bornu, uvijek ga naziva vojvodom (dux). Vojvoda je pak bio službeni naziv vrhovnog hrvatskoga vladara od najstarijih vremena do g. 923, kada je Tomislav uzeo naslov kralja (rex) ([26]). Pod g. 818 Einhard zove Bornu « vojvoda Gačana – dux Guduscanorum », da bolje istakne njihovu nevjeru slijedeće godine na Kupi u borbi s Ljudevitom Posavskim ([27]). God. 819 zove ga « vojvoda Dalmacije – dux Dalmatiae » ([28]), kako su drugi, a i Einhard, u to doba nazivali cijelu državu hrvatsku od Raše u Istri do rijeke Mata u Albaniji. Isto značenje ima i naziv u g. 821, gdje Einhard naziva Bornu « vojvoda Dalmacije i Liburnije – dux Dalmatiae et Liburniae » ([29]). Prema starom rimskom nazivu, Liburnijom su zvali pisci srednjega vijeka hrvatske zemlje od rijeke Raše u Istri do Krke u Dalmaciji. Drugi dio hrvatske države, južno od Krke, nazivali su pak Dalmacijom ([30]). Da je Borna bio opći hrvatski vladar Jadranske Hrvatske g. 819, kaže nam sam Einhard, kada piše da je Borna s brojnim četama dočekao Ljudevita Posavskoga na Kupi, na granici svoje države, Bijele Hrvatske (« ad se venienti »), i kada su ga za vrijeme prve bitke izdali Gačani, Borna se spasio « pod zaštitom svojih dvorskih vojnika » ([31]). Einhard za te vojnike upotrebio je izraz « pretorijanci »

([27]) Einhardus, ad an. 818, MGH SS I 205; DC 320. - Moglo bi biti, da je Borna g. 818 vršio dužnost bana Hrvatske, koji je prema Porfirogenitu (30, s. 144, red 93) neposredno upravljao Krbavom, Likom i Gackom.

([28]) « Borna vero, dux Dalmaciae ... a Guduscanis deseritur ... Guduscani domum regressi iterum a Borna subiguntur », Einhardus, ad an. 819, MGH SS I 206; DC 322.

([29]) « Interea Borna, dux Dalmatiae atque Liburniae, defunctus est, et petente populo atque imperatore (Hludowico) consentiente nepos illius, nomine Ladasclavus, successor ei constitutus est », Einhardus, ad an. 821, MGH SS I 207; DC 325.

([30]) Gl. Mandić, *C. Hrvatska* 108-132.

([31]) « Borna vero, dux Dalmacie, cum magnis copiis ad Colapium fluvium Liudewito ad se venienti occurrens, in prima congressione a Guduscanis deseritur; auxilio tamen praetorianorum

(praetoriani) prema nazivu tjelesne straže vrhovnih vladara, careva rimske države, da tim označi, da je i Borna bio vrhovni vladar tadašnje Hrvatske države.

Da Borna nije roden u srednjovjekovnom « srpskom », zapravo bugarskom Kučevu, kako Prvanović dokazuje, kaže nam sam Einhard, kada pod godinom 823 piše, da je dvije godine poslije Bornine smrti njegov ujak Ljudemisl u dalmatinskoj Hrvatskoj prijevarom ubio Ljudevita Posavskoga ([32]). Ljudemisl je bio jedan od domaćih hrvatskih velikaša. Prema tome i majka i otac Bornin, i sam Borna, bili su domaći Hrvati, rođeni u jadranskoj, dalmatinskoj Hrvatskoj, a ne u dalekom « srpskom », dotično bugarskom Kučevu.

I činjenica, koju Einhard pod g. 821 navodi, naime, da je poslije smrti Borninе sam hrvatski narod tražio, da ga naslijedi Vladislav, Bornin sinovac ([33]), govori nam, da je Borna bio domaći Hrvat, član stare hrvatske vladarske obitelji. Kako stari izvori kažu, u Hrvatskoj su do izumrća Trpimirovića koncem 11-st. trajno vladali članovi jedne te iste vladarske porodice, i to ne po sinovskom nasljeđu, nego po starješinskom pravu seniorata ([34]). Bornu je naslijedio Vladislav, najstariji sin njegova pokojnoga brata, ili zato, što su Bornini sinovi bili mlađi od Vladislava, ili što Borna na smrti nije imao živih sinova. Da je Borna umro mlad i da g. 821 nije mogao imati odraslih sinova za upravu državom, govori nam i činjenica, što ga je ujak Ljudemisl nadživio. Taj pak g. 823 nije mogao imati više od 60 do 65 godina, kada je te godine mogao smaknuti Ljudevita Posavskoga. Bornina majka, Ljudemislova sestra, mogla je imati koju godinu više ili manje nego njezin brat. Prema tome, Borna je morao biti dvadesetak godina mlađi od Ljudemisla, i na svojoj smrti g. 821 nije mogao imati više od 40 do 45 godina.

suorum protectus evasit », Einhardus, ad an. 819, MGH SS I 206; DC 322.

([32]) Gl. gore b. 13.

([33]) Gore b. 29.

([34]) Gl. RP 351-355.

Treća osnovica, na koju se upiru srpski pisci, jest navod K. Porfirogeneta o « zemljici Bosni ». U svom glasovitom djelu *De administrando imperio* Porfirogenet nakon što je opisao zemlje, koje su Srbi nastavali, dotično u njegovo doba njima vladali, nadodaje ([35]):

« Καὶ εἰς τὸ χωρίον Βόσονα τὸ Κάτερα καὶ τὸ Δεσνήκ »
« I u zemljici Bosni (gradovi): Kotor i Desnik ».

Kako Porfirogenet govori o Bosni odmah iza Srbije, dotično u poglavlju o Srbiji, to srpski pisci zaključuju, da Porfirogenet Bosnu smatra srpskom zemljom. Na to valja reći, da Porfirogenet nigdje ne veli, da je Bosna srpska, niti da su Srbi u početku naselili tu zemlju. Iz toga, što on govori o Bosni odmah iza Srbije i u istom poglavlju, ne mora se zaključiti, da je Bosna sastavni dio Srbije, dotično da je u stara vremena bila narodni prostor Srba. Porfirogenet je « zemljicu Bosnu » držao tako malenom i neznatom, da nije smatrao vrijednim, da joj posveti posebno poglavlje, kao što je učinio sa Zahumljem, Travunjom i Neretvom ([36]). Kako je u njegovo doba Bosnom vladao srpski veliki župan Časlav, to je Porfirogenet ono malo, što je imao reći o Bosni, zabilježio na koncu poglavlja, u kojemu je govorio o Srbiji i drugim zemljama, kojima je tada vladao Časlav Klonimirović.

Po pravilima povjesne kritike, kratka i nejasna mjesta pojedinih pisaca imaju se nadopuniti i razjasniti prema drugim potpunijim i jasnijim mjestima istoga pisca ili drugih vjerodostojnih izvora iz njegova doba, ili njemu bližnjih vremena. Primijenimo to pravilo na naše pitanje Porfirogenetove « zemljice Bosne ».

Konstantin Porfirogenet, u svom djelu *De administrando imperio*, pogl. 30, govori o granicama starih hrvatskih zemalja Duklje, Travunje i Zahumlja. Iz navoda

([35]) Porphyr. (160, red 151).
([36]) N. dj. 33-36 (160-164).

o tim zemljama možemo izvesti, koje su bile prvotne etničke granice Srbije i dokle se ona prostirala na zapad. Porfirogenet na spomenutom mjestu ovako piše:

« Duklja se primiče utvrdama dračkoga temata: Lješu, Ulcinju i Baru, pa ide do Kotora, a u planinama se proteže do Srbije. Od grada Kotora počinje arhontija Travunja i pruža se do Dubrovnika, a u svojim planinama dotiče se Srbije. Od Dubrovnika počinje arhontija Zahumljana i proteže se do rijeke Neretve; na morskoj strani graniči s Paganima [oblast Neretve], u planinama na sjeveru s Hrvatima [Bijelima], u planinama sučelice sa Srbijom » ([37]).

Iz ovoga vidimo, da se stara, etnička Srbija, koja se obično nazivala Raška, prostirala na jugu do razvodnih gora između pritoka rijeke Drine i crnogorskih rijeka Žete i Morače. Na zapadu je dopirala do Durmitora i Pivskih planina, u kojim planinama je graničila s Travunjom i Zahumljem. Tim je pravcem išla granica negdašnje Dioklecijanove Dalmacije i provincije Prevalitanije, naime od Budve na Lovćen, Pusti Lisac, Pivske planine i Durmitor te na rijeku Drinu istočno od utoka rijeke Sutjeske ([38]). Ako je pak u ovom gornjem toku Drine granica između hrvatskih i srpskih zemalja tekla starom granicom rimskih pokrajina Dalmacije i Prevalitanije, nemamo nikakvih prihvatljivih razloga, da bismo

([37]) « ... ἡ δὲ Διόκλεια πλησιάζει πρὸς τὰ καστέλλια τοῦ Δυρραχίου, ἤγουν πρὸς τὸν Ἐλισσὸν καὶ πρὸς τὸ Ἐλκύνιον καὶ τὴν Ἀντίβαριν, καὶ ἔρχεται μέχρι τῶν Δεχατέρων, πρὸς τὰ ὄρεινὰ δὲ πλησιάζει τῇ Σερβλίᾳ. Ἀπὸ δὲ τοῦ κάστρου τῶν Δεχατέρων ἄρχεται ἡ ἀρχοντία Τερβουνίας, καὶ παρεκτείνεται μέχρι τοῦ Ῥαυσίου, πρὸς δὲ τὰ ὄρεινὰ αὐτῆς πλησιάζει τῇ Σερβλίᾳ. Ἀπὸ δὲ τοῦ Ῥαυσίου ἄρχεται ἡ ἀρχοντία τῶν Ζαχλούμων, καὶ παρεκτείνεται μέχρι τοῦ Ὁροντίου ποταμοῦ, καὶ πρὸς μὲν τὴν παραθαλασσίαν πλησιάζει τοῖς Παγανοῖς, πρὸς δὲ τὰ ὄρεινὰ εἰς ἄρκτον μὲν πλησιάζει τοῖς Χρωβάτοις, εἰς κεφαλὴν δὲ τῇ Σερβλίᾳ. Ἀπὸ δὲ τοῦ Ὁροντίου ποταμοῦ ἄρχεται ἡ Παγανία, καὶ παρεκτείνεται μέχρι τοῦ ποταμοῦ τῆς Ζεντίνας, τρεῖς ἔχουσα ζουπανίας, τὴν Ῥάστωτζαν καὶ τὸν Μοκρὸν καὶ τοῦ Δαλέν », Porphyr., (144, red 95-106).
([38]) Gl. RP 236-239.

tvrdili, da je stara etnička Srbija prelazila granicu Dalmacije u srednjoj Drini, gdje je ta granica bila neprolaznija i teža, nego u njezinu gornjem dijelu oko poriječja Drinina pritoka rijeke Tare. Da to valja isključiti, slijedi iz navedenih riječi samoga Porfirogeneta, koji kaže, da Zahumlje graniči « planinama na sjeveru s Hrvatima ». Iz vjerodostojnih srednjovjekovnih izvora, napose iz *Ljetopisa* Popa Dukljanina, mi sigurno znamo, da se srednjovjekovno Zahumlje protezalo na sjeveru do planina: Vranice, Bitovnje, Ivan-planine, Bjelašnice, Treskavice i Jahorine do Ustikoline više Foče (39). Na sjeveru pak ovih planina ležala je srednjovjekovna Bosna. Ako po Porfirogenetu na sjeveru Zahumlja žive Hrvati, « zemljica Bosna » bila je hrvatski etnički prostor; zemlja, u kojoj su u 10-st. živjeli Hrvati.

K. Porfirogenet, nadalje, zabilježio je u 31. poglavlju vijest, prema nekom izvoru, koji je bio napisan prije g. 927, da je bugarski knez Boris (825-889) napao Hrvatsku i bio odbijen (40). Ova bitka između hrvatskoga vojvode Trpimira i Borisa, kao i ona između Simeona Velikoga i hrvatskoga kralja Tomislava g. 927 (41), odigrala se je u teško prohodnim planinama istočne Bosne, nedaleko od Soli, dokle je najdalje dopirala granica bugarske države u to doba u današnjoj Bosni.

Za naše pitanje posebno je vrijedno diplomatsko pismo pape Ivana VIII hrvatskom vojvodi Zdeslavu. U tom pismu g. 879 Ivan VIII moli Zdeslava, da papinskoga legata, kojega šalje bugarskomu knezu Borisu Mihajlu, zdrava i neozlijeđena isprati i da mu radi ljubavi Božje pruži sve, što mu bude potrebno za život, dok ne dođe na bugarsku granicu (42). Iz ovoga valja izvesti, da su

(39) Pop Dukljanin (326 sl.; 75); Mandić, *BiH* I 57 sl.

(40) « I Bugarin nije nigda vodio rat s Hrvatima, osim Mihajla Borisa, bugarskoga vladara, koji zarati na njih i nemogavši opraviti, davši Hrvatima darove i primivši od njih uzdarje, učini s njima mir », Porphyr. 31 (150, red 60-64). Gl. RP 248 sl.

(41) Porphyr. 32 (158, r. 126-128). Gl. RP 214-225.

(42) « Praesentem legatum, quem ad gentem Bulgarorum dirigimus, saluum atque incolumem venire faciatis usque ad dilectum

Zahumlje i Bosna g. 879 pripadale državi hrvatskoj, jer inače vojvoda Zdeslav ne bi imao mogućnosti da papinu legatu osigura život i izdržavanje, dok ne dođe na bugarsku granicu.

Od svih izvora o etničkoj pripadnosti Bosne najjasnije je i najvrednije svjedočanstvo bizantskoga ljetopisca Ivana Kinamosa. On je bio osobni tajnik cara Emanuela Komnenca (1143-1180) i cara je pratio na njegovim brojnim vojnama po Balkanu; više puta bio je i u Srbiji i na Drini. Za ono, dakle, što on piše, bio je očevidac, koji je poznavao stvari ne po tuđem pričanju kao K. Porfirogenet, nego po vlastitom opažanju i znanju. Nije mogao biti prema Hrvatima i Bosancima pristran, da bi govorio neistinu njima u korist, kada su oni tada stali na strani ugarsko-hrvatskoga kralja Gejze II (1141-1161), koji se borio protiv cara Emanuela (43). Opisujući, dakle, završetak vojne cara Emanuela g. 1155, Kinamos veli o bosanskom banu Boriću, savezniku kralja Gejze, ovo:

« Kada je bio blizu Save, skrene odatle prema drugoj rijeci imenom Drina, koja, utječući drugdje, dijeli Bosnu od druge, srpske zemlje. A Bosna nije podložna velikom županu Srba, nego je sama za se; narod, koji svojim zasebnim načinom živi i sobom upravlja » (44).

U ovom svjedočanstvu Kinamos, očevidac i neposredni znalac prilika, izričito i jasno veli, da je Drina granica između Bosne i Srbije, te da u Bosni živi narod različit od Srba, sa svojim vlastitim narodnim običajima i upravom. Ovo Kinamovo jasno i prvorazredno svjedočanstvo kaže nam, kako se ima shvatiti kratka vijest K. Porfirogeneta o « zemljici Bosni », naime da je Bosna odijeljena i različita od Srbije i da u Bosni živi drugi narod, hrvatski, različit od srpskoga. Hrvatsku « zemljicu Bosnu » Porfirogenet je opisao u poglavlju, u kojemu govori o Sr-

filium nostrum Michaelem, gloriosum regem eorum ... », Pismo Ivana VIII hrv. vojvodi Zdeslavu g. 879, DC 7; *Priručnik* 202.

(43) Gl. Jireček-Radonić I 169; Šišić, *Pov. Hrvata za Arp.* I 69 sl.; Ćorović, *Hist. Bosne* I 160 sl.

(44) Gl. gore s. 31, b. 21.

biji, jer je za njegovih vremena Bosna bila zaposjednuta od srpskoga velikoga župana Časlava ([45]).

4) - « *Kraljevstvo Servilija što je Bosna* »

Čudni izražaj « regnum Servilie, quod est Bosna » prvi put dolazi u buli pape Urbana III od 28. ožujka 1187, kojom potvrđuje prava dubrovačke metropolije dubrovačkomu nadbiskupu Tribunu Michaeli (1158-1188) ([46]). Da taj izraz mognemo pravo razumjeti i odrediti, što on pravo znači, potrebno je, da se malo potanje pozabavimo poviješću dubrovačke nadbiskupije.

Papinska bula, kojom je dubrovačka biskupija podignuta na čast metropolije (nadbiskupije), nije se sačuvala. Prvo sačuvano pismo u korist dubrovačke metropolije upravio je papa Benedikt VIII, 27. rujna 1022, kojim metropolitanski palij podjeljuje dubrovačkom nadbiskupu Vitalu: « Vitali archiepiscopo sancte Epitabritane sedis e civitate Labusedi in regno Lachomis et Sorbulia et Tribunia vel civitate Katarinensi aut Antivarensi seu Ulcini » ([47]). Kako se iz kasnijih bula vidi, « Lachomis » je krivo uneseni izraz za pokrajinu « Zahlomia » = « Zahumlje ».

Upadno je kod ove bule, koja se sačuvala u izvorniku, da se područje dubrovačke metropolije označuje najprije s imenima pokrajina (Zahumlje, Srbija, Travunja), a onda tek se nabrajaju biskupije: kotorska, barska i ulcinjska. Bez sumnje, uporabom pokrajinskih imena dubrovački nadbiskup, ili onaj, koji je u rimskoj kuriji podnio građu za sastav ove bule, htio je osigurati dubrovačkoj metropoliji neka prava i biskupije, koje ne bi dobila, da su mjesto pokrajina imenice spomenute biskupije na tom području. To su bile biskupije: stonska, trebinjska i raška (Sv. Petra u Rasu). Prve dvije bile su

([45]) Gl. RP 227-239.
([46]) CDC II 206-208 (199); AA I 34 (103).
([47]) Farlati VI 42 sl.; AA I 16 (60); RegPont I 4042 (3080).

dotle podvrgnute splitskoj metropoliji ([48]), i teško bi ih Rim g. 1022 podložio Dubrovniku, da je znao, o čemu se pravo radi. Dubrovčani su utjecali, da se u papinsku bulu unesu imena pokrajina, kako bi neprimjetno proširili granice svoje nadbiskupije i osigurali joj biskupije, koje su željeli.

Prema buli g. 1022 Zahumlje, Srbija i Travunja činili su « regnum », jedno kraljevstvo, jer su negda pripadale kraljevstvu Crvene Hrvatske i tada bile pod suverenošću bizantske države. Riječ « regnum » u to doba značila je i kraljevstvo i državu uopće.

Druga papinska bula, u kojoj se opseg dubrovačke metropolije označuje imenima zemalja, nosi nadnevak od 28. rujna 1120 ([49]). Ovdje su sve tri navedene koprajine postale kraljevinama, naravno, da dubrovačka metropolija dobije više na ugledu. U toj buli papa Kalist II naređuje « biskupima Gornje Dalmacije i Diokleje », da priznaju primat dubrovačkoga nadbiskupa Gerarda u « kraljevstvu Zahumlja i kraljevstvu Srbije i kraljevstvu Travunje » ([50]). Takvi izrazi i oznake prostora dubrovačke nadbiskupije opetuju se i u bulama Inocencija II od 11. VI. 1142 ([51]); Anastazija IV od 19. XII. 1153 ([52]); Hadrijana IV od 4. VII. 1158 ([53]) te Aleksandra III od 29. XII. 1167 ([54]). Bule, kojom je Tribun Michaeli bio imenovan dubrovačkim nadbiskupom, nemamo. Bula od 4. VII. 1158 izdana je poslije, nego je Tribun bio po-

([48]) Gl. zapisnike crkvenih sinoda u Splitu g. 925 i 928, DC 195; *Priručnik* 222.
([49]) CDC II 56 sl. (35); AA I 28 (83); RegPont I 6863.
([50]) « Calixtus episcopus ... omnibus episcopis superioris Dalmatie seu Dioclie ... Annuentes igitur peticionibus ... Gerardi, quem nostris tamquam beati Petri manibus Rachusie ciuitati archiepiscopum per Dei gratiam consecrauimus ... vicem nostram ei commisimus in eisdem tantum episcopatibus, qui in priuilegiis suis leguntur, videlicet in regno Zacholmie, et regno Servilie, Tribunieque regno ... », CDC II 36 (35); AA I 28 (83).
([51]) CDC II 52 (51); AA I 28 (84); RegPont I 8234.
([52]) CDC II 70 (74; AA I 29 (87).
([53]) CDC II 84 (82); AA I 30 (91); RegPont II 10422.
([54]) CDC II 111 (105); AA I 32 (94) RegPont II 11366.

svećen za nadbiskupa dubrovačkoga ([55]). Dvadeset godina kasnije nadbiskup Tribun dao je po treći put, dotično četvrti put, potvrditi prava dubrovačke metropolije bulom pape Urbana III od 28. III. 1187 ([56]). U ovoj buli po prvi put susrećemo se s umetkom « quod est Bosna » (« što je Bosna ») iza riječi « regnum Servilie » ([57]). Od prvoga poznatoga papinskog pisma dubrovačkim metropolitima g. 1022 do g. 1187, dakle u razdoblju od 165 godina, uvijek se spominjalo « kraljevstvo Srbija » (« regnum Servilie ») kao područje dubrovačke nadbiskupije, ali se nigda nije dodavao umetak « quod est Bosna ». Toga dodatka nema ni u prva dva sačuvana pisma, što ih je dobio sam nadbiskup Tribun 4. VII. 1158 i 29. XII. 1167, prije bule od 28. ožujka 1187.

Da je nadbiskup Tribun g. 1187 tražio ponovnu potvrdu prava dubrovačke metropolije i u bulu dao interpolirati umetak « quod est Bosna », on je morao imati posebne i važne razloge.

Poslije smrti, naime, bizantskoga cara Emanuela Komnenca († 24. IX. 1180), koji je bio skučio pod svoju vlast cijeli Balkan do rijeke Krke i Vrbasa, stale su se snažno razvijati Bosna pod Kulinom banom i Raška pod Stefanom Nemanjom. Taj je razvoj išao u pravcu potpune nezavisnosti, ali neovisno jedne od druge, jer u to vrijeme Bosna i Raška nijesu imale nikakvih zajedničkih državnih veza. S umetkom « quod est Bosna » dubrovački nadbiskup nije mogao izraziti državnu zajednicu Bosne sa Srbijom, budući da ta u tom razdoblju nije postojala. S navedenim umetkom moglo se i htjelo razjasniti, dotično postići neki čisto crkveni cilj dubrovačke metropolije ([58]).

([55]) To se vidi iz cijeloga sadržaja bule od 4. srpnja 1158, napose iz riječi: « Frater Tribune Ragusine archiepiscope ... prefatam ecclesiam, cui dei auctore preesse dinosceris », CDC II 85 (82).
([56]) CDC II 206 (199); AA I 34 (103).
([57]) « ... scilicet regnum Zachulmie, regnum Servilie, quod est Bosna, ac regnum Tribunie », CDC II 207 (199); AA I 34 (103).
([58]) Izraz « regnum Servilie, quod est Bosna », nigdje ne dolazi u povjesnim izvorima, koji govore o svjetovnim, državnim stvarima, nego samo u papinskim bulama, koje govore o nadležnosti dubrovačke biskupije. Prema tome, umetak u buli 28. III. 1187

Vl. Corović misli, da su u to doba postojale dvije biskupije u Bosni: « jedna je bila severna, sa Soli i Usorom, a druga centralna, bosanska, koje se spominje od 1076. Jer 1187 prvi put se javlja regnum Servilie quod est Bosna, samo se ta, s tom karakterističnom oznakom, dodeljuje Dubrovniku » ([59]). Ovo se tumačenje ne može prihvatiti, jer je u suprotnosti s drugim povjesnim izvorima. Papin poslanik Ivan de Casamaris g. 1203 izričito tvrdi, da u Bosni postoji samo jedna biskupija, a trebalo bi ih osnovati još tri ili četiri ([60]).

F. Šišić ne drži nemogućim, da se novim nadodatkom htjelo reći, da Srbija i Bosna imaju jednu, zajedničku biskupiju ([61]). Ali ni ta tvrdnja nema oslona u povjesnim izvorima. Bosna i Srbija (Raška) imale su od starine svaka svoju vlastitu biskupiju, od kojih je ona u Bosni imala svoje sjedište u gradu Vrhbosni, a ona za Rašku u gradu Rasu. Granice bosanske biskupije nijesu nigda prelazile Drinu, tako ni one biskupije u Rasu. *Provinciale vetus* oko g. 1080 ([62]) i bula Klementa III g. 1089 ([63]) spominju u isti čas i bosansku i srpsku biskupiju, jasno razlikujući jednu od druge. God. 1187 Bosna nije imala nikakvu, kako smo već spomenuli, državnu vezu sa Srbijom, pa je isključeno, da je mogla imati u to vrijeme crkvenu zajednicu.

Bliže je istini St. Stanojević, koji piše, da je dubrovački nadbiskup « namerno, svakako na osnovu falzifikovanih papskih povelja, identifikovao Srbiju s Bosnom, da bi obim svoje dijeceze što više proširio » ([64]). Stanojevićeva tvrdnja je utoliko neispravna, što se umetak « quod est Bosna » ne nalazi samo u falzificiranim pa-

nije imao pred očima političke, državne stvarnosti, nego čisto crkvene.
([59]) Čorović, *Ban Kuin* 19.
([60]) VMSM I 19; CDC III 36 (32). Gl. n. dj. 379 (327).
([61]) Šišić, *Letopis* 71 b. 47.
([62]) PL 98 457 sl.
([63]) « Serbie(nsem), Bosniensem, Tribuniensem », bula Klementa III (Wiberta iz Ravene) od 8. siječnja 1089, AA I 21 (68).
([64]) Stanojević, *Borba* 140.

pinskim poveljama, nego i u posve autentičnima, kao što su papinske bule iz g. 1187, 1188 (65), 1227 (66) i 1238 (67).

U stvari se radi o ovome: kada je umro barski nadbiskup Ilija, najkasnije početkom g. 1153 (68), Dubrovčani su uspjeli izraditi u Rimu, da papa Anastazije IV (12. VII. 1154) nije podijelio metropolitanski palij novom barskom biskupu, nego je naredio, da svi dukljanski biskupi priznaju dubrovačkoga nadbiskupa kao svoga metropolita. Tu naredbu je ponovio i papa Hadrijan IV (5. XII. 1154 - 1. IX. 1159) (69). Međutim dukljanski biskupi nijesu htjeli znati za to. Vođe pokreta bili su barski i ulcinjski biskup. Nakon neuspješnoga nastojanja, da nepokorne biskupe nagovori na posluh, dubrovački biskup Tribun izopćio je kolovođe pokreta (70) i osobno se zaputio u Italiju papi Aleksandru III, da slomi Dubrovniku protivni pokret. Četiri dana poslije Božića, dne 29. prosinca 1167, papa je izdao četiri pisma o prijepornom pitanju. U prvom pismu potvrdio je sva prava dubrovačke metropolije s već utvrđenom formulom: « scilicet regnum Zachulmie, regnum Servilie ac regnum Tribunie » (71). U drugom pismu papa nalaže biskupima pulatskomu, svačkom i drivastskom, te kleru i narodu biskupija: stonske, skadarske i trebinjske, koje su tada bile ispražnjene, da slušaju dubrovačkoga metropolita Tribuna (72). Treće pismo upravljeno je svećenstvu i narodu Ulcinja i Bara, u kojemu im papa naređuje, da ne slušaju svoje biskupe, dok se ne pokore metropolitu Tribunu (73). Četvrto pismo upućeno je Lazaru, biskupu grada Arbanona u Albaniji, koji je s bizantskoga obreda bio prešao na rimski, pa i njega podlaže dubrovačkoj metropoliji (74). Peto pismo od 3. siječnja 1168 upućeno je: « cpatima i drugim Latinima, klericima i svjetovnjacima, koji borave u Draču ». Njima papa šalje nadbiskupa Tribuna kao svoga legata i zabranjuje im da podržavaju veze s izopćenim biskupima u Baru i Ulcinju, dok se ne pokore dubrovačkom metropolitu (75).

Dubrovački je, dakle, nadbiskup Tribun ovom prigodom na papinskoj kuriji, koja se tada nalazila u Beneventu, iznio potpunu pobjedu. Papa je o Tribunu imao veoma povoljno mišljenje, kada ga u pismu od 3. I. 1168 zove « čovjekom poštenim, i ujedno oštrom i razboritim » (76). Ali je ta pobjeda bila prolazna i bezuspješna. Oko g. 1173, naime, nakon smrti neposlušnoga biskupa, barskim je biskupom bio imenovan Zadranin Grgur, da bi taj kao nezainteresirani stranac primirio svećenstvo i narod. Međutim, Barani su brzo predobili novoga biskupa za misao barske metropolije. Ovaj je počeo za to raditi zakonitim putem preko splitskoga nadbiskupa Rajnera, koji je tada bio stalni papinski legat u Dalmaciji. Ovomu je Grgur obećao, da će u Rimu priznati primat splitskoga nadbiskupa nad barskom metropolijom, ako mu pomogne dobiti inetropolitanski palij za barsku biskupiju (77). Rajner se morao zauzeti za tu stvar, po svoj prilici za posjeta pape Aleksandra III u

(65) CDC II 226-229 (211); AA I 34 (104); RegPont II 16.289.
(66) CDC III 274-276 (146); AA I 50 (162); Potthast I 7.973.
(67) CDC IV 54 sl. (48); AA I 53 (171).
(68) Gl. Mandić, *C. Hrvatska* 30 b. 35; RP 453.
(69) « ... Anastasii et Adriani ronamorum pontificum, qui super hoc satis paterne vos instruxerunt », bula pape Aleksandra III, od 29. XII. 1167, CDC II 113 (106).
(70) Pismo pape Aleksandra III svećenstvu ulcinjskomu i barskomu od 29. XII. 1167, CDC II 109 (103).
(71) CDC II 111 (105); AA I 32 (94); RegPont II 11.366. Original u Dubrovačkom državnom arhivu.
(72) CDC II 113 sl. (106); AA I 32 95; RegPont II 11.367.
(73) CDC II 109 sl. (103); AA I 32 (96); RegPont II 11.368.

(74) CDC II 110 sl. (104); AA I 32 (97).
(75) CDC II 118 sl. (112); AA I 32 sl. (98); RegPont II 11.376 (7.608).
(76) « T(ribunum) Ragusinensem archiepiscopum, virum honestum, prouidum pariter et discretum ... », papa Aleksandar III 3. I. 1168. Dračanima rimskoga obreda, CDC II 118 br. 112.
(77) « ... ecclesiam vestram in matrem et dominam recognoscere destinaui ... ita tamen, quod mihi ad pallium ad vestrum scruitium a curia romana inquirendum tanquam in negotio proprio curiosius existatis ... et quod dominus papa hoc velit, vobis incumbat », originalno prismo barskoga biskupa Grgura splitskom nadbiskupu Rajneru u arhivu splitskoga kaptola, bez datuma, CDC II 159 (155). Šmičiklas datira pismo g. 1178-1179, ali je ispravnija g. 1177 kod AA I 33 (100).

Zadru 13. ožujka 1177 ([78]), jer već g. 1178 Grgur nosi naslov barskoga nadbiskupa ([79]).

Uzvišenjem Bara na metropoliju sve biskupije južno od Dubrovnika otpale su od ovoga. Kotor se bio već odavna oteo jurisdikciji dubrovačkoga metropolita priznavši nadbiskupa u talijanskomu gradu Baru za svoga metropolita ([80]). Srpsku biskupiju u Rasu car Vasilije II g. 1020 otrgao je od zapada i podvrgao ohridskoj arhiepiskopiji ([81]). Od toga doba, dakle, srpska je biskupija u popisu dubrovačkih biskupija imala samo imenično značenje. Kada je nakon smrti Emanuela Komnenca († 1180) Bela III (1174-1196) zauzeo hrvatske zemlje do Neretve, a njegov saveznik Stefan Nemanja Zahumlje i Travunju, splitski je metropolit na osnovu starih prava stao sebi prisvajati pravo na stonsku biskupiju ([82]). Dubrovačkomu nadbiskupu ostala je stvarno samo trebinjska biskupija. Došao je, dakle, u pitanje i sam opstanak dubrovačke metropolije zbog manjka podložnih biskupija.

Ovako nepovoljnim razvojem prilika nije se dao slomiti okretni i neumorni dubrovački nadbiskup Tribun. On je prvih godina svoje uprave vladao svim biskupijama od Neretve do Drača, a eto sada je spao na sam Dubrovnik i obližnju malu biskupiju trebinjsku. Da sačuva metropolitansko dostojanstvo svoje biskupije i da nadoknadi barem donekle pretrpljene gubitke, Tribun baci oči na susjednu prostranu biskupiju bosansku. Ta je do tih vremena pripadala splitskoj metropoliji i nigda nije bila spomenuta među sufraganim biskupijama

([78]) Gl. Strgačić 153-187.

([79]) Grgur nosi naslov nadbiskupa barskoga g. 1178 do 1195. Farlati III 201; VII 26 sl.; CDC II 163 (159) 270. (253) 282 (265); AA I 34-36.

([80]) *Cod. dipl. barese* I 82; RegPont I 4.068; Šišić, *Letopis* 74 b. 50.

([81]) Gelzer, *Ungedruckte* I (1892) 257; II (1893) 45.

([82]) « ... Stagnensem, Farensem, Bosniensem et Delmitensem episcopatus », bula Celestina III od 13. ožujka 1192, CDC II 252 (257). Iako ima prigovora ovoj buli, ona nam ipak kaže, što su tada tražili splitski nadbiskupi kao svoje crkveno područje.

dubrovačkim ([83]). Vjerojatno da je za svoju namisao pridobio i bosanskoga bana Kulina i bosanski kler, koji u zadnje vrijeme nijesu rado gledali na Split, gdje su često sjedili na metropolitanskoj stolici Ugri ([84]), kao predstavnici madžarskih težnja u Dalmaciji i susjednoj Bosni.

S namjerom da dubrovačkoj metropoliji podloži bosansku biskupiju, koncem g. 1186 ili početkom 1187 nadbiskup Tribun zaputio se u Rim, ili osobno ili tamo poslavši svoga opunomoćenoga zastupnika. Dubrovčani su, nema sumnje, sa sobom nosili stare papinske bule ([85]), među njima svakako one od g. 1158 i 1167, kojima je Sv. stolica Tribunu osobno potvrdila stara prava metropolije dubrovačke, između drugoga: biskupije, koje se nalaze « u kraljevstvu Zahumlju, u kraljevstvu Srbiji i u kraljevstvu Travunji ». Dubrovački izaslanici uvjerili su rimsku kuriju, da je Bosna od vajkada pripadala Dubrovniku, samo što se dosada spominjala u bulama pod imenom « kraljevstvo Srbija – regnum Servilie ». Da ne bi ubuduće bilo nikakve sumnje ili nesporazuma zbog toga, molili su i ishodili, da se u novoj buli, kojom se imala potvrditi stara prava dubrovačke metropolije, izrazu « regnum Servilie » doda eksplikativna čestica, u kojoj će se jasno reći, da se pod izrazon « kraljevina Srbija » ima razumijevati država bosanska. I tako je nastala nova formula: « regnum Servilie, quod est Bosna – Kraljevstvo Srbije, što je Bosna » ([86]).

O tom « diplomatskom » uspjehu Dubrovčana Kr. Draganović primjećuje ovo: « Papinska kancelarija, koja je znala nasjesti i drugim očitijim povjesnim zabludama glede njoj slabo poznatog i uvijek nemirnog Balkana, nasjela je i ovom 'nedužnom' tumačenju spretnih Du-

([83]) Gl. Mandić, *BiH* I 457-68.

([84]) Petrus Hungarus (c. 1182-1187), Thomas Arch. 76; « alter Petrus, abbas s. Martini de Pannonia» (c. 1188-1194), n. dj. 77; Bernardus, O.S.B. (1198-1217): « regi carus », n. dj 79.

([85]) Gl. popis brojnih papinskih bula i drugih dokumenata, što ih je g. 1251 nosio na papinsku kuriju dubrovački nadbiskup Ivan: CDC IV 460 sl. (400); AA I 62 (208).

([86]) Bula pape Urbana III od 28. ožujka 1187, CDC II 207 (199); AA I 34 (103).

brovčana i dala ga uvrstiti na tako neobičan način i u samu papinsku bulu od g. 1187. Kad je jednom formula prodrla u papinsku povelju, ona će se neko vrijeme zadržati u bulama još dvojice Dubrovniku sklonih papa, usprkos toga, da je u opreci i s povjesnim činjenicama i s faktičnim stanjem u tadašnjoj Bosni »[87].

Uspjeh dubrovačkoga metropolita bio je sa zadovoljstvom pozdravljen u Bosni, a moguće da je i sam Kulin ili bosanski biskup svojom preporukom pomogao, da je Bosna bila podvrgnuta Dubrovniku. To nam je dopušteno izvesti iz činjenice, što novi bosanski biskup g. 1195 ide na posvetu u Dubrovnik[88], a ne u Split po starom običaju. Odnos bosanskih biskupa i dubrovačkoga metropolita bio je od ovoga doba tako tijesan i prijateljski, da je za dulje vremena bosanski biskup svake godine dolazio u Dubrovnik, donosio darove nadbiskupu i od Dubrovčana bio darivan[89].

Formula «regnum Servilie, quod est Bosna» unišla je i u bulu Klementa II od 21. lipnja 1188[90] i u bule Grgura IX od 24. srpnja 1227[91] i od 26. ožujka 1238[92]. Kada se bogomilsko krivovjerje razmahalo u Bosni, a bosanski biskup i dubrovački metropolit nijesu bili u stanju tome stati na put, rimska je kurija 26. kolovoza 1247 Bosnu otrgla od Dubrovnika i podvrgla je kaločkom metropolitu u Ugarskoj s naredbom, da taj i oružanom silom iskorijeni krivovjerstvo u Bosni[93]. Dubrovački nadbiskup Ivan, vodeći parnicu s barskim nadbiskupom o granicama i pravima njihovih metropolija, g. 1252 pod zakletvom je izjavio na papinskom dvoru u Perudi, da dubrovačkoj metropoliji pripadaju biskupije «u kraljevstvu Zahumlja, u kraljevstvu Srbije, što je Bosna, i u kraljevstvu Travunje»[94], ali nije uspio, da bosanska biskupija bude povraćena pod vlast dubrovačke metropolije. S tim se zadnji put u rimskoj kuriji i u službenim papinskim pismima javlja glasoviti umetak, koji je nadbiskup dubrovački Tribun bio uspio unijeti u papinsku bulu 28. ožujka 1187.

Iz svega, što smo rekli, mora se izvesti, da se umetkom « quod est Bosna » nije htjelo u Rimu davati kakve političke ili etničke izjave o Bosni. Interpolacija u stari tekst, posvećen dugom uporabom od preko 150 godina, učinjena je na molbu Dubrovčana, koji su tražili, da se radi jasnoće, nadoda jedno « nevino » tumačenje starom tekstu, a u stvari oni su htjeli i uspjeli, da od Splita preotmu bosansku biskupiju, iako je teritorij Bosne pripadao salonitanskoj, a kasnije splitskoj metropoliji još od rimskih vremena[95]. Da svojoj biskupiji dobiju metropolitanska prava i da joj prošire granice, Dubrovčani su falzificirali cijeli niz papinskih bula, počevši s bulom pape Zaharije od 16. svibnja 743[96]. Zbog toga nije čudo, da su nastojali i uspjeli, da i u autentične bule unesu jednu kratku i « nedužnu » interpolaciju, koja im je omogućivala, da teritorij svoje metropolije prošire na Bosnu, a tim ujedno da dubrovačkoj nadbiskupiji spase metropolitanska prava, koja su bila ugrožena otpadom od Dubrovnika gotovo svih njezinih predašnjih sufraganih biskupija. Radilo se o samom opstanku metropolije, pa nije čudo, da su se Dubrovčani odlučili na « pobožnu varku », napose, jer je i Bosna, kako se čini, bila s tim sporazumna.

(87) Draganović, *Kat. crkva* 732.
(88) Gl. CDC II 271-273 (255); AA I 36 (110).
(89) Gl. AA I 65 (214).
(90) Gl. gore b. 65.
(91) Gore b. 66.
(92) Gore b. 67.
(93) VMH I 204; CDC IV 322 sl. (285); Potthast II 12.664.

(94) Pismo dubrovačkoga nadbiskupa Ivana Opčini dubrovačkoj od 24. II. 1252, CDC IV 482 (419); AA I 62 (211).
(95) Mandić, *BiH* I 457-68.
(96) AA I 11 (50).

5) - *Srbi i Vlasi u bosanskim i humskim poveljama srednjega vijeka*

U bosanskim i humskim poveljama 13- do 15-st. nekoliko puta spominju se Srbi, i to uvijek u vezi s Vlasima. Najstariji spomen imamo u jednoj povelji bosan-

skoga bana Mateja Ninoslava oko g. 1234, gdje se veli: «A se ešte: ako virue sr'blin' Vlaha, da se pri prid' knezem'; ako virue Vlah Sr'blina, da se pri prid' banom' a inomu Vlahu da ne bude izma» [97]. K. J. Jireček, uvaženi pisac povijesti Srba, shvatio je taj navod tako, da je pod Vlasima vidio Dubrovčane, a pod Srbima podanike bana Ninoslava, Bošnjake [98]. Ovo Jirečekovo tumačenje prihvatili su kasniji srpski povjesničari kao dokazanu stvar i na tome posebno osnivaju svoja mišljenja o Srbima u Bosni. Tako Vl. Corović u svojoj *Historiji Bosne* piše: « U pogledu narodnosti Ninoslavljevih podanika u Bosni njegove povelje, izdane Dubrovčanima, ne ostavljaju nikakve sumnje. One jasno kažu, da su ti podanici Srbi » [99].

Jirečekovo mišljenje prihvatili su i neki hrvatski povjesničari, kao Franjo Rački [1], Milan Rešetar [2], a donekle i Ferdo Šišić [3]. Nužno je zbog toga potanko ispitati bosansko-humske povelje, u kojima se govori o Srbima, da shvatimo pravo značenje i dohvat njihovih izražaja.

Prije nego prijeđemo na pretres samih povelja, smatramo nužnim upozoriti na to, da je posve nevjerovatno, da bi Dubrovčani u 13-st. sebe zvali « Vlasima » ili dozvolili, da ih tako zovu njihovi prijatelji u službenim dokumentima, koje su pisali u korist Dubrovčana. Istina, na zapadu još prije tih vremena germanski narodi počeli su zvati Vlasima (Walh, Wälsche, starogerm., Vlachy, staroslov.) ne samo prave, etničke Vlahe, nego sve potomke starih Rimljana, uključujući u to ime i sve romanizirane narode u Evropi [4]. U tom širem poimanju bili su Vlasi i dalmatinski Romani, dakle i Dubrovčani početkom 13-st. Ali tako Dubrovčane nije nitko

[97] CDC III 427 (371): StPov I/1 6 (9).
[98] Jireček, *Wlachen* 111 sl.; Isti, *Die Romanen* I 34 sl. 38-41
[99] Corović, *Hist. Bosne* I 204.
[1] Rački, *Hrvatska* 138-146.
[2] AfSPh 13, 2.
[3] Šišić, *Letopis* 71 b. 47.
[4] Gl. Jireček, *Die Romanen* I 34 sl.; RP 517-519.

zvao na Balkanu, jer su u tom kraju postojale posebne prilike, i prema tome, vlastiti domaći nazivi, koji su se razlikovali od zapadne germanske terminologije. Što nije bio slučaj u drugim zemljama, na Balkanu su postojale tri potpuno različite skupine ljudi, koje su sebe smatrale i zvale « Rimljanima ». Prve dvije skupine više puta spominje K. Porfirogenet u svom djelu *De administrando imperio* i naziva ih: « Romaioi » i « Romanoi » [5]. « Romaioi » su Bizantinci, koji su sebe smatrali « Rimljanima » kao baštinici staroga rimskog carstva. « Romanoi » su, po Porfirogenetu, ostaci rimskih kolonista iz Rima i Italije ili poromanjeni stari grčki i ilirski stanovnici u Dalmaciji i Iliriku. Ovi su se napose održali u nekoliko primorskih gradova na dalmatinskoj obali i na tri otoka u Kvarnerskom zaljevu [6]. Od ovih Romana razvilo se plemstvo dalmatinskih gradova, koje je, na pr. u Dubrovniku, vodilo upravu grada sve do početka novoga vijeka. Treću skupinu činili su poromanjeni potomci negdašnjih vojničkih veterana iz Mauretanije, koje su Rimljani bili naselili po Balkanu uzduž rijeke Dunava u prvim stoljećima po Kristu. I ovi su sebe zvali « Romani » i od toga je nastalo ime Romania, Rumunjska. U znanosti takvi se nazivaju Arumunima. U srednjem vijeku na Balkanu su zvali prvu grupu: Grci ili Bizantinci; drugu, dubrovačku grupu: Latini; a samo su trećoj skupini davali ime: Maurovlasi, Morovlasi ili jednostavno Vlasi [7]. Vlasi su živjeli po planinama i bavili se stočarstvom. Bili su surovi i neodgojeni, bez stalnih kućišta, putujući za svojim stadom ljeti u planine, a zimi u južne toplije krajeve. Kako su imali mnogo konja, to su se zarana počeli baviti prijenosom trgovačke robe. I Dubrovčani su ih od najstarijih vremena iskorištavali kao prenosnike, ali se nigda nijesu smatrali jedno te isto s njima, što nijesu ni bili, kako smo gore razjasnili. Srednjovjekovni Vlasi bili su i porijeklom i jezikom i društve-

[5] Porphyr. 29 (124), red 52); 32 (152, red 24 sl.). Gl. n. dj, Index, 307 pod « Romaioi » i « Romanoi ».
[6] Porphyr. 29 (122-124, red 1-53).
[7] Gl. RP 515-567.

nim položajem različiti od Dubrovčana, pa je već zbog toga neprihvatljivo, da se pod Ninoslavovim Vlasima imaju razumijevati Dubrovčani. A sada da vidimo, što nam o tome kažu povelje bosanske i humske od 13. do 15-st.

Prva povelja, u kojoj se spominje « Srblin », jest ona bana Ninoslava, što je donosi Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae*, III, str. 427, br. 371, i Miklosich, *Monumenta serbica*, str. 24, br. 30. Povelja nema nadnevka, ali kako se u njoj spominje dubrovački knez Žan Dandulo, koji je vladao do travnja 1235, to povjesničari stavljaju ovu povelju između 1232-1235. Original se i danas nalazi u Dubrovačkom državnom arhivu.

Gregor Čremošnik, koji je tu povelju potanko opisao s paleografske strane, veli o njoj, da « spada među najmanje južnoslavenske dokumente ». Pisana je na pergameni takozvane njemačko-francuske izradbe. Rezana je nepravilno, a veličina joj iznosi u širini 21.6 cm, a u visini od 4 - 2.5 cm. « Te sićušne dimenzije, kako pravo veli Čremošnik, nimalo ne odgovaraju nazivu « povelja, pod kojim si uvijek predstavljamo nešto svečano i impozantno » ([8]).

Ovo nam sve govori, da ova « povelja » nije bila jedini, ni glavni dokumenat, koji je ovom prigodom bio napisan. Glavna povelja, koja je uređivala odnose Dubrovčana s banom Ninoslavom i Bošnjacima, morala je biti napisana prije ove patuljak-povelje. Ova povelja smatrana je malim dodatkom već učinjenoj povelji, pa je zato napisana tako i u neuglednoj formi. Premo tome i predmet, dotično osobe, o kojima govori ova patuljak-povelja, morali su biti sporedne važnosti za obje ugovarajuće stranke, Bošnjake i Dubrovčane, kada ovaj predmet nije bio unesen u prvi glavni dokumenat. Da je neka posebna, glavna povelja bila napisana prije povelje-patuljka, to se izričito spominje u ovoj zadnjoj. Tu piše: «A se pisah' imenem' Desoe, gramatig' bana Ninoslava veliega bosn'skoga tako virno kakore u pr'vih' (tj. 'knjiga') » ([9]).

A gdje je ta prva povelja, koju je Desoje napisao Dubrovčanima u ime bana Ninoslava? Naše je mišljenje, da je ona, što je donose: Smičiklas, *Cod. dipl.* IV, str. 126, br. 115, i Miklosich, *Mon. serb.* 29, br. 36. Mi ćemo u buduće ovu zvati povelja «A», a patuljak-povelju «B».

Original povelje «A» nalazi se u Državnom arhivu u Dubrovniku. Prema Čremošniku i ova povelja, kao i ona «B», pisana je na pergameni njemačko-francuske izradbe tamnosmeđom tintom. I na jednoj i na drugoj povelji pečat je bio pričvršćen s vrpcom crvene nepredene svile ([10]). Povelja «B» pisana je tzv. ustavom, a tako i povelja «A» prema trećem izdavaču Lj. Stojanoviću ([11]), iako Čremošnik pismo povelje «A» označuje « na sredini puta od ustava u poluustav ». Razlike pisma između jedne i druge povelje mogle su nastati zbog toga, što nijesu pisane istom brigom i marom. Povelja-patuljak, naime, bila je napisana tek, nakon što je prva povelja («A») bila odnesena u Dubrovnik i Dubrovčani zatražili, da se još neke stvari dodadnu i pismeno utvrde. Nadopune nijesu mogle biti unesene u prvu povelju, kao što će biti slučaj s poveljom g. 1240, jer je pergamena bila već odrezana. Za željene dodatke bilo je potrebno upotrebiti novu pergamenu, dotično napisati novu povelju.

Zaziv i uvod povelje «B» sličan je onomu prve povelje «A», samo što je u povelji «B» spomenut dubrovački knez Žan Dandulo, koji nije bio spomenut u prvoj povelji. Glavni i jedini predmet ovoga dodatka – povelje («B») – bio je taj, da ban Ninoslav osigura Vlasima slobodno kretanje i uživanje njihove dobiti, tj. zarade, kako su je uživali za Kulina bana. I kada je pisar Desoje bio već zaključio povelju i svojim je potpisom ovjerovio, nekomu je palo na pamet, da se nadopiše novi nadodatak, to jest stavak o sudbenoj nadležnosti za rješa-

([8]) ČREMOŠNIK, *Bosanske i humske povelje* 114 sl.

([9]) CDC III 427 (371); MS 24 (30); StPov I/1 6 (6).
([10]) ČREMOŠNIK, n. dj. 116 sl.
([11]) StPov I/1 7 (10).

vanje sporova, koji bi mogli nastati između Vlahâ i Srblinâ (Srbijanca). Taj nadodatak spojen je s već zaključenom poveljom «B» riječima: « I ovo jošte » (« A se ešte »).

Kako se, dakle, iz samih povelja vidi, ni Srbi ni Vlasi nijesu bili spomenuti u prvoj glavnoj povelji «A», u kojoj je ban Ninoslav Dubrovčanima zajamčio slobodnu trgovinu i oslobodio ih od « desetine », tj. srednjovjekovne carine. U glavnom dijelu i povelje-patuljka («B») radi se jedino o Vlasima. Srbi su spomenuti samo u nadodatku toj povelji («B»). U drugom, zadnjem nadodatku toj povelji «B» uzimlju se u zaštitu od « izme » samo Vlasi, a ne i Srbi. « Izma » je srednjovjekovni naziv za odmazdu, tj. vansudsko naplaćivanje pretrpjele štete putem sile od ma kojega pripadnika one skupine, od koje je netko nekomu štetu nanio. Ovo nam sve govori, da se ni Srbi ni Vlasi ne smiju istovjetovati s ugovarajućim strankama, s Bošnjacima i Dubrovčanima, nego da se pod tim imenima imaju razumijevati neke sporedne osobe, ovisne o ugovaračima, koje oni uzimlju pod svoju sudsku vlast i zaštitu. U dodatku patuljak-povelje («B») određuje se, da će u sporovima između Srba i Vlaha Dubrovčani suditi Vlasima, a ban Ninoslav Srbima. Ta je odredba donesena, jer su Vlasi bili Romani i govorili romanskim jezikom, sličnim onomu Dubrovčana, iako su ovi bili različiti svojim etničkim postankom od prvih. Suđenje Srbima dato je Ninoslavu, jer su Srbi bili Slaveni i govorili jezikom bliskim hrvatskom jeziku, kojim je govorio ban Ninoslav.

Da su Srbi i Vlasi bili sporedne osobe u Ninoslavovim poveljama, nedvojbeno se vidi iz treće povelje, koju je ban Ninoslav izdao Dubrovčanima dne 22. ožujka 1240 (12). U tekstu te povelje Ninoslav sklapa ugovor s dubrovačkim knezom Nikolom Tonistom, s vlastelom i svom općinom dubrovačkom, u ime svoje, svojih sinova i svih « moi ljudie ». I tada, u dodatku teksta povelje unosi odredbu o sudbenoj nadležnosti nad Srbima i Vlasima, o kojoj se prvi put govorilo u poveljipatuljku («B»). I ovdje se taj dodatak uvodi riječima: « I ovo još – i se ošte ». Pošto je povelja bila po tadašnjim običajima završena, nadodana su dva dodatka: prvi, da se ne smije činiti drugim Srbima i drugim Vlasima « izma », nego da za učinjenu štetu odgovara sam krivac. U drugom nadodatku neki Borislav Vojsilić potvrđuje povelju i kune se Dubrovčanima na vječni mir.

Ovoj povelji slična je, i može se reći jednaka, povelja bana Ninoslava iz ožujka g. 1249 (13), samo što je nadodatak povelje g. 1240 o « izmi » unišao u dodatak u samomu tekstu nove povelje g. 1249.

U ove dvije zadnje povelje bana Ninoslava, od g. 1240 i 1249, govori se o tri vrste ljudi: *Mi*, *Vi*, *Oni*. *Mi* su: ban Ninoslav, njegovi sinovi i unuci, boljari, kmeti i uopće njegovi ljudi Bošnjaci. *Vi* su: dubrovački knez Tonist, dotično Dafin, dubrovačka vlastela i cijela gradska općina. *Oni* « među ni » = među njima) su: Srbi i Vlasi. Ugovarajuće stranke su *Mi* i *Vi*, tj. Bošnjaci i Dubrovčani, a *Oni* (Srbi i Vlasi) su samo predmet, i to sporedni, ugovora. U dodatku tekstu tih povelja govori se o Srbijancima i Vlasima kao posebnoj skupini ljudi, različitoj od ugovaratelja. Tu se, naime, uređuje sudbena nadležnost nad Srbima i Vlasima i zabranjuje vansudska odmazda, « izma », u krivicama, koje se dogode sa strane pripadnika tih skupina. Taj cijeli dodatak ne bi imao smisla, kada bi Srbi i Vlasi bili istovjetni s Bošnjacima i Dubrovčanima, jer je u glavnom dijelu teksta tih povelja ban Ninoslav opetovano pridržao sebi suđenje Bošnjacima (« naši ljudie »), koje bi tužili Dubrovčani. I « izma » je između Bošnjaka i Dubrovčana bila isključena u glavnom dijelu povelje (« i ne izma »).

Da su Srbi i Vlasi u bosanskim i humskim poveljama srednjega vijeka bili različiti od Bošnjaka i Dubrovčana, jasno svjedoči srpski kralj Stefan Dušan Silni u svojoj povelji od 26. listopada 1345, kojom je ukinuo carinu u Trebinju na dubrovačku prolaznu robu, koju je

(12) CDC IV 107 sl. (99); MS 28 (35); StPov I/1 7-9 (11).

(13) CDC IV 386 sl. (341); MS 32-34 (39); StPov I/1 9 sl. (12).

bio zaveo Dušanov službenik Dabiživ. Kralj Dušan piše: « ...da ne uzima Dabiživ' Dubrov'čanom ni carine: da nikoega dohodka ni tr'gov'cu dubrov'č'komu, ni Vlahu, ni Sr'binu, da nikomu; i kto gred u Dubrovnik i (i-)z' Dubrov'nika, i vsaci vlasteli koi te stajati po Dabižive, da ne uzima carine tezi do veka veku ... » (14).

Ovdje kralj Dušan jasno luči Dubrovčane od Vlaha i Srba. To su tri različite vrste ljudi, koji prenose dubrovačku robu kroz Trebinje, u tadašnjoj Travunji, na putu u Zahumlje i Bosnu.

Sličan zaključak mora se izvesti iz povelje Grgura Vukosalića, gospodara južnoga Zahumlja, od 6. srpnja 1418. Glavni dio te povelje glasi:

« Ja knez' Gr'gur' Vukosalić', daju va s'vidinie vsakomu, kako po navodu zla človika postavih' pri Stonom' na Zablatku carinu, tko godi grede u Ston' ili dubrovčanin' ili vlah' ili sr'blin' ili tko ini, i takođe i(z) – Stona, da plaća carinu ... i poznavše do istine ... da pri Stonom' na niednom' mistu ne ima biti ni da bude niedna carina, što u Ston' ali i(z) – Stona grede, zato er' nikadar' nie pr'vo bilo ... toliko na onih', koi gredu priko moe zemle u Ston', koliko koi gredu i(z) – Stona priko moe zemle, i za to svrgoh ju ... » (15).

Iz ove povelje Grgura Vukosalića dvije stvari jasno vidimo: prvo, da on očito dijeli svoje ljude, Humljane, od Dubrovčana, Srba i Vlaha, a to vrijedi i za Bošnjake, budući da je Vukosalić priznavao vrhovnu vlast bosanskoga kralja Stjepana Ostojića. Ove tri skupine ljudi: Dubrovčani, Vlasi i Srbi, Vukosaliću su stranci, koji prolaze « priko moe zemle ». Njima je kao stranim državljanima Vukosalić bio nametnuo carinu. Nadalje se vidi, da Vukosalić Vlahe razlikuje od Dubrovčana, a prema tome ni Srbi ne mogu biti Bošnjaci, nego su posebna, strana skupina ljudi. To nam veli i sam naziv « Srblin », koji označuje čovjeka iz srednjovjekovne Srbije (« Srblia »), dotično Srbijanca.

(14) StPov I/1 56 (60).
(15) N. dj. 541 sl. (564).

Što su zapravo bili « Srbli i Vlasi », o kojima govore srednjovjekovne povelje, i koji su imali odnos s Dubrovčanima i Bošnjacima, posebno nam tumače dvije humske povelje iz sredine 15-st., ona kneza Vladislava od 15. kolovoza 1451 i ona hercega Stjepana od 11. trvnja 1454. Prva glasi:

« Mi gospodin' knez' Vladisav', sin' počtenoga i uzmožnoga gospodina hercega Stjepana ... dopustivše meni gospod' Bog' stupiti u gospocstvo hoću ... uzdržati i kripiti pravu ljubav' i prijazan' z bratiom' moom' s knezom' i vlasteli počtenoga grada Dubrovnika ... da nijesam' voljan' ni da mogu nikadare zabraniti ni ustaviti niedne moe ljudi ni Vlahe ni Sr'ble slobodno hoditi u Dubrovnik' tr'govati tako soli kako ine tr'ge i vse ine svoe posle slobodno opravljati, pače ni ine gospode ljudi da niesam' volan' priko našega kotara ustaviti ni braniti hoditi slobodno svoimi tr'zi i s iniemi svoimi opravami u Dubrovnik' » (16).

Povelja hercega Stjepana od 11. IV. 1454 glasi ovako:

« ... mi gospodin' herceg' Stjepan' i sinovi mi knez' Vladisav' i knez' Vlatko ... potvr'dismo i potvr'duemo vsakoe zapise i povelje, koe su imali i koe imaju knez' i vlastele Dubrovačci do današnjega dne od' naših' roditel'... i gospoctva mi, da budu tvr'da i krepka, temelna i nepokolebima vjeku vjekoma ... takođe tko se godje ugovori Dubrovčanin' ali tr'govec' dubrovački za ponesen'e karvana ali koga godje ponosa, da ga nie voljan' svr'ći drugi ni Vlah' ni Sr'blin' do mjesta, dokla se oni bude naimio; tko e iz našega rusaga ponosnik' a sluga e naš': tko li bi se našao urvati tovare koim' posil'em' ali zaručiti do mjesta ugovornoga, dokla e ugovoreno, da plati gospoctvu mi 50 dukat' ... » (17).

Ovdje treba upozoriti, da ni knez Vladislav niti herceg Stjepan ne smatraju Srbe ni Vlahe svojim podanicima, Humljanima. Vladislav dobro luči sve svoje ljude (« niedne moe ljude ») od Vlaha i Srba (« ni Vlahe

(16) N. dj. I/2 124-126 (702).
(17) N. dj 73 sl. (669).

ni Srble »). Herceg Stjepan najprije govori o Vlasima i Srbima, dubrovačkim prenosnicima, a onda o drugom slučaju, o prenosnicima, koji su njegovi podanici, iz njegove države: « tko e iz našega rusaga ponosnik', a sluga e naš » (18). Ovo isto, naime, da Vlasi i Srbi nijesu domaći ljudi, Humljani, vidjeli smo i u povelji Grgura Vukosalića g. 1418. U sve tri ove humske povelje Srbi su i Vlasi stranci, koji putuju humskom zemljom u službi Dubrovčana.

Druga stvar, koju nam ove tri humske povelje iz g. 1418, 1451 i 1454 razjašnjuju, jest to, da su Vlasi i Srbi bili prenosnici dubrovačke trgovačke robe, goniči dubrovačkih karavana.

Kako je poznato, dobre i mnogobrojne rimske ceste u BiH bile su za seobe naroda tako oštećene i pokvarene, da u cijelom srednjem vijeku nije bilo po ovim zemljama nijednoga kolnoga puta. Sva se trgovačka roba, koja je išla iz primorja u nutrinu, kao i ona iz nutrine na more, prenosila na ledima konja, mazga i magaraca. Iz primorja se tjeralo u nutrinu zemlje: so, vino, ulje, tkanine i zapadno-obrtne proizvode, napose oružje. Iz nutrine se nosilo na more: sir, vunu, kože, vosak, suho meso, te rude: željezo, bakar, olovo i srebro. Trgovačku izmjenu robe u BiH vršili su primorski gradovi, napose Trogir, Split i Kotor, a najviše Dubrovnik. Za prijenos robe trgovci su u početku upotrebljavali gotovo isključivo Vlahe iz nutrine Balkana, podanike razne gospode i manastira, jer su se Vlasi u ta vremena poglavito bavili stočarstvom i posjedovali obilje prenosne stoke. Kada se početkom 13-st. počelo iz Bosne izvoziti rudsko blago, Vlasi nijesu bili u stanju svladavati sav ogromni prenosni posao, pa su Dubrovčani stali unajmljivati i Srbe iz zapadnih krajeva Raške, koji su i sami bili stočari i gojili mnoštvo konja.

(18) O domaćim, bosanskim prenosnicima robe iz Dubrovnika i u Dubrovnik govorio je već bosanski ban Tvrtko I u povelji 9. veljače 1375, u kojoj je Dubrovčane oslobodio carine. Tvrtko piše: « ... ako štogodi grede iz vladanija u Dubrovnik', ako li iz Dubrovnika u vladanije, ako li bi tko ponesal' ponos' človik' gospodina bana, da je platil' 2 dinara, a inim' da je vsim' slobodan'... », n. dj. I/1 74 (81).

Nakon istraživanja i radova K. J. Jirečeka (19), opće prihvaćeno mišljenje bilo je, da su prenosnici dubrovačke robe u Bosni i cijelom Balkanu bili balkanski Vlasi. Jireček sporadično i domaće prenosnike u Bosni i Srbiji, ali opet s pomoću Vlaha, koje su dotični imali u svojoj službi. Ali ni Jireček niti drugi povjesničari ne spominju, da su Dubrovčani unajmljivali i Srbe kao prenosnike robe i goniče dubrovačkih karavana. Međutim, navedeni izvori o tome nam nedvojbeno svjedoče.

Da su u 14- i 15-st. uz Vlahe i Srbi išli u trgovinu u Dubrovnik i bili prenosnici dubrovačke robe, govore nam i srpske suvremene povelje. Srpski knez Lazar potvrđujući dubrovačke povlastice u svojoj državi dne 9. siječnja 1387 ovako piše:

« ... I kto ljubi iti iz' moje zemle u Dubrovnik' ili sr'bin' ili vlah' ili či god' človek' na kuplju, vsak' da gred slobodno ... » (20).

To opetuju gotovo istim riječima u svojim poveljama u dubrovačkoj trgovini: Vuk Branković, 20. siječnja 1387 (21); despot Stefan, 2. prosinca 1405 (22) i gospođa Mara sa svojim sinovima, dne 29. prosinca 1405 (23).

Povelja Jurja Hrvatinića, gospodara Donjih Krajeva, sinovca hercega Hrvoja, izdana 12. kolovoza 1434 braći Jurjevićima i knezu Vuku Vukićeviću, govori nam o novoj stvarnosti prisustva Srbijanaca i Vlaha u Humskoj zemlji. U toj povelji Srbe i Vlahe susrećemo kao čuvare i gojitelje stoke na plemenitaškim dobrima u porječju rijeke Neretve. Ta povelja glasi:

« Mi voevoda Juraj, milost'ju Božjom' voevoda Dolnih' krai i veće ... učinismo milost' našu brat'i našoi mnogo lubimoi, voevodi Pavlu i knezu Nikoli i knezu Vlatku Jur'evićem' i knezu Vuku Vukićeviću ... i potvr'dismo ih'

(19) JIREČEK, *Die Handelsstrassen* 58 ssl.
(20) ŠtPov I/1 122 (127).
(21) N. dj. 138 (140).
(22) N. dj. 202 (212).
(23) N. dj. 152 sl. (155).

u vsih' nih' plemen'štinah' i u dr'žanju... pr'vo grad' Vratar'... grad' Novi ... grad' Kruševac', s vladanjem' i dr'. zaniem', s pravimi međami i kotari i u vsem', u čem' ih' zastasmo, u dr'žan'ju ili Sr'blinu ili Vlahu; i k tomu im' pridasmo nih' plemenito, što im' biše uzeo voevoda Sandal'... i mire zakon'ne driv'ske i Vlahe Voihniće i Pribinoviće i Har'domiliće... » (24).

Kako nam sama povelja govori, vojvoda Juraj Hrvatinić potvrđuje braći Jurjevićima i knezu Vukićeviću sva prava, koja su dotle imali, poimence, da na svojim imanjima mogu držati ili Srbe ili Vlahe, naravno u onom poslu, za što su oni bili sposobni i čime su se bavili u srednjem vijeku, a to je čuvanje i odgoj stoke. Iz ove se povelje vidi, da Srbi u Humu nijesu domaći ljudi, nego stranci. Inače ne bi imalo smisla, da viši gospodar daje ovlaštenje podređenim plemićima poveljom, da mogu držati u svojoj službi Srbe ili Vlahe. Drugo, što moramo izvesti iz navedene povelje, jest to, da nije prošlo mnogo vremena prije g. 1434, otkada su Srbi počeli dolaziti na posjede Jurjevića u poriječju Neretve. Primanje Srba u gospodarske svrhe još nije bila postala stvar običajnoga prava, stara ustanova, nego je trebalo izdavati posebne dozvole u poveljama, da se Srbi mogu unajmljivati na gospodarskim dobrima u Zahumlju. To nam veli, da se Srbe počelo unajmljivati na dobrima Jurjevića koncem 14- ili početkom 15-st. A to nas dovodi do druge činjenice, koja ovu pojavu tumači i razjašnjuje, a ta je: bosansko zauzimanje Podrinja, dakle, zapadnih krajeva prave Srbije (Raške), koje je konačno zauzeo bosanski ban Tvrtko I g. 1373, kada je s knezom Lazarom skršio Nikolu Altomanovića, tadašnjega gospodara Podrinja (25). Kada su, dakle, srpski planinski krajevi Podrinja došli u sklop bosanske države, ništa nije bilo naravnije, nego da pojedini okretniji Srbi gorskih krajeva potraže povoljnije životne uvjete kao stočari na dobrima humske i bosanske gospode. Prvi izvor zarade van svoje domovine našli su

(24) MS 377 sl. (320).
(25) Ćorović, *Hist. Bosne* I 293-301; Mandić, *BiH* I 124 sl.

Srbi, kada su ih Dubrovčani stali unajmljivati kao prenosnike trgovačke robe i goniče dubrovačkih karavana. Drugi izvor zarade otvorio se Srbima, kada je Podrinje došlo pod Bosnu, pa bosanska i humska gospoda počeli namještavati Srbe kao stočare na svojim gospodskim imanjima. Moguće, da u našoj povelji imamo pred sobom i srpske seljake, koji su pred Turcima bježali, kada je g. 1425-1427 Murat II zauzeo veliki dio istočne i srednje Srbije (26). Moglo bi se raditi i o srpskim seljacima, koji su ostavljali dobra srpske gospode, kada su ovi nakon bitke na Kosovu g. 1389, a posebno početkom 15-st. stali navaljivati na seljake teške poreze, da bi mogli Turcima plaćati harač i graditi utvrde protiv daljnjega turskoga prodiranja (27). Takvih bjegunaca bilo je u južnoj Ugarskoj i u Slavoniji, pa nije isključeno, da su neki prebjegli i u Zahumlje, gdje su ih tamošnja gospoda namještala na svojim imanjima za stočare.

Broj unajmljenih srpskih obitelji u Humskoj zemlji, napose na dobrima gospode Jurjevića u prodolju Neretve, nije mogao biti velik. Kako je poznato, Srbi su u početku bili kršteni od latinskih svećenika iz Rima, ali su za cara Vasilija I (867-886) bili došli pod utjecaj Carigrada i primili bizantski obred (28). Pravoslavlje i bizantski obred konačno je utvrdio među Srbima Sava Nemanjić, osnovavši g. 1219 srpsku samostalnu arhiepiskopiju, koju je podložio carigradskom patrijarhu (29). Srbi su, prema tome, koji su koncem 14- ili početkom 15-st. dolazili u Zahumlje, bili pravoslavci bizantskoga obreda. Da ih je tada u Bosni i u Zahumlju bilo u većem broju, oni bi, nema sumnje, imali svoje istočne pravoslavne svećenike i crkve. Ali mi u cijeloj Bosni ne nalazimo traga u vjerodostojnim povjesnim izvorima ni pravoslavnim svećenicima ni crkvama sve do dolaska Turaka. Srpska pravoslavna episkopija, koju je g. 1219 bio osnovao Sava Ne-

(26) HNJ I 470 ssl.
(27) N. dj. 459 462 sl.
(28) Porphyr. 32 (155), 29 (126); Isti, *Historia* 54 (291sl.); Rački 369 sl.
(29) Jireček-Radonić 75 ssl.; Ćorović, *Hist. Bosne* I 223-226.

manjić u Stonu, već odavna bila je propala. Osim prvoga episkopa Hilariona, ne zna se, da bi ijedan drugi humski episkop rezidirao u Stonu. I sam Ćorović priznaje, da su se humski episkopi već oko g. 1252, dakle ni punih 35 godina od osnutka episkopije, povukli u nutrinu stare srpske Raške, u manastir Sv. Petra na Limu ([30]).

Da Srba pravoslavnih početkom 14-st. nije bilo u Stonu, u crkvenom sijelu humske episkopije, a pogotovu u drugim humskim krajevima, svjedoče nam povelje, koje su Dubrovčani dobili od srpskoga kralja Stefana Dušana 22. siječnja 1333 ([31]) i bosanskoga bana Stjepana II. Kotromanića dne 15. veljače 1333 ([32]), prigodom kupnje poluotoka Rata (Pelješca). U ovom smislu napose je rječita povelja kralja Dušana Silnoga od 19. svibnja 1334 ([33]). U toj povelji kralj traži od Dubrovčana, da mu predadnu sve Srbe, dotadašnje njegove podanike, koji se nalaze u Stonu i poluotoku Ratu. Ali, kako su Dubrovčani tvrdili, da takvih nema u Stonu ni u cijelomu Ratu, kralj Dušan pridržao je sebi pravo, da to istraži njegov opunomoćeni čovjek i da mu se četiri pet bogobojaznih Dubrovčana, koje će on odrediti, zakunu Dubrovačkom Bogorodicom, da u Stonu i u Ratu nema sakrivenih ni kriomice naseljenih Srba, podanika kraljevih. Uza sve to, kralj je Dubrovčane obvezao pod zakletvom, da dopuste, da bi jedan srpski pop mogao slobodno stanovati i pojati u crkvama u Stonu i Ratu. Kako su te crkve, što su ih srpski kraljevi i velikaši pravili kao svoje zadužbine, bile prazne, bez vjernika, to se i Dušanovu srpskom popu zameo trag tako, da o njemu nema nigda više govora u povjesnim izvorima.

Iz svega, što smo naveli, slijedi nedvojbeno, da Srbi, koje spominju bosanske i humske povelje 13-15 st., nijesu domaći ljudi, Bošnjaci i Zahumljani, nego stranci iz stare srpske države Raške. Ove su Dubrovčani upo-

([30]) Ćorović, n. dj. 230 sl.
([31]) MS 103-105 (88); StPov I/1 48-52 (54).
([32]) MS 105-107 (89); CDC X 77-79 (43): lat. tekst; 79-81 (44): hrv. tekst: StPov 45-47 (52).
([33]) MS 107-109 (90); StPov 53 sl. (55).

trebljavali kao prenosnike svoje trgovačke robe, a od početka 15-st., a moguće i od konca 14-st., domaća gospoda u Zahumlju upotrebljavaju pojedine doseljene Srbe kao najamnike, da im čuvaju stoku.

DIO II

IZLAMIZACIJA BOSNE I HERCEGOVINE

Uvodne napomene

Kako smo u prvom dijelu ovoga našega djela na osnovu starih izvora dokazali, Hrvati su g. 626, došli iza Karpata na jug i naselili stare rimske pokrajine Dalmaciju, Ilirik i Panoniju, tj. sve zemlje od Drave i Dunava do Jadrana te od rijeke Raše i Snježnika u Istri do rijeke Drine na istoku, a uz more sve do rijeke Vojuše u današnjoj Albaniji. Tim cijelim prostorom protezala se zajednička država Hrvata, koja je već od početka bila uređena kao savezna plemenska država. Jedna od tih samoupravnih pokrajna bila je u današnjoj Hercegovini, a zvala se Zahumlje; druga pak bila je između Ivan-planine i rijeke Krivaje te Borja-planine i Drine, a zvala se Bosna (1).

Nekoliko godina poslije Hrvata stigli su na jug i Srbi s rijeke Labe iz današnje istočne Njemačke i sjeverne Češke. Oni su se pak naselili istočno od Hrvata, od rijeke Drine do Ibra, u pokrajini, koja se zvala Raška. Na tom prostoru oni su stvorili svoju državu pod bizantskim vrhovništvom (2).

Hrvati i Srbi na svom novom državnom prostoru našli su Slavene prve selidbe, koji su se u te krajeve doselili od sredine 5- do početka 7-st. Od bosanskih gora do rijeke Drave, a zapadno od Orljave i Ukrine, stanovali su Slaveni kajkavci. Istočno od njih do Drine, te južno do Jadranskoga mora, a zapadno do Istre, prebivali su Slaveni štokavci ikavskoga govora, doseljeni iz današnje Ukrajine. Štokavci pak ekavskoga govora, koji su potjecali od Dona, iz današnje srednje Rusije, bili su rasprostranjeni od Drine do Crnoga mora. Kada su došli Hrvati na jug, govorili su čakavskim narječjem ikavskoga

(1) Gl. gore s. 19-24.
(2) Gore s. 22-23, b. 9-12.

i ijekavskoga govora. Srbi pak govorili su slavenskim zapadnim govorom, koji je bio istovjetan s govorom praroditelja današnjih lužičkih i kašubskih Srba.

Slaveni prve selidbe došli su na Balkan pod vodstvom Huna, Gota, Gepida i Avara, živjeli su u državama ovih naroda i bili su razbijeni na male plemenske skupine bez zajedničke narodne svijesti. Kad su pak Hrvati i Srbi došli na jug, oni su se, svaki na svom državnom prostoru, slili sa Slavenima prve selidbe u jedno: državno, jezično i narodno. Od Drine do Istre i od Drave do Jadrana, a u primorju sve do rijeke Vojuše u današnjoj Albaniji, prostirala sa država hrvatska, u kojoj su se svi Slaveni, prve i druge selidbe, zvali i osjećali Hrvatima. Ondje, gdje je bilo malo Slavena prve selidbe, kao u jadranskom primorju od Cetine do Istre i na otocima, Hrvati su sačuvali svoje staro čakavsko narječje. U zagorju, od Like preko srednje Bosne i današnje Hercegovine do Duklje, od čakavskoga govora vladajućih Hrvata i štokavske ikavštine starih Slavena nastalo je štokavsko-čakavsko narječje. Na zapadnom dijelu toga prostora govorilo se štokavskim narječjem ikavskoga govora s jakim primjesama čakavskoga narječja, a u južnoistočnim dijelovima, od rijeke Bosne i Neretve do Drine i širom cijele sredovječne Duklje, govorilo se štokavski ijekavskoga govora. Budući da je Srba bilo premalo prema Slavenima, štokavskim ekavcima prve selidbe, oni su se jezično potpuno utopili u ekavicu, i njihov je govor od najstarijih vremena isključivo bio ekavski štokavskoga narječja [3]. Ekavski govor štokavskoga narječja primili su i turanski Bugari, koji su g. 681 prešli Dunav i osnovali svoju bugarsku državu od Crnoga mora do rijeke Morave i polja Kosova.

U državnom pogledu Hrvati i Srbi imali su svaki svoju državu i sve do g. 1918 nijesu nigda živjeli skupa u zajedničkoj državi. Vladari jednih i drugih koji put zahvaćali su u tuđi prostor, ali samo u pograničnim pokrajinama i na kratko vrijeme. Tako je Raška od sredine

[3] Gore s. 77-87.

8-st. do g. 807 bila u sastavu hrvatske države, pod koju se sklonila pred opasnošću avarskom ili bugarskom [4]. Časlav Klonimirović, veliki župan srpski, za vrijeme unutarnjih borba u Hrvatskoj od g. 949 do 960, po prilici, vladao je Bosnom i hrvatskim zemljama južno od Cetine, izuzevši Duklju [5]. Hrvatski vladari iz Duklje vladali su pak u Raškoj od g. 1071 do 1125 [6], a raški župan Stefan Nemanja i njegovi potomci vladali su od g. 1173, po prilici, do g. 1371 Dukljom i Travunjom, a neko vrijeme i Zahumljem [7]. Podrinje, između rijeke Drine i Lima, koje je pripadalo staroj srpskoj Raškoj, zauzeo je bosanski ban Tvrtko I g. 1373. God. 1377 on je uzeo i naslov « kralj Srbljem i Bosni », kojim će se također kititi bosanski vladari sve do propasti Bosne g. 1463 [8]. Ali uza sve to između Hrvata i Srba nije bilo narodnoga miješanja ni primjetnoga prijelaza na tuđi narodni prostor sve do turskih vremena.

Ta je činjenica bila poznata i stranim narodima. Tako je koncem 12-st. bizantski pisac Kinamos zabilježio iz vlastitoga iskustva i uvida, da u Bosni, zapadno od Drine, stanuje hrvatski narod, koji živi za se, sa svojim posebnim narodnim običajima, različit od srpskoga naroda [9].

Hrvati i Srbi, kada su došli na jug, bili su pogani. Zapadni Hrvati, od rijeke Cetine do Istre, pod jakim utjecajem ostataka romanskih kršćana i nastojanjem ravenskoga egzarha Izacija i pape Ivana IV (640-642), rodom iz Solina u Dalmaciji, pokrstili su se zarana [10]. God. 641 u Splitu je bila ustanovljena crkvena metropolija za sve hrvatske zemlje s rimskim obredom i ovisna neposredno od rimske patrijaršije [11]. Neretvanski pak Hrvati zbog svoga gusarskoga života, i panonski Hrvati

[4] *Kraljevstvo Hrvata* 9 (398 sl.; 53-55); Pop Dukljanin 9 (305-307; 53-56); Mandić, *BiH* I 203-211.
[5] Porphyr. 32 (156-160); Mandić, n. dj. 211 sl.
[6] Pop Dukljanin 40-42 (357-364; 94-99); Mandić, n. dj. 336-42.
[7] N. dj. 350-76; 386 sl.
[8] N. dj. 124 sl. 278-86.
[9] Gl. gore s. 31, b. 21.
[10] RP 109-144.
[11] N. dj. 77-108.

zbog borba i otpora protiv kršćanskih Franaka, ostali su pogani sve do pod konac 9.-st. ([12]). U to vrijeme među Hrvatima se počela širiti glagoljica sa službom Božjom na staroslavenskom jeziku. Do crkvenoga sabora u Splitu g. 925 svi su svećenici, koji su radili među Hrvatima, postali glagoljaši ([13]).

I Srbe su sredinom 7-st. pokrstili svećenici, poslani iz Rima, ali su se oni poput Neretvana i panonskih Hrvata brzo povratili na poganstvo. Istom za cara Vasilija I (867-886) Srbi su ponovno prihvatili kršćanstvo, i to od svećenika iz Bizanta, koji su među Srbe uveli i bizantski obred ([14]).

Za bugarskoga cara Petra I (927-969) pravoslavni pop Bogomil započeo je u Bugarskoj novomanihejsko krivovjerje, koje se po svom začetniku nazvalo bogomilstvo. Sedamdesetih godina 11-stoljeća bogomilstvo je prodrlo i u hrvatske zemlje: u Duklju i u Bosnu. Kada su te zemlje privremeno potpale pod bugarskoga cara Samuela oko g. 990, u Bosni je osnovana bogomilska biskupija za sve hrvatske zemlje, pod imenom « crkva Hrvatska » (ecclesia Sclavoniae) ([15]). Zbog neukosti katoličkih glagoljaških svećenika i tadašnjih posebnih političkih prilika, bogomilstvo se dnevno jačalo u Bosni. U svojoj dobroj vjeri i neznanju, procvatu bogomila u Bosni najviše je pridonio pobožni katolik, veliki bosanski ban Kulin (o. 1163 - o. 1204). U zadnjim Kulinovim danima većina Hrvata katolika u Bosni slijedila je bogomilsko krivovjerje. Nakon neuspjelih križarskih vojna od g. 1222 do 1239 bogomili su se još više umnožili i vrhunac svoga razvoja doživjeli su tridesetih godina 14-stoljeća ([16]). Koncem 13-st. Sveta stolica u Rimu povjerila je hrvatskim franjevcima, da evanđeoskim propovijedanjem pobijaju bogomilstvo u Bosni i u okolnim zemljama. Ali pravi, sustavni apostolski rad franjevaca otpočeo

([12]) N. dj. 141-144 243 sl.
([13]) Gl. gore s. 72, b. 17-29.
([41]) Gore s. 69, b. 10.
([15]) Mandić, *BiH* II 54-62 144-155.
([16]) N. dj. 162-203.

je tek g. 1339, kada je vrhovni starješina franjevačkoga reda, general Gerard Odonis, rodom Francuz, osobno posjetio bosanskoga bana Stjepana Kotromanića i osnovao samostalnu franjevačku upravnu pokrajinu s nazivom bosanska vikarija (Vicaria Bosnae). Od tada pa sve do pada Bosne g. 1463 u Bosnu su se slijegali ponajbolji franjevački misionari iz cijele Evrope. Među njima je bilo ljudi, koje je Crkva kasnije uzdigla na oltare ili se sprema da to učini, kao što su: sv. Jakov Markijski, sv. Nikola Tavelić, bl. Bernardin Akvilski, sv. Deodat iz Rueza u Francuskoj, časni Ivan Ristori iz Toskane i časni Andeo Zvidović iz Bosne. Misionarskim apostolskim radom od g. 1339 do 1463, dakle za nekih 120 godina, franjevcima je uspjelo obratiti preko 500.000 bogomilskih sljedbenika u Bosni i u okolnim hrvatskim zemljama, što je značilo preko četiri petine pučanstva u tadašnjoj bosanskoj državi ([17]).

Prije pada Bosne g. 1463 narodno i vjersko stanje u BiH bilo je ovako:

U Podrinju, između rijeke Lima i Drine, živjeli su Srbi pravoslavne vjere, jer je taj kraj od starine pripadao srpskoj državi Raškoj i pod vlast bosanskih vladara došao je tek između g. 1366 i 1373, kada je bosanski ban Tvrtko I proširio svoju vlast na Podrinje ([18]). Živeći 90 godina u sastavu bosanske države i pod neposrednom upravom Kosača, Sandalja Hranića (1392-1435) i njegova sinovca Stjepana Vukčića (1435-1466), koji su bili vjerni pistaše bosanskih krstjana, jedan dio tadašnjega podrinjskog pučanstva prihvatio je bogomilstvo. To nam potvrđuju i turski izvori, koje je u izvacima g. 1960 objelodanio ankarski profesor Muhamed Tayyib Okić ([19]). U defteru Vrhovne Porte u Carigradu, br. 5, fol. 107v, iz g. 882/1477 navodi se, da su u selu Kunevo, nahija Sokol, između Pive i Tare, neke zemlje pripadale bogomilskom vjerskom starješini « Cvetku gostu » ([20]). To

([17]) N. dj. 162-216.
([18]) Mandić, *BiH* I 124 sl.
([19]) Okiç, *Les kristians* 108-133.
([20]) N. dj. 127 sl.

nam govori, da je u tom selu g. 1477 postojala i kuća bosanskih krstjana, što je i posve razumljivo, jer je grad Sokol zadnjih Sandaljevih godina i prvih godina Stjepana Vukčića bio glavno sjedište vojvodske obitelji Kosača, vjernih pristaša bogomilskih krstjana.

U Travunji, koja je potpala pod Bosnu g. 1377, i u onim dijelovima Duklje, koji su pripadali bosanskom kraljevstvu, živjelo je staro hrvatsko pučanstvo vjere katoličke, pravoslavne i bogomilske. U Duklji, sve do pod konac 15-st., znatan dio pučanstva slijedio je katoličku vjeru. U Travunji, koja je bila pod Nemanjićima od g. 1173 do 1371, a pod bosanskom upravom od g. 1377 do 1463, jedan dio staroga hrvatskog pučanstva još je uvijek slijedio katoličku vjeru, ali je dobar dio bio silom preveden na pravoslavlje, osobito za srpskoga kralja Uroša II (1275-1321). I u istočnom Zahumlju, osobito oko istočnoga dijela Popova polja, dio starih Hrvata katolika bio je preveden na pravoslavlje. U ostalim dijelovima Zahumlja živjeli su Hrvati katolici i vjernici bosanskih krstjana. Ovi zadnji bili su u većini u sjevernom dijelu Zahumlja, u današnjim kotarevima: Prozoru, Konjicu, Nevesinju i Foči, a u južnim i zapadnim dijelovima, koji su bili bliže katoličkim crkvenim središtima u Dubrovniku, Stonu (Korčuli), Makarskoj i Splitu, većina je slijedila katoličku vjeru. I u Završju, današnjem Duvnu, Hlivnu i Glamoču većina je pučanstva trajno sačuvala svoju staru katoličku vjeru, jer su se za te krajeve brinuli biskupi u Duvnu i nadbiskupi u Splitu i njima podložno svećenstvo ([21]).

U pravoj Bosni zapadno od rijeke Drine do g. 1459 živjeli su isključivo Hrvati, katolici i vjernici bogomilske crkve. Kada je te godine kralj Tomaš protjerao bosanske krstjane i njihove pristaše iz Bosne, sve je pučanstvo Bosne, koje je ostalo pod neposrednom upravom bosanskoga kralja, javno ispovijedalo katoličku vjeru, iako su mnogi, nema sumnje, u duši slijedili i dalje svoje staro bogomilsko uvjerenje ([22]).

([21]) Gl. gore s. 89, b. 1.
([22]) Gl. gore s. 89, b. 1.

U zapadnim krajevima današnje Bosne, u području rijeke Une, te u bosanskoj Posavini od Ukrine do Une, živjeli su Hrvati katoličke vjere. Ti krajevi nijesu pripadali bosanskom kraljevstvu nego kraljevini Hrvatskoj, Dalmaciji i Slavoniji, pa se bogomilsko vjerovanje nije raširilo u te krajeve u većoj mjeri ([23]).

U povjesnim izvorima nemamo izričitih podataka, koliki je bio broj stanovnika u bosanskom kraljevstvu prije pada Bosne g. 1463. Brojčane podatke počinju davati tek turski izvori, i to gotovo odmah iza zaposjednuća Bosne. U prvoj polovici 15-st. Bosna je uživala veliko ekonomsko blagostanje, pa je broj pučanstva morao biti dosta velik. Prigodom pada Bosne g. 1463 i slijedećih godina iselio se ili je bio odveden u ropstvo znatan broj bosanskih Hrvata. Usto je u neprestanim ratovima koncem 15- i tokom 16-st. dobar broj bosanske mladosti ginuo, pa valja uzeti, da prije konca 16-st. Bosna nije dosegla onaj broj pučanstva, koji je imala prije g. 1463. Polazeći s toga stanovišta, a koristeći se turskim i drugim statističkim podacima iz 15-, 16- i početka 17-st., držimo, da je u današnjoj BiH, prije pada pod tursku vlast, moralo biti oko 850.000 do 900.000 stanovnika. Od toga je pravih, etničkih Srba u Podrinju, zajedno s kojom doseljenom srpskom obitelji u Travunji i drugdje, moglo biti oko 3% ili nešto preko 25.000 duša. Od tih su do tri četvrtine slijedile pravoslavnu vjeru, a jedna četvrtina, otprilike, pripadala je bogomilskoj sljedbi. U Duklji i Travunji bilo je pravoslavnih Vlaha i popravoslavljenih Hrvata do 4%, tj. oko 30.000 duša. Sve drugo pučanstvo Bosne i Hercegovine bilo je etnički hrvatsko, i to 80.000 do 90.000 vjernika bogomilske crkve i oko 750.000 katolika, naime, starih sljedbenika katoličke crkve i novobraćenih bogomilskih vjernika.

([23]) Mandić, *BiH* I 535-538.

1. - Bogomilski udio u islamizaciji Bosne i Hercegovine

1) - *Počeci islamizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata g. 1386 do 1435*

U bosansko kraljevstvo Turci su prvi put provalili g. 1386 i dulje su pustošili po jugoistočnim krajevima današnje Hercegovine do Neretve (1). Od te godine oni su češće dolazili u Bosnu, negda sami, a najviše na poziv nesložnih bosanskih velikaša, koji su Turke pozivali u međusobnim svađama i u borbi s kraljevima bosanskim i ugarsko-hrvatskim. Od tih pohoda znamenit je onaj g. 1415, kada su Turci došli u Bosnu na poziv hercega Hrvoja i Bošnjacima pomogli potući kralja Sigismunda u Usori blizu Save. Tada su Turci opljačkali današnju zapadnu bosansku Posavinu i druge hrvatske zemlje sve do Zagreba (2). Od drugih turskih pohoda osobito je značajan onaj g. 1426, kada su Turci opljačkali sjevernu Bosnu, osvojili i u svojim rukama zadržali više strateških klanaca u istočnoj Bosni (3). God. 1428 prisilili su bosanskoga kralja Tvrtka II na plaćanje godišnjega danka. Kada pak nije mogao točno udovoljavati, morao im je predati 4 grada u zalog (4). Od g. 1435 Turci stalno drže trgovište Vrhbosnu (današnje Šarajevo), tvrdi grad Hodidid, a između g. 1459 i 1462 zauzeli su Srebrenicu, Zvornik i Usoru (5).

Osmanlijsko carstvo stvoreno je po jednomu turskom plemenu islamske vjere od 400 šatora (obitelji), koje je pred Mongolima prebjeglo u Malu Aziju. Neprestanim ratovima Osmanlije su brzo raširili svoju državu na sve strane. Da nasele opustošene zemlje i da umnože svoju vojničku snagu, oni su od početka običavali zarobljavati što više naroda u zemljama, u koje bi provaljivali ili ih zauzeli. Zarobljenike pak preveli bi na islam, mladiće uvrstili u vojsku, a druge naselili po pustim krajevima svoje države (6). Tako su osmanlijski Turci radili i za svojih provala u Bosnu i u druge hrvatske zemlje. Tom prigodom Turci su napose zarobljavali zdravu mušku djecu od 8 do 12 godina, koju bi odgajali za janjičare i državne upravnike. Kada su Turci g. 1386. za svoje prve provale u bosansko kraljevstvo, dulje vremena vršljali po istočnom Zahumlju, u današnjoj Hercegovini, oni su, nema sumnje, zarobili više domaćih Hrvata katoličke i bogomilske vjere, napose mladića, i odveli ih u Drinopolje i tu ih preveli na islam. I tako je islamizacija bosansko-hercegovačkih Hrvata počela punih 77 godina prije pada Bosne.

Zarobljavanje hrvatskoga naroda, napose mladeži, a tim i njihova islamizacija nastavila se i za daljnjih turskih provala, napose za provale g. 1415 te g. 1426 i onih slijedećih godina. O tome imamo svjedočanstvo pape Eugena IV, koji u svom pismu od 1. studenoga 1431 piše, da su ga franjevci bosanske vikarije, Ivan Koretić iz Splita i Blaž iz Slavonije, izvijestili « da u pokrajinama Dalmaciji i Hrvatskoj, Bosni i Slavoniji postoje neka mjesta, u kojima stanuju kršćani, u koja (mjesta) Turci veoma često upadaju i spomenute kršćane i njihove sinove odvode i zaplijenjena dobra odnose » (7).

Među uglednim turskim državnicima, koji su bili zarobljeni u Bosni i prevedeni na islam prije tridesetih godina 15-st., u vremenima o kojima govori papa Eu-

(1) « ... quod recipiantur in Stagno familie, pastores, animalia et carnesia Vlacorum et circum vicinorum propter eorum saluamentum terrore Teucrorum partes discurrentium », Dubrovački državni arhiv, *Lib. Ref.* 384, Jireček, *Die Wlachen* 116.

(2) Klaić, *Pov. Bosne* 251 sl.; Ćorović, *Hist. Bosne* 416 sl.; Mandić, *BiH* I 151 sl.

(3) DR 317 319; Ćorović, n. dj. 434 437.

(4) *Listine* IX 45 sl.; Kovačević, *Prilog pitanju* 257-263.

(5) Mandić, n. dj 152-157.

(6) Hammer 33-88; Jorga, *Geschichte* 10-30; Barkan 67-131.

(7) « Pro parte vestra Nobis nuper exhibita petitio continebat, quod ... in provinciis Dalmatiae, Croatiae, Bosnae et Slavoniae nonnulla loca exsistant, in quibus christiani fideles inhabitant, quae ... Turci, saepissime perlustrantes christicolas praedictos et eorum filios secum asportant et bona ipsorum in praedam adducunt », Eugenius IV, BF ns I 24 (36).

gen IV, suvremeni izvori spominju velikoga vezira Mahmut-pašu Hrvata, Osman-pašu, rumelijskoga beglerbega, Ali-bega Vlahovića i njegova brata Smail-bega te Ali-bega Pavlovića. Mahmut-paša bio je odgojen zajedno sa budućim carem Mehmedom II Osvajačem (1451-1481). Bio je veliki vezir g. 1453-1467 te 1472-1479 (8). Kada je tih godina postigao najveću državnu službu u Turskoj, on je morao biti kao mladić zarobljen i na islam preveden najkasnije g. 1415 za provale Turaka u bosansku Posavinu i dalje do Zagreba.

Dne 20. siječnja 1474 Dubrovčani javljaju ugarsko-hrvatskom kralju Matiji II, da je Osmanpaša, « rodom Bošnjak », postao novim beglerbegom, vrhovnim zapovjednikom Rumelije, kako su se onda zvale evropske zemlje države Turske (9).

Ali-beg Vlahović, sin kneza Ivana Vlahovića, sa svojim bratom Smailom bio je g. 1470 sultanov izaslanik u Dubrovniku, da uredi ostavštinu između sinova hercega Stjepana (10).

Ali-beg Pavlović, potomak stare bogomilske obitelji Pavlovića, koja je vladala u istočnoj Bosni, spominje se u pismu, koje je on pisao Dubrovčanima, šaljući svoju glumačku družinu na dubrovačku proslavu. Pismo nije datirano, ali mora da je pisano između g. 1463 i 1467. U pismu Ali-beg sam sebe naziva vojvoda Ali-beg Pavlović, zemlje gospodar (11). To nam govori, da su i njega Turci postavili za vojvodu u Pavlovića zemljama u ono doba, kada su u Bosni, uslijed onodobnih prilika, bili prisiljeni, da barem prividno uspostave bosansko kraljevstvo pod Kotromanićima između g. 1463 i 1476 (12).

(8) Gl. dolje s. 404, b. 2 sl.
(9) DR 631; AB 282 (1153).
(10) « Jaa Ali beg' sin' kneza Ivana Vlahovikja, česnegir' i sklav' velikoga cara i gospodara amir' Sultana Mehmed' bega », StPov I/2 275. Gl. AB 279 279 (1144 sl.).
(11) « ... od voevode Ali bega Pavlovića, zemli gopodara ... », n. dj. 347. Tumačenje ovoga teksta vidi: Šabanović, *Bos. pašaluk* 129 b. 49.
(12) Gl. Ćirković, *Vlastela* 123-131; Šabanović, *Bos. pašaluk* 48 sl.

Prije pada Bosne islam je primio i Gazi Skender-paša Jurišević. On je sudjelovao u zauzeću Bosne g. 1463 i za zasluge je dobio vojnički posjed (zijamet) u Veseloj straži na Vrbasu. On je bio bosanskim sandžakom više puta (1466 1473-81 1486 1498-1506) (13).

Kada su Osman-paša, Ali-beg i Smail-beg Vlahović i Ali-beg Pavlović mogli u turskoj državi obnašati tako visoke državne službe između g. 1470 i 1476, oni su morali biti zarobljeni i na islam prevedeni kao mladići najkasnije između g. 1430 i 1435.

2) - *Islamizacija turskih uporišta u Bosni između g. 1435 i 1463*

Kako smo već naveli, Turci su stalno držali u svojim rukama Vrhbosnu (današnje Sarajevo) i tvrdi grad Hodidid od g. 1435 pa dalje. Između g. 1435 i 1439 ova dva mjesta Turci su ujedinili s osvojenim mjestima istočno od Drine i stvorili upravnu jedinicu pod nazivom « Bosansko Krajište » (14). Svrha toga Krajišta bila je da pripravi potpuno zaposjedanje cijeloga bosanskog kraljevstva.

Bosanskim Krajištem, od njegova osnutka do pada Bosne g. 1463, redovito su upravljali sinovi skopljanskoga krajišnika Ishak-bega (1414-1439). Od tih je najglasovitiji bio Isa-beg Ishaković, koji je g. 1439 do 1463 upravljao Bosanskim Krajištem (15). On je uza staru Vrhbosnu, na lijevoj strani Miljacke, podigao dvor krajiškoga vojvode, koji se zvao Saray-ovasi (Dvorovo polje, Sarajevo polje), od čega je nastalo ime gradu Sarajevu. Nedaleko od ovoga dvora Isa-beg je sagradio prvu džamiju u današnjoj Bosni i Hercegovini, koja se je kasnije prozvala Careva džamija.

Kada su Turci g. 1435 stalno zaposjeli Vrhbosnu i Hodidid, oni su u ta mjesta postavili svoje posade i

(13) StPov I/2 379-384; Bašagić, *Znameniti Hrvati* 69.
(14) Mandić, *BiH* I 151-157; s. 154 b. 17; s. 155 b. 21.
(15) Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*.

namještenike islamske vjere stranoga porijekla. Ali su domalo počeli na islam prelaziti i mjesni Hrvati, osobito vjernici bosanskih krstjana. Upravo u to doba franjevački misionari, pod vodstvom svoga revnog vikara sv. Jakova Markijskoga (1432-1439), živo su nastojali oko obraćenja bogomila u Bosni ([16]). Vrhbosna i Hodidid prije turskoga zaposjednuća pripadali su vojvodskoj porodici Pavlovića, koji su bili istaknuti i revni pristaše « bosanskih krstjana », pa nema sumnje, da je mjesni narod u navedenim gradovima i njihovoj okolici, većim dijelom, pripadao bogomilskoj crkvi. Pod utjecajem muslimanskih posada, a i radi otpora zbog prevođenja bosanskih krstjana na katoličku vjeru, odmah od g. 1435, pojedini bogomilski vjernici počeli su prelaziti na islam i u Vrhbosni i u Hodididu, kao i u njihovim okolicama, koje su pripadale Turcima. O prijelazu domaćih Hrvata Bošnjaka na islam imamo prvi pisani spomen u vakufnami Isa-bega Ishakovića, koja nosi datum mjeseca džumadi-ul-evela 866 (1. II. - 3. III. 1462). U toj zadužbinskoj ispravi spominje se ugledni domaći musliman Balaban, sin Bokčinov. U Sarajevskom polju i danas se čuva stećak Bokčina, sina kneza Stipana Ugrinića, koji je po svoj prilici bio otac Balabana Bokčinova ([17]). Balaban je imao svoje zemlje na ušću Košave i velike šume na Trebeviću, koje je prodao Isa-begu. Na zapadu od Balabanova posjeda na Košavi bilo je kršćansko groblje, po svoj prilici na istom mjestu, gdje se i danas nalazi katoličko groblje na Košavi. Isa-begova vakufnama spominje, nadalje, jedno muslimansko groblje u selu Bulinu u Kasetićima ([18]). To nam govori, da je neki broj i domaćih hrvatskih seljaka u Sarajevskom polju prešao na islam još koju godinu prije pisanja vakufname g. 1462. Budući da je Bulino polje ležalo na području oblasti Pavlovića, pomuslimanjeni seljaci morali su pripadati bogomilskoj crkvi.

([16]) Gl. Mandić, BiH II 203-215.
([17]) « Ase leži Bog'čin kneza Stipka U(gri)ni(ća) sin' na svojoj zemli na plemenitoj ... », WM 6, 534; Skarić, Sarajevo 34.
([18]) Gl. Elezović 40; Skarić, n. dj. 38-40.

3) - *Islamizacija Bosne g. 1463*

U proljeće g. 1463 turski sultan Mehmed II Osvajač nenadanom i brzom navalom zauzeo je Bosnu do Jajca, koja je bila oslabila unutarnjom neslogom velikaša i čestim pustošenjima Turaka. S iznuđenim pismom zarobljenoga bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, Turci su za mjesec dana zauzeli oko 70 tvrdih bosanskih gradova i u njih stavili svoje posade. Sultan je kralja Tomaševića pogubio pod Jajcem i pod konac svibnja povratio se preko Vrhbosne (Sarajeva) na istok ([19]).

Bosanski Hrvat dr. Safvet-beg Bašagić preveo je i objelodanio g. 1900 *Janjičarski zakon* po rukopisu iz g. 1724, koji se čuva u pismohrani franjevačkoga samostana u Makarskoj. Prema tome zakonu Bošnjaci bi g. 1463 listom prešli na islam. O tome navedeni *Janjičarski zakon* ovako piše.

« Postoji zakon, da svi mladi janjičari (adžami oglani), koji se sakupljaju u Bosni, budu muslimani sinovi muslimana. Pored toga većina je njih primljena u (carski) dvor u bašću. Uzrok ovakvoj pažnji prema spomenutom narodu je slijedeći: U ono doba, kada je osvajač Carigrada, njegovo veličanstvo sultan Mehmed han – neka je s njim božja milost i zadovoljstvo – izvolio s pobjedonosnom vojskom zavojštiti na Bosnu, tada je sva raja i plemstvo te zemlje, saznavši za moć i snagu nj. veličanstva cara zaštitnika svijeta, izišla pred njega i pala ničice pred njegovo carsko podnožje i najednom (bir ugurdan) prešla na islam. Kada je njegovo veličanstvo sultan vidio, da ovi najedamput primiše islam, rekao im je, da to nije loš narod. Zbog toga, što su prešli na islam, rekao im je nj. vel. car zaštitnik svijeta: 'Tražite od mene, šta želite!' Stanovnici ove pokrajine zatražili su: 'Neka se iz naše zemlje kupe mladići (adžami oglani)'. Njihovoj je molbi udovoljeno i oni se primaju (bez obzira) obrezovani bilo neobrezovani: nije zakon ni da se pregledaju. Ovi (mladići) od ovoga naroda, koji su dosada sakupljeni, ili su u carskom saraju ili u bašći. Oni su bili pametni i

([19]) Mandić, BiH I 157 sl.

daroviti, pa su većinom izašli (iz dvora) u visokim položajima i dostigli visoke rangove » (20).

Ovo pričanje, koje je unijeto u *Janjičarski zakon* veoma kasno, ne može se primiti kao vjerodostojno suvremeno svjedočanstvo. Zakon, da budući janjičari « budu muslimani sinovi muslimana », nije stara uredba, nego se, naprotiv, u početku tražilo, da « adžami oglani » budu djeca nemuslimana. Da se u Bosni uzimlju djeca za buduće janjičare i od muslimana, i to samo od domaćih starih mještana, to je uređeno tek sa četiri carske naredbe između g. 1565 i 1589 (21). Prema tome, i ono što se priča s tim u vezi o naglom i općem prijelazu Bošnjaka na islam, kasnija je tvorevina i nema povjesne vrijednosti.

U vezi s navedenim zapisom *Janjičarskoga zakona* Hamdija Kreševljaković objelodanio je g. 1915 u *Danici* Društva sv. Jeronima u Zagrebu izvadak iz sidžila Careve džamije u Sarajevu od g. 1465, koji glasi ovako:

« Sultan Fatih je podijelio i ostavio u vlasništvo zemlje u selima nalazećim se oko Jajca, patarenima, koji su prešli na islam. Ali kada su isti patareni iznevjerili islam i opet prešli na kršćanstvo, kada je kralj Matija osvojio Jajce, to sultan kada je ponovno osvojio Jajce i okolnu oblast, nevjerne te patarene protjera u Anatoliju i oduzme im zemlje iz vlasništva » (22).

Tvrdnja, da je sultan Mehemed II za svoga drugoga dolaska u Bosnu g. 1464 više naroda iz okolice Jajca odveo u ropstvo i naselio u Anatoliji, odgovara duhu i ratnim običajima Turaka. Ali je neispravno, da je sultan tom prigodom zauzeo Jajce, a neobičan je i naziv « patarena » u Bosni, koji se tim imenom nijesu zvali ni u domaćim ni u turskim izvorima. To nam govori, da je ili prijevod H. Kreševljakovića neispravan, ili da sidžil nije suvremeni spis iz g. 1465. Budući da se taj sidžil kasnije izgubio i danas se ne nalazi u Carevoj džamiji,

(20) Bašagić, *Kratka uputa* 19, prema popravljenom prijevodu H. Šabanovića A. Solovjev, *Nestanak bogomilstva* 51.
(21) Gl. dolje s. 269 sl.
(22) Kreševljaković, *Odakle* 326; Solovjev, n. dj. 52.

to nije moguće gornji stavak provjeriti, pa se on ne može uzimati kao vjerodostojan izvor za brzo prelaženje bogomila na islam.

Iako *Janjičarski zakon* i neprovjereni sidžil Careve džamije ne možemo uzeti kao suvremena i vjerodostojna svjedočanstva za brzi i opći prijelaz vjernika bogomilske crkve na islam, to ipak sve govori, da je nemali broj njih doista prešao na islamsku vjeru još g. 1463 i slijedećih godina. Zbog prevođenja bogomilskih vjernika na katoličku vjeru, a osobito zbog nasilnoga zahvata kralja Tomaša i izgona bosanskih krstjana iz Bosne g. 1459 u dušama bogomila nakupilo se toliko otpora i mržnje, da su mnogi više volјeli Turke, nego kršćane (23). I kod mnogih, koji su bili prešli na katoličku vjeru, nije bilo istinskoga uvjerenja, pa su u novim prilikama prelazili na islam, da mogu biti dionici društvovnih i gospodarstvenih pogodnosti, koje im je prijelaz na islam pružao. I uistinu, svi oni, koji su prvih godina poslije pada Bosne prešli na islam, bili su ili nepokršteni vjernici bogomilske crkve ili s bogomilstva nedavno obraćeni, ali neutvrđeni katolici. Kako vidimo iz suvremenih turskih izvora, tih je bilo po svim krajevima, koje su Turci zaposjeli, iako u nekim krajevima više, a u drugima manje. Od tih turskih najstarijih izvora posebnu pažnju zaslužuju: *Hudžet šerijatskoga suda* u Bosni iz g. 873/1469 i sumarni popis bosanskoga sandžakata iz g. 872/73 (26. I. 1468 do 12. V. 1469).

U bosanskom šerijatskom *Hudžetu* od g. 873-1469 rješava se spor oko zemlje između nekoga Davud-bega i seljaka u selu Dusini u kreševskoj nahiji. Sud je spor riješio u korist seljaka, koji su dokazali, da su sporne zemlje njihova baština, koju su naslijedili od svojih otaca i djedova. Seljaci se zovu: Husein Pavlov, Muhamed Pavlov i Hasan Radivojev. Među svjedocima nastupila su trojica muslimana, kojih se otac zvao Abdulah (24). U

(23) Gl. Izvješće N. Barbucci od 31. V. 1459 (Thallóczy, *Studien* 415) i govor poslanika Stjepana Tomaševića g. 1461 pred papom Pijom II (Katona, *Hist. crit.* XIV 491-494).
(24) Šabanović, *Turski dokumenti* 181.

prvim pak stoljećima, kada su kršćani prelazili na islam, oni su obično pokrivali kršćanska imena svojih otaca i ta zamjenjivali s nazivom Abdulah, Abdul-gafur, Abduselam i slično, s imenima, koja su pravili od riječi Abd (abid, rob, sluga) i Božjega imena Allah ili kojega drugoga Božjega pridjeva. Prema tome i posjednici zemljišta u Dusini i njihovih 6 svjedoka negda su bili vjernici katoličke i bogomilske crkve i prešli su na islam poslije nego je kreševska okolica došla pod Tursku g. 1463.

U sumarnom defteru bosanskoga sandžakata iz g. 1468/69, prema navodima M. Tayyba Okića ([25]), koji je spomenuti defter proučio, među posjednicima vojničkih posjeda, tzv. timara, spominje se više timarnika « novih muslimana» (Muslim-i nev), koji su imali timara po raznim mjestima bosanskoga sandžakata. Tako Mahmud (str. 63 u defteru), Ishak (str. 112), Kasim (str. 118), Iskender (str. 122), Muhammed (str. 136), Ismajil (str. 137), Hamza (str. 150), Ajaz (str. 152), Karagöz (str. 161), Hizir (str. 166), Ahmed (str. 166), Sulejman (str. 174), Isa (str. 205). Za Isa Batiju (str. 150), posjednika timara u nahiji Samobor, u defteru se kaže, da je on bio jedan od onih, koji su tvrđavu Samobor predali Turcima ([26]).

Iz spomenutoga deftera Okić navodi neke muslimane, za koje se spominje, da su im roditelji ili braća bili kršćani. Tako Musa, sin Nikolin (str. 107), Sulejman, sin Radiča (str. 140), Kasim i njegov otac Radko (str. 143), Mustafa i njegova braća Ahmed i Mehmed te njihov otac Radun (str. 148), Hasan, Alija i Husejin, sinovi Borovine (str. 167), Jusuf i njegov brat Vladisav (str. 172), Ilijaš, sin Sokola (str. 202) ([27]).

Okić, nadalje, navodi slijedeće Bošnjake, za koje obiteljska prezimena govore, da su nedavno prešli na islam. Takvi su: Ismajil Djurić (str. 135), Mahmud Garovčić (str. 139), Jusuf Radosalić (str. 142), Iskender Radinović (str. 142), Jusuf Divković (str. 153), Rustem Pretržan (str. 155), Kasim Andrić (str. 161), Ilijas Bratilović (str. 162), Ismail Repušević (str. 163), Ali Božidarčić, Mahmud Dragilović i Mahmud Ružić (str. 202) ([28]).

Od uglednih osoba, koje su u ova prva vremena primili islam, valja spomenuti: Mustafu, sina kneza Milivoja Mihočevića, Ahmed-pašu Hercegovića, Ahmet-bega Vraneševića, Sinan-pašu Borovinića i Hadim Ali-pašu.

Mustafa-beg Mihočević bio je sandžak u Hercegovini od g. 1489 do 1493 ([29]). A kada je tako visoku službu obnašao tih godina, morao je prijeći na islam odmah iza pada Bosne, a moguće da je bio kao dijete zarobljen i prešao na islam i prije g. 1463. Imao je dvije sestre, Vladavu i Katalinu, s kojima je podržavao bratske odnose, dok je bio hercegovački sandžak. One su tada bile okružene kršćanskom poslugom i ostale su kršćanke ([30]).

Ahmed-paša Hercegović, rođen 1459, bio je najmlađi sin hercega Stjepana Vukčića Kosače. Prihvatio je islam 1474. Sultan Bajazit II (1481-1512) dao mu je svoju kćer za ženu. Vršio je mnoge visoke službe u turskom carstvu i četiri puta bio je velikim vezirom, ali mu nigda nijesu povjeravane službe u rodnoj domovini ([31]).

Ahmed-beg Vranešević, bio je sin vlaškoga kneza Vraneša, koji je igrao veliku ulogu u Travunji prvih godina iza pada Bosne ([32]).

Sinan-paša Borovinić, bio je potomak Tvrtka Borovinića, dvorskoga kneza kralja Tvrtka II g. 1436 ([33]). Bio je odgojen na dvoru sultana Bajazita II (1481-1512). God. 1496 bio je sandžak u Bosni, a g. 1502 do 1506 bio je sandžak u Hercegovini ([34]), pa je morao prijeći na islam brzo iza pada Bosne

([25]) Okiç, *Les kristians* 108-133.
([26]) N. dj. 118. - Samobor, negdašnji grad hercega Stjepana, nalazio se u Podrinju na desnoj strani Drine, nedaleko od današnje Ustiprače.
([27]) Okiç, n. dj. 119.
([28]) N. dj. 119.
([29]) StPov I/2 310-315 368-373.
([30]) N. dj. 371 sl.
([31]) N. dj. 353-360; Bašagić, *Znameniti Hrvati* 6.
([32]) Bašagić, n. dj. 31; Hrabak, *Herak Vraneš* 53-66.
([33]) AB 151 (736). Gl. n. dj. 120 (643) 138 (706) 181 (807); MS 322 366 411.
([34]) Truhelka, *Tursko-slovjenski* 444-446; StPov I/2 377-379; Bašagić, n. dj. 68.

Hadim Ali-paša bio je veliki vezir g. 1501/3 i 1512/1517. Rodom je iz sela Drozgometve u Bosni. U sudskom sidžilu sarajevske mehkeme iz g. 964/65 (1556/57) zapisana je jedna ostavinska rasprava, u kojoj se kaže, da je Evlija iz sela Drozgometve, sin Sulejmanov, ovaj sin Miloradov, taj pak sin Vučine, a on sin Ostojin. Veliki vezir umrli Ali-paša, sin je Radošinov, a taj sin Vučine, a on sin Ostoje (35). Prema tome, seljak Evlija i veliki vezir Ali-paša imali su zajedničke prede Vučinu i Ostoju. Kada je Ali-paša g. 1501 dopro do tako visokoga položaja, on je morao primiti islam brzo iza pada Bosne. Njegov otac Radošin i stric Milorad ostali su kršćani do smrti. Ali-pašin stričevič Osman, otac Evlijin, morao se pomuslimaniti najkasnije g. 1515 do 1520, kada je g. 1537 imao odrasla sina muslimana.

4) - *Nije bilo brzoga ni općega prijelaza na islam*

Kako smo naveli g. 1463 i slijedećih godina bilo je prijeleza na islam po svoj Bosni. Ipak novoobjelodanjeni suvremeni turski izvori ne potvrđuju dosadašnje opće mišljenje, da je pučanstvo Bosne i Hercegovine brzo i listom, masovno, prešlo na islam. Tursko carstvo u 14- i 15-st. imalo je na čelu umnih i dalekovidnih upravnika. Ti su znali, da su ljudi počenito veoma osjetljivi u vjerskim pitanjima. Da dobiju simpatije u osvojenim zemljama, Turci su u početku poštivali vjeru pokorenih naroda i nijesu ništa poduzimali, da bi nove podložnike preveli na islam. Tako su radili i u Bosni i Hercegovini. U ovim zemljama Turci su morali biti napose oprezni, jer je ugarsko-hrvatski kralj Matija Korvin s jakim silama stao za vratom novoga bosanskog sandžakata. Da domaće pučanstvo dobije utisak, da se bitno ništa nije promijenilo i da će uglavnom sve ostati po starom, Turci su g. 1465 proglasili bosanskim kraljem Matiju Kotromanića, sina Radivojeva, starijega brata bosanskoga kralja Tomaša, i predali mu na izravnu upravu sjeverne dijelove Bosne,

(35) Handžić, *Islamizacija* 23 sl.

koji su ležali prema Srebreničkoj i Jajačkoj banovini (36). Usto su Turci Pavlovića zemlje dali jednom od potomaka te stare bosanske vojvodske obitelji (37), a u mnogim drugim krajevima postavili su, dotično ostavili na upravi stare domaće knezove i narodne prvake (38).

Da su Turci u vjerskom pogledu u početku pokazivali veliku širokogrudnost i snošljivost, vidi se iz toga, što je sam osvojitelj Bosne, sultan Mehmed II dva tri dana nakon zauzeća Jajca i pogubljenja bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića, na 28. svibnja 1463 izdao starješini bosanskih franjevaca, fra Anđelu iz Vrhbosne, svečanu *Ahd-namu* (39), kojom je zajamčio potpunu vjersku slobodu katolicima i njihovim dušobrižnicima franjevcima, « dok ovi budu pokorni mojoj službi i vjerni mojoj zapovijedi » (40). U izvorima nema dokaza, da je prvih godina poslije pada Bosne itko smetao slobodno življenje po katoličkoj vjeri i slobodu katoličkoga bogoslužja, ili pak promidžbu, da narod prijede na islam. Ukoliko je bilo prijelaza, ti su se vršili slobodnom voljom pojedinaca i pod tihim utjecajem poislamljene rodbine. Najviše su prelazili na islam vjernici bosanske bogomilske crkve, koji su bili uzdrmani u svom vjerskom uvjerenju višegodišnjim radom franjevačkih misionara i ostali obezglavljeni nakon pada Bosne, kada se djed bosanske crkve s većinom bogomilskih službenika sklonio u slobodni dio zemalja hercega Stjepana i njegovih sinova. Nema nikakva izvora, koji bi nam svjedočio, da se djed bosanske crkve za turske uprave povratio u Bosnu (41). Od

(36) Gl. gore b. 13.
(37) Gore b. 11 sl.
(38) Gore b. 13.
(39) Ahd-name, ahd-eu, svečano obećanje, ugovor međunarodnoga značenja, vidi Hony, *A turkish-english dictionary* 7.
(40) Hrvatski prijevod *Ahd-name* vidi dolje s. 189-190.
(41) Uslijed progona kralja Tomaša g. 1459 veći dio bogomilskih prvaka s djedom bogomilske crkve prebjegao je u Hercegovinu pod zaštitu hercega Stjepana, a jedan dio odselio se u Bugarsku (gl. Mandić, *BiH* II 120 i 305 sl.). Kako saznajemo iz nedavno otkrivene molbe gosta Radina Mletačkom vijeću od 10. ožujka 1466, Radin i savršeni članovi nijesu se namjeravali vraćati u Bosnu, nego u slučaju turskoga napredovanja pobjeći pod mletačku vlast (Gl. Šunjić, *Jedan novi podatak* 265-268).

viših službenika bosanske crkve za turske uprave izvori spominju samo dva gosta-apostola u Bosni (42).

Da prvih godina od dolaska Turaka u Bosnu nije bilo brzoga ni općega prijelaza na islam, govore nam slijedeće činjenice i podaci iz suvremenih turskih izvora:

U katastarskom popisu Krajišta Isa-bega Ishakovića iz g. 1455 u vilajetu Hodidid, koji je obuhvaćao okolicu toga utvrđenoga grada, tržište Vrhbosnu (današnje Sarajevo) i nahiju Tilavu, nedaleko od navedenoga trgovišta. U tom popisu u užoj okolici Hodidida i Vrhbosne spominje se 12 sela, od kojih 7 nenaseljenih. U nahiji Tilavi bilo je 40 sela, od kojih 18 nenaseljenih. U selima i jednoga i drugoga kraja kao stanovnici navode se «raja», naravno kršćanstva, i vojnici (43). To su ljudi, koji su bili u službi turske vojske, porijeklom strani Vlasi i domaći Hrvati, koji su stupili u vojničku službu novih gospodara. I jedni i drugi bili su kršćani. Ni u jednome od navedena 52 sela ne spominje se, da bi bilo muslimana. To nam govori, da do g. 1455, dakle 20 godina poslije nego su ta sela s Hodididom i Vrhbosnom došla u turske ruke, po selima nije bilo prijelaza na islam. Veliki pak broj nenaseljenih sela govori nam, da seljački svijet i u zemljama Pavlovića, koji su morali biti u većini bogomilski vjernici, nije volio nove gospodare Turke, pa je ostavio svoja stara naselja i prebjegao u slobodnu Bosnu.

U službenom popisu Hercegovine, koji je dovršen mjeseca ramazana 822 (7-16. prosinca 1477), u Foči je tada bilo 227 obitelji, 33 samca i 5 udovica, među njima samo 3 muslimana (44), a dvojica od njih zanatlije – po svoj prilici doseljenici. Do Tvrtkova zaposjednuća Podrinja 1366/73 fočansko stanovništvo sastojalo se od katolika i vjernika bosanske bogomilske crkve. U prvoj polovici 15-st. jedan dio bogomilskih pristalica prešao je na pravoslavlje (45). Današnja Careva džamija u Foči bila je negda katolička crkva, rađena najkasnije početkom

(42) Okić, n. dj. 127 sl.
(43) Šabanović, *Krajište* 14-18. Gl. n. dj. 60-66.
(44) Filipović, *Pogled* 131; Bejtić, *Povijest* 34.
(45) Mandić, *BiH* II 52 sl.

13-st. u romanskom slogu prije nego je bogomilstvo pretvorilo maha u Bosni. Tu su crkvu katolici održali, sve dok je nijesu Turci g. 1506 pretvorili u svoju džamiju (46). God. 1664 zabilježio je Evlija Čelebija, da u Foči ima 18 mahala, i to 10 muslimanskih, a 8 bugarskih, srpskih i latinskih (katoličkih) (47). Posljednji katolik starosjedilac iz okolice Foče umro je u selu Ivanovci poslije austro-ugarskoga zaposjednuća Bosne g. 1878 (48).

Prema kratkom *Popisu bosanskoga sandžakata* iz prve trećine mjeseca džumada II g. 890 (15-21. VI. 1485) u gradu Hlivnu živjelo je 37 stalnosjedilačkih i 26 nomadskih obitelji (49). Sve te obitelji bile su kršćanske vjere i do te godine nijedna obitelj nije bila prešla na islam. Istom u kratkom *Popisu* iz g. 1516 uz 63 kršćanske obitelji nalazimo u Hlivnu i dvije muslimanske (50).

Prema navedenom *Popisu* iz g. 1485, 22 godine poslije pada Bosne, u Visokom, u središtu i glavnom gradu stare Bosne, bile su 232 kršćanske kuće, 12 neoženjenih kršćana i samo 7 muslimana (51).

U Fojnici g. 1469 bilo je 329 obitelji i 20 neženja, i to, kako se čini, sve sami kršćani katolici (52).

Prof. Okić u svojoj raspravi o bosanskim krstjanima navodi, da se u kratkom *Defteru bosanskoga sandžakata* iz g. 1468/69 spominje 12 sela u Bosni, koja su te godine bila isključivo naseljena kršćanima. Ta su sela: Prčkovo u nahiji Borač na rijeci Prači sa 34 kršćanske obitelji i 4 neženje; Bila u nahiji Vrabač sa 6 obitelji; Idbar sa 4 obitelji; Osik sa 6 obitelji; Trebun (?) sa 13 obitelji; Ribići 8 obitelji (53); Gradac, između Konjica i

(46) Bejtić, n. dj. 49 sl.
(47) Evlija Čelebija, *Putopis* II 168.
(48) Filipović, *Foča* br. 6/7, 7; Bejtić, n. dj. 35.
(49) Šabanović, *Bos. pašaluk* 151. - Hayman, nomad, obitelji, koje se ljeti premještaju za stokom. To su bili stari bosanski Vlasi katoličke vjere.
(50) N. dj. 151.
(51) N. dj. 147.
(52) N. dj. 125. H. Šabanović ne navodi, da je g. 1469 bilo muslimana u Fojnici.
(53) Navedenih 5 sela nalazilo se u blizini današnjega Konjica.

Nevesinja, 11 kuća; Dubrovnik 10 kuća; Hočevlje (?) 11 kuća (54); Milotina kod Ustiprače 11 kuća i Rastoka, između Pive i Tare, 9 kuća (55).

Kakvo je bilo stanje islamizacije Bosne u prvih 26 godina nakon pada Bosne, imamo potanko opisano u velikom suvremenom *Defteru bosanskoga sandžakata* iz g. 1489. Prema proučavanju sarajevskoga profesora Nadima Filipovića u cijelom bosanskom sandžakatu bilo je tada 25.068 kršćanskih kuća, 1.332 udovice i 4.026 neoženjenih; muslimana pak 4.485 kuća i 2.348 odraslih neoženjenih (56).

Današnji povjesničari obično uzimlju, da su tadašnje bosanske obitelji imale prosječno po 5 članova. Tako bi g. 1489 bilo u bosanskom sandžakatu kršćana 130.698 ili 80,07%, a muslimana 24.773 ili 19,93%. Budući da se još tada u Bosni živjelo zadružno, a na osnovu podataka, koje imamo za katoličke obitelji iz 17- i 18-st. (57), mislimo, da se broj bosanskih obitelji u 15-st. ima množiti sa osam, tako da je g. 1489 bilo u bosanskom sandžakatu: kršćana 205.902 ili 84,33%, a muslimana 38.248 ili 15,67%.

U navedenim brojkama nije uzet obzir na zvornički i hercegovački sandžakat, koji su tada pripadali Turskoj. Budući da je islamizacija u tim krajevima slabije napredovala nego u bosanskom sandžakatu, to je g. 1489 u spomenuta dva sandžakata moglo biti kršćana više od 160.000, a muslimana od 15 do 20.000. Prema tome na turskom području današnje BiH moglo je biti g. 1489 oko 365.000 kršćana i oko 55.000 muslimana. To nam govori, da za prvih 26 godina iza pada Bosne, od g. 1463 do 1489, nije prešlo na islam više od 12-13% pokorenoga pučanstva u turskoj BiH. Ovi prvi, početni muslimani potjecali su gotovo odreda od Hrvata vjernika bogomilske crkve.

(54) Ova zadnja tri sela nalazila su se u okolici Visokoga.
(55) Okić, n. dj. 122 sl. 130.
(56) HNJ II 121.
(57) AB 477 sl.; Mandić, *Chroati catholici*, passim.

2. - Prijelaz na islam b. ii. Hrvata katolika

1) - «*Ahd-nama*» *Mehmeda II i vjerska sloboda katolika prvih desetljeća iza pada Bosne*

Na svom prvom pohodu u Bosnu g. 1463 sultan Mehmed II osobno je išao s vojskom do Jajca, tadašnjega glavnoga grada bosanskoga kraljevstva. Kada je Jajce zauzeo, pogubio je bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića i druge bosanske prvake, koje je uhvatio. Velikoga vezira Mahmud-pašu poslao je da osvaja zapadne strane, tesalskoga sandžaka Omara u istočne zemlje hercega Stjepana, a on, Mehmed II, uputio se natrag prema Vrhbosni, današnjemu Sarajevu (1). Na 28. svibnja nalazio se na dvoru bosanskih kraljeva u Milodražu, na pola puta između Fojnice i Visokoga, kod današnjega Bilalevca, općina Brestovsko (2). Tu mu dođe u susret pokrajinski starješina bosanskih franjevaca, fra Anđeo iz Vrhbosne, i zatraži slobodu vjerskoga rada franjevcima, a tim i slobodu vjere katolicima u Bosni; kao i to, da se oni, koji su izbjegli, mogu slobodno povratiti natrag. I sultan mu izdade ovu svečanu povelju:

« Mehmed, sin Murad-hanov, vazda pobjedonosni!

Zapovijed časnoga, uzvišenoga sultanskoga znaka i svijetle tugre osvajača svijeta, jest slijedeća:

Ja, sultan Mehmed-han, (dajem) na znanje cijelom svijetu (puku i odličnicima), da su posjednici ovoga carskoga fermana, bosanski duhovnici, našli moju veliku milost, pa zapovijedam:

Neka nitko ne smeta i ne uznemiruje spomenute ni njihove crkve. Neka (mirno) stanuju u mom carstvu. A oni, koji su izbjegli, nek budu slobodni i sigurni. Neka se povrate i neka se bez straha u zemljama moga carstva nastane u svojim manastirima (3). Ni moje visoko Veli-

(1) Mihajlović; Dlugoss 322 sl.; Chalcocondyles 532-544; Klaić, *Pov. Bosne* 332-340; Ćorović, *Hist. Bosne* 549-560; Mandić, *BiH* I 157-159.
(2) O kraljevskom dvorcu na Milodražu gl. Vego, *Naselja* 75.
(3) Prethodne tri rečenice ne nalaze se u starijim izdanjima i

čanstvo, ni moji veziri, ni moji službenici, ni moji podanici, niti itko od stanovnika moga carstva neka ih ne vrijeda i ne uznemiruje. Neka nitko ne napada, niti vrijeđa i ugrožava: ni njih, ni njihov život, ni njihov imetak, ni njihove crkve. Pa i to, ako bi iz tudine doveli kojega čovjeka u moju državu, da im je dopušteno.

Budući da sam spomenutima milostivo dao ovu carsku Zapovijed, kunem se slijedećom velikom zakletvom:

Tako mi stvoritelja zemlje i neba, koji hrani sva stvorenja, i tako mi sedam musafa (svetih knjiga), i tako mi našega velikoga Proroka, i tako mi sablje, koju pašem, nitko ne će protivno učiniti ovomu, što je napisano, dok ovi budu pokorni mojoj službi i vjerni mojoj Zapovijedi.

Pisano 28 maja (4).

U stanu Milodraž » (5).

Ova povelja, *Ahd-nama,* po svom sastavu i zakletvi ima oblik međunarodne isprave, ugovora između vrhovnih predstavnika dvaju naroda. Po svom duhu i sadržaju slična je svečanoj povelji, što ju je sultan Mehmed II izdao pravoslavnom patrijarhu Genadiju II, kada je g. 1453 osvojio Carigrad (6).

Fra Anđeo Vrhbosanski bio je tada kustos, franjevački starješina bosanske kustodije. Takvi su i u slobodnoj Bosni imali velik ugled. Dne 18. prosinca 1451 bosanski kralj Tomaš, sklapajući ugovor s Dubrovčanima,

prijevodima *Ahd-name*. Prvi ih je iznio u turskom tekstu i prijevodu Šabanović, *Turski dok.* 202 i 204.

(4) Na *Ahd-nami* nije napisana godina izdanja, ali je to bilo g. 1463, na povratku sultana Mehmeda II na istok nakon zauzeća Jajca. Slijedeće godine, kada je sultan ponovno došao u Bosnu, on nije mogao u svibnju biti na Milodražu, jer je u Bosnu stigao tek početkom srpnja i Jajce opsjedao od 12. srpnja do 22. kolovoza 1464. Gl. Thallóczy-Horvath, br. 21; Makušev II 161; *Listine* X 316; AB 263 sl.

(5) Kritičko izdanje turskoga teksta *Ahd-name* prvi je izdao Šabanović, *Turski dok.* 200-206. Prema Šabanoviću hrvatskom prijevodu revidiran je naš prijevod.

(6) G. Phrantzes 304-308; Dräseke 579; Kyriakos 5 sl.; Radonić, *Rimska kurija* 154.

na povelju polaže svečanu zakletvu pred papinskim legatom Tomom Hvarskim i « prid' » ocem kuštodom' » bosanske kustodije, koji se spominje prije svih velikaša bosanskoga kraljevstva (7). Kada je oko 25. svibnja 1463 bio pogubljen kralj Stjepan Tomašević, bosanski velikaši neki su bili pogubljeni, a neki se pak razbjegli, fra Anđeo Vrhbosanski, kustos bosanske kustodije Mili, koji je u Milodražu izišao u susret sultanu, pokazao se i stvarno bio jedini predstavnik Hrvata staroga bosanskog kraljevstva. Sultan ga kao takva prima i da ga uvjeri u ozbiljnost svojih namjera, daje mu povelju s najsvečanijim zakletvama, kojima su se sultani običavali kleti vrhovnim predstavnicima stranih naroda u međunarodnim obvezama (8).

U *Ahd-nami* sultan Mehmed II dao je bosanskim duhovnicima, franjevcima, potpunu osobnu, vjersku i imovinsku slobodu i zaštitu. Tim je ujedno sultan neizravno zajamčio mir i slobodu i bosanskim katolicima; naravno, jednima i drugima, dok « budu pokorni mojoj službi i vjerni mojoj zapovijedi ». Fra Anđeo je, silom prilika, prihvatio stanje, kakvo je stvarno bilo, pa je nastojao, da u novim prilikama osigura slobodno ispovijedanje katoličke vjere, a ujedno, da u narodu smiri duhove, koje je bio zahvatio strah pred novim gospodarom.

Franjevci bosanske vikarije, koji su bili izvan kustodije Mili, napose oni iz vrbaške kustodije, sudjevali su u borbama 1464 u oslobođenju Jajca i drugih zapadnih krajeva od Turaka (9). Ali fra Anđeo Vrhbosanski ostao

(7) StPov I/2 120. - Dne 1. srpnja 1452 Nikola V naređuje vikaru bosanske vikarije i kustodu Bosne, da čuvaju sklopljeni mir između bosanskog kralja Tome i velikoga vojvode Petra Vojsalića. VMH II 265; AB 216 (923).

(8) *Ahd-nama* Mehmeda II od 28. svibnja 1463 po obliku i zakletvi veoma je slična poveljama, koje su izdali Dubrovčanima: Murat II g. 1442 i Mehmed II 10. XI. 1459 te Bajazit II 22. XI. 1481. Gl. StPov 232 239 289. Prve dvije sačuvane su u suvremenim prijepisima, a zadnja u izvorniku. O autentičnosti *Ahd-name* mi spremamo posebnu radnju [Gl. Mandić, *Autentičnost Ahd-name*].

(9) Gl. Mandić, *BiH* I 159 sl.

je trajno dosljedan svome prvome stavu. Kao jedini i vrhovni starješina franjevaca i katolika u osvojenim dijelovima Bosne, on je djelovao na jedne i druge, da budu mirni i da suraduju s novim gospodarima. Fra Andelova dva rođena brata, knez Domša i knez Milutin, vršili su visoke državne službe u bosanskom sandžakatu [10]. Katolički Vlasi: Burmazi, Pocrnje i Vlahovići u istočnom Zahumlju, kao i katolički Vlasi u Hlivnu i oni u krajini između Neretve i Cetine zarana su stupili u službu nove države kao filurdžije [11]. Držanje franjevaca i narodnih predstavnika u Bosni, po svoj prilici, utjecalo je na to, da su i hrvatske velikaške porodice Vlatkovića i Kačića u Neretvi i omiškoj krajini do pod konac g. 1492 priznale tursko vrhovništvo i počele surađivati s novim gospodarima, uživajući vjersku i gospodarstvenu slobodu.

2) - *Prvi veliki progon Hrvata katolika u BiH g. 1516-1524 i njihov masovni prijelaz na islam*

Fra Anđeo iz Vrhbosne ustrajao je na zacrtanom putu iz g. 1463 sve do svoje smrti g. 1498. Bosanski sandžak Skender-paša u svojoj bujruldiji 20. kolovoza 1486 svjedoči, da je uvijek sve do tada fra Anđeo « pravo i vjerno hodio » [12]. Svojim postupkom fra Anđeo je postigao, da su bosanski Hrvati imali primjerenu osobnu, vjersku, pa i narodnu slobodu, ukoliko je to moguće pod tudim gospodarom. Za sve vrijeme njegova života nije poznato, da bi bilo ozbiljnih progona domaćih Hrvata i jačih prijelaza na islam. Kako smo već naveli, prema turskom defteru iz g. 1489 do tada u bosanskom sandžakatu nije prešlo na islam nego oko 38.000 Bošnjaka [13]. Iako je prešao i pokoji katolik i neka skupina neutvrđenih katolika, odnosno bivših bogomilskih obraćenika, ogromni dio poislamljenih domaćih Hrvata 15-st. pripadao je

[10] StPov 365.
[11] Šabanović, *Bos. pašaluk* 159-163.
[12] StPov 365.
[13] Gl. gore s. 288, b. 56.

sljedbenicima bogomilske crkve. Napose je bilo malo prijelaza s katoličke vjere na islam u srednjoj Bosni te u zapadnim i primorskim krajevima.

Brzo iza smrti fra Anđela iz Vrhbosne nastale su promjene i velik prijelaz Hrvata katolika u Bosni i Hercegovini na islam. O tome imamo nedvojbena svjedočanstva u sačuvanim turskim defterima iz prvih godina sultana Sulejmana Zakonodavca (1520-1566). Te je defterе proučio povjesni statističar, carigradski sveučilišni profesor Omer Lufti Barkan i objelodanio podatke iz njih g. 1950 [14]. Iz Barkanovih statistika ovdje navodimo broj obitelji po vjerama u bosansko-hercegovačkim sandžakatima (liva) g. 1528/29:

Sandžakat	muslimana	kršćana	svega
Bosna	16.935	19.619	36.554
Zvornik	2.654	13.112	15.766
Hercegovina	7.077	9.588	16.665
Svega	26.666	42.319	68.985 [15]

L. Barkan primjećuje, da u njegove statističke podatke nijesu uvedena tri kadiluka u hercegovačkom sandžakatu, jer su se defteri o njima izgubili, a u tim kadilucima moglo je biti oko 30.000 kršćanskih kuća [16]. Radi se o kadilucima u južnoj i zapadnoj Hercegovini te o Primorju i zagorskoj Dalmaciji do Krke. Po našemu mišljenju na današnju Hercegovinu otpadalo bi najmanje 10.000 kršćanskih kuća, koje nijesu bile uvedene u spomenutu statistiku. Na tom području moralo je biti i do 1.000 muslimanskih kuća. Tako bi u hercegovačkom sandžakatu g. 1528/29 bilo 8.077 muslimanskih obitelji i 19.588 kršćanskih kuća. A to znači svega: 27.665 obitelji.

L. Barkan uzima, da se u navedenoj statistici ima poprečno računati na svaku kuću po 5 osoba. Mi smo

[14] Barkan, *Les déportations* 67-131.
[15] N. dj. 129.
[16] N. dj. 130 sl.

već upozorili, da se zbog zadružnoga života u b. h. obitelji ma 15- do 18-st. ima računati po svakoj kući 8 osoba [17]. Prema tome u pojedinim sandžakatima g. 1528/29 bio je slijedeći broj osoba po vjerama:

Sandžakat	muslimana	kršćana	svega
Bosna	135.380	155.951	291.331
Hercegovina	64.616	155.704	221.320
Zvornik	21.232	104.896	126.128
Svega	221.228	416.551	638.779

Prema defteru iz g. 1489 u bosanskom sandžakatu bilo je muslimana 38.248, a kršćana 205.902, svega 244.150 [18]. U istom sandžakatu prema popisu iz g. 1528/29 bilo je svega stanovnika 291.331. Budući da se prostor bosanskoga sandžakata od g. 1489 do 1528 proširio ne predjele jajačke banovine i na predjele u sjevernoj Dalmaciji [19], to se pučanstvo na prostoru toga sandžakata od g. 1489 do g. 1528/29 naravnim putem nije pomnožilo ili pak veoma neznatno. Tome su glavni uzrok bili neprestani ratovi, kuge i druge pošasne bolesti [20]. Dosljedno tome ni porast muslimana od g. 1489 do 1528/29 nije bio naravnim putem, nego prijelazom vjernika drugih vjera na islam.

Kako ćemo kasnije vidjeti, pravoslavni, osim pojedinačnih slučajeva, nijesu prelazili na islam. I jedan dio vjernika bogomilske crkve držao se čvrsto svoga « kršćanstva » tako, da su oko Borča, Konjica i Samobora, gdje je bogomilstvo bilo najjače rašireno, cijela sela dulje vremena ostala čisto kršćanska [21].

[17] Gore s. 188, b. 57.
[18] Gore s. 187 sl.
[19] Šabanović, *Bos. pašaluk* 55-62.
[20] B. Kuripečić g. 1530 tvrdi, da Bosna prema svojoj veličini nije dovoljno napučena, « prvo, jer narod mnogo umire od kuge », Kuripešić 30. Mletački ljetopisac M. Sanuto zabilježio je g. 1532, da je velika kuga vladala u Hlivnu i okolici, od koje se stanovnici ne čuvaju, kako treba, Sanuto, *I diari* 169.
[21] Okiç, *Les kristians* 122 sl. 130.

Kako smo u našemu djelu *Bogomilska crkva bosanskih krtsjana* utvrdili na osnovu suvremenih izvora, bogomilskih vjernika g. 1459 moglo je biti najviše 80 do 90 tisuća duša [22]. Budući da je jedan dio njih kasnije prešao na katoličku i pravoslavnu vjeru, to je najviše 60 do 70 tisuća bogomilskih sljedbenika moglo prijeći na islam od g. 1459 do 1529. Većina je tih prešla na islamsku vjeru prvih godina iza pada Bosne. God. 1489 bilo je u bosanskom sandžakatu 38.248 muslimana, a u drugim krajevima današnje BiH oko 13-15.000, svega oko 55.000 muslimana, koji su od reda potjecali iz redova bogomilskih vjernika. Ako su se g. 1489 do 1528/29 muslimani umnožili u bosanskom sandžakatu na 135.000, a zajedno s druga dva sandžakata na 221.000, taj je prirast nastao samo prijelazom zadnjih ostataka bogomilskih vjernika i prijelazom od 120-150.000 Hrvata katolika na islam.

U dosada objelodanjenim izvorima imamo malo podataka o tome, koje je godine spomenuti veliki broj b. h. Hrvata katolika prešao na islam. Ipak iz škrtih suvremenih izvora možemo zaključiti, da se to dogodilo između g. 1516 i 1524.

Iz savremene bujruldije bosanskoga sandžaka Feriz-bega iz g. 1511 proizlazi, da je pučanstvo u Konjicu sredinom te godine bilo od reda katoličko [23]. Prema turskim suvremenim defterima u Hlivnu je također bilo g. 1485 sve stanovništvo katoličko, i to 37 obitelji stalnih sjedilaca i 26 nomadskih obitelji starih katoličkih Vlaha [24]. God. 1516 u Hlivnu je bilo 63 katoličke obitelji i 5 neženja, a muslimana samo 2 kuće [25]. U popisu 1528 u Hlivnu je 90 muslimanskih kuća, a samo

[22] Mandić, *BiH* II 504-507.
[23] Prema izvorno sačuvanoj bujruldiji bosanskoga sandžaka Feriz-bega iz konca srpnja 1511 (AFHerc 8 sl.) stanovnici su Konjica « svi složno » sagradili gostinjac i darovali ga s livadom mjesnom franjevačkom samostanu. Svi su, dakle, tada bili katolici, iako je u tom kraju sredinom 15-st. bogomilstvo bilo najjače rašireno od sve Bosne (Gl. Mandić, *BiH* II 367-373.
[24] Šabanović, n. dj. 151.
[25] N. dj. i mj.

14 kršćanskih [26]. To nam govori, da se masovni prijelaz hlivanjskih katolika zbio između 1516 i 1528.

Koje je godine točno počeo prvi masovni prijelaz b. h. katolika na islam, kaže nam dragocjena suvremena vijest, koja je napisana na rukopisnom *Psaltiru*, koji se danas čuva u manastiru Sv. Trojice kod Pljevlja. Na tom *Psaltiru* zabilježila je suvremena ruka, da je prepisivanje *Psaltira* dovršeno g. 7025 (1517) « v' meste Vrhubos'n'ju rekomem' Saraevu. Togda bo v' tie dni, v' toi zemli beše velikoe umnoženie agaren'skih' čed', a pravoslavnie vjere hristianski v' tožde zemli veliko umalenie ... » [27].

Ovdje suvremeni pisac izričito svjedoči, da je u te dane, tj. godine 1517 i kratko vrijeme prije toga, nastao veliki porast muslimana i veliko umanjenje kršćana u cijeloj Bosni. Pisac veli « pravoslavnie vjere hristianski ». Pod tim on očito nije razumio samo istočno pravoslavne, nego kršćane uopće, koji pripadaju kršćanstvu, vjeri Kristovoj. God. 1517 u cijeloj Bosni nije moglo biti 35.000 pravoslavnih [28], pa da su svi prešli na islam, ne bi se moglo reći, da je u toj zemlji nastalo « veliko umnoženje Agarena », a veliko umanjenje pravoslavnih kršćana. Kako ćemo domalo vidjeti, ni g. 1517 ni slijedećih godina, ni u Bosni ni u drugim zemljama, nije bilo znatnijega prijelaza pravoslavnih na islam. Prema tome, kada pisac bilješke na *Psaltiru* piše, da su se g. 1517 i malo prije toga uvelike umanjili kršćani i umnožili muslimani u svoj zemlji, on je pod tim mislio na prijelaz katolika na islam [29], o kojemu prijelazu govore statistički

[26] HNJ II 147.

[27] GZM 13 (1901); Glušac, *Istina* 194.

[28] U bosanskom sandžakatu g. 1540 bilo je 9.879 kuća « vlaha » (HNJ II 141), dakle 70-75.000 duša. Od toga je oko jedne četvrtine živjelo istočno od Drine. Drugu četvrtinu činili su katolički Vlasi ili domaći Hrvati, koji su stupili u vojničku službu Turaka po raznim krajevima BiH, napose u Dubravama kod Stoljicima, itd. Pravoslavnih Vlaha g. 1540 moglo je biti oko 35 do 40.000 duša, a g. 1517 znatno manje, jer su Turci nove pravoslavne Vlahe doveli u BiH nakon pada srebrničke i jajačke banovine (g. 1517-1528).

[29] Slična misao *Trojičinu psaltiru* izrečena je u jednom srp-

podaci iz suvremenih turskih deftera g. 1528/29, koje je objedolanio carigradski profesor Barkan.

3) - *Progon katolika naređen kanun-namom bosanskoga sandžakata*, g. 1516

Da se u sarajevskom zapisu na *Psaltiru* iz g. 1517 radi o prijelazu b. h. Hrvata katolika na islam, govori nam prva kanun-nama (zakonik) bosanskoga sandžakata iz g. 1516. Ta se kanun-nama nalazi na početku sumarnoga popisa bosanskoga sandžakata (Defter-i mücmel-i livâ-i Bosna), koji je bio završen prvih dana mjeseca muharrema 922 po Hedž., tj. od 5.-14. veljače 1516. Izvornik toga deftera nalazi se danas u pismohrani Predsjedništva vlade u Carigradu pod brojem 56 [30]. U navedenoj kanun-nami unesen je ovaj zakon za Bosnu:

« Podignute su crkve u nekim mjestima, u kojima one nisu postojale od starog nevjerničkog vremena. Neka se takve novopodignute crkve dadu porušiti; a oni nevjernici i duhovnici, koji boraveći u njima, uhode stanje i dojavljuju u nevjerničke zemlje, neka se kazne strogo i neka se kazne teškim tjelesnim kaznama (siyaset).

Neka se poruše križevi, koji su postavljeni na putevima i neka se ne dopušta da ih u buduće postavljaju. A ako ih postave, neka se kazne tjelesnom kaznom oni, koji to urade. A onaj kadija, u čijem se kadiluku to dogodi, pa to ne zabrani i ne spriječi, to će biti razlog da se svrgne » [31].

skom zapisu iz g. 1566, gdje se pod općim izrazom o « hristianskomu rodu » u opreci « ot bezakonnih Agaren » uključuju i kršćani na zapadu, katolici (Stojanović, *Stari srp. zapisi* I, 203). Ovdje valja primijetiti, da do uvođenja novoga kalendara koncem 16-st. između katolika i praslavnih u BiH nije bilo jačega neprijateljstva. A. Jurjević o tome g. 1626 piše: « Di Scismatici ... che sono governati dalli loro Popi e Calugeri in spiritualibus, li quali avanti la reformatione del Calendario erano molto familiari et amici delli Cattolici » (Georgiceo, *Relatione* 128).

[30] Šabanović, *Bos. pašaluk* 107; *Kanuni* 19-21.

[31] *Kanuni* 31. Vidi slične odredbe g. 1530 i 1539 (n. dj. 43 i 56).

U ovom zakonu ne radi se o pravoslavnima, jer tih nije bilo u Bosni « od staroga nevjerničkoga vremena », osim u Podrinju i istočnoj Hercegovini. Usto od pada Bosne pa do g. 1516 u Bosni su bili pravoslavni samo novi Vlasi filurdžije, koji su bili u službi Turaka i nijesu uhodili zemlju u korist stranih kršćanskih zemalja. I postavljanje križeva uz put zapadni je običaj, katolički, a ne istočno-pravoslavni.

Ne radi se ni o vjernicima « bosanskih krstjana », jer ti nijesu imali ni gradili crkava, niti su štovali niti postavljali križeve uz put ([32]).

U ovom zakonu očito se, dakle, radi o domaćim Hrvatima katolicima i njihovim dušobrižnicima franjevcima, iako je H. Šabanović u svom prijevodu stavio « popovi » ([33]). Franjevci su za mirnih vremena od g. 1463 do 1516 na osnovu *Ahd-name*, za obraćene bogomilske vjernike podigli nove crkve ili su pak mjesto starih drvenih napravili nove, kamenom zidane. I postavljanje križeva na raskršćima puteva, franjevačka je stara pobožnost u svim zapadnim zemljama.

U ovom bosanskom zakonu iz g. 1516 katolici-nevjernici i njihovi duhovnici-franjevci proglašuju se uhodama stranih država, dakle neprijateljima turskoga carstva, i kadijama se nalaže pod prijetnjom svrgnuća, da navedene kažnjavaju teškim tjelesnim kaznama. Ovim je bio uzakonjen i ujedno otpočeo prvi veliki progon katolika u Bosni i Hercegovini.

4) - *Razne vijesti o progonima katolika u Bosni g. 1516 do 1526*

Suvremenu vijest o rušenju katoličkih crkava na osnovu zakonske naredbe iz g. 1516 imamo u hudžetu sarajevskoga mule od 10. silhidže mjeseca 933 po H. (7. rujna 1527). U tom hudžetu fojničkim rudarima dozvo-

([32]) Gl. Mandić, *BiH* II 131-141.
([33]) *Kanuni* 31. - Turska riječ « papas » znači duhovnik, svećenik. Tako su Turci redovito zvali b. h. franjevce.

ljava se, da mogu ponovno podići « porušenu crkvu po prijašnjoj osnovi », koja je bila porušena « prije šest godina », tj. g. 1521. Okolni muslimani posvjedočili su, da je to bilo « s uzroka, što su joj tečajem vremena pleter digli, a zidom je ogradili. pa još neke prigrade podigli, bi ona porušena » ([34]).

Drugi spomen imamo u hudžetu Kasima, zastupnika mostarskoga kadije, iz kraja mjeseca safera g. 960 po H., tj. oko 10. veljače 1553. U tom sudskom rješenju navodi se, da je Husejin, sin Sulejmanov, zakupnik državnih poreza u Hercegovini, izjavio: « Crkva, koja je sagrađena, a prije postojala, u mahali Zahum, jednoj od mahala varoši Mostara, bila je srušena i oborena, a ja bijah prodao njezin vinograd, bašču i kuće, koje su uz nju, kao predmete, od kojih je predašnji vlasnik bio neposznat». Kasnije je Husejin povratio vinograd, baščU i kuće franjevcima; Juri i Nikoli, koji su dokazali, da je to fratarsko ([35]).

Iz navoda spomenutoga hudžeta valja zaključiti, da je prigodom rušenja mostarske crkve nastao takav progon, da su svi franjevci bili poubijani ili pobjegli iz Mostara, jer je zakupnik državnih poreza, kada je došao u Mostar, bio uvjeren, da samostanske kuće, vinograd i vrt nemaju gospodara, vlasnika.

Treći suvremeni spomen imamo u zvorničkoj kanunnami iz g. 1548, u kojoj se kaže: « U nekim selima stanuju muslimani raja » ([36]). Dakle već prije g. 1548 neka cijela sela u zvorničkom sandžakatu, u današnjoj sjeveroistočnoj Bosni, bila su prešla na islam.

Četvrti suvremeni spomen imamo u djelu Franje Gonzage, franjevačkoga vrhovnog starješine od g. 1579-1587. U svom djelu *O početku serafskoga reda*, govoreći o samostanu Sv. Ivana Krstitelja u Sutjesci Gonzaga je napisao:

« Kada je cvatuće kraljevstvo bosansko došlo u ru-

([34]) FR 106 sl. (23).
([35]) U arhivu franj. samostana u Makarskoj nalazi se izvornik navedenoga hudžeta, koji ćemo objelodaniti.
([36]) *Kanuni* 117.

ke Turaka, samo iz puke zloće, g. 1524 (ovaj su samostan) s druga tri do temelja porušili tako, da nije ostao ni kamen na kamenu. Za ovoga rušenja takvo je progonstvo siromašnih fratara nastalo, da je više njih bilo ubijeno, neki su bili ranjeni, a drugi su se spasili bijegom » (37).

U *Kronici franjevačkoga samostana u Fojnici* o tom progonu zabilježeno je ovo:

« 1524 razoriše Turci bosanske manastire Kognic, Visočki, Sutiški i Fojnički. U Visokom gvardian Fra Filip, u Sutisci gvardian Fra Matie Skoroević, u Fojnici gvardian Fra Jakov Vagnić, u Kreševu gvardian Fra Baro Fojničanin. I kad razoriše carkve povedoše ministra Fra Stipana Kučića i š gnim fratara 12. I uteče ministar. Fratre mučiše i biše ali ministra ne izdaše » (38).

Slično pišu i fra Nikola Lašvanin († 1750), fra Filip Lastrić († 1783), fra Ivan Velikanović († 1774) i *Sutješki ljetopis* (39). U *Knjizi* pak *pokojnih* (Necrologium) bosanske franjevačke provincije pod nadnevkom 1. srpnja zabilježeno je: « Prvoga srpnja u Sarajevu, u Bosni, desetorica braće ubijena su g. 1523 radi vjere » (40).

Progoni katolika počeli su za Mustafa-paše Jurišević (41), bosanskoga sandžaka od g. 1515-1519. Mustafa je bio oženjen sa kćerkom Selima II (1512-1520), a bio je sin Gazi Skender-paše Jurišević, koji je potjecao iz kršćanske obitelji, kako mu govori i prezime, koje je izvedeno od kršćanskoga imena Jure, Juriša, Jurišević.

(37) « De conventu S. Joannis Baptistae Curia Bani ... Postquam vero florentissimum hoc Bosnae Regnum in Turcarum potestatem concessit, ex mera tantum malitia, anno Domini 1524. simul cum tribus aliis ab iisdem funditus eversus extitit: ita ut nec lapis supra lapidem remanserit. In qua quidem eversione tanta tribulatio pauperculos fratres sequuta est, ut plures eorum caesi, aliique vulnerati fuerunt: alii vero fuga sibi consuluerint ... », Gonzaga 513.

(38) *Fojnička kronika* 449.

(39) AFHerc I 19-22.

(40) « Die prima Julii Saraevi in Bosna decem Fratres in odium Religionis occisi 1523 », *Necrologium Bos. Arg.* 19.

(41) O njemu vidi: Bašagić, *Znameniti Hrvati* 56; Skarić, *Sarajevo* 47.

Po svoj prilici Mustafa-paša otpočeo je s progonom katolika iz vjerske revnosti kao muslimanski neofit, da svoju rodnu zemlju što prije prevede na islam. Progoni su se nastavili i najžešći su bili za Gazi Husrev-bega, kada je prvi put bio bosanski sandžak, g. 1521-1525. I on je potjecao iz kršćanske obitelji i imao je strica Radivoja, vojvodu u Trebinju. Husrev-beg je bio neumorni borac za tursku državu i islam, veliki dobrotvor i graditelj Sarajeva (42).

Kako se vidi iz turskih izvornih deftera, između g. 1489 i 1529 prešlo je na islam oko 150.000 bosanskih Hrvata, vjernika bogomilske i katoličke crkve (43). Do g. 1516 nije bilo znatnijih prijelaza katolika na islam. Veliki prijelaz b. h. Hrvata katolika počinje g. 1516, kada su vjernici katoličke crkve i njihovi duhovni pastiri bosanskim sandžakatskim zakonom proglašeni neprijateljima države i stavljeni izvan zakona (44). Za tih progona, koji su trajali punih 10 godina, od g. 1516 do 1526, po svoj Bosni prešao je velik broj katolika na islam. U sarajevskom hudžetu od 7. rujna 1527 spominju se: Ibrahim, sin Abdulaha iz sela Orahova, Abdulah Kobac i Balaban, sin Abdulaha iz sela Milodraža, Haman, sin Abdulaha iz sela Gvoždani, Hasan, sin Abdulaha iz sela Zlotigošte, Haman, sin Abdulaha iz sela Rečice i Demir-han, sin Abdulaha iz sela Trnovice (45). To su sve sela iz okolice Fojnice, gdje su katolici bili starinci i najbolje u vjeri poučeni i sačuvani. Navedeni pak muslimani sve su odreda novoobraćenici, koji su kršćanska imena svojih otaca krili pod nazivom « Abdullah », sluga Božji.

Za prvoga progona g. 1516-1526, prema objelodanjenim izvorima, islamizirao se gotovo cijeli grad Hlivno, a bit će i dobar dio njegove okolice. Tada se morao gotovo potpuno islamizirati i Konjic i njegova bližnja okolica. Za vrijeme progona g. 1524 franjevački samostan u Konjicu bio je porušen, ali se više konjičkih franjevaca spa-

(42) Bašagić, n. dj. 29; Skarić, n. dj. 49 sl.

(43) Gl. gore s. 193 sl.

(44) Gore b. 31.

(45) FR 107.

silo bijegom. Tako: Matija Konjičanin, koji je g. 1532 bio gvardijan u obnovljenom samostanu u Fojnici ([46]) i fra Pavao Civić, provincijal bosanske provincije g. 1544 ([47]). Ovi i drugi poduzetni franjevci iz Konjica, svakako bi obnovili konjički samostan, kada su prestali progoni, da je tamo ostalo katolika. Ako pak konjički samostan poslije g. 1524 nije više nigda bio obnovljen, to nam govori, da su za vrijeme progona g. 1516 do 1526 katolici u Konjicu i okolici listom prešli na islam.

Drugi kraj, koji je za progona g. 1516-1526 prešao na islam, bila je okolica Foče, sjeveroistočna Hercegovina. Francuski putopisac Filip du Fresne-Canay kaže za Foču, u kojoj je g. 1572 prenoćio, da je tu sjedište sandžak-bega za Hercegovinu i da su svi muslimani u tim krajevima s kršćanstva prešli na islam i da su sada veliki neprijatelji putnika, naravno kršćana ([48]). Mi smo već spomenuli, da su u Foči g. 1477, 12 godina nakon pada Bosne, bila samo 3 muslimana ([49]). Ako su muslimani Foče i okolnih mjesta g. 1572 bili neprijateljski raspoloženi prema kršćanskim putnicima, premda su i sami s kršćanstva prešli na islam, to nam govori, da to nijesu bili nedavno poislamljeni kršćani, nego drugo ili treće koljeno onih kršćana, koji su prešli na islam najkasnije za progona g. 1516-1526.

Prvi veliki progon bosanskih katolika prestao je g. 1526. To nam govori sarajevski hudžet od 7. rujna 1527, kojim se dopušta fojničkim rudarima, da mogu obnoviti porušenu katoličku crkvu ([50]). To isto slijedi iz hudžeta iz iste godine, kada se obnovljeni franjevački samostan u Sutjesci oprašta poreza ([51]).

I u kanun-nami bosanskoga sandžakata od g. 1530 – premda se i u njoj ponavlja zakon o protudržavnom radu nevjernika, katolika i njihovih « popova » te o

([46]) N. dj. 107 (25).
([47]) Jelenić, *Izvori* 4; Božitković 45.
([48]) Dinić, *Tri francuska putopisca* 98 sl.; Bejtić, n. dj. 39 sl.
([49]) Gl. gore s. 186, b. 44.
([50]) Gore b. 45.
([51]) FR 107 (29).

postavljanju križeva uz puteve – ipak kanun-nama zakonsku odredbu stilizira u blažem obliku, jer traži, da valja svaki slučaj pomno ispitati, prije nego se pristupi kazni, a za križeve uz puteve kaže, da se ne ruše, nego jedino, kada se sami « sruše, neka ne dopuste, da ih poprave » ([52]). U kanun-nami za bosanski, hercegovački i zvornički sandžakat g. 1539 zakon o rušenju križeva i protudržavnom radu katolika i njihovih duhovnika potpuno je ispušten i cijela stara odredba bila je svedena samo na ovaj stavak: « A na onim mjestima, gdje nije bilo stare crkve, kasnije sagrađene crkve neka se poruše i razore » ([53]). U kanun-nami iz g. 1539 unesene su ove odredbe u korist katoličke raje:

« Ako bi neki rajetin sa svoje zemlje otišao, a netko drugi na njegovoj zemlji bio upisan, kada se kasnije taj rajetin opet vrati na svoje mjesto, neka mu kadije povrate njegovo zemljište ».

« Neka nitko ne ugnjetava raju, koja je na hasovima i drugim zemljama, i neka to ne dopuste » ([54]).

Ovaj blagi postupak s katoličkom rajom i obustava progona dogodili su se za druge (1526-1534) i treće (1536-1541) uprave Gazi Husrev-bega u Bosni. Kako valja izvesti iz navedene odredbe iz g. 1539 i sarajevskoga hudžeta od 7. rujna 1527, progonjena katolička raja bježala je iz jednoga kraja u drugi, a mnogi su dapače ostavili rođenu domovinu. Husrev-beg kao pametan državnik znao je, da se tim slabi rudarska i zemljoradnička proizvodnja u zemlji, a tim i snaga države, pa je progone katolika obustavio, čim je drugi put nastupio na upravu bosanskoga sandžakata. On je tome ostao dosljedan i za vrijeme svoje treće uprave u Bosni od g. 1536-1541.

5) - *Prijelaz na islam Hrvata katolika u Hercegovini*

Prije pada Bosne, za vrijeme bosanskoga kraljevstva, bogomilska sljedba bila je najraširenija u današnjem kotaru

([52]) *Kanuni* 43.
([53]) N. dj. 56.
([54]) N. dj. 57.

Konjicu, zatim u kotaru Rogatici u Bosni, te u kotarevima Nevesinju i Foči, koji su u srednjem vijeku pripadali Zahumlju, dotično današnjoj Hercegovini. Od svih 10 povjesno utvrđenih kuća bosanskih krstjana u Bosni i Hercegovini, u okolici Konjica nalazile su se četiri, i to u Seonici, Bradini, Biloj i Pod-gradom u samom današnjem Konjicu (55).

U srednjoj i južnoj Hercegovini, u predratnim kotarevima: Mostaru, Ljubuškom, Stocu, Ljubinju i Trebinju, bilo je također bogomilskih vjernika, ali u tim krajevima katolici su trajno zadržali većinu. Za te pak katolike brinuli su se, uz domaće popove glagoljaše, svećenici biskupije makarske, stonsko-korčulanske, trebinjske i dubrovačke te franjevci samostana dubrovačke republike i makarske krajine. I dobar dio plemstva tih krajeva pripadao je katoličkoj crkvi, tako Nikolići-Sankovići u srednjoj Hercegovini i Radivojevići-Vlatkovići u zapadnoj Hercegovini. Jedni i drugi bili su u rodstvu s bosanskom kraljevskom kućom (56). Kosače pak u sjeveroistočnoj Hercegovini pripadali su bogomilskoj sljedbi, napose Sandalj Hranić (1392-1435) i njegov sinovac herceg Stjepan (1435-1466).

Na obraćenju bogomila u današnjoj Hercegovini radili su franjevci iz samostana u Dubrovniku, Slanome i Stonu te oni iz Konjica. Ovaj samostan ne nalazi se među 35 najstarijih franjevačkih kuća u bosanskoj vikariji, koje navodi Bartul Pizanski g. 1385/90 (57). Po svoj prilici sagradio ga je kralj Stjepan Tomaš sredinom 15-st., kada je namjeravao otpočeti s istrebljenjem bogomila iz svoga kraljevstva. Papinski legat hvarski biskup Toma početkom g. 1455 pisao je fra Ivanu Kapistranu, vikaru vrhovnoga starješine franjevačkoga reda, da je kralj Toma podigao više franjevačkih samostana, da ti pobijaju bogomilsko krivovjerje u njegovu kraljevstvu (58).

(55) Mandić, *BiH* II 365-373.
(56) Mandić, *BiH* I 291-302 383-386.
(57) Pisanus 555 sl.
(58) « Serenissimus Rex [Stephanus Thomas] iam plures conventus seu loca aedificavit », Waddingus, ad an. 1454 (26).

U Konjicu je bila najveća potreba franjevačkoga samostana, jer se taj grad nalazio u sredini najjačega bogomilskoga prostora. Usto, konjički samostan sagrađen je na desnoj strani Neretve, na mjestu Pod, kako se tada zvao sjeveroistočni dio današnjega Konjica ispod brda Vrtaljice (59). Pod s konjičkim dijelom grada na desnoj obali Neretve činio je dio bosanske župe Neretve, koja je bila neposredno vlasništvo bosanske kraljevske kuće. Prema tome na tom mjestu moglo se samo s kraljevim odobrenjem ili njegovim radom podignuti franjevački samostan.

Rad na obraćenju bogomilskih vjernika u Hercegovini pojačan je g. 1454, kada je napuljski kralj Alfonzo I Aragonski (1442-1458), na molbu hercega Stjepana, poslao više napuljskih i sardinskih franjevaca, da u Hercegovoj zemlji narod utvrđuju u pravovjerju. Ovi su pak osnovali franjevačke samostante u Mostaru i Ljubuškomu (60). Uspjeh apostolskoga rada starih i novih franjevačkih misionara bio je toliki, da se između drugoga do g. 1511 obratilo na katoličku vjeru sveukupno stanovništvo grada Konjica, negdašnje središnje kule bosanskih krstjana (61).

U popisu bosanskoga sandžakata iz g. 872/73 (1468-1469) navode se nahije Rama i Neretva u vilajetu «Kralj» s desne strane rijeke Neretve, te druga nahija Neretva s lijeve strane Neretve u vilajetu Hercegovini (62). U svim tim nahijama već je tada bio neki broj muslimana. Kako se vidi iz statističkih podataka iz g. 1528/29, što ih je objelodanio O. L. Barkan, tada je u sjeveroistočnom dijelu hercegovačkog sandžakata: u Pljevljima, Prijepolju, Foči i Konjicu te Nevesinju i Nikšiću bilo 7.077 muslimanskih kuća (63) ili oko 50.000 muslimana. Većina ih je potjecala od bivših vjernika « bosanskih krstjana »,

(59) Gl. bujrulditju bosanskoga sandžaka Feriz-bega iz mjeseca srpnja 1511. AFHerc I 8 sl.
(60) Thallóczy, *Studien* 401; Mandić, *Osnutak* 10-12.
(61) Gl. gore b. 23.
(62) Okiç, *n. dj.* 117.
(63) Gore b. 15.

no jedan znatan dio morali su činiti i Hrvati katolici tih krajeva, koji su prešli na islam za prvoga progona katolika u drugom desetljeću 16-st.

Progon katolika, koji je g. 1516 putem posebnoga zakona otpočeo u bosanskom sandžakatu, imao je odjeka i u hercegovačkom sandžakatu. O tome imamo tragova u onodobnim zapisnicima papinske kurije u Rimu. Kada se radilo, da se imenuje nasljednik trebinjskoga biskupa Jure Kružića (1493-1513), u zapisniku konzistorija od 21. svibnja 1520, koji je sastavljen na osnovu nešto starijega izvještaja iz Hercegovine, zabilježeno je, da u trebinjskoj biskupiji, « iako se nalazi u nevjerničkim krajevima, ima mnogo svećenika i svjetovnjaka katolika » ([64]). Tri godine poslije toga, u buli pape Klementa VII od 26. studenoga 1523 piše, da u trebinjskoj biskupiji živi « nekoliko svećenika i svjetovnjaka katolika » ([65]). Ovo nam govori, da je između g. 1520 i 1523 veći broj katoličkih svećenika trebinjske biskupije ostavio zemlju, a svjetovnjaci katolici da su u velikom broju prešli na druge vjere ili se iselili iz svoje stare domovine.

Ovaj prvi progon katolika u hercegovačkom sandžakatu ipak nije bio okrutan kao onaj u bosanskom sandžakatu, gdje su bili spaljeni glavni franjevački samostani. U tadašnjem hercegovačkom sandžakatu nalazili su se franjevački samostani u Mostaru, Ljubuškomu, Zaostrogu, Imotskomu i Makarskoj. Svi su preživjeli ovaj prvi progon ([66]). God. 1538 franjevci samostana u Mostaru poslali su u Carigrad izaslanika, koji je ishodio ferman od sultana Sulejmana II, da mostarski franjevci mogu uvoziti redovničku robu preko Makarske bez carine ([67]). To nam govori, da su franjevci u hercegovačkom sandžakatu tada uživali mir i ugled te da su u gradu Mostaru imali bogatih katoličkih dobročinitelja, kada su mogli poslati u Carigrad posebnoga izaslanika i dobiti carski ferman, za što je trebalo lijepih novaca u ona vremena.

O velikom broju katolika u 16-st. u jugoistočnoj Hercegovini govori nam i anonimni mletački izvjestitelj, koji piše:

« Sjeverno od Dubrovnika u turskoj zemlji, zvanoj Popovo, nalazi se ravnica, koja sa zapada graniči s Neretvom, mletačkim posjedom; u toj ravnici ima 12.000 katolika » ([68]).

Pod Popovim poljem ovdje se razumijeva, kako se vidi iz samoga navoda, cijeli prostor od Trebinja do Neretve, dotično sva sela predratnoga kotara Ljubinje i jugoistočnoga dijela kotara Stolac, dotično kotarske ispostave Capljina. Ovaj veliki broj Hrvata katolika većim dijelom prešao je na islam i pravoslavlje za prvoga progona, koji smo već spomenuli, a napose za progona od druge četvrti 16- do početka 17-st.

Drugi, žestoki progon katolika u Hercegovini otpočeo je, kada je 1. muharema 946 (19. svibnja 1539) izdana opća kanun-nama za bosanski, hercegovački i zvornički sandžakat, koja je naređivala ovako:

« A na onim mjestima, gdje nije bilo stare crkve, kasnije sagrađene crkve neka se poruše i razore. Ako kadija u svom kadiluku ne postupi, bit će uzrok za njegovo otpuštanje » ([69]).

Ovaj put rušilo se nove crkve, koje su bile podignute u tursko doba, nakon što se pomnožao broj katolika naravnim prirastom i obraćenjem bogomilskih vjernika

([64]) « ... que licet in partibus infideliu(m) existat tamen q(uam) plures laici et presbiteri christani inhabtant », *Arch. Vat. Acta Vicecanc.* 2, fo. 149v. - Pisar je izmiješao red riječi, koji mora biti: plures presbyteri et laici christiani inhabitant.

([65]) « ... in cuius civitate et diocesi licet ecclesia ipsa in partibus infidelium existat nonnulli clerici et laici christiani habitabant », bula pape Klementa VII od 27. studenoga 1523, *Arch. Vat., Reg. Lat.*, 1454, fol. 5r.

([66]) U bujruldiji hercegovačkoga sandžaka Huseina sredinom travnja 1553 spominje se, da su ti samostani nauzgor (gl. dolje b. 80 sl.).

([67]) AFHerc I 22 sl. - Prema turskim izvorima Mostar je g. 1519 imao 73 kršćanskih i muslimanskih kuća (Šabanović, *Bos. pašaluk* 188 sl.).

([68]) « ... Sopra di Ragusa nello territorio turco nominato Poppovo vi è la pianura, la quale confina nella parte di maestro con la Narenta, stato veneto, nella qual pianura si ritrovano 12.000 cattolici », *Relazione di anonimo sec. XVI*, 201.

([69]) *Kanuni* 56.

na katoličku vjeru. Ali se također tušilo i stare crkve, koje su bile podignute prije turskog zauzeća, što zakon nije propisivao. Makarski biskup fra Bartul Kačić-Žarković (1615-1645) piše g. 1630, da je crkva Sv. Stjepana u srednjovjekovnom trgovištu Gabeli razorena oko g. 1540 ([70]), što potvrđuju i dubrovački izvori. Dubrovački franjevac fra Blaž iz Graca, koji je u svom rodnom mjestu i okolici misionario od g. 1589, tvrdi, da je u Neretvi, kako se negda nazivalo današnju Gabelu, u starim vremenima postojala veoma velika crkva Sv. Stjepana, koji je bila razrušena. O veličini stare crkve u Gabeli fra Blaž piše kao očevidac, jer je on u zidinama te crkve, koje su još stale nauzgor, podigao manju crkvu za službu neretvanskih katolika ([71]). Da je ta crkva bila razrušena, to je doznao od očevidaca, od kojih su mnogi živjeli u njegovo vrijeme i bili svjedoci rušenja stare crkve Sv. Stjepana. Uostalom, ne može biti sumnje, da je u velikom srednjovjekovnom dubrovačkom tržištu Drijevu, kako se tada zvala današnja Gabela, postojala velika katolička crkva prije turskoga zaposjednuća.

God. 1610 trebinjski biskup Ambrozije Gučetić pisao je Kongregaciji koncila u Rim: « U Popovu ima mnogo crkava, koje su nevjernici razorili i porušili, od kojih se vide temelji i zidovi i koje bi se lako mogle u prvotno stanje povratiti, kada bi netko dao potporu i pomoć » ([72]). Većina ovih brojnih kamenih crkava u Popovu polju morala je biti podignuta u slobodnim,

([70]) AFHerc 106. - Kada je K. D. Šeper, poslanik cara Karla V, putovao u Carigrad, početkom svibnja 1533 ladom je prošao pokraj današnje Gabele, gdje je vidio na uzgor staru crkvu Sv. Stjepana, koju on s okolnim kućama naziva « gradić Sv. Stjepana ». Crkva je bila tako velika i lijepa, da je Šeper mislio, da su je gradili « Grci » (gl. MATKOVIĆ 62).

([71]) « ... con una chiesa sola di S. Stefano, anticamente grandissima ... la quale per essere distrutta l'oratore operò e la fece restaurare facendo più piccola assai di prima, non havendo havuto modo di rintegrarla in tutto e per tutto », Izvješće fra Blaža iz Graca S. K. de Propaganda g. 1624, PANDŽIĆ, *De diocesi* 114.

([72]) « ... villa Popovo nuncupata, in qua sunt circiter quatuor casali catholicorum, sunt multe ecclesie, dirute et destructe ab infidelibus, quarum videntur fundamenta et muri, et facile pos-

predturskim vremenima, jer nije nimalo vjerojatno, da bi tolike crkve bile podignute u tursko doba. Najvjerojatnije je pak, da su ove crkve u Popovu polju bile porušene u drugom progonu g. 1539/40.

I kadijsko rješenje o franjevačkom samostanu u Mostaru početkom veljače 1553, govori nam, da je od rušenja franjevačke crkve u Mostaru, pa do povratka franjevaca u samostan, proteklo barem 10-12 godina ([73]). Iz toga valja zaključiti, da je franjevačka mostarska crkva bila porušena odmah na početku progona katolika u Hercegovini 1539/40.

Skadarski biskup fra Dominik Andrijaš i lješki biskup fra Benedikt Medjedović pisali su Kongregaciji de propaganda g. 1622, « da su katolički prelati i službenici, iz straha pred bijesom Turaka, pobjegli iz Hercegovine » ([74]), što je imalo za posljedicu, da su mnogi katolici prešli na pravoslavlje i islam ([75]). Oba spomenuta biskupa bili su rodom iz Popova polja. Andrijaš je rođen 1572, a Medjedović deset godina kasnije ([76]). O bijegu katoličkoga klera i prijelazu hercegovačkih Hrvata katolika na pravoslavlje i islam, oni su mogli čuti od svojih roditelja i mještana, koji su bili očevici događaja od g. 1540 pa do odrasle dobi obojice biskupa. O bijegu katoličkoga klera iz Hercegovine, napose iz trebinjske biskupije, i o otpadu katolika govori i isusovac Julije Mancinelli (1537-1618), koji je oko g. 1580 bio teolog dubrovačkoga nadbiskupa i mnogo se zanimao za sudbinu katolicizma u obližnjoj Hercegovini ([77]).

God. 1549 zasjeo je na stolicu velikoga vezira u Carigradu umni i razboriti Rustem-paša Hrvat i ostao na tom vrhovnom položaju u turskoj carevini sve do svoje smrti g. 1561 s prekidom od dvije godine, odnosno

sent in pristinum restitui, si aliquis preberet auxilium et favorem », PANDŽIĆ, n. dj. 109.

([73]) Gl. gore b. 35.

([74]) « ... li prelati e ministri cattolici per furore e spaventi de Turchi essendosi fuggiti ... », PANDŽIĆ, n. dj. 110.

([75]) Gl. dolje b. 89.

([76]) AFHerc 76-80.

([77]) Gl. DRAGANOVIĆ, *Massenübertritte* 27 sl.

1552-1554. Gd. 1550 Rustem-paša imenovao je svoga mladega i nadarenoga zemljaka Hrvata Mehmed-pašu Sokolovića (78) beglerbegom rumelijskim, pod kojega su potpadali svi balkanski sandžakati uključivo s bosanskim i hercegovačkim. Razboru i dalekovidnosti ovih dvaju velikih Hrvata ima se zahvaliti, da su pod konac četvrtoga desetljeća 16-stoljeća turske vlasti opet počele blaže i prijateljskije postupati s kršćanima na Balkanu, katolicima i pravoslavnima. Od g. 1548 do 1561 bosanski franjevci dobili su više fermana i sudskih rješenja, kojima se zaštićuju od progona i nasilja (79). Mi smo već govorili o kadijskom rješenju iz mjeseca veljače 1553, iz kojega se vidi, da su se franjevci povratili u Mostar g. 1552 i šerijatskim rješenjima ishodili, da im se povrati samostansko imanje i kuće (80). U pismohrani franjevačkoga samostana u Makarskoj postoji izvorna bujruldija hercegovačkoga sandžaka Husejinpaše iz početka mjeseca džumad-el-evela 960 po Hidž. (sredinom travnja 1553), kojom uzima u zaštitu franjevce hercegovačkih samostana Sv. Marije u Mostaru i Svete Gospode «Uznesenje Marijino 15. kolovoza) u Ljubuškom, Zaostrogu i Makarskoj. Nakon progona i rušenja crkava g. 1539/40 iznenađuje topli i prijateljski ton, kojim je pisana ova bujruldija. Ta pak u glavnim izvacima glasi ovako:

« Povod pisanju ove isprave je sljedeći: predašnji upravitelji [sandžakbezi] poštivali su i štitili duhovnike manastira Sv. Marije, u blizini Mostara, sv. Gospode, u blizini Ljubuškoga i u mjestima Zaostrogu i Makarskoj u hercegovačkom sandžakatu. Budući da su ti duhovnici vrijedni svakoga poštovanja, upravitelji su ih oslobađali od sandžakskih služba i od svih drugih tereta i o tome im davali svoja plemenita pisma. Sada su, iskazavši vjernost i ispravnost, došli k nama fra Pavao Soljanin s drugovima iz četiri manastira i zatražili, da ti manastiri budu oslobođeni od plaćanja taksa, kao što je to bilo i

(78) O Rustem-paši i Mehmed-paši Sokoloviću vidi dolje s. 406-413.
(79) Gl. FR 108 sl. (34-47).
(80) Gore b. 35.

u prošlosti. Njima je iskazano poštovanje i na njihovu zamolbu napisano je ovo pismo i uručeno im.

Tajnik vilajeta [hercegovačkoga sandžakata] bio je zapisao na duhovnike manastira Sv. Marije, blizu spomenutoga grada Mostara, paušalni razrez od 10 akči (godišnje). Ali veliki bezi [hercegovački sandžaci], koji su poštivali spomenute duhovnike, nijesu htjeli od njih uzimati spomenuti razrez, nego su ih oslobadali od toga. Sada im je izdata ova isprava o tome, da su oprošteni, kao što su i zatražili.

Nadamo se, da će naša poštovana braća, koja budu upravljali ovim visokocijenjenim vilajetom poslije nas, istu milost, kao što je ovdje napisano i rastumačeno, navedenima izvoliti iskazivati i potvrditi na opću i trajnu korist.

Pisano početkom mjeseca džumadi-evela 960 godine. U Bogom čuvanom mjestu Mosteru. Siromašni rob [Božji] Husejin » (81).

Međutim, promjenom prilika i nastupom novoga velikag vezira Ali-paše Semiza (Debeloga) iz Prače (g. 1560-1564) (82) ponovno su otpočeli vjerski progoni katolika u Hercegovini. Prema franjevačkoj predaji, g. 1563, u vezi s djelovanjem duvanjskoga biskupa Glasnića (Daniel Vocensis) bili su poruženi franjevački samostani u Mostaru i Ljubuškomu (83). Iz Ljubuškoga pak franjevci su se povukli u samostan Zaostrog, odakle su upravljali svojom župom, zvanom Veljaci, a neko vrijeme i župama u Brocnu, Blatu i Mostaru, koje su pripadale mostarskom samostanu (84). Prema staroj franjevačkoj predaji, koju je zabilježio fra Marijan Lekušić iz Mostara († 1742), mostarski franjevci, u nadi, da će opet moći obnoviti svoj samostan u Mostaru, dugo su se vrtili oko Mostara, po Brocnu, Imotskome i Makarskoj, dok nijesu g. 1584

(81) Izvorna bujruldija hercegovačkog sandžaka Huseina, koja se nalazi u arhivu franj. samostana u Makarskoj (Turski spisi). S turskoga preveo prof. Camil Avdić u Chicagu, komu se i ovom prigodom toplo zahvaljujem na usluzi.
(82) Bašagić, *Znameniti Hrvati* 11.
(83) Gl. AFHerc I 29-31.
(84) N. dj. 45.

došli u Živogošće i tu podigli samostan, da se odatle brinu za svoje župe u Mostaru, Broćnu i Blatu (85). Činjenica, da franjevci uz sva nastojanja nijesu mogli obnoviti svoje samostane u Mostaru i Ljubuškomu, govori nam, da je za progona tih godina veći dio Hrvata katolika u tim gradovima i u obližnjoj okolici prešao na islam.

U trebinjskoj i korčulansko-stonskoj biskupiji istočno od Neretve, nakon bijega katoličkih svećenika za prvih turskih progona, brigu o preostalim katoličkim vjernicima vodili su popovi glagoljaši. Tih je bilo malo i usto su, kako ih opisuje isusovac Julije Mancinelli, bili veoma neuki i slaba svećeničkoga života (86). U većini krajeva nije bilo ni svećenika glagoljaša. Biskup fra Dominik Andrijaš g. 1627 izvješćuje Kongregaciju de propaganda, da katolici u Stocu, u Dubravama i Podveleži, gdje ima 250 katoličkih kuća, nijesu vidjeli svećenika za 10-12 godina (87).

Kod takvih prilika nije čudo da je dobar dio tamošnjih Hrvata katolika prešao na pravoslavlje i islam. Ti su se prijelazi nastavljali tokom cijeloga 16- i 17-st., sada u ovome, a sada u onome kraju, uztrokovani uglavnom manjkom svećenika te nametima i pritiskom turskih vlasti ili nasilnih pojedinaca.

God. 1622 lješki biskup Benedikt Medjedović i skadarski biskup Dominik Andrijaš, oba rodom iz Popova polja, uputili su molbu Kongregaciji de propaganda, da

(85) Zlatović 53-56.

(86) « Sacerdoti latini, che non potendo soffrire e la servitù del Turco, e la penuria del vivere per la mancanza dell'entrate, havevan ceduto la cura di quell'anime abbandonate a preti rustici e ignoranti che con la zapa e coll'aratro procacciavano il vitto necessario a se, alle mogli e figli loro. Dalla mancanza de medesimi sacerdoti latini quasi tutti quei popoli erano divenuti di rito greco ... », Cellesi 114.

(87) « ... le quali da 10 et 12 anni non han(n)o visto Religioso alcuno ma andati alle liturgie de scismatici, se bene rarissime volte et appresso di loro fatto li sponsalitii se ben mai si sono scordati della fede cattolica et quello che han(n)o constretti di necessità non havendo li Religiosi loro », *Arch. Prop., Scrit. rif.* 146, fol. 264r.

bi se u Hercegovini obnovila stefanska biskupija. U tom pismu potanko su opisali stanje hercegovačkih katolika na istočnoj strani Neretve (88). Tajnik Propagande, dajući kratki sadržaj pisma, izmedu drugoga kaže, da « u onim i okolnim mjestima, kako se vidi, mnogi su katolici postali raskolnici i turci » (89).

Dvije godine kasnije, g. 1624, fra Blaž iz Graca, koji je 35 godina (90) misionario u svom rodnom mjestu i okolnim krajevima u srednjoj Hercegovini, pisao je Kongregaciji de propaganda, da su u prošlim vremenima u Gracu, oko Gabele i u drugim krajevima srednje i istočne Hercegovine, radi manjka svećenika i biskupa, « mnogi prešli na raskol i turcizam (= islam) », a također da i u novije vrijeme « prelaze na raskol i turcizam » (91), odnosno na pravoslavlje i islam.

U suvremenom opisu bosanskoga pašaluka, napisanomu oko g. 1624, piše, da s obje strane Popova polja « ima mnogo turskih sela », u kojima ima « do 800 kuća », tj. 5-6.000 muslimana seljaka, bivših Hrvata katolika (92).

God. 1629 katolici iz Neretve, Popova i Graca pišu Kongregaciji de propaganda, da je « veći dio tamošnjih katolika prešao na raskol i turcizam, jer nemaju svojih biskupa » (93).

Na 7. svibnja 1631 Kongregacija de propaganda stro-

(88) Podnesak dvojice biskupa iz g. 1622 objelodanio je Pandžić, *De dioecesi* 109-112.

(89) « ... in quei luoghi e nei circonvicini s'è già veduto, che molti cattolici si sono fatti scismatici e Turchi », *Arch. Prop., Scritt. rif.*, 382, fol. 113v; Draganović, *Massenübertritte* 29.

(90) « per spatio di 35 anni continui ... trentacinque anni sono stati aiutati dall'oratore », Relatio P. Blasii de Gradac an. 1624, Pandžić, n. dj. 112 i 114.

(91) « ... molti traboccano nella scisma et nel turcismo ... Perilche dette anime vanno traboccando nella scisma et turcismo ... et già tutti sono cascati nella scisma e tucismo », n. dj. 114sl.

(92) « ... vi è un lago chiamato Popovo, da una parte et dall'altra del qualle sono molte ville turchesche ... tutte le ville suddette posono far case nro 800 », Rakčt, *Prilozi* 179.

(93) « ... maggior parte di questi cattolici son trabucati nella scisma et turcismo ... », AB 286 (1268).

go je naredila trebinjskom biskupu Anticu, da češće osobno posjećuje svoju biskupiju, u kojoj su « mnogi katolici prešli na islam ili raskol » (36).

God. 1639 biskup Restić, Dubrovčanin, piše spomenutoj Kongregaciji, da je za vrijeme Antićeva (1615/39) biskupovanja u trebinjskoj biskupiji nekoliko katoličkih obitelji u Popovu « postalo turskima, a druge prigrlile raskolnički obred » (37).

Dne 16. srpnja 1644 zadarski dominikanac fra Josip M. Bonaldi, misionar u trebinjskoj biskupiji, Kongregaciji de propaganda pisao je iz Zurovića: da su « mnogi od njih (katolika trebinjske biskupije), radi manjka svećenika, prešli na grčki obred, drugi su postali turci, mnogi su umrli bez svetih sakramenata, a mnogi od 80 godina nijesu krizmani » (38).

God. 1703 trebinjski biskup Righi izvješćuje Kongregaciju de propaganda, da su nedavno tri katoličke obitelji prešle na islam, jer nijesu mogle platiti namet, koji je sultan, nakon bečkoga rata, bio nametnuo na kršćane (39). Kako vidimo iz izvješća trebinjskoga biskupa Bunića iz g. 1728 tokom prvih desetljeća 18-st. moralo je, iz istih razloga, biti više prijelaza na islam. Bunić se hvali, da njegovi vjernici više ne prelaze na raskol, « isko se događa, da pokoji, radi bijede, prigrli otomansku vjeru [= islam] » (40). U predašnjim vremenima, dok

(36) « ... plurimi catholici ad infidelitatem vel schisma transiere », AFHerc 112.

(37) « In Popovo sono mancate alcune case di cattolici da che è il presente vescovo: altre fattesi turche, altre abbracciando il rito dei scismatici » », Pandžić, n. dj. 118.

(38) « ... molti dei quali per mancanza del Sacerdote sono passati al rito Greco, et altri fattisi Turchi e molti morti senza li santissimi Sacramenti ... molti anco vecchi di 80 anni senza esser chresmati », *Arch. Prop., Scritt. rif.*, 127, fol. 155r; Draganović, n. dj. 32.

(39) « Essendo stato imposto dal Gran Turco un nuovo tributo testatico d'un zechino sopra tutti i cristiani, molti di questi, e precisamente tre cattolici e diversi scismatici della diocesi, si sono fatti Turchi per non haver havuto donde pagare il detto tributo », Pandžić, n. dj. 136.

su nalazili pravnu zaštitu u pravoslavnoj crkvi, katolici trebinjske biskupije više su prelazili na pravoslavlje nego na islam. Ali kada su se tijekom 18-st. i pravoslavni zamjerili turskim vlastima, jer su se i oni počeli boriti protiv svojih starih gospodara i očijukati s Rusijom, tada katolici više nijesu mogli nalaziti zaštitu u pravoslavnoj crkvi, pa su prelazili na islam.

Makarski biskup Nikola Bijunković nakon svoga pohoda u Mostaru i okolici g. 1721 pisao je u Rim, da je više tamošnjih kršćana prešlo na islam zbog toga, što tamo nijesu zalazili misionari (41).

Zadnju vijest o prijelazu Hrvata katolika na islam u trebinjskoj biskupiji imamo u izvješću trebinjskoga biskupa Sigismunda Tudišića (1733-1760) iz g. 1751. On piše, da je u njegovo vrijeme « jedno dvadesetak [katoličkih obitelji] zanijekalo sv. vjeru, od tih veći dio u župi Dubrave » (1). Tadašnja pak župa Dubrave obuhvaćala je sva sela sjeverno od Bregave između Neretve, Stoca i Veleži.

Za velikoga progona katolika u bosanskom sandžakatu (g. 1516-1526), franjevački samostan u Konjicu bio je spaljen g. 1524 (2). Za tih progona Hrvati katolici u mjestu Konjicu listom su prešli na islam tako, da franjevci nikada kasnije nijesu mogli obnoviti porušeni konjički

(40) « ... cosiché se bene accade che qualch'uno, ridotto dalla miseria, abbracci la fede ottomana, non v'è però forse esempio che alcuno siasi separato dalla Chiesa e dalla ubbidienza della S. Sede coll'abbracciare lo schisma », Pandžić, n. dj. 138.

(41) « Monsig. Biancovich Vescovo di Macarsca in data di 20 novembre dell' anno scorso [1721] ... passato di là a Mostar, e nelle ville adiacenti ... se v'andassero più spesso i missionari di questa Sacra Congregazione ... impedirebbero che molti cristiani non si facessero turchi, particolarmente giovanetti di buona indole e poveri, che non potendo pagare il tributo, perdono la fede, alletati dai Turchi con carezze e doni », *Arch. Prop., Acta*

(1) « Per dire il vero a tempo mio una ventina, calcolando bene, ha rinegato la s. fede, la massima parte nella parrocchia di Dubrave ... », Pandžić, n. dj. 156.

(2) Samostan u Konjicu, koji se nalazio u tadašnjem bosanskom sandžakatu, bio je g. 1524 spaljen, kada i drugi samostani toga sandžakata.

samostan. Ali iako bez vjerskoga središta i uporista, – samostana i župe, – katolici u selima konjičkoga kotara održali su se u katoličkoj vjeri još skoro 100 godina; na islam su pak prelazili postepeno tijekom druge polovice 16- i početkom 17-st. Prema istraživanjima M. Tayyba Okića iz Ankare u «Novom defteru» iz g. 1528/30 piše, da kršćani, naravno katolici, sela Orahovice, nedaleko od Konjica, drže neke posjede bivših « bosanskih krstjana », koje je seljacima dao « prokleti kralj » Tomaš (3). U defterima br. 7 i 8 u Ankari iz g. 1585 piše, da su kršćani držali stare baštine: baštinu Dragić u selu Gornji Zaporanj, nahija Neretva; baštinu u Zaslivlju, nahija Neretva; baštinu Cehnović i baštinu Hladić u Donjem Zapornju, nahija Konac-polje u okrugu Nevesinje. Iste g. 1585 spominje se, da dva posjeda drže kršćani i to po jedan u selu Sopotnici i Šelu u nahiji Neretva (4). U defteru br. 8 u Ankari iz g. 1585 piše, da u Gornjoj Blizni, nahija Kom u današnjoj glavatičevskoj župi, u posjedu Hasana i Mahmuda, sinova Ratkovih, imaju udio kršćani Vukosav, Cvitko i Vukašin (5).

H. Mehmed Handžić u svom djelcu *Islamizacija Bosne i Hercegovine* navodi, da se « u jednom mostarskom sidžilu poslije g. 1600 nalazi mnogo muslimanskih imena s nemuslimanskih imenima otaca ». Radi se o muslimanima iz gornje Neretve, koji su morali prijeći na islam tek koncem 16- ili početkom 17-st. (6). Ivan Fr. Jukić g. 1851 zabilježio je, da su zadnji kršćani u neretvanskoj nahiji prešli na islam prije 150 godina, dakle oko g. 1700 (7).

U zapadnoj Hercegovini, na desnoj strani Neretve, islamizacija je najranije morala prodrijeti u Drežnicu; u izvornom defteru bosanskoga sandžakata iz g. 872/73 po Hidž. (1468/69), uz Mostar i Blagaj, navodi se Drežnica kao turska nahija (8). Drežnica je u dubokoj kotlini, okružena visokim planinama, pa je i u stara vremena, kao i danas, sa svih strana bila teško pristupačna, osim uskim prodorom rječice Drežanjke prema Neretvi. Ako je g. 1469 bosanski pašaluk u tom teško osvojivom kraju imao svoju nahiju, znači da je dobar dio Dreznjaka, odmah iza osvojenja Bosne g. 1463, bio prešao na islam. To nam govori, da su Drežnjaci u većini morali biti vjernici bosanskih bogomila. Međutim, u mjestu Križevi, u zaseoku Svetac u Drežnici, sačuvalo se do danas više križeva, urešenih poput srednjovjekovnih stećaka. Stručnjaci stavljaju te križeve pod konac 15- ili pak u početak 16-st. (9). To nam govori, da su se katolici u Drežnici održali do konca 15- i početka 16-st. Među njima je pak moralo biti i bolje stojećih ljudi, dok su svojim pokojnicima mogli podizati velike, bogato urešene križeve.

Drežnjački Hrvati katolici morali su prijeći na islam tijekom 17-stoljeća. Prema popisu Hrvata katolika u Hercegovini iz g. 1768 u Drežnici su tada bile samo tri katoličke kuće, i to, kako se čini, doseljene iz sela Rakitna (10). U Drežnici sve do zadnjega rata Hrvati muslimani činili su dvije trećine sveukupnoga pučanstva.

U Mostaru i u svim varošima i trgovištima zapadne Hercegovine: u Čapljini, Gabeli, Ljubuškom, Vitini te u Tomislavgradu ili Duvnu, muslimani su za cijelo vrijeme turske vladavine gotovo isključivo sačinjavali stanovništvo tih mjesta. I u okolnim selima bilo je nešto prijelaza na islam, ali samo pojedinačnih obitelji. U nešto većem broju bilo je muslimanskih kuća po selima oko Mostarskoga Blata, u Brotnu, oko Čapljine, Ljubuškoga i Tomislavgrada ili Županjca. U onim pak selima, gdje je muslimana bio neznatan broj, ti su zadnjih godina turske vladavine i poslije g. 1878 izumrli ili su se iselili u gradske varoši. Do zadnjega rata muslimani su sačuvali apsolutnu većinu samo u selima Dobrču i Raštanima kod Mostara, u Jasenici kod Gabele, u Gradskoj kod Ljubuškoga i u Omerovićima kod Duvna (11).

(3) Okić, *Les kristians* 128 (15).
(4) N. dj. 123 i 125, E.
(5) N. dj. 129.
(6) Handžić, *Islamizacija* 32
(7) Jukić, *Zemljopis* 38, 2. izd. 366.
(8) Okić, n. dj. 117.
(9) Bešlagić, *Stari krstovi* 179-188.
(10) Gl. Mandić, *Chroati catholici* 26 i 133.
(11) Gl. *Popis stanovništva* 178-184 208.

U selima zapadne Hercegovine Hrvati katolici uvijek su činili većinu pučanstva. U tim krajevima nije nigda bilo općega, masovnoga prijelaza na islam. U pograničnim zemljama, kao što su bile Ugarska, Slavonija, primorska i zagorska Dalmacija, iz praktičnih razloga Turci nijesu pravili velik pritisak za prijelaz na islam. To nijesu radili ni u zapadnoj Hercegovini, koja se donekle smatrala pograničnim krajem. Usto su za katolike u zapadnoj Hercegovini vodili duhovnu brigu domaći franjevci samostana u Mostaru i Ljubuškom do g. 1563, a poslije toga iz novih samostana u Zaostrogu i Živogošću.

U sačuvanim izvorima prvi put se spominju franjevačke župe u zapadnoj Hercegovini g. 1599, i to u Veljacima, Gabeli, Međugorju, Broćnu, Blatu i Mostaru [12]. God. 1608 splitski nadbiskup Markantun de Dominis kaže, da je duvanjska biskupija « prepuna katolika » [13]. Sibenski kanonik, don Tadija Milinić, slijedeće g. 1609 tvrdi, da je tada duvanjska biskupija imala oko 14.000 katolika [14]. Oba pak u duvanjsku biskupiju uključuju sve krajeve, koji su tada bili pod turskom vlašću, od Cetine do Neretve i od mora do Rame [15].

U opisu bosanskoga pašaluka iz g. 1624, koji se oslanja na popis bosanskoga vezira Ibrahim-paše Memibegovića, iz g. 1620, za zapadnu Hercegovinu navode se ovi podaci: u blizini Vrgorca ima 15 sela sa 5-6 tisuća ljudi sposobnih za oružje, prema tome oko 25.000 duša [16]. Izvještaj pak navodi, da oko Ljubuškoga ima do 50 sela, ali ne navodi broj stanovnika, pa ni onih sposobnih za oružje; taj je broj – po našemu mišljenju – uključen pod Vrgorcem [17]. Oko Gabele pak ima nekoliko sela, ali dosta udaljenih od grada. U selima oko

(12) AFHerc 45.
(13) « Diocesis episcopatus Delminiensis ... hominibus catholici romani ritus plenissima », N. dj. 53.
(14) « ... nella diocese di Dalma, et computata la Dalma, Craina et altre ville di esso vescovato ... credo che non passano quatordici millia anime catoliche in tutto », N. dj. 54.
(15) Gl. b. 13 sl.
(16) Rački, *Prilozi* 175.
(17) N. dj. 178.

Mostara ima do 2.000 kuća [18]. U Duvanjskom polju ima oko 800 kuća [19].

Atanazije Jurjević u svom izvještaju iz g. 1626 o zapadnoj Hercegovini daje ove brojčane podatke: oko Vrgorca u raznim selima, koja su blizu tvrdave, ima 5-6 tisuća ognjišta (kuća) [20]. Gabela, trgovište i tvrdava, može podići do 200 ratnika. Ima nekoliko sela okolo, koja su dosta udaljena od toga mjesta [21]. Oko Mostara ima velik broj sela s nepoznatim brojem stanovnika [22]. Oko Županjca ima mnogo sela s više od 1.000 kuća. Varoš Konjic ima 300-400 kuća [23].

Iz ovih dvaju izvještaja mora se izvesti, da je oko g. 1620 bilo u današnjoj zapadnoj Hercegovini, bez grada Mostara, oko 40.000 stanovnika, a većina ih je pripadala katoličkoj vjeri.

Biskup fra Dominik Andrijaš g. 1629 tvrdi, da je tada u župama Broćnu i Blatu u zapadnoj Hercegovini bilo 530 obitelji, a to znači oko 4.000 duša [24]. Makarski biskup fra Bartul Kačić-Žarković g. 1630 izvješćuje Kongregaciju de propaganda, da župama zaostroškoga samostana, u Blatu i u Broćnu, ima oko 300 kuća, a župi Čitluku (Gabeli) oko 100 kuća, u župi Ljubuškomu 120 kuća, koji imaju svoga vlasništva, te mnogo drugih, koje nemaju ništa svoga, nego žive i rade u vinogradima i posjedima Turaka. Ove dvije župe pripadaju samostanu u Zaostrogu. Samostan u Imotskome brine se za župe u Sovićima i Drinovcima, koje sa župom Kamenim Mostom imaju kuća. U Duvnu su dvije župe sa 200 kuća, o kojima vodi brigu samostan u Rami [25].

Kako se čini, u ovom izvještaju biskup Kačić navodi samo one katoličke kuće, koje su imale svoj vlastiti posjed i mogle pridonositi za izdržavanje župnika. Prema tome

(18) N. dj. 177.
(19) N. dj. 178.
(20) Georgiceo 137.
(21) N. dj. 137.
(22) N. dj. 138.
(23) N. dj. 138.
(24) Andriassi 57.
(25) AFHerc 105-107.

u zapadnoj Hercegovini s Duvnom bilo je g. 1630 preko 1.000 katoličkih kuća (oko 8.000 duša), koje su imale vlastitoga posjeda. To su, kako mislimo, bile one katoličke obitelji, koje su stupile u tursku vojničku službu. No još veći broj katoličkih obitelji morao je biti bez posjeda.

U opisu svoga pohoda po hercegovačkim župama g. 1663 makarski biskup fra Marijan Lišnjić piše, da je u župi Raška Gora krizmao 1.000 djece, a odraslih, naravno, već krizmanih, da ima 560 (26). Ta je župa istovjetna sa takozvanom župom Mostar, koja se tada protezala od Neretve do Rakitna i od Dreznice do Mostarskoga Blata.

Za bečkih ratova (1683-1699) i za mletačkoga rata g. 1715/16 iselilo se Hrvata katolika iz Rame i Duvna 5.000 (27), a iz župa: Mostar, Blato i Broćno 6.000 (28). Koliko se pak Hrvata katolika za tih ratova iselilo iz područja Čapljine, Gabele i cijeloga Ljubuškoga kotara, podaci još nijesu proučeni i objavljeni. Vrlo je pak vjerojatno, da će broj iseljenih katolika iz toga područja prekoračiti broj iseljenika iz župa mostarskoga kotara.

Opisujući stanje katolika nakon bečkih ratova fra Ivan Kr. de Vietri, pohoditelj bosanske provincije g. 1708 piše, da je župa Mostar imala 90 kuća, Broćno 100, Blato 100, Ljubuški 70, a župe Gabela, Drinovci, Gorica i Duvno mali broj (29). Međutim g. 1721 makarski biskup Nikola Bijanković izvješćuje Kongregaciju de propaganda, da je njegovoj svečanoj misi i euharistijskom ophodu u Smrčinjaku kod Mostara prisustvovalo 6.000 katolika (30). Vietrijeve su brojke premalene, a one biskupa Bijankovića barem za dva puta uvećane. Prema točnom popisu apostolskoga vikara biskupa fra Pavla Dragićevića u hercegovačkim župama: Mostaru, Mostarskom Blatu, Broćnu,

(26) *Arch. Prop.*, vol. 436, fol. 499r.
(27) Zlatović, n. dj. 153 sl.
(28) AFHerc II, ad an. 1716 (netiskano).
(29) Batinić, *Njekoliko priloga* 88 92 sl.
(30) *Arch. Prop., Scritt. riferite*, vol. 634, ad Congr. 13. IV. 1722, n. 17 s. pag.).

Veljacima, Drinovcima, Posušju i Duvnu bilo je g. 1743 1.284 kuće i 11.387 duša (31). Prema popisu njegova nasljednika biskupa fra Marijana Bogdanovića g. 1768 u tim župama, zajedno sa župom Roško polje, koja se odcijepila od Duvna, bilo je 1.480 obitelji i 14.309 katoličkih duša (32). Dosljedno tome g. 1708 u cijeloj zapadnoj Hercegovini s Duvnom moglo je biti oko 8.000, a g. 1721 nešto preko 9.000 Hrvata katolika.

U trebinjskoj biskupiji bilo je Hrvata katolika: g. 1684, 400 kuća i oko 3.000 duša (33); g. 1703, 320 kuća i 2.200 duša (34); g. 1751, 3.009 duša (35).

Poslije bečkih ratova među Hrvatima katolicima nije bilo prilježa na islam. Jakim naravnim prirastom oni su stalno rasli unatoč pomoru od čestih zaraznih bolesti i glada (36). Prema *Sematizmu* fra Petra Bakule u cijeloj Hercegovini, zapadnoj, sjevernoj i istočnoj, g. 1867 bilo je 76.422 Hrvata katolika (37), koji se broj g. 1933 popeo na 167.653, da g. 1939, uoči drugoga svjetskog rata, desegne broj od 186.646 duša (38).

6) - *Prijelaz na islam katolika u « Turskoj Hrvatskoj »*

Po najstarijoj plemenskoj razdiobi hrvatskih zemalja, koja je nastala odmah kod dolaska Hrvata na Jadran g.

(31) Mandić, *Chroati catholici* 25-29 80-97.
(32) N. dj. 109-135.
(33) *Relatio ep. A. Primović an. 1684*, Pandžić, *De dioecesi* 120.
(34) *Relatio ep. A. Righi an. 1703*, Pandžić, n. dj. 131.
(35) *Relatio ep. S. Tudisić an. 1751*, Pandžić, n. dj. 146.
(36) Za bečkih ratova (1683-1699) vladala je po svoj BiH velika glad. Za kuge g. 1729/32 umrlo je 5.000 katolika. God. 1760-1763 vladala je kuga. God. 1770 bila je velika suša, glad i kuga. U Hercegovini je tada umrlo 6.106 katolika. God. 1781-1785 za « velike kuge » umrlo je u BiH 20.000 katolika, a drugih preko 100.000 duša (*Kreševski ljetopis*). God. 1813-1817 vladala je kuga po svoj BiH, najviše je satrla Hrvate muslimane (fra Ivan F. Jukić). God. 1831 vladala je jaka kolera, itd. O zaraznim bolestima i pomorima stanovništva BiH napisat ćemo posebnu raspravu.
(37) Bakula 197.
(38) [D. Mandić], *Schematismus* 159; Draganović, *Opći šematizam* 554.

626, ili najkasnije na duvanjskom saboru g. 753, bosanskoj samoupravnoj jedinici bile su doznačene zemlje od Borja-planine i Vranice na istok do rijeke Drine. Zemlje zapadno od Vranice i Borja-planine do slovenske granice te od Jadrana do Petreve Gore bile su dodijeljene zapadnoj ili Bijeloj Hrvatskoj. To je bila glavna i središnja hrvatska samoupravna jedinica, kojom je neposredno upravljao vrhovni vladar svih Hrvata. Kada su u drugim hrvatskim plemenskim jedinicama prevladali plemenski nazivi, Bijela Hrvatska ostala je trajno, sve do turskih vremena, glavni nositelac hrvatskoga imena i hrvatske državnosti. Već od početka 10-st. bizantski pisci hrvatsku središnju jedinicu nazivlju jednostavno «Hrvatska»(39), a od kralja Petra Krešimira IV (o. 1056-1073) službeno nosi naslov kraljevina Hrvatska i Dalmacija (40). Hrvatske zemlje između Drave, Dunava i Save, uključivo s Bosanskom Posavinom, nosile su naziv: kraljevina Slavonija (41).

Nakon smrti bizantskoga cara Emanuela Komnena († 1180), koji je privremeno bio zaposjeo cijelu kraljevinu Hrvatsku i Dalmaciju, bosanski ban Kulin zauzeo je zemlje u poriječju Vrbasa i Sane i priključio ih staroj Bosni pod imenom « Donji Kraji » (42). Hrvatski banovi Šubići (1301-1321) Donje Kraje opet su povratili kraljevini Hrvatskoj, dok ih nije bosanski Stjepan II Kotromanić g. 1323 ponovno priključio bosanskoj banovini (43). Uza sve to ovi krajevi, sve do turskih vremena, imali su samoupravu u bosanskoj državi i sačuvali su spomen, da te zemlje pripadaju užoj Hrvatskoj. Kada su Turci zauzeli Donje Kraje i Pounje, domaći i strani pisci nazvali su te krajeve « Turska Hrvatska », tj. dio kraljevstva Hrvatske i Dalmacije, koji je pao pod Tursku i kojom Turci vladaju (44).

(39) RP 68-76 438-442 471-482.
(40) Gl. DC 51 56 62 64-97 106 itd.; *Priručnik* 248-254 268 sl. 285-288.
(41) N. dj. 322-369; Mandić, *BiH* II 54-62.
(42) Mandić, *BiH* I 112-117.
(43) N. dj. 237-243 250-255.
(44) N. dj. 178-185.

Jugoistočni kut « Turske Hrvatske », odnosno gornje poriječje rijeke Vrbasa s gradovima Susidom, Veselom Stražom i Pruscem (Biograd, Akhisar) pao je konačno u turske ruke g. 1501 (45). Jajce, glavni grad i uporište jajačke banovine, palo je početkom siječnja 1528 (46). Brod, Kubaš i Stara Gradiška s Posavinom između rijeke Ukrine i Vrbasa, pali su 1530 do 1535 (47). Daljnje dijelove « Turske Hrvatske » Turci su osvojili ovim redom: Banju Luku i Dubicu g. 1538, Kostajnicu 1556, Novi na Uni 1560, Krupu 1565, Bužim 1576, Ripač 1591, a g. 1592 Bihać, glavni grad tadašnje slobodne Hrvatske (48).

Kada je g. 1521 pao Biograd, s njim je pao i istočni dio Srijema (49). God. 1526 za pohoda na Mohač Turci su zauzeli ostali dio Srijema te istočnu Slavoniju s Osijekom (50). Na 1. siječnja 1537 pala je Požega (51). God. 1552 Turci su zauzeli Viroviticu i Čazmu i doprli do svoga najzapadnijega posjeda u sjevernom dijela hrvatskih zemalja (52).

U crkvenom pogledu Donji Kraji pripadali su bosanskoj biskupiji, bosanska Posavina od Ukrine do Une zagrebačkoj, a Pounje kninskoj biskupiji (53). Kako znamo iz zapisa Ivana Arhiđakona goričkoga iz g. 1334, zagrebačka biskupija imala je na području kasnije « Turske Hrvatske » dubički arhidakonat s tri okruga (districtus): dubički sa 11, sanski sa 22 i vrbaški s 13 župa (54). U budućoj Turskoj Hrvatskoj prije pada Bosne franjevci su imali vrbasku kustodiju sa samostanima: u Veseloj Straži, Jajcu, Grebenu, Glažu, Novomu, Cetingradu, Oto-

(45) Šabanović, *Bos. pašaluk* 152.
(46) Mandić, n. dj. 162-165.
(47) Laszowski I 453 sl.; Šabanović, *Bos. pašaluk* 177 i 179.
(48) N. dj. 83 sl. 176 180.
(49) Mesić, *Hrvati;* Jireček-Radonić II 208 sl.
(50) Šabanović, n. dj. 56-65.
(51) N. dj. 59.
(52) Klaić, *Pov. Hrvata* III/1 186-192; Šabanović, n. dj. 61-67.
(53) Gl. Draganović, *Katolička crkva* 178-195.
(54) *Starine* IV 211; Klaić, *Pov. Bosne* 191; Šerić, *Katoličke crkve* 72-88.

ki, Krupi i Bihaću (55). Dominikanci su pak imali svoje samostane u Dubici i Bihaću; ivanovci u Dubici, Hresnu, Ivanjskoj i Moštanici, a pavlini u Dubici (56).

Do konca 12-st. sve je pučanstvo na području buduće Turske Hrvatske pripadalo katoličkoj vjeri. Nije poznato, da je i kasnije na području zagrebačke i kninske biskupije bilo vjernika druge vjere u primjetljivoj mjeri. Jedino su Donji Kraji, koji su pripadali bosanskoj biskupiji, tokom 13-stoljeća bili zaraženi bogomilstvom. Neko vrijeme i kneževska kuća Donjih Kraja, Hrvatinići, pripadala je bogomilskoj sljedbi, među njima se osobito isticao Hrvoje Vukčić Hrvatinić (o. 1350-1416). Radom franjevaca i potporom Jurja Vojsalića-Hrvatinića (1434-1452) Donji Kraji bili su očišćeni od bogomila još prije njihova izgona iz Bosne g. 1459 (57). Od tada, pa do pada pojedinoga kraja pod Turke, u cijeloj budućoj Turskoj Hrvatskoj nije bilo pripadnika nijednoga drugoga naroda, nego samo Hrvata, ni druge vjere, osim katoličke.

Za čestih turskih provala i dugih borba jedan dio Hrvata katolika između Vrbasa i Une izginuo je, drugi dio odveden je u tursko ropstvo, a neki su iselili u zapadne hrvatske krajeve te u Sloveniju i Austriju. Ali ipak većina naroda ostala je na svojim ognjištima. Radoslav Lopašić, vanredni poznavalac povijesti Turske Hrvatske, o tome piše ovako: « Većina je [naroda] ipak ostala na očinskoj grudi, pokorila se turskoj vlasti i primila Koran. To je bilo tim lakše, što su se mnogi kmetovi, tlačeni dozla boga od svoje vlastele, bili uzrujali i naginjali turskoj vlasti, samo da budu u životu i imetku što više poštedeni » (58).

Hrvatski ban Nikola Zrinski pisao je g. 1552: « Narod je već tako zdvojan, da su neka sela pisala sultanu, da će mu se predati, ako ih oslobodi pljačkanja » (59). U

(55) Draganović, n. dj. 206; Mandić, *BiH* II 473-482.
(56) Draganović, n. dj. 205 sl.; Šerić, n. dj. 72-88; Buturac, *Povjestni priegled* 131-152.
(57) Mandić, *BiH* II 493-504.
(58) Lopašić, *Bihać* 8.
(59) Klaić, *Pov. Hrvata* III/1 190 sl.

nekim mjestima, osobito u Slavoniji, narod je silio zapovjednike tvrđava, da ih predadnu Turcima. Takvi su doševno već bili pripravni da prime islam.

Lopašić dobro primjećuje, da su somatološke oznake današnjih domaćih muslimana i katolika u Turskoj Hrvatskoj, koja se danas obično naziva Bosanska Krajina, istovjetne, a napose pak, da i jedni i drugi govore istim štokavsko-ikavskim govorom, kako su u tim krajevima govorili Hrvati u srednjem vijeku. Srbi pravoslavni u velikom dijelu imaju druge somatološke oznake i govore ijekavskim narječjem, jer su oni većinom potomci slavi-ziranih Vlaha, koji su se u Tursku Hrvatsku doselili iz istočne Hercegovine i sjeverozapadne Crne Gore (60).

Suvremeni protestantski pisac, Slovenac Primož Trubar, zabilježio je g. 1562 ovo: « Kada su Turci izdajom zauzeli grad Kostajnicu (Costananetz) prije pet ili šest godina, protjerali su 40.000 naroda sa svojih selišta » (61).

Turci su znali, da se snaga države osniva na brojnom pučanstvu, napose na seljačkom svijetu, koji svojim proizvodima i porezima podržava državu. Zbog toga Turci nigda nijesu gonili narod iz osvojenih zemalja, nego su, naprotiv, nastojali, da ga zadrže u zemlji. Ako pak suvremeni pisac Primož Trubar, koji je vjerojatno s mnogim izbjeglim Bošnjacima i sam govorio, tvrdi, da su Turci protjerali do 40.000 naroda s njihovih ognjišta u bližoj i daljnjoj okolici Kostajnice, to je moglo biti samo neizravno: nijesu imali povjerenja u Hrvate katolike, pa su tražili, da prijedu na islam. Većina se domaćih Hrvata katolika tome zahtjevu morala pokoriti i islam prihvatiti. Ali jedan dio radije je napustio rodnu grudu, nego da ostavi svoju vjeru.

Uza sve gubitke iseljenjem i prijelazom na islam i pravoslavlje, jedan znatan dio starih Hrvata katolika u Turskoj Hrvatskoj, koja se danas zove Bosanska Krajina, ostao je vjeran katoličkoj vjeri. Benedikt Kuripečić, koji je g. 1530 i slijedeće dva puta proputovao sjevernu Bo-

(60) Gl. dolje Dio četvrti, s. 531 sl.
(61) *Starine* 39 69.

snu s jednoga na drugi kraj, i o stanju zemlje pomno se raspitivao i bilješke pravio, više puta naglasuje, da su katolici starosjedioci i da čine veliku većinu pučanstva u donjoj Bosni, kako on zove zapadnu i srednju Bosnu. Uz katolike Hrvate bilo je doseljenih Turaka i Vlaha, vojnika i državnih službenika, ali Kuripečić posebno ističe, da je sultan, kada je zauzeo Bosnu, ostavio u zemlji staro katoličko pučanstvo, da obraduje tlo (62). To znači, da su se dvije godine poslije pada jajačke banovine, kada je veći dio današnje Bosanske Krajine već bio pao pod Tursku, brojni starosjedioci katolici nalazili na svojim starim mjestima i dalje obrađivali svoju djedovinsku zemlju.

O velikom broju Hrvata katolika u Turskoj Hrvatskoj koncem 16- i početkom 17-st. govori nam i poziv nadvojvode Ferdinanda kršćanima katolicima u Pounju na ustanak g. 1596 i razni zaključci ratnoga vijeća u Gracu g. 1598-1602 o naseljenju katolika iz toga područja u austrijskim zemljama (63). God. 1623 fra Pavao Papić i fra Juraj Neretvanin u svom izvješću u Rimu kažu, da u Banjoj Luci i okolici živi mnoštvo « turaka » i kršćana katolika (64). Atanazije Jurjević g. 1626 piše, « da u samom gradu Banjoj Luci ima 4.000 kuća, od kojih je 200 katoličkih i 50 pravoslavnih kuća (65). Između Vrbasa i Une sve do bečkih ratova g. 1683/99 postojalo je 16 katoličkih župa (66). Veći dio tih iselio se je koncem 17- i početkom 18-st. Ali jedan dio ipak ostao je na svojim pradjedovskim ognjištima. Među tim starim katolicima bosanski franjevci reorganizirali su 7 župa prije g. 1743 (67). Potomci tih starih Hrvata katolika čine i danas glavni dio Hrvata katolika banjalučke biskupije.

(62) Gl. dolje s. 254, b. 75.
(63) Lopašić, *Spomenici Hrv. krajine* I 217 sl. 266 sl. 269 sl. 298 311 sl.
(64) « Valde habitata tam a Turcis quam a christianis [catholicis] », *Relatio an. 1623*, 225.
(65) *Starine* 17, 126.
(66) Draganović, *Katalog* 89-126.

7) - *Prijelaz na islam Hrvata katolika u Slavoniji*

U pismohrani Predsjedništva vlade u Carigradu postoje na turskom jeziku izvorni defteri s popisom pučanstva u Slavoniji, i to popis požeškoga sandžakata iz godine 952/1545 u defteru br. 243; popis pakračkoga sandžakata iz g. 971/1563 u defteru br. 348, te popisi požeškoga sandžakata u defteru 486 iz g. 977/1569 i br. 672 iz g. 987/1579 (68). Ali, nažalost, podaci tih popisa još uvijek nijesu objelodanjeni. Međutim, mi ipak znamo iz zapadnih izvještaja, napose onoga Atanazija Jurjevića, da je g. 1626 požeški sandžakat mogao dati 15.000, a cernički (pakrački) 5.000 vojnika. Od toga je gradskih ljudi bilo nešto manje od trećine, a sela su davala više od dvije trećine. To nam govori, da je tada bilo u Slavoniji najmanje 80.000 muslimana, od toga po selima preko 50.000 duša (69).

Tade Smičiklas (70), a za njim Mehmed Handžić (71) i drugi misle, da su se slavonski muslimani doselili iz Bosne, pa prema tome da nije bilo mjesnih Hrvata katolika, koji bi prelazili na islam.

Istina je, da je iz Bosne došla većina posada turskih tvrđava u Slavoniji, i uz njih njihove obitelji te izvjestan broj maloobrtnika i trgovaca po gradovima, koji su svuda pratili vojsku u novoosvojenim zemljama. O tome nam govori Benedikt Kuripečić g. 1530 (72) i Evlija Čelebija g. 1660/64 (73). Ali nije nikako vjerojatno, da su bosanski seljaci muslimani ostavljali svoja bosanska sela i naselili ona u Slavoniji. Seljak teško ostavlja svoju rodnu grudu, ako ga na to ne prisili siromaštvo i manjak zemlje u starom, rodnom kraju. Mi smo pak već napomenuli, da pučanstvo u Bosni prije konca 15-st. nije doseglo onaj broj,

(67) Mandić, *Chroati catholici* 32-47 104 sl.
(68) Sabanović, *Bos. pašaluk* 107 sl.
(69) *Starine* 17, 145 sl.; Smičiklas, *Dujestogodišnjica* 4-6.
(70) N. dj. 7 i 14.
(71) Handžić, *Islamizacija* 31 sl.
(72) Kuripečić 31.
(73) Čelebija 138. Gl. Skarić, *Sarajevo* 66.

koji je imalo zadnjih godina bosanskoga kraljevstva (76). Dosljedno, za vrijeme osvojenja Slavonije, muslimanski seljaci u Bosni nijesu bili još iskoristili svu zemlju, koju su imali na raspolaganju u Bosni, pa nije vjerojatno, da su ostavljali svoj rodni kraj i preseljavali se u Slavoniju. Zato, postanak muslimana po slavonskim selima valja tražiti u islamiziranju domaćih seljaka Hrvata katolika. Kada su osnovani slavonski sandžakati, i to: požeški 1538 i čazmanski g. 1557, koji je kasnije prenio sijelo u Pakrac, odnosno u Cernik (77), strane su posade malo pomalo bile zamijenjene s posadama, koje su bile stvorene od mjesnih slavonskih muslimana iz gradova, ali najviše iz sela. Kako pak po općem zakonu života gradsko pučanstvo izumire i obnavlja se iz okolnih sela, okolni muslimani seljaci, potomci starih slavonskih Hrvata katolika, doseljavali su se u obližnja gradska naselja i ta obnavljali i umnožavali. Na taj način za kojih 100 i nešto više godina slavonski muslimani, po selima i gradovima, bili su velikom većinom potomci starih slavonskih Hrvata katolika.

Da je velik broj slavonskih Hrvata katolika prešao na islam, svjedoče nam stari vjerodostojni izvori. Na prvom mjestu navodimo svjedočanstvo isusovca Bartola Kašića, koji je g. 1612 i 1613, po naredbi pape Pavla V (1605-1621) osobno posjetio Srijem, Slavoniju i predjele Pećuha i Temišvara (78). Nakon povratka, još tokom 1613, on je podnio papi više predstavaka, u kojima je opisao crno stanje katolika u navedenim pokrajinama. Kašić se napose tuži, da biskupi ima 60 godina ne posjećuju te krajeve i da je velik manjak svećenika. U jednoj od tih predstavki on piše:

« U negdašnjoj kraljevini Slavoniji, među rijekom Savom i Dravom, ima 30.000 zaselčana [casali] (79), a imaju

(76) Gl. gore s. 173.
(77) Šabanović, n. dj. 66-69.
(78) O misiji i radu O. Bartula Kašića u sjeverozapadnim krajevima Turske g. 1612-1613, gl. AB 342-366; Stojković, Bartao Kašić 169-263; Vanino, Predlozi 217-254.
(79) Izraz « casali » u Kašića ne znači zaseoce ili kuće (case),

samo 8-10 svećenika. Mnogi nigda ne vide Mise i umiru bez svećenika; vjenčavaju se pred turskim službenicima ili raskolničkim svećenicima » (80).

U drugoj predstavci iste godine Kašić piše papi Pavlu V ovo:

« Ta dva nedostatka [manjak biskupskih pohoda i manjak svećenika] bili su uzrokom, da su se mnogi krščani u ovim pokrajinama, pa i u samoj Bosni, potuđili » (81).

Bartol Kašić, kada je koncem g. 1612 i početkom g. 1613 osobno prošao Srijemom i Slavonijom, on se, bez sumnje, raspitivao i provjerio je podatke, koje će u Rim dostaviti, kod mjesnih svećenika i katoličkih vjernika. Tada je još bilo na životu starace, koji su doživjeli pad požeške krajine (g. 1536), Virovitice i Čazme (1552) i bili svjedoci očevici prijelaza na islam mnogih slavonskih Hrvata katolika. Zbog toga je svjedočanstvo Kašićevo, da je velik broj domaćih Hrvata katolika prešao na islam, prvorazredno i neprijepomo.

Na drugom mjestu navodimo Splićanina Atanazija Jurjevića. On je g. 1626 kao izaslanik bečkoga cara prošao Slavonijom i Bosnom, pomno se raspitivao o stvarnom stanju i putem pravio pismene bilješke. Između drugoga on navodi, da se tada Slavonija, koja je bila pod turskom vlasti, dijelila na dva sandžakata, cernički i požeški. U prvom se moglo podići 5.000 vojnika, a u drugomu oko 15.850. Od toga broja kupilo se po selima u cerničkom sandžakatu 4.000 vojnika, a u požeškom sandžakatu 10.000, dakle, više od dvije trećine. Budući da se

jer toliki broj katoličkih zaselaka ili kuća tada nije bilo u turskoj Slavoniji, kako znamo iz drugih izvora. Tu riječ Kašić je upotrijebio u značenju: « zaseočani » tj. stanovnici katolici, koji žive po zaseocima po Slavoniji.

(80) « Nel Regno già di Sclavonia tra li fiumi Saua et Draua si trouano trenta millia casali, e non hanno più che otto o dieci sacerdoti. Molti mai ueggono Messa et moiono senza sacramenti; sono congiunti in matrimonio da ministri Turchi, ouero da preti schismatici », Kašić 230.

(81) « Per questi dua mancamenti e auuenuto, che molti christiani di queste prouincie e della Bosna istessa si sono fatti Turchi », n. mj. 250.

od sveukupnoga pučanstva može podići u vojsku najviše jedna četvrtina, navedeni podaci govore nam, da je g. 1626 u Slavoniji bilo u kućama vojnih obveznika preko 80.000 duša, od toga oko 56.000 po selima. U turskoj državi, napose u Slavoniji kao pograničnoj pokrajini, vojni obveznici, u slučaju potrebe, bili su svi muslimani, a od kršćana samo oni, koji su se svojevoljno obvezali na vojnu službu u turskoj vojsci, kao što su bili pravoslavni Vlasi filurdžije i katolički « predavci ». Ovih je g. 1626 u Slavoniji moglo biti najviše 1.500 - 2.000. Ostalih 18.000 ratnika bili su muslimani, u čijim je obiteljima živjelo oko 72.000 osoba.

Te brojke možemo provjeriti i potvrditi drugim navodom A. Jurjevića. On navodi, da je g. 1626 u cerničkom sandžakatu po gradovima i varošima bilo muslimanskih kuća oko 1.000, a po selima, odbivši Vlahe i predavce, oko 3.000. U požeškom sandžakatu bilo je muslimanskih kuća po gradovima 4.580, a po selima oko 9.000 kuća ([80]). Broj članova u pojedinim kućama valja uzeti za gradove po 5 osoba, a po selima od 6-8 osoba, jer se u selima bolje održavao zadružni život, usto je svijet na selima zdraviji i životniji, pa ima brojnije porođaje i obitelji. Prema tome g. 1626 živjelo je u Slavoniji muslimana po gradovima oko 28.000, a po selima oko 75.000, svega preko 100.000 duša.

Govoreći počenito o bosanskom pašaluku, u koji on uključuje i požeški i cernički sandžakat, Jurjević kaže ovo:

« Turci, koji rade zemlju ... kad se ne bi bojali [smrti od puščane] vatre, gotovo svi bi postali kršćani [katolici], dobro znajući, da su njihovi predi bili kršćani » ([81]).

Svoje podatke Jurjević je crpio od prvorazrednih svjedoka: od očevidaca za prijelaze na islam od sredine 16-st. pa dalje i od svjedoka, koji su to čuli od očevidaca počevši od prvoga velikoga progona katolika u Bosni g. 1516 do 1526 pa sve do sredine 16-st. Ako

([80]) Jurjevićeve podatke o cerničkom i požeškom sandžakatu vidi: *Starine* 17, 145 sl.
([81]) Dolje s. 261 b. 97.

Jurjević tvrdi, da su slavonski muslimani seljaci bosanskoga pašaluka potomci domaćih kršćana katolika, to on tvrdi, da su slavonski muslimani požeškoga i cerničkoga sandžakata potomci domaćih Hrvata katolika iz Slavonije.

Na koncu navedimo svjedočanstvo zagrebačkoga biskupa Šimuna Erdedi, koji je 24. studenoga 1536 svomu prijatelju, bivšemu hrvatskom banu Franji Bačanu (Batthyany) ovako pisao o prijelazu domaćih Hrvata katolika u Slavoniji na islam:

« Oba sandžaka, bosanski naime i smederevski, izdali su proglas, da će svi oni, koji priznaju vlast, ili turskoga cara ili Ivana [Zapoljskoga], steći mir i sloboštinu. I ovo mogu smjelo ustvrditi, da je poslije osvojenja Broda, zajedno s onima, koji su bijedno pali u ropstvo, više od 40.000 ljudi otpalo od kršćanske vjere i svakim danom otpada ih bez broja, držeći, da će ono života, što im preostaje, lakše proživjeti u mirnijim vremenima. I naši podložnici, čuvši za slobodu, koju su Turci proglasili, tako su postali bijesni, da se bojim, da će jednoga dana i plemići i seljaci jednodušno izjaviti vjernost Turcima tako, da ja ni u svojoj kući nijesam siguran » ([82]).

Biskup Erdedi o tome je izvijestio i kralja Ferdinanda pismom od 3. prosinca 1536. Iz svoga dvora u Dubravama u Slavoniji on piše:

« Bijedni svijet u očajanju zbog tolikih nevolja svojevoljno, nažalost, prihvaća muhamedansku sljedbu odri-

([82]) « Uterque zanczakstus, Bosnensis videlicet et Samandriensis, proclamare facit omnes eos, qui uel ad fidelitatem caesaris Turcarum, uel Johannis conuertuntur, pacem et immunitatem recepturos; hoc etiam audacter affirmare possumus, quod post expugnationem castri Brood, una cum his, qui misere praeda facti sunt, plusquam quadraginta millia animarum a fide christiana defecerunt, et desciscent in dies praeter numerum, arbitrati id, quod reliquum vitae superest, commodius pacatoribus temporibus transigere. Nostri quoque sudbiti audita libertate per Turcam proclamata, adeo rabidi facti sunt, ut metuam, ne simul et semel una voce nobiles cum rusticis proclament sese fideles Turcarum, nosque ne in domibus quidem simus securi ... », pismo Franji Bačanu 24. studenoga 1536, Laszowski, *Mon. Habs.* II 311.

čući se vjere Krista Spasitelja. To je dotle došlo, da i moji kmeti na dobrima oko tvrdave Sopje ostavljaju mene i priznaju vlast Turaka » (83).

U prvom svjedočanstvu zagrebački biskup Erdedi jasno i nedvojbeno svjedoči, da je g. 1536, kada je pao Slavonski Brod i krajevi oko Požege, bilo odvedeno u ropstvo ili prešlo na islam više od 40.000 slavonskih Hrvata katolika, i da ti dnevno prelaze na islam, kako Turci zauzimlju razne krajeve i utvrđuju svoju vlast u Slavoniji.

Tadašnje hrvatsko seljaštvo u Slavoniji trale su dvije velike nevolje. S jedne strane domaće plemstvo tražilo je velike namete i podavanja, da utvrde svoje gradove i brane ih od Turaka; s druge strane Turci su sve to češće prodirali u Slavoniju preko Save iz Srbije i Bosne. Budući da sela nijesu bila zaštićena, svaki put odveli bi iz sela velik broj roblja i stoke. Ovako izmučenim slavonskim seljacima Turci su g. 1536 prije provale u požešku županiju proglasom obećali « mir i sloboštinu (immunitatem) », tj. oslobođenje od tlake i kmetskoga odnošaja prema plemićkoj gospodi. Uza sve to slavonski seljaci htjeli su svoju domovinu braniti i oduprijeti se Turcima. Sredinom srpnja 1536 na poziv svojih gospodara bilo se sabralo 25.000 boraca, da suzbiju Turke. Kada su se skupili, među gospodom se porodila svađa, tko će od njih biti vrhovni vođa ili kapetan. Nesloga i rasprave do te su se mjere rasplamtjele, da su se svi razišli kućama raspustivši svoje podanike, koji su inače bili oduševljeni za borbu (84). To je slavonske seljake toliko razočaralo, da su dogovorno neka sela prihvatila turski proglas i priznala tursko gospodstvo ostavši u svojoj katoličkoj vjeri, ali većina sela s priznanjem turske vlasti

(83) « Miserum autem vulgus iam pene extremis calamitatibus desperatum, proh dolor! abnegata fide Christi salvatoris, ultro sese Mahumetanorum sectae devovet, iamque eo venit, ut et coloni mei in bonis castelli Zapya degentes, a me desciscant et pareant Turcae », n. dj. 313.

(84) Vidi pismo nadbiskupa Ivana Wese caru Karlu V od 20. kolovoza 1536, Klaić, *Pov. Hrvata,* III/1 113 sl.

primila je i islamsku vjeru. Iz požeške županije taj se pokret širio i po ostalim krajevima Slavonije, kada su Turci u te krajeve prodirali. To je 3. prosinca 1536 zagrebački biskup Erdedi zabilježio o svojim kmetovima u okolici Sopja, sjeverno od Slavonske Slatine. Na taj način slavonski seljaci katolici još sredinom 16-st. prešli su na islam u velikoj većini tako, da je Slavonija bila prije i razmjerno jače islamizirana nego Bosna i Hercegovina u ta vremena.

8) - *Progon Hrvata katolika i njihov prijelaz na islam od 1526 do početka 17-st.*

Iako je g. 1526 bio prestao progon katolika u Bosni, ipak državni i društveni pritisak, a s njim i prijelaz na islam nastavio se i dalje. God. 1542 u novom zakoniku za bosanski sandžakat obnovljen je zakon o neprijateljskom stavu turske države prema katolicima i njihovim svećenicima te o rušenju novopodignutih crkava i križeva po putevima (85). Istina, ta se odredba ne nalazi u kanun-nami za bosanski sandžakat iz g. 1565, ali su pritisak nastavljali i dalje pojedini državni službenici i poislamljena rodbina preostalih katolika.

Tragova o progonima katolika u Bosni poslije g. 1526 imamo u turskim izvorima, koji su se sačuvali u franjevačkom samostanu u Fojnici. Tako g. 1532 vojnički zapovjednik Ferat-beg naređuje vojvodama brodskom (zeničkom) i visočkom, da nitko ne uznemiruje fratre (86). Iz g. 1550 sačuvana je naredba, da se župnici ne uznemiruju (87). God. 1564 sarajevski kadija piše, da se na fratre potvore i sumnje ne nabacuju, « kad hodaju indžil pripovidati » (88). God. 1586 sultan Murat III (1574-1595) posebnim fermanom zaštićuje bosanske fratre (89). Uza

(85) *Kanuni* 66.
(86) FR 107 (32).
(87) N. dj. 108 (37).
(88) N. dj. 110 (54).
(89) N. dj. 117 (125). Gl. 120 sl. (159 sl.).

sve to katolike se i njihove dušobrižnike franjevce i dalje progonilo. Biskup Baličević obavijestio je g. 1600 papu Klementa VIII, da su za vrijeme zadnjega rata s kršćanima u Ugarskoj, radi sumnja i potvora, bila porušena dva franjevačka samostana bosanske provincije (90).

Za tih poluslužbenih i privatnih progona od g. 1526 pa do početka 17-st. nastavio se prijelaz b. h. Hrvata katolika na islam. U općoj kanun-nami za sve bosansko-hercegovačke sandžakate iz g. 1539 uređuje se pitanje plaćanja poreza za poturice (91), koji su se na vani iskazivali kao muslimani, a u svojoj nutrini i u kući htjeli živjeti kao katolici. U kanun-nami zvorničkoga sandžakata iz g. 1548, navodi se, da su već neka sela u cijelosti bila muslimanska (92).

Pokrajinski zakoni iz ovih vremena smatrali su nužnim, da urede pitanje nasljedstva za one obitelji, od kojih su neki članovi prešli na islam, a drugi zadržali svoju staru katoličku vjeru. Tako kanun-nama zvorničkoga sandžakata iz g. 1548 propisuje: « U pogledu zemlje musliman i nevjernik su ravnopravni. Ako iza nevjernika ostane sin musliman ili brat musliman, ili obratno, iza muslimana ostane sin nevjernik i [ili] brat [nevjernik], sin ima pravo [na zemlju] bez tapije, a brat uz tapiju » (93). U kanun-nami bosanskoga sandžakata g. 1563 određuje se: « Ako iza kršćanina [ostane] sin musliman ili brat po ocu musliman, ili obratno iza muslimana sin kršćanin ili brat po ocu kršćanin, imat će pravo na zemlju, sin bez tapijske pristojbe, a brat uz tapijsku pristojbu, koju odrede nepristrani muslimani » (94). Slično određuje i kanun-nama kliškog sandžakata g. 1574 (95).

(90) « ... i dua [monasteri] sono stati tolti da Turchi, per la persecutione, et calumnia fattali in questa ultima guerra d'Ungheria », Izvješće g. 1600, GZM 21 (1909) 72.
(91) *Kanuni* 56.
(92) « U nekim selima stanuju muslimani raja ... », n. dj. 117.
(93) N. dj. 120.
(94) N. dj. 92. - Gl. naredbu Visoke Porte Bašaretu, koji je g. 1563 do 1565 izvršio popis bosanskoga sandžakata, GZM ns 4-5 (1950) 293.
(95) *Kanuni* 139.

9) - *Veliki progon katolika od g. 1606 do 1640 i prijelaz na islam srednje Bosne*

Porazom bosanskoga beglerbega Hasan-paše Predojevića pod Siskom g. 1593, u kojemu je poginuo cvijet muslimana BiH, nastaje preokret u turskom osvajanju hrvatskih i zapadnih kršćanskih zemalja. Ta velika kršćanska pobjeda i proglas kralja Rudolfa II (1576-1608) Bošnjacima od 14. travnja 1595 (96) podigli su nadu među b. h. katolicima u oslobođenje i ujedno pripravili duhove za dogovore i potajne pokrete. U velikom četrnaestogodišnjem ratu od g. 1593 do 1606 Turska je napregla sve sile, da popravi izgubljeni ugled i položaj u srednjoj Evropi, ali je g. 1606 morala potpisati mir na rijeci Žitva Torogu u Ugarskoj, u kojemu je po prvi put odstupila Hrvatskoj neke osvojene zemlje (97).

Dugi četrnaestogodišnji rat Turska je iscrpio novčano, stvorio nezadovoljstvo i premoć janjičara i ujedno oslabio ugled sultana i državne uprave. To se odražavalo i u Bosni. I tu je središnja vlast bosanskoga beglerbega oslabila, a porasla premoć nezadovoljnih i osiljenih janjičara i spahija. Ovi domaći ljudi znali su, da se b. h. Hrvati katolici vesele pobjedi kršćana i svoje braće slobodnih Hrvata, pa su nakon povratka s vojne g. 1606 počeli činiti velika nasilja nad domaćim katolicima i njihovim pastirima franjevcima. U tome su s njima surađivali i mnogi mjesni državni službenici i kadije-suci. O tome nam glasno govore zapadni izvori, a i oni turski u pismohrani franjevačkoga samostana u Fojnici. Ti progoni osobito su bili jaki od 1606 do 1623, te od 1630 do 1640. O spomenutim progonima navodimo ove izvore:

God. 1609 bosanski beglerbeg Mustafa-paša naređuje vojvodama, da ne napadaju franjevce i da o potvorama na njih nitko im ne sudi, osim njega samoga (98). Isti paša g. 1611 zapovijeda, da se župnici, koji rade po župama, ne uznemiruju (99). Te godine (1611) ponovno naređuje

(96) Klaić, *Pov. Hrvata* III/1 406.
(97) N. dj. 451-456.
(98) FR 125 (206 sl.).
(99) N. dj. 125 (210).

brodskom (zeničkom) i visočkom vojvodi, da ne uzimlju svakakve tužbe protiv fratara, nego de sve njemu šalju na ispitivanje i sudenje (1). Dne 5. travnja 1612 sultan Ahmed I (1603-1617) izdaje ferman u zaštitu franjevaca, jer im javni činovnici i oni pohlepni za novcem, koji pobiru namete, jako dodijavaju (2). U izvatku nekoga fermana, koji je g. 1617 upravljen svim imamima, kadijama i svim drugim državnim činovnicima, zabranjuje se « svako nasilje na fratre » (3). Sultan Osman II (1618-1622) u svom fermanu, koji je g. 1618, na početku svoje vladavine, izdao u zaštitu bosanskim franjevcima, veli, da « ih sada vojvode, subaše i drugi javni činovnici neizmjerno napadaju » (4). Četiri mjeseca iza navedenoga fermana sultan Osman izdaje drugi ferman u zaštitu fratara, u kojemu kaže, da « ima nekih defterdara, janičera, softi i spahija, koji nam [franjevcima] to hodanje [onamo, gdje vjernici prebivaju] sprečavaju ... a osim toga ima nekoliko bezglavnika i nasilnika, koji hoće čovjeka i ubiti ... to je sve, čini se, iz glave za blagom pohlepnoga povjerenika, nadzornika i sudaca, koji se na nas nabacuju potvorama zločinstva i zato novac traže » (5).

Od zapadnih izvora spominjemo tugaljivo prizmanje bosanskoga biskupa fra Franje Baličevića od 24. veljače 1612 papi Pavlu V, u kojemu piše, da katolika u Bosni svakim danom nestaje (6). Zatim zapis nekoga franjevca u Fojnici na bujrulldiji bosanskoga vezira iz g. 1615, da su tada bila « žalosna i kužna vremena ... u čemernom gvardijanstvu fra Stipe Markovića iz Travnika » (7).

Koncem ljeta 1623 stigli su u Rim fra Pavao Papić, rodom u Sarajevu, i fra Jure Neretvanin. Ovi su podnijeli više predstavaka papi Urbanu VIII (1623-1644).

(1) N. dj. 125 (213).
(2) N. dj. 125 (218).
(3) N. dj. 129 (252).
(4) N. dj. 129 (263).
(5) N. dj. 130 (264). Druge podatke o progonima katolika i franjevaca u to doba vidi u n. dj. 124-134 (194-303).
(6) « ... gli infedeli si augmentano ogni dì et poueri fideli si sminuiscono ... », GZM 21 (1909) 333.
(7) FR 127 (237).

U jednoj su molili, da se bosanskoj provinciji dadne « pomoć za otkup crkvenoga ruha, koje su Turcima založili radi potražnja i nameta poreza » (8). U drugoj predstavci molili su, da se mogu obratiti za pomoć knezovima i biskupima, « da bi milostinjom dobrih ljudi mogli otkupiti samostane, koje su im Turci oduzeli » (9). U opširnom izvješću, koje su podnijeli novoosnovanoj Kongregaciji de propaganda, oni navode, da bosanska provincija ima 17 samostana, « ali da ih je prije imala daleko više, no mnogi su bili napušteni radi nameta, koje su Turci svakim danom nametali » (10). U tom se izvještaju kaže za sarajevske kršćane, da « mnogo trpe radi imena Kristova » (11). Za Kamengrad pišu, da je to « mjesto, u kojemu ima mnogo katolika, koji tu rade o željezu, kojima Turci nameću razne namete, tako da im je već dosadilo živjeti » (12).

Na 20. svibnja 1622, sultan Osman II bio je od janjičara svrgnut s prijestolja i ubijen. Tada je nastalo bezvlađe u Carigradu i u cijeloj turskoj državi, a u Bosni su nastali takvi progoni katolika, da su mnogi ostavili svoje kuće i pobjegli. Za tih progona bosansko-hercegovački franjevci po prvi put su bili prisiljeni, da odlože svoje redovničko odijelo i obuku ono narodno, da bi se lakše mogli kriti za vrijeme progona. Budući da su ih domaći državni službenici i radi toga kažnjavali, franjevci su g. 1626 dobili za to ovlaštenje od Murata IV (1623-

(8) « ... petieruntque auxilium pro redimendis suppellectilibus sacristiarum, Turcis opignoratis ob exactiones et impositiones tributuum », JELENIĆ, *Spomenici* 89.
(9) « ... quaestuarias ad principes et episcopos postulassent, ut conventus a Turcis eis ablatos piorum eleemosinis possent redimere », n. dj. 89.
(10) « Totius istius prouinciae modo existunt XVII coenobia ... erant prius plura, sed propter grauamina quae inferuntur quotidie a Turcis multa derelicta sunt », Relatio an. 1623, 223.
(11) « Satraevi ... ciuitas ... inhabitata ab unaquaque secta necnon a christianis, qui multa sustinent pro Christi nomine », n. dj. 225.
(12) « ... est locus ualde habitatus a christianis, qui ibi laborant ferrum, quibus Turcae incessanter imponunt uaria tributa ita ut iam taedet eos uiuere », n. dj. 225.

1646) (*) i to kanonije više puta dalji povredbi od strane turskih vlasti (*).

O tegotama i progonima franjevaca od g. 1656. pa do 1623 piše Kongregacija de propaganda fide u Rimu. Ta ustanova provincijal fra Andrija Kačanoglanović zaključuje između redaka, da su se muslimani u zabrđu (Bosni ostrožili, nastojeći spriječiti katoličku vjeru. Prijeme gov nadbiskup fra Martin Brajković u Carigradu (*). Iz febru dne 26. lipnja 1633., da su u okruglini brdi u to likim krvavim zrnjem obojadisali cesti svali vinograd (Cr spodnji), da je u tom zadu ujlje 19 bilo postjelenu, drugi su bili na lošac nahajani, neki smjekovnije katolici po tahomitne; i ostne franje u tahomi; koji ovo zadnji 10 godina nije dobio svoj dio » (*).

Za ovih progona mnogo je Hrvata katolika po svoj Bosni i Hercegovini prešlo na islam, da spase život i svoje imanje. O tom nam govore dijelovi izvori i fragmenta.

Papinski poklonik Petar Masarechi javio je Kongregaciji de propaganda g. 1624 ovo:

(*) Poznat nahnja Mojzes IV nijevo nahnja 1695/1696. To se prominje odljela svoje obrjadke: « Mengi Sarè i nijeo de ... nasmrtnjoli ih na pravo zavljenje zahvaljenje odljela, napadaju ih zatvaranjem, govoreć: "Ti se ne smiješ ni ti ovo obitelji kao i prije osvrnuja zahvaljenje odljenje, što je u ovo male zdanje". Pokoj su se mengi zahvatili zalli svrljeni rali tih napadaja i zalli svoje obljelo kuće, a prinjeli su obitelj domaće odljele, opet su bili dozvoljeni, da su se smiju rlje: "Ti ne smiješ", zalso su svoje svoje odljele" », *Ft* 156 (1912).

(**) *Ft* 46, 136 (1925 sl.) iz g. 1628; 141 (1922) iz g. 1646; 149 (1926) iz g. 1655.

(***) « ... deli stato ovanno ajamo: molto male e in continui pericoli per essere si i Turchi maltrattiani ... dicono primieramo con schiettezza, come fu fatto al P. fra Marino da Jaice e al P. fra Gabriello da Pogliana quelli giorni sono ... da cui si hanno viste il male e travagli e da questo ajamo e consolazione », pismo fra Andrije iz Kačanoglanića iz Fojnice 25 siječnja 1656, *AB* 393 (1935).

(****) « I pomoći frati con tanto sudore (*) dell'anime hanno coltivate queste poca vigna, le quali coltivando sono stati 17 anni[sic], dove impatati, alcuni hanno crudelissimamente su le piante, e ogni tri o tre da dieci anni nel hatato, che non hanno hanno le parte due ... », *AB* 403 (1938).

« Na godovšu Svrljeske u spodlini godinume crnjelo je od vjere bez sedam tisuća duša » (*).

Iz drugih izvora znamo, da su ti napadi zahvatili i druge krajeve osobito Bosne od Rame pa do Vrbasa. Tako, kada se g. 1655 zatilo, da se fra Jeronim Ljolić, Bogoslović, rodi za biskupa, nagovori ga provincijal Jerili u Rimu, da ne ujegova brata Hebrema, Alija i Perviza sa svojim obiteljima prelli na islam: « da te se mijeđeli mimo svojim obiteljima prelli na islam; i da te se mijeđeli mimo svojim obiteljima prelli na islam; i da te se mijeđeli mimo i sudjeli, ako Jeronim bude provelen za biskupa (*), i sudjeli, ako Jeronim bude provelen za biskupa (*), Fra Jeronim se je rodio u Varešu, a škole je svršio u Ljolić g. 1660 (**). Prema tome ujegova su braća prelli na islam zajamje g. 1990, kada je bosbol fra Jeronim već bio otišao na škole, a po svoj prilici početkom 17-st., zada su i drugi katolici u Varešu prelli na islam.

Drugi pak dokaj zahvljeven je g. 1655, kada je bio izabran za generalnog komesarija bosanskog (misionar specijalitet) fra Martin Brajković iz Varoša. Tada je poljeno Kongregaciji de propaganda u Rim, da mu je potrebno ove godine prelli na islam (***). Fra Martin Brajković bio je mladi od fra Jeronima Ljolića i mogao je prići na nauke tek prvih godina 17-st., pa je ujegova rodbina prelli na islam koju godinu prije toga.

Ova navedena dokaja govore nam, da je val prijelaza na islam, o kojemu piše Petar Masarechi, bio takvo jak, da je zahvatio svate katoličke obitelji Ljolića i Brajkovića, koje su Crkvi dale takvo odlične svećenike. Ako su u zadnjijem nalazu orjaške od katoličke vjere obitelji,

(*) « ... nel pontificato di Sutieska nel anni infieli esperimento della sede ottantuno apparono nel o sette mille anime », *Documenti*, fascicolo 45.

(**) « Poco di lui di cuesi linea fatima della sua parentela non vi è un cattolico ma tre fratelli Turchi: Behrem, Alia et Perviz ... Le oppositi loro considerano, che lezzer giovine sarà, a di S. Chiesa, con fatto Vescovo, manifestando insieme le mire di alcuni cattolici e mercando le cariche Pontificie sopra di capo della parentela prossimo », *Acta Prop., Scritt. riferite, vol. 170, fol. 190v, Documenti, Katalog* 97 b. 25.

(***) *Cf. AB* 405 (1939) i 1939).

(****) « ... chiese congedo loro cesarea Maestà per ritornare [dove] erano ... », *Acta Prop., Scritt. rif., 75, fol. 169; Documenti*, 54.

koje su rodile i odgojile buduće svećenike, šta onda treba misliti o drugim katoličkim obiteljima, o kojima izvori nijesu imali prigodu pisati [21].

Da je velik broj Hrvata katolika srednje Bosne prešao na islam u prva dva desetljeća 17-stoljeća, razabire se iz izvještaja bosanskoga biskupa fra Franje Baličevića g. 1600, iz izvještaja biskupa fra Marijana Maravića g. 1655, pa biskupa fra Nikole Ogramića iz g. 1672, kao i iz izvještaja fra Pavla Papića iz g. 1623. U svom izvještaju Baličević je izvijestio Rim, da u slijedećim mjestima srednje Bosne i njihovoj bližoj okolici (ville vicine) ima katoličkih kuća: U Olovu 600, u Sutjesci više od 1.000, u Visokom 800, u Kreševu 500, u Sarajevu 200, u Fojnici više od 3.000, u Rami 300, svega, dakle, 6.400 kuća [22]. Baličević računa po svakoj kući samo 4 osobe, tako da je po njegovu računu g. 1600 u srednjoj Bosni oko gornjega toka rijeke Bosne bilo katolika samo 25.000. Ovdje pak Baličević ima pred očima samo odrasle katolike, koji su se pričešćivali, kako su i neki drugi onodobni izvjestitelji izvještavali Rim. Da su u to vrijeme bosanske katoličke obitelji bile brojnije, govore nam ovi izvori: biskup Maravić g. 1655 navodi, da su katoličke kućne zadruge imale u Kreševu po 8 članova, u Rami po 10, a u Olovu po 13 osoba [23]. U potankom popisu biskupa Dragićevića g. 1743 na svaku katoličku kuću otpada prosječno 8.1 osoba, a na onom biskupa Bogdanovića g. 1768 po 4.42 osoba [24]. U srednjem vijeku i za turske vladavine kod Hrvata katolika u Bosni još se dobro podržavao stari hrvatski način življenja u obiteljskim zadrugama, gdje bi po više oženjene braće i rođaka živjelo u istoj kući.

[21] Progoni katolika i njihov prijelaz na islam u drugom i trećem desetljeću 17. stoljeća bili su česti i među Albancima u Kosmetu i Macedoniji. Apostolski vizitator Petar Masarechi g. 1624 izvješćuje, da su oko Prizrena mnoga sela prešla na islam, i da je u Kosmetu, sjeverno od Drima, u zadnje četiri godine (1619-1623) prešlo na islam u 200 sela više od 3.000 duša. (Gl. *Starine* 39, 28).

[22] Izvješće biskupa Baličevića g. 1600 izdao Horvat 71 sl.

[23] AB 477 sl. (1420).

[24] Mandić, *Chroati catholici* 117-105, 221.

Zbog toga broj katoličkih kuća, koje g. 1600 navodi Baličević, valja pomnožiti najmanje s osam osoba tako, da je te godine u srednjoj Bosni u 6.400 kuća bilo oko 51.000 duša.

U izvještaju fra Pavla Papića i Jure Neretvanina iz g. 1623 i u onom biskupa fra Marijana Maravića iz g. 1655 ne navodi se, koliko je bilo kuća u svakom pojedinom mjestu. Prvi izvještaj ipak navodi, da je u Kreševu i Varešu polovica pučanstva kršćanska, a polovica muslimanska. Ali tu se za Visoko kaže da ima samo 12 kršćanskih obitelji [25]. Po Maravićevu izvještaju g. 1655 bilo je katoličkih kuća: u gradu Olovu 135, u Sarajevu 100, u Kreševu 23 i u Visokom 8 [26].

Prema izvješću biskupa Baličevićeva g. 1600 u Fojnici i okolnim selima bilo je više od 3.000 katoličkih kuća, dotično 20-24 tisuće duša [27]. Biskup fra Nikola Ogramić na službenom pohodu g. 1673 nije našao na tom prostoru nego samo 400 katoličkih kuća [28]; svi su drugi bili prešli na islam.

Po turskom popisu iz g. 1485 u Visokom je bilo kršćanskih katoličkih kuća 232 i 12 odraslih neoženjenih, a muslimana samo 7 [29]. Biskup Baličević g. 1600 navodi pak, da je u Visokom i bližoj okolici bilo 800 katoličkih kuća [30]. Ako je taj broj, uza sav naravni porast, pao g. 1623, kako izvješćuju fra Pavao Papić i fra Jure Neretvanin, na 12 kuća i g. 1655, kako izvješćuje Maravić, na 8 kića, to nam govori, da je između g. 1600 i 1623 bio velik prijelaz visočkih katolika na islam.

Kako razabiremo iz pisma biskupa Baličevića, koje je 24. veljače 1612 pisao papi Pavlu V, prijelaz katolika u Bosni, napose onoj srednjoj, započeo je koju godinu prije g. 1612, bio je u punom jeku te godine i

[25] Relatio an. 1623, 224.

[26] AB 467 sl. (1320).

[27] Gore s. 240, b. 22.

[28] « Catholici sub eadem [parochia] sunt 400 circiter, partim Foinizae, in pagis partim existentes », Jelenić, *Spomenici* 143.

[29] Šabanović, *Bos. pašaluk* 147.

[30] Gore s. 240, b. 22.

nastavljao se i dalje. Baličević žalobno piše papi, da je teško održati narod u pravoj vjeri, « pošto se svaki dan broj nevjernika [muslimana] povećava, a nesretni vjernici se smanjuju » ([31]).

Ovo dnevno umnožavanje muslimana i smanjivanje katolika nije moglo biti doseljavanjem azijskih muslimana u Bosnu, ili iseljavanjem katolika iz Bosne, jer primjetnoga doseljavanja azijskih muslimana nije nigda bilo, a o iseljenju katolika iz srednje Bosne početkom 17-st. u izvorima nema nikakva traga. Dnevno umnožavanje muslimana i smanjivanje katolika, o kojima g. 1612 piše biskup Baličević, moglo je biti samo prijelazom Hrvata katolika na islam, koji je u srednjoj Bosni morao početi s progonima g. 1606, i u punom jeku biti g. 1612.

O velikom prijelazu katolika na islam govori biskup Baličević i u drugim svojim pismima ovih godina. Dne 15. travnja 1612, on piše državnom tajniku Scipionu Borghese, da će ga kustos bosanske provincije, koji dolazi u Rim, moći obavijestiti, « kako idu stvari u ovim potpuno nesretnim krajevima » ([32]). Dne 24 studenoga iste godine on piše Berlingeriju Gessi, papinskom nunciju u Mlecima: « Ove siromašne duše idu iz dana u dan iz zla u gore, padaju u propast » ([33]). U isto vrijeme Baličević piše papi Pavlu V: « Već sam više puta izložio i ponizno obavijestio Vašu Svetost o pogibiji i propasti ovih katoličkih duša » ([34]). Dne 10 studenoga 1613 ponovno piše papi, da se « iz dana u dan smanjuje broj ovih [katoličkih duša] uslijed vanrednih nameta i pritiska Turaka » ([35]).

O neprestanom prijelazu bosanskih Hrvata katolika

([31]) Gore s. 236, b. 6.

([32]) « ... come passano le cose di queste infelicissime parti ... », GZM 21 (1909) 335 (119).

([33]) « ... queste pouere anime, ne vanno ogni giorno di mal' in peggio et ne vanno in precipitù ... », n. dj. 341 (127).

([34]) « ... il pericolo et la ruina di queste anime catoliche ... », n. dj. 341 (128).

([35]) « ... mancando di giorno in giorno il numero di quelle [anime cattoliche] per strani agraui et opressioni dalli Turchi », n. dj. 342 (129).

na islam tijekom prve četvrti 17-st. govori i Ivan Tomko Mrnavić u svom *Opisu Bosne* g. 1627. On piše, da u Bosni i Albaniji « kršćani radi nemara kršćanskih vladara [da oslobode te zemlje], svakim danom slabe i u nadi zbog sporosti [vladara] i u broju trajnim otpadima » ([36]).

Za ove prijelaze morao je čuti i Bartol Kašić, pa ih je g. 1613 upleo i spomenuo, kada je pisao o prijelazu katolika na islam u Slavoniji i Vojvodini ([37]). Ovih godina na islam moralo je prijeći 6 do 7 tisuća katolika oko Sutjeske, o kojima g. 1624 piše apostolski pohoditelj Petar Masarechi i navodi iste razloge kao i Baličević, naime strahovite namete i pritisak Turaka ([38]). U srednjoj Bosni, uključivši sutjesku okolicu, prvih desetljeća 17-stoljeća, moralo, je prijeći na islam 40-45.000 katolika, a u cijeloj Bosni i Hercegovini toliki i još veći broj.

Dne 29. kolovoza 1623 stupio je na sultanski prijesto Murat IV (1623-1640). On je bio dječak od 14 godina, ali njegovi savjetnici i veliki veziri nastojali su uspostaviti ugled vrhovne vlasti u Carigradu i pokrajinama. Za njegovih prvih godina jenjali su i progoni katolika i njihovih duhovnih pastira, franjevaca, u Bosni, koji su se tada povratili u svoje samostane i župe. Kako je bosanski provincijal fra Martin Brguljanin 26. lipnja 1633 javio u Rim, franjevci su od g. 1623 pa do novih progona 1630 popravili više od 60 crkava i svih svojih 17 samostana ([39]). Dne 15. veljače 1628 biskup fra Toma Ivković, upravitelj bosanske biskupije, piše iz Fojnice prefektu Kongregacije de propaganda: « U miru sam s Turcima i kršćanima, i kršćani se milošću Božjom množe svaki dan » ([40]). Ovdje Ivković ne govori o naravnom

([36]) « ... li christiani delli predetti paesi [Bosnia e Albania] per la trascuragine delli principi christiani, mancando ogni giorno e nelle speranze per la tardezza, e nel numero per apostasie continue », n. dj. 362.

([37]) Gore s. 229, b. 79.

([38]) Gore s. 239, b. 17.

([39]) « ... et hora havendo riparati piu di 60 chiese, conventi 17 ... », AB 411 (1308).

([40]) « ... son in pace con li Turchi et con li christiani et li

množenju kršćana katolika, nego o njihovu vanrednom porastu. Taj je mogao biti samo na taj način, da su se mnogi bivši katolici, koji su za progona bili prešli na islam, ponovno vraćali na katoličku vjeru, naravno potajno, kada su progoni popustili.

Nakon neuspješne vojne g. 1629 protiv Hrvata i rimskoga cara, austrijskoga vladara, ponovno nastaju sumnjičenja i progoni katolika i franjevaca u Bosni i Hercegovini. God. 1630 gvardijan samostana Sv. Petra u Solima bio je ubijen, jer nije mogao dati dovoljno jesti i piti Turcima, što su željeli ([42]). Iste godine Turci su fra Matu iz Jajca i fra Gabrijela iz Poljane na putu tako ispečkijali štapima, da su umrli ([43]). Kaniški paša dne 25. travnja 1631 naredio je, da se fra Marku, gvardijanu Požege, dadne 713 batina, što jedne večeri nije mogao pripraviti pečeno janje dvojici pašinih službenika ([44]). Novi bosanski provincijal fra Martin Brguljanin pisao je prefektu Kongregacije de propaganda 7. srpnja 1631, da su bosanski franjevci pobjegli u šume kao šumske životinje, da su napustili 5 svojih glavnih samostana u provinciji, naravno onih s područja srednje Bosne, i da više ne nose redovničko odijelo ([45]). Petar Sabatini, generalni vikar, 13. travnja 1635 pisao je u Rim o velikim progonima katolika, koje on uspoređuje s progonima prvih kršćana ([46]). Iste godine 14. svibnja pisao je u Rim na hrvatskom jeziku don Šimun Matković, svjetovni svećenik: « Mnogokrat otio sam pisati vašemu gospostvu, ali niesam mogao od velika progona i napasti ... [h]ako bude ova persekution durati iošte tri godišta, znajte vaša gospostva, da se neće moći katolik u Bosni i u Slavoniji i Ugarij odaržati. Sadanji vesir, koji posadi Cirila patriarku, na to ufati nas tri sacerdota i drža nas od mladoga Božića do Kandelore na ledu i sniegu, da nam su spali nokti od prsta od nogu, gvozdje na ruku i na grlu; po jedanput s ledom vode pismo i po malo kruha crna; [vid]jesmo gdi nabijaju na kolje ljude, a druge pod palicama more, a treće sieku, koje sam podpomagao pred smrt ispovedju i ponukovao da umru veselo ... neznate što se ovamo čini, koje persekutioni ako je ovako činio Dioklecian ... » ([47]). Dne 1. lipnja 1635 sarajevski trgovac Ante Matijević javio je u Rim, « da su Turci počeli nasilnički postupati [s katolicima], da ćemo biti dokončani, ako nas Gospodin ne pomogne » ([48]). Novi bosanski provincijal fra Nikola Brajković 12. ožujka 1635 nalazio se u Rimu na općoj skupštini reda, pa je odlučio, da se radi nepodnosivih progona ne će više vraćati u Bosnu. Kada se, na nagovor sarajevskih trgovaca, ipak povratio, dne 15. lipnja 1635 iz Fojnice je javio prefektu Kongregacije de propaganda u Rim, da je « cijelu provinciju našao u očajnom stanju i da trpi gore, nego je ikada trpjela, otkako postoji naša vjera u ovim krajevima. Budući da su braća bila oklevetana kod bosanskoga paše, bili smo u pogibli da budemo spaljeni svi, koji smo pod njegovom vlasti. Da spasimo život i izbjegnemo potpuno uništenje katoličke vjere u ovim krajevima, bili smo prisiljeni od raznih Turaka posuditi 7.000 skudi uz lihvarske kamate, za što smo založili samostan u Fojnici i sakristiju (crkveno ruho). Drugi samostani pridonijeli su svoj dio, da se ne ćemo nigda odužiti, ako nas kršćanstvo pusti bez pomoći. To isto čine s ovim siromašnim katolicima tako, da ne znam, šta bih vam rekao o ovoj našoj propasti » ([49]).

christiani per Deo gratia si moltiplicano ognidi », AB 379 (1260).

([42]) AB 405 (1300).

([43]) Arch. Prop. 148, fol. 323; FERMENDŽIN 33.

([44]) Arch. Prop. 73, fol. 163; AB 405 (1300).

([45]) « ... oggidi stanno per le selve a guiza di animali selvatici, hauendo lasciato et abbandonato cinque conventi principali della Provincia », AB 405 (1300).

([46]) « Questa chiesa al presente si trova in una persecutione puoco inferiore a quella della primitiva chiesa ... », AB 421 (1320).

([47]) « Li Turchi hanno comminciato talmente tirannegiare, che se il Signore non c'aiuta, semo ridotti a mal termine ... », AB 423 (1322).

([48]) « Havemmo trovata tutta la provincia sotto sopra, che non ha patita doppo che la religione nostra è comminciata in queste parti, essendo stati calunniati nostri frati appresso il bascia di Bosna, che siamo stati in pericolo d'esser messi in fuoco quanti che siamo sotto il suo dimonio; poi per liberarsi dalli ferri di Turchi et dalli pericoli, che dovevano seguitar in pregiudicio del-

Da bi barem donekle katolike i sebe zaštitili od progona bosanske vlasti i domaćih nasilnika, bosanska provincija g. 1635 zatražila je od Kongregacije de propaganda, da pošalje dva franjevca u Carigrad, koji će stalno zaštićivati katolike kod Velike Porte. To je Kongregacija odobrila na sjednici od 30. lipnja 1635 ([49]). Na 25. ožujka 1637 Kongregacija je zaključila, da se u Carigrad pošalje fra Filip Jajčanin, koji dobro poznaje turski i arapski jezik ([50]). Ali ni to nije pomoglo. Dne 2. veljače 1640 fra Martin Brguljanin pisao je prefektu Kongregacije de propaganda u Rim, da su « od zajedničkoga neprijatelja poslani [u Bosnu] upravitelji tako okrutni barbari, da takvih nije nigda bilo u našim vremenima. Ovi otimlju samostanima i kršćanima sva njihova dobra » ([51]). Bosanski biskup fra Jeronim Lučić dne 8. travnja 1640 piše prefektu spomenute Kongregacije: « Živimo pod mačevima Turaka, koji nas ne puštaju živjeti, ako im trajno ne dajemo mnogo novaca » ([52]).

Pod tako dugim i teškim progonima veliki broj katolika po svoj Bosni i Hercegovini prešao je na islam, da spasi svoj goli život.

le vite nostre e della destruttion di s. fede catholica in queste parti, siamo stati sforzati di comporsi con il detto Passa, et havendo pigliato ad usura sette milia scudi da diversi Turchi, siamo liberati dalli ferri del Passa, ma havemmo impegnato il convento e tutta la sagrestia ... l'istesso fanno anco di questi poveri catholici; non so, che dirle circa questa ruina ... », AB 424 (1323).

([49]) « De duobus fratribus Bosnensibus in conventu Perae Constantinopolitanae collocandis, ut mediantibus illi fratres Bosnenses dictae procinciae facilius se defendere possint a persecutionibus et avari[ti]is, quas Turcae in eadem provincia degentes saepe movent et faciunt, sac. cong. petitioni eorum annuit ... », JELENIĆ, *Spomenici* 110 (51 ad 4-um).

([50]) N. dj. 113 (56).

([51]) Li governatori dal comun nemico mandati, tanto crudeli barbari, che nei tempi nostri mai siino stati simili, spogliorno li conventi e li Christiani di tutti i beni », AB 430 (1330).

([52]) « Vivimus inter gladios Turcorum et nonnisi datis iugiter multis pecuniis nos vivere sinunt », AB 431 (1333).

10) - *Progoni Hrvata katolika u Bosni, g. 1648-1669*

God. 1645 Turska je otpočela 25-godišnji kandijski rat s Mlečanima. Odmah na početku rata Hrvati katolici u Dalmaciji, pod vodstvom svoga svećenstva, pobunili su se protiv Turaka i prešli na mletačku stranu. Zbog toga su Turci posumnjali i u bosanske Hrvate katolike i stali ih progoniti. Biskup Jakov Boncarpi, upravitelj smederevske biskupije, g. 1645 piše Kongregaciji de propaganda, da oci bosanske provincije dnevno podnose « najteže patnje i progone » od Turaka ([53]).

Stanje je postalo osobito nesnosno, kada su se janjičari počeli buniti protiv sultana Ibrahima, s prijestolja ga svrgli i ubili. Tada je zavladalo pravo bezvlade po cijeloj državi. U Bosni se to posebno očitovalo u progonu katolika i njihovih pastira franjevaca. Ohridski nadbiskup fra Rafael Levaković o tome piše iz Zadra prefektu Kongregacije de propaganda na 28. svibnja 1648 ovo:

« Gvardijan Visovca, samostana bosanskih otaca, nalazi se ovdje s tri druga franjevca. On priča, da su svi samostani, izuzevši onoga u Olovu, srušeni i napušteni a fratri se razbjegli kojekuda... Biskup Maravić pobjegao je preko Drave u Balaton, provincijal i njegovi vijećnici nalaze se blizu Požege, nesigurni, jer Turci traže, da ih dobiju u ruke. Ne mogu se opisati nasilja, koje sitomašnim kršćanima čine naši [Mlečani] i Turci. Ti [bosanski katolici], stjerani u bijedno stanje, spasivši se u planine, jedu korijenje trava i koru sa stabala. Blagosovljeni Bog neka ih utješi i uzdrži » ([54]).

God. 1654 biskup fra Mato Benlić bio je u Temišvaru

([53]) « La provincia di Bosna ... come per haver veduto li grandissimi patimenti e travagli, che quei poveri padri sopportano giornalmente da Turchi », AB 456 (1386).

([54]) « Il guardiano di Vissovazc, convento de padri Bosnesi, si trova qui con tre altri frati, quale racconta, che tutti monasteri, eccettuando quel di Piombo, sono terrati e abbandonati, e frati fuggiti chi quà chi là. Il Bascia si trova a Hlivno, dove si raduna l'essercito. Monsignor Maravich è fuggito oltre il fiume Dravo a Balaton, ministro e li vecchi sono appresso Possega mal siguri, stante li Turchi procurerano haverli nelle mani. Non si possono

zatvoren i osuden na smrt kao uhoda, a spasio se samo zagovorom poznanika i velikim novcem ([55]).

Kako su veliki progoni katolika bili sredinom 17-st., pokazuje činjenica, da je tih vremena većina postojećih katoličkih crkava u Bosni bila porušena. Već smo spomenuli, da je bosanski provincijal fra Martin Brguljanin g. 1630 izvijestio Kongregaciju de propaganda u Rimu, da su bosanski franjevci tih godina popravili sve samostanske crkve i 60 župskih crkava ([56]). God. 1655 bosanski biskup fra Marijan Maravić u svom izvještaju Propagandi u Rimu potanko je opisao sve crkve, koje su te godine još bile nauzgor u Bosni. On navodi, da je g. 1655 postojalo u Bosni 10 samostanskih crkava i samo 15 ih po župama ([57]). Sve druge župske crkve bile su od Turaka razrušene ([58]). Dakle, od g. 1630 do 1655 bilo je po župama 45 crkava razrušeno ili pretvoreno u džamije, gdje je veći dio domaćih Hrvata katolika prešao na islam.

U navedenom izvješću g. 1655 biskup Maravić nadalje izvješćuje, da je zbog nesnosnih progona i nameta zadnjih godina, 1645-1655, ostavilo Bosnu preko 2.000 katoličkih obitelji, koje su se razasule po Ugarskoj ([59]). Pod g. 1659 *Fojnička kronika* zabilježila je, da se zbog velikih nameta na samostane « i sela mnoga rasuše » ([60]).

spiegar le rovine fatte e da nostri e da Turchi alli poveri Christiani, chi ridotti in miseria e salvatisi nelle montagne, vivono con le radichi delle herbe e con le scorzi delli alberi. Dio benedetto consoli tutti e conservi », AB 464 (1399).

([55]) AB 488 (1428).

([56]) Gl. gore s. 243, b. 39.

([57]) Arch. Prop., Miscell. 20, fol. 374v-375v.

([58]) « Nell'altre parochie, che ui sono in Bosna, non si trouano chiese, essendo state destrutte dali Turchi, ma li santissimi Sacramenti uengono aministrati nelli cemeterii, in campagna, nelle silue, e monti, e nelle case de' fedeli cattolici ... », Izvješće biskupa Maravića g. 1655, Arch. Prop., Miscell. 20, fol. 375v.

([59]) « Per causa degl'intollerabili et insopportabili aggravij in questi 10 anni sono andati via fuori di questo regno di Bosna più di 2000 famiglie de cattolici, e stanno sparse qua e la per l'Ungaria », AB 479 (1420).

([60]) *Fojnička kronika* 452.

Na 20. travnja 1664 biskup fra Mato Benlić pisao je Kongregaciji de propaganda o kršćanima preko Save:

« Svuda se čini pritisak, plijenjenje imanja, porezi, nameti i drugi jadi, da se jedva podnose. Ako potraju ovako žalosna vremena, tvrdo držim, da će kršćanstva uglavnom zamalo nestati u navedenim biskupijama » ([61]).

Kada je na 10. travnja 1664 izgorio glavni samostan bosanske provincije u Fojnici, biskup Benlić je mislio, da bi to mogao biti predznak, da će kršćanstva potpuno nestati u bosanskim krajevima ([62]).

11) - *Prijelaz na islam starih dukljanskih Hrvata katolika*

God. 1648 na « jedinokupnom saboru » na Cetinju crnogorski kršćani odlučili su se odmetnuti od Turske i priznati vrhovništvo mletačko. Barski nadbiskup Josip Bonaldi (1646-1653) nagovorio je katolike, da se tome pokretu pridruže. Kada su Turci te iste godine Mlečane istjerali iz Bara i drugih primorskih krajeva, koje su ovi bili zauzeli, biskup je pobjegao s generalom Foscolom iz Bara, a Turci su 73 narodna prvaka pohvatali i kao izdajice i odmetnike usmrtili. Da izbjegnu smrtnu pogibelj i gubitak imetka, katolici u Baru listom su prešli na islam. O tom je izvijestio Kongregaciju de propaganda dubrovački franjevac fra Donat Jelić, rodom iz Špiča, nedaleko od Bara. U prvom pismu Jelić piše:

« U Baru su posjekli 73 izabrana kršćanina iz sela i barski su kršćani katolici otpali od vjere » ([63]).

([61]) « ... per tutto sono oppressioni, spogliamenti di robbe, tasse, imposture et molt'altre miserie di modo che a pena sopportano, e se dureranno questi tempi tanto calamitosi, tengo fermamente, che il christianesimo per sudetti vescovati in gran numero mancarà fra poco tempo », AB 510 (1451).

([62]) « ... per la divina permissione e nostra probatione e forse presagio et iuditio delle future ruine di queste parti ... in un quarto d'hora si brusò tutto il convento con la chiesa, la libraria, con tutte le case [celle] di poveri frati », AB 511 (1451).

([63]) « ... in Antivari hanno tagliato 73 christiani scelti delle ville e li christiani d'Antivari tutti hanno renegato ... », Arch. Prop., *Scritt. riferite* 265, fol. 37r; PANDŽIĆ, *De Donato* 8 b. 5.

U drugom pak pismu fra Donat Jelić pisao je ovako: « Kršćani u Baru, kada je nadbiskup nagovorio generala [Foscolo], da grad zauzme, da ne bi izgubili život i imanje, primili su vjeru Mahumedovu, videći da su 74 kršćanina bila ubijena kao pobunjenici i izdajice » (64).

Staru hrvatsku pokrajinu Duklju, koja se od početka 13-st. obično zvala Crna Gora, Turci su pokorili g. 1479. Od g. 1514-1528 Crnom Gorom, kao posebnim turskim sandžakatom, vladao je Skender-beg, pomuslimanjeni sin crnogorskoga kneza Ivana Crnojevića.

Turci su u početku postupili s Crnogorcima veoma obzirno. Ostavili su im njihovo unutarnje staro plemensko uređenje i običaje. Ni poreze im velike nijesu namećali, nego su s njima postupali kao s filurdžijama, koji godišnje plaćaju za porez 1 dukat po svakoj kući (65).

Početkom turske vladavine jedan dio naroda u Crnoj Gori slijedio je pravoslavnu vjeru. Za te vjernike brinuli su se episkop na Cetinju i kaluđeri manastira na Cetinju, u Rijeci, na otoku Vranji i u Komi na Bojani, kojima su Turci davali velike pogodnosti i povlastice (66). Većina pak počanstva sve do početka 17-st. pripadala je katoličkoj vjeri. Za njih se pak brinuo nadbiskup u Baru i njemu podređeni biskupi. Crnogorska plemena Klimenti, Hoti, Kuće i Piperi bila su katolička. Njima su Turci priznali tkz. « vlaška prava » i uzeli ih za čuvare puteva kroz Crnu Goru (67). Na osnovu proučavanja starih turskih deftera za Crnu Goru, carigradski profesor Omer Lufti Barkan tvrdi, da do g. 1530 u Crnoj Gori nije bilo muslimana, osim pojedinaca. Kršćana, katolika i pravoslavnih, bile je tada 3.446 obitelji (68). Budući da

(64) « Li christiani d'Antivari, quando l'Arcivescovo fece andar il Generale [Foscolo] a prenderla, per non perder la vita e la robba, hanno professato la setta Mahomettana vedendo l'occisione de 74 [sic!] christtiani per ribelli et traditori », Arch. Prop., *Scritt. riferite* 255, fol. 164v; PANDŽIĆ, n. dj.

(65) Gledaj kanuname za Crnu Goru od g. 1497 do 1570, *Kanuni* 153-177.

(66) N. dj. 162 172 176.

(67) N. dj. 154 sl.

(68) BARKAN, *Les déportations* 129.

su još tada crnogorska plemena, po starom hrvatskom običaju, živjela u zadrugama, tridesetih godina 16-st. bilo je u Crnoj Gori 25 do 30 tisuća kršćana.

Uslijed jakih progona, koji su otpočeli g. 1648, stari Hrvati katolici u Baru prešli su listom na islam. Tako isto u okolici i u nekim drugim mjestima. Ipak većina Hrvata katolika među crnogorskim brdskim plemenima zadržala je kršćansku vjeru, stavivši se pod zaštitu pravoslavne crkve, koja je u turskoj carevini uživala posebne povlastice i slobodu.

12) - *Zadnji masovni prijelaz na islam b. h. Hrvata katolika za progona 1648-1669*

Za velikih progona katolika u Bosni i Hercegovini od g. 1648 do 1669 na islam je prešao znatan broj Hrvata katolika po svim krajevima Bosne i Hercegovine. To nam govore statistike katolika po svim krajevima BiH iz prve polovice 17-st. kao i one iza g. 1669. Katoličku vjeru zadržale su samo one obitelji, koje su bile voljne izgubiti sve svoje nekretno imanje i živjeti kao kmetovi i bespravna raja na posjedima aga i begova.

U izvještaju bosanskoga biskupa fra Nikole Ogramić-Olovčića iz g. 1675 nalazimo spomen, da su imenice slijedeća mjesta prihvatila islam sredinom 17-st. Govoreći, naime, o svom pohodu župi Varešu, Ogramić navodi, da u gradu Varešu i cijeloj njegovoj župi g. 1673 nije bilo tada, nego samo 954 katolika. Na to on nadodaje:

« Ovdje je prije turaka bilo veoma malo, a sada su porasli na veoma velik broj » (69).

Misao je biskupa Olovčića, da su u Varešu i njegovoj okolici donedavno živjeli katolici u velikom broju, dok je broj muslimana bio veoma malen i neznatan. Pred kratko pak vrijeme katolici su spali na neznatan broj od 954 duše, a broj se muslimana veoma umnožio prijelazom Hrvata katolika na islam od g. 1606 do 1669.

(69) « Hic Turcae nam pridem paucissimi fuere, nunc autem creverunt in amplissimum numerum », JELENIĆ, *Spomenici* 144.

Vareš je bio jedno od najstarijih i glavnih rudarskih mjesta u Bosni. Rudari pak katolici iz Saske došli su u Vareš za bana Kulina ili njegovih prvih nasljednika. Ti su u svojoj službi imali katoličkoga kapelana, koji je njih i okolne katolike posluživao i čuvao, da ne padnu pod utjecaj bogomila. Živeći među hrvatskom većinom saski su se rudari pohrvatili i zajedno s domaćim Hrvatima činili su trajno jaku katoličku jedinicu u Varešu. S padom Bosne, ako ne već i prije, kapelansko mjesto u rudniku Vareš preuzeli su bosanski franjevci. Za prvih godina turske vladavine u Varešu nije bilo prijelaza na islam. I za progona 16-st., napose u vrijeme onoga velikoga od g. 1516 do 1526, Varešani su dobro izdržali. Biskup Baličević g. 1600 ne spominje, koliko je tada bilo katolika u Varešu. Fra Pavao Papić u svom izvještaju iz g. 1623 kaže, da je polovica pučanstva u Varešu katolička, a polovica muslimanska (70). To nam govori, da je polovica Hrvata katolika u gradu Varešu prešla na islam za progona 1606-1623. Biskup Maravić g. 1655 kaže, da u Varešu ima 100 muslimanski kuća, ali ne navodi broj katoličkih (71). Prema spomenutom navodu biskupa Ogramića iz g. 1673 okolica Vareša morala je ostati katolička gotovo potpuno sve do zadnjega progona g. 1648-1669, kada su i Hrvati katolici iz okolice Vareša u velikoj većini prešli na islam.

Biskup Ogramić u studenom g. 1674 posjetio je župu Bijelu u današnjem brčkom kotaru. Tom zgodom pohodio je i mjesto Skakavu, u kojemu su se još vidjele zidine porušenoga franjevačkog samostana. U toj prostranoj župi tada je bilo samo 995 katolika. Na to biskup nadodaje:

« Svi su drugi, u velikom broju, Turci i raskolnici, iako su prije kratkoga vremena gotovo svi bili katolici » (72).

(70) « Oppidum [Vares] situatum in sublimis montibus, in quo medietas [Turcorum] et medietas christianorum habitat », Relatio ... an. 1623, 225.

(71) « Varesc terriciola ha case de Turchi nr. 100, moschee nr. 1 », AB 477 (1420).

(72) « Caeteri sunt omnes in gravi numero Turcae et schismatici, cum ante parvum tempus ferme omnes catholici fuerunt », Jelenić, *Spomenici* 149.

(73) Kuripečić 12-43.

(74) N. dj. 8.

Ovdje biskup tvrdi, da su u prostranoj župi Bijeloj donedavno gotovo svi stanovnici bili katolici. Pred kratko pak vrijeme ti su katolici u velikom broju prešli na islam i pravoslavlje, tako da je g. 1674 na prostoru te župe bilo samo 995 katolika. Ono « prije kratkoga vremena » označuje nedavna vremena, najviše kojih 10 do 20 godina prije 1674, što znači, da su Hrvati katolici u župi Bijeloj prešli na islam i pravoslavlje za progona g. 1648-1669.

13) - *Opća svjedočanstva o prijelazu na islam b. h. Hrvata katolika*

a) *Svjedočanstvo Benedikta Kuripečića g. 1530*

Benedikt Kuripečić, učeni Slovenac, g. 1530 i slijedeće dva puta je proputovao Bosnom kao član poslanstva, koje je hrvatsko-ugarski kralj Ferdinand I slao turskom caru Sulejmanu II u Carigrad. Ovo poslanstvo je dne 29. kolovoza 1530 stupilo na tursko zemljište tadašnjega bosanskog sandžakata, nakon što je prešlo Unu kod Krupe. Putem su ovi izaslanici prolazili i noćevali u Kamengradu, Ključu, Zablaću, selu Golešu na vrelu Sane, u Gerševu i Vlasinju, u Babindolu, Pruscu, u Krščici kod Viteza, u Kakovini kod Kiseljaka, u Kovačićima kod Vrhbosne (Sarajeva). Dne 14. rujna poslanstvo je prošlo kroz Vrhbosnu i prenoćilo u Mokrom na Romaniji. Odatle su pak putovali dalje preko Rogatice, Višegrada, Priboja i Novoga Pazara do u Carigrad, kamo su stigli 17. listopada 1530 (73). O tom putovanju Kuripečić je pomno vodio dnevnik. On sam piše, da je odlučio stvari vjerno opisati i prikazati ih onako, « kako sam ih vidio i raspitujući saznao » (74).

Na osnovu svoga osobnoga uvida i istraživanja o

etničkom i vjerskom stanju na prostoru staroga bosanskoga kraljevstva Kuripečić je g. 1530 ovo zabilježio:

« U spomenutom kraljevstvu Bosni našli smo tri naroda i tri vjere. Prvo su starosjedioci Bošnjaci, koji su rimo-kršćanske vjere. Njima je Turčin, kada je osvojio kraljevstvo Bosnu, dozvolio, da drže svoju vjeru i ostanu u zemlji. Drugo su Srbi, koje oni zovu Vlasima, a mi ih zovemo Ćićima ili Martolozima. Ovi su došli iz mjesta Smedereva i grčkoga Beograda, a vjere su sv. Pavla. Mi ih držimo također dobrim kršćanima, jer nalazimo male razlike između njihove i rimske vjere. Treći narod su pravi Turci. Ti, naročito ratnici i činovnici, s velikim tirantsvom vladaju objema prije spomenutim narodima, kršćanskim podanicima. Njih je pak turski car, samo zato, da obrađuju zemlju, dosada ostavio u njihovoj vjeri [izuzevši one, koje mladost ili lakoumnost navede, da se poturče]. Ostavio im je i njihove svećenike, crkve i druge obrede » ([75]).

U ovom suvremenom, očevidnom svjedočanstvu Kuripečić tvrdi, da je u Bosni g. 1530 živjelo stanovništvo, koje se sastojalo od 3 naroda i pripadalo trima vjerama. Prema njegovu zapažanju i saznanju domaće, staro uređeno stanovništvo su Bošnjaci rimokatolici. Oni su starosjedioci, koji, naravno, još uvijek čine veliku većinu b. h. stanovništva. I različiti su od druga dva naroda: od Srba i Turaka. Ovi su pak doseljenici, i to: Srbi, zapravo

([75]) « Wir haben in berürtem Khünigreich Wossen dreyerley Nation völkher gefunden. Die ersten sein die alten Wossner, die sein des römischen Christlichen Glaubens, die hat der Turgg in Eroberung der Khünigreichs Wossen in irem Glauben angenomen und darinnen bleiben lassen. Die anderen sein Surffen, die nennen sie Wallachen und wir nennens Zisttzen oder Marthalosen. Die khamen von dem Ort Smedravo und Khriechisch Weissenburg und haben Sanndt Pauls Glauben. Die achten wir auch für guet Christen, dann wir finden khain Unterdschaid von dem römischen Glauben. Die drit Nation sein die rechten Turggen, dieselben und sonderlich, so Khriegleut und Ambfeut sein, herschen mit grosser Tiraney über baid vorgemelt Nation Christen und Underthanen, yedoch so hat sy der thürggisch Khaiser bisheer allain damit sy das Landt gepaut, bey, irem Glauben gelassen one allein, welche sich jungerhait oder aus leichtfertigkeit in

Vlasi iz smederevskoga sandžakata od Smedereva i Beograda, a Turci su pak iz turskih istočnih zemalja. Prvi su pravoslavne ([76]), a drugi muslimanske vjere.

Kuripečić je dva puta zabilježio, kako su mu se kršćani katolici u Bosni – naravno, u onim mjestima, kroz koja je prolazio – hvalili, da su postojani u svojoj katoličkoj vjeri ([77]). I to će biti istina za one krajeve, kroz koje je Kuripečić prolazio. U krajevima pak oko gornje Bosne, gdje su bili brojni franjevački samostani, u Sutjesci, Visokom, Kreševu, Fojnici i Lašvi, živjeli su stari, postojani katolici. Zapadni pak dio tadašnje turske Bosne, od Radovana i Vlašića do Une, do g. 1528 nije ni bio pod turskom vlašću, ili su to bili pogranični krajevi, u kojima Turci nijesu činili pritisak na katolike za progona 1516-1526. Ali ipak Kuripečić dva puta naglasuje, da stari, domaći Bošnjaci, Hrvati katolici, ipak prelaze na islam. Prvi put navodi, da je tome razlog « mladost i lakoumnost » ([78]), a drugi put « zle pobude i zloba » ([79]).

b) *Svjedočanstvo turskih izvora o janjičarskom podmlatku g.1565-1589*

Postoje četiri carske zapovijedi, koje su bile upravljene kadijama i sandžacima Bosne, Hercegovine i Klisa. Te carske zapovijedi objelodanio je I. H. Uzunčaršili g. 1943 na turskom jeziku ([80]), a u prijevodu Hamdije Hadžibegovića tiskao ih je Jaroslav Šidak u *Historijskom zborniku* 8 (Zagreb 1955).

Turggischen Glauben ergeben haben; hat inen auch vergundt ire priester, khirchen und ander ordnungen zuhalten », CURIPESCHITZ, *Itinerarium ... nach Konstantinopel 1530*, izd. E. LAMBERG-SCHWARZBERG, Innsbruck 1910, 34 sl.

([76]) Kuripečić za Srbe, dotično za Vlahe kaže, da su « vjere sv. Pavla ». On je ovdje istovjetovao obraćene bugarske pavlićane s pravoslavnima.

([77]) KURIPEČIĆ 22 sl. i 32.

([78]) N. dj. 22.

([79]) « Ali ima i onih koji iz zlih pobuda i zlobe (kao što i kod nas ima zlih ljudi) rado idu protiv nas, pa i na tursku vjeru prelaze, ... », KURIPEČIĆ, 23.

([80]) UZUNČAŠILI 103 106 108.

U drugoj od tih zapovijedi iz g. 981/1573 kaže se, da se janjičarski podmladak, « adžemi oglani », ima kupiti « od kršćana i od potura »(81). U četvrtoj zapovijedi iz g. 998/1589 nareduje se, da se u janjičarski podmladak imaju uzimati i obrezovani sinovi potura, koji su po starom načinu uzimani iz bosanskoga vilajeta, ali « koji ne znaju turski »(82). U prvoj zapovijedi potanko se tumači, šta su i od koga potječu b. h. poturi, od kojih se uzimlje janjičarski podmladak. Tu se kaže:

« Pazi, da obrezani mladići budu od tamošnjih starih mještana, a ne od onih, koji su kasnije došli ... Treba da omogućiš, da se od obrezovanih mladića od tamošnjih starih mještana uzmu oni, koji odgovaraju, kao što je to i dosada uzimamo »(83).

U ovim zapovijedima se jasno kaže, da su b. h. poturi, od kojih se uzimlje janjičarski podmladak, « stari mještani », tj. novi muslimani, koji su nastali od starih urođenika BiH, a ne doseljeni muslimani iz drugih krajeva turskoga carstva. Stari pak stanovnici BiH bili su samo Hrvati katolici i bogomili. Prema tome poturice su nastale prijelazom Hrvata katolika i bogomila na islam, i to prijelazom bogomilskih vjernika do g. 1520 oko prilike, i prijelazom Hrvata katolika od g. 1516 na dalje.

c) *Svjedočanstvo Jeronima Zlatarića g. 1599*

Po naredbi austrijskoga nadvojvode Ferdinanda, Jeronim Zlatarić, plemić, rodom iz Bosne, obišao je cijeli bosanski pašaluk, da ispita tadašnje stanje i raspoloženje naroda. Na svom provratku on je g. 1599 podnio nadvojvodi izvješće o onome, što je vidio i doznao u BiH. Kao i svi tadašnji katolički pisci Zlatarić b. h. muslimane naziva turcima, pravoslavne raskolnicima (schismatici), a katolike « kršćanima » (christiani). Između ostaloga Zlatarić piše slijedeće:

« U pokrajini [Bosni] s pokrajnim zemljama pod brigom rečenih otaca [franjevaca] nalazi se 20.000 kršćana, sposobnih za oružje, i velik broj potura, koji su negda bili kršćani i, zbog velikoga nasilja neprijatelja, postali su muslimani ... Poturi, kada se oslobode, primili bi svi dragovoljno sv. krštenje »(84).

Ovdje Zlatarić tvrdi, da poturi, potječu od b. h. Hrvata katolika, koji su za vrijeme progona prešli na islam i ti bi se opet povratili katoličkoj vjeri, da se Bosna oslobodi Turaka. Njegovo svjedočanstvo ima posebnu vrijednost, jer je Zlatarić i sam bio rodom iz Bosne i mnoge stvari poznavao iz vlastitoga doživljaja. Usto on je g. 1598/99 ponovno proputovao Bosnu i o svemu se potanje raspitao, da bi mogao nadvojvodu Ferdinanda što točnije obavijestiti. U vrijeme pak Zlatarićeva pohoda još su živjeli starci, koji su bili očevidci prvoga progona katolika g. 1516-1526, kao i daljnjih progona i prijelaza katolika na islam, pa su Zlatarića istinito mogli obavijestiti o porijeklu b. h. muslimana.

d) *Svjedočanstvo biskupa Baličevića g. 1612*

Dne 24. veljače 1612 bosanski biskup fra Franjo Baličević pisao je papi Pavlu V, da se « svakim danom broj nevjernika [muslimana] povećava, a nesretni vjernici brojem se smanjuju »(85). Ako se istovremeno broj muslimana uvećava, a katolika smanjuje, to je moglo biti samo prijelazom b. h. Hrvata katolika na islam.

e) *Svjedočanstvo Bartula Kašića g. 1613*

Isusovac Bartol Bašić, po naredbi pape Pavla V, g. 1612 i 1613 posjetio je Slavoniju i krajeve između Pečuha i Temišvara, da izvidi vjersko stanje u njima. Nakon povratka u Rim, još iste g. 1613, između drugoga, izvijestio je papu, « da su se mnogi kršćani ovih krajeva, i u samoj Bosni, poturčili »(86). Kašić je bio u Slavoniji koncem g. 1612, kada su u Bosni bili u jeku veliki pro-

(81) HZ 8 (1955) 20.
(82) N. mj.
(83) N. dj.

(84) Gl. dolje s. 277, b. 11.
(85) Gore s. 236, b. 6.
(86) Gore s. 229, b. 79.

goni katolika i njihov prijelaz na islam. Na svom putu Podunavskim zemljama Kašić je za to čuo i o tome je upleo vijest, kada je govorio o prijelazu katolika na islam u Slavoniji i u Podunavlju. Ova nuzgredna vijest povjesno ima veliku vrijednost, jer nije namještena ni proračunana.

f) Svjedočanstvo apostolskoga vizitatore Petra Masarechi g. 1624

On je bio Albanez rodom iz Prizrena; vršio je službu kapelana u dubrovačkoj koloniji u Sofiji, pa je dobro poznavao hrvatski jezik. To mu je pomoglo, da se mogao svestrano obavijestiti i od svećenstva i od naroda o vjerskom stanju raznih zemalja, kada ga je Kongregacija de propaganda g. 1623 poslala, da obiđe Bugarsku, Srbiju, Slavoniju i Bosnu i da joj podnese točno izvješće o stanju katolika u tim zemljama (87).

Masarechi govori o Bosni tri puta: u popratnom pismu kardinalu Ludoviku Ludovisi, nećaku pape Grgura XV i prefektu Kongregacije de propaganda (88); u odgovorima na 56 postavljenih mu pitanja u uputi za pohod (89), te u samom izvješću (90). Masarechi, po tadašnjem zapadnom običaju, muslimane nazivlje turcima, pravoslavne raskolnicima, a katolike kršćanima i katolicima.

U pismu kardinalu Ludovisi Masarechi kaže, da je « veći dio ove pokrajine [Bosne] nastanjen turcima », i « da će imati do 300.000 katolika » (91). U samom izvještaju o tome veli ovo:

« U Bosni stanuju tri vrste ljudi: turci, raskolnici i katolici. Turaka će biti tri dijela, a katolika jedva jedan dio. Raskolnika će biti polovicu katolika, a bit će ih

(87) MASARECHI, *Izvješće* 1-48.
(88) N. dj. 6-9.
(89) N. dj. 10-20.
(90) N. dj. 42-48.
(91) « La maggior parte di questa Prouintia è habitata da Turchi ... La Prouintia di Bosna haueràappresso trecento milla Catholici », n. dj. 8. Toliki broj katolika u Bosni navodi i bezimeni pisac g. 1622 (FARLATI IV 193).

oko 150.000 duša. Oni stanuju uz obale rijeke Save, a ovi s turcima u gorskim krajevima. Opće rečeno, malo će biti sela, koja nastanuju katolici, u kojima ne bi bio koji turčin, ali ima veoma mnogo sela, u kojima nema nijednoga kršćanina [katolika] » (92).

U svom izvještaju Masarechi nastoji protumačiti, kako je došlo do toga, da je Bosna postala u većini islamska. On najprije napominje, da se u Ugarskoj, Srbiji i Bugarskoj prigovara Bosni i Albaniji, da imaju slabu postojanost u katoličkoj vjeri i da lako prelaze na islam (93). Zatim opisuje, slijedeći uglavnom Orbinija, kako je negda bosansko pučanstvo prešlo na bogomilstvo i kako su te franjevci dugim radom opet povratili na katoličku vjeru. I tada nadodaje ovo:

« Stoga nije čudo, što je Bosna postala muslimanska. Kada je naime g. 1463 bila osvojena od Muhameda, vjerujem, da su se još mnogi sjećali [bogomilskoga] krivovjerja i zbog toga bili slabi u vjeri, pa su prilikom dolaska Turaka u Bosnu lako prelazili na islam, da dobiju neke sloboštine. Drugi je uzrok tome, što Turčin svaku petu ili desetu godinu šalje po svoj carevini pobirati mladiće, koje vodi u Carigrad, a iz Bosne naročito uzima veliki broj ... Od tih mladića mnogi postaju veziri, paše, sandžaci, čauši i spahije; ovi zatim privlače rodbinu za sobom, da je poturče. Tim uzrocima valja nadodati zlostavljanja i nesnosne namete » (94).

(92) « Tre sorti di gente habitano la Bosna: Turchi, Schismatici, et Catholici. De Turchi saranno tre parti, et à pena de Catholici una, Schismatici saranno per la metà di Catolici, de quali saranno cento cinquanta mila anime in circa. Quelli habitano le ripe del fiume Sauo; questi con Turchi li luochi montuosi di Bosna, et in somma pochissime uille ui sono habitate da Catolici, nelle quali non ui sia qualche Turco, anzi ui sono moltissimi uilagi, che non hanno ne pur uno christiano », MASARECHI, n. dj. 43.
(93) « ... et rinfaciare la Bosna et l'Albania della poca constanza nella fede di Christo Signor Nostro, e della facilità ad accostarsi al Mahumetesmo », n. dj. 43.
(94) « Però non è merauiglia, se la Bosna sia diuentata Turca: poiche essendo occupata da Mahumetto nell'anno 1463, crederei, che molti ricordeuoli ancora delle Eresie, contro poco fermi nella fede, con l'occasione della uenuta dei Turchi in Bosna più fa-

Kada je Masarechi g. 1624 bio u Bosni, tada su još živjeli starci, franjevci i svjetovnjaci, koji su bili osobni svjedoci prijelaza bosanskih Hrvata katolika na islam zadnjih 70 do 80 godina, dakle od sredine 16-st. pa do g. 1624. Ti starci čuli su osobno od svojih otaca i djedova, kako su prešli na islam stanovnici Bosne od konca 15- pa do sredine 16-st. Na taj način Masarechi je mogao imati potpuno vjerodostojna i pouzdana svjedočanstva o islamizaciji Bosne od samih očevidaca ili od svjedoka po čuvenju prve ruke. Na osnovu pisanih izvora i ovih suvremenih svjedočanstava Masarechi tvrdi, da su tadašnji b. h. muslimani najprije bili bogomili, zatim prešli na katoličku vjeru, a s ove na islam.

g) *Svjedočanstvo Atanazija Jurjevića g. 1626*

Atanazije Jurjević (1580-1650) ([95]), Splićanin, g. 1626 proputovao je Bosnu u službi bečkoga cara, da se potanko raspita o stanju u zemlji. U Fojnici se zadržao pune tri sedmice, čekajući, dok se skupe članovi provincijalnoga vijeća na trogodišnju skupštinu. Od tih i od drugih frajevaca i svjetovnjaka po Bosni sakupio je dragocjena zapažanja i podatke i putem ih bilježio. Dobio je u ruke i podatke službenoga popisa bosanskoga beglerbega Ibrahim-paše Memibegovića, koji je g. 1620 dao potanko popisati cijeli bosanski pašaluk. Kada se povratio u Beč, i sredio bilješke, g. 1626 podnio je caru Ferdinandu II opširno izvješće, koje je napisao na osnovu sakupljenoga gradiva i putnih bilježaka ([96]).

cilmente s'accostassero al Mahumetesmo per hauer qualche libertà. L'altra ragione è, ch'il Turco ogni cinq[ue] et dieci anni manda à far scielta dei giouani per il suo imperio conducendoli a Constantinopoli, et dalla Bosna imparticolare si caua gran nuemro ... Di questa giouentù molti riescono Viziri, Passe, Sangiacchi, Ciausci et Spahiolani, i quali poi tirano à se il parentado con farli Turchi. Alle quali ragioni s'aggiongono ancora le angherie, et tributi intolerabili », n. dj. 45.

([95]) On sebe u Izvještaju naziva Athanasio Georgiceo, što je bio prijevod hrvatskoga prezimena Jurjević od Georgius = Juraj. Prema tome nije se zvao Grgičević od Grga = Gregorius, kako neki domaći povjesničari njegovo prezime prevode.

([96]) GERGICEO, *Relazione* 116-149.

Jurjević, kao i drugi onodobni zapadni pisci, bosanske muslimane zove turcima, pravoslavne raskolnicima, a katolike sada kršćanima, a sada katolicima. Jurjević tvrdi, da u bosanskom kraljevstvu ima katolika 250.000. Zatim o bosanskim muslimanima piše ovo:

« Turaka ima daleko veći broj nego katolika i raskolnika. Ovdje pak treba primijetiti, da se od turaka, koji rađe zamlju, malo nađe, koji govore turskim jezikom, i zbog toga, kada se ne bi bojali [smrtne kazne od puščane] vatre, gotovo bi svi postali kršćani [katolici], dobro znajući, da su njihovi predi bili kršćani. I ako Bog dadne slobodu onome kraljevstvu, prije će se obratiti [na katoličku vjeru] nego raskolnici » ([97]).

Jurjević, kao i Masarechi, svoje podatke o postanku bosanskih muslimana skupio je od osoba, koje su same svjedoci prijelaza b. h. katolika na islam, ili su to čule od očevidaca. Kako se vidi iz njegova opisa, on je osobno govorio i sa seljacima muslimanima, poturima, i od njih čuo njihovo raspoloženje i tvrdnje, da su im predi bili katoličke vjere. Zato Jurjevićevo svjedočanstvo ima prvorazrednu povjesnu vijednost.

h) *Svjedočanstvo Ivana Tomke Mrnavića g. 1627*

Poznati hrvatski pisac Ivan Tomko Mrnavić, šibenski kanonik, budući bosanski biskup, starinom je potjecao iz Bosne ([98]). God. 1623 putovao je svojom starom rodnom zemljom i g. 1627 podnio papi Urbanu VIII svoj *Opis Bosne* ([99]). U tom djelu Mrnavić, na osnovu svoga ispitivanja i osobnoga znanja o stanovnicima Bosne kaže:

([97]) « Delli Turchi poi è molto maggior numero delli Cattolici e Scismatici; ma s'ha qui da notare, che li Turchi che lavorano la terra, puochi si trovano che parlano lingua turchesca: e però se non temessero il fuoco, quasi tutti quelli si farebbono Christiani sapendo bene che li loro maggiori sono stati Christiani. E concedendo Iddio la libertà a quel Regno, si convertirebbero più tosto, che Scismatici », GEORGICEO, n. dj. 128.

([98]) O životu i radu Ivana Tomke Mrnavića gl. PAVIĆ; JAGIĆ, u AfSPh 33, 111-134; HORVAT, u GZM 21 (1909) 350-353.

([99]) *Opis Bosne* (*Descriptio Bosnae*) objelodanio je HORVAT, *Monumenta*, u GZM 21 (1909) 354-363.

« Govoreći u općim crtama, sada su dvije trećine stanovništva turci, skoro svi kršćanskoga [katoličkoga] porijekla » (1).

Prije ove opće napomene, Mrnavić je u istom djelu zabilježio, da bosanski katolici neprestano prelaze na islam, jer gube nadu, da će biti oslobođeni ispod Turske (2). U *Životu opatice Magdalene Budrišić* (1455-1531), koji je u stihovima spjevao i tiskao u Rimu g. 1526 i 1535, Mrnavić veli, da je Magdalena oplakala pad Bosne i vidjela rasulo svoga Hrvatskoga naroda, od kojega je jedan dio bio odveden u ropstvo, a jedan dio prešao na islam (3).

i) *Svjedočanstvo bosanskoga biskupa Maravića g. 1655*

Bosanski biskup fra Marijan Maravić († 1660) u svom izvještaju iz g. 1655 Kongregaciji de propaganda piše:

« Car Turaka gospodar je do danas rečenoga kraljevstva Bosne i okolnih krajeva; taj gleda i nastoji na razne načine, da uništi ime kršćansko, ali po posebnoj milosti Božjoj i postojanošću franjevaca to se ipak održava.

« Stanovnici ovoga kraljevstva danas su turci, rođeni i odmetnici, koji čine većinu, te katolici i raskolnici » (4).

U rječniku biskupa Maravića « odmetnici » (renegati) bez sumnje označuje one, koji su osobno otpali od prave vjere katoličke i prešli na islam. God. 1655 bilo je toliko onih, koji su osobno ostavili katoličku vjeru i

(1) Parlando però generalmente si tiene siano al presente doi terzi d'habitanti Turchi, quasi tutti di raza christiana, et un terzo di christiani ... », GZM 21 (1909) 357.

(2) Gore s. 242, b. 36.

(3) Dolje s. 377.

(4) « Il medesimo imperatore de Turchi è padrone sino al giorno d'hoggi del detto regno di Bosna, e parti circonvicine, il quale attende e procura con diverse arti ad destruggere il nome Christiano; ma per la speciale grazia di Dio e per la constanza de frati minori dell'osservanza tuttavia si mantiene. Gli habitatori di questo regno al presente sono li Turchi, la maggior parte tanto nativi quanto rinegati, cattolici e scismatici », AB 476 (1420).

prešli na islam, da je Maravić smatrao potrebnim istaknuti, da se tadašnja većina bosanskoga stanovništva sastoji dijelom od rođenih muslimana, a dijelom od otpalih katolika. Ovdje Maravić ima pred očima one muslimane, koji su ostavili katoličku vjeru i prešli na islam nazad 60 do 70 godina, tj. oko prilike od g. 1585 do g. 1655.

j) *Svjedočanstvo engleskoga diplomata P. Rycauta g. 1668*

Engleski diplomat Pavao Rycaut (1628-1700), nakon boravka od 6 godina u Turskoj, napisao je znamenito djelo *Sadašnje stanje Otomanskoga carstva*, koje je objelodanio u Londonu g. 1668. U tom djelu on je zabilježio, da u njegovo doba bosanski poturi i janjičari u Bosni i Ugarskoj čitaju Evanđelje i Koran i da jako miješaju kršćanstvo i islam. To nam govori, da su bosanski poturi potjecali od kršćana; na vani su bili muslimani, ali u duši su više bili kršćani, jer su i svoje islamsko vjerovanje i obrede opravdali kršćanskim vjerovanjem i izvorima (5).

k) *Svjedočanstvo Jeronima Pastričića g. 1675*

Splićanin Jeronim Pastričić bio je kanonik Sv. Jeronima u Rimu. Na tražnju kardinala Casanate-a on je g. 1675 izradio *Memorandum* o stanju katolika u Bosni i o pravu franjevaca na župe (6). U svom memorandumu Pastričić priča, kako su Bošnjaci bili zapali u razna krivovjerja, pa su ih franjevci, počevši od g. 1340 (7) obratili na katoličku vjeru. Kada je Mehmed II osvojio Bosnu 1463, dao je povlasticu franjevcima, da ostanu u osvojenom kraljevstvu i vode brigu o kršćanima (8). Na to Pastričić nadodaje:

« Paša, upravitelj [zemlje] poslije je [protiv dane] povlastice potpuno srušio crkve i samostane te [bosanske]

(5) Gl. dolje s. 284-6.

(6) *Memorandum* je tiskao Jelenić, *Spomenici* 152-160.

(7) U *Memorandum-u* stoji « anno 1349 », što je pogrješno, mjesto 1339, dotično 1340.

(8) Jelenić, n. dj. 155 sl.

vikarije i prisilio kršćane, da otpadnu od vjere, i naredio je, da se velik broj njih pobije, tako da ih je samo mali broj živući u planinama i šumama ostao u čistoj katoličkoj vjeri » (9).

Jeronim Paštričić ovdje jasno tvrdi, da su bosanski muslimani negda bili katolici i da su prešli na islam prisilom državnih upravitelja. On to pripisuje progonu beglerbega bosanskoga pašaluka ne spominjući mu ime, ali to se stvarno dogodilo u više navrata od g. 1516 pa do 1669. Paštričić je bio roden i odgojen u Splitu, pa je sigurno još u djetinjstvu čuo, gdje pripovijedaju, kako se progone katolici u susjednoj Bosni i sile da prijeđu na islam. I onda, kada je živio u Rimu kao kanonik Sv. Jeronima, više puta morao je dolaziti u dodir s bosanskim franjevcima i trgovcima, koji su po poslu češće dolazili u Rim, pa je bez sumnje i od njih čuo o progonima katolika u Bosni i njihovu prijelazu na islam. Kongregacija de propaganda upravo je zato tražila Pastričićevo mišljenje o pravima bosanskih franjevaca na župe, koje im je osporavao biskup Ogramić, jer je znala, da on dobro poznaje prilike u Bosni.

l) *Svjedočanstvo kanonika Petra Vukoslavića g. 1690*

Na koncu grbovnika splitskoga kanonika Petra Vukoslavića iz g. 1690 nadodana je duga bilješka o « tragediji nesretnoga kraljevstva Bosne » (10). Između drugoga tu se kaže, da su se nakon pada Bosne g. 1463 mnogi Bošnjaci spasili bijegom u Dalmaciju na njezine otoke, u Hrvatsku i Dubrovnik, a neki su se povukli u Napulj, Apuliju, Istru i crkvenu državu. Na to pisac nadodaje:

« Drugi, zaneseni ljubavlju domovine odlučili su podnositi tiransku vlast Otomana, i možda za kaznu toga, mnogi su zanijekali [katoličku] vjeru i postali sljedbenici Korana ...

« Obitelji, koje su ostale pod tiranskom vladavinom Turaka, i koje su s vremenom prigrlile Mahumedovu sljedbu, između najuglednijih jesu ove: Predojević, Sokolović, Kositerović, Kosović, Kopčić, Damometović, Pilipović, Alaupović, nazvana Alagić, i mnogo drugih » (11).

m) *Svjedočanstvo L. F. Marsigli-ja koncem 17-st.*

Austrijski diplomat Luigi Fernando Marsigli (1658-1730), rodom iz Padove, koncem 17-st. piše ovo:

« Ja sam više puta prošao razne krajeve Turske, pak nigdje nijesam vidao Turke poljolce osim u Bosni, gdje su Slaveni [= Hrvati] prešli na muhametanizam, i Turke naseljene iz Azije u Dobrudži » (12).

Ovdje Marsigli tvrdi na osnovu osobnoga uvida i saznanja, da muslimani seljaci u Bosni nijesu stranoga porijekla, nego su domaći urođeni « Slaveni », kako on kao Talijanac nazivlje Hrvate (Schiavi, Schiavoni = Hrvati) (13).

n) *Svjedočanstvo Danijela Farlatija g. 1769*

U IV svesku velikoga djela *Illyricum sacrum* neumorni i učeni isusovac Farlati donosi ovu vijest o prijelazu katolika u Bosni na islam:

« Kada su se mnogi plemići i velikaši bijegom sklonuli u Dalmaciju, kršćanima [katolicima], koji su ostali u zemlji, bio je nametnut s jarmom turskoga ropstva

(9) « ... gubernator bassa [contra] Indultum postea funditus destruxit ecclesias, monasteria christianorum et fratrum eiusdem vicariae [Bosnae] ac christianos religionem abnegare compulit et magnam illorum partem occidere iussit, ita ut pauci degentes in montibus et silvis in puritate catholicae fidei reliquerant ... », Jelenić, n. dj. 156.

(10) Opis Vukoslavićeva grbovnika i bilješku na kraju istoga objelodanio je Solovjev, *Primorje* 117-127.

(11) « ... altri trasportati dall'amor della Patria si contentarono di soffrir il tiranico governo degl'Ottomani, e forse in pena di ciò rinegarono molti la fede, e diuenero seguaci dell'Alcorano ...

« Le Famiglie poi, che restarono sotto il tirannico governo de Turchi, e che col progresso del tempo abbracciarono la setta di Mahometto sono le seguenti trà le più conspicue – Predoeuich, Soccolouich, Cossiterouich, Cossouich, Copcich, Giamometouich, Filipouich, Alapouich detta Alagich, et altre molte », Solovjev, n. dj. 121 i 123.

(12) Salamon 201; Smičiklas, *Dejestogodišnjica* I. 7.

(13) O nazivu Hrvata: Sclavi, Schiavi, Schiavoni, gl. Crnčić, *Imena* 1-70; Ilić, *Prilozi* 1-164; Mandić, *C. Hrvatska* 45 sl. 263-86; Ilić, *BiH* II 54-61.

težak porez [harač]. Da se toga oslobode, mnogi su bezbožno prešli od Krista Muhamedu. Ali ta gadna nevjera nije im koristila, jer su ih sami Turci ne samo prezirali nego mrzili i težim nametima podvrgli nego druge [muslimane] tako, da su i danas njihovi potomci prezreniji od svih i u turskom jeziku zovu ih balije, tj. nevrijedni » (14).

Ovdje Farlati jasno kaže, da muslimani seljaci, koji su tada činili dvije trećine muslimanskoga pučanstva u Bosni, potječu od Hrvata katolika. Farlatijevo svjedočanstvo ima posebnu vrijednost, jer je on i o povijesti Bosne imao mnogo dokumenata, koji su se kasnije izgubili. U sakupljanju pak podataka Farlatiju je, među drugima, pomagao fra Filip Lašrić, najbolji poznavalac domaće povijesti od starih bosanskih franjevaca (15).

o) *Svjedočanstvo stručnjaka arhiva Kongr. de propaganda g. 1880*

God. 1880, kada se radilo o uspostavi redovite katoličke hijerarhije u BiH i o pravima franjevaca na župe, neki dobar poznavalac arhiva Kongregacije de propaganda napravio je opširan pregled povijesti Bosne i razvoja vjerskih prilika u toj zemlji (16). Na osnovu proučenoga arhivalnoga gradiva stručnjak je ovo zabilježio o postanku muslimana u Bosni:

(14) « Cum plerique nobilium et principium virorum fuga dilapsi in Damatiam se recepissent, christianis, qui remanserunt, una cum jugo Turcicae servitutis grave tributum impositum; huic ut se eximerent, non pauci a Christo ad Mahumetem per summam impietatem defecerunt; sed probrosa illa defectio adeo illis non profuit, ut vel ipsis Turcis non solum contemptui sed etiam odio essent, et acerbioribus, quam ceteri, exactionibus subjicerentur; atque etiamnum illorum posteri despicatissimi omnium et contemptissimi habentur, quos Turcica lingua Balie, idest ignavos vocant », Farlati IV 74. – U Farlatijevu tekstu postoji štamparska pogreška « Balic », mjesto « Balie », što smo popravili.

(15) Gl. Jelenić, *Kultura* I 234 sl.

(16) Taj povjesni pregled pod naslovom: *Nota d'Archivio sulla missione della Bosnia,* dostavio je austrijski poslanik kod Sv. stolice, Paar, ministrarstvu u Beč kao prilog « B » sa svojim povjerljivim izvješćem od 16. travnja 1880. Objelodanio ga je: Gavranović, *Uspostava* 335-345.

« Siromašni vjernici [katolici] bili su prisiljeni, da se bijegom spase krijući se po gorskim pećinama, raspršeni tamo i ovamo; mnogi su dali svoj život za vjeru, ali su premnogi zagrlili islam, tako da turci, koji danas žive u Bosni, nijesu stvarno Turci nego otpadnici od katoličke vjere » (17).

* * *

U svojoj raspravi *Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne* A. Solovjev pripisuje postanak b. h. muslimana isključivo bogomilima (18). Mora se priznati, da nam sve okolnosti govore, da prvi, osnovni sloj muslimana u Bosni uistinu potječe od bivših bosansko-hercegovačkih Hrvata bogomilske vjere. Taj bogomilski prinos u islamizaciji Bosne mi smo nastojali potanko utvrditi u sedmom poglavlju našega djela. Ipak valja priznati, da ne postoji nikakav stari suvremeni izvor, koji bi izričito govorio, da bosansko-hercegovački muslimani potječu od bogomila ne samo potpuno, nego ni u nekom većem, znatnijem dijelu. Vjernici bogomilskih bosanskih krstjana prelazili su na islam do g. 1520, kada je po Orbiniju i Masarechiju nestalo bogomilskih kuća i vjernika (19). Izvora pak iz te stare, početne dobi nemamo, koji bi izričito govorili, od koga potječu b. h. muslimani. Najstariji izvori, koji su se do danas sačuvali, potječu iz tridesetih godina 16-st. Ti pak izvori ne spominju udio bogomila u islamisaciji Bosne i Hercegovine, jer tih u ta vremena nije više bilo u BiH. Usto početni udio bogomila u islamizaciji Bosne bio je brojčano tako neznatan prema velikom broju Hrvata katolika, koji su tokom 16- i 17-st. prelazili na islam, da stari suvremeni izvori bogomile

(17) « I poveri fedeli costretti alla fuga s'intanarono nelle caverne de' monti, e dispersi qua e là, molti per la fede lasciarono la vita, e moltissimi abbracciarono il maomettismo, tantoché al presente tutti i turchi che esistono in Bosnia non sono veramente turchi, ma rinnegati della fede cattolica », Gavranović, n. dj. 336.

(18) GIDBIH 1 (1949) 42-79.

(19) Gl. *Dodatak,* s. 532 sl.

uopće ni ne spominju, govoreći o islamizaciji Bosne i Hercegovine.

Nekima je čudno, da u rimskim arhivima nema više i opširnijih vijesti o prijelazu b. h. Hrvata katolika na islam. Na to valja reći, da je Kongregacija de propaganda osnovana g. 1622, pa se tek tada počelo pomno čuvati arhivalni materijal iz katoličkih misija. Do te godine pak bili su već glavni prijelazi b. h. katolika na islam dovršeni. Izvješća i privatna pisma pojedinim kardinalima i samom papi, koja su prije g. 1622 stizala u Rim, ili se već u početku nijesu čuvala ili su propala prijelazom te arhivalne građe nasljedstvom u razne ruke.

O prijelazu b. h. katolika na islam najviše i najbolje su mogli pisati bosanski franjevci i bosanski biskupi. Ali ti su, kako je razimljivo, nerado o tome pisali, jer su to smatrali velikim gubitkom u svojoj pastvi; psihološki je pak teško govoriti o bolnim gubitcima. Usto, oni su znali, da Rim od njih traži, da čuvaju svoje duhovno stado, a ne da ga gube, pa da gubici češće ne bi bili pripisani progonima Turaka i nestalnosti b. h. katolika, nego nemarnom i zlom životu biskupa i fratara, kako su apostolski pohoditelj Masarechi ([20]) i tajnik Kongregacije Franjo Ingoli ([21]) uglavnom i protumačili otpad sutjeških katolika g. 1624. Zato bosanski biskupi i fratri, kada su morali govoriti o otpadu katolika na islam, činili su to kratko i uvijenim riječima, koji put popraćajući to s uvodnim riječima, iz kojih je valjalo zaključiti, da fratre i bosanske biskupe valja hvaliti zbog njihove požrtvovnosti oko očuvanja katoličkog imena u Bosni, kao što se izrazio biskup Maravić g. 1635 ([22]).

([20]) Masarechi, *Izvješće* 45.
([21]) N. dj. 10.
([22]) Gl. gore s. 262, b. 4.

1) - *Poturi u b. h. kanun-namama*

U dosada objelodanjenim izvorima naziv « potur » spominje se prvi put u kanun-nami za bosanski, hercegovački i zvornički sandžakat iz g. 1539. Tu se propisuje:

« Kao ispendže pak neka se od nevjernika uzima po dvadeset i pet akči. Od poturice, koji je oženjen, nek se uzme po dvadeset i dvije akče. A od poturice momka, koji je punoljetan, uzima se dvadeset akči » ([1]).

Ispendže je bilo podavanje kršćanske raje « gospodaru zemlje » za zemljišta, koja su uživali. To je iznosilo godišnje 25 akči po svakoj odrasloj glavi. Po navedenom zakonu iz g. 1539 i « poturi » plaćaju godišnju glavarinu, koja se naziva ispendže kao i dažbina, koju kršćani plaćaju. Međutim, « ispendže » za oženjene poture smanjena je na 22 akče, a to znači na onoliko, koliko su plaćali i muslimani posjednici čiftluka; poturice momci plaćali su pak koliko i odrasli sinovi muslimana, koji su živjeli s ocem u obitelji ([2]).

Drugi put spominju se poturi, bez navoda toga imena, u kanun-nami zvorničkoga sandžakata g. 1548. Tu se kaže: « U nekim selima stanuju muslimani raja » ([3]).

Po Koranu i šerijatskim zakonima svaki musliman je pravi član muslimanske države, kao što je bila Turska, i ima sva građanska prava. Raja (stado), to su pak kršćanski podanici muslimanske države, od kojih se tražilo, da svojim radom i podavanjima podržavaju muslimansku državu. Ipak, kao što gospodar čuva i hrani svoju stoku, da je mogne što bolje iskorištavati, tako je zakon u turskoj državi zaštićivao raju i osiguravao joj toliko, da mogne biti korisna državi ([4]).

([1]) *Kanuni* 56.
([2]) Gl. n. dj. 84; Šabanović, *Krajište* 129.
([3]) *Kanuni* 117.
([4]) Tako je turska država poimala raju prema turskom povjesničaru Barkan, *Déportations* 87.

U navedenoj zvorničkoj kanun-nami iz g. 1548 muslimani seljaci, « poturi », nazivlju se rajom, pa se, prema tome, ne smatraju ravnopravnima s drugim muslimanima, nego se svrstavaju među polupravne podanike turskoga carstva kao i kršćani.

2) - *Carske zapovijedi, g. 1565-1589*

Turski povjesničar Ismail Hakkija Uzunčaršili u svom djelu *Kapukulu Ocaklari* objelodanio je g. 1943 četiri zapovijedi turskih sultana iz g. 1565 do 1589, u kojima se govori o narodnom porijeklu b. h. potura, i o njihovu odnošaju s mjesnom kršćanskom rajom. Te carske zapovijedi, u prijevodu Hamdije Hadžibegovića iz Sarajeva, objelodanio je J. Šidak u *Historijskom zborniku 8* (Zagreb 1955) 220. Zbog njihove vrijednosti mi ih donosimo u cijelosti.

a) *Zapovijest od g. 973 (= 1565)*

« Zapovijest kadijama Bosne, Hercegovine i Klisa:

Većina mladića koji su iz vaših kadiluka dosada uzimani za adžemi oglane (janičarski podmladak) bila je obrezana. Ali i pored toga što su uzimani i obrezani, sada je izvješteno, da vi sprečavate jajabaši (komandant pješadijske jedinice), koji je tamo stigao radi kupljenja adžemi oglana, da uzima obrezane mladiće. Zbog toga sam naredio ovo:

Kada dođe (ova zapovijest), pazi da obrezani mladići budu od tamošnjih starih mještana, a da ne budu od onih koji su kasnije došli samo da bi postali adžemi oglani, niti od onih koji su obrezani da bi bili uzeti u adžemi oglane. Kada se takvi mladići budu uzimali u adžemi oglane, nemoj da to sprečavaš nego treba da omogućiš da budu uzeti. Ali se čuvaj da ne bi pod tim izgovorom s prijevarom i varkom bili upisivani obrezani mladići koji su došli s vana. Treba da omogućiš da se od obrezanih mladića od tamošnjih starih mještana uzmu oni koji odgovaraju, kao što je to i dosada uzimano ».

b) *Zapovijest od g. 981 (= 1573)*

« Zapovijest kadijama u sandžacima bosanskom, hercegovačkom i kliškom:

Anadolski aga Ferhat-aga upućen je sada da iz vašeg kadiluka kupi adžemi oglane za janičarsku uznost. U tom pogledu navedenom je izdat moj opširni carski berat. On je određen da ih kupi od hrišćanske djece. Ali pošto je uobičajeno da se u spomenuta tri sandžakata kupe od sve raje, to sam naredio da se – kao što je i prije bilo – kupe od sve raje, te zapovijedam ovo:

U smislu mog uzvišenog berata, koji se nalazi u njegovoj ruci, treba da omogućiš da se kupe adžemi oglani za koje je izdata naredba, bili oni od hrišćana ili od potura. Pod izgovorom da oni nisu od hrišćana, nemoj da se suprotstavljaš navedenom i nemoj da se protiviš davanju podesnih s motivacijom da su oni obrezani ».

c) *Zapovijest od g. 986 (= 1578)*

« Zapovijest kadijama u sandžacima bosanskom, hercegovačkom i kliškom:

Za kupljenje adžemi oglana za janičarsku dužnost s područja vašeg kadiluka poslat je anadolski aga. Njemu je o tome izdata moja opširna carska zapovijest. Naredio sam da se oni kupe od hrišćanskih sinova. Zapovijedio sam ovo:

Kada dođe, treba u smislu berata, koji se nalazi u njegovoj ruci, da mu omogućite da kupi adžemi oglane, za koje je izdata zapovijest, bili oni od hrišćanske ili od muslimanske raje. Nemojte se suprotstavljati imenovanom s motivacijom, da oni nisu hrišćanski sinovi ».

d) *Zapovijest od g. 998 (= 1589)*

« Zapovijest bosanskom beglerbegu:

Sada je izdat moj ponovljeni carski ferman za kupljenje adžemi oglana iz onih mjesta u mojim zaštićenim zemljama, iz kojih se je od davnina kupilo. Naredio sam ovo:

Kada dođe (treba da znaš da) i obrezani sinovi po-

tura koji su po starom načinu uzimani iz bosanskoga vilajeta, ali koji ne znaju turski, smatraju se kao adžemi oglani. Dobro se čuvajte da ne biste suprotno mojoj zapovijesti umiješali mladiće od drugih pod izgovorom, da su to sinovi potura. Pripazite u ovoj stvari da ne biste uzimajući u zaštitu pustili onog koji je podesan za adžemi oglansku službu, a kupili nepodesne. I klonite se toga da ne biste uzimali mladiće, koji su se turcizirali. Pritom se čuvajte da ne biste od koga što uzeli ».

Janjičari (yeniçeri), nove čete, zavedene su u turskoj državi u 14-st. Sačinjavali su ih poislamljeni kršćanski zarobljenici. Početkom 15-st. (1402) uveden je sustavni odgoj janjičarskoga podmlatka, za koji su se pak načelno kupila samo zdrava kršćanska djeca od 8-12 godina. Kako se vidi iz druge i treće carske zapovijedi, u sandžakatima Herceg-Bosne i Dalmacije kupilo se mladiće za janjičarski podmladak i od kršćana i od mjesnih potura tako, da je već prije g. 1565 većina sakupljenih mladića potjecala od potura, koji su svoju djecu obrezali. Iz četvrte zapovijedi iz g. 1589 vidi se, da su u bosanskom vilajetu sinovi potura uzimani u janjičarski podmladak « po starom načinu ». Starim se zove neki običaj, ako je star najmanje 60 godina kao star čovjek. Iz toga valja zaključiti, da su na području tadašnjega bosanskoga pašaluka postojali poturi još prije g. 1529 i od njih se kupilo janjičarski podmladak.

Kako se vidi iz prve i četvrte zapovijedi, poturi, čiji su se sinovi uzimali u janjičarski podmladak, bili su « tamošnji stari mještani » (1. zapovijed), « koji ne znaju turski » (4. zapovijed). Bilo je strogo zabranjeno, da se primaju obrezani mladići roditelja, « koji su došli s vana » ili se posve « turcizirali » (4. zapovijed). Kada su Turci Bosnu osvajali, u njoj su našli samo starosjedioce Hrvate katolike i bogomile. Budući da je bogomila nestalo oko g. 1520, jedini starosjedioci zemlje ostali su Hrvati katolici, kako je to, na osnovu vlastitoga zapažanja i ispitivanja, zabilježio naobraženi Slovenac Benedikt Kuripečić g. 1530 u svom *Putopisu kroz Bosnu* (5). Iz toga

(5) Gl. gore s. 254, b. 75.

valja zaključiti, da oni bosanski starosjedioci, koji su postali poturi do g. 1520 po prilici, potječu od mjesnih Hrvata bogomila i katolika, a oni, koji su postali poturi poslije 1520, da potječu samo od Hrvata katolika.

U 3. zapovijedi poturi se zovu « muslimanska raja », koja se prema drugoj zapovijedi ne razlikuje « od sve raje ». Prema tome ove carske zapovijedi b. h. poture ne smatraju punim ni ravnopravnim muslimanima.

3) - *Turski zbornik o poturima iz g. 1585*

Mehmed Handžić u sarajevskom kalendaru *Narodna uzdanica* g. 1938 objelodanio je u hrvatskom prijevodu izvadak iz jednoga zbornika, koji je g. 1585 napisao neki Albanez na turskom jeziku (6). Taj je pak dobro poznavao Bosnu i hrvatski jezik. U tom zborniku pisac priča, kako je osvojena Bosna i kršćanski narod bio nezadovoljan s džizijom, velikim nametom, koji su plaćali nemuslimani u turskoj državi, pa htjeli napustiti zemlju. Carski izaslanik posavjetovao se s prvacima iz raznih sela i donijeli su slijedeće rješenje:

« Nek iz svakog sela po jedan muškarac primi muslimansko ime, te da im se zbog tog imena oprositi džizija. Ovo je objavljeno po svim selima i krajevima. U glavnom se slože i uvide da im je u tom korist. Svaki jednostavno svoje ime prevede na turski jezik. Kome je bilo ime 'Živko', prozove se 'Jahja', kome je bilo 'Vuk', uzme ime 'Kurt', a kome je bilo ime 'Gvozden' uzme ime 'Timur'. Čim se prozovu muslimanskim imenima, džizija bude ukinuta, a mjesto nje na posjede kojima su raspolagali i koji se zvahu 'baština' odrede po jedan dukat. I tu rascjepkanu divljač na ovaj način pridobiju; sela se poprave, a stanovnici ukidanjem džizije veseli i radosni postanu. Kada se korist upotpunila i ovaj posao bio svršen, podijele se na tri grupe. Jedna grupa, koja se povela za svjetiljkom božje upute, spasi se bezvjerstva. Nji-

(6) Turski zbornik došao je do nas u prijepisu iz g. 1050 (1640), gl. *Nar. uzdanica* (Sarajevo 1938) 28; GIDBiH I (1949) 56.

hovo stanje odgovaraše njihovim imenima i postadoše muslimani. Druga grupa po onoj kuranskoj 'Mi smo ovako našli svoje očeve' rekavši: 'Vama je vaša vjera, a meni moja' ostade u propasti bezvjerja. Ostali ostadoše kao kolebajuća grupa. Strahujući i bojeći se kazne nijesu se mogli natrag povratiti, a nijesu opet ni napustili propisa i običaja očeva i djedova. U njihovu nestaloženom vjerovanju ostalo je kolebanje i sumnja, pa niti su bili otvoreni kršćani; u pustinji nevjerstva kao životinje lutahu. Ova se grupa danas zove 'poturima'. Riječ 'potur' je sastavljena od dvije riječi, a to su 'po' i skraćeni oblik od riječi 'Turčin'. U kršćanskom jeziku riječ 'po' znači polovicu, a 'Turčin' znači musliman. Cio sastav znači "polumusliman". Oni su od one vrste za koju Kuran kaže: 'Ti su kao goveda ili još gori'. Po svom nečastivom vjerovanju čuvaju bezvjerske propise, a bojeći se poniženja paze na exlisunetski put ... potomci ne odustaju od puta svojih pređa ...

« Zbog toga su moćni vladari i ugledni sultani zabranjivali miješanje Turaka i potura. Između njih ima ih dosta sa dvovjerskim zapisima. Ispod pazuha mu krst ne izlazi, nego se buni protiv odbacivanja krsta ... ».

Poslije toga rukopis g. 1585 donosi čitav niz stihova i anegdota o poturima. U jednim stihovima govori se, poturi od papazâ milost mole; da su neotesanci; da ih većina nose dvovjerske zapise i da govoreći: « Eto Turčina », bježe od muslimana; da nijesu ni kafiri ni muslimani; da su mrtva srca kao kamen itd. U jednom stihu piše: « Svinjarije ne će nopustiti poturi pa kada bi u dženet, a ne u Kabu ušli » (7).

U ovom turskom suvremenom zborniku, koji je napisao musliman, dobar poznavalac Bosne i narodnoga hrvatskoga jezika, jasno se i opetovano tvrdi, da su « poturi » stari bosansko-hercegovački seljaci, koji su zbog gospodarstvene koristi vanjskim načinom primili islam, a u stvari zadržali svoju staru kršćansku vjeru. Pisac zbornika g. 1585 daje nam i suvremeno, autentično tumačenje riječi « poturi », koja je nastala od po(lu) Tur(čin), u značenju « polumusliman ». Po istom piscu u zadnjoj četvrti 16-st. stanovnici današnje BiH vjerski su se dijelili na tri skupine: prave, pune muslimane, kršćane i poture, koji su bili na vani muslimani, a u svojoj nutrini kršćani, kriptokatolici (« Ispod pazuha mu krst ne izlazi »). Polukršćanina ima u vidu i bosanska narodna poslovica, koja kaže: « Poturica gori od Turčina! ».

(7) N. mj. 28-30; n. mj. 56-58.

4) - *Talijanski povjesničar Montalbano o poturima*

Zapadni pisci, ukoliko je dosada poznato, o poturima počinju pisati koncem 16-st. Prvi je pak bio talijanski povjesničar Montalbano, koji je osobno posjetio Bosnu i u svojoj *Povijesti turskoga carstva* ovo zabilježio o bosansko-hercegovačkim poturima:

« U ovom kraljevstvu (Bosne) nalazi se i druga vrsta ljudi, zvana potur, koji nijesu ni kršćani ni Turci; obrezuju se pak i smatraju se najgori (vjernici) » (8).

Smisao je ovoga Montalbanova navoda, da je koncem 16-st. u bivšem bosanskom kraljevstvu bilo mnoštvo ljudi, koji su u nečemu bili kršćani, a u nečemu « Turci » (muslimani); obrezivali su se, ali stvarno nijesu su bili ni kršćani ni muslimani, jer nijednu vjeru nijesu pravo ni potpuno ispovijedali ni opsluživali. Zato su ih pravi kršćani katolici i pravi muslimani smatrali nikakvim, zapravo zlim vjernicima.

5) - *Jeronim Zlatarić o poturima g. 1599*

Nakon velikoga poraza Turaka g. 1593 pod Siskom, u kojemu je poginuo bosanski beglerbeg Gazi Hasan-paša Predojević i cvijet bosanskih spahija, bosansko-hercego-

(8) « Est aliud eo in regno hominum genus Potur appellatum, qui neque Christiani sunt neque Turcae, circumciduntur tamen pessimique habentur », MONTALBANO, naveden od ASBOTH 90.

vački katolici ponadali su se, da će Bosna brzo biti oslobođena od Turaka. Početkom g. 1595 oni su poslali caru Rudolfu II (1576-1608) posebnoga poslanika, da zamoli cara, da ih primi pod svoje okrilje, oslobodivši ih, naravno, od robovanja Turcima. Svojim manifestom od 14. travnja 1595 iz Zlatnoga Praga car je javno proglasio, da Bošnjake prima pod svoju zaštitu, potičući ih, da se dignu na oružje protiv Turaka (9). Duhovi su bili uzbuđeni i nastalo je potajno gibanje. Počeli su dogovori i sa pouzdanijim Hrvatima muslimanima, napose s poturima. Očekivalo se, da će carska vojska provaliti u Bosnu, da bi se domaći svijet mogao dići na ustanak. Da bi pospješili carski zahvat u Bosni, bosanski Hrvati katolici sredinom g. 1599 šalju caru novoga izaslanika, Jeronima Zlatarića. Kako se vidi iz svjedočanstva, koje mu je dne 17. srpnja 1599 izdao bosanski biskup fra Franjo Baličević, Jeronim Zlatarić bio je starinom bosanski plemić, koji se sa svojom braćom sklonio i živio u Dubrovniku (10). Sredinom g. 1599 bio je u Bosni, da osobno vidi raspoloženje naroda, a napose, da se dogovori sa istaknutijim katolicima, franjevcima, bosanskim biskupom Baličevićem i poturima.

Prije nego je stigao do cara Rudolfa II, Jeronim Zlatarić podnio je kratak, ali sažet izvještaj nadvojvodi Ferdinandu o prilikama u Bosni. Tu on piše:

« U toj pokrajini s njezinim predjelima nalazi se pod paskom spomenutih otaca [franjevaca] oko 20 tisuća kršćana od nekoga značenja, i velik broj potura, koji su negda bili kršćani, pa zbog velikoga nasilja neprijatelja postali turci, ali oni nijesu ni dobri turci ni kršćani. A sada za ovoga rata, videći da stvari velikoga Turčina [sultana] trajno nazaduju, to je dalo velik povod njegovim podanicima, da misle na svoju slobodu, a napose poturima, njegovim seljacima, koji su već od prije sebi sačuvali kršćanska imena, da bi u danom slučaju mogli reći, da su i oni kršćani u duši, ali zbog straha od ne-

(9) Lopašić, *Spomenici* I. 195 sl. (135).
(10) GZM 21 (1909) 59 sl. (60).

prijatelja da to nijesu mogli ispovijedati otvoreno ... [U slobodnom stanju] poturi bi svi dragovoljno primili sveto krštenje » (11).

Kao i drugi onodobni zapadni pisci, Zlatarić zove katolike « kršćanima », pravoslavne « raskolnicima », a muslimane « turcima ».

U svom navodu Zlatarić svjedoči, da je g. 1599 u užoj Bosni ili bosanskom sandžakatu, dakle bez Hercegovine i drugih krajeva bosanskoga pašaluka, bilo oko 20.000 katolika sposobnih za oružje, što nam govori, da je tada u bosanskom sandžakatu bilo 100.000 katoličkih duša. Poturi su, prema Zlatariću, seljaci muslimani. Oni su veoma brojni; njih ima nekoliko puta više nego katolika. To znači, da ih je g. 1599 bilo u Bosni više stotina tisuća duša. Po Zlatariću poturi su nekada bili kršćani katolici, koji su pod pritiskom nasilja postali muslimani, ali samo vanjskim načinom, primivši obrezanje i muslimanska imena; u duši su pak i dalje ostali kršćani i potajno su zadržali svoja kršćanska imena. Prema tome poturi su bili polumuslimani i potajno polukatolici. Budući da nijesu valjano ni potpuno slijedili propise ni jedne ni druge vjere, stvarno nijesu bili ni dobri muslimani ni katolici, iako su željeli da se oslobode turskoga gospodstva i bili pripravni da tada prime krštenje.

Zlatarićevi navodi dobivaju posebnu vrijednost iz preporuke, koju su mu dali bosanski katolici i franjevci,

(11) « Nella prouincia [di Bosna] con gli confini sotto custodia di detti padri vi sono venti milla christiani di qualche consideratione, et un numero grande di Pnoturi, li quali a un tempo sono stati christiani, et dalla grand tirannide de nemici fatti Turchi, et questi non sono ne Turchi buoni, ne christiani. Et con occasione di questa guerra, vedendo le cose del Gran Turco continuamente sono andate declinando ... hauendo datto occasione grande alli suoi sudditi di pensare della libertà loro, et massime alli Pnoturi suoi contadini, li quali di già si sono riserbati li nomi di christiani in tempo di occasione perché possino dire esser stati ancora loro christiani nel intrinseco, ma per la tema degli nemici non hauerlo potuto confessare palese ... gli Pnoturi venerebbono volontariamente tutti i pigliar il santissimo battesimo », n. dj. 60-62.

šaljući ga caru Rudolfu II. U toj preporuci oni, kao svoje mišljenje, dostavljaju caru sve ono, što će mu Zlatarić usmeno reći, poimence ono o poturima i njihovu unutrašnjem duhu i raspoloženju. Bosanski katolici ovako pišu:

« Vaše carsko veličanstvo može mu dati punu i nesumljivu vjeru u onome, što će usmeno podnijeti Vašem carskom veličanstvu uime i sa strane naše, ovoga naroda kršćanskoga, a napose u onome, što će očitovati o duhu ovih potura i drugih [domaćih] turaka » (12).

6) - *Biskup Baličević o krštenju muslimana u Bosni g. 1600*

Na kraju svoje *Spomenice* (*Memoriale*) o stanju bosanske biskupije g. 1600, biskup Baličević nadodao je više upita, iz kojih razabiremo vjerske prilike u Bosni koncem 16-st. napose odnošaj katolika s muslimanima i pravoslavnima. U tim pitanjima Baličević o krštenju muslimana piše ovo:

« Mnogi odrasli nevjernici [muslimani] krste se i tvrdo vjeruju u Krista, ali se javno ne usuđuju ispovijedati Ga iz straha pred kaznom. Pita se, da li se takvi mogu spasiti, budući da nemaju mogućnosti zbog mnogih razloga ostaviti imanje i domovinu? Nadalje, neki Turci i njihovi sinovi, kada ih spopanu teške bolesti, samo u tom slučaju, traže krštenje, jer su često vidjeli ili čuli, da se takvima povrati zdravlje. Pita se, da li se takvima, koji krštenje samo s tom namjerom traže, to ima podijeliti? Kod toga valja znati, da fratrima prijeti pogibao života, ako to uskrate, jer takvi misle, da im se [krštenje] uskraćuje, da ne postignu zdravlje tijela, tim više, što su u prošlim godinama mnogi samo pod tim imenom bili kršteni. Poslije Tridentinskoga sabora pomenuta braća [franjevci] uzdržavali su se [od toga podjeljivanja], ali su govorili, da im to nije dopušteno po naredbama franjevačkoga reda, a ne po odredbama sabora i obreda sv. rimske crkve. Budući da bi zbog toga bili pogubljeni, [pita se, da li sraju navedene krstiti?] » (13).

(12) N. dj. 59 (59).

Ovdje Baličević razlikuje dvije vrste muslimana, koji se krste: prvo, prave potajne katolike (lizikatolike), koji vjeruju kršćansku vjeru, ali javno to ne ispovijedaju zbog straha od kazne; drugo, one, koji se krste iz praznovjerja, misleći, da će time postići zdravlje tijela. Krštenje i jednih i drugih stari je običaj u Bosni, ali se franjevci nakon tridentinskoga sabora (1545-1563) ustručavaju krštenje podjeljivati ovim zadnjima, koji to traže u slučaju teške bolesti, samo da bi postigli zdravlje tijela. Ovo praznovjerje moralo je nastati na taj način, što su franjevci stare kriptokatolike učili, da će oni, koji se u teškoj bolesti, na času smrti krste, postići spas duše (14). Iz Baličevićeva izvještaja vidi se, da su franjevci dugo vremena prije tridentinskoga sabora podjeljivali krštenje onima, koji su na vani bili muslimani, što nas vodi u prva desetljeća 16-st., kada bosanski Hrvati katolici u velikom broju pristupaju islamu, iako u početku pod

(13) « Cum multi infideles adulti baptisentur et credunt in Christum firmiter, tamen minime publice audent predicare amore [timore] poene. Queritur an possint saluari, qua non habent commoditatem relinquere patrimonium et patriam ob multos respectus. Et quia interdum reperiuntur ipsimet Turce et eorum filii grauissimis morbis arrepti, qui in hoc tantum casu baptismum requirant, quod sepe viderunt aut audierunt talibus collarum sanitatem restituisse: queritur si baptismus his hac tantum intentione petentibus sit conferendus? Ubi sciendum est fratribus de observantia periculum vite imminere si negant, cum negari sibi ea de causa putent, ne corporis sanitatem consequantur, eoque magis quia superioribus annis multi hoc tantum nomine fuerunt baptizati; et post Concilium Tridentinum fratres predicti abstinuerunt quod illis id non licere dicerent ex decretis franciscane religionis, non autem Concilii seu ritu S. R. E., quia hac ratione mortem subyssent ... », Arch. Vat., Fondo Borghese III, 124 D, fol. 282r.

(14) « In Bosna i frati battezzano, et non s'astengono n'anco fuori della Prouintia di battezzare i figliuoli de Turchi, ma non per superstitione alcuna, poiche questa possono hauere i Parenti del fanciullo ... », *Starine* 39, 14.

silom i samo vanjskim načinom. Iz Baličevićeva upita nadalje vidimo, da su franjevci i u zadnja vremena muslimanima podjeljivali krštenje i da potražnja krštenja, iskrenih kriptokatolika i onih iz praznovjerja u bolesti, još traje g. 1600 tako, da je biskup smatrao potrebnim tražiti za to naputke iz Rima.

7) - *Krštenje « turske » djece, g. 1624-25*

Apostolski pohoditelj Petar Masarechi g. 1624 izvijestio je u Rim, da franjevci u Bosni i u okolnim krajevima « krste sinove turaka ». Ta djeca, jer su bili sinovi « turaka », morala su najprije biti sunećena, pa onda krštena. Krštenje takve djece bilo je zabranjeno u Bosni pod kaznom smrti. Sarajevski trgovac Ante Matijević dne 1. lipnja 1634 pisao je u Rim, da je bosanski paša zadnjih dana htio spaliti sve fratre u fojničkom samostanu, jer su bili osvađeni, da su krstili dijete, koje je prije bilo sunećeno, i samo globom od 4 tisuće zlatnih škuda izmakli su smrti ([15]). Ako su ipak fratri krstili muslimansku djecu, to se moralo raditi samo o kriptokatolicima, potajnim kršćanima, koji su u najvećem povjerenju donosili svoju djecu, da budu katolički krštena. Masarechi na istom mjestu piše, da su neki Turci, krsteći svoju djecu, imali kod toga praznovjernih namjera, naime, da im dijete bude sretno, da u boju bude pobjednik, da bude zaštićeno od raznih bolesti. Zbog toga su negda silili fratre, da im krste djecu, ali on izričito naglasuje, da kod toga fratri nijesu imali praznovjernih ciljeva. Masarechi ipak

([15]) « ... li giorni a dietro Bassa di Bosna ha voluto tutti li frati del monastero di Foinicza, ma con grandissima difficoltà si sono riscatati per 4 mila scudi ... e la cagione non è altra, se non una calunnia imposta a torto, che havevano ribattezzato un putto, che si era fatto da principio turco », AB 423 (1322). Gl. FR 142 (366 sl.); *Fojnička kronika* 451. I makarski biskup fra Marijan Lišnjić g. 1670 i župnik u Ravnu, don Marko Andrijaš, prije g. 1703 bili su osuđeni na smrt, jer su krstili neke muslimane (dolje s. 289, b. 38; s. 290, b. 42).

potpuno ne odobrava, da fratri krste muslimansku djecu, jer će neki od njih kasnije biti ogđojeni i živjeti kao muslimani ([16]).

Po svoj prilici pod utjecajem Masarechijevih prigovora bosanski franjevci su se koncem g. 1624 ili početkom slijedeće izravno obratili na papu Urbana VIII, da im dopusti krstiti muslimane.

U buli *Cupientes* (Želeći) od 23. rujna 1625 papa je franjevačkim starješinama dao traženi dopust: « Vama [dopuštamo] da možete krstiti koju mu drago djecu kršćana, a tako i Turke i druge nevjernike » ([17]).

8) - *Potajni katolici u Bosni, g. 1600 i 1628*

U svom izvještaju g. 1600 bosanski biskup Baličević potanko opisuje pobožnost naroda prema čudotvornoj slici Gospe u franjevačkoj crkvi u Olovu, gdje dolaze hodočasnici ne samo katolici i pravoslavci nego i muslimani. Na to biskup nadodaje: « Povodom tolikih čudesa mnogi Turci potajno prihvaćaju svetu vjeru [katoličku] » ([18]).

U pismu prefektu Kongregacije de propaganda od 15. veljače 1628 biskup fra Toma Ivković piše iz Fojnice: « Kršćani se, milošću Božjom, množe svakim danom » ([19]). Tu Ivković ne misli množenje katolika naravnim porodajima, nego na izvanredno množenje putem milosti Božje, naime prijelazom vjernika drugih vjera na

([16]) *Starine* 39, 14.

([17]) « Vobis ac Vestrorum cuilibet, ut quoscumque tam Christi fidelium huiusmodi Proles, quam etiam Turcas, et alios Infideles baptizare ... », *Cupientes*, dne 23 IX 1625, Jelenić, *Izvori* 446. – J.-B. Chaumette des Fossés, tajnik francuskog konzulata u Travniku g. 1807-1808, piše, da su neki b.h. muslimani (poturi) još u njegovo vrijeme u teškoj bolesti zvali katoličke svećenike, da im podijele krštenje i posljednju pomast (Chaumette 76; Šamić 244.)

([18]) « Per occasione di tanti miracoli, molti di Turchi abbracciano secretamente la santa fede », GZM 21 (1909) 71.

([19]) « ... li christiani per Dio gratia si moltiplicano ognidì », AB 379 (1260).

katoličku vjeru. Tada je pravoslavnih u pravoj Bosni bilo malo i u izvorima nema spomena, da bi u znatnijem broju prelazili na katoličku vjeru. Ovdje se može raditi samo o poturima, bivšim katolicima, koji su za progona g. 1606 do 1626 vanjskim načinom prešli na islam, pa se nakon prestanka progona g. 1627 opet potajno vraćali na katoličku vjeru.

9) - *Potajni katolici u Hercegovini, g. 1628*

Radeći u pismohrani Kongregacije de propaganda g. 1929 u zapisniku sjednice iste Kongregacije od 8. travnja 1628 našao sam ovaj zaključak:

« Pitanje ženidbe katolika s raskolnicima, krštenja raskolnika, koji prihvate katoličku vjeru, i Turaka, koji bi htjeli potajno ispovijedati istu [katoličku] vjeru, o čemu je javio stefanski biskup, upućena su Svetom oficiju » (20).

Stefanski biskup je fra Dominik Andrijaš iz Popova polja, koji je 29. listopada 1625 iz skadarske biskupije bio premješten u stefansku biskupiju, pod kojom se mislilo na gabeosko-mostarsku u današnjoj srednjoj Hercegovini. U svom pismu koncem g. 1627 ili početkom 1628 biskup Andrijaš tražio je naputak, kako treba da postupa s muslimanima, koji žele da potajno ispovijedaju katoličku vjeru (21). I ovdje se očito radi, kao i u Ivkovićevu slučaju, o poturima, bivšim katolicima, koji su za progona g. 1606-1626 vanjskim načinom bili prešli na islam, a sada, kada su progoni jenjali, htjeli bi tajno živjeti kao katolici i primati sakramente katoličke vjere; javno se pak nijesu smjeli povratiti na katoličku vjeru, jer se tada u turskom carstvu svaki otpad od islamske vjere kaznio smrću.

(20) « Negotia ... Turcarum eandem fidem occulte profiteri volentium ab Episcopo Stephanensi significata, ad Sanctum Officium fuerunt remissa », AFHerc 96 sl.
(21) Andriassi, *Relatio*.

10) - *Bošnjak Usküfi o poturima g. 1631-32*

Bosanski musliman Usküfi Bosnevija, rodom iz Donje Tuzle, g. 1041 po Hidž. (1631-32) napisao je rječnik *Makhûl-i aryf* (Potur Sahidija), u kojemu riječi « potur » daje ovo tumačenje: « Kôje selo, köjlüje dendi potur = Selo se reče köj, a potur köjlü » (22).

Prema Usküfiji potur je nevrijedni seljak, seljačina. U tom nazivu izražen je prezir i omalovažiavanje potura sa strane pravih muslimana u Bosni sredinom 17-st., o čemu govore i suvremeni zapadni izvori.

11) - *Pavao Rycaut o poturima u Bosni g. 1668*

Engleski diplomat Pavao Rycaut (1628-1700) nakon 6 godina boravka u Turskoj napisao je na engleskom jeziku znamenito djelo pod naslovom *Sadašnje stanje otomanskoga carstva* i objelodanio ga u Londonu g. 1668 (23). Djelo je imalo velik odjek u Engleskoj i u drugim zemljama u Evropi. Na engleskom jeziku izišlo je drugo izdanje g. 1669, treće 1670, četvrto 1676, peto 1682 i šesto 1686.

Ovo djelo izdano je na francuskom jeziku u prijevodu M. Briot-a u Amsterdamu 1670 i u prijevodu Pespiers-a u Rouenu g. 1677. Prvo njemačko izdanje izišlo je u Frankfurtu g. 1671, a drugo u Augsburgu 1694. Talijansko izdanje izišlo je u Mlecima 1672, poljsko 1678, a rusko 1741.

Rycautove podatke o bosanskim poturima prvi je u našoj povjesnoj literaturi iskoristo g. 1949 Aleksandar Solovjev u svojoj raspravi *Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne*. Solovjev tada nije mogao dobiti engleski tekst Rycautova djela, pa se poslužio francuskim prijevodom M. Briot-a iz g. 1672, njemačkim prijevodima iz g. 1671 i 1699 i ruskim prijevodom iz g. 1741 (24).

(22) Korkut 401.
(23) Rycaut.
(24) Solovjev, *Nestanak* 42-79.

Solovjev se pak ponovno navratio na Rycaut-ov izvještaj g. 1952 i 1953, kada je od Mr. Carr-a knjižničara sveučilišne knjižnice u Cambridge-u dobio engleski tekst Rycautova djela prema trećem izdanju iz g. 1670, koje je knjižničar Carr isporedio s petim izdanjem iz g. 1682 [25]. U svojim raspravama Solovjev je pravio neka nagađanja o Rycautovu izvornom tekstu i prvom izdanju iz g. 1668, jer to izdanje nije imao u rukama ni bibliotekar Carr u Cambridge-u. Knjižnica Čikaškoga sveučilišta ima prvo izdanje Rycautova djela iz g. 1668, pa mi ovdje iz toga izdanja donosimo engleski tekst o bosanskim poturima s hrvatskim prijevodom:

Engleski tekst:

«[Sect Kadezadeli]is of a melancholy and Stoical temper... They are exact and most punctual in the observation of the rules of Religion... higly Pharisaical...[s. 131]. These are for most part Tradesmen... But those oft this Sect who strangely mix Christianity and *Mahometanism* together, are many of the Soldiers that live on the confines of Hungary and Bosna; reading the Gospel in the Sclavonian tongue, with which they are supplyed out of *Moravia*, and the neighbouring City of *Ragusa;* besides which, they are curious to learn the Mysteries of te *Alchoran*, and the Law of Arabick tongue; and not to be accounted rude and illiterate they affect the Courtly Persian. They drink wine in the month of Fast called the *Ramazan*, but to take off the scandal they refuse Cinnamon or other Spices in it, and then call it *Hardali*, and passes currant for lawful liquor. They have a Charity and Affection for Christians, and are ready to protect them from Injuries and Violences of the Turcks.

They believe yet that *Mahomet* was the Holy Ghost promised by Christ; and that the descending of the Holy Spirit on the day of Pentecost was a figure and Type of *Mahomet*, interpreting in all places the word παράκλητος to signifie their Prophet, in whose ear so often the White Dove revealed the infallible directions to happines ».

« The Potures of Bosna are all of this Sect, but pay Taxes as Christians do; they abhor Images and the sign of the Cross; they circumcise, bringing the Autority of Christs example for it, which also the

Hrvatski prijevod:

«[Sljedba Kadezadeli] nosi melankolične i stoičke oznake. Oni su vjerni i veoma točni u vršenju vjerskih propisa. Jako su farizejski. Većinom su poslovni ljudi [zanatlije, obrtnici, trgovci]. Oni od ove sljedbe, koji jako miješaju kršćanstvo s muhamedanstvom, jesu mnogi vojnici, koji žive na granicama Ugarske i Bosne. Oni čitaju Evandelje na slavenskome jeziku, koje dobivaju iz Moravske i susjednoga grada Dubrovnika. Usto radoznalo izučavajú tajne Korana i [šerijatskoga] zakona na arapskom jeziku, i da ih ne bi smatrali neotesanima i nepismenima prave se da znaju perzijski, koji je dvorski jezik. Oni piju vino u mjesecu posta, zvanome Ramazan; ali da izbjegnu sablazan, miješaju u vino cimet i druge mirodije, i tada ga zovu Hardali i općenito ga drže dozvoljenim pićem. Imaju ljubav i sućut prema kršćanima i spremno ih zaštićuju od nepravda i nasilja Turaka.

Oni vjeruju usto, da je Muhamed bio Duh Sveti, kojega je Krist obećao, i da je silazak Duha Svetoga na Duhove bio slika i predznak Muhameda, tumačeći, da na svim mjestima riječ παράκλητος naznačuje njihova Proroka, komu je Bijeli Golub tako često objavljivao nepogrješive puteve blaženstva ».

« Poturi u Bosni pripadaju svi ovoj sljedbi, ali plaćaju namete kao i kršćani: oni oduravaju [mrze, zabacuju] slike i znak križa; obrezuju se, navodeći za dokaz primjer Kristov, koji su slijedili također

[25] Solovjev, *Engleski izvještaj* 1952, 101-109; *Le témoignage* 73-86.

Copticks, a Sect of the *Greek* Church in *Egypt*, imitated; but have now, as I am informed, lately disused that custom » ([26]).

Kopti, sljedba Grčke crkve u Egiptu, ali su nedavno, kako sam obaviješten, taj običaj napustili ».

Prema navodima Pavla Rycauta poturi u Bosni i janjičari u Bosni i Ugarskoj, koji su odreda bili sinovi poturica i poislamljena katolička djeca (adžemi oglani) iz Bosne ([27]), nijesu bili pravi, puni muslimani, nego dvovjerci, koji su jako miješali kršćanstvo s islamom. Navani su bili muslimani, jer su bili obrezani i ispovijedali Muhamedovo Božje poslanstvo; u duši su pak bili više kršćani nego muslimani. Oni se obrezuju, da slijede primjer Kristov; oni vjeruju u Muhameda, jer ga smatraju Parakletom, kojega je Krist obećao poslati svojim učenicima. Bosanski janjičari poturi osjećaju se jedno sa svojom braćom bosanskim Hrvatima katolicima, vole ih i spremno ih zaštićuju od nepravda i nasilja stranih muslimana Turaka. Prema Rycautu i turske vlasti b. h. poture ne smatraju pravim muslimanima, nego ih svrstavaju među raju i od njih traže iste namete kao i od kršćana.

O bosanskim poturima Rycaut posebno kaže, da « oduravaju slike i znak križa ». To je pak protivno svemu onome, što je on dotle rekao o bosanskim janjičarima i poturima, a protivi se i onome, što o poturima kažu stariji izvori, turski i kršćanski. Turski zbornik iz g. 1585 jasno kaže, da b. h. poturima « ispod pazuhe mu krst ne izlazi » i da se oni « bune protiv odbacivanja križa » ([28]). Prema svjedočanstvu bosanskoga biskupa Baličevića g. 1600, Petra Masarechija g. 1624 i bule Urbana VIII *Cupientes* od 23. rujna 1625, poturi su donosili svoju djecu katoličkim svećenicima, da ih krste, čineći nad njima vodom znak križa. Ako su bosanski zakonici od g. 1516 do 1542 morali četiri puta donositi

([26]) Rycaut, n. dj. 130 sl.
([27]) Gl. gore s. 270, carsku zapovijed 1. iz g. 1565 i Kuripečić 30.
([28]) Gore s. 275, b. 8.

zakone, da se u Bosni uklone križevi uz puteve ([29]), to se ne može drukčije razumjeti, nego da uzmemo, da su se uklanjanju križeva protivili poturi, koji su se « bunili protiv odbacivanja križa ».

Rycaut je vanredno dobro obaviješten o vjerskim stvarima i raznim sljedbama među Turcima sredinom 17-stoljeća. Ali on osobno nije bio u Bosni, niti je poznavao hrvatski jezik Bošnjaka, pa je svoje podatke pisao prema saopćenju iz druge ruke i tako čuo neispravne tvrdnje o držanju bosanskih potura prema znaku križa. Usto nije isključeno, da se tijekom vremena među samim poturima mišljenje i držanje o znaku križa promijenilo.

Rycautove navode, da su b. h. poturi zabacivali slike (ikone) i znak križa, a riječi Kristove o Duhu Svetom Parakletu primjenjivali na Muhameda, Solovjev je svodio na « bosanske krstjane » i u Rycautovim navodima vidio najjači dokaz, da su bosanski poturi izravni, neposredni potomci bosanskih bogomila ([30]). Međutim, stari bogomili-patareni zvali su Duha Svetoga « Poglaviti Duh » (Spiritus principalis), a ne Paracletos (Utješitelj). Za njih je svaki savršeni bogomil bio Parakletos (« Utješitelj »), jer je mogao svakom čovjeku podijeliti utješenje, bogomilsko duhovno krštenje, po kojemu se, po njihovoj nauci, postizavalo utješenje ili spas duše ([31]).

Mi smo pregledali cijelo djelo Pavla Rycauta *Sadašnje stanje turskoga carstva* u prvom izdanju iz g. 1668 i nigdje nijesmo našli, da bi on bosanske poture dovodio u vezu s bosanskim bogomilima ili patarenima. Rycaut naprotiv bosanske poture svrstava u muslimansku sljedbu Kadezadeli, koju navodi među novim modernim islamskim sektama. Po Rycautu ta je sekta nastala za Murata IV (1623-1640), a glavni joj je širitelj bio Birgali efendija, koji je uveo više novih obreda u molitvama kod pokopa i za ispokoj umrlih. Toj sekti pripadali su najviše muslimani Rusi i kršćanski odmetnici. Od Turaka sektu Kadezadeli slijedili su najviše obrtnici, zanatlije i trgovci ([32]).

([29]) Gl. gore s. 197, b. 31; s. 203, b. 52.
([30]) Gl. gore s. 283, b. 24 sl.
([31]) Mandić, *BiH* II 289-314; 297, b. 50.
([32]) Rycaut, n. dj. 128-135.

Sve ono, što Rycaut kaže o učenju bosanskih poturica - janjičara, naime, da je Muhamed Duh Sveti Parakletos pa i ono, da poturi oduravaju « slike [ikone] i znak križa », može se svesti na nastojanje potura, da dovedu u sklad i izmire nauku Evanđelja i Korana. U tu svrhu oni su dovodili u vezu riječi Isusove u Evanđelju sv. Ivana 14, 16; 15, 26; 16, 7, u kojima je Isus obećao Sv. Duha Parakleta, sa surom 61 Korana, u kojoj se kaže, da je Isus « navijestio jednog Apostola, koji će doći iza mene, kojemu će biti ime Ahmed (33); zatim suru 4, u kojoj se tvrdi, da Židovi nijesu Isusa « ni ubili ni razapeli » (34). O zabacivanju ikona i slika u Koranu se na više mjesta govori.

12) - *Danijel Farlati o bosanskim poturima, g. 1769*

Mi smo već u 8. poglavlju naveli svjedočanstvo učenoga isusovca Farlatija u glasovitom djelu *Illyricum sacrum* o prijelazu bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika na islam. Tu Farlati navodi, da su mnogi katolici u Bosni prešli na islam, da izbjegnu veliki namet, zvan harač. Ali im to trajno nije koristilo, jer su ih pravi Turci prezirali i opterećivali težim nametima, nego su ih plaćali pravi muslimani. Farlati ne spominje ime « potur », nego prezreno ime « balije » (= nevrijedni), koje su im davali pravi muslimani (35).

13) - *Razne vijesti o prijelazu muslimana na katoličku vjeru tijekom 17- i početkom 18-st.*

God. 1604 stanovnici Popova polja i Zažablja u južnoj Hercegovini održali su veliku narodnu skupštinu u Ravnomu. Tu su svi i « turci, karstijani i hristijani » « jednom' volom' i htieniem' i srcem » zaključili, da će se odmetnuti od Turske i primiti podaništvo hrvatskoga

(33) Blachère 909 sl.; *Kur'an časni* 734-5; *Il Corano* 422.
(34) Blachère 965 (156/57).
(35) Gl. gore s. 266, b. 14.

kralja Rudolfa II. « I zatoi činimo ovoi pismo neka ni turčin', ni karstijanin' ni hrstijanin' ne more od' ovogai ubah' udariti » (36).

God. 1636 Juraj Kovičić podnio je molbu Mletačkoj republici, da primi u svoju državu i naseli 27 muslimanskih seljačkih obitelji iz Bosne, da bi se mogli pokrstiti. Ta je molba bila poslana u Rim, gdje se o tome raspravljalo na sjednici Kongregacije de propaganda 16. lipnja 1636 u prisutstvu pape Urbana VIII (1623-1644). Na drugoj sjednici 7. srpnja zaključeno je, da se ti seljaci muslimani nasele na području Ferrare ili u blizini Rima (37).

God. 1670 u Mostaru je bio osuđen na smrt makarski biskup fra Marijan Lišnjić, jer je više svjedoka posvjedočilo, da je u okolnim selima pokrstio 24 muslimana i da je propovijedao protiv islamske vjere. I samo velikom svotom novca, koju su položili njegova rodbina i katolici u Mostaru, bio je oslobođen smrti i prognan u mletačku Dalmaciju, odakle je bio došao na biskupski pohod (38).

God. 1684 fra Mijo Radnić, generalni vizitator Bosne srebreničke, izvijestio je kardinala Altieri, prefekta Kongregacije de propaganda, « da mnogi turci dolaze dragovoljno krstiti se tako, da moji redovnici dosta turaka krste » (39).

U ovjerovljenoj statistici 22. siječnja 1700 navodi se da je fra Jakov Tvrtković, gvardijan u Sutjesci, sa 6 župnika srednje i posavske Bosne g. 1686 preveo preko Save u kršćanske zemlje veliko mnoštvo Hrvata katolika iz Bosne. « Na nagovor franjevaca s navedenim katolicima došli su [preko Save] i mnogobrojni nevjernici mu-

(36) Truhelka, *Nekoliko mladih* 478; AFHer 49.
(37) Jelenić, *Spomenici* 112 (54 sl).
(38) *Arch. Prop., Scritt. riferite* 436, fol. 497r-498v. - U podnesku, što ga je podnio Kongr. de propaganda koncem g. 1672, Lišnjić kaže, da je za svoga biskupavanja od g. 1664 do 1672 krstio 33 muslimana (AFHerc 211), što nam govori, da je on i poslije osude u Mostaru potajno krstio 9 muslimana, koji su to od njega tražili.
(39) « I Turchi ... ne vengono molti volontariamente a battezarsi. I miei Religiosi adesso ... battezzano assai de Turchi », n. dj. 234.

hamedanci, koji su poslije pouke u potrebnim vjerskim stvarima bili obraćeni i svetom vodom krštenja oprani ». Od navedenih muslimana fra Jakov Tvrtković je « obratio i krstio 337, a drugi franjevci neki više, a neki manje » (40).

Nikola Bijanković, apostolski vizitator makarske i skradinske biskupije, javio je u Rim 1. srpnja 1687 ovo: « Krstio sam 16 turaka [muslimana], muških i ženskih; mnoge pak druge osobe otomanske sljedbe očekuju se od Imotskoga i Gabele, koje žele prijeći na svetu vjeru. Tako svjedoči također jedan Turčin, koji je prošlih dana došao iz Herceg-Novoga, da mnogi [muslimani] one posade hoće da se krste, jer su i njihovi predi bili kršćani » (41).

God. 1703 trebinjski biskup A. Righi izvijestio je u Rim, da don Marko Andrijaš poučava u kolegiju isusovaca u Dubrovniku, kamo je prebjegao, kada je bio osuđen na smrt, što je mnoge muslimane pokrstio, kada je bio župnikom u Popovu polju, u južnoj Hercegovini (42).

Kada je Lika bila oslobođena od turske vlasti, dosta je tamošnjih muslimana Hrvata, koji su se sjećali, da su

(40) « Venerunt etiam cum supra dictis Catholicis plurimi infideles Mahometani suasu Patrum nostrorum, quos ad Fidem necessariis imbutos, converterunt, sacroque Baptismatis lavacro abluerunt ... Ipsemet praedictus Frater Jacobus Tverdkovcsanin ad Fidem convertit, et baptizavit 337 Turcas. Reliqui etiam omnes supra nominati Patres aliqui plures, aliqui pauciores Turcas, et Schismaticos ... ad nostram veram sanctamque fidem Catholicam converterunt », Jelenić, *Spomenici Bos. Srebr.* 3 sl.

(41) « In quel tempo, che son stato nella provincia ho reconciliato molti scismatici e battezzato sedeci Turchi, tra huomini e donne; molte altre persone si spettano da Imosci e da Gabela di setta ottomana, le quali desiderano di venire alla santa fede. Cosi ancora testifica un Turco venuto da Castel Novo giorni passati, che molti di quel presidio si vogliono battezzare, per esser stati i loro antenati christiani », Mikulić, *De vita* 132.

(42) « D. Marco Andriasi ... havendo in tempo che era parroco nella sua nominata parrocchia di Popovo ridotto alla s. fede e battezzato parechi Turchi, fu sententiato a morte dal passà commandante di tutta la provincia; che per particolar assistenza del cielo si sotrasse con la fuga et hora si trova qui [a Dubrovnik] », Pandžić, *De dioecesi* 135.

im stari bili katolici, ostalo u zemlji i povratilo se na katoličku vjeru. U darovnici kralja Leopolda od 3. lipnja 1693 piše, da pop Marko Mesić već četiri godine živi u Mušaluku kod Budaka « u sredini do oko 700 novokrštenih muslimanskih osoba » (43). Uz Mesićevu župu, koja je obuhvaćala Budak i Perušić, do spomenute godine bile su osnovane katoličke župe u Bilaju, Kosinju, Novome, Pazaristu i Ribniku (44), koje su sve imale stalan broj krštenih domaćih Hrvata muslimana. Dne 21. veljače 1696. senjski kaptol svjedoči, da je « u Lici, otkada je oteta Turcima, pokršteno 882 muslimana i drugih » (45). U imeničnom popisu pokrštenih muslimana u Perušiću oko g. 1696 navodi se 55 kuća, koje su se zvale: Alešković (3 kuće), Asančehagić (2 k.), Baligić (1 k.), Bašić (3 k.), Časić (1 k.), Čutić (3 k.), Čulumović (1 k.), Domazetović (1 k.), Đotić (1 k.), Hećimović (6 k.), I(m)brešić (2 k.), Ivatić (2 k.), Jatić (1 k.), Jurišić (4 k.), Kajašević (2 k.), Karić (1 k.), Kasumović (4 k.), Krekvić (1 k.), Kurkešević (1 k.), Milković (2 k.), Mirković (1 k.), Murgić 3 k.), Nurkić (1 k.), Obućina (1 k.), Šeferagić (2 k.), Turić (3 k.), Zulić (1 k.), N. N. (1 k.). Na kraju toga popisa piše: « To je kuch u sve 55, a muskih glav prez xenskoga spola – 252 pokerschenikov u Perusichiu prez katolikov » (46).

U spomenici, koju je podnio g. 1696 vojnoj komori u Gracu, senjski biskup Sebastijan Glavinić navodi, da je na svom službenom pohodu u Lici i Krbavi našao ovaj broj novokrštenih u slijedećim mjestima: u Budaku 29 kuća sa 220 pokrštenih, u Novome 28 kuća, u Bilaju 23 kuće sa 154 novokrštenika, u Sirokoj Kuli 12 kuća i u Ribniku 5 kuća (47). Govoreći o Perušiću Glavinić spominje, da se pokrstio i sin perušićkoga dizdara (Ivan)

(43) « ... in medio neo baptisatorum circiter septingentarum personarum Turcicarum semet ipsum conferens ... jam a quatuor annis », Lopašić, *Spomenici* III 5.

(44) N. dj. 28; Lopašić, *Dva hrvatska junaka* 63.

(45) « ... a quo Lika erepta ex dominio Turcarum ... inveniantur in ea baptizati 882 Turcae et alii », Lopašić, *Spomenici* III 28.

(46) N. dj 29 sl.

(47) N. dj. 45-52.

Jurišić, koji je tada imao 50 godina ([48]). Međutim Glavinić ne navodi, koliko je osoba svega pokršteno u Perušiću i u drugim mjestima Like i Krbave, nego općenito kaže: « Od tolike množine [onih, koji su ostali] u ovim kneževinama [Liki i Krbavi] nema nego samo 15 starica, koje nijesu krštene » ([49]). To nam govori, da stvarno nije bilo prisile, da svaki musliman, koji je ostao u Lici, mora biti kršten.

R. Lopašić piše, da se u popisu Akademije znanosti u Zagrebu iz g. 1696 navodi, da se u Lici i Krbavi pokrstilo 1700 odraslih muslimana, što je s djecom i nedoraslom mladeži iznosilo oko 2.400-2.500 osoba. Iz toga popisa Lopašić navodi, da su ove muslimanske obitelji prešle na katoličku vjeru: u ličkoj Kaniži: Ahmet poslije Ivan Čanić, zatim Turići, Engići, Šabići; u Novom: Šabanovići, Miašići, Asići i Plišići; u Gospiću: Alići; u Buniću: Mustadin Rastić; u Udbini: Bulić ([50]).

Koliko je muslimana ostalo na svojim ognjištima u hrvatskim zemljama između Kupe, Save i Une, nemamo objelodanjenih podataka. Jedino se spominje g. 1698, da se pokrstilo 50 odraslih muslimana u Vranogradu ([51]).

God. 1688, kada je bio oslobođen Knin, fra Andrija Resica, provincije Presv. Otkupitelja, zašao je krajinom, prema suvremenim svjedočanstvima, našao je mnoge muslimanske obitelji, poučio ih u vjeri i krstio ([52]). Po osvojenju Vrgorca 1689 franjevci su krstili u gradu i okolici 25 muslimana ([53]). Kada je bio oslobođen Čitluk (Gabela) u Hercegovini g. 1694 fra Bartul Arbić krstio je 30 muslimana ([54]).

Prijelaz muslimana na katoličku vjeru nastavio se i poslije bečkih ratova. Tako g. 1699 svjedoči Mihovil Šiba Koyfeldski, posavski zapovjednik u Brodu, da su

([48]) N. dj. 46.
([49]) « ... ex tanta multitudine gentis in his comitatibus non sunt amplius nisi 15 vetulae non baptizatae », Lopašić, *Spomenici* III 52.
([50]) Lopašić, *Dva hrv. junaka* 54.
([51]) Lopašić, *Spomenici* III 127.
([52]) Zlatović, *Franovci* 236.
([53]) N. mj.
([54]) N. mj.

bosanski franjevci po Slavoniji i Ugarskoj preveli na katoličku vjeru bezbroj muslimana, raskolnika, luteranaca i kalvina ([55]). Cernički građani g. 1711 svjedoče, da je fra Jeronim Tomašević obratio 180 muslimana i zbog toga bio pogubljen od Turaka ([56]). Prema svjedočanstvu viteza Vale Nonkovića franjevci u Neretvi od g. 1703-09 obratili su i krstili 21 muslimana ([57]). Upravnik Imotskoga 16. prosinca 1720 potvrdio je, da je fra Stjepan Vrlić, gvardijan mjesnoga samostana, izveo « iz Turske » i pokrstio 37 muslimana ([58]). God. 1723 starješinstvo provincije izvijestilo je u Rim, « da su oci provincije Bosne srebreničke od g. 1700 do 1723 obratili i krstili 1350 osoba sljedbe islamske, pravoslavne, luteranske i kalvinske » ([59]). U zapisnicima općih skupština franjevačkoga reda stoji, da su franjevci bosanske provincije obratili na katoličku vjeru do generalnoga kapitula u Milanu 495 duša, od 1729 do 1750 700 duša, a od 1750 do 1762 400 duša ([60]).

Imajući u vidu poslovičnu stalnost muslimana u islamskoj vjeri, navedene činjenice i prijelazi na katoličku vjeru ne mogu se shvatiti ni protumačiti, nego da prihvatimo, da se tu radilo o bivšim potajnim katolicima, koji su sami ili njihovi bližnji prije po sili bili prešli na islam vanjskim načinom, ali su u duši zadržali odluku, da će se povratiti na katoličku vjeru, čim im bude moguće osloboditi se turske sile i vlasti.

([55]) Csevapovich 236 sl.; Jelenić, *Kultura* I 153.
([56]) Csevapovich, n. dj. 238-240; Jelenić, n. dj. 154.
([57]) Zlatović, n. dj. 236.
([58]) Originalna potvrda u arhivu franjevačkoga samostana u Imotskom.
([59]) « Patres eiusdem provinciae Bosnae Argentinae ... ab anno 1700 usque ad annum 1723 ... baptizarunt converteruntque ex sectis Turcica, Schismatica, Lutheranica et Caluinistica ... personas mille trecentos, et quinquaginta », *Arch. Prop., Bosnia* V, fol. 131r.
([60]) Gl. gore b. 56.

14) - *Svjedočanstvo Aleksandra Molino, dalmatinskoga providura, g. 1692*

Nedavno je G. Stanojević našao u mletačkom arhivu izvješće Aleksandra Molina, generalnoga providura u Dalmaciji, iz g. 1692, u kojemu piše: « Na dvije vjeroispovijesti: katoličku i pravoslavnu podijeljen je mješoviti svijet [u Dalmaciji]. Ipak postoji i jedna treća vrsta žalosnoga stanja, tako zaslijepljena u vjeri: nose nadimak kršćana [Cristiani], i ne samo da su obrezovani nego su u potpunoj tami i lišeni svakog pravoga vjerovanja » (61). Stanojević misli, da se tu radi o « bosanskim krstjanima », bogomilima (62), ali je tih nestalo već dvadesetih godina 16-stoljeća. Usto bosanski krstjani se nijesu obrezivali (63). Ovdje se može raditi samo o poturima, koji su za bečkoga rata (1683-1699), nakon oslobođenja Dalmacije od turske vlasti tamo ostali, ili su pak tamo prebjegli iz Bosne i Hercegovine, kao i oni, o kojima smo malo prije govorili. Ovi su se smatrali kršćanima, ali su se prema vani pokazivali muslimani i svoju su djecu sunetili. Poturi, o kojima je govor u Molinovu tekstu, mora da su bili drugo ili treće pokoljenje od onih b. h. katolika, koji su vanjskim načinom primili islam, da se zaštite od progona. Budući da su takvi morali prekinuti vezu s katoličkim svećenicima iz straha pred pravim muslimanima, to su g. 1692 došli u Dalmaciju s jako velikim neznanjem katoličke vjerske nauke.

15) - *Zaključak*

Prema suvremenim izvorima poturi su bili domaći seljaci starosjedioci, stari Hrvati Bošnjaci, katoličke vjere,

(61) « In due riti, latino e greco è divisa la gente mista, però ad una terza specie di lagrimabile qualità così ceca nella fede che il solo non esser circoncisi, le ritiene il sopranome Cristiani all'oscuro per altro d'ogni raggio di vera credenza », STANOJEVIĆ, *Jedan pomen* 273 b. 1.
(62) N. dj. 273 sl.
(63) Gl. MANDIĆ, *BiH* II.

koji su, da izbjegnu progone i velike namete, vanjskim načinom primili islam, ali su u kući i u svojoj duši htjeli ostati kršćani katolici (potajni katolici, cryptocatholici) (64). Javno su pak uzimali muslimanska imena, ali bi privatno zadržali i svoja kršćanska (65); davali su djecu obrezati, ali bi također potajno svoju djecu nosili fratrima, da ih krste (66). U kući su se držali svojih starih kršćanskih propisa i običaja, dapače, neki su htjeli tajno primati i kršćanske sakramente (67). Od islamskih pak propisa u početku nijesu ništa vršili, osim obrezanja i primanja muslinskoga imena: nijesu klanjali, nijesu obdržavali postove, pili su vino i ženske nijesu pokrivali (68).

B. h. poturi, kada su s vremenom stekli nešto naobrazbe, kao bosanski janjičari i njihove age, čitali su Evanđelje i Koran, pa su nastojali izmiriti i u sklad dovesti svoje kršćanstvo i islam. Svoje obrezanje opravdavali su Kristovim primjerom, a Muhameda su priznali Božjim poslanikom, oslanjajući se na ugled i proročanstvo Kristovo (69). Zbog ovoga miješanja kršćanstva i islama, poturi zapravo niti su bili kršćani katolici niti pak muslimani. To je bio razlog, da su im suvremenici dali naziv « potur », što znači polu-turčin (polu-musliman) i polu-kršćanin, kako je postanak njihova imena vrlo dobro rastumačio muslimanski pisac u turskom zborniku g. 1585 (70).

Zbog njihova dvovjerstva, miješanja kršćanstva i islama, niti su kršćani poture smatrali pravim katolicima, niti su ih Turci smatrali pravim muslimanima (71). Turska državna vlast, iako im je u početku priznala neke prednosti pred običnim kršćanima, ona je brzo poture

(64) Gl. gore s. 252, b. 72; s. 256, b. 81; s. 259, b. 94; s. 256, b. 11; s. 279, b. 13; s. 282, b. 20 itd. te carske zapovijedi g. 1565-1589, s. 270-72.
(65) Gore s. 274, b. 7; s. 277, b. 11.
(66) Gore s. 279 sl., b. 13-17.
(67) Gore s. 282, b. 20.
(68) Gore s. 286, b. 26.
(69) Gore s. 286, b. 26.
(70) Gore s. 274, b. 7.
(71) Gore b. 7 8 11 22.

svrstala u red kršćanske raje i od njih tražila namet u krvi (janjičarski podmladak) i u podavanjima kao i od druge kršćanske raje (72).

U početku poturi su bili više kršćani katolici nego muslimani, i svoje islamsko vjerovanje opravdavali su primjerom i riječima Kristovim. Ali kako po turskim zakonima nijesu smjeli vanjski prisustvovati kršćanskoj službi Božjoj, niti se družiti sa katoličkim svećenicima, to je njihovo kršćansko znanje i uvjerenje tijekom vremena blijedilo i sve se više umanjivalo.

Poslije bečkih ratova (1683-1699) potura nestaje: koji su se tada još osjećali kršćanima, iselili su se u kršćanske zemlje; koji su ostali u Bosni, ti su se u borbama s kršćanima utvrdili u islamu i napustili svoje stare kršćanske navike. Poslije bečkih ratova, katolici više ne prelaze na islam u većim skupinama, pa nema ni novih potura (73). Ali kako većina potomaka starih potura ni kasnije nije opsluživala mnoge islamske propise, to ih pravi muslimani i dalje nijesu smatrali istinskim muslimanskim vjernicima, nego su ih zvali prezirnim imenom « balije » (= nevrijedni) (74).

(72) Gore s. 269, b. 1 sl. 7.

(73) Apostolski vikar biskup fra Mato Delivić g. 1737 izvješćuje u Rim: « Lode al buon Iddio, non si vedeno apostasie in questo Regno, benché tra li Turchi, e scismatici abitino ... » izvješće g. 1737, Jelenić, *Spomenici Bos. Srebr.* 32. I trebinjski biskup S. Tudišić g. 1751 hvali svoje vjernike, da imaju: « una grande constanza nella religione », Relatio S. Tudišić an. 1751, Pandžić, *De dioecesi* 155 (85).

(74) Gore s. 283,b. 22; s. 288, b. 35. - Potura, polukatolika polumuslimana, bilo je u Metohiji i Macedoniji sve do naših dana. J.-B. Chaumette des Fosses, koji je opisao stanje u B. i H. u g. 1807-1808, b. h. muslimane općenito smatra poturima, katoličkog podrijetla, koji su samo vanjskim načinom muslimani (*Voyage* 53-56 74 sl. 88; Šamić 240-246.

4. - Udio okolnih Hrvata i stranih naroda u islamizaciji BiH

A. - Udio Hrvata katolika iz okolnih pokrajina u islamizaciji BiH

U islamizaciji Bosne i Hercegovine imali su vidan udio i Hrvati iz okolnih hrvatskih zemalja. Tu dolazi u obzir najprije brojno hrvatsko roblje, zatim hrvatski « prebjezi », preseljenje Hrvata muslimana u Bosnu za bečkoga rata i, napokon, doseljenje Hrvata muslimana iz Crne Gore u Bosnu.

1) - *Hrvatsko roblje*

Jedna od najžalosnijih stranica hrvatske povijesti ispisana je tužnom sudbinom hrvatskoga roblja, s kojim se trgovalo cijeli srednji vijek, a posebno od dolaska Turaka u Evropu (1).

1. Već u prvoj provali u Bosnu g. 1386 Turci su odveli u ropstvo znatan broj hrvatskoga roblja (2). God. 1415 herceg Hrvoje Vukčić Hrvatinić pozvao je Turke u pomoć u borbi s hrvatsko-ugarskim kraljem Sigismundom. Kada je ovaj u Usori bio hametice potučen, Turci su provalili u Hrvatsku do Zagreba i odveli do 30.000 zarobljenika (3). Od tada Turci su često provaljivali u Bosnu i okolne hrvatske krajeve, negda sami, negda pozvani od nesložnih bosanskih velikaša. I svaki put Turci bi sa sobom odveli stalan broj zarobljenih Hrvata. Od tih provala napose valja spomenuti one u g. 1426, 1428, 1430, 1432, 1435, 1448, 1451, 1459 i 1461 (4). U suvremenom *Pašmanskom glagoljaškom brevijaru* jedan je svećenik zabilježio: « Na lit Božjih 1431 tecaše ...

(1) Gl. Solovjev, *Trgovina* 139-146; Vinaver, *Trgovina* 125-47.
(2) Corović, *Hist. Bosne* 318 sl.; Mandić, *BiH* I 151.
(3) Klaić, *Pov. Bosne* 252; Isti, *Pov. Hrvata* II/1 76; Lorković 48; Jug 2-7.
(4) Mandić, *BiH* I 151-7; Jug 7 sl.

Na drugo lito na toj vrime pride Isak voevoda s turci i porobi Vlahe i Hrvate » (5). Prema obavještenju franjevaca bosanske vikarije papa Eugen IV 1. studenoga 1431 piše, da u hrvatske pokrajine Dalmaciju, Hrvatsku, Bosnu i Slavoniju « Turci veoma često upadaju, odvode spomenute kršćane i njihove sinove » (6).

2. God. 1463, za vrijeme zaposjednuća Bosne, Turci su odveli u ropstvo veoma velik broj domaćih Hrvata. Turski povjesničar Dursun-beg, koji je tada bio prisutan u Bosni, piše, da se domaći svijet u pojedinim nahijama bio sklonio u zaklonjenija mjesta i prirodne utvrde, odakle Turci « toliko roblja povadiše, da to ne bi iz ovoga ili iz onoga razloga kadar bio popisati ni najvještiji pisar » (7). Na drugom mjestu, nakon predaje Jajca, on kaže: « Pobjedonosni sultan naredi, da se iz toga grada izvedu zarobljenici, kojih je bilo bezbroj mnogo. Neke od njih ispoklanja [svojim vojskovodama i spahijama], a drugima opet dopusti, da ostanu u gradu » (8).

Drugi suvremenik, mletački dužd Kristofor Moro (1462-1471) dne 13. kolovoza 1468 pisao je caru Fridriku III: « Tko kršćanskim znakom znamenovan, ne žali iz duše, kada vidi, da barbari kršćane nesmiljeno ubijaju, a djelomično u najgore ropstvo vuku » (9).

Treći suvremeni pisac, Grk L. Halkokondiles piše, da je skopski sandžak Ishak (1414-1439) u više navrata za dulje vremena odveo veoma mnoga roblja iz Ilirika (= Bosna i druge hrvatske zemlje) i naselio u (turskoj) Evropi i Aziji. Njihov je broj, veli, bio veći, nego bi se moglo očekivati, da bi ih se moglo naći u toj zemlji (10). Mi mislimo, da su od ovih zarobljenika, nastala ona sela

(5) *Arhiv JA u Zagrebu*, sign. III, b. 10, fol. 362r; Kocijančić 279 sl.
(6) Gl. gore s. 175 b. 7.
(7) Gl. Elezović 66.
(8) N. dj. 69.
(9) « Quis enim christiano charactere non ex animo dolest ... si videat christianos presertim immaniter a barbaris trucidari pertim in servitutem fedissime trahi ... », Horvat, *Mon. hist.*, GZM 21 (1909) 2 (1).
(10) Chalcocondyles 534.

bosanskih Hrvata katolika, koja se g. 1582 spominju u okolici Drinopolja i Carigrada (11).

Opisujući pad Bosne g. 1463 Halkokondiles kaže, da je sultan Mehmed, kada mu se predao tvrdi Bobovac, jednu trećinu pučanstva ostavio u gradu, drugu trećinu razdijelio turskim prvacima, a treću poslao u Carigrad (12). Za pučanstvo grada Jajca Halkokondiles kaže, budući da se to predalo bez borbe, sultan je narod ostvio u mjestu, samo je od plemićkih sinova neke izabrao za se, s neke poklonio svojim velikašima (13).

Halkokondiles nadalje piše, da je veliki vezir Mehmed-paša, kada je zauzeo Ključ, jednu trećinu mještana ostavio u gradu, drugu trećinu da je razdijelio među vojničke zapovjednike, a treći dio da je doveo pod Jajce i darovao sultanu (14).

Četvrti suvremenik, poljski ljetopisac Jan Długosz, zabilježio je, da je sultan Mehmed II, nakon zauzeća Bosne, « do sto tisuća osoba obojega spola odveo u ropstvo, od kojih je trideset tisuća značnih mladića uvrstio u janjičare » (15).

Mavro Orbini piše, da je Mehmed II iz Bosne « gotovo većinu plemstva odveo u Aziju u ropstvo » (16).

3. Zagrebački ljetopisac Antun Vramec zabilježio je pod g. 1467: « Potobisse Turci z malu voizku Kerbauu » (17). U proljeće 1469 bosanski sandžak Isa-beg s 20.000 ljudi provalio je u Hrvatsku i opljačkao Krbavu i Liku do Senja, zatim preko Kupe prodro u Kranjsku i sve porobio do Ljubljane (18). Suvremeni ljetopisac Jakov Unrest, župnik Sv. Martina nad Vrbskim jezerom,

(11) ABl 1 sl.; Draganović, *Matrikenübertritte* 149 sl.
(12) Chalcocondyles, n. dj., 536.
(13) N. dj. 537.
(14) N. dj. 539.
(15) « ... homines utriusque generis Bosnenses, ad centum millia aestimatos, in captivitatem ducens, triginta millia ex illis, quod iuvenili pollerent robore, in Janczaros redegit », Dlugoss 378.
(16) « ... et quasi maggior parte della nobiltà menata in Asia in cattività », Orbini 377.
(17) Vramecz, *Kronika* 50.
(18) Makušev II 179 208-210; Jug 9-12.

zabilježio je, da je Isa-beg u toj vojni 20.000 roblja odveo u Bosnu [19]. Još iste godine u lipnju i srpnju Turci su ponovno provalili u Hrvatsku i odveli 10 do 15 tisuća zarobljenika u Bosnu [20].

4. God. 1471 Isa-beg je više puta provaljivao iz Bosne u Hrvatsku; u svibnju pak poharao je Dalmaciju do Splita, Šibenika i Zadra; u novoj provali u lipnju dopro je do Ljubljane i Kranja. Samo u toj provali poginulo je ili je bilo odvedeno u ropstvo u Bosnu do 30.000 duša [21].

5. U lipnju 1474 provale Turci u Hrvatsku i Slavoniju. Tom prilikom napose je nastradalo Hrvatsko Zagorje, gdje su Turci 14 dana pustošili. Za te vojne poginulo je i u ropstvo odvedeno do 14.000 ljudi [22]. U jeseni iste godine Turci su ponovno provalili i opljačkali Slavoniju i druge hrvatske zemlje. Suvremeni ljetopisac Unrest priča, da je Slavonija nakon te provale ostala tako opustošena, « da se često po deset milja nedaleko nije vidjelo kuće ni čovjeka ». Nadalje, isti ljetopisac piše, da je « hrvatska zemlja gotovo sasvim spaljena, oplijenjena i narod odveden, tek se održalo nekoliko gradova i tvrdava. Od Zagorja je spaljen najveći dio, a narod je odveden i blago razgrabljeno » [23].

6. U ljetopisu zagrebačkoga kanonika Antuna Vramca, nešto mlađega suvremenika događaja, čitamo ove podatke o porobljivanju hrvatskih zemalja g. 1476 do 1479 [24]:

« 1476. Mahumet turszki Czar... Haruatzki orzag i Dalmacziu porobi i popleni medtemtoga ...

« 1478. Turczi chez Heruatzku i Krainzku zemlu, Feriol Benedechki porobisse i poplenisse i ogniem posgase i vnogo robia odpelasse szobom, dusdeszeti ieszer ali tizuch liudi v Turzku zemliu ...

[19] Unrest 96 sl.
[20] Klaić, *Pov. Hrvata* II/3 78.
[21] Makušev 38-41 93; Klaić, n. dj. 82; Jug 12-15.
[22] Klaić, n. dj. 94.
[23] « Hat der Turckh ... das Krabatenlanndt vast gantz verprannt, perawbt und das volckh verfueert untz an etliech stett und geschloss, die noch halden », Unrest 43. Gl. Klaić, n. dj. 94.
[24] Gl. gore b. 17.

« 1479. Turczi, doma nebuduchi krala, Vogerzku zemlu porobisse i poplenisse, do Vasuara i do Statarszke zemle, trideszeti ieszer ali tizuch robia i velika dobichka odpelasse v Bosznu ... Prior Vrane ali Auranzki, Bartol be raszbien od Turkou na oztroi Luky » [25].

7. God. 1482, kada su Turci provalili u hrvatske zemlje, s mnogim drugima bila su zarobljena i tri franjevca bosanske vikarije, koje su njihova redovnička braća otkupili za 240 zlatnih dukata [26].

8. God. 1493 na 9. rujna bosanski sandžak Jakub-paša hametom je potukao hrvatsku vojsku na Krbavskom polju, najviše krivnjom neiskusnoga bana Derenčina. Sam Jakub-paša u pjesmi, koju je nakon bitke spjevao i poslao sultanu Bajazitu II, kaže:

« Nabrojeno je bilo na bojištu [palih] devet tisuća:
Živih pohvatano je bilo jedanaest tisuća » [27].

Najstariji poznati turski opis bitke navodi isti broj poginulih [28]. Suvremeni turski ljetopisac Ašik-paša Zade piše, da je Jakub-paša nakon bitke odrezao 8.000 nosova i ušiju poginulih Hrvata i poslao u Carigrad kao dokaz svoje velike pobjede [29].

Ninski biskup Juraj Divnić javio je papi Aleksandru VI u pismu 27. rujna 1493, da je 13.000 ljudi zarobljeno ili leže mrtvi na Krbavskom polju [30].

Drugi suvremenik, pop glagoljaš Martinac, zabilježio je na kraju *Novljanskoga brevijara* (časoslova): « I tagda načese cviliti rodivšije i vdovi mnoge i proči ini, i bist skrb velija na vseh živućih v stranah sih, jakaše ne bist od vremena Tatarov i Gotov i Atelje nečastivih » [31].

Hrvatski ljetopisac franjevac Ivan Tomašić navodi,

[25] Vramecz, *Kronika* 51.
[26] Šabanović, *Turski dok.* 189 (5).
[27] Olesnicki 153; Elezović 41.
[28] Olesnicki 152.
[29] Elezović 40. - O deranju koža s glava poginulih neprijatelja, koje bi nakon posoljenja pobjednici slali u Carigrad, gl. Šabanović, *E. Celebija* I 105 209 215 itd.
[30] Klaić, *Pov. Hrvata* II/3 191 sl.
[31] N. dj. 193.

da je na Krbavskom polju poginulo 13.000 Hrvata. Na koncu opisa toga poraza Tomašić je zabilježio: « To je prvi rasap kraljevstva hrvatskoga, i tu je čitavo hrvatsko plemstvo izginulo » ([32]).

9. God. 1494 Turci su prešli Savu kod Mitrovice i preko Slavonije prodrli do Zagreba, a onda u Štajersku do Ptuja. Posebno su oplijenili Hrvatsko Zagorje, okolicu Samobora i županiju Požegu. Na povratku pak odveli su preko 7.000 zarobljenika ([33]).

10. Dubrovčanin Gundulić pisao je grofu Altaville 23. srpnja 1499: « Sandžak Bosne povratio se je s plijenom od 3.000 duša i znatnim brojem stoke. Subaša toga sandžaka išao je do Šibenika i Splita; nije nikoga zarobio, ali je spalio dosta kuća i žita » ([34]).

11. God. 1510 odvedeno je iz krajeva Bijele Stijene i Senče sa Keglevića imanja 10.000 osoba u roblje ([35]).

12. « God. 1521 Szoliman ... Belgrad vze ... vesz Szriem ogniem posga i porobi » ([36]). Iste godine Turci su osvojili više hrvatskih tvrdih gradova, između njih: Knin, Skradin i Ostrovicu. Knin je izdao raški Vlah Dimitrije, a Ostrovicu domaći Hrvat Toma Klokočić ([37]).

13. God. 1524 Turci su provalili u Hrvatsku s veoma velikom vojskom i porušili 175 mjesta i gradova. Zauzeli su i tvrdi Sinj, a njegovo stanovništvo odveli u Carigrad. Tada je bila opustošena gotovo cijela tadanja gornja Hrvatska ([38]).

14. God. 126, nakon mohačke bitke, Sulejman II odveo je iz Ugarske i Slavonije 200.000 robova ([39]).

15. God. 1528 Turci su zauzeli tvrdi grad Jajce i

([32]) « Qui occisi fuerunt XIII millia numerum excessere. Hec est primo destructio regni Corvatie, ibique tota nobilitas cotruit Corvatie anno salutis 1493 », I. Tomašić 23 sl.
([33]) Klaić, n. dj. 198.
([34]) Makušev 109; AB 304 (1190).
([35]) I. Tomašić 24.
([36]) Vramec 54.
([37]) I. Tomašić 24 sl.; Vramec 54.
([38]) I. Tomašić 26; Vramec 54.
([39]) Klaić, *Pov. Hrvata* II/3 357. Opis mohačke bitke vidi posebno u I. Tomašić 26-29.

okolna mjesta. Tom su prigodom odveli sa sobom mnogo zarobljenika ([40]).

16. God. 1530, kada su Turci iz Bosne provalili u Slavoniju preko Kobaša, izdajom despota Stefana Berislavića, odveli su u ropstvo u Bosnu preko 10.000 slavonskih Hrvata katolika ([41]).

17. God. 1532, nakon neuspjeloga opsjedanja Kisega, vratio se sultan Sulejman II preko Hrvatske u Carigrad, i od Rasinja, blizu Varaždina, počeo je harati i kupiti roblje. Jedan dio vojske vodio je veliki vezir Ibrahim kraj Križevaca, Čazme u Muslavini i Kraljeve Velike u Posavinu, dok je drugi dio vodio sam sultan Podravinom kraj Koprivnice i Virovitice u požešku županiju, koja je još tada bila u kršćanskim rukama. Tek kod Gorjana na Bosutu sultan je zabranio daljnje robljenje, jer je već turska vojska stupila u carsku zemlju. Tom prilikom odvedeno je u ropstvo oko 50.000 Hrvata ([42]).

18. Mletački ljetopisac Sanuto zabilježio je, da su Turci do g. 1533 iz hrvatskih zemalja odveli 600.000 roblja ([43]).

19. Smederevski sandžak Mehmed-paša Jahjapašić zajedno sa bosanskim sandžakom Gazi Husrev-begom g. 1536 osvojio je istočnu Slavoniju s Požegom. U ropstvo su odveli tada 70.000 Hrvata ([44]).

20. God. 1541 Murat-beg, kliški sandžak, opustošio je Pounje i odveo 3.000 zarobljenoga naroda ([45]).

21. Suvremeni ljetopisac Antun Vramec pod g. 1548 zabilježio je: « Zide Malkoch beg boszanszky i ini begy robisse Topuszko, Ztenichko i Peranszko ladanie i kruto popalise: chetiri dny i chetiri nochi robechi i palechy » ([46]).

([40]) Thallóczy-Horváth; Thallóczy-Šufflay; Klaić, *Pov. Hrvata* III 1 82-84.
([41]) « ... plusquam decem milia hominum abducti sunt una eadem via [preko gaza u Kobašu] », pismo Petra Keglevića generalu I. Katzianeru 25. XI. 1530, Laszowski, *Habsb. spomenici* I 454 (485).
([42]) F. Sansovino III 9; Klaić, *Pov. Hrvata* III/1 105-107.
([43]) Katić, *Pregled* 160.
([44]) Klaić, n. dj. 114-117; Lorković 49.
([45]) I. Tomašić 30.
([46]) Vramec 59.

22. God. 1556 bosanski, kliški i hercegovački sandžaci izdajom zapovjednika Lustrara, rodom iz Ljubljane, osvojili su tvrđi hrvatski grad Kostajnicu (47). Nakon toga su spomenuti sandžaci opustošili hrvatsko područje između Une i Kupe, koje je do toga doba bilo prilično pošteđeno. Suvremeni ljetopisac fra Ivan Tomašić zabilježio je o tome: « Turčin je iz rečenoga grada [Kostajnice] iznebuha stao udarati na polja, zaseoke, sela i gradove te čitavu Hrvatsku pustošiti i zaposjedati. Sam Bog zna, kako je mnogo svijeta ubijeno i u ropstvo odvedeno. To je bio uzrok i početak rasula donjih strana Hrvatske, a također i Kranjske. Zbrojivši sve u jedno, poginulo je i odvedeno iz Hrvatske u Bosnu četrdeset i šest tisuća nesretnih duša » (48). G. Malaspini, papinski nuncij u Gracu, pisao je u Rim dne 26. svibnja 1581. da su Turci g. 1556 odveli u ropstvo 70.000 hrvatskih katolika seljaka, dok su mnogi pobjegli u Austriju i Ugarsku tako, da ih još sada tu ima 40.000, koji vrće žele, da se vrate u svoju domovinu (49).

23. God. 1558 krčki (lički) sandžak Malkoč-beg provalio je u Hrvatsku s 11.000 vojnika i opustošio veći dio Pounja i Pokuplja. Tom su se prigodom čuvari grada Otoka i okolni seljaci svojevoljno predali Bošnjacima (50).

24. Turski putopisac Evlija Čelebija piše, da su

(47) « Ciuis Labaciensis Lustrar nomine ex prouincia Carniole, existens capitaneus in castro kostanicha, uendidit pro pecuniis et tradidit turcis munitissimum castrum kostanicha coruatie ... Turca ex illo castello ... agros, vicos, rura, castela, ac totam coruantiam populare et inuadere cepit, post cedes innumeras ac multa preda abacta. solus deus nouit ita quod causa et origo est destructio(nis) inferioris partis Coruatie ac etiam Carniole ... Numero numerato, infelices anime perierunt ex coruatia et in Bosnam inducte quadraginta sex millia », I. Tomašić 30 sl.

(48) N. mj.

(49) Kocijanić 472.

(50) « Anno Domini 1558 in festo Michaelis archangeli Maukocbeg bassa cum XI millia hominum Coruatiam uenit, combussit quasi maiorem partem coruatie ... combusserunt castrum ottok et cenobium, et omnes iobaiones ad turcas remeati sunt [usque] in presentem diem », I. Tomašić 41.

Bošnjaci g. 1592 kod Petrinje zarobili « bezkrojno mnoštvo sužanja » (51).

25. Suvremeni ljetopisac kanonik Vramec pod g. 1575 piše: « Boszanzki Beg razbi i pobi gozp. Herbarta Auersperga na Horuateh pri Budachkom ... i velika kerschanzka robia v Boznu ieta odpelasse » (52).

26. God. 1592 nakon zauzeća Bihaća bosanski paša Hasan Predojević poslao je u Carigrad 800 dječaka u adžami oglane (53).

27. Hrvatsko-slavonski sabor, koji je održan 24. siječnja 1593 na Kaptolu u Zagrebu, u naputku svojim poklisarima na državni sabor u Požunu, javljao je, da je zadnje dvije godine (1591-93) bosanski paša Hasan Predojević spalio u Hrvatskoj 26 gradova i odveo u sužanjstvo 35.000 ljudi (54).

28. God. 1660 mletački zapovjednik Splita rekao je Evliji Čelebiji, izaslaniku bosanskoga paše Ahmed Mehlek-a: « U našem protokolu [defter] i sada zapisano [je] da je za posljednjih šest mjeseci zarobljeno [u mletačkoj Dalmaciji] četrdeset i tri hiljade naših ljudi » (55).

Mi smo naveli samo oveće provale Turaka i bosanskih muslimana u hrvatske zemlje, za koje su suvremeni izvori zabilježili, da je odveden velik broj hrvatskoga roblja. Od pada Bosne 1463 do bečkih ratova (1683-99) bilo je i drugih brojnih provala, koje su na svoju ruku poduzimali turski pogranični zapovjednici, napose bosanski, hercegovački, kliški i krčko-lički sandžaci. Da mognemo stvoriti sliku o čestim provalama i broju roblja, koje je u tim prepadima odvedeno iz hrvatskih zemalja, može nam poslužiti opis napadaja na hrvatske zemlje i popis roblja, koje su bosanski muslimani odveli iz hrvatskih zemalja između g. 1575 i 1582. Taj suvremeni opis

(51) Čelebija 249.

(52) Vramec 63.

(53) Klaić, *Pov. Hrvata* III/1 379.

(54) N. dj. 386. - O prilikama u Hrvatskoj 90-tih godina 16-st. gl. napose ratne izvještaje kuće Fuggera u Augsburgu, Lopašić, *Spomenici* I 165 sl. 175-182.

(55) Čelebija 222. Neke pojedinosti o tim zarobljenicima gl. 178 189 200 sl. 215 283.

objelodanio je R. Lopašić u prvom svesku svojih *Spomenika Hrvatske Krajine*. Prema tome popisu bosanski muslimani u manjim napadajima provaljivali su u hrvatske zemlje: g. 1575 sedam puta i odveli 2.686 robova; g. 1576 osam puta i odveli 2.021 robova; g. 1577 devet puta i odveli više tisuća roblja; g. 1578 osam puta i odveli veliko roblje; g. 1579 tri napadaja; g. 1580 provalio je iz Bosne Ferhad-beg u Turopolje i odveo 2.000 osoba i mnogo stoke; g. 1581 i 1582 bilo je više napadaja i odvedeno više stotina roblja ([56]).

Broj roblja u suvremenim izvorima obično se navodi u okruglim brojkama, koje će vjerojatno biti pretjerane. Ali kada se svi brojevi, koje izvori navode, zbroje i tome doda broj roblja, što je bio zarobljen u čestim, mnogo puta opetovanim manjim okršajima, tada ćemo morati zaključiti, da je od konca 14- do konca 18-st. iz svih hrvatskih zemalja odvedeno u tursko ropstvo blizu milijun Hrvata.

Glavna tržišta za hrvatsko roblje bila su u Skoplju i u Sarajevu. Do pada Bosne (1463) napadaje na hrvatske zemlje izvodili su i roblje odvodili turski sandžaci iz Skoplja i sam sultan g. 1463 i 1464 ([57]). Od te godine napadaje su vršili domaći sandžaci i pogranični zapovjednici b. h. tvrđava. U vojnama, koje su vodili sandžaci, a kasnije paša (beglerbeg) Bosne, ti bi dobili jednu petinu roblja. Ostalo bi se podijelilo među niže zapovjednike i vojnike ([58]). Ti bi potrebno roblje za obradivanje svojih imanja zadržali za se, a ostalo bi prodali na tržištu u Sarajevu. Zakonik bosanskoga sandžakata iz g. 937 (1530) određivao je, da na sarajevskom trgu država dobije « od onoga ko proda roba dvije akče i ko uzme [roba] dvije akče » ([59]), jednako kao i od onoga, koji proda ili kupi

([56]) Lopašić, *Spomenici* I 22-28.
([57]) Gl. gore b. 9-16.
([58]) Gl. Celebija 201 215 itd. B. Kuripečić (*Putopis* 17 sl.) spominje g. 1530, da je vidio « oko dvadeset sirotih i bijednih kršćana, djece, djećaka i djevočica », koje su predali Usrev-begu, paši u Vrhbosni (Sarajevo), kao njegov dio.
([59]) *Kanuni* 45.

konja. Dobar dio robova, što su bili prodani u Sarajevu, bio je odveden na Istok.

Svi su robovi bili poislamljeni ([60]). Oni robovi, koji su ostali u Bosni, mnogi su kao muslimani bili oslobođeni, stupili u vojsku ili u druge državne službe, dobili zemlje i stvorili svoje obitelji. Ovi su pridonijeli svoj udio u islamizaciji Bosne. Od tih hrvatskih zarobljenika posebno spominjemo skopskoga sandžaka Ishak-bega, pročelnika muslimanske porodice Ishak-begovića ([61]), Murad-bega Tardića, prvoga zapovjednika kliškoga sandžakata ([62]), te Mehmed-bega Filipovića, zagrebačkoga kanonika i branitelja Siska. Ovaj je bio zarobljen, poturčen i postavljen zapovjednikom u Hlivnu ([63]). Hlivanjski i ključki begovi Filipovići potječu od njega ([64]).

2) - *Hrvatski prebjezi*

Budući da je osvojena Bosna bila pogranična zemlja s drugim hrvatskim zemljama, događalo se često, da pojedini Hrvati katolici, koji bi se zavadili sa svojim gospodarima ili vojničkim zapovjednicima, uskoče u Bosnu i tu se poislame. Tako se u turskim izvorima spominje, da je g. 1506 više Poljičana prebjeglo u Tursku, među njima Ivaniš Nenadić, kojega je brat bio turski vojvoda u Mostaru ([65]). Nekima su od tih hrvatskih prebjega Turci početkom 16-st. davali i vojničke timare u Bosni ([66]).

([60]) Kašić, *Memorabilia* 242 sl.; Rycaut 103.
([61]) Ishak-beg, sandžak skopski 1414-1439, nije bio rođeni sin svoga predšasnika Yigit-paše, skopskoga sandžaka, nego njegov oslobođeni rob i posinak. Na osnovu nekih izjava Isa-bega, sina Ishak-begova, Č. Truhelka postavio je tezu, da je Ishak-beg bio rodom Hranušić. Gl. Truhelka, *Ishakbeg Hranulić* 327-31; Isti, *Isabeg, brat hercega Stefana* 213-218.
([62]) Gl. dolje s. 444.
([63]) Rački, *Dopunjak* 243-252; Bašagić, *Znameniti Hrvati* 42.
([64]) Kreševljaković, *Kapetanije* 100, 83.
([65]) Šabanović, *Bos. pašaluk* 191.
([66]) HNJ II 121.

B. - Preseljenje Hrvata muslimana u BiH iz okolnih hrvatskih zemalja

Herceg-Novi s okolnim krajevima pao je u turske ruke g. 1482. Ušće Neretve i Makarska krajina priznali su tursko vrhovništvo od g. 1489 do 1493. U današnjoj zagorskoj Dalmaciji: Sinj je pao g. 1513, a Knin 1522. Liku su Turci osvojili g. 1528, a Klis kod Splita g. 1536. Istočni Srijem pao je g. 1521, a g. 1526 ostali dio Srijema s Osijekom i istočnom Slavonijom. Požeški kraj pao je g. 1536, a Virovitica i Čazma g. 1552. Baranja i Bačka, u kojima je još iz srednjega vijeka bilo mnogo hrvatskih naselja, pale su između g. 1526 i 1541. Najkašnje su došli u turske ruke Pounje i Pokuplje. U tim krajevima Kostajnica je zauzeta g. 1556 a Bihać g. 1592. Te godine Turci su bili privremeno zauzeli i Sisak i podigli tvrđavu u Petrinji (67).

Kako se vidi iz navedenih činjenica, hrvatske zemlje oko današnje BiH pale su u turske ruke od g. 1482 do 1592. Do svoga oslobođenja za bečkih ratova (1683-99) svi su ti krajevi proveli pod turskim gospodstvom 100 do 200 godina, većina ih oko 150 godina.

Osvajanje južnih i zapadnih hrvatskih krajeva izvodili su b. h. sandžaci, a od g. 1580 beglerbeg bosanskoga pašaluka. Sjeverne hrvatske zemlje osvajali su rumelijski sandžaci i paše po naredbi iz Carigrada.

U osvojenim hrvatskim krajevima, a tako i u Ugarskoj i Erdelju, Turci su organizirali upravu po vojnički, razdijelivši zemlje na sandžakate i ejalate (beglerbegluke). Po svim krajevima podigli su brojne utvrde, da im služe kao oslon vlasti i gospodstva. Vojnici, koji su bili postavljeni u te tvrđave, a tako i zanatlije i trgovci, koji su slijedili tursku vojsku, u početku potjecali su velikom većinom iz BiH, gdje je dobar dio Hrvata bogomila i katolika bio primio islam u drugoj polovini 15-st. i tijekom 16-st. Tu je činjenicu već g. 1530 zabilježio Benedikt Kuripečić na svom prolazu Bosnom. On piše:

(67) Klaić, *Pov. Hrvata* III/1 1-393; Šabanović, n. dj. 44-85.

« Svi su njihovi [turski] janjičari i najbolje sluge, činovnici, i kapetani, Bosanci ... Sada hoće turski car, da oni, što su u službi i uživaju nagradu ili timar u Bosni, da idu u Ugarsku i da tamo zadobiju nove timare ... Otkada je osvojio Ugarsku i Hrvatsku, hoće turski car da Bosanci budu samo krajišnici » (68).

Turski putopisac Evlija Čelebija prolazeći Bosnom g. 1660 ovo je zabilježio:

« Njegovi su stanovnici [Bošnjaci] po svome junaštvu, odvažnosti i čvrstini vitezovi s osobinama Šama i Nerimana tako da se čak svi ratnici na kordunu [serhat] ejalata Budima, Egre, Kaniže i Bosne u svih sedam stotina i šezdeset pograničnih gradova regrutuju iz serhata Bosne » (69).

Uz Hrvate Bošnjake po tvrđama i varošima: vojnike, zanatlije i trgovce, po svim okolnim osvojenim hrvatskim zemljama nalazimo i seljaka muslimana. Ovi nijesu potjecali iz Bosne, jer nemamo nikakvih dokaza, da bi se seljaci muslimani selili van Bosne za turskoga gospodstva. Ti poislamljeni seljaci po okolnim hrvatskim zemljama potjecali su od domaćih Hrvata katolika, od kojih su jedni prešli na islam pod utjecajem svoje poislamljene rodbine, koja je bila u janjičarskom podmlatku odgojena i došla do ugleda i bogatstva; drugi su primili islam pod gospodarskim, društvenim i državnim pritiskom turske vladavine. Kako se svukuda gradovi i varoši obnavljaju i povećavaju prilivom iz okolnih sela, to su domaći poislamljeni Hrvati seljaci po svim hrvatskim zaposjednutim zemljama ulazili u obližnje varoši i gradove tako, da je dobar dio stanovništva u tim mjestima u vrijeme bečkih ratova potjecao od poislamljenih domaćih Hrvata, negdašnjih katolika.

Kada su kršćanske sile: Austrija, Mletačka i slobodna Hrvatska, nakon poraza Turaka pod Bečom g. 1683, počele potiskivati tursku državu iz zaposjednutih hrvatskih krajeva i Ugarske, jedan dio domaćih muslimana seljaka.

(68) Kuripečić 30 sl.
(69) Čelebija I 138.

napose u Lici i Dalmaciji, ostao je na djedovinskim ognjištima i povratio se na katoličku vjeru. Ali velika većina Hrvata muslimana iz okolnih zemalja povukla se u BiH i tim su znatno ojačali islamsko stanovništvo tih zemalja. Za pojedine krajeve o tome nalazimo u izvorima ove podatke i činjenice:

1) - *Preseljenje Hrvata muslimana iz Slavonije u BiH*

Mi smo već gore naveli dva suvremena podatka A. Jurjevića, iz kojih izlazi, da je g. 1626 bilo u Slavoniji po selima ok 12.000 muslimanskih kuća, a po gradovima i varošima oko 5.000 kuća ([70]). Prema tome u selima je živjelo oko 75.000 domaći Hrvata muslimana, a po varošima oko 27.000 Hrvata muslimana, koji su starinom potjecali iz Bosne i pomnožili se prilivom Hrvata muslimana iz okolnih slavonskih sela. Ti su brojevi morali znatno porasti do g. 1687, kada su se slavonski Hrvati muslimani nakon pada Osijeka i Požege počeli povlačiti u Bosnu. Obitelji, u kojima žive po 5 i više osoba (troje i više djece) za 60 godina, u dva naraštaja, brojčano porastu za sto po sto. U našem slučaju, taj se porast morao nešto sporije umnožavati uslijed kandijskog rata (1645-1669), u kojemu su i slavonski muslimani sudjelovali, a osobito zbog velikih kuga g. 1649 i 1663 ([71]). Ali uza sve to broj muslimana Hrvata u Slavoniji g. 1687 morao je biti znatno veći nego g. 1626 ([72]).

O povećanju muslimanskoga stanovništva u Slavoniji,

([70]) Gore s. 230.

([71]) Gl. Ljubić, *Ogledalo* II 199; Skarić, *Sarajevo* 92; GZM 21 (1909) 379 (149).

([72]) St. Pavičić (*Podrijetlo* 307) tvrdi, da je muslimana oko g. 1680 bilo u Slavoniji svega oko 75.000, što ne može biti ispravno. Pavičić je došao do te brojke, što je smanjio broj muslimana u Slavoniji po selima, napose u pakračko-cerničkom sandžakatu, gdje po njemu nije bilo muslimana seljaka, osim nešto oko Cernika. Mjesto seljaka muslimana Pavičić je povećao broj « srpskoga stanovništva » u pakračko-cerničkom sandžakatu, gdje bi po njegovu tumačenju Jurjevića navoda (gl. gore s. 230, b. 80) g. 1626

napose u gradovima i varošima, gdje su gotovo isključivo živjeli muslimani, u savremenim izvorima imamo ove podatke:

Slavonski Brod. – Jurjević g. 1626 navodi, da u varoši Brodu ima 500 muslimanskih kuća, a u priključenim predgrađima 300 muslimanskih i oko 40 katolički kuća ([73]). Evlija Čelebija g. 1660 navodi, da u tvrđavi Brobilo oko 3.000 srpskih kuća (Pavičić 212). Ali kako u izvorima nema tolikoga broja Srba, dotično pravoslavnih neslavenskih Vlaha u tom sandžakatu, to on iseljuje iz toga područja prije g. 1640 1.800-2.000 srpskih porodica (n. dj. 214). U izvorima pak do g. 1680 nigdje se ne spominju u navedenom sandžakatu Srbi, nego pravoslavni neslavenski Vlasi. Ali i tih je bilo malo i nigdje se ne spominje, da bi ih se iselilo iz spomenutoga područja onako velik broj, koji navodi Pavičić. U izvorima se navodi, da je u pakračko-cerničkom sandžakatu g. 1566 bilo samo 398 vlaških kuća, od kojih je bilo 57 muslimanskih i više katoličkih kuća, koje su uživale « vlaške povlastice » (gl. dolje s. 360-62, b. 39-44). Taj se broj vlaških obitelji naravnim prirastom povećao do g. 1626 blizu za dvostruko, ali se od njih jedan dio iselio koncem 16. i prvih godina 17. stoljeća. Kada bi bilo ispravno shvaćanje Pavičićevo, tada bi se početkom 17-st., kada su Hrvati katolici i pravoslavni Vlasi počeli bježati u kršćanske zemlje iz Slavonije, pakračko-cernički sandžakat oslanjao samo na nekih 1.000 varoških muslimanskih kuća sa 1.000-1.200 muslimana sposobnih za oružje.

Na Pavičićevo neispravno statističko shvaćanje utjecao je i službeni bečki izvještaj iz g. 1577, koji je Pavičić (n. dj. 237) tako shvatio, kao da taj govori, da je g. 1577 u Slavoniji bilo dva puta više kršćanskih vojnika, katoličkih predavaca i pravoslavnih martologa, u turskoj vojsci, nego samih muslimana. Međutim, taj izvor kaže, da je u požeškom sandžakatu g. 1577 bilo dva puta i više muslimana neplaćenih ratnika, naravno po selima, nego onih plaćenih po gradskim utvrdama. Za predavce i martologe izvješće samo kaže, da ih je bilo mnogo i ništa više. Spomenuti dokumenat iz g. 1577 glasi: « Verzaichnus der türggischen heuser... Gegen der Windischen granitzen. Berouiticzay (Virovitica) 300 (Pfärdt), 300 (Puesvolck)... Posega: der Beg mit seinen Spahien 300 (Pfärdt), 50 (Fuesvolck). Über des vnbesoldten volck ist vill mehr vnd zwai mall souill, wie den da will Martolosen vnd Predauczen vorhanden » (Lopašić, *Spomenici* I 44 sl.). S ovim bečkim izvještajem iz g. 1577 slaže se A. Jurjević, koji je zabilježio, da je g. 1626 bilo u Slavoniji po selima dva puta više ljudi sposobnih za tursku vojnu službu, naravno, poglavito muslimana, nego po tvrđama i varošima.

([73]) Georgiceo 134 i 146.

du ima 300 turskih vojnika, ali ne spominje broj gradskoga pučanstva (74).

Đakovo. – Jurjević navodi, da je g. 1626 bilo u nutarnjem gradu 200 muslimanskih i oko 25 katoličkih kuća, a u vanjskim priključenim mjestima 800 muslimanskih kuća (75). Bosanski biskup fra Nikola Ogramić izvješćuje u Rim, da je g. 1673 bilo u župi Đakovo 1.280 Hrvata katolika, ali ne navodi broj muslimana (76). U vojničkom izvješću g. 1702 stoji napisano o Đakovu: « Ovo sve misto jesu Turci držali i stali, u kojemu imadoše kuća okolo sedam stotina, med kojima ... imadoše kršćanskih kuća okolo četirieste i dvi » (77).

Požega. – Jurjević navodi, da je g. 1626 Požega s okolnim mjestima imala 1.000 kuća, tj. oko 5.000 muslimana (78). Međutim biskup Ogramić, rodom iz Požege, izvješćuje u Rim, da je g. 1673 bilo u Požegi, uključivo s okolnim mjestima, 3.000 muslimanskih kuća, tj. preko 15.000 duša, te 1.024 katolika u 200 kuća (79). U okolnim većim mjestima: Velikoj, Pleternici, Pavlovićima, itd. živio je tada 4.281 katolik, a muslimana seljaka bilo je daleko više (80). I vojnički izvještaj g. 1702 tvrdi, da su u okolici Požege, i u Slavoniji uopće, muslimani u tursko doba činili veliku većinu pučanstva, a katolici samo jedan manji dio (81).

Orahovica. – Jurjević navodi g. 1626, da je imala 200 muslimanskih kuća (82). U vojničkom izvješću iz g. 1702 piše, da je u Orahovici bilo 210 muslimanskih kuća, prije njihova bijega u Bosnu g. 1687 (83).

(74) Čelebija I 267.
(75) Georgiceo 134 i 146.
(76) *Starine* 36, 145 sl.
(77) Šmičiklas, *Dojestogodišnjica* II 308.
(78) Georgiceo 146.
(79) « ... civitatem faciunt Turcae habitantes quasi tria millia domuum », *Starine* 145.
(80) N. mj.
(81) « Posega ... Sub dominio turcico eam majori in parte Turcae, parte autem aliqua catholici inhabitabant », Šmičiklas, n. dj. II 136.
(82) Georgiceo 146.
(83) Šmičiklas, n. dj. II 271.

Osijek. – Petar Masarechi g. 1624 izvijestio je u Rim, da u Osijeku stanuje « mnogo Turaka », te da u gradu živi 7 katoličkih hrvatskih obitelji i 7 obitelji madžarskih kalvina (84). Jurjević navodi, da je g. 1626 u gradu Osijeku bilo 300 muslimanskih kuća i 10 katoličkih, a u vanjskoj varoši i predgrađu 1.000 muslimanskih kuća (85). Evlija Čelebija piše, da je g. 1663 u srednjem osječkom gradu bilo 400 muslimanskih kuća i toliko isto u vanjskoj varoši (86), a za predgrađe ništa ne kaže. U vojničkom izvješću g. 1697 piše, da je u Osijeku prije njegova zauzeća g. 1687 bilo preko 2.000 kuća muslimanskih i nešto katoličkih i pravoslavnih (87), a to znači oko 10.000 stanovnika muslimana.

Valpovo. – Ne spomnije ga ni Jurjević ni Čelebija. U vojničkom izvješću g. 1702 kaže se, da je u turskoga doba u Valpovu živjelo preko 200 muslimanskih obitelji, koje su se bavile poljodjelstvom i trgovinom (88).

Virovitica. – Jurjević piše, da je u Virovitici bilo 300 muslimanskih kuća (89). Čelebija navodi, da je u tvrđavi bilo 100 muslimanskih kuća (90), ali za okolni grad ne navodi broja. U izvješću o padu Virovitice g. 1684 stoji, da je tada bilo u gradu 2.800 muslimana, što predstavlja oko 500 kuća (91).

Pakrac. – Jurjević ga ne spominje, ali Čelebija piše, da u njemu živi « šest stotina vrijednih i istaknutih gradskih vojnika » (92). To nam govori, da je g. 1660 u toj varoši moralo biti preko 500 muslimanskih kuća.

Černik. – Jurjević navodi, da je taj grad g. 1626 imao 5-600 muslimanskih kuća, koje su mogle dati oko 700 vojinika (93). Evlija Čelebija opisuje Černik kao

(84) *Starine* 39, 38.
(85) Georgiceo 134 i 146.
(86) Čelebija II 124 e 126.
(87) Šmičiklas, n. dj. II 66.
(88) N. dj. 94.
(89) Georgiceo 146.
(90) Čelebija I 262.
(91) Valvasor 41.
(92) Čelebija 260.
(93) Georgiceo 145.

dosta velik grad, u kojemu ima « oko 150 dućana » i 21 džamija (94), ali ne navodi broja muslimanskih kuća. On piše, da cernički sandžak-beg može povesti u vojsku 800 vojnika (95). Po svoj prilici, taj se podatak, koji je na mjestu bio dobio Čelebija, odnosio na sam grad Cernik, jer je cernički sandžakat mogao dati daleko veći broj ratnika. Prema tome g. 1660 Cernik je morao imati oko 6-700 muslimanskih kuća.

Daljnje su varoši u Slavoniji bile g. 1626 prema A. Jurjeviću: Bijela Stijena sa 50-60 muslimanskih kuća, Slatina 60-70 kuća, Voćin 60-70 kuća, Kapušvar 60-70 kuća, Vukovar 100 kuća (96). Svega, dakle, muslimanskih kuća 830-870. Evlija Čelebija g. 1660 navodi ove varoši i broj njihovih posada, dotično kuća: Velika Kraljevska 300 vojnika, Bijela Stijena 170 vojnika, Sirač 100 kuća u tvrđavi, Stupčanica oko 200 vojnika, Dobra Kuća 100, Voćin 50 vojnika, svega 925 (97).

Ako za svako slavonsko gradsko i varoško mjesto uzmemo najnoviji podatak, što ga možemo imati, i to zbrojimo, utvrdit ćemo, da je u slavonskim gradovima i varošima prije bečkih ratova bilo preko 9.000 muslimanskih kuća, i prema tome preko 45.000 muslimanskoga gradskoga pučanstva. To znači gotovo 70% više nego g. 1626 (98). Nemamo razloga, da ne prihvatimo, da se u istom razmjeru pomnožilo i seljačko muslimansko stanovništvo. Prema tome u Slavoniji je bilo prije g. 1687, kada počinje preseljenje u Bosnu, preko 120.000 muslimana seljaka, što s gradskim pučanstvom iznosi oko 165.000 muslimana. Uz ove u Slavoniji je tada živjelo oko 30.000 katolika i par tisuća pravoslavnih Vlaha u službi turskih posada (99). To nam govori, da je Slavonija prije bečkih ratova bila islamizirana gotovo u istoj mjeri kao i Bosna.

(94) Čelebija 257.
(95) N. dj. 257.
(96) Georgiceo 145 sl.
(97) Čelebija 258-262.
(98) Gl. gore s. 310, b. 70.
(99) Pavičić, *Podrijetlo* 307 sl.

U vojničkim izvještajima g. 1702 imenom se spominju neka sela u Slavoniji, u kojima su u tursko doba stanovali Hrvati muslimani ili sami ili pomiješani s Hrvatima katolicima. Čista muslimanska sela bila su ova:

U okolici Požege: Poljanska, Toranj, Mitrovica, Zakorenje, Oblakovac, Vučjak, Snjegavac, Čečavac, Koprivna, Kuhinik, Orljavac, Paskovci, Hrasna, Deševci, Bulomača, Đigerovci, Boričevac, Brdani, Perinci, Svrzigaće, Dedina Rijeka, Ivanovci (1).

U okolini Kutjeva: Tominovci, Cerovac, Rajisavci, Trapari, Granje, Šumanovci, Bileševci, Čosinci, Grabarje, Nerezovci, Sesvete, Zarilac, Knešci, Ciglenik, Duboka, Gradište (2).

U okolici Kaptola: Češljakovac, Rahmanovci, Biškupci (3).

U okolici Kamenskoga: Kamensko, Sazija, Podsreće, Vranići, Sloboština, Čerlenci (4).

U okolici Orahovice. Orahovica, Pištana, Kokošćak, Mikloš, Rajnovo Polje (5).

Hrvati muslimani i katolici živjeli su zajedno u slijedećim selima:

U okolici Požege: Emovci, Ivandol, Jaguplije, Ugarci, Golobrci, Orljavac, Viškovci, Srednje Selo, Pleternica, Kaptol, Velika (6).

U okolici Kutjeva: Kutjevo, Vehnje, Lukač, Ašikovci, Vukčevci (7).

U okolici Orahovice: Bredrevo, Strmobrid, Kutkovac, Drek (8).

U okolici Valpova: Valpovo, Petrovac, Marjančaci, Miholjac (9).

(1) Smičiklas, n. dj. II 192 213-227; Pavičić, *Podrijetlo* 251.
(2) Smičiklas, n. dj. 163-181; Pavičić, n. dj. 247.
(3) Smičiklas, n. dj. 153 sl.
(4) Smičiklas, n. dj. 232 238; Pavičić, n. dj. 249.
(5) Smičiklas, n. dj. 271-277. - « Incolae Turcae ad Savum aufugerunt », n. dj. 273.
(6) N. dj. 141 200 sl. 215 225 227 229.
(7) N. dj. 158 162 171 sl.
(8) N. dj. 278-283.
(9) N. dj. 94 sl. 102 121.

Hrvati muslimani živjeli su s pravoslavnim Vlasima: u Olašima (Olach = Vlah) i Pleternici kod Požege, Žumberkovcu kod Nove Gradiške, u Vučinu kod Osijeka [10].

O bijegu slavonskih Hrvata muslimana u Bosnu u savremenim izvorima imamo ove podatke:

God. 1684, kada su u srpnju Hrvati i carski general Walter Leslie navalili na Viroviticu, ta se predala uz uvjet, da branitelji grada i sve muslimansko pučanstvo može slobodno ostaviti grad i povući se u Bosnu preko Save ponesavši sa sobom svatko, što može nositi u ruci [11]. Osvojitelji ipak nijesu mogli mimo Viroviticu napredovati, jer su se jake turske sile još držale u Sigetu i drugim mjestima južne Ugarske.

Dne 9. kolovoza 1685 general Leslie s 30.000 vojnika, njemačkih dobrovoljaca i Hrvata, krenuo je prema Osijeku; razbio slavonskoga pašu, spalio veliki most preko Drave, ali Osijeka nije mogao zauzeti [12]. Pred kršćanskom vojskom bježalo je muslimansko pučanstvo iz sela i otvorenih mjesta u tvrde gradove i dalje prema nutrini Slavonije.

God. 1686, 2. rujna, pao je Budim i tim je otpočeo veliki bijeg muslimanskoga svijeta iz zapadne i južne Ugarske preko Dunava u pravcu jugoistoka, jer se nijesu mogli povlačiti preko Drave, budući da je bio porušen most kod Osijeka. Priječile su to i carske i hrvatske čete, koje su pod generalom Dünewaldom napredovale od Virovitice. 10. rujna pao je Voćin i udružene carsko-hrvatske sile krenule su na Valpovo. Kada se to saznalo, sve muslimansko pučanstvo, muško i žensko, iz Osijeka i drugih mjesta u Podravini dalo se u bijeg, a slijedeće noći i sama posada osječke tvrđave ostavila je grad tako, da je gen. Dünewald zaposjeo prazan Osijek. Bjegunci se povlačili prema Vinkovcima i Vukovaru, te dalje prema Županji i Brčkomu, jer su najkraći put u Bosnu preko

[10] N. dj. 73 200 237 269.
[11] N. dj. I 114; Pavičić, n. dj. 172.
[12] Smičiklas, n. dj. I 115 sl.

Broda priječili domaći katolici ustanici pod vodstvom požeškoga franjevca fra Luke Ibrišimovića [13].

Početkom listopada 1687 gen. Dünewald krenuo je prema Požegi. Putem je osvojio Orahovicu i 9. listopada unišao u Požegu [14]. Pred osvajačkim snagama sve muslimansko pučanstvo ostavljalo je gradove i sela i kretalo prema Bosni. Bjegunci su se mogli bez poteškoća prebacivati preko Save, jer su Turci još držali sve tvrde gradove na Savi: Dubicu, Gradišku, Brod, Šabac, Raču i Mitrovicu. Izbjeglice iz zapadne Slavonije prebacivali su se u Bosnu od Dubice do Gradiške, oni iz Požege preko Broda, oni pak iz Dakovštine i Podravine kod Šamca, Županje, Brčkoga i Rače. Povlačenje se izvodilo pod zaštitom domaćih muslimanskih ratnih snaga, koje su uvijek zadnje ostavljale pojedina mjesta i brinuli se, da ne bi tko od muslimana ostao i pao u kršćanske ruke. To je uzrok, da se u Slavoniji ne spominje, da bi netko od domaćih muslimana ostao na svom starom ognjištu i kasnije prešao na katoličku vjeru.

Izbjeglice su se najrađe zadržavali u blizini Save, nadajući se, da će im jednoga dana biti moguće povratiti se na svoja stara sjedišta. Tomu su pogodovale i turske vlasti, jer su ti prebjezi bili iz navedenoga razloga najbolji ratnici i čuvari bosanskih granica. S vremenom su se oni iz cerničkoga sandžakata spuštali niz Vrbas do Jajca i dalje, a oni iz požeških krajeva niz Bosnu do Visokoga i Sarajeva, a oni iz Podravine i zapadnoga Srijema od Šamca i Brčkoga do Gradačca i Gračanice.

U svom prvom izvješću 10. listopada 1687 gen. Dünewald pisao je caru Leopoldu II, « da su se muslimani iz Požege [i okolice] djelomično povukli u okolna brda, a djelomično preko Save » [15]. Napose navodi, « da je u Požeškom polju bilo mnogo sela, u kojima su živjeli

[13] N. dj. 118-126.
[14] N. dj. 126 sl.
[15] « Der Bassa von Posseckha mit 1000 Mann ... Posseckha verlassen und seind theils in das hierumb auch befindliche Gebirg, theils aber über die Saw flüchtig worden », Smičiklas, n. dj. II 14.

djelomično kršćani, a djelomično turci; turci su svoja sela potpuno napustili i s drugima pobjegli preko Save » (16).

U izvješću od 9. studenoga 1687 Dünewald je izvijestio, da je iz napuštenih sela u okolici Požege skupio 2.000 metričkih centi žita, a u onima oko Černika 1.200 mtc., osim onoga, što se može još skupiti (17). U izvješću od 23. studenoga general javlja, da je žito uskladišteno u Požegi, Černiku i po drugim mjestima u Slavoniji koje je žito sakupio po ostavljenim muslimanskim selima (18).

U vojničkom popisu Slavonije g. 1688 navodi se, da su muslimani pobjegli u Bosnu i ostavili prazna sela: u okolici Požege 61 selo, oko Kaptola 18 sela i oko Velike 6 sela (19). Za druge krajeve ne navodi se broj, iako je tih bilo mnogo po svoj Slavoniji.

2) - *Povlačenje muslimana iz Srijema u Bosnu*

Istočni Srijem pao je u turske ruke g. 1521, a zapadni g. 1526 nakon mohačke bitke. Prije zaposjednuća Srijema veliku većinu pučanstva činili su Hrvati katolici, a bilo je dosta i doseljenih Srba pravoslavnih. Turske posade u početku potjecale su i istoka i srednjega Balkana, ali su već tijekom druge polovine 16-st. bile zamijenjene Hrvatima muslimanima iz Bosne (20). S vremenom se doselilo u Srijem i gospodarstvenih doseljenika iz Bosne. Evlija Čelebija g. 1663 piše za mjesto Morović, u kojemu je bilo 250 muslimanskih kuća: « Sve stanovništvo su Bošnjaci » (21).

Od starih Hrvata katolika jedan je dio pred Turcima izbjegao u slobodne krajeve na zapad, ali je većina ostala na svojim djedovinskim ognjištima. Kada su nastali progoni katolika u Bosni i okolnim krajevima, jedan dio srijemskih katolika prešao je na pravoslavlje, a drugi na islam. Katolici iz Srijema pisali su u Rim 30. lipnja 1634 da je od g. 1623 do 1634 prešlo na pravoslavlje deset sela u Srijemu s više od 200 kuća (22). U pismu od 24. listopada 1655 katolici iz Mitrovice pišu u Rim, da su « mnoga mjesta i cijela sela prešla na pravoslavlje, jer nijesu imali [katoličkih] pastira ». U istom pismu pišu, da je g. 1655 bilo još u Srijemu 30.000 katolika (23). Treće izvješće iz g. 1680, neposredno pred oslobođenje od Turaka, kaže, da je tada u Srijemu postojalo 12 župa sa 22.600 katolika (24).

Evlija Čelebija na svom prolazu g. 1663 spominje slijedeća veća mjesta u Srijemu i navodi ove podatke o njima:

Zemun 400 muslimanskih kuća; Mitrovica ima muslimanskih 12 mahala, 12 džamija i 1.500 kuća; Tovarnik, u tvrđavi 50 kuća i 50 vojnika; u Sotinu, u tvrđavi 20 kuća i 30 vojnika; u Vukovaru 5 mahala i 500 kuća (25). Masarechi g. 1623 navodi, da je u Vukovaru bilo samo 150 muslimanskih kuća i 15-20 katoličkih (26). To nam govori, da se Vukovar od te godine do 1663 znatno umnožio naravnim prirastom i doseljenjem iz okolnih sela i Bosne.

Kod drugoga prolaza Srijemom g. 1664 Ev. Čelebija navodi, da u Rači, bogatom trgovačkom mjestu, ima

(16) « Dieses sehr schön gelegene Posseckher Feld begreift in sich ziemlich viel Dörfer, so theils von Christen theils von Türken bewohnet werden; die Türken haben die ihrige völlig verlassen, und denen anderen über die Saw nachgefolgt », n. dj. 15.

(17) « ... in Possegga als auch in Tzerneck das in den herumgelegenen, von denen Türken verlassenen Dörfern noch befindliche Traidt eingeführt ... in Possegga 2000 u. in Tzerneck bereits 1200 Metzen in Vorrath vorhanden seind, ohne was noch weiters würd beigebracht werden können », n. dj. 18.

(18) N. dj. 27.

(19) N. dj. 32 sl.

(20) Gl. gore s. 309, b. 68 sl.

(21) Čelebija II 262.

(22) AB 418 (1315).

(23) « ... per le tirannie di Turchi, si sono molte terre e villaggi intieri fatti scismatici, non havendo pastori assistenti ... Si trovano al presente in questa diocese Sirmiense più di 30 m cattolici », *Starine* 36, 124.

(24) VMSM II 212.

(25) Čelebija II 110-116.

(26) *Starine* 39, 38.

550 kuća, podijeljenih u 7 muslimanskih mahala i 4 bugarske i srpske. U Moroviću on navodi muslimanskih kuća 50 u tvrđavi, a 200 u varoši. I Nijemci su tada bili vrlo bogata varoš sa 1.040 kuća u 6 muslimanskih mahala i 3 srpske i bugarske (27).

Prema Ev. Čelebiji u navedenih 8 mjesta u Srijemu bilo je g. 1663/64 3.760 muslimanskih kuća sa 18.800 duša, oko prilike. U svom opisu Čelebija međutim ne spominje Iloka, koji je poslije Mitrovice bio najveći grad u Srijemu i duže vremena bio sijelo srijemskoga sandžakata. Ilok je g. 1663 imao preko 1.000 muslimanskih kuća (28). Čelebija ne spominje ni Irig, Grgurevac, Petrovaradin ni Slankamen, koji su tijekom 17-st. bili sijela turskih kadiluka i prema tome veća muslimanska mjesta. Ako uzmemo, da je svako od navedena četiri mjesta imalo samo po 300 muslimanskih kuća, to je po gradovima i varošima prije bečkih ratova moralo biti u Srijemu oko 6.000 muslimanskih kuća sa 30.000 duša.

Stjepan Pavičić misli, da su Hrvati muslimani u turskom Srijemu stanovali u kotarskim središtima (kadilucima), trgovištima i vojvodstvima (središtima nahija) i da ih je oko g. 1680 u tim varoškim mjestima bilo do 40.000. On tvrdi, da muslimani nijesu živjeli po selima u Srijemu (29). To ne može biti ispravno. Brojne age i spahije, skupa s drugim muslimanskim varoškim pučanstvom, nijesu mogli živjeti, ako zemlju nije obrađivala

(27) Čelebija, n. dj. 261-263. - Za Nijemce g. 1623 Masarechi navodi, da « u varoši stanuje mnogo turaka i 40 katoličkih obitelji », *Starine* 39, 37.

(28) Ilok je do g. 1577 bio sijelo srijemskoga sandžakata. U tom mjestu g. 1529 stala je turska posada od 2080 muslimana (Laszowski, *Habsb. spomenici* I 151), a g. 1577 imala je 1920 vojnika (Lopašić, *Spomenici* I 47). Prema tome broj muslimanskih kuća bio je 1.500-2.000. - Pavičić ima krivo, kada tvrdi, da ap. vizitator Masarechi g. 1623 nije pohodio, dotično, da ne spominje župu ni mjesto Ilok (n. dj. 62). Župu Ilok Masarechi navodi kao treću u svom izvještaju, kojoj je tada bio župnik don Ivan (D. Giouanni) (*Starine* 39, 37). O don Ivanu, župniku u Iloku te godine, vidi pismo iločkih katolika od 30. VI. 1634, AB 418 (1315).

(29) Pavičić, *Podrijetlo* 51 64 307.

raja po selima barem dva do tri puta brojnija nego je bilo varoško pučanstvo. Koncem pak turske vladavine u turskom Srijemu živjelo je 22.000 katolika i 15-20.000 pravoslavnih, Srba i neslavenskih Vlaha (30). Uz ove je, dakle, moralo zemlju obrađivati barem 40.000 tisuća muslimanske raje, da muslimanski uglednici i muslimansko gradsko pučanstvo mogne imati dovoljno prihoda i potrebne zarade.

O muslimanskom seljačkom svijetu u Srijemu imat ćemo potanjih podataka, kada se prouče carigradski arhivi i defteri. Međutim o tome nam govore i objelodanjeni zapadni izvori. U vojničkom popisu g. 1702 spominje se, da su muslimani živjeli u tadašnjim velikim selima: Indiji, Prhovu (?) i Rumi (31). Nadalje se navodi 11 napuštenih sela, u kojima su stanovali muslimani seljaci baveći se vinogradarstvom. Ta su se muslimanska sela zvala: Beška u kotaru Pazova; u današnjem kotaru Rumi: Stejanovci i Bešenovo; u kotaru Irigu: Maradik, Krušedol, Satrinac, Rivica, Borkovac, Pavlovac, Jazak; u kotaru Srijemska Mitrovica: selo Suljam (32).

Ta su se sela nalazila u sjeverozapadnom dijelu turskoga Srijema, koji je karlovačkim ugovorom g. 1699 bio oslobođen od Turaka. U tom dijelu Srijema bilo je, naravno, i drugih čisto muslimanskih sela ili pomiješanih s domaćim katoličkim i pravoslavnim pučanstvom. Ti se pak u spomenutom popisu iz g. 1702 ne navode, jer se nijesu bavili vinogradarstvom. Naravno, muslimanskih sela bilo je i u onom dijelu Srijema, koji je g. 1699 ostao u turskim rukama i o kojemu nije mogao govoriti austijski vojnički popis iz g. 1702.

Naše je mišljenje, da je u turskom Srijemu, na istočnoj strani crte povučene od Vukovara na sredniji Bosut, živjelo oko 50.000 muslimana seljaka, koji su potjecali od domaćih srijemskih Hrvata katolika, koji

(30) N. dj. 47 sl. 61-64 307 sl.

(31) « Ex pago turcico Ingia ... ex Pervo pago turcico ... ex Rom turcico pago », Smičiklas, *n. dj.* 304 i 306.

(32) N. dj. 304-307.

su prešli na islam, a djelomično od doseljnih Hrvata muslimana iz Bosne.

Bijeg muslimana iz Srijema otpočeo je g. 1687, kada su carevci i Hrvati iz slobodne Hrvatske počeli zauzimati Slavoniju. Karlovačkim mirom 1699 Srijem je razdijeljen crtom povučenom od ušća rijeke Tise u Dunav na ušće rijeke Bosuta u Savu, i to tako da je dio jugoistočno od te crte ostao u turskim rukama (33). Bjegunci su Savu prelazili na raznim prijelazima između Šamca i Rače i naseljavali se u istočnoj Posavini očekujući, da bi se ponovno povratili na svoja stara sjedišta. Oni iz jugoistočnoga Srijema nakon karlovačkoga mira povratili su se na svoja stara selišta. Ali kada je carska vojska g. 1717 provalila u taj dio Srijema i taj bio predan Austriji u požarevačkom miru, tada su zadnji muslimani ostavili Srijem i povukli se preko Save u Srbiju. Tu su neki i ostali po varošima, koje su od reda bile nastanjene muslimanskim pučanstvom. Neki su se spustili u Sandžak ili pošli još istočnije. Ali većina se prebacila u Bosnu preko Drine i nastanila se po selima, koja su za bečkih ratova bili ostavili Hrvati katolici i pravoslavni Vlasi (34). Tada su Podrinje i krajevi do rijeke Bosne dobili muslimansku većinu, koju su imali pravoslavni od konca 16-st. do bečkih ratova (35).

3) - *Preseljenje Hrvata muslimana iz južne Ugarske*

U zapadnom dijelu južne Ugarske Hrvati žive još od svoga doseljenja na jug. U srednji i istočni dio južne Ugarske Hrvati su se počeli doseljavati početkom 12-st., kada je hrvatska država stupila u personalni vez s Ugarskom. Ugarsko-hrvatski kraljevi zaslužnim Hrvatima podjeljivali su dobra po cijeloj južnoj Ugarskoj. Ti su dovodili hrvatske seljake i kmetove, da im obrađuju darovana zemljišta. Kako saznanjemo iz pisma pape Inocencija IV, od 26. kolovoza 1247, kaločki nadbiskup Ugrin g. 1222 vodio je uspješnu križarsku vojnu u Bosni i nakon pobjede odveo je više tisuća Bošnjaka, bogomilskih krivovjeraca, i naselio ih u svojoj nadbiskupiji (36). Naseljenje Hrvata u južnu Ugarsku osobito se pojačalo za ugarsko-hrv. kraljev Anžuvinaca i njihovih nasljednika u 14- i 15-st., koji su hrvatskim velikašima darivali dobra u južnoj Ugarskoj i ugarskim velikašima u hrvatskom kraljevstvu Slavoniji. I za vrijeme pada Bosne mnogo se Hrvata preselilo u Ugarsku. Preseljivanje se nastavilo i za turskoga zaposjednuća južne Ugarske g. 1526 i slijedećih godina. Od tih je osobito bilo brojno ono između g. 1600 i 1624, kada se iselilo iz kliškoga sandžakata, koji je obuhvaćao današnju srednju Dalmaciju i dobar dio BiH, oko 10.000 obitelji, i naselilo se većinom u Ugarskoj (37).

Pod utjecajem poislamljene rodbine, koja je bila odvedena u ropstvo i odgojena u janjičarskom podmlatku, napose za vrijeme progona katolika u Bosni i okolnim zemljama, jedan dio katolika Hrvata i u južnoj Ugarskoj prešao je na islam. Islamska sela u tim krajevima spominje A. Jurjević na svom putu g. 1626 od Budima do Osijeka (38), a tako i Evlija Čelebija i drugi izvori 17-st. (39). Usto su brojne posade po Ugarskoj potjecale od doseljenih muslimana Hrvata iz Bosne (40). Mi računamo, da je najmanje 25-30.000 muslimana živjelo u Ugarskoj prije bečkih ratova, koji su potjecali od Hrvata iz Bosne ili od tamo naseljenih Hrvata u pređašnja vremena.

Bijeg muslimana iz Ugarske otpočeo je g. 1687, nakon pada Budima. Bježali su na istok preko Dunava i Tise, jer ti krajevi nijesu bili ugroženi ratnim opera-

(33) Smičiklas, n. dj. I 171 sl.
(34) Gl. Pavičić, *Podrijetlo* 66-70.
(35) Gl. dolje s. 467-479.

(36) « ... Colocensis ecclesie ... magnam partem illius terre [Bosnensis] abductis inde hereticorum multis milibus expugnarit ..., VMSM I 204; CDC IV 322; Potthast I 12664.
(37) Georgiceo 142; Rački, *Prilozi* 179.
(38) Geodgiceo 129-134.
(39) HNJ II 184.
(40) Gl. gore s. 309, b. 68 sl.

cijama. Oni iz Baranje i Bačke većinom su se kretali prema Vukovaru ili drugim prijelazima u Srijem, a odatle u istočnu Bosnu ili u Sandžak.

4) - *Preseljenje Hrvata muslimana iz Like i krajeva između Kupe i Une u Bosnu*

Nemamo točnih podataka, koliko je muslimana živjelo u Lici i na području između Kupe, Save i Une prije bečkih ratova (1683-1699). A. Jurjević u svom izvješću g. 1626 navodi, da je tada u jedanaest utvrđenih gradova u Lici i Krbavi (Zvonigrad, Strmica, Gračac, Novi, Ribnik, Bilaj, Perušić, Bunić, Bruvno, Udbina i Ostrovica), bilo oko 1.000 muslimanskih kuća, a u okolnim selima oko 2.000 kuća [41]. Kako znamo iz savremenih izvora, tada je živjelo u muslimanskim varoškim kućama poprečno po 6 osoba, a po seoskim nešto više [42]. Prema tome u Lici je g. 1626 živjelo po varošima oko 6.000, a po selima oko 12.000 muslimanskih duša. Na prostoru između Kupe i Une moglo je biti nekoliko tisuća muslimana.

Turski putopisac Evlija Čelebija navodi g. 1660, da je lički sandžakat tada imao 700 zaimata i 2.060 timara sa 3.300 muslimanskih ratnika [43]. To nam govori, da je tada u ličkom sandžakatu po raznim utvrđenim gradovima i čardacima živjelo oko 3.000 muslimanskih vojničkih obitelji ili oko 18.000 duša. Međutim, lički sandžakat je obuhvaćao tada i današnju sjevernu Dalmaciju od rijeke Krke i Knina na sjeverozapad.

Kako je Evlija Čelebija na drugom mjestu zabilježio, tvrđavne posade, zaimi i timarnici, po svim okolnim zemljama bili su odreda rodom iz Bosne [44]. Ali je u Lici bilo i domaćih Hrvata, koji su prešli na islam i živjeli

(41) Georgiceo, *Relatione* 143 sl. Rački, *Prilozi* 183 sl.
(42) Gl. gore s. 291 sl.
(43) Čelebija I 176.
(44) Gl. gore s. 309.

po varošima. Tako narodna pjesma iz 17-st. pjeva za varoško pučanstvo u Bilaju:

« Pod Bilajem konak konačite,
Bilajci su starosjedioci » [45].

Muslimansko seljaštvo u Lici, kao i drugdje, potjecalo je od onih mjesnih seljaka Hrvata, koji su tijekom turskoga gospodstva prešli na islam.

Prvo povlačenje muslimana iz hrvatskih krajeva spominje Evlija Čelebija, kada piše, da su se muslimani iz Petrinje i Siska, nakon pada tih gradova g. 1594, povukli u Bihać, Udbinu i grad Liku na Uni (Ostrovica?) [46]. Ali pravi bijeg islamskoga življa iz Like, Pokuplja i Pounja nastao je g. 1685, kada je Stojan Janković zauzeo Gračac, a hrvatski ban Nikola Erdedi otpočeo vojnu, da oslobodi Pounje od Turaka [47]. Malo kasnije, 14-18 rujna te godine, karlovački general Ivan J. Herberstein prošao je cijelom Likom i, kako je sam izvijestio cara pismom od 22. rujna 1685, popalio je do 4.000 kuća, mnoge utvrde porušio, mnogo žita i više tisuća stoke otjerao na povratku u Karlovac [48]. Za ovoga upada muslimansko pučanstvo morulo se povući u obližnje planine, jer general nigdje ne spominje, da bi koga zarobio. U to je g. 1686 pao Budim, hrvatski ban Erdedi osvojio Kostajnicu, a Mlečani s domaćim ustanicima zauzeli Sinj i veći dio zagorske Dalmacije [49]. To je djelovalo na ličke i pokupsko-unske muslimane, da su mnogi svoje obitelji sklonili na sigurnija mjesta u Bosnu. Konačno preseljenje muslimana iz Like izvršeno je g. 1689, kada je od 15. lipnja do 20. srpnja te godine general Herberstein s domaćim ustanicima zauzeo Liku i Krbavu. Ovaj

(45) Smičiklas, *Dvijestogodišnjica* I 36.
(46) « Neki su se povukli u gradove Knin i Udbinu, a neki u grad Liku », Čelebija I 251 sl. - Kako se vidi iz daljnjega Čelebijina pripovijedanja, mjesto Knin ima stati Bihać.
(47) Smičiklas, n. dj. 116 sl.; Lopašić, *Dva hrvatska junaka* 35-37.
(48) Lopašić, *Spomenici* III 445-448; Isti, *Dva hrvatska junaka* 35-39.
(49) Smičiklas, n. dj. 116-119; Lopašić, *Dva hrv. junaka* 39-41.

put su carevci bez velikih borba zaposjeli te pokrajine. Oni su svukuda nudili ličko-krbavskim muslimanima, da mogu mirno ostaviti zemlju sa svim svojim pokretnim imanjem; onima pak, koji žele ostati u zemlji i pokrstiti se, ostat će « svakomu sve ono, što je užival za Turčina » (50). Pod tim uvjetom predao se Novi 15. lipnja, odakle se odselilo 80 osoba s prtljagom na 300 konja (51). Dne 28. lipnja predao se Bilaj, odakle se odselilo 300 muslimana. Gradovi Budak, Perušić i Široka Kula predali su se 30. lipnja. Iz Perušića otišlo je 150 obitelji, a 20 obitelji sa 45 odrasla sposobna za oružje ostali su u gradu. U Budaku je ostalo 10 muslimanskih obitelji. Svi muslimani iz navedena tri grada upućeni su prema Udbini (52). Kada se predao Perušić, muslimani u Buniću sami su zapalili svoje kuće i povukli se prema Udbini. Pod ovaj grad osvajači su stigli 3. srpnja, gdje se bilo okupilo preko 500 oružanih muslimana. Na koncu se i taj grad predao uz uvjet da se mogu oboružani povući preko Plitvica u Bosnu. Na 20. srpnja 1689 muslimani su ostavili Udbinu: bilo ih je zajedno sa ženskima i djecom preko 1.000 duša. Putem su od kotarskih ustaša strašno nastradali (53).

Upada u oči mali broj muslimana, koje su osvajači našli u Lici i Krbavi ljeti g. 1689. To nam govori, da su se lička-krbavski muslimani prije toga vojničkog pohoda bili već u velikoj većini povukli u Bosnu ili su se tada pred osvajačima sklonili u šume i obližnje planine. Da se tada jedan dio muslimana bio uistinu sklonio u obližnje planine, moramo zaključiti iz toga, što je carskoj vojsci za ratnoga pohoda izjavilo samo 20 obitelji u Perušiću i 10 u Budaku, da će ostati na svojim djedovskim ognjištima, a kasnije nalazimo veći broj muslimana

(50) Lopašić, *Spomenici* III 247; Isti, *Dva hrv. junaka* 44.
(51) Lopašić, *Spomenici* III 450.
(52) N. dj. 451-457.
(53) N. dj. 458. - Osvojenje Like potanko je opisao gen. kvartirmeštar Wassenhoffen koncen lipnja 1689, što je objelodanio Lopašić, *Spomenici* III 449-458. Gl. Lopašić, *Dva hrv. junaka* 41-49.

u više mjesta, koji su se povratili na svoja stara sjedišta i pokrstili se, kada su se prilike smirile. Neki od tih morali su se povratiti na svoja kućišta tek poslije karlovačkoga mira (1699), kada je postalo već sigurno, da se Lika i Krbava ne će nigda više povratiti pod tursku vlast. U tom pogledu zanimljivi su podaci, koje nam izvori navode o pokrštenim muslimanima u Perušiću. Za vojnoga pohoda u srpnju 1689 ostalo je u gradu 20 muslimanskih obitelji sa 45 odrasla muškarca (54). U imeničkom popisu obraćenika u Perušiću oko g. 1696 imenom se navodi 55 obitelji sa 252 muške glave (55), što je sa ženskima činilo oko 500 duša. God. 1700 senjski biskup Martin Brajković za svoga crkvenog pohoda u Perušiću nalazi 80 kuća novokrštenih muslimana (56). Biskup nadalje navodi da u Novomu i Bilaju ima toliki broj novokrštenika, da mogu svojom crkvenom desetinom izdržavati župnika u svakom od ta dva mjesta (57).

Radoslav Lopašić piše, da se u popisu iz g. 1696 navodi, da se u Lici i Krbavi pokrstilo 1700 odraslih muslimana, što je s djecom i nedorasłom mladeži činilo oko 2.400-2.500 osoba (58). Prema tome na svojim ognjištima ostalo je i pokrstilo se oko 13-14% svih Hrvata muslimana, koji su prije bečkih ratova živjeli u Liki i Krbavi.

Koliko je muslimana ostalo na svojim ognjištima u hrvatskim zemljama između Kupe, Save i Une, nemamo podataka u dosada objelodanjenim izvorima. Jedino se spominje, da se pokrstilo 50 odraslih Vranogradana, koji su kasnije u Kirinu teško nastradali zločom mjesnoga zapovjednika i susjednih Vlaha (59).

Hrvati muslimani, koji su ostavili Liku i Krbavu, većinom su se nastanili u obližnjim krajevima u gornjem i srednjem Pounju. Kako M. Karanović navodi, prema obiteljskim predajama iz Like i Krbave doselilo se u

(54) N. dj. 453.
(55) N. dj. 29 sl. Gl. gore s. 291, b. 46.
(56) Lopašić, *Spomenici* III 190.
(57) N. dj.
(58) Lopašić, *Dva hrv. junaka* 54.
(59) Lopašić, *Spomenici* III 127.

Pounje 235 muslimanskih rodova, koji su g. 1925 živjeli u 2.323 domaćinstva ([60]).

Hrvati muslimani iz hrvatskih krajeva između Kupe, Save i Une povlačili su se u Bosnu, kako je Turska gubila te krajeve prema ugovorima o miru u Karlovcima g. 1699, u Požarevcu g. 1718 i u Svištovu g. 1791, kada je Bosna na tom kraju dobila svoje današnje granice. Spomenuti muslimani velikim dijelom naselili su se u obližnjim krajevima Bosne u donjem Pounju, napose u kotarevima Bihaću, Cazinu, Bosanskoj Krupi i Novomu. Od tada ti krajevi imaju relativnu muslimansku većinu.

5) - *Preseljenje Hrvata muslimana iz Dalmacije u Bosnu*

Od g. 1482 do 1573 Turci su osvojili cijelu današnju Dalmaciju izuzevši Dubrovnik s njegovim zemljištem, te gradova Kotor, Split, Trogir, Šibenik i Zadar s obližnjom okolicom, što su branili Mlečani. Osvojeni krajevi bili su uključeni u turske sandžakate: hercegovački, kliški i krčko-lički. Za obranu osvojenih krajeva Turci su po svoj Dalmaciji podigli brojne kule i utvrde. Osvajanja su izvodili hercegovački i bosanski sandžaci, pa su i prve posade u dalmatinskim tvrđavama i varošima potjecale odreda iz Bosne i Hercegovine. Kako je Dalmacija trajno bila pogranična zemlja, to turske vlasti nijesu nigda progonile dalmatinske Hrvate katolike kao one u nutrašnjim krajevima BiH. Ipak je pod društvenim i gospodarskim pritiskom i u Dalmaciji dobar broj Hrvata katolika po selima prešao na islam.

Prema podacima, koje donose suvremeni popisi A. Jurjevića iz g. 1626 ([61]) i onaj mletački oko istoga doba ([62]), koncem prve četvrti 17-st. bilo je u dalmatinskim tvrđavama i varošima oko 3.000 muslimanskih kuća sa 15-18.000 duša, a po selima oko 7.000 muslimanskih

([60]) Karanović, *Pounje* 329 i 370.
([61]) Georgiceo 136-145.
([62]) Rački, *Prilozi* 175-183.

kuća sa 35-40.000 osoba. Najjače su bili islamizirani krajevi oko Herceg-Novoga, zatim srednja i gornja Cetina s gradovima Sinjem i Vrlikom, poriječje rijeke Cikole s Drnišem i Petrovim poljem, poriječje rijeke Krke s Kninom i Skradinom te ravni Kotari u zadarskoj krajini s Vranom, Zemunikom, Islamom i Karinom. Prema A. Jurjeviću u Herceg-Novomu bilo je 1.000 muslimana sposobnih za oružje, a u Risnu oko 200 osoba. Usto su okolna sela mogla dati dosta ratnika ([63]). Evlija Čelebija posjetio je Boku Kotorsku g. 1663 i piše, da u Novomu živi « mnogo uglednih i viđenih ljudi » te da se u gornjem i donjem dijelu grada nalazi 1.900 vojnika. Po njemu u Risnu i okolici živi oko 2.000 muslimana ([64]). Jurjević navodi, da je u Sinju bilo 100 muslimanskih kuća, a u okolnim selima oko 500, u Vrlici pak bilo je oko 85 kuća i u okolici do 1.000 kuća. Po njemu je u Drnišu bilo 200 muslimanskih kuća, u bližnjoj okolici 20 naselja sa 300 kuća te u Petrovu Polju 40 naselja s nekih 600 kuća, koje su mogle dati do 1.000 ratnika ([65]). Evlija Čelebija g. 1660 piše, da u Drnišu živi 300 muslimana vlasnika odžaka i da iz toga grada i njegove okolice svake godine ide na ćabu u Meku stotinu do stopedeset hadžija ([66]). Jurjević navodi, da je u Kninu bilo 300 muslimanskih kuća, a okolica da može dati 1.000 vojnika, što znači, da je imala oko 800 kuća. U Skradinu je bilo 200 muslimanskih kuća, a u okolnim selima 300. Po istom izvjestitelju muslimanskih kuća bilo je: u Vrani 200, u gradu Zemuniku 150 i u okolici 200 kuća, u Islamu 150 kuća, u Nadinu oko 100 i u selima oko 200 kuća, u Karinu i okolici oko 230 kuća ([67]).

Dalmatinski muslimani Hrvati počeli su ostavljati Dalmaciju i povlačiti se u nutrinu, kako su domaći kršćani pod vodstvom Mletaka oslobađali dalmatinske krajeve. Prvi su se povukli muslimani iz Herceg-Novoga i oko-

([63]) Georgiceo 136.
([64]) Čelebija II 202-210 i 218 sl.
([65]) Georgiceo 140.
([66]) Čelebija 213.
([67]) Georgiceo 142-144.

lice, kada su taj grad g. 1538 osvojili Španjolci i Mlečani. Evl. Čelebija g. 1663 piše, da muslimani u Ljubinju u Hercegovini potječu iz Novoga ([68]). Druga još veća skupina naselila se u nahiju Ljubomir kod Trebinja. Evl. Čelebija zabilježio je o njima: « Švi ratnici grada Novog stanuju većinom u ovoj nahiji » ([69]).

Drugo povlačenje muslimana iz Dalmacije nastalo je g. 1647, kada su Mlečani zauzeli Nadin i neka druga okolna mjesta. O tome Ev. Čelebija piše: « Mlečani su prilikom poraza Mustafa-paše Tekelije okupirali grad [Nadin], a Hrvati i muslimani, koji su se u njemu nalazili, povukli su se sa svojim porodicama u grad Knin » ([70]). Za kandijskoga rata (1645-1669) muslimani su se odreda povlačili iz otvorenih mjesta i sela u tvrde gradove ([71]), a mnogi su svoje obitelji slali u nutrinu BiH, da ih zaklone pred nenadanim napadajima domaćih uskoka i Mlečana.

Opće povlačenje Hrvata muslimana iz Dalmacije u Bosnu otpočelo je g. 1683 i dovršeno g. 1718 s požarevačkim mirom. Čim se, naime, čulo, da su Turci g. 1683 bili potučeni pod Bečom, senjski uskoci i Kotarani pod vodstvom Stojana Jankovića provalili su u turski dio Kotara, podigli ustanak domaćih Hrvata katolika i zauzeli tadašnje turske gradove: Ostrovicu, Obrovac, Benkovac, Nadin, Vranu i Skradin. U to su i Mlečani ugovorom Sv. lige od 5. ožujka 1684 stupili u rat s Turskom i poslali u Dalmaciju generala Dominika Mocenigo, da narodne ustanike vojnički vodi i opskrbi teškim oružjem. Ratovanje se prenijelo u dalmatinsku Zagoru i u Boku Kotorsku ([72]). Dalmatinski Hrvati muslimani svoje obitelji većinom su otpremili u Bosnu, ali su uporno bra-

([68]) « Kasaba Ljubinje ... Njegovi stanovnici su porijeklom iz Novoga », Čelebija II 186 sl.
([69]) N. dj. 190.
([70]) N. dj. I 180. - « Hrvati », koje ovdje spominje Čelebija, bili su b. h. katolici Hrvati, koji su služili u turskoj vojsci (« Predavci »).
([71]) Zlatović, *Franovci* 135-138 146 sl.
([72]) Smičiklas, *Dvijestogodišnjica* I 110-114 118 sl. 144 sl.; Lopašić, *Dva hrv. junaka* 35 sl.; Zlatović, n. dj. 150-161.

nili jače gradove. Pod pritiskom mletačkoga oružja i velikoga oduševljenja domaćih kršćanskih ustanika g. 1686 predao se Sinj, slijedeće godine Novi i napokon 11. rujna 1688 tvrdi Knin s tim, da se posada od 800 ratnika mirno povuče u Bosnu. Nakon toga muslimani su ostavili Vrliku, Vrgorac i druga utvrđena mjesta i povukli se u BiH ([73]). U turskim rukama ostao je samo Imotski, koji je pao g. 1717 ([74]).

Za navedenih borba muslimani Hrvati iz Dalmacije svoje su obitelji slali i sami se povlačili u BiH. U psihologoji nade, da će se naime jednoga dana, kada se ratna sreća promijeni, opet moći povratiti na svoja stara sjedišta, većina se dalmatinskih muslimana smjestila u pograničnim mjestima. Tomu su pogodovale i turske vlasti, jer su u tim prebjezima imali najhrabrije borce i čuvare novih granica. Prema tome muslimani Hrvati iz gornje Dalmacije preselili su se u Hlivno, Glamoč, Grahovo i Pounje; oni iz srednje Dalmacije u Trebinje, Ljubinje, Stolac i Mostar. Oni, koji su imali rodbine i poznanstva, išli su i dalje u nutrinu zemlje. M. Karanović navodi, da se za kandijskoga rata (1645-1669) i bečkih ratova (1683-1669) prema obiteljskim predajama doselilo iz Dalmacije u Pounje 12 muslimanskih rodova, koji su g. 1925 živjeli u 117 domoćinstva ([75]).

6) - *Doseljenje Hrvata muslimana iz Crne Gore u Bosnu*

Mi smo već u prvom dijelu ovoga djela naveli, da su Hrvati kod svoga dolaska na Jadran g. 626 naselili takozvani bizantski Ilirik od Budve do Valone u današnjoj Albaniji ([76]). Nakon posjeda od 180 godina, Hrvati su izgubili albansko primorje, ali su u Duklji, kako se u srednjem vijeku nazivala današnja Crna Gora, ostali

([73]) N. mj.
([74]) Ujević 82 i 84.
([75]) Karanović, n. dj. 370 sl. 380.
([76]) Porphyr. 30 (142, red 75-77). Gl. Mandić, *C. Hrvatska* 84-108; RP 71-73.

sve do turskih vremena (77). Prvoga dukljanskoga kralja Mihajla (1074-1081) suvremeni bizantski ljetopisac Ivan Skilices zove: « Vladar onih, koji se zovu Hrvati » (78).

Dukljanski Hrvati bili su katolici rimskoga obreda. Oko g. 1130, budući da su mu roditelji živjeli u izbjeglištvu u Ribnici (Podgorica), Stefan Nemanja morao je biti kršten po rimskom obredu, jer tada u Duklji nije bilo pravoslavnih (79). U tu zemlju pravoslavlje je počeo uvoditi arhiepiskop Sava uz pomoć svoga brata kralja Stefana Prvovjenčanoga (1217-1229) (80). Ipak je Duklja, koja se od 13-st. počinje nazivati Crna Gora, sve do turskih vremena u velikom broju ostala katolička.

God. 1479 Turci su pokorili Crnu Goru i od te godine pojedini Hrvati Crnogorci počinju prelaziti na islam. Kako vidimo iz turskoga popisa cornogorskoga sandžakata iz g. 1523, tada još bilo je veoma malo muslimana u Crnoj Gori (81). Međutim, u drugoj polovici 16-st. nastala je velika nestašica katoličkih svećenika u Crnoj Gori, što je imalo za posljedicu prijelaz katolika na pravoslavlje i islam. God. 1633, kada se svetojeronimski kanonik Juraj Vušković povratio u svoju rodnu zemlju, u nutrini Crne Gore nije našao nego samo jednoga staroga iznemologa katoličkog svećenika (82). Manjak katoličkih svećenika silio je crnogorske Hrvate katolike, da se za vjenčanja i krštenje djece obraćaju pravoslavnim popovima i kaluderima, koji su uživali posebnu tursku zaštitu i živjeli u velikom broju u manastirima Sv. Go-

(77) Pop Dukljanin, passim.

(78) « οἱ κατὰ τὴν Βουλγαρίαν προέχοντες ἀξιοῦσι τὸν Μιχαηλὰν ἀρχηγὸν ὄντα τηνικαῦτα τῶν εἰρημένων Χρωβάτων τὴν οἴκησιν τε ἐν Δεκατέροις καὶ Πραπράτοις ποιούμενον καὶ χώραν οὐκ ὀλίγην ἐφ' ἑαυτὸν ἔχοντα ἐπαρῆξαι αὐτοῖς καὶ συνεργῆσαι, δοῦναί τε αὐτοῖς τὸν υἱὸν αὐτοῦ, ὡς ἂν αὐτὸν βασιλέα Βουλγαρίας ἀνακηρύξωσι ... », Scylitza 715 s dodatkom br. 68 Prokić, *Zusätze* 37.

(79) Nemanjić Stefan i Sava, *Žiče sv. Simeona* 134 171 sl.

(80) Jireček-Radonić I 218-224; Ćorović, *Hist. Bosne* I 168 223-226.

(81) Barkan, *Les déportations* 129.

(82) Draganović, *Massenübertritte* 21.

spode u Cetinju, Sv. Nikole u Rijeci, Sv. Nikole na otoku Vranjici i Prečiste na rijeci Bojani (83). Ipak, kako čitamo u izvješću barskoga nadbiskupa Marina Bizze, još g. 1610 velika crnogorska plemena Bjelopavlovića, Pipera i Bratonožića bila su potpuno katolička, a od plemena Kuči jedna polovina (84). Ali već g. 1633, kako je Juraj Vušković izvijestio Kongregaciju de propaganda, većina plemena Bjelopavlovića bila je prešla na pravoslavlje, a 90 obitelji na islam (85). Na 16. lipnja 1634 Vušković je pisao u Rim iz Šestana više Bara, da je većina tamošnjih katolika prešla na pravoslavlje i islam zbog manjka svećenika (86). Kako smo u 8. poglavlju navели, najveći broj crnogorskih Hrvata katolika prešao je na islam za velikoga progona, koji je otpočeo g. 1648. Te i slijedećih godina barski Hrvati katolici prešli su listom na islam, ali je bilo prijelaza i po cijeloj zemlji (87). Većina katolika ipak prešla je na pravoslavlje, napose za episkopa Rufima II Boljevića (1673-1685) (88).

Na Badnju noć g. 1709 na poticaj episkopa Danila (1697-1733) pravoslavni Crnogorci očistili su crnogorska Brda od muslimana: jedan su dio pobili, a drugi se spasio bijegom u hercegovački, bosanski i skadarski sandžakat (89). I kasnije, sve do sredine 19-st., kako se Crna Gora širila na račun hercegovačkoga sandžakata, muslimani su bježali u BiH iz onih krajeva, koje bi Crna Gora dobila. Izbjegli crnogorski muslimani nosili su sa sobom i svoje hrvatsko ime. Neki su sami svoje obitelji prozvali, ili su ih tako susjedi nazivali: Hrvati, Hrvačići, ili skraćeno: Hrve i Hrvići, Arvati, Arvatovići i slično. Omer Zuhrić proučavajući stanovništvo u selu

(83) Vidi zakonike za crnogorski sandžakat iz g. 1523 1529/36 1570, *Kanuni* 162 172 176.

(84) Rački, *Izvještaj* 136 sl.

(85) Draganović, n. dj. 20.

(86) « ... maggior parte di questi populi si sono fatti scismatici e Turchi per causa che non hanno delli buoni pastori », *Prop. Arch., Scritt. rif.* 152, fol. 205v, Draganović, n. dj. 19 b. 2.

(87) Gl. gore s. 249, b. 63.

(88) Draganović, n. dj. 14-24.

(89) Bošnjanin, *Hrvati* 12 sl.; CS 4 (1934) 210 sl.

Sokolovićima, kod Rudoga, kot. Višegrad, utvrdio je, da je u tom selu g. 1932 živjelo 10 muslimanskih porodica, koje su nosile ime Hrvat. Po obiteljskoj predaji te obitelji potjecale su iz Crne Gore (90). I u selu Stopu, kot. Rogatica, danas živi više muslimanskih porodica s nazivom Hrvačići ili skraćeno Hrve (91).

I mjestima ili mahalama, gdje su se crnogorski muslimani Hrvati naselili, oni su davali hrvatska imena: Hrvati, Hrvačići, Arvati, Arvačići i slično. U Sarajevu više Bistrika potok i mahala zvali su se Hrvatin (92). Risto Jeremić u svom radu o porijeklu stanovništva tuzlanskoga okruga spominje seoske mahale pod imenom Arvati na Spreči, pod Konjuhom u općinama Babunović i Sladna, kotar Gračanica, u Fulešićima, kot. tuzlanski, i u zaseoku Arvačići u općini Kalesija, kotar Zvornik (93). Kr. Draganović tomu je nadodao: u tuzlanskom kotaru zaselak Hrvati u selu Repniku i nad njim Hrvatsko brdo (kota 503), zatim mahale Hrvati u Turskom Lukavcu i Brnjičanima kod Tuzle. Kraj Gradačca navodi selo Hrvatovići (Donja Zelina) (94). Popis bosanskih spahija iz g. 1711 spominje na ušću rijeke Raške u Ibar selo Hrvatin kod Novoga Pazara (95). I danas se dva mjesta u Sandžaku zovu Rvacka (96).

Predratni Sandžak bio je središnja stara srpska oblast, gdje je narod govorio isključivo ekavskim narječjem. Ako je zadnjih stoljeća u tim krajevima jako zavladala hrvatska ijekavica, tu su donijeli crnogorski muslimani Hrvati iz negdašnje Crvene Hrvatske, gdje se od starine govorilo ijekavski.

Lijep broj današnjih muslimana u Sandžaku i u istočnoj Bosni i Hercegovini potječe od izbjeglih Hrvata muslimana iz Crne Gore.

(90) Zuhrić 60 i 126.
(91) Petrić 25 i 31.
(92) Skarić, *Sarajevo* na kraju djela: Plan Sarajeva pri svršetku 16 vijeka.
(93) Jeremić 148; Petrić 25 i 31.
(94) Draganović, *Kat. crkva* 210 sl.

C. - Udio stranih naroda u islamizaciji Bosne i Hercegovine

1) - *Udio Turaka i drugih azijskih naroda*

Od stranih naroda, najveći udio u islamizaciji BiH imali su Turci i drugi podanici muslimani iz azijskih zemalja. Od zaposjednuća Bosne g. 1463 do g. 1878 kada je Austrija preuzela upravu zemlje, trajno je dolazio stalan broj turskih službenika u Bosnu, a u prvim vremenima i vojnika (97). Ti su se nakon stalnoga boravka u Bosni redovito vraćali u svoj rodni kraj, ali bi se po koji pojedini službenik oženio u Bosni i tu trajno nastanio. Tako se koncem 15- ili početkom 16-st. nastanila u Bosni obitelj budućih begova Čengića, koja potječe iz Kara-Su u Mezopotamiji, u današnjem Iraku (98). Azijskoga je porijekla i obitelj bosanskih Malkoč-begova (99). Tako i begova Miralema, Sulejmanpašića, Ulampašića i nekih drugih (1). U Mostaru su turskoga porijekla: Čumurije, Kaukčije, Tamini, Talasmani i drugi (2). Za prve i druge Jugoslavije dvije islamske obitelji igrale su vidnu ulogu u životu muslimana u Sarajevu, od kojih je djed doselio iz Turske koncem turske vladavine malo prije g. 1878. Međutim tih stranih doseljenika nije nigda bilo mnogo. To nam govori između drugoga i činjenica, što se nigdje u BiH nije mogla stvoriti malo veća kolonija Turaka, koji bi govorili svojim narodnim jezikom. Svi oni, koji su ostali u Bosni, bili su pojedinci, koji su se ženidbom s domaćim b. h. muslimankama Hrvaticama brzo pohrvatili

(95) Skarić, *Popis* 1 ssl.
(96) Draganović, n. dj. 211.
(97) Gl. Oriç, *Les kristians* 118 sl. - B. Kuripečić g. 1530 zbog znatnoga broja stranih po bosanskim tvrđavama, muslimane smatra « pravim Turcima » (Curipeschitz 34). Međutim, tadašnji turski janjičari nijesu se ženili i prema tome nijesu utjecali na tadašnji etnički razvoj muslimana u BiH.
(98) Bašagić, *Najstariji* 437-46; WM 6 (1899) 478-87.
(99) Babinger 416.
(1) Bašagić, n. dj; Isti, *Znameniti Hrvati* 19.
(2) Corović, *Mostar* 41.

i naučili jezik domaćega hrvatskog pučanstva. Tako Mehmed-beg Čengić, koji je g. 1550 umro u Drinopolju, taj grad, i uopće istok, smatra tuđinom, a hrvatsku Bosnu svojom pravom domovinom (3).

Radoslav Lopašić zabilježio je g. 1890, da neki muslimani u Bosanskoj Krajini, negdašnjoj Turskoj Hrvatskoj, drže, da su pravi Turci, dok stambulske Turke zovu Osmanlijama ili Turkušama (4). Milan Karanović u etnografskim istraživanjima Pounja tvrdi, da 2.000 muslimanskih rodova, koji su g. 1925 bili izdijeljeni u 10.549 kuća, njih 430 rodova sa 4.894 kuće po obiteljskoj predaji potječu iz Anadola, od kojih preko tri četvrtine obitelji živi na selima. Po Karanoviću praroditelji tih muslimana došli su izravno iz Anadola ili preko Like, Dalmacije i Ugarske u turske tvrđave i varoši, odakle bi se tijekom vremena iselili na sela, gdje danas žive (5). Vaso Glušac tvrdi, da su današnji muslimani u cijeloj Bosni i Hercegovini « u velikom broju doseljenici iz drugih pokrajina », napose iz Turske (6).

Da te tvrdnje nijesu istinite, govore nam ove činjenice i dokazi:

1. Turski povjesničar Omer L. Barkan u svom radu g. 1950 o doseljenju Turaka u Evropu nije našao nikakav dokumenat u carigradskim i drugim arhivima, koji bi govorio, da neka skupina muslimana u BiH potječe iz Turske (7).

2. Tursku Hrvatsku, koju danas nazivlju Bosanska Krajina, zauzeli su bosanski sandžaci i beglerbezi između g. 1536-1592 (8). Ti su smještali u osvojene ili nanovo podignute tvrđave svoje ljude, domaće muslimane Bošnjake, potomke starih Hrvata bogomila i katolika, a ne podanike stranih sandžakata i beglerbegluka.

3. U povijesti BiH, kao i drugih zemalja, nije poznata činjenica, da bi se u novom vijeku gradski i varoški svijet poseljačivao, dotično od lagodnijega gradskoga života prelazio na teški zemljoradnički život. Povjesni izvori govore o obrnutoj pojavi: seljački svijet ostavlja sela i traži bolju i lakšu zaradu u gradovima i varošima (9).

4. Povjesni izvori, a tih nije malo, izričito govore, da su b. h. muslimani u svojoj ogromnoj većini, njih oko 95%, domaći Bošnjaci i Hercegovci, potomci negdašnjih Hrvata bogomila i katolika iz BiH i okolnih hrvatskih krajeva (10). Izvori napose ističu, da među muslimanima seljacima, koji od konca 16-st. čine preko dvije trećine b. h. muslimana, nije bilo stranih doseljenika (11). Ovi su trajno očuvali potpuno čistu krv starih svojih hrvatskih preda, jer se gradski muslimani, napose oni doseljeni iz Turske, nigda nijesu htjeli ženiti sa seljacima muslimanima, koje su prezirali kao poture, balije i muslimansku raju (12).

5. Jezik, kojim govore muslimani u Pounju i cijeloj Bosanskoj Krajini, jest štokavska ikavica, koja je ista i zajednička im s mjesnim Hrvatima katolicima i onima u susjednim hrvatskim krajevima preko Une (13). Nigdje u izvorima nema spomena, da bi negda koja skupina muslimana u Pounju ili u kojemu drugom mjestu Bosanske Krajine govorila turski.

6. I biološke osebine: oblik lubanje, boja lica, očiju i kose odaju, da pounjski seljaci muslimani ne potječu od anadolskih praroditelja nego da su potomci domaćih Hrvata.

Priče, da brojne muslimanske obitelji u Bosanskoj Krajini potječu iz Anadola, morale su nastati tijekom

(3) « Kada umrijeh u tuđini ... grad Jedrene postade moj zavičaj 957 (tj. 1550) », kronogram u starom rukopisu, *Prilozi Orient. inst.* 8-9 (1958-9) 182.
(4) Lopašić, *Bihać* 13.
(5) Karanović, n. dj. 329-371.
(6) Glušac, *Istina o bogomilima* 156-160.
(7) Barkan, *Les déportations* 67-131, posebno 101-126.
(8) Klaić, *Pov. Hrvata* III/1 156-393; Šabanović, *Bos. pašaluk* 82-85.

(9) *Prilozi Orient. inst.* 3-4 (1952/53) 448; gl. i naredbu od 13. VII. 1761, n. mj. 452; HNJ II 143-151.
(10) Gl. gore s. 167-268.
(11) Gl. gore s. 258-268.
(12) N. mj.
(13) Lopašić, *Bihać* 12; Karanović, n. dj. 330sl.

18-st. Pod razvojem, naime, prilika iza bečkih ratova (1683-1699) i onih početkom 18-st., jednorodna braća, Hrvati muslimani i katolici, podijelili su se po vjeri i zavičaju: Hrvati katolici ostavili su Bosnu i iselili se u slobodnu Hrvatsku i u okolne zemlje; Hrvati muslimani pak povukli su se u Bosnu iz Slavonije, Pounja, Like i Dalmacije. Tim je prekinut dotadašnji dnevni dodir hrvatskih jednorodnih katoličkih i muslimanskih obitelji i mjesto srodne svijesti ubuduće se naglašavalo i pred očima imalo samo vjersku pripadnost. Kada je u drugom ili trećem pokoljenju svijest srodne pripadnosti bila dosta izblijedila, netko od turskih službenika ili vjerskih predstavnika morao je nabaciti misao, da muslimani u Bosanskoj Krajini potječu iz Anadola, odakle je uistinu potjecao po koji tadašnji musliman u gradovima. To su mnogi prihvatili kao istinu, osobito seljački muslimanski svijet, koji nerado sluša, da su mu predi bili kršćani i svaku priču rado prima, iz koje bi proislazilo, da su mu djedovi bili duboki islamski vjernici, kao što dokazuje anadolska « predaja ».

Prema našim istraživanjima, broj svih Turaka i pripadnika drugih azijskih naroda, koji su se naselili u BiH tijekom turskoga zaposjednuća od g. 1463 do 1878 teško će doseći 2-3% od svega domaćega muslimanskoga pučanstva u ovim zemljama. Sav strani priliv odvijao se je u gradovima i varošima, pa je u nekim od tih mjesta bilo porodica istočnjačkoga porijekla do 10% i više.

2) - *Udio neslavenskih Vlaha u islamizaciji Bosne i Hercegovine*

Poslije Turaka, od svih stranih naroda nojjači udio u islamizaciji BiH imali su Vlasi. Srednjovjekovni Vlasi nijesu bili ni Srbi ni Hrvati, niti uopće Slaveni, nego potomci negdašnjih rimskih vojničkih veterana iz Mauretanije, koje su Rimljani bili naselili uz Dunav zbog obrane države [14]. Kada su Turci došli na Balkan, dobar dio Vlaha, pravoslavnih i katoličkih, stupio je u tursku službu. Pojedini Vlasi, osobito sinovi prvaka, prelazili su na islam, da time sebi osiguraju bolje položaje i posjede u turskoj službi. Tako je g. 1467 prešao na islam sin Heraka Vranešа, moćnoga turskog vojvode u istočnoj Hercegovini [15]. God. 1516 od 12 vlaških katuna (džemata) u Kupresu jednoga katuna bio je starješina Vlah musliman sin muslimana [16]. Najveći broj islamiziranih Vlaha spominje se g. 1566 u pakračkom sandžakatu, u zapadnoj Slavoniji. Tu se navodi, da je od 398 vlaških kuća bilo 57 islamiziranih [17]. No ti « Vlasi » žive na baštinama svojih djedova, što nam govori, da se tu ne radi o pravim neslavenskim Vlasima, nego o domaćim slavonskim Rrvatima, koji su stupili u tursku službu, pa su im Turci zbog toga priznali « vlaška prava » u seoskoj upravi i smanjenom plaćanju poreza.

3) - *Srbi nijesu imali udjela u islamizaciji Bosne i Hercegovine*

Od g. 1357, kada su Turci osvojili Galipolje i prešli u Evropu, oni su za punih 100 godina provaljivali u srpske zemlje, jedan komad za drugim osvajali, dok nijesu g. 1459 osvojili zadnju srpsku kneževinu, zvanu Despotija [18]. Za tih provala i borba Turci su lijep broj Srba odveli u ropstvo i naselili po istočnom Balkanu i u Maloj Aziji. Naravno, ti su bili poislamljeni i s vremenom se izgubili u zemljama, gdje su bili naseljeni.

Pred turskim pritiskom ostaci slobodnih Srba nijesu se povlačili na zapad prema Bosni, nego na sjever uz Moravu, Ibar i Kolubaru prema Dunavu i Savi, da g. 1459 prijeđu te rijeke i spase se u današnjoj Vojvodini [19].

[14] Gl. RP 515-567.

[15] Šabanović, *Bos. pašaluk* 136 sl.; HNJ II 86-88.
[16] Šabanović, n. dj. 152.
[17] HNJ II 208.
[18] Jireček-Radonić II 73-214; IV 95-104 198-200; HNJ I 469-487; II 175-185 818-828 1118-1121.
[19] N. mj.

Osim pojedinih Srba, koji su zajedno s Vlasima stupili u službu bosansko-hercegovačkih velikaša ([20]), u izvorima se ne spominje, da bi se Srbi selili u Bosnu. Jireček misli, da su neke manje skupine Srba iza kosovske bitke pobjegle u Bosnu i naselile se oko Jajca, ali za dokaz navodi samo to, da ima « još i danas, u okolini Jajca velik broj pravoslavnih » ([21]), što ništa ne dokazuje. Prema tome, g. 1463 i slijedećih vremena u Bosni nije bilo pravih, etničkih Srba, koji bi mogli prijeći na islam.

Drugi razlog, što Srbi nijesu imali udjela u islamizaciji Bosne, jest taj, što Srbi pravoslavni, osim rijetkih pojedinaca, nijesu prelazili na islam.

Sultan Mehmed II, čim je g. 1453 zauzeo Carigrad, izdao je proglas i svečano zajamčio narodu slobodu vjere i pravoslavne crkve. Odmah je dao izabrati novoga patrijarha Genadija, kojega je on sam ustoličio ([22]). Od tada pa sve do bečkih ratova g. 1683/99 pravoslavna crkva uživala je slobodu u turskoj carevini, a patrijarsi su bili izjednačeni u časti s najvećim turskim državnim službenicima, zvanima veziri. U turskom carstvu islamska vjera je bila državna, ali je i pravoslavlje kao crkva u državi, koja priznaje tursku vlast i s njom surađuje, bila slobodna i povlaštena vjera. Zato su pravoslavni svuda po Balkanu, pa i u srpskim zemljama, slobodno slijedili svoju vjeru i nijesu bili progonjeni, ni prisiljavani, da prime islam. Tih vremena Srbi su po svim zemljama imali velik broj svećenstva, osobito kaluđera po brojnim manastirima. Ti, iako su stali na veoma niskom stepenu naobraženosti, zbog svoga svećeničkog reda, odijela i brade, kako kaže Masarechi ([23]), uživali su veoma velik ugled u narodu, pa su svojom trajnom prisutnošću i živom riječi znali održati u pravoslavnima ljubav prema kršćanstvu i odbojnost prema islamu.

([20]) Gl. Mandić, *Sredovječna Bosna*.
([21]) Jireček-Radonić IV 198.
([22]) Gl. gore s. 190 b. 6.
([23]) « ... lasciando alta impressione nella mente d'un Popolo ignorante, che crede, che dalla bocca di quelli barbati uecchi non può uscire se non cosa uera et certa », *Starine* 39, 28.

Da Srbi pravoslavni nijesu prelazili na islam, srpski su povjesničari to i dosada isticali ([24]). Ali sada je to bjelodano dokazao turski povjesničar Omer Lufti Barkan. On je na osnovu suvremenih turskih popisa iz prvih godina vladavine sultana Sulejmana Velikoga g. 1520/30 izdao slijedeće statistike muslimanskih i kršćanskih kuća u srpskim sandžakatima ([25]):

Sandžakat	muslimanske kuće	kršćanske kuće	svega kuća
Kruševac	881	25.759	26.640
Prizren	359	18.382	18.741
Smederevo	2.367	106.861	109.228
Vučitrn	700	18.914	19.614
Svega	4.307	169.916	174.223

Iz navedenih suvremenih statistika vidi se, da u srpskim zemljama g. 1520/30, dakle nakon puna dva ljudska naraštaja poslije pada smederevske Despotije g. 1459, nije bilo muslimanskih kuća nego 4.307 ili 2.47% od svega pučanstva. I od tih islamskih obitelji njih većina se nalazila uz utvrđena mjesta i u varošima, pa etnički većinom nijesu pripadali srpskom narodu, nego su bili doseljenici iz raznih turskih krajeva, koji su kao vojnici ili maloobrtnici i trgovci služili turskoj vojsci, ili su vršili razne upravne turske službe.

God. 1804, kada su Srbi poklali muslimane po svoj Srbiji (« pokolj dahija »), neki broj muslimana prebjegao je u Bosnu. Odatle prezimena: Valjevac, Užičanin, Beograđanin, itd. Po neki od tih prebjega mogao je uistinu potjecati od starih Srba, koji su pojedinačno bili prešli na islam. Ali većina tih izbjeglih muslimana potjecala je ili od onih muslimana Hrvata, koji su se koncem 17- i početkom 18-st. povukli iz Slavonije, Srijema i južne Ugarske i naselili u Srbiji, ili od muslimana Hrvata iz Bosne, koji su tijekom stoljeća, a posebno koncem 18-

([24]) Stanojević, *Istorija* 239-274; Solovjev, *Nestanak* 60.
([25]) Barkan, n. dj. 129.

i početkom 19-st., u turskoj službi kao upravnici ili vojnici doselili se u Srbiju ([26]). Jedan dio tih prebjega potjecat će i od azijskih muslimana, koji su se u Srbiji poslavenili. U svakom slučaju, broj prebjega srpskoga etničkoga porijekla, koji su se od pokolja spasili u Bosnu, bio je tako malen, da taj ne ulazi u statistički račun onih, od kojih potječu današnji b. h. muslimani. Neznatni broj Srba, koji su prešli na islam, mi ćemo u slijedećoj statistici priključiti pravoslavnim Vlasima.

* * *

Na osnovu naših istraživanja starih suvremenih izvora, današnji bosansko-hercegovački muslimani potječu ([27]):

1. Od b. h. Hrvata bogomilske vjere . .	10-12%
2. Od b. h. Hrvata katolika	70-75%
3. Od doseljenih Hrvata muslimana iz okolnih hrvatski krajeva i Crne Gore . . .	12-13%
4. Turskoga i azijskoga porijekla . . .	2- 3%
5. Vlaškoga porijekla	1- 2%
Svega	95-105 = 100%

Kako iz navedenih statistika slijedi, današnji muslimani u Bosni i Hercegovini 95-97% potječu od Hrvata i u njihovim žilama nema više od 3-5% strane krvi. Prema tome, b. h. muslimani krvno spadaju među najčišće Hrvate. Panonski Hrvati između Save i Drave i oni u Dalmaciji, na otocima i u Istri imaju daleko više strane krvi. Prvi su tijekom stoljeća pohrvatili i krvno se slili sa znatnim brojem doseljenih Madžara, Germana, Slovenaca i drugih slavenskih naroda, a drugi su pohrvatili i slili se s velikim brojem starih Romana, Talijana i Vlaha pred turske selidbe.

([26]) Gore s. 309, b. 69. Gl. Novaković, *Ustanak*; Pantelić.

([27]) Iz Slavonije, Baranje, Srijema, Pounja, Like i Dalmacije doselio se je u BiH koncem 17- i početkom 18-st. daleko veći postotak muslimana Hrvata, ali dobar dio tih je potjecao od Hrvata katolika i bogomila iz Bosne, pa smo te uvrstili u postotcima pod br. 1 i 2.

Katoličke župe u BiH g. 1743-1768
(cliché pag. 282)

DIO III

HRVATI KATOLICI I MUSLIMANI ZA TURSKOGA I AUSTRO-UGARSKOG ZAPOSJEDNUĆA

Uvodne napomene

U srednjem vijeku kao i u prvim stoljećima novoga vijeka narodna svijest nije se očitovala u današnjoj mjeri i današnjim rječnikom ni kod zapadnih naroda, pa ni kod Hrvata u BiH. Uslijed tadašnjih društvenih i političkih prilika malo je koji narod u Evropi imao svoju jedinstvenu državu na cijelom narodnom prostoru. Sve odreda narodi su stoljećima živjeli u više samostalnih država, a oni, koji su imali svoju narodnu državu, ta je opet bila podijeljena na više samoupravnih i polusamostalnih pokrajina. To je bilo uzrokom, da se jače isticalo državno i pokrajinsko ime, nego ono opće narodno. Tako u Italiji narod se nazivao: Mlečanima, Genovežanima, Florentincima, Piemontezima, Sicilijancima, a rijetko kada njihovim narodnim talijanskim imenom, koje bi sve te pokrajinske nazive obuhvaćalo i povezivalo u jedno. Slično je bilo u Engleskoj i u Njemačkoj, a neko vrijeme i u Španjolskoj i Francuskoj. Ali uza sav samostalni pokrajinski život i nazive uvijek je postojalo nešto kod svih naroda, što ih je duhovno ujedinjivalo i u njima podržavalo narodnu svijest i zajedničko narodno ime.

Slično je bilo i sa hrvatskim narodom. U duhu svoga staroga iskonskog uredenja po plemenima, a posebno pod utjecajem topografskih i političkih čimbenika, Hrvati su tijekom stoljeća bili podijeljeni na pokrajine: Bijela Hrvatska, Crvena Hrvatska, Slavonija, Bosna, Zahumlje, Duklja, Dalmacija [1] itd. Pojedine pokrajine živjele su duga stoljeća jedna od druge odijeljene, pa su se s vremenom počeli nazivati i narod i narodni jezik po tim

[1] Gl. RP 68-76 387-389 438-442.

pokrajinama. Bijela Hrvatska, koja se već od druge polovice 11-st. naziva « Kraljevima Hrvatska i Dalmacija » ili jednostavno « Hrvatska » (2), bila je od najstarijih vremena središte svih hrvatskih pokrajina, čuvar i nosilac krvatskoga narodnog imena i hrvatske državne misli. Do turskih vremena ona se prostirala od Jadrana do Petrove Gore, a od konca 16-st. od Kapele do Drave s uskim pojasom na zapadu do Jadrana između Alpa i planine Velebita (3).

God. 1102, kada je dvanaest hrvatskih plemena kraljevine Hrvatske sklopilo ugovor s ugarskim kraljem Kolomanom I i okrunilo ga krunom hrvatskih kraljeva, kod toga nije imala udjela Bosna, koja se tada nalazila u sastavu južne hrvatske države: Crvene Hrvatske ili Duklje. Pa i onda, kada je Bosna g. 1137/38 svojevoljno došla u sastav države ugarsko-hrvatskih kraljeva, ona je zadržala svoje dotadašnje banovinsko uređenje i samoupravu (4). U kasnijim stoljećima bosansko posebništvo sve se više razvijalo radom bosanske banske obitelji i bosanskih krstjana, dok g. 1377 nije Tvrtko proglasio Bosnu kraljevinom i time je pravno učinio potpuno neovisnom državom (5). Od tada « bosanska država », « bosanski narod », « bosanski jezik », bosansko ime uopće postaju poznati i upotrebljavaju se i u međunarodnom svijetu. Kada je g. 1463 Bosna pala u turske ruke, pa za daljnjih stotinjak godina većina je domaćih Hrvata bogomila i katolika prešla na islam (6). Nošeni novim vjerskim zanosom i prodornom silom turkoga carstva, poislamljeni Hrvati BiH htjeli su sve hrvatske zemlje prevesti na islam i podvrći islamskoj turskoj državi (7). Neposrednu zapreku nalazili su u Hrvatima kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, koji su se nazivali i borili pod svojim narodnim hrvatskim imenom. Zbog toga hrvatsko ime

(2) Klaić, *Reginum Croatiae*; Isti, *O kunisanju*.
(3) Mandić, *BiH* I 162-171; Sabanović, *Bos. pašaluk*, 38-94.
(4) Mandić, n. dj. 214-17.
(5) N. dj. 190-197 278-86.
(6) Gl. gore s. 174-268.
(7) Mandić, n. dj. 197-202.

postaje u turskoj Bosni neprijateljsko i politički sumnjivo. Hrvati katolici svoje hrvatsko ime prekrivaju, da ne bi pali pod sumnju, da se istovjetuju i surađuju s Hrvatima kraljevine Hrvatske, koji su bili jedna od glavnih zapreka prodiranju Turske na zapad. Hrvati muslimani hrvatsko ime sve to rjeđe upotrebljavaju, jer su bili neraspoloženi prema Hrvatima kraljevine Hrvatske, koji sprečavaju širenje islama, koji su oni prihvatili, i jačanje islamske Bosne, koju oni ljube i za koju se bore. Ali uza sve to hrvatska svijest i hrvatsko ime nijesu nikada potpuno zamrli ni među Hrvatima katolicima ni među Hrvatima muslimanima u BiH. Katolici i muslimani BiH dobro su znali i bili su svijesni, da su oni međusobno jednokrvna braća, koji su razdijeljeni samo vjerom, koju slijede. I jedni i drugi znali su, da govore isti jezik, kao i drugi Hrvati, i bili su svijesni, da su ogranak hrvatskoga naroda.

Čuvari i nosioci narodnoga imena kod Hrvata, kao i kod drugih naroda, bili su naobraženi ljudi, koji imaju šire poglede i dolaze u doticaj s ljudima drugih naroda. Ugledni i naobraženi muslimani iz Bosne, kada bi u Carigradu ili drugdje na istoku došli u dodir s istovjernim pripadnicima turske, perzijske ili arapske narodnosti, jasno su vidjeli, da su jezično i narodno od njih posve različiti. Tu bi osjetili, da su iz Bosne, Bošnjaci, i da govore « bosanskim » jezikom, ali u isto vrijeme oni su također znali, da je Bosna jedna pokrajina, kao i tolike druge turske pokrajine, pa da su oni članovi općega hrvatskog naroda i da govore hrvatskim jezikom. Tako isto katolički svećenici i trgovci iz Bosne, kada bi došli na zapad među Talijane, Nijemce i druge narode, i vidjeli, da ovi uz pokrajinska imena imaju i zajedničko narodno ime, odmah bi osjetili, da i oni, uz pokrajinsko bosansko ime, imaju i svoje opće narodno hrvatsko ime.

Za turskih vremena, kada se u Bosni nije htjelo, ili je politički bilo opasno, isticati hrvatsko ime, tada se govorilo o « Bošnjacima » i « bosanskom jeziku », ili naprosto: « naš narod », « naš jezik » i « naša zemlja ». Naobraženi pak Hrvati katolici u BiH upotrebljavali su također nazive « slovinski » ili « ilirski », kao i drugi Hr-

vati, da se prilagode ondašnjim nazivima stranih naroda, koji su Hrvate tako nazivali (4). Ali je među urođenim Hrvatima, katolicima i muslimanima, u BiH trajno živjela svijest, da su oni Hrvati i upotrebljavalo se hrvatsko ime za narod, za jezik i za zemlju bosansku. Tih naziva najčešće nalazimo kod bosanskih pisaca, napose kod povjesničara i pjesnika, koji su u Bosni kao i kod drugih naroda bili glavni čuvari i širitelji narodnoga imena i slavne narodne prošlosti.

Da su u BiH trajno živjeli Hrvati i da su neprekidno bili svijesni svoje pripadnosti hrvatskom narodnom deblu, u slijedećim poglavljima navest ćemo glavne povjesne izvore i činjenice, koji o tome govore.

(4) Gl. gore s. 265, b. 13.

A. - Narodna svijest Hrvata katolika za turskih vremena

1. - Hrvatski nazivi krajeva i stanovništva BiH

1) - *Franjevačka provincija « Hrvatska Bosna »*

Prije pada Bosne franjevačka bosanska vikarija prostirala se od Trsata do Beograda i od Jadranskoga mora do Drave; stvarno, dakle, svim hrvatskim zemljama. Dijelila se na više pokrajina ili kustodija, od kojih je jedna bila bosanska kustodija s tadašnjim sjelom u samostanu Sv. Nikole u Milima (Visoko) (1). Kada su g. 1463 Turci zauzeli Bosnu, fra Andeo Vrhbošnjak, starješina bosanske kustodije, stupio je na Milodražju kod Fojnice pred sultana Mehmeda II, priznao činjenicu osvojenja Bosne i zatražio slobodno ispovijedanje katoličke vjere za franjevce i Hrvate katolike u osvojenoj Bosni. Sultan mu je to s najvećom zakletvom zajamčio i dao mu svečanu carsku povelju, *Ahd-namu*, koju su turski sultani izdavali samo u međunarodnim ugovorima (2). Ovo je bila osnovna povlastica, s pomoću koje se katolička vjera branila i održala u Bosni i drugim hrvatskim zemljama, koje su Turci zauzeli tijekom slijedećih stoljeća.

U suprotnosti s lojalnim držanjem fra Anđela Vrhbosanskoga i franjevaca bosanske kustodije, franjevci jajačke kustodije već slijedeće g. 1464, kada je ugarsko-hrvatski kralj Matija Korvin stigao s vojskom pod Jajce, podigli su na ustanak domaće Hrvate katolike i mnogo pridonijeli, da su Turci bili pobijeđeni i kralju predali Jajce (3). Neprijateljski stav prema Turcima zauzeli su ta-

(1) Gl. Mandić, *BiH* I 80-89.
(2) Gore s. 189 sl.
(3) « ... et licet eadem turcarum gens oppidum ipsum [Jaice] noviter obsedisset ... praedicationibus, suasionibus et exhortationibus vestris tam publicis quam privatis populus et incolae oppidi praefati ad resistendum eorum potentiae, ac continue, tempore obsidionis huiusmodi, ad praeliandum cum eadem gente adeo animati fuere ... commissis quamplurimis et inenarrabilibus pugnis, in qui-

koder franjevci drugih pokrajina bosanske vikarije i narod poticali na otpor i borbu protiv turskih osvajača.

Ovakav stav franjevaca u istoj vikariji stvarao je nelagodno stanje među franjevcima bosanske kustodije. Zbog toga su Turci dovodili u sumnju i njihovu lojalnost i nijesu rado gledali, da se njima podložni franjevci moraju pokoravati vikaru i drugim redovničkim poglavarima bosanske vikarije, koji su živjeli izvan osvojenoga dijela Bosne.

Da se izbjegnu poteškoće, koje su nastajale za franjevce bosanske kustodije zbog različitoga držanja franjevaca bosanske vikarije, opća franjevačka uprava donosila je razne odredbe gotovo na svakoj općoj skupštini reda od g. 1464 do g. 1512 (4). Svrha tih odredaba bila je, da se franjevcima u turskoj Bosni dadne što jača samouprava i neovisnost od braće franjevaca u drugim slobodnim hrvatskim krajevima, ali ipak s time, da se očuva jedinstvo vikarije s jednim vrhovnim starješinom, vikarom bosanske vikarije. Tako na općoj skupštini opservanata u Napulju g. 1512 bosanski su franjevci tražili, da osnuju posebnu provinciju, a oni iz slobodnih hrvatskih zemalja, da se dotadašnja bosanska vikarija nazove provincija Hrvatske. Nakon rasprava zaključeno je, da se odbije i jedan i drugi prijedlog, pa da i dalje ostane jedna vikarija, koja će nositi ime vikarija Bosne (5). Ali tim nije bila riješena glavna poteškoća: da franjevci turske Bosne ne budu podložni starješini van turskoga carstva. Napokon je skupština franjevaca opservanata u takozvanoj ovostranoj Evropi g. 1514 u Asizu zaključila, da se dotadašnja bosanska vikarija stvarno razdijeli na dvoje, ali tako, da glavninu vikarije sa starim pečatom zadrži provincija u slobodnim hrvatskim zemljama, koja

bus multi etiam ex eisdem fratribus perierunt et quattuor ex eis ab eadem gente capti crudelissimo martyrii supplicio dediti fuerunt, obsidionem ipsius oppidi deserere et inde recedere compulsi exstiterunt ...», pismo pape Pavla II od 9.kol.1467, BFns II 720 (1437).

(4) Waddingus, ad an. 1512 (6); Božitković, 36.

(5) O bosanskoj vikariji franjevačkoj spremam posebnu raspravu. [*Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava bosanske vikarije i provincije 1340-1735.* Rim 1968].

će se zvati provincija Bosne hrvatske ili Hrvatska Bosna (Bosna Croatiae), a samostani u turskoj Bosni stvorit će podružnu vikarsku provinciju s novim pečatom i naslovom: Bosna srebrenička (Provincia Bosnae Argentinae) (6). Ta se pak ima ponovno ujediniti s glavnom matičnom provincijom Hrvatske Bosne, kada se Bosna oslobodi od Turaka (7). Dekret o takvoj razdiobi izdao je tadašnji generalni vikar opservanata ovostrane Evrope fra Kristofor Numai, Furlandinac, zajedno sa svojim vijećem na Petrovdan dne 29. lipnja 1514, naravno saslušavši mišljenje tadašnjega bosanskoga vikara i uglednijih franjevaca slobodnoga dijela vikarije i onih pod turskom vlasti (8).

Prije razdiobe bosanska vikarija imala je sedam samouprav nih pokrajina ili kustodija: bosansku Sv. Nikole u Milima (Visoko), Sv. Marije u Zvo(r)niku, beogradsku, jajačku, hrvatsku, cetinjsku i trsatsku (9). Po razdiobi g. 1514 prve dvije kustodije pripale su provinciji Bosne srebreničke, a drugih pet matičnom dijelu, provincije Hrvatske Bosne. Prvoj su pripali samostani: u Srebrenici, Zvo(r)niku, Olovu, Sutjesci, Fojnici, Kreševu, Rami, Konjicu, Mostaru, Ljubuškom, Imotskom, Zaostrogu i Makarskoj. Hrvatskoj Bosni pripali su svi samostani bivše bosanske vikarije, koji su se nalazili u tadašnjem kra-

(6) « In capitulo generali in S. Maria de Angelis apud Assisium anno domini 1514 die 29 Junii conclusimus: patres (erigendae) provinciae Bosnae [Croatiae] retinere sigillum et titulum Bosnae, eo quad omnia loca, excepto uno, in Croatia habent. Et patres Bosnae (Turcis subiectae) possent eligere vicarium provinciae, et quod deinceps dicatur provincia distincta, et habeat sigillum distinctum a provincia Bosnae [Croatiae]; similiter et titulum, qui sit titulus videlicet: provinciae argentinae Bosnae, titulus cum hac conditione, quod si casus evenerit, quod sui domini revertantur, de facto sit una provincia, et provincia Argentinae Bosnae colligatur sub provincia Bosnae [Croatiae] », AB 307 (1195). - « 1514 ... U skupu od Ašiža Male Bratie S. Frane razdjelena bi provincia Bosanska, u Bosnu srebarničku, i Bosnu Hrvatsku, nektiući Turčin da fratri se njegova vladanja podlažu fratrom drugoga vladanja », Lašvanin, 47.

(7) N. dj.

(8) AB, n. mj.

(9) Waddingus, ad an. 1506 (10); AFHerc 10 sl.

ljevstvu Hrvatske, Dalmacije i Slavonije te oni u banovinama jajačkoj i srebreničkoj. Na prostoru današnje BiH provincija Hrvatske Bosne pripali su samostani: Bihać, Otoka, Novi na Uni, Glamoč, Jajce, Greben na Vrbanji, Glaž u međuriječju Ukrine, Bukovica i Vrbica u derventskom dijelu Posavine, Modriča, Lindava, Skakava, Soli (Donja Tuzla), Teočak, Lab, Sv. Marija u Polju i Bijeljina kod Drine usjeveroistočnoj Bosni.

Provincija Bosna srebrenička nazvana je po samostanu Sv. Marije u bogatom rudarskom mjestu Srebrenici, zapadno od Drine.

Nazivom provincije Hrvatska Bosna (Bosna Croatiae) u misli ondašnjih starješina i vodećih franjevaca htjelo se naglasiti, da je Bosna hrvatska, jedna od pokrajina Hrvatske, koja je zajednička domovina svih Hrvata. Videći, naime, strahovitu narodnu pogibelj u prodiranju Turaka u hrvatske zemlje, franjevci bosanske vikarije u slobodnim pokrajinama stali su naglašavati opće narodno hrvatsko ime, da pod njim povežu sve Hrvate u borbi za slobodu domovine. Da to što jače naglase franjevci bosanske vikarije iz slobodnih krajeva, kojih je većina potjecala iz gore spomenutih samostana na području današnje BiH, nastupaju pod svojim zajedničkim narodnim imenom kao Hrvati (Croatae), i g. 1512 na općoj skupštini reda u Napulju traže, da se ime vikarija Bosne pretvori u ime provincija Hrvatske (provincia Croatiae). Međutim, skupština reda taj je prijedlog obdila iz bojazni, da to ime ne bi stvaralo novih neprilika braći u turskoj Bosni, koje valja pomagati, koliko se više može. Usto se željelo zadržati vezu, povjesni kontinuitet, sa dugom i slavnom prošlosti vikarije, koja je nosila ime vikarija Bosne i trajno imala svoje središnje uporište i najveći broj samostana u Bosni. Tom su se mišlju vodili i vrhovna franjevačka uprava i prvaci Hrvatske Bosne i Bosne srebreničke, kada je g. 1514 u Asizu donešena odluka o diobi bosanske vikarije i stvaranju novih provincija: Hrvatske Bosne i Bosne srebreničke. Usto su i braća u slobodnoj Hrvatskoj uvidjela, da samo uključenjem imena Bosna u ime Hrvatske mogu i dalje uživati opsežne i velike duhovne povlastice, koje su pape podijelili vikariji

Bosne tijekom prošlih stoljeća, pa više nijesu tražili, da se slobodni, matični dio zove provincija Hrvatske, nego su pristali, da se u osnovnom dekretu jednostavno nazove provincija Bosne, dotično « provincija Bosne i Hrvatske, zvana vikarija », tako da se i provincijalni starješina zvao « vikar », mjesto provincijalni ministar, odnosno « provincijal »[10]. Od g. 1517, kada su bile ukinute vikarije u franjevačkom ogranku opservanata, ni u Hrvatskoj se više ne spominje vikar ni provincijalna vikarija nego samo provincija Hrvatska Bosna (Bosna Croatiae)[11].

Kako se vidi iz gornjega opisa nestanka vikarije Bosne i stvaranja Hrvatske Bosne i Bosne srebreničke, franjevci cijele vikarije bili su svijesni, da je Bosna hrvatska zemlja i da u njoj žive franjevci Hrvati i narod hrvatski. Franjevci pak u slobodnim krajevima bosanske vikarije, koji su se smjeli slobodno izražavati, nastupaju g. 1512 na općoj skupštini reda u Napulju kao Hrvati (Croatae) i tako ih službeni zapisnik skupštine naziva[12]. Većina tih franjevaca « Hrvata », živjela je u samostanima na području današnje Bosne i Hercegovine i bila je rodom iz ovih dviju pokrajina. Predstavnici tih franjevaca Hrvata na spomenutoj skupštini predlažu i traže, da se dokine staro ime vikarija Bosne i da se sve njezino područje, od Istre do Drine, nazove « provincija Hrvatska ». Franjevci, koji žive u zaposjednutoj Bosni pod Turcima, na skupštini reda g. 1512 kriju se za pokrajinsko ime Bosne i nazivlju se « Bošnjacima ». Međutim na skupštini u Asizu g. 1514, na kojoj je konačno riješeno pitanje razdiobe vikarije Bosne, i franjevci « Hrvati » i « Bošnjaci » dogovorno pristaju, da se naglasi, da je Hrvatska Bosna (Bosna Croatiae) matica, s kojom će se u jednu hrvatsku redovničku provinciju ujediniti i novoosno-

[10] « Dilecto filio Vicario provinciae Bosnae et Croatiae vicariae nuncupatae », bula pape Leona X od 1. listopada 1515, AB 308 (1197).

[11] Glavinić 11; Fermendžin 23.

[12] « Terminata est differentia, quae versabatur inter fratres Bosnenses et Croatas, decretumque est ut Provincia non Croatiae, sed Bosnae deinceps appellaretur », Waddingus ad an. 1512 (6).

vana podružna provincija Bosna srebrenička, čim se ta oslobodi od Turaka. U razdiobnom dekretu izričito se naglasuje, da se u matici provinciji Hrvatske Bosne « svi samostani, osim jednoga, nalaze u Hrvatskoj » (13). Taj se pak nalazio u današnjoj Sloveniji. Po mišljenju, dakle, i izričitom naglasku tadašnjih franjevaca u slobodnim zemljama, svi samostani, koji su g. 1514 bili doznačeni provinciji Hrvatske Bosne, nalazili su se u Hrvatskoj. Ti su ležali u raznim hrvatskim pokrajinama od Trsata poviše Rijeke do tadašnjega Beograda na Savi i od Jadranskoga mora do Drave. Većina tih samostana nalazila se na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Prema tome, onodobni franjevci bivše bosanske vikarije izričito tvrde, da se Hrvatska proteže i da Hrvatskoj pripada cijela sjeverna i srednja Bosna od Une do rijeke Drine. U Hrvatskoj se nalazi Bihać i Bosanski Novi na Uni, i Glaž na Ukrini, i Modriča na Bosni, i Soli (Donja Tuzla), i Bijeljina kod Drine. U Hrvatskoj je i samostan u Jajcu, glavnom gradu bosanskoga kraljevstva prije pada Bosne u turske ruke. To nam sve govori, da su franjevci početkom 16-st. Bosnu smatrali hrvatskom zemljom, sastavnim dijelom raskomadane Hrvatske, opće domovine svih Hrvata (14).

2) - « *Vodeni Hrvati* » *iz BiH*

Ima više stoljeća, što se u Ugarskoj spominju « Vodeni Hrvati ». Hrvatski etnografi i povjesničari nijesu dosada istražili, odakle ti « Vodeni Hrvati » potječu i zašto se tako nazivaju. Obično se misli, da se zovu « vodeni », jer su stanovali u močvarnim krajevima oko Blatnoga jezera u zapadnoj Ugarskoj. Ali malazimo « Vodene Hrvate » od Pečuha pa sve do Gradišća, i to ne samo

(13) Gl. gore b. 6-7.
(14) Hrvatsku narodnu svijest franjevaca bivše vikarije Bosne lijepo je shvatio i opisao Dr. PETRINJENSIS [Franjo Milobar] 236-241.

u ravnim močvarnim predjelima, nego i u brežuljkastim i brdskim krajevima. Madžarski etnograf Pál Magda u svom djelu g. 1832 navodi u samoj baranjskoj županiji 49 naselja « Vodenih Harvata » (15). Te iste godine grof Janko Drašković, u naputku hrvatskim zastupnicima u zajedničkom saboru u Požunu, ovako piše o « Vodenim Hrvatima »:

« [Štokavski dijalekat] i najhodniji jest u Slavo-Hrvatih, kao narodu naših kraljevinah. On mora i najhodniji biti, jer ga Slavonac, krajišni Hrvat, Primorac, Prikupnik, Dalmatinac, Bosanac, Crnogorac i oni Hrvati, koji se Wasser-Kroaten zovu i po Madžarske zemlje rasuti jesu, jednako govore » (16).

Ova činjenica, da su « Vodeni Hrvati » govorili štokavskim narječjem, kaže nam, da oni nijesu starosjedioci u Madžarskoj, koji su se tu nastanili u početku i tijekom srednjega vijeka, jer su takvi govorili jedino kajkavskim narječjem. « Vodeni Hrvati » štokavci ne mogu potjecati ni od doseljenih Hrvata iz Bijele Hrvatske, od rijeke Cetine do Istre, jer su ti govorili čakavskim narječjem. Isto tako ne mogu potjecati ni od panonskih Hrvata, između Save i Drave, jer su ti i u srednjem vijeku bili kajkavci (17). Mogli su, dakle, potjecati samo iz današnje BiH, koje su od hrvatskih zemalja jedino od starine bile štokavske. U Madžarsku mogli su doći samo u 16-st. ili kasnije, kada se narod iz Bosne stao u velikom broju seliti u slobodne krajeve, pa i u Ugarsku, bježeći ispred turske navale.

Da « Vodeni Hrvati » u Ugarskoj potječu iz Bosne govori nam i činjenica, da su duhovnu službu među njima obavljali franjevci bosanske provincije, gdje je god bio veći broj tih Hrvata na okupu. I madžarski etnograf E. Fényes u svome etnografskom djelu iz g. 1840 naziva « Bošnjacima » one Hrvate pečuvskoga okruga, koje P. Magda zove « Vodenim Hrvatima » (18).

(15) MAGDA 257; LORKOVIĆ 176.
(16) DRAŠKOVIĆ 3; FANCEV, *Građa* 297.
(17) MANDIĆ, *Kako su govorili Hrvati?* 91-99; ISTI, *BiH* I 32-48.
(18) FÉNYES, prema navodu ML. LORKOVIĆA, n. dj. 197, b. 2.

Činjenica, da « Vodeni Hrvati » potječu iz Bosne, pruža nam ključ, da rastumačimo, kako je nastalo njihovo ime. Iz ljubavi prema starini, naime, humanisti 14. i 15-st. običavali su svoja prezimena pretvarati u grčko-rimska, a narode i zemlje nazivati prema starim grčkim i rimskim nazivima. Tako su i ime Bosne izvodili od staroga tračkoga naroda Besa, koji bi promijenili svoje ime u Bosi, kada su iz današnje Bugarske došli u Bosnu (19). Prema tom shvaćanju njemački humanisti i pisci u 15. i 16-st. zvali su Bosnu i njezine stanovnike « Bossen ». Neki njemački pisci prvo slovo toga imena čitali su kao ćirilsko pa su pisali i izgovarali ime Bosne « Wossen », a ime Bošnjaka « Wossner » ili « Wossern ». Tako Benedikt Kuripečić g. 1531 u svom putopisu u Carigrad piše: « Wir haben in berürtem Khünigreich Wossen dreyerley Nation und Glaubens völkher gefunden. Die ersten sein die alten Wossner, die sein des römischen Christlichen Glaubens » (20). Tih vremena često se susreću nazivi « Wossen » za Bosnu i « Wossner » za Bošnjake u prepisci hrvatskih zapovjednika s bečkim dvorom, kada su pisali na njemačkom jeziku (21). I Martin Zeiller u svom *Opisu kraljevine Ugarske i pripadnih zemalja* g. 1660 Bosnu naziva Wossen, a Bošnjake Wossern (22).

Prema ovakvim nazivima Bosne i Bošnjaka austrijski naobraženi i službeni krugovi bosanske Hrvate nazivali su « Wossner Kroaten », kad su ispred Turaka tijekom 15. i 16-st. bježali u slobodne hrvatske i ugarske zemlje, koje su g. 1527 došle pod vlast austrijske habsburške kuće. U širim narodnim krugovima, koji nijesu poznavali humanističku filologoju ni razumijevali, šta znači « Wossner Kroaten » pretvaralo se taj naziv u bliži, sličan i razumljiv naziv « Wassern Kroaten » = « Vodeni Hrvati ». Taj iskrivljeni naziv Madžari su preveli sa « Viz-Horváth-ok » i više mjesta, u koja su se naselili bosanski Hrvati, nazvali « Vizvár ». Tako se veliko naselje bosanskih Hrvata južno od Blatnoga jezera nazvali « Vizvár » = Vodeni grad, Grad vodenih Hrvata. Pa i onaj dio grada Budima, gdje su imali bosanski franjevci svoj samostan, oko kojega se okupljali obližnji bosanski iseljenici, nazivao se Vodeni grad (= Grad Vodenih Hrvata), Vizvár, Wasserstadt (23).

Gdje u izvorima, dakle, nalazimo naziv « Wassern Kroaten » ili « Viz Horváth-ok » = « Vodeni Hrvati », te krive nazive valja popraviti u pravi izvorni naziv, koji je glasio « Wossern Kroaten » = Bosanski Hrvati, kako su se nazivali Hrvati, koji su se iselili iz Bosne u Madžarsku ili Austriju.

3) - *Hrvati « bunjevci » iz BiH*

Ime « Bunjevci » u dosada poznatim izvorima spominje se prvi put g. 1622 kao župa u nadbiskupiji kaločkoj u južnoj Ugarskoj (24). Tamo se početkom 17-st. doselio veći broj Hrvata iz Hrvatskoga Primorja i Dalmacije, koji su se nazivali « Bunjevcima ». Kasniji izvori to ime daju napose stanovnicima mjesta Liča i Krmpota u Hrvatskom Primorju između Crikvenice i Fužina (25). « Bunjevce » Krmpote izveo je « iz turskih krajeva », naime iz današnje BiH, senjski kapetan Dane Frankol g. 1604 i naselio ih u Liču i Krmpotama (26).

Samo ime « Bunjevci » nepoznata je porijekla. Hr-

(19) « Von dem künigreych Bossen. Vor zeyten ist ein volck gewesen in der Bulgarey, das hat geheissen Bessi ... », MUNSTER 1035. Gl. MANDIĆ, *BiH* I 49 sl.

(20) Gl. gore s. 254, b. 75.

(21) LOPAŠIĆ, *Spomenici* 5 98 113 393 485. I Jakov UNREST (o. 1430-1500) 27 37 42-44, itd. Bosnu zove « Wossen », a Bošnjake « Wossern ».

(22) ZEILLER 6; LORKOVIĆ 44 b. 21.

(23) N. dj. 201 sl.

(24) AB 367 (1236).

(25) LOPAŠIĆ, *Spomenici* I 343 sl. 347 350 sl. 385-389; III 214, itd.

(26) « ... quando il s. Francol, capitano di Segna, gia 2 anni condusse li predetti Morlachi chiamati Carmpotti fuori del paese Turchesco a Segna, fui ricercato e pregato da lui ... perche fussero accasati in Liz ... », izjava Julija Cikulina, upravitelja primorskih imanja knezova Zrinjski, u Čakovcu 29. ožujka 1606, LOPAŠIĆ, n. dj I 347.

vatski franjevac fra Marijan Lanović to je ime prvi izveo od rijeke Bune u Hercegovini, što su kasnije mnogi prihvatili kao najvjerojatnije (27). Prema tome imenom « Bunjevac » označivalo bi se Hrvate katolike iz Bune i okolnih krajeva, koji su izbjegli ispod turske vlasti.

Istina, postoji u Hercegovini rijeka Buna i selo Buna oko 12 km jugoistočno od Mostara. Ali od tih imena po današnjem narodnom izgovoru, koji je morao jednako glasiti i u 16-st., izvodi se naziv stanovnika « Bunjani », a ne « Bunjevci ». Usto Buna je prigodom pada pod tursku vlast g. 1466 bila malo, slabo poznato mjestance, pa nema vjerojatnosti, da su se po njemu prozvali stanovnici širega okruga. U to doba za srednju Hercegovinu još je bio živ stari naziv Hum ili Zahumlje, a ulazio je u običaj i novi naziv « Hercegovina » (28), pa bi se izbjeglice iz okolice Bune zvali Humljani ili Hercegovci, a ne Bunjevci.

I to valja imati na umu, da današnji stanovnici Bune i okolnih sela na istočnoj strani Neretve govore ijekavski, a tako su, nema sumnje, govorili i u 16- i 17st., dok su « Bunjevci » u Hrv. primorju i Vojvodini od starine govorili štokavskom ikavicom (29).

Naše je mišljenje, da naziv Bunjevci dolazi od samostavnika « buna », dotično od glagola « buniti se ». « Bunjevci » su oni, koji su se (po)bunili protiv turskoga osvajača u svojoj katoličkoj vjeri i po svojim starim hrvatskim običajima. Taj je naziv nastao slično kao i onaj « uskoka », koji su iz « turskih » zemalja uskočili u slobodne hrvatske krajeve (30). Suvremenici u slobodnim okolnim krajevima svakoj većoj skupini izbjeglica ispod turske vlasti u BiH dali su posebno ime, koje bi se stvorilo na osnovu pojma pobune i izbjeglištva. Prve izbjeglice

(27) Lano(so)vić Pekić 53-62; M. E(vetović) 518.
(28) Mandić, *BiH* I 90-150.
(29) Pavičić, *Podrijetlo* 68 90 124 183 itd.
(30) « Iste populus transaltavit ante octuaginta annos ex partibus Turcicis ad portos maritimos Kermpote et St. Georgius dictos, ex quo nomine appellantur Uskoki, quod idem est ac transaltatores », senjski biskup Martin Brajković hrv. banu Adamu Batjani 17. VIII. 1702, Lopašić, *Spomenici* III, 214. Gl. Horvat, *Monumenta*; Smodlaka 109-113.

prve polovice 16-st. bili su prozvani « uskoci », a oni 16- i početka 17-st. « Bunjevci ». Doseljenike pak na otoke Mlečani su zvali « venturini » (došljaci) (31); pobunjenici hercegovačkoga ustanka g. 1875 nazvani su « ustaše », a oni iz g. 1882 « ustanici » (32), najnovije izbjeglice zovu « preseljenicima » (Displaced Persons).

Za ličke Bunjevce senjski biskup Sebastijan Glavinić (1630-1699) kaže, da prihvaćaju naziv « Bunjevci », ali da ne trpe, da ih se naziva Vlasima (33). « Bunjevci » su u svojoj staroj domovini BiH upoznali Vlahe, koje su tamo doveli Turci. Ti nijesu bili Slaveni niti su govorili hrvatskim jezikom, pa Bunjevci nijesu htjeli, da ih se naziva i istovjetuje s njima. Zagrebački biskup Benko Vinković (1581-1642) kaže za Bunjevce, da su oni Hrvati i da hoće da ih se broji među Hrvate (34). Ljubav prema svojoj domovini Hrvatskoj naglasuju i vojvode Bunjevaca u Liču, Tadija Krmpotić i Milašin Skorupović, u pismu nadvojvodi Ferdinandu 25. travnja 1606. Oni pišu, « da su ispod turske sile prebjegli, da brane svoju milu domovinu » Hrvatsku (35). Po shvaćanju tih bunjevačkih prvaka, njihova je domovina slobodna Hrvatska, dotično, oni su bili uvjereni, da su oni, koji su rođeni « u turskim krajevima » današnje BiH, jednako Hrvati kao i oni, koji žive u slobodnoj Hrvatskoj: jednima i drugima zajednička je domovina Hrvatska, koju valja da ljube i od vanjskih neprijatelja brane.

4) - *Hrvati « predavci » iz BiH*

O « predavcima » dosada nije gotovo ništa pisano.

(31) Poparić, n. dj., 16-18.
(32) Gl. Vego, *Pisma*; Kapidžić.
(33) Stojković, *Oko hrv. jezika*, 200.
(34) N. mj.
(35) « ... zu Litsch in die 500 personen, darunter 200 wehrhaffter männer (welche sich aus dem Mahometischen gewalt heraus ... zue beschüezung des lieben vatterlandts begeben haben) befinden », vojvode Bunjevaca u Liču nadvojvodi Ferdinandu, travanj 1606, Lopašić, *Spomenici* I 350.

O samome nazivu T. Maretić kaže, da je « riječ tamna značenja i postanka » (36).

Ukoliko je dosada poznato, riječ « predavac » prvi put spominje *Vinodolski zakonik*. Tu piše: « Ako se najde predavac gospodina kneza naturalskoga ... knez imij punu oblast zverhu nega i zvrhu negova blaga za učiniti mašteanje zverhu nega na svoju volu » (37).

U navedenoj odredbi *Vinodolskoga zakona* « predavac » označuje domaćega hrvatskoga kmeta, koji je bio posebno vezan uz svoga « naravnoga kneza », pa toga ostavio (izdao) i « predao, se » u službu drugoga gospodara. Takav se kao izdajnik kažnjava smrću na kocu.

U popisu turskih utvrda i posada u Hrvatskoj i Ugarskoj g. 1577 navodi se, da u požeškom sandžakatu « ima mnogo martologa i predavaca » u turskoj službi (38). Martolozi su bili neslavenski Vlasi pravoslavne vjere, a predavci Hrvati katolici, koji su služili u turskoj vojsci. O Hrvatima katolicima u turskoj vojničkoj službi govore slijedeći suvremeni izvori:

God. 1486 bosanski sandžak Skender-baša u izvorno sačuvanoj bujruldiji piše, da su braća bosanskoga kustoda fra Anđela Vrhbosanskoga, knez Domša i knez Milutin, njegovi « službeni » (39). Budući da je sva uprava u turskom carstvu bila organizirana na vojničkoj osnovi, navedeni izraz znači, da su braća kustosa fra Anđela bili vojnički zapovjednici turskih raznika u nekoj nahiji u Bosni.

Benedikt Kuripečić u svom *Putopisu* kroz Bosnu

(36) *Rječnik* XIII 472.

(37) Rački-Jagić-Crnčić 22, br. 70. Poljički statut o « predavcima » određuje: « I tko bi se nala traditur našega mista, rekući tko bi pridava sam sebe i misto naše inomu gospodinu ... da se izzene van, a plemenščina njegova u opčinu poličku da se zaume, a on veče da ni poličanin », n. dj. 31; Grekov 186. U istom Statutu *23a-b* se određuje, da onaj, koji bi « se pridao turkom ali u turke pošao », da ratuje, da se objesi (IV 36 sl.; Grekov, n. dj 190).

(38) « ... da vill Martolosen vnd Predauczen vorhanden ». Lopašić, *Spomenici* I 45.

(39) FR 104 (4).

g. 1530 navodi, da kršćani katolici neki prisilno, a neki iz zlih pobuda « idu s Turcima protiv kršćana » (40).

Suvremeni talijanski povjesničar F. Sansovino navodi, da se g. 1539 kod ponovnoga osvojenja Herceg-Novoga turska vojska sastojala od 55.000 muslimana i 35.000 kršćanskih Morlaka (41), pod kojim nazivom on uključuje i neslavenske pravoslavne Vlahe i katolike Hrvate, koji su služili u turskoj vojsci uživajući « vlaške povlastice ».

Bosanski biskup fra Franjo Baličević g. 1600 pitao je u predstavci papi u Rimu, da li se mogu odrješivati katolici Bošnjaci, koji prenose oružje ili to prave za tursku vojsku. Posebno je tražio odgovor, « da li se mogu odrješivati katolici, koji se upišu kao plaćeni vojnici gospodara Turaka s obvezom, da će ratovati s drugim nevjernicima (muslimanima) protiv kršćana, ne drage volje, nego zbog zaslužbe ili da izbjegnu potvorama i uvredama. I ti stvarno vojuju (protiv kršćana), osobito oni, koji se nalaze u pograničnim krajevima turskoga carstva » (42).

Ivan T. Mrnavić u svom *Opisu Bosne* g. 1627 piše: « Paša Bosne u naša vremena podiže vojsku od 40.000 boraca ... U toj vojsci ratovali su, kako je poznato, i redovito ratuju, ne samo turci (muslimani), nego i podanici kršćani, iako ovi u manjem broju od onih » (43).

God. 1660-1664 turski putopisac Evlija Čelebija često spominje « junake Hrvate », domaće Hrvate katolike,

(40) Kuripečić, *Putopis* 22 sl.

(41) Sansovino, parte III, lib. 4, fol. 67.

(42) « ... Utrum possint absolvi catholici qui se faciunt scribi pro militibus stipendiariis seu mercenariis domino Turcharum obligantes se militare cum ceteris infidelibus contra Christianos (non ex voluntate sua) sed gratia lucrandi vel calumnias seu opprobria evitandi, et in facto militant presertim qui sunt in finibus dominii infidelium », *Relatio ep. bosn. Francisci Baličević an. 1600, Arch. Vat. Fondo Borgese*, III, 124D, fol. 281 v. – Gl. također upit biskupa fra B. Kačića g. 1631 (AFHerc I 114).

(43) « ... il bassa di Bosna alli tempi nostri ha formato esserciti di 40 milla combattenti ... nelli detti esserciti hanno militato, come si sa, et ordinariamente militano, non meno li Turchi, che li sudetti christiani, e se bene questi sono di numero inferiore a quelli ... », Mrnavić, *Opis Bosne* 362.

koji su služili u turskoj vojsci po cijelom bosanskom pašaluku kao laki konjanici (44).

Poslije bečkih ratova (1683-1699), kada katolici više nijesu svojevoljno stupali u tursku vojničku službu, turske su vlasti negda namećale franjevačkim samostanima i župama, da opreme veći broj vojnika za turske vojne. Tako bivši provincijal fra Marko Bulajić piše u Rim, 25. kolovoza 1715, da je bosanski paša odredio, da samostani opreme u rat: Fojnica 25 vojnika, Kreševo 15, Sutjeska 15 (45).

O bježanju kršćana, koji su bili u vojničkoj službi, iz Turske u slobodne hrvatske zemlje, imamo prvu vijest u pismu hrvatskoga bana Ivana Karlovića, koje je 1. ožujka 1530 pisao Ivanu Katzianeru, vrhovnom zapovjedniku krajiških četa u Hrvatskoj. Iz toga pisma razabire se, da je ban Karlović primio neki broj tih prebjega i da želi, da ih još veći broj dođe, iako je Katzianer bio mišljenja, da bi ti još neko vrijeme trebali ostati u Bosni (46). Tu se radilo, između drugih, o Žumberčanima, koji su starinom potjecali negdje iz okolice Skadarskoga jezera i prema tome rodom bili stari dukljanski Hrvati, koji su za srpske vladavine Dukljom bili prešli na pravoslavlje i primili bizantsku liturgiju (47). Početkom turske vladavine stupili su u tursku vojničku službu i bili su koncem 15-st. preseljeni u Glamoč na granicu slobodne Hrvatske. God. 1616 u glamočkoj nahiji imali su 9 « vlaških » džemata u pet sela sa 32 porodice i 8 samaca (48). God. 1529, kada su turske vojne snage iz bosanskoga i hercegovačkoga sandžakata otišle na vojnu pod Beč, Žumberčani su uskočili u obližnje krajeve slobodne Hrvatske, odakle su doprli do današnjega Žumberka (49).

Koncem 16- i početkom 17-st., kada su, nakon poraza Turaka pod Siskom g. 1593, kršćanski ratnici u turskoj službi počeli u jačoj mjeri bježati u slobodnu Hrvatsku, o tim se prebjezima počinje češće govoriti. Među njima izvori navode tri vrste ljudi: Vlahe, « Slave » i predavce (50). Vlasi su bili neslavenski živalj, koje su Turci upotrebljavali kao brze provalne čete, kao pomoćne posade u tvrđama i kao čuvare klanaca i puteva (51). Istu dužnost imali su i « Slavi » i predavci. Izvori nazivlju « Slavima » starosjedioce Hrvate iz onih krajeva negdašnjega « kraljevstva Slavonije », koje su Turci bili zauzeli, dakle iz današnje Slavonije (52). Predavci su bili oni Hrvati katolici iz tadašnje Bosne i Hercegovine, koji su stupili u tursku vojničku službu. Slavonci su služili kao turske pomoćne čete u Slavoniji, a Vlasi i predavci po svim krajevima tadašnjega bosanskoga pašaluka, pa i u Slavoniji.

Da s prebjezima pojača vojne snage u borbi protiv Turaka, bečki dvor dao je velike povlastice Vlasima pravoslavne vjere i iznimio ih potpuno ispod građanskih i crkvenih vlasti po hrvatskim graničarskim krajevima (53). Tim su se povlasticama služili i prebjegli predavci i Sla-

(44) Gl. dolje s. 422-428.

(45) Pismo fra Marka Bulajića od 25. VIII. 1715, *Arch. Prop., Scritt. rif.*, vol. 601, fol. 457r.

(46) « Pro Thurcis profugis autem, que scribit vestra magnificentia, quod propter aliquas raciones velit magis adhuc ipsos in terra illorum fore, nos profecto optaremus ... ut plures huc veniren et Cristianitati seruirent sicuti paganismo huc usque seruierunt ... », Laszowski, *Habsb. spomenici* I 265.

(47) To nam između drugoga govore i sama imena nekih žumberačkih pororodica (na pr. Šimrak od Šin-Marc), koje vuku korijen iz albanskoga jezika.

(48) Šabanović, *Bos. pašaluk* 152.

(49) Gl. Lopašić, *Spomenici* III 387-390 399 432 sl.; Laszowski, *Habsb. spomenici* I 144-214; Ivić; Mal; Moačanin 327-357.

(50) Lopašić, *Spomenici* II 179 sl. 203 261 278-280 288.

(51) Đurđev, *Filurdžije*; Isti, *Nešto o vlaškim starješinama* 49-67; Hrabak, *O hercegovačkim vlaškim katunima* 29-39.

(52) Ove izvori sada nazivaju « Sclavi », a sada « Vindiši » (gl. gore b. 50), ali se vidi, da pod tim razumijevaju starosjedioce negdašnjega kraljevstva Slavonije, dotično urođenike tadašnje turske Slavonije, što zagrebački biskup Petričić izričito naglašuje (dolje b. 67).

(53) Glavne zakonske odredbe: *Statuta Valachorum god. 1630.* koja su bila u nečemu izmijenjena g. 1667 (Lopašić, *Spomenici* II 156 324-333); zatim, rješenje od g. 1604-1635 (n. dj., 167 sl.), g. 1639 (n. dj., 202-205), g. 1643 (n. dj., 261-263), g. 1648 (n. dj., 279-282).

vonci, koji su često dogovorno s Vlasima zajedno bježali iz Turske i bili naseljeni po granicama selo uz selo, dapače zajedno i u istim selima. Tako se g. 1635 na dobrima zagrebačkoga biskupa u Dubravama kod Čazme nalazilo 15 sela, u kojima su živjeli « Vlasi i predavci pomiješani sa Slavoncima » (54). « Slavonci i predavci katolici » živjeli su u selu Zabrđe kod Graca i u Novaku kod Dubrave (55). U izvještaju križevačkoga pukovnika Gallera g. 1647 spominje se pet sela predavaca u okolini Koprivnice (56), a stari urođeni Hrvati u Dubravama g. 1659 pišu, da u 8 sela u Dubravama « nazelisse Vlahe Paredavcze y druge kapitanove liudi » (57). Pavao Ritter-Vitezović u svojoj *Kronici*, tiskanoj g. 1696, spominje « predavce » kod Harašana ispod Sigeta i one oko Papa (58). Zagrebački biskup Petar Petretić g. 1662, spominje « predavce između Save i Drave » (59). Na predavce toga kraja sjećaju nas i danas tri sela u županiji bjelovarsko-križevačkoj u bivšoj banovini Hrvatskoj. Jedno se zove Predavac, a dva druga Predavci (60).

Iznimnom stanju i velikim povlasticama Vlaha protivili su se hrvatski staleži, građanski i crkveni. Zbog toga je došlo do mnogih povjereničkih ispitivanja i odluka. Posebno kraljevsko povjereništvo u Varaždinu, 6. rujna 1635, kao posredničko rješenje predložilo je, da vlaške povlastice uživaju samo pravi, etnički Vlasi, a da se od tih povlastica isključe « svi i pojedini predavci i

(54) « In territorio Dombrensi sequentes villae: Habianovczy, Fuka, Kostakouczy, Koritno, Med Kise, Markouczi Parusevecz, Kneschy, Domitrovczy, Werhouliany, Wragowczy, Chrenchiani, Forianovczy, Lepuseuczy, et Kollarouczy, in quibus Valachi et Praedauczy cum Sclavis admixti residere », izvješće kraljevskoga povjereništva od 6. rujna 1635, Lopašić, *Spomenici* II 180.

(55) « Sclaui quoque ac Praedauczy catholici in pago Zabederie prope castellum Gradech et Nouaki prope oppidum Dombro », n. dj.

(56) Lopašić, n. dj. 279 (172).

(57) N. dj. 303. Gl. Pavičić, *Podrijetlo* 215 i 245.

(58) Ritter-Vitezović 180 i 182.

(59) Gl. dolje b. 67.

(60) Lopašić, n. dj. II 180; *Rječnik* XIII 472.

Slavonci, za koje se zna, da nijesu sinovi Vlaha » (61). U tom smislu kralj Ferdinand III donio je odluke 3. ožujka 1639 (62), 10. prosinca 1643 (63) i 21. veljače 1648 (64). Međutim te odluke nijesu bile provedene u život, jer su se tome protivili vojnički upravitelji u hrvatskim pograničnim krajevima. Tako je na 31. srpnja 1647 križevački pukovnik Galler pisao ratnom vijeću u Graz, « da se sigurno jedna trećina, ako ne polovina njegove momčadi sastoji od predavaca i Slavonaca, koji su pobjegli iz Turske », pa bi se obrana granica « znatno oslabila, najmanje za par tisuća ljudi », ako bi se predavcima i Slavoncima oduzele povlastice, a tim i dužnost obrane granica (65).

Hrvatski povjesničar Baltazar Krčelić zabilježio je g. 1770, da su predavci u hrvatskim zemljama 17-st. bili katolici rimskoga obreda, ali da je ne malo njih bilo prevedeno na grčki obred od pravoslavnih episkopa i popova. Između drugoga on kaže: « Od Latina prešlo je Grcima ne malo onih, koje zakoni nazivlju predavcima » (66). Zakoni, koje Krčelić spominje, jesu oni, što su ih donosili u 17-st. hrvatski sabori i zajednički u Ugarskoj i s tim u vezi ugarsko-hrvatski kraljevi o povlasticama i iznimnom stanju Vlaha i predavaca, koji su bježali iz Bosne i okolnih zemalja u hrvatske i ugarske krajeve.

Najznačajnija vijest o predavcima potječe iz pera zagrebačkoga biskupa Petra Petretića. U svojoj predstavci bečkom dvoru od 21. travnja 1662, govoreći o događajima između g. 1630 i 1640, on piše, da su se pravoslavni Vlasi između Save i Drave češće sastajali na zajedničke sastanke pod vodstvom pravoslavnoga klera. On nadodaje, da ovi sile da dolaze « na te sastanke ne samo Vlasi raskolnici

(61) « Omnes et singuli Praedauczy et Sclaui ... qui filii Valachorum non esse dignoscerentur », Lopašić, n. dj. II 179.

(62) N. dj. II 202-205

(63) N. dj. 261-263.

(64) N. dj. 279-282.

(65) N. dj. 277-279.

(66) « ... non pauci ex Latinis ad Graecos transierunt, qui in ipsis legibus Predavcy vocantur », Kerchelich 431.

nego također i predavci, tj. ljudi katolici slavenske, dotično hrvatske narodnosti, koji su živeći negda u Turskoj sačuvali katoličku vjeru, pa su se zatim ovamo preselili, oni ili njihovi predi, čuvajući istu katoličku vjeru i danas. (Na te sastanke sile) dapače i 'Slavonce', isto tako katolički svijet, koji su od starine urođeni stanovnici ovoga kraljevstva » ([67]). Biskup Petretić tuži se nadalje, da vlaški graničarski suci sude ne samo Vlasima nego i katolicima: predavcima i « Slavoncima », koji se među njima nalaze ([68]).

Iz ovih vijesti biskupa Petretića saznajemo, da su u slobodnoj Hrvatskoj zvali predavcima one katolike, koji su « iz Turske » prije g. 1630/40 prebjegli u slobodni dio kraljevine Hrvatske, i to oni sami ili njihovi predi. Po narodnosti predavci su bili Hrvati, kako Petretić izričito naglasuje. Radi se dakle o Hrvatima iz Bosne, koji su kao katolici neko vrijeme živjeli pod turskom vlasti u bosanskom pašaluku i tijekom 16- i 17-st. prebjegli u slobodnu Hrvatsku.

Naziv « predavci » nije poznat u domaćim b. h. izvorima. Njega susrećemo samo u hrvatskim i austrijskim vojničkim izvorima. Hrvati u slobodnoj Hrvatskoj zvali su « predavcima » one svoje sunarodnjake katolike u Bosni i Hercegovini, koji su stupili u tursku vojničku službu. Po shvaćanju tih slobodnih Hrvata takvi su se predali tuđem, nekršćanskom gospodaru, da mu služe, pa su takve u duhu jezika *Vinodolskoga zakonika*, u čakavskom i kajkavskom narječju, nazivali « predalci », što su ikavci izgovarali « pridavci », dotično « predavci ».

O broju izbjeglih predavaca u izvorima imamo ove podatke: 7. srpnja 1628 kraljevsko povjereništvo u Va-

([67]) « Ad quas congregationes non solum Valachi illi schismatici, sed etiam Praedavcii, hoc est homines catholici sclavonicae aut croaticae nationis, qui in Turcia olim degentes fidem servaverunt catholicam ac deinde huc vel ipsi, vel maiores ipsorum transmigraverunt eandem fidem catholicam etiamnum servantes, immo etiam Sclavi itidem homines catholici, ab antiquo huius regni originarii incolae ... », Simrak, *Marčanska eparhija* 39 b. 15.

([68]) Simrak, n. dj. 40. Gl. također izvješće kraljevskoga povjereništva od 6. IX. 1635, Lopašić, *Spomenici* II 180 sl.

ražđinu zabilježilo je, da se do toga mjeseca doselilo u slobodnu Hrvatsku do 1.200 kuća Vlaha ([69]). Predavaca je bilo oko jedna trećina, tj. oko 400 kuća ([70]). Međutim, glavni bijeg predavaca iz Bosne uslijedio je g. 1630-1640. Pukovnik Galler, 31. srpnja 1647 piše, da je tada u samoj križevačkoj krajini služilo preko 2.000 predavaca i Slavonaca, koji su bili izbjegli iz Turske ([71]). To znači, da je u njihovim obiteljima tada živjelo najmanje 10-12.000 duša. Naredbom od 21. veljače 1648 kralj Ferdinand III zabranio je, da se ubuduće bez kraljeve privole ne smiju doseljavati ni Vlasi ni predavci ([72]). To nam govori, da je tada još lijep broj predavaca služio u turskoj vojsci u pograničnim krajevima bosanskoga pašaluka.

5) - *Bosanski Hrvati prebjezi u Dalmaciji*

Otac Stjepan Zlatović, pisac povijesti franjevaca provincije Presvetoga Otkupitelja u Dalmaciji, u svom djelu objelodanio je molbu predstavnika doseljenih Hrvata iz Bosne i Hercegovine od 4. studenoga 1719, u kojoj mole, da se franjevcima bosanske provincije preda crkva Bl. Gospe na Poišanu kod Splita, da kod nje sagrade samostan za odgoj franjevaca cetinske krajine. To pismo, koje se u izvorniku čuva u pismohrani franjevačkoga samostana u Visovcu, glasi ovako:

« Mi svi serdari, harambaše i častnici hrvatskoga puka, na ime naše i ostalih stanovnika zadarskog kotara i kninskoga, Drniša, Vrlike, Zagorja, Sinja, Imote, Vrhgorca, Jezerja, Opuzena ili Neretve, taknuti ljubavju božjom i otaca franovaca bosanske države ... Mi i naši djedovi primismo od ovih redovnika prvo mlieko svete vjere i sakramenata svete crkve, još kad čamismo pod

([69]) « ... cum universorum Valachorum sedes mile et ducentas domus non superent », Lopašić, n. dj. II 147.

([70 i 71]) « ... nun befindt sich gwiss der dritte, wo nicht der halbe theill meiner mannschafft an Praedautzen vnd Windischen ... die graniz mannschafft aufs wenigist vmb ein paar tausend mann ... geschwecht werden », Lopašić, *Spomenici* II 278.

([72]) N. dj II 280.

divjim osmanskim jarmom ... I u vrieme zadnjega rata pri obsadi Sinja bijasmo veće krat moljeni i pozivani od (bosanskoga) šeraškera obećanjem sjegurnosti i pomilovanja, da se u Bosnu povratimo ... nijedan nas vjerom ne pokrenu ... » (73).

Serdari i harambaše, koji su se potpisali na molbi bili su vođe Hrvata katolika iz predratnih kotareva: Stoca, Mostara, Ljubuškoga, Prozora, Duvna i Hlivna, koje su bosanski franjevci za bečkih ratova (1683-1699) pa do g. 1717 preveli u Dalmaciju. Bošnjake i Hercegovce iz tih krajeva njihovi predstavnici g. 1719 zovu Hrvatima.

* * *

Kako vidimo, iseljenici iz svih krajeva Bosne i Hercegovine od 16- do početka 18-st. sebe zovu Hrvatima, a takvim ih smatraju i zovu i oni, među koje su došli u Hrvatskoj, Ugarskoj i mletačkoj Dalmaciji. Sebe Hrvatima smatraju i zovu « bosanski Hrvati », koji su potjecali iz sjeverne i srednje Bosne. Te su kasnije u Austriji i Madžarskoj prozvali « vođeni Hrvati ». Hrvatima pak zovu se i smatraju «bunjevci » i uskoci, kaji su većinom potjecali iz zapadne Bosne i Hercegovine. Tako isto i « predavci », koji su potjecali iz raznih krajeva BiH. Hrvatima se zovu iseljeno mnoštvo staroga domaćega naroda iz zapadne Hercegovine i jugozapadne Bosne u Dalmaciji. Hrvatsku narodnu svijest iseljenici iz BiH nijesu mogli steći prijelazom u strane slobodne zemlje, napose u Austriji i Ugarskoj, nego su je morali imati u svojoj staroj rodnoj zemlji, i odatle je sa sobom ponijeti. Takvu hrvatsku narodnu svijest morali su imati i njihova braća i rođaci, koji su ostali pod turskom vlasti u raznim krajevima BiH, i to i oni, koji su i dalje slijedili staru katoličku vjeru i svijest svoje narodne pripadnosti koju su bježeći morali sa sobom ponijeti. Takvu hrvatsku narodnu svijest morali su imati Hrvati muslimani. Ovi zadnji sve do bečkih ratova (1683-1699) živjeli su

(73) ZLATOVIĆ, *Franovci* 206.

u istim selima, često u istim obiteljskim domovima s izbjeglim Hrvatima katolicima, pa su morali imati i istu spoznaju i svijest o svojoj pripadnosti Hrvatskom narodu, kao i iseljeni Hrvati katolici.

2. - Daljnja svjedočanstva i činjenice o hrvatstvu katolika BiH

1) - *Svjedočanstva iz 15- i 16-st.*

a) *Kralj Matijaš g. 1468*

Pet godina poslije pada Bosne pod tursku vlast, ugarsko-hrvatski kralj Matija Korvin izdao je namiru Dubrovačkoj republici na 800 zlatnih florina, koje su ovi dali « za uzdržavanje grada našega Počitelja zvanoga u rečenoj kraljevini našoj Hrvatskoj » (1). Počitelj leži u sredini današnje Hercegovine, koja se, prema mišljenju i svjedočanstvu kralja Matijaša, nalazila u Hrvatskom kraljevstvu.

b) *Anton Burgio, papinski poslanik, 1526*

Antonio Burgio, papinski poslanik na dvoru ugorsko-hrvatskoga kralja Ljudevita II dne 18. veljače 1526 pisao je Jakovu Sadoleto, tajniku pape Klementa VII u Rim, ovako:

« U pismu od 15. (o. mj.) pisao sam, da se Hrvati misle predati vojvodi Ferdinandu i da grof Krsto (Frankopan) misli postati gospodar Bosne. Nakon toga sam saznao bolje. Neka zna Vaše prečasno gospodstvo, da su pregovori istiniti, i kažu da vojvoda Ferdinad to rado sluša, da bi se mogao proglasiti kraljem Bosne, jer Bosna pripada Hrvatskoj » (2).

Iz ovoga svjedočanstva jasno se vidi, da je početkom 16-st. u srednjoj Evropi bilo opće mišljenje, da Bosna pripada Hrvatskoj, i prema tome, da u Bosni živi Hrvatski narod.

(1) DR 628.

(2) « Per le lettere de li XV. scripsi como pensavano Croati darsi al Principe Ferdinando, et che il Conte Christophoro pensava farsi Signore di Bossina. Poi ho resaputo meglio negocio. Sappia Vostra Signoria Reverendissima che lo trattato è vero; et dicono che il principe Ferdinando ci attente volentieri per po-

c) *Antun Dalmatinac* († *1579*)

Protestantski propovjednik Antun Dalmatinac o Bosni je ovako pisao: « ... Ako nećemo pod oblast Tursku prići kako jest Bosna ... Hrvatska zemlja » (3).

d) *Razni*

Junački branitelj Kisega, Nikola Jurišić, 23. lipnja 1541 pisao je kapetanu Bihaća, da je taj grad « cijeloga kraljevstva Hrvatske spas i uporište » (4). Papinski poslanik g. 1580 zove Unu, u današnjoj Bosni, « glavna rijeka Hrvatske » (5), a mletački poslanik g. 1592 izvješćujući svoju vladu o padu Bihaća veli, da je on « glavni grad Hrvatske, najglavnija tvrdava cnih krajeva » (6).

e) *Fra Ivan Tomašić* († *1562*)

Ovaj franjevac provincije Hrvatske Bosne, g. 1561 dovršio je *Kratki ljetopis kraljevine Hrvatske*, na latinskom jeziku (7). Izdajući ovo djelo Ivan Kukuljević-Sakcinski ovako piše o piscu:

« Što Tomašićevomu ljetopisu njeku osobitu vriednost podaje, jest ono hrvatsko čuvstvo i samostalna narodna sviest, kojom se naš pisac odlikovao u ono doba, kad je u najumnijih i najuglednijih muževih naroda hrvatskoga, živućih u tako zvanih zemljah krune ugarske, čistu hrvatsku sviest nadvladala bila tuđa sviest državno-ugarska, pa kad se nisu stidili ovi muževi, ne samo umom podupirati tuđi narod i tuđu književnost, nego dapače i poštena svoja porodična imena pretvarati u madjarske

tersi intitolare Re di Bossina; appartenendo la Bossina a la Croatia », MVH I 324.

(3) *Rječnik* III 714.

(4) « Vos scitis illam [Bihać] tocius regni Croatie salus et sustentatio esse », pismo N. Jurišića kapetanu grada Bihać, Laszowski, *Habsb. spom.* III 77.

(5) « ... principalissimo fiume di Croazia », VMSM II 75.

(6) « Ch'è metropolitana di Croatia, piazza principalissima di quei confini », Ljubić, *Ogledalo* II 167 b. 1.

(7) Tomašić 3-34.

krparine, kao na primjer: Berislavići (Beriszló), Deševići (Dezsöffy), Martinovići (Martinuczy) ... » ([8]).

Tomašić nije zabilježio, u kojemu je kraju bio rođen, ali se čini, da je pripadao franjevačkomu samostanu u Otoki na Uni, jer je između svih franjevačkih kuća zabilježio propast samo toga samostana ([9]). Međutim, hrvatska rodoljubna svijest, koja u cijelom Tomašićevu ljetopisu dolazi do izražaja, nije mogla biti samonikla i njemu samome samobitna, nego je pisac to rodoljublje baštinio od svojih franjevačkih odgojitelja i djelio s drugom braćom franjevcima, s kojima je Tomašić u samostanima živio i dnevno izmjenjivao misli i osjećaje. Ovo nam govori, da je hrvatska narodna svijest, kojom su se odlikovali franjevci bosanske vikarije u slobodnim hrvatskim krajevima početkom 16-st. ([10]), i dalje bila budna i cvala u franjevačkim samostanima franjevačke provincije Hrvatske Bosne.

2) - *Svjedočanstva iz 17-st.*

Za « dugoga turskog rata » (1593-1606) Hrvati su željeli i očekivali, da će biti oslobođene sve hrvatske zemlje, napose Bosna. Zbog toga nijesu nikako bili zadovoljni sa zaključkom mira na ušću rijeke Žitve u Dunav dne 11. studenoga 1606, koji je kralj Rudolf II sklopio s Turcima, da bi imao slobodne ruke u borbama s Francuzima. Nakon sklopljenoga mira, hrvatski staleži na saboru u Zagrebu početkom rujna g. 1608 zaključili su, da hrvatski izaslanici na općem saboru u Požunu traže, da se svi krajevi od Drave do Jadrana, pa i oni u Bosni, ujedine s kraljevinom Hrvatskom i podvrgnu pod vlast hrvatskoga bana ([11]). Taj zahtjev prihvatio je novi kralj

([8]) N. dj. 9.

([9]) « Anno Domini 1558 ... tertia vero die [Novembris] combusserunt castrum Ottok et cenobium, et omnes iobaiones ad turcas remeati sunt [usque] in presentem diem », Tomašić 31.

([10]) Gl. gore s. 349-354.

([11]) « ... Imo, ut ipsum Banatum sub hac praesenti Diaeta

Matija II (1608-1619) i na nj se zakleo u svojoj krunidbenoj zavjernici. Budući da kralj Matija nije ispunio svoju obvezu, hrvatski staleži ponovno su obnovili taj zahtjev na svom saboru od g. 1628 ([12]).

Predstavnici Hrvatskoga naroda trajno su u duši nosili i čuvali navedenu misao, da su sve zemlje od Drave do Jadrana hrvatske, u koje spada i Bosna. Za vrijeme velikoga bečkoga rata (1683-1699), Hrvati su se nadali, da će Bosna biti oslobođena, pa su na saboru g. 1695 između drugoga zaključili, da se od kralja Leopolda I (1657-1705) traži, da se banovini Hrvatskoj pridruže one hrvatske zemlje, uključivo s onim bosanskima, koje su dotle bile oslobođene. Zaključak saborski glasi:

« Mi smo našim vlastitim oružjem ove krajeve opet pridobili, mi smo ih čuvali, naša vojska izvela je većinu ovoga naroda iz Bosne pod kršćansku vlast, mi smo onaj narod i kruhom prehranili, da opet u Tursku ne pobjegne. Ove su zemlje od uvijek spadale pod crkvu zagrebačku i pod kraljevstvo naše » ([13]).

I u stranom međunarodnom svijetu bilo je poznato, da je Bosna hrvatska i da u njoj žive Hrvati. Koncem 17-st. jedan Francuz napisao je *Povijest današnjega stanja kraljevine Ugarske*. U tom djelu on piše:

« Nekada je kraljevina Hrvatske obuhvaćala sve, što leži između Drave i Dalmatinskoga mora te se dijelila u tri dijela ... (Današnja) Hrvatska redovito se dijeli na austrijsku ili kraljevsku i na tursku Hrvatsku, jer su joj suvereni austrijska kuća i Otomani » ([14]).

cum tota sua plenaria au(c)toritate a Drava usque mare Adriaticum bene meritae alicui personae conferat ... », Lopašić, *Spomenici* II 140.

([12]) Klaić, *Hrvatski sabori* 285-292; Šišić, *Pregled* 290-292 296 sl.

([13]) *Protocollum regni Croatiae* kod Smičiklas, *Dvijestogodišnjica* I 164. Gl. Lopašić, *Spomenici* III 42-44 52-55.

([14]) « Autrefois le Royaume de Croatie comprenoit tout ce qui est depuis le Draw jusques à la Mer de Dalmatie, et on le divisoit en trois parties. La Croatie d'aujourd'hui est entre la Bosnie, l'Esclavonie, l'Allemagne et la Dalmatie ... On distingue ordinairement la Croatie en celle d'Autriche ou Royale et en la Croatie

Drugo znamenito svjedočanstvo imamo u rješenju crkvenoga suda Svete Rote u Rimu iz g. 1656. Hrvati su, naime, od starine hodočastili u Rim na grobove sv. Petra i Pavla. Kao i drugi narodi, Hrvati su redovito odsjedali u istoj gradskoj četvrti, koja se nazivala « La comunità della nazione Illirica o Schiavona », ili « Vicolo degli Schiavoni ». Taj se pak nalazio na lijevoj obali Tibera nedaleko od grobnoga spomenika cara Augusta. U toj četvrti još u 15-st. Hrvati su podigli gostinjac ili kolegij, koji se nazivao « Collegium Illyricum S. Hieronymi » (Ilirski Kolegij Sv. Jeronima). U tom gostinjcu svaki Hrvat, hodočasnik iz svih hrvatskih zemalja, imao je besplatno prenoćište i uzdržavanje za tri dana (15).

Slovenci iz Kranjske, Štajerske i Koruške nijesu imali svojega gostinjca u Rimu, pa su i oni pod konac 16-st. stali zahtijevati, da mogu uživati pogodnosti u gostinjcu Sv. Jeronima u Rimu. Pomognuti austrijskim vlastima, pod koje su državno spadali, Slovenci su g. 1618 službeno zatražili, da im se priznа pravo na kolegij i gostinjac Sv. Jeronima u Rimu. Kao razlog naveli su, « da i oni pripadaju Iličkom narodu ». Tomu su se zahtjevu oprli Hrvati, tvrdeći da se pod « Iličkim narodom » imaju razumijevati samo Hrvati iz raznih hrvatskih pokrajina. Stvar je došla pod vrhovni crkveni sud pred Rimsku Rotu. Punih 36 godina pitanje se sa svih strana pretresalo i ispitivalo. Pisale se rasprave i stručna mišljenja i ujedno tiskale razne brošure. Na koncu je Rimska Rota na svojoj generalnoj sjednici od 24. travnja 1656 donijela odluku, da pod Ilirik spadaju samo hrvatske zemlje: Dalmacija, Hrvatska, Bosna i Slavonija, i da samo stanovnici tih zemalja imaju pravo na pogodnosti kolegija Sv. Jeronima, isključivši sve druge, napose one iz Koruške, Štajerske i Kranjske. Bitni dio sudske odluke Rimske Rote glasi ovako:

Turque, parce que la Maison Autriche et les Ottomans en sont Souverains », Anonymus, *Histoire* 133 sl, naveo Lorković 45 b. 22.

(15) O kolegiju Sv. Jeronima pisali su između drugih: I. Crnčić, *Imena*; Isti, *Prilozi*; L. Jelić, *Hrv. zavod*; M. Tumpić; D. Magjerec.

« Odlučujemo i izjavljujemo, da istinita i stvarna zemlja naroda Ilirskoga prema Buli i misli rečenoga Siksta V bila je i jest, i razumjeti se ima Dalmacija ili Ilirik, kojega su dijelovi: Hrvatska, Bosna i Slavonija, potpuno isključivši Koruško, Štajersku i Kranjsku; i samo oni, koji su rođeni u tim četirma pokrajinama: u Dalmaciji, Hrvatskoj, Bosni i Slavoniji mogu ići primani ... » (16).

Nakon donesene odluke rimski kartograf A. Bufalini nacrtao je kartu, u koju su ucrtane gore navedene hrvatske zemlje, tada zvane « iličke », u cijelom njihovu prostiranju. Na jugu Dalmacija je obuhvaćala sredovječnu Duklju, pa granica počinje od rijeke Bojane i uz Skadarsko jezero povija se preko Nikšića na Drinu, i tokom Drine do Save, o odatle Savom do njezina ušća u Dunav, pa Dunavom i Dravom do visine Ptuja, odakle skreće na jug uz tadašnju slovensku granicu do Istre. Na toj karti posebno su nacrtane – uz « iličke », tj. hrvatske zemlje – Srbija i slovenske pokrajine Koruška, Štajerska i Kranjska (17).

Prema dugoj i svestrano proučenoj odluci vrhovnoga suda u Rimu Bosna, dakle, spada u hrvatske zemlje i Bošnjaci pripadaju narodu hrvatskomu, koji se tada na zapadu nazivao « iličkí », kao i drugi stanovnici tadašnjih hrvatskih pokrajina Dalmacije, banovine Hrvatske i Slavonije.

I evropski kartografi 17- i 18-st. u svojim zemljovidnim kartama Bosnu ucrtavaju među hrvatskim zemljama. Tako poznati kartograf Ivan Blaeu (Johannes Blavius) nacrtao je kartu « Ilirika » i tu objelodanio u svom *Velikom atlasu* g. 1669 u Amsterdamu. Tu je kartu posvetio

(16) « ... definimus et declaramus, Provinciam veram et propriam Nationis Illyricae iuxta Bullam et mentem dicti Sixti quinti fuisse et esse, ac intelligi debere, Dalmatiam sive Illyricum, cuius partes sunt Croatia, Bosna, et Slavonia, exclusis penitus Carinthia, Styria, et Carniola, et oriundos ex dictis quatuor regionibus Dalmatiae, Croatiae, Bosnae, et Slavoniae tantum admitti posse ... », Crnčić, *Prilozi* 160.

(17) Navedenu kartu donose: Magjerec, n. dj. 46; Murvar 199; CN 94.

tadašnjemu hrvatskom banu Petru Zrinjskomu i u lijevom kutu karte na latinskom jeziku napisao ove riječi: « Današnji Ilirik, koji pisci obično zovu 'Slavonija', a Talijanci 'Schiavonia', dijeli se na Dalmaciju, Hrvatsku, Bosnu i Slavoniju. Veći dio [današnjega] Ilirika drže Turci, dijeleći ga na oblasti, koje po svom običaju nazivaju sandžakatima. Drugo drže Mlečani, Madžari i Dubrovčani » ([18]).

Da je domaće stanovništvo Bosne i Hercegovine u 17-st. bilo svijesno svoga hrvatskoga porijekla i svoje pripadnosti Hrvatskom narodu, govore nam široki narodni slojevi, koji su tada ostavljali Bosnu, a napose oni ugledni Bošnjaci, koji su u to doba tiskali razne spise i knjige i sebe nazivali Hrvatima. Među tima na prvom mjestu spominjemo Ivana Tomku Mrnavića, bosanskoga biskupa (1580-1637). Tomko se rodio u Šibeniku u bosanskoj izbjegličkoj obitelji, koja je za više pokoljenja sačuvala svoje bosanske osobine i svoju bosansku svijest.

Ivan Tomko odgojen je u Rimu i tamo je proveo veći dio svoga života. Bio je kanonik u Šibeniku, pa u Zagrebu, a na koncu, g. 1631 bio je imenovan biskupom u Bosni ([19]).

Ivan Tomko Mrnavić napisao je više djela na hrvatskom i latinskom jeziku. U tim djelima on sam sebe redovito nazivlje Bošnjakom, a tako su ga i drugi zvali. Ali usto on jasno ističe i svoje hrvatstvo, svoj materinski jezik zove hrvatskim i Bosnu ubraja među hrvatske zemlje. U svojim djelima Tomko piše, da je on po rođenju Hrvat, kao i oni, za koje svoje djela piše. Tima on kaže: « Kako se radamo Hrvati ... » ([20]). Ivan Tomko u svojim djelima govori o « zemlji hrvatskoj » i o « moru

([18]) « Illyricum hodiernum, quod scriptores communiter Sclavoniam, Itali Schiavoniam nuncupare solent, in Dalmatiam, Croatiam, Bosnam, et Slavoniam distinguitur. Sed cum ejus majorem partem Turcae obtineant, in Praefecturas eorum more Sanzacatus dictas divisum est, reliquum autem Veneti, Ungari, et Ragusini tenent », Blavius. Kartu donosi: Vukota 48-49. Druge karte i atlase navodi: Lorković 45 sl.

([19]) Gl. gore s. 261, b. 98.

([20]) Mrnavić, *Iztumačenje* 36; *Rječnik* III 713.

hrvatskomu », spominje « Primorje hrvatsko », « rod » i « puk harvatski », kojemu pripada i pučanstvo u Bosni i Hercegovini. O tome on pjeva u *Životu Magdalene Budrišića* († 1531) ([21]):

Biše roda svoga zator jur vidila,
Puka harvatskoga razutje slišala,
Pod Turci Bosnu svu biše oplakala,
Hercega daržavu zgubljenu jadala ...

Kako Ivan Tomko Mrnavić lijepo spaja i svoje pokrajinsko bosansko posebništvo i opće hrvatsko rodoljublje, dobro se vidi iz samih naslova njegovih djela. Od tih navodimo slijedeća:

« *Život Margarite blažene Divice*, itd. prinešen iz vlaškoga u harvatski jezik », u Mletcih 1414 ([22]).

« *Žalosnoskazje Krispa Česara* itd. prenešeno iz pisme vlaške u harvatsku tumačenjem i slogom Iv. Tomka Marnjavića bošnjanina, kanonika Šibeničkoga, vlastopis g. 1614. u Rimu » ([23]).

« *Istumačenje obilnie nauka karstianskoga* od g. R. Bellarmina kardinala prinešeno u jezik harvatski, u Rimu 1627 » ([24]).

«*Vita Berislavi Bosnensis Episcopi Vesprimensis* etc. Ioanne Tomco Marnavich bosnen(si) canonico Si(beni)cen(si) Authore. Venetiis 1620 » ([25]).

Drugi pisac iz Bosne, kojega valja posebno istaći, jest franjevac fra Franjo Glavinić (1580-1650) ([26]). Kako je on sam zabilježio, njega su roditelji iz Glamoča u kolijevci prenijeli u Istru, bježeći pred progonima Turaka, da sačuvaju svoju katoličku vjeru ([27]). Glavinić je u Istri

([21]) Kukuljević, *Književnici* 100.

([22]) Kukuljević, *Bibliografija* 92 (1053).

([23]) Ljubić, n. dj. 398.

([24]) Kukuljević, n. dj. 92 (1055).

([25]) Kukuljević, *Književnici* 106.

([26]) Život fra F. Glavinića opisao je Kukuljević, n. dj. 116-124.

([27]) « Iz Glamoça Bossanskoga kralyestua ... za veru catholicánsku obdrsati prenessen u Istryu », Jelenić, *Ljetopis* 5.

postao franjevac i tri puta bio je provincijalnim starješinom franjevačke provincije « Hrvatske Bosne ».

U svojim tiskanim djelima Glavinić naglasuje, da piše hrvatskim jezikom, kojim se on ponosi i na njegovu slavu piše. U svom djelu *Svitlost duše verne*, tiskanom u Mlecima g. 1632 Glavinić kaže, da ga je napisao: « za ugoditi bratji i vernim, a navlastito hervatskomu jeziku » (28). Prvo Glavinića djelo tiskano na hrvatskom jeziku nosi naslov « *Czvit szvetih, t.j. sivot szvetih* itd. prenessen i szlosen na Harvatszki jezik », u Mletcima 1628 (29). To je djelo Glavinić posvetio hrvatskomu knezu Vuku Krsti Frankopanu, za kojega kaže: « Inter nostrae nationis Proceres nemini secundus » = među velikašima našega naroda, koji ne zaostaje za nikim (30). Glaviniću, rođenu u Bosni, Vuk Krsto Frankopan, član stare hrvatske plemićke obitelji iz Hrvatskoga Primorja, jest velikaš « našega naroda ». Tim on ispovijeda, da su i on i njegovi Bošnjaci jedan te isti narod sa svim Hrvatima u ostalim hrvatskim zemljama.

Da je i urođeni narod u Bosni u 17-st. bio svijestan svoje hrvatske narodnosti uz ono, što smo naveli u 11. poglavlju (31), spomenut ćemo i ove činjenice:

Kada je g. 1636 fra Jeronim Lučić-Bogoslavić iz Brgula kod Vareša bio imenovan biskupom drivatskim i upraviteljem biskupije bosanske, njegov rođak Augustin Vlastelinović iz Sarajeva ispjevao mu je u počast pjesmu, u kojoj se nalaze i ovi stihovi (32):

Još odkad Banovo pomanjka kraljevstvo,
Razsu se Stipanovo herceško gospodstvo.
Moguće vladarstvo kralja bosanskoga
Zatr se hrabrenstvo puka hàrvatskoga ...

Među zemlje « puka hrvatskoga » Vlastelinović broji ne samo slobodnu banovinu Hrvatsku, nego i Hercegovinu i kraljevstvo bosansko.

(28) Kukuljević, n. dj. 121.
(29) Kukuljević, *Bibliografija* 45.
(30) Kukuljević, *Književnici* 122.
(31) Gl. gore s. 345-369.
(32) Bošnjanin, *Hrvati* 42.

Pavao Rovinjanin, pohoditelj bosanske provincije, piše g. 1640, da je od straha pred Turcima, putujući po bosanskom pašaluku, preoblačio se po običaju zemlje « na hrvatski način » (« alla croata ») i « hrvatsku kabanicu s turskom kapom » (« croatta con la gabanizza e bereta turchesca ») (33). Narodno, dakle, odijelo u Bosni bilo je i zvalo se hrvatsko.

God. 1661 pečki patrijarh došao je u Bosnu s carskim fermanom, da podvrgne katolike pod svoju vlast. U tom radu naišao je na jak otpor katolika u Hlivnu. Kada je patrijarh pred hlivanjskim kadijom dokazivao svoja prava, mjesni katolici pobunili su se, pa je i muško i žensko navalilo na meščanu (sudnicu). U bijesu sudnicu su razvalili, a kadija i patrijarh teškom mukom izvijeli su žive glave. O tome je narod spjevao narodnu pjesmu, koju je kasnije zabilježio fra Nikola Lašvanin i u svoj *Ljetopis* unio. U toj pjesmi sam narod u Hlivnu sebe naziva « Harvaćanima », tj. Hrvatima. Taj dio pjesme glasi ovako (34):

Navališe Haravaćani i njihove mlade žene,
S palicama, i s' kamenjem ...
Svu meščenu razoriše,
i kadiji tisno biše ...

Pišući Kongregaciji de propaganda u Rim g. 1680 bosanski pisac franjevac fra Ivan Ančić tvrdi, da se Hlivno, Rama i cijela duvanjska biskupija nalaze u Hrvatskoj (in principato di Croazia) (35).

Vodeći ljudi i predstavnici Hrvata u 17-st., kao i oni u predašnjima, smatrali su Bosnu hrvatskom zemljom i nastojali su, da je oslobode i ujedine s drugim hrvatskim zemljama. Tako je hrvatski ban Toma Erdedi (1683-85)

(33) *Starine* 23, 20.
(34) Lašvanin 102.
(35) « In principato di Croazia comandano sanzakbeg, che sta a Livno, ed altro a Lika; e vi sono conventi S. Maria in Vissowaz ... ed altro convento S. Pietro in Rama, ove è il vescovado di Duvno vacante », AFHerc 228.

g. 1684 pisao zagrebačkom biskupu Martinu Borkoviću: « Mene srdce vu Bosniu vlče » (36).

Hrvatski pisac i povjesničar Pavao Ritter-Vitezović (1652-1713) napisao je g. 1699 spomenicu pod naslovom *Responsio ad postulata* (*Odgovor na pitanja*) i posvetio grofu A. F. Marsigli-u, opunomoćenomu carskomu povjereniku za utvrđenje granica s Turskom. U tom spisu Ritter-Vitezović ovako opisuje hrvatske zemlje: 1. Primorska Hrvatska (Croatia maritima) obuhvaća područje svih rijeka, koje se slijevaju u Jadransko more. Toj Hrvatskoj pripada cijela Humska zemlja ili Hercegovina, Zeta do Skadarskoga jezera, zemljište Dubrovačke republike, Hlivno i Rama. 2. Zagorska ili međuzemna Hrvatska (Croatia mediterranea), koja obuhvaća uz staru Hrvatsku (propria Croatia) i Bosnu. Prva obuhvaća predjele od Mosora i Velebita do Petrove Gore, a Bosna krajeve od Gore Borove do Drine, s većim mjestima: Vrhbosna ili Sarajevo, Visoko, Sutiska, Bobovac i Soli (Gornja i Donja Tuzla). 3. Međuriječna ili Savska Hrvatska (Croatia interamnis sive Savia), zvana Slavonija, od Save do Mure, Drave i Dunava (37).

God. 1700 Ritter-Vitezović tiskao je latinsko djelo *Oživjela Hrvatska* (*Croatia rediviva*) i posvetio ga caru Leopoldu I. Tu on ponovno Bosnu i Hercegovinu svrstava u središnje hrvatske zemlje (38).

Kada je carski povjerenik Marsigli svoj posao završavao na štetu hrvatskih prava i narodnih želja, Ritter-Vitezović spjevao je dirljivu elegiju *Plačne Hrvatske dva stoljeća* (*Plorantis Croatiae saecula duo*) i tiskao je g. 1703 u Zagrebu. U toj žalobnoj pjesmi, koju je pjesnik predao grofu Marsigli na njegovu odlasku iz Hrvatske, Ritter-Vitezović izriče čvrstu nadu da će brzo doći do novoga rata, u kojemu će se Hrvatskoj povratiti hrvatske zemlje: Bosna, Srijem i slobodna Rama. Hrvatska, na usta pjesnika, dovikuje grofu Marsigli (39):

(36) Smičiklas, *Dvjestogodišnjica* I 111.
(37) Klaić, *Život* 133-135.
(38) N. dj. 141-145.
(39) « Vade bonis avibus: rediturus sic aliquando – Ut reddas

Putuj dakle sretno, pa kad opet dođeš
Da mi povratiš Bosnu i srijemska sela ...
i slobodnu Ramu svome kralju.

3) - *Dva objašnjenja*

U ovom stoljeću zapadni katolički pisci dva puta spominju srpsko ime u Bosni. Bosanski franjevac i prvak bosanskih pisaca, fra Matije Divković (1563-1631), u Mlecima je u g. 1611 sam dao saliti slova hrvatske ćirilice ili bosančice i tim je tiskao svoja djela. U tim djelima Divković ta pisma naziva « sarpskijemi slovima » (40).

Divković je rodom iz Jelaškâ u istočnoj Bosni. Taj dio Bosne već prije drugoga desetljeća 17-st., kada je Divković svoja djela pisao i tiskao, bio je postao gotovo potpuno pravoslavni (41). Osnovane su i brojne pravoslavne parohije i manastiri u Paprači i Vozućoj. Divković je u rukama pravoslavnih popova i kaluđera, koji su potpadali pod srpskoga patrijarha u Peći, vidio knjige crkvene i svjetovne, koje su bile pisane isključivo ćirilicom. Zbog toga je mislio, da je ćirilica « srpsko pismo ». Kako je i bosančica, kojom su se narod i svećenstvo u BiH služili od davnina, jedna vrsta ćirilice, to je Divković pogrješno došao do zaključka, da su to « sarpska slova ». Međutim, on nije znao, da početnici ćirilice nijesu bili Srbi nego bugarski svećenik Ćiril Preslavski i da su Hrvati u južnim bosansko-hercegovačkim zemljama poznali ćirilicu ne preko Srba, nego preko Bugara za njihove vladavine u Zahumlju i Bosni od g. 990-1018. Od te bugarske ćirilice Hrvati su napravili svoju vlastitu ćirilicu pod utjecajem latinske azbuke i oble glagoljice, kojom su se u to doba b. h. Hrvati služili. Ta hrvatska ćirilica sa srpskom ćirilicom, građanskom i crkvenom,

Bosnam et Sirmia rura mihi. – Et quem Rama prius captum captiva tenebat – Reddatur Regi libera Rama suo », n. dj. 141.
(40) Jelenić, *Bio-bibliografija* 83-87 i tu navedena literatura; Mandić, *Nepoznata zgoda* 474 sl.
(41) Gl. dolje s. 552-566.

imala je dodire samo u toliko, što je hrvatska, kao i srpska ćirilica, potekla od bugarske ćirilice (42).

Međutim Divković, iako je iz nepoznavanja povjesnoga razvoja azbuke, slova hrvatske ćirilice ili bosančice nazvao « sarpskijemi slovima », on nigda ne zove srpskim ni svoj jezik ni narod u Bosni. Gd. 1611 on je izdao svoja djela *Nauk krstjanski* « za narod slovinski ... u jezik slovinski », a tako i *Sto čudesa* « prevede z dijačkoga jezika u jezik slovinski » (43). Divković naziva svoj jezik i narod u Bosni « slovinskim », kako su u ono doba Dubrovčani i drugi Hrvati u primorskoj Hrvatskoj nazivali svoj jezik i svoj Hrvatski narod. U to doba nitko nije nazivao Srbe « Slovinima » niti njihov jezik « slovinski ». Njih su tada nazivali: Srbima, Racima, ili Rašanima, Vlasima i Hrkaćima. Ako Divković svoj jezik naziva « slovinski », i katoličke čitatelje u Bosni, za koje piše, « slovinski narod », on tim isповijeda, da su Bošnjaci Hrvati kao i njihovi sunarodnjaci u Dubrovniku, Dalmaciji i u drugim hrvatskim krajevima, koje se tada često nazivalo « Slovinima » i njihov jezik « slovinski ».

Drugi spomen Srbije imamo u rimskom *Postupku* (Processus) g. 1624 za premještenje skadarskoga nadbiskupa fra Dominika Andrijaša na biskupsku stolicu « stefansku » ili « mostarsku ». U tom *Postupku*, dva su svjedoka izjavila, da je Andrijaš rođen « u Pappu u Srbiji », i da se « stefanska », dotično « mostarska » biskupija nalazi « u donjoj Srbiji » (44).

Svjedoci, koji su bili prijatelji i pristaše fra Dominika Andrijaša, i s njim radili, da on dođe za biskupa u srednjoj Hercegovini, gornju svoju izjavu dali su, jer su znali iz djela Mavre Orbinija, da su Popovo i srednja Hercegovina neko vrijeme bili u srpskoj državi pod vlašću srpskih vladara (45). Ali glavni je razlog bio, da su oni

(42) Gl. gore s. 72-77.
(43) Kukuljević, *Bibliografija* 10 (71 sl.); Jelenić, n. dj 85 sl.
(44) « La detta chiesa Monstarensis è in manu de Turchi et nella provincia di Servia ... Monsig(nor) è nativo di Pappo, quale è posto nella Serbia inferiore », AFHerc 88.
(45) Orbini 241-250.

g. 1624 Popovo i « mostarsku » biskupiju strpali u Srbiju, da tim lakše postignu premještenje skadarskoga nadbiskupa Andrijaša na « stefansku » ili « mostarsku » biskupiju, koja stvarno nije postojala. Da izmišljenu biskupiju što bolje zaviju tajnom pred tadašnjim rimskim krugovima, koji su o balkanskim zemljama imali veoma slabo znanje, Andrijaševi su svjedoci posvjedočili, da se Popovo i « mostraska » biskupija nalaze u « donjoj » Srbiji, za koju se je znalo u Rimu, da leži negdje u srednjem Balkanu.

4) - *Svjedočanstva iz 18-st.*

Za bečkih ratova (1683-1699) Hrvati katolici u Bosni i Hercegovini doživjeli su strašan udarac. Oko 85% od svega katoličkog pučanstva iselilo se tada u slobodne zemlje. Njih je slijedila i većina b. h. franjevaca. U Bosni je ostalo nešto preko 25.000 katolika s 26 svećenika franjevaca, koji su se kupili oko tri franjevačka samostana (Fojnica, Sutjeska, Kreševo), koji su preživjeli bečke ratove (46). I uglednoga trgovačkoga staleža Hrvata katolika po b. h. gradovima i varošima nestalo je. Ovi su još prije tih vremena uz franjevce, i zajedno s njima, čuvali, podržavali i branili katoličku vjeru i svoju hrvatsku narodnu svijest. Hrvati katolici, koji su poslije bečkih ratova ostali u zemlji, bili su od reda siromašni i nepismeni seljaci i pastiri, koji nijesu imali ni veza ni daljih pogleda. Sreća je bila, da su bili duboko religiozni, moralno čisti i tjelesno zdravi, pa su brzo popunjali razbijene i prorijeđene katoličke redove. Za 150 godina u cijeloj zemlji među katolicima naobražen čovjek bit će samo franjevac. Ovi su se redovito školali u Italiji, slobodnoj Hrvatskoj, Ugarskoj i Austriji. Uslijed toga dolazili su u doticaj s pripadnicima drugih naroda, imali šire poglede i osjećali su, da pripadaju posebnoj narodnoj skupini, starom Hrvatskom narodu. Tu narodnu svijest stariji franjevci pre-

(46) Gl. Batinić II 172; Božitković 110.

davali su mladim naraštajima živom riječju u školama i u redovničkom saobraćaju, a posebno pak pisanim djelima i tiskanim knjigama. Sreća je bila, da je stara franjevačka bosanska provincija gotovo punih pedeset godina poslije glavnoga iseljenja (1688) sačuvala svoj dotadašnji prostor, a time i sve članstvo, koje se je iselilo u slobodne zemlje. Ovi iseljeni franjevci u prvim desetljećima 18-stoljića, došavši u slobodu, jasno i glasno naglasuju svoje hrvatstvo i prenose ga na mlađe naraštaje u staroj domovini. Od tih treba napose spomenuti slijedeće franjevce:

a) *Fra Toma Babić* († 1750)

Rođen u Velimu kod Skradina od stare bosanske obitelji. Odgojen je i bio je članom provincije Bosne srebrenićke do g. 1735, kada je od nje odijeljena provincija Sv. Kaja, kasnije nazvana Presvetoga Otkupitelja [47]. God. 1712 on je u Mlecima tiskao djelo: *Prima grammaticae institutio pro tyronibus illyricis*. Na zadnje tri stranice (134-136) otisnut je oglas knjiga: «Broj knigh Hrvatschiih gimenovanih od zdola nahodise u butighi Bartula Occhi kgnigara, u Rivi od Harvatou ...» [48]. Kako u predgovoru kaže, pisac je ovo djelo napisao za «bosansku dicu naroda slavnoga i jezika harvatskoga» [49]. Drugo prošireno izdanje ove gramatike fra Toma je izdao u Mlecima g. 1745 [50]. Glavno je djelo fra Tome Babića *Cvit razlika mirisa duhovnoga*, koje je prvi put izišlo u Mlecima 1726 i kasnije više puta pretiskano [51]. U Bosni se mnogo čitalo i narod ga nazvao «Babuša».

U prvoj polovici 18-st. četiri franjevca rođena u Hercegovini svoj materinski jezik nazivlju «hrvatski». To su: fra Bernardin Nagnanović iz Broćna († 1718), fra Marijan Lekušić iz Mostara († 1742), fra Lovro Šitović iz Ljubuškoga († 1729) i fra Bernardin Pavlović iz Stona († 1763).

b) *Fra Bernardin Nagnanović*

On je stupio u franjevački red g. 1700 u Zaostrogu. God. 1715 bio je imenovan učiteljem bogoslovlja u Budimu. Napisao je *Ljetopis*, koji je objelodanio fra J. Jelenić u *Glasniku zemaljskoga muzeja* u Sarajevu g. 1918 i posebno otisnuo g. 1919 [52].

c) *Fra Marijan Lekušić*

On je g. 1720 bio učitelj filozofije u Splitu, a g. 1727 učiteljem moralke na franjevačkom generalnom studiju u Šibeniku. U Mlecima tiskao je *Bogoljubna razmišljena otajstva odkupljenja čovječanskog*, prvo izdanje, koje se izgubilo, nepoznate godine i drugo popravljeno g. 1730 [53].

d) *Fra Lovro Šitović*

Fra Lovro se rodio u Ljubuškom od muslimanskih roditelja. Ime mu je bilo Hasan. U vrijeme bečkoga rata, nakon osvojenja Vrgorca (1690), harambaša Tulnja nazvan Delija, u četovanju zasužnji Hasanova oca, koji zamoli da ga pusti uz otkup, a on će mu dati kao jamca sina, dok otkup ne podmiri. Mladi Hasan uz dječicu Delije Tulnja nauči bukvicu čitati, izgovarati kršćanske molitve i pjevati duhovne pjesme na čast Majke Božje. Hasanov otac pošteno podmiri ugovoreni otkup i svoje dijete odvede kući. Nakon kratkoga vremena Hasan pobježe iz očeve kuće i dođe u kuću Delije Tulnja i kaza mu, da se želi pokrstiti. Delija ga odvede mjesnom župniku franjevcu, koji ga posla gvardijanu samostana u Zaostrogu. Taj mladića pouči i krsti. Videći u njemu veliku oštroumnost i želju za naukom s drugim pripravnicima posla ga u samostan Našice u Slavoniji, gdje stupi u franjevački red i dobi ime fra Lovro. Više nauke svršio je u

(47) Jelenić, n. dj 7-11.
(48) N. dj. 10, b. 35.
(49) N. dj. 10; Rogošić, *Književni rad* 413.
(50) Jelenić, n. dj. 10 sl.
(51) N. mj.
(52) Jelenić, *Dva ljetopisa* 155 i dalje.
(53) Kukuljević, *Bibliografija* 85 (979).

Italiji i postao učitelj bogoslovije. Kada se povratio u domovinu, bio je imenovan učiteljem mladih redovnika, za koje je sastavio i g. 1713 tiskao u Mlecima gramatiku latinsko-ilirsku. God. 1717 postao je profesorom bogoslovije na nadbiskupskom sjemeništu u Splitu. Uz profesorsku službu mnogo se bavio propovijedanjem riječi Božje. God. 1723, na molbu starješinstva provincije Bosne srebreničke, Sv. stolica dala je dopust, da može biti biran za sve redovničke službe, osim vrhovnoga starješine reda, unatoč tome, što je bio rođen u drugoj vjeri (54). Umro je u Šibeniku dne 28. veljače 1729 (55).

Fra Lovro Šitović bio je jedan od najsvjesnijih Hrvata svoga vremena. U svojim djelima on govori o Hrvatskom narodu, o hrvatskom jeziku, o hrvatskim glagolima i hrvatskim rijekama. U predgovoru svojoj gramatici latinsko-ilirskoj (Mleci, 1713) uz bok drugih naroda: Francuza, Španjolaca, Talijana, Nijemaca i Mađara, on stavlja i svoj narod Hrvata. Obraćajući se mladeži tadašnje bosanske provincije, koja je potjecala iz Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Slavonije, Bačke i Baranje, on im dovikuje: « Mi Hrvati » (56). Prelazeći preko državnih i pokrajinskih podjela, na koje su tada bile podijeljene hrvatske zemlje, Šitović na cijelom prostoru od Jadrana do Dunava ne vidi nego jedan narod, kojega su članovi « mi Hrvati ».

U spjevu *Pisma od pakla*, koju je Šitović « na hrvatski jezik » skitio, on pjeva (57):

U Makarskoj premda je pisana
Vazdi želim da bude pivana,
Razumi se, onizim pukom,
Ki govore hrvatskim jezikom.

(54) Jelenić, *Spomenici Bos. Srebr.* 16 sl.
(55) *Liber archivalis u Makarskoj* 36; Zlatović 219 sl.
(56) « Pripogliubglenom sctioczu ... Jurie tebi ocito, da mnozi narodi to iest, Franczezi, Spagnoli, Italianczi, Nimczi, Ungari etc. lascgne nauce grammatiku, nego mi Hrvati ... istomacili declinatione imenah i conju(g)atione verbah hrvatski ... », *Grammatica* I.
(57) « *Pisma od pakla* ... u hrvatski jezik i pivanje složi. U Mletcih pri Bartolu Occhi 1727 », Kukuljević, n. dj. 86 (990).

Šitovićeva gramatika latinsko-ilirska prvi put tiskana je u Mlecima g. 1713, drugi put 1742, a treći put 1781 (58). Ona se, dakle, dugo upotrebljavala – skoro jedno stoljeće – u školama provincije Bosne srebreničke i učila je bosansku mladež, uz latinski jezik, poznavati i ljubiti hrvatski jezik i Hrvatski narod.

e) *Fra Bernardin Pavlović*

Kada govorimo o franjevcima rodom iz Hercegovine, koji svoj materinski jezik nazivlju hrvatskim, i prema tome sebe i svoj narod u Hercegovini smatraju Hrvatima, treba spomenuti i fra Bernardina Pavlovića. On se rodio u Stonu, u glavnom gradu srednjovjekovnoga Zahumlja, kako se tada zvala današnja Hercegovina. Starina Pavlovića je u Veloj Međi u Popovu polju, u jugoistočnoj Hercegovini (59). Fra Bernardin Pavlović je priredio i tiskao *Pripravljanje za dostojno reči sv. misu* itd. « u hrvatski jezik pomljivo i virno privedene », u Mlecima 1747 (60). U predgovoru toga djela kaže, da ga je napisao « za naruč i korist nas misnika hàrvatske ruke » (61). Iste godine (1747) Pavlović je tiskao drugo izdanje djela don L. Terzića *Pokriplienje umiručih*, « pomnoženo i popravljeno po ocu P. Fra Bernardinu Pauloviću iz Dubrovačke države, da bolje i upravnie izgovara u harvaski jezik ... za korist naroda Hàrvaskoga. U Mletcih po Bartolu Occhi 1747 ». Daljnja izdanja izašla su g. 1758, 1797 i 1800 (62).

f) *Fra Nikola Lašvanin*

Od franjevačkih pisaca rodom iz Bosne, koji su u 18-st. naglašavali svoju hrvatsku narodnu pripadnost,

(58) Zlatović, n. dj. 374; Kukuljević, n. dj. 86 (991), krivo stavlja prvo izdanje u g. 1742.
(59) « I ja Ivan [Pavlović] s Vele Mečie ... », predstavka narodne skupštine od 19. siječnja 1604, AFHerc 49 (38).
(60) Kukuljević, n. dj 123 (1426).
(61) Pavlović, *Pripravljanje* 3; *Riečnik* III 715.
(62) Ljubić, *Ogledalo* II 452; Kukuljević, n. dj. 123 (1427).

posebno valja istaći fra Nikolu Lašvanina († 1750), pisca najopsežnijega i najboljega bosanskog ljetopisa. U svom *Ljetopisu* Lašvanin potanko opisuje dolazak Hrvata na jug i njihovu povijest za narodnih vladara i na toj narodnoj osnovi gradi i razvija povijest Bosne. On izričito naglašuje, da su Hrvati kod svoga dolaska – po njemu g. 640 – naselili sve zemlje od Jadrana do Dunava, u koje on uključuje i Bosnu. Od toga doba pa sve do « današnjega dneva », tj. do doba, kada je Lašvanin pisao svoj *Ljetopis*, u Bosni su živjeli Hrvati i ta se zemlja po njima zvala i bila je Hrvatska. To Lašvanin posebno naglašuje u svom *Ljetopisu* pod g. 640 i 1131. Ta dva mjesta glase ovako:

« 640. Doidoše iz priko Babini(h) Gora Hervati naiparvo u Dalmaciju, i ove sadašnje harvatske i slovinske strane. S mnogim boiem istiravši Avare, ovdi se nastaniše. Prid ovim biaše pet braće: Kluka, Kloben, Kozočeš, Muklo, Harvat i dvie sestre Tuia i Vuga. I od nji Dalmacija, koja je od mora do Dunava dosegla, harvatsko ime prima i zove se do današnjega dneva » ([63]).

« 1131. Stipan ugarski kralj ... Ovi zadobi Ramu u gornjoj Harvatskoj zemlji, koja se sada imenue, i zato svi njegovi namisnici zovu se kralji od Rame, tj. Bosne » ([64]).

Po Lašvaninu se, dakle, Bosna nalazi u gorjoj Hrvatskoj, dotično u zagorskoj ili planinskoj Hrvatskoj, kako to kažu stari hrvatski ljetopis *Kraljevstvo Hrvata* ([65]) i Ritter-Vitezović ([66]).

g) *Fra Bono Benić*

I u spisima uglednoga bosanskog franjevca fra Bone Benića (1709-1785) vidi se, da on hrvatski osjeća i da je svijestan svoje hrvatske narodnosti. U *Zapisniku samostana u Sutjesci* pod g. 1688 on je zabilježio: « Osiek

([63]) Lašvanin 22.
([64]) N. dj. 31.
([65]) Pop Dukljanin (399; 54 sl.).
([66]) Gl. gore b. 37.

grad Turczi ostavishe i nashi ga Hrvati uzeshe » ([67]). U svom izvješću, što ga je izradio u Rimu, 23. veljače 1768, i predao Kongregaciji propagande, između drugoga on piše: « U (bosanskim) samostanima nalaze se škole, u kojima braća, za to određena, besplatno, iz ljubavi Božje, poučavaju svjetovne mladiće narodnjake, počevši od alfabeta » ([68]). U misli Benića tu se radi o djeci domaćega pučanstva u Bosni, koje uz svoje pokrajinsko «bosansko» ima i svoje narodno ime hrvatsko.

h) *Fra Marko Dobretić*

Ovaj kao apostolski vikar u Bosni (1772-1784), pisao je papinskom nunciju u Beč, da obavijesti kraljicu Mariju Tereziju (1740-1780), da su se franjevci i katolici u Bosni molili za habsburški dom od pamtivijeka, dotično od početka turskoga ropstva, kako je to predaja u zemlji, i da od te kuće očekuju svoje oslobođenje od Turaka ([69]). To se činilo u Bosni, jer su izbor habsburških vladara g. 1527 za hrvatske kraljeve smatrali zakonitim i obvezatnim za sve Hrvate, pa i one u Bosni. Tim izborom Habsburgovci su dobili pravo na sve hrvatske zemlje, pa i na Bosnu.

I predstavnici slobodne Hrvatske u 18-st. ističu, da

([67]) *Protocollum Conventus Sutiscae pod g. 1688*, navod kod Jelenić, *Kultura* I 202 b. 1.
([68]) « (In) Conventi poi ci sono le scuole, nelle quali li giovani secolari nazionali, incominciando dall'alfabetto, da' Frati à tal effetto destinati, gratis et amore Dei, s'instruiscono ... », Jelenić, *Spomenici* 167 sl.
([69]) « ... Hocque semper fuit ab immemorabili et ab initio infelicis ac deplorabilis nostrae captivitatis, ita a majoribus nostris accepimus, semper primarias preces offerre pro Augusta Domo Austriaca. In praesenti autem circumstantia, eo vel maxime duplicantur preces et sacrificia pro felici successu sacrae Imperialis Majestatis Josephi suae Majestatis dilectissimi filii ... Quem aspirante Aura Coelesti brevi futuram fore nostrum Patrem, Redemptorem et felicem Dominatorem speramus. Haec sunt quotidiana vota nostra ... », Predstavka ap. vikara u Bosni, fra Marka Dobretića, carici Mariji Tereziji preko bečkoga nuncija. Koncept u arhivu mostarske biskupije u Mostaru, bez nadnevka.

je Bosna Hrvatska zemlja, dotično da je treba osloboditi i ujediniti s matičnom zemljom Hrvatskom, Dalmacijom i Slavonijom. God. 1737, kad se počelo raditi na tome, da se dovrši rat i sklopi mir s Turskom, sastali su se hrvatski slatelji na saboru u Glini pod predsjedanjem hrvatskoga bana Josipa Esterhazy (1733-1741). Na tom saboru donešeno je više zaključaka, od kojih je dvanaesti glasio ovako:

« ... izjavio je preuzvišeni ban, da kao što se razabire iz kazivanja spisatelja, protezale su se nekada međe ove kraljevine do rijeke Vrbasa ... Preuzvišeni gospodin ban obećao je, da će to posvećenom veličanstvu staviti do znanja i ujedno zamoliti, da se spomenutim ugovorom mira protegnu granice ove kraljevine barem dotle, ako ne dalje, to jest, da nam se ovo zemljište privali. Staleži i redovi preporučiše također ovaj posao njegovoj preuzvišenosti (banu) » ([70]).

Da se oslobode i ubuduće zaštite od centralizma i germanizacije, koje je car i kralj Josip II (1780-1790) bio uveo, hrvatski sabor g. 1790 donio je zaključak, da su Hrvati voljni, da s Mađarima zajedno osnuju jednu zajedničku jaku vladu, ali samo dotle, dok Hrvatska ne dobije nazad one svoje zemlje, koje sada drže Turci i Mlečani. Pod tim je sabor razumijevao današnju Bosnu i Dalmaciju do južne granice Dubrovačke republike ([71]). Zajednički sabor u Budimu g. 1791 u članu 58. i 59. taj zaključak hrvatskoga sabora odobrio je i, naglašujući pripravnost zajedničke vlade, istakao kao cilj hrvatske politike: uspostavu cjelokupnoga hrvatskoga državnog prostora s posebnom vladom za Hrvatsku ([72]).

([70]) Član dvanaesti hrvatskoga sabora Dalmacije, Hrvatske i Slavonije u Glini g. 1737. Klaić, *Hrvatski sabori* 301 sl.

([71]) Šišić, *Pregled* 374, b. 7 piše, da je hrvatski sabor g. 1790 mislio samo na bivše hrvatske zemlje do Vrbasa s Jajcem i na zapadnu Hercegovinu do Neretve. Ali u zapisniku sabora nema toga ograničenja. I za Tvrtka I, kada je bosansko kraljevstvo bilo na vrhuncu svoje moći i samostalnosti, granica kraljevstva Dalmacije, Hrvatske i Slavonije dopirala je do razvođa rijeka Ukrine i Usore u Posavini (gl. Mandić, *BiH I* 116 sl.).

([72]) Šišić, n. dj. 374. Gl. Ježić, *Hrv. književnost* 190 sl.

3. - Značenje bosanske franjevačke provincije u povjesti Hrvatskoga naroda, napose onoga u BiH

Značenje franjevačke bosanske vikarije, kasnije provincije, za velik dio Hrvatskoga naroda bilo je za punih 500 godina od presudne vrijednosti. U 14- i 15-st. franjevci bosanske vikarije svojim radom povratili su konačno na katoličku vjeru veliku većinu bogomila u Bosni i okolnim zemljama i time ponovno uspostavili vjersko jedinstvo Hrvata. Kada je Bosna g. 1463 pala u turske ruke i bilo uništeno bosansko kraljevstvo i tadašnje državno uređenje, franjevci su ostali u zemlji kao gotovo jedini čuvari katoličke vjere i hrvatskih narodnih predaja i svijesti. Tijekom vremena, kako je hrvatska država gubila komad zemlje za komadom, bosanska provincija proširivala je svoj rad i preuzimala skoro svu brigu za od Turaka podjarmljene Hrvate. Tada je već nastala ona poslovica:

Kuda Turčin s ćordom,
Tuda fratar s torbom.

1) - *Očuvanje katoličke vjere među velikim dijelom Hrvata*

Glavna zasluga bosanske franjevačke provincije kao crkvene ustanove jest očuvanje katoličke vjere među velikim dijelom Hrvata. Kako su Turci prodirali u Bosnu i druge okolne hrvatske zemlje, hrvatski kler, svjetovni i redovni, bježao je pred njima s jednim dijelom domaćih Hrvata u neosvojene hrvatske krajeve ili pak u druge zapadne zemlje. S preostalim hrvatskim narodom ostajali su u zemlji samo franjevci bosanske provincije s malim brojem neukih popova glagoljaša. Na taj način franjevci su preuzeli na se vjersku brigu u cijeloj današnjoj Bosni, u zapadnoj i srednjoj Hercegovini, u velikom dijelu Dalmacije, u Srijemu i Slavoniji te među hrvatskom diasporom u Vojvodini u Ugarskoj ([1]).

([1]) O radu franjevaca bosanske provincije u BiH i okolnim

Iz početka franjevci su se zaštičivali *Abd-namoni*, sultanskom poveljom medunarodnoga značenja, koju im je Mehmed II Osvajač izdao kod osvojenja Bosne 1463 (2). Ali od sredine prve četvrti 16-st., kada se turska vlast utvrdila u Bosni i postala premoćna nad kršćanskim zapadom, uslijed raznih uzroka, koje smo drugdje spomijali, nastali su teški progoni Hrvata katolika i njihovih dušobrižnika franjevaca. Narod je pritiskivan raznovrsnim i prekomjernim nametima, franjevci pak batinani, zatvarani i mučeni tako, da je ne jedan platio glavom svoju vjernost katoličkoj crkvi i povjerenomu stadu (3). Franjevački izvjestitelj fra Ivan Kr. de Vietri g. 1708 piše: « Nema pedlja zemlje, koji nije natopljen krvlju siromašnih fratara (4).

Da očuvaju Hrvate u katoličkoj vjeri, franjevcima je trebalo boriti se sa dvije velike sile: s jedne strane Turska država, koja je gospodarskim pritiskom tjerala i društvenim prednostima mamila katolike u islam, a s druge strane pravoslavna crkva, koja je, služeći se svojim povlasticama i pomoću državnih vlasti, žilavo radila da katolike podvrgne pod svoju duhovnu vlast (5). Kako je s ove zadnje strane bio težak pritisak, svjedoči nam šibenski kanonik don Tadija Milinić, starinom iz Bosne, koji je u svom povjerljivom izvješću mletačkoj vladi g. 1609 ovako pisao:

« ... i to je najveća muka i progon, što ga katolici u ovim krajevima podnose, i da se tome siromašni fratri sv. Franje ne opiru svake godine s najvećim svojim troškovima, neprilikama i trudom, danas se ne bi nalazio nijedan katolik ne samo u duvanjskoj biskupiji nego ni u čitavoj Bosni » (6).

zemljama gl. Batinić; Jelenić, *Kultura*; Zlatović; Rupčić; Čapkun.

(2) Gl. gore s. 189 sl.

(3) Gore s. 189-268.

(4) « ... non vi è palmo di terra in detti paesi, che non sia stato bagnato col sangue di poveri Frati ... », Izvješće fra Iv. Kr. Vietri g. 1708, *Starine* 17, 87.

(5) Gl. dolje s. 531-584.

(6) « ... et questo è il maggior trauaglio et persecutione, che

God. 1768 fra Bono Benić, provincijal Bosne srebrničke, ovako je izvijestio Zbor za rašireno vjere u Rimu:

« Mi smo u Bosni medu dvije vatre, koje uvijek gore: s jedne strane Turci, a s druge Grci pravoslavci; prvi govore: 'Da nema fratara u našoj državi, sav bi ovaj narod bio muhamedanski'; drugi pak kažu: 'Da ovdje nema fratara, sav bi ovaj narod, koji je danas latinski (katoličke vjere), bio grčki (pravoslavne vjere)' » (7).

Istina, u ovoj teškoj i nejednakoj borbi, katolici u Bosni i Hercegovini imali su silno velikih gubitaka. Od 40 franjevačkih samostana bosanske vikarije, nekoliko stotina župa i preko pola milijuna katolika, koji su živjeli na području današnje Bosne i Hercegovine prije provale Turaka, na početku druge polovine 17-st. nije postojalo nego samo sedam samostana, i to svi preko glave zaduženi. Od nekoliko stotina crkava sačuvala se – osim samostanskih – samo mala crkvica u Podmilačju kod Jajca (8). Broj katolika, iako su se godišnje naravnim prirastom množili preko 2%, bio je spao na nekih 130.000 duša. Iza bečkih ratova (1683-1699), kada su domaći Hrvati izgubili nadu u oslobođenje BiH, velikom većinom iselili su se u slobodne krajeve. I imućni trgovci po gradovima Bosne također su se iselili ili im je imanje u ratu propalo. U zemlji pak ostalo je samo oko 25.000 katolika, siromašnih seljaka, turskih kmetova, rasutih većinom po brdskim i slabo pristupačnim krajevima. S ovima su ostali franjevci. Ali ni uz herojske napore nijesu mogli održati nego samo tri samostana: u Fojnici, Sutjesci

ha la fede catolica in queste parti, alla quale se li poveri frati di san Francesco non si opponessero ogni anno con gravissimo lor danno, travaglio et fatica, non si trovarebbe hora un catolico non solamente nel vescovato di Dalma ma anco in tutta la Bosna », AFHerc 55.

(7) « Onde noi nella Bosna siamo fra due fuochi, quali sempre ardono: d'una parte ci sono li Turchi, e dall'altra li Greci; li primi dicono: Se i Frati non ci fossero nel nostro Regno tutta questa Gente sarebbe Maomettana, li secondi poi dicono: Se li Frati non vi fossero tutta questa Gente ch'è adesso Latina, sarebbe Greca », Jelenić, *Spomenici Bos. Srebr.* 174.

(8) Gl. gore s. 106.

i Kreševu, oko kojih su reorganizirali duhovnu pastvu vjernih katolika u 12 župa (9). I u predašnjim vremenima, posebno pak od sada, fratar je bio Hrvatskom narodu u Bosni i Hercegovini u svakoj potrebi i prilici i duhovni pastir, i učitelj, i savjetnik i zaštitnik. Više od 200 godina župnici u BiH nijesu imali ni župskih kuća ni crkava, osim onih samostanskih, nego su išli od sela do sela, od jedne do druge katoličke kuće, tješeći i poučavajući vjerni narod, dijeleći mu vjerska otajstva. Već dvadesetih godina 17-st., u duhovnoj pastvi izvan samostana, fratri su zamijenili redovničko odijelo sa svjetovnim, narodnim, da se lakše zaklanjaju po seljačkim kućama i manje budu upadni. Strancima i inovjercima, medu kojima su se morali kretati i živjeti, katolici su ih predstavljali kao svoje « ujake » (10).

I upravo ovaj trajni i tijesni doticaj franjevaca s narodom bio je uzrokom, da su katolici u BiH bili vjerski dobro poučeni i čudoredno uzorno živjeli. To je pak narodnu životnu snagu štitilo netaknutom, pa su se Hrvati katolici naravnim načinom brzo množili i nadoknadivali pretrpljene gubitke. Na taj način Hrvati katolici u BiH od 250.000 katolika, koliko ih je bilo u zemlju g. 1725, porasli su do g. 1768 na 63.000, g. 1879 na 209.391, g. 1910 na 434.061, da već g. 1939 uoči drugoga svjetskoga rata dosegnu broj od 644.614 (11).

Da bosanski franjevci uza sve progone i raznovrsne poteškoće nijesu klonuli duhom i ostavili zemlju, ima se pripisati njihovoj upravo herojskoj ljubavi prema katoličkoj vjeri i svom Hrvatskom narodu, njihovoj zamjernoj odanosti prema majci provinciji i rodnom samostanu te poslovičnoj bosanskoj upornosti. Zato je isusovac Danijel Farlati u svom velikom djelu *Illyricum sacrum* g. 1751, s pravom napisao – a to vrijedi i za kasnija vremena do g. 1881:

« Što je god u Bosni ostalo od kršćanskoga imena i

(9) Gl. Draganović, *Katalog* 89-126; Jelenić, *Kultura* I 156-82.
(10) Gl. gore b. 1.
(11) Gl. gore s. 219 sl.; Mandić, *Chroati catholici* 221; Draganović, *Croatian Lands* 309 sl.; Isti, *Opći šetatizam* 554.

vjere, to se sve ima pripisati neumornoj pažnji, trajnoj brizi i apostolskom radu male braće sv. Franje od opservancije, koji su u Bosni služenja » (12).

Svojim žrtvama i radom u očuvanju katoličke vjere franjevci su u BiH sačuvali i narodno onaj dio Hrvata, koji i danas, u najistočnijem i najizloženijem dijelu hrvatskih zemalja, neustrašivo ispovijeda svoje hrvatsko ime.

2) - *Podržavanje hrvatskoga zajedništva i hrvatske narodne svijesti*

Druga je velika zasluga bosanske franjevačke provincije, da je u najtežim vremenima medu Hrvatima podržavala svijest zajedništva i pripadnosti jednom te istom Hrvatskom narodu. Kada je nedaćom vremena hrvatski narodni prostor bio rastrgan i zaposjednut od raznih tudinskih država, ove su nastojale razviti pokrajinska imena i pokrajinsko posebništvo medu odijeljenim Hrvatima, da bi ih tim otudili od Hrvata u matičnoj Hrvatskoj, koja je bila spala na same « ostatke ostataka negda slavnoga kraljevstva hrvatskoga ». Turci u Bosni i Hercegovini, Mlečani u Dalmaciji, Madžari u Slavoniji i medu Hrvatima u Vojvodini, Austrijanci pak u vojničkim krajinama.

Da se u dugim stoljećima stranoga gospodstva Hrvati u otcijepljenim krajevima nijesu odnarodili i da medu njima nije prevladao duh pokrajinstva nad svješću hrvatskoga narodnoga jedinstva, najveća je zasluga bosanske franjevačke provincije. Ona se prostirala od Jadrana do Budima i od Drine do Trsata. Svojom crkvenom organizacijom ona je jedina tijekom više stoljeća povezivala u jedno rastrgana uda hrvatskoga narodnoga tijela. Sastavom svoga članstva i svojim radom ona je u narodu podržavala svijest, da Bošnjaci, Dalmatinci, Slavonci i Hr-

(12) « Quidquid reliquum est in Bosina christiani nominis ac religionis, id omne attribuendum est indefessae vigilantiae et sollertiae, assiduis curis, et apostolicis laboribus Patrum Minorum S. Francisci, quibus ab observantia cognomen est », Farlati IV 74.

vačani u slobodnoj banovini čine jednu narodnu zajednicu i da pripadaju jednom, starom i nekoć jedinstvenom Narodu Hrvatskome.

Već samim time, da su se u istoj redovničkoj zajednici, bosanskoj provinciji, okupljali članovi iz raznih hrvatskih krajeva i raznih državnih pripadnosti, među franjevačkim članstvom podržavana je svijest, da su svi oni članovi jednoga te istoga naroda i da sve pučanstvo u raznim krajevima, iz kojega su oni potjecali, pripada istom narodu Hrvata. Ta je narodna svijest razvijana najprije u domaćim samostanskim školama, kada se sve svećeničke pripravnike, iz raznih državnih pripadnosti, učilo, da su oni svi « mi Hrvati », kako je fra Lovro Šitović iz Ljubuškoga pisao u ondašnjem franjevačkom školskom udžbeniku, u latinsko-ilirskoj gramatici g. 1713 [13]. Ta je svijest pojačavana, kada bi mladi franjevci išli na više škole u inozemstvo i tu dolazili u dodir sa življem drugih naroda i jezika. Svijest zajedničke pripadnosti Hrvatskom narodu članovi bosanske provincije prenosili su u široke narodne slojeve, živući i radeći sada u jednome, a sada u drugome kraju svoje prostrane provincije.

Kada su se franjevci bosanske provincije iza bečkih ratova (1683-1699), prateći iseljene Bošnjake i Hercegovce, rasijali na sjeveru po zemljama, u kojima su živjeli katolici Madžari, Nijemci i Slovenci, a na jugu u gradovima mletačke Dalmacije došli u dodir s Talijanima, bosanska provincija pobrinula se, da se u njezinu krilu očuva čistoća hrvatskoga članstva. Zbog toga je na provincijalnom zboru u Baču dne 24. studenoga 1700 zaključeno, « da nijedan samostanski starješina, župnik ili bilo koji drugi, ne prima mladiće drugih narodnosti, s nadom da će postati redovnici, niti mladiće vlastitoga naroda bez znanja provincijalnoga starješine » [14]. Ta je zabrana, samo drugim riječima, ponovljena na glavnoj trogodišnjoj

(13) Gl. gore s. 386.

(14) « ... nullus superior localis, vel Parochus aut alius quicumque sit recipiat Juvenes aliarum nationum cum futura spe religionis, nec alio(s) ex natione propria sine scitu superioris Provincialis », Jelenić, *Spomenici* 5.

skupštini provincije dne 16. kolovoza 1705 u Našicama [15]. Na provincijalnom zboru 4. lipnja 1716, također u Našicama, zaključeno je poimenice, da se u provinciju ne smije primiti nijedan Talijan; ako je pak koji bio već primljen, njegovo se zavjetovanje, ako ga je učinio, proglašuje nevaljalim [16].

3) - *Doprinos stvaranju hrvatskoga književnog jezika*

Treća velika zasluga franjevaca bosanske provincije bila je ta, da su utrli put i pridonijeli znatan doprinos stvaranju jedinstvenoga književnog jezika kod Hrvata u štokavskom narječju. U srednjem vijeku svi hrvatski krajevi od Neretve do Trsata i od Jadranskoga mora do Kapele govorili su čakavski. Od Kapele do Blatnoga jezera i od Srijema do Slovenije govorili su kajkavski. I najstarija hrvatska književnost, napose ona vezana uz glagoljsko bogoslužje, bila je pisana čakavskim narječjem. Međutim, u primorskim i sjevernim krajevima, pod utjecajem stranih čimbenika i kulturâ, latinski jezik u javnom životu potiskivao je hrvatski govor. Jedino su se Bosna i Zahumlje tome otimali. U ovim oblastima: i vladari i plemstvo i crkva bosanskih krstjana pisali su čistim narodnim jezikom, štokavskim narječjem ikavskoga govora. Od četrdesetih godina 14-st. i franjevci bosanske vikarije pridružuju se tome radu, – zadržavši samo glavne liturgijske čine na latinskome –, i nastavljaju ga, kada je padom Bosne nestalo i bosanskih narodnih vladara, velmoža i crkve bosanskih krstjana. Za pouku vjernoga katoličkog naroda bosanski franjevci pišu i tiskaju knjige na čistom narodnom jeziku, štokavskim narječjem, a ikavskim i ijekavskim govorom. Preko pisanih djela bosanskih franjevaca otvoreni i napredni duhovi čakavskoga i kaj-

(15) N. dj. 6.

(16) « ... Si quis autem suprafatis prohibitionibus ausu temerario contrarie praesumserit eosdem Italos recipiendo ... Italorumque memoratorum, et receptio, et professio si ad illam deveniretur, nunc pro tunc, praesenti Decreto invalidatur », n. dj. 12.

kavskoga narječja upoznali su, da je bosanski štokavski govor savršeniji od drugih narječja, kojima su govorili Hrvati. Tako isusovac Bartol Kašić (1575-1650), čakavac s otoka Paga, po djelima bosanskih franjevaca upoznao je ljepotu bosanske štokavštine i proglasio je najljepšim krvatskim narječjem i na nju prevodio razne knjige Svetoga pisma [17]. I Jakov Mikalja (1600-1650), isusovac, koji je izdao prvi hrvatsko-latinsko-talijanski rječnik, zastupao je mišljenje, da je « bosanski jezik » najljepši od svih hrvatskih narječja [18]. Zadarski nadbiskup O. Garzadoro 14. svibnja 1627 piše prefektu Propagande, da « u Bosni cvate jezik » hrvatski [19]. O ljepoti bosanskoga govora još g. 1601 pisao je Mavro Orbini: « Bošnjaci među svim plemenima hrvatskoga jezika imaju najčišći i najljepši govor; oni se, dapače, hvale, da oni jedini danas čuvaju čistoću hrvatskoga jezika » [20]. Od ovoga doba prevladava među Hrvatima mišljenje, da je bosanski govor, kojim govore i pišu bosanski franjevci, najsavršeniji hrvatski jezik. Zato je učeni slavonski franjevac, fra Matija Petar Katančić, koji je prvi preveo na hrvatski jezik i tiskao cijelo Sveto pismo, staroga i novoga zavjeta, upotrebio štokavsko narječje bosanskoga izgovora [21], koje je hvalio kao najljepše među raznim hrvatskim narječjima i gavorima [22].

Od početka 16- do početka prve četvrti 18-st. bosanski štokavci, bježeći sa svojim pastirima franjevcima ispred Turaka, poplavili su veći dio Dalmacije, napose Zagorje, zatim cijelu Slavoniju, Bačku i južnu Ugarsku. Na taj način, već od početka 18-st., štokavština je postala govorom većine Hrvatskoga naroda.

I na jugu negdašnji bizantsko-romanski grad Raguza,

[17] Kašić, *Psaltir; Pištole i evanjelja*; Kukuljević, *Bibliografija* I 66 (745 i 751). Gl. gore s. 228, b. 76.
[18] Ježić, *Hrv. književnost* 120.
[19] « ... della Bosna doue fiorische la lingua », CS 4 (1934) 168.
[20] « Li Bosnesi ... frà tutti i popoli della lingua Slaua costoro hanno la più tersa, et la più elegante lingua; et si gloriano, ch'essi soli hoggidì mantengono la purità della lingua Slaua », Orbini 377.
[21] *Sveto pismo*; Kukuljević, *Bibliografija* 66 (759 i 760).
[22] Katančić I 3; Prohaska 10.

prilijevom okolnoga hrvatskog življa iz srednjovjekovne Duklje, Travunje i Zahumlja, pod narodnim imenom Dubrovnika, primio je štokavsko narječje ijekavskoga govora. Od konca 15-st. tu se stvara zamjerna hrvatska književnost, pisana hercegovačkom ijekavicom. I zato, kada se tridesetih godina prošlog stoljeća, za hrvatskog narodnoga preporoda, radilo, da se konačno nađe zajednički književni jezik Hrvata, ništa nije bilo naravnije, nego da se za to uzme štokavsko narječje, kojim su tada franjevci već bili stvorili zamjernu hrvatsku književnost. Budući da su pokretači hrvatskoga narodnog preporoda, Ljudevit Gaj, Janko Drašković, Stanko Vraz i drugi, bili odreda kajkavci, oni su štokavsko narječje počeli učiti iz pjesmarice fra Andrije Kačića (1704-1760) [23], koji je bio odgojen u franjevačkom redu u bosanskoj provinciji i svoje pjesme pjevao u narodnom duhu, služeći se bosanskohercegovačkom štokavštinom.

4) - *Očuvanje hrvatske dijaspore*

Na koncu valja također upisati u posebnu zaslugu franjevcima bosanske provincije, što su za turskih vremena pratili u izbjeglištvo hercegovačke, dalmatinske i bosanske Hrvate i svojim duhovnim radom među njima čuvali čisti hrvatski jezik, hrvatske uspomene i svijest. To napose valja naglasiti za bunjevce i šokce u Vojvodini te za « bosanske Hrvate » u zapadnoj Ugarskoj, koji su kasnije bili prozvani « vodenim Hrvatima ».

[23] Vodnik I 338 sl. 364 sl.; Matić.

B. - Narodno držanje Hrvata muslimana u tursko doba

Opće napomene

Hrvati muslimani, koji su prešli na islam s bogomilske ili pak katoličke vjere, sve do bečkih ratova (1683-1699) živjeli su u tijesnoj vezi s Hrvatima katolicima BiH. U istom mjestu i od istoga roda jedne obitelji bile su katoličke a druge islamske; dapače, u nekim istim obiteljima roditelji su bili katolici, a sinovi muslimani, ili muž musliman, a žena katolikinja (1). Većina muslimana u BiH prihvatila je islam silom prilika, samo vanjskim načinom (poturi) (2). Ali i oni, koji su islam potpuno prigrlili, po zakonu ustrajnosti u starim navikama i uslijed dnevnoga saobraćaja sa starom katoličkom rodbinom, sačuvali su svoju narodnu svijest i sve glavne hrvatske osobine, koje nijesu bile u suprotnosti s novom islamskom vjerom. Na prvom mjestu tadašnji muslimani u BiH bili su potpuno svijesni, da su im domaći Hrvati katolici jednokrvna braća te da i jedni i drugi pripadaju istom, Hrvatskom narodu, koji živi u okolnim hrvatskim zemljama. Nadalje, bosansko-hercegovački Hrvati muslimani sačuvali su svoj stari hrvatski jezik ikavskoga govora s jakim primjesama čakavskoga narječja; upotrebljavali su nadalje posebno hrvatsko pismo, zvano bosančica, pa hrvatski način brojenja godina i nazive mjeseci; zadržali su mnoge stare hrvatske narodne običaje u obiteljskom i društvenom životu te starinsko narodno vjerovanje, odnosno sujevjerje o vilama, vješticama i vukodlacima (3).

Hrvatska narodna svijest bosansko- hercegovačkih muslimana osobito je dolazila do izražaja, kada bi oni izvan Bosne došli u dodir s pripadnicima drugoga narodnog porijekla. U Carigradu bosanski janjičari svoj jezik nazivali su hrvatskim; tim su ujedno ispovijedali, da su hrvatskoga roda i da pripadaju Hrvatskom narodu. Pa i oni, koji bi doprli do najviših državnih položaja u turskom carstvu, do velikoga vezira, mnogi su se s ponosom nazivali Hrvatima i pod tim nazivom bilježe ih stari turskih izvori.

U isticanju i izričitom naglašavanju hrvatskoga imena kod bosanskih muslimana nastaje nagla i jaka promjena koncem 17-stoljeća. Za bečkih ratova velika većina bosanskih Hrvata katolika iselila je u slobodne hrvatske krajeve ili pak u druge kršćanske zemlje u Evropi. Na njihovo pak mjesto dolaze muslimani Hrvati iz okolnih hrvatskih pokrajina (4). I zarazne bolesti, česte kuge, ospice i druge prelazne bolesti i pošasti bile su uzrokom, da se islamsko i katoličko pučanstvo premještalo i selilo iz jednoga u drugi kraj BiH. Tim je, naravno, slabila i bljedjela stara krvna, rodbinska veza i ujedno ona stara očevidnost i znanje o jednorodnosti bosansko-hercegovačkih muslimana i katolika. A što je još glavnije, iza bečkih ratova Bosna se zatvara u se i postaje jaka tvrđava islamstva. Hrvati muslimani iz okolnih hrvatskih zemalja, kako smo već rekli, povlače se u Bosnu i tu, zajedno s domaćim Hrvatima muslimanima, bore se da obrane svoju islamsku vjeroispovijest. Borbu vode s jedne strane Hrvati katolici iz slobodne Hrvatske, koji navaljuju, da osvoje Bosnu i ujedine je s ostalim hrvatskim zemljama; s druge strane bosansko-hercegovački Hrvati muslimani, koji brane Bosnu, da u njoj mogu živjeti po svojoj islamskoj vjeri. Turske državne snage bore se i ginu po ugarskim ravnicama i austrijskim gorama, a Bosnu brane domaći muslimani. I ta je borba između Hrvata u slobodnim zemljama i domaćih bosansko-hercegovačkih Hrvata muslimana trajala više od 150 godina, zapravo sve do austro-ugarskoga zaposjednuća Bosne i Hercegovine 1878. Za tih borba, kako je i razumljivo, mjesto bratske i narodne ljubavi, rasplamsalo se međusobno neprijateljstvo, pa bosanski muslimani više ne spominju, da su istoga narodnog porijekla s Hrvatima katolicima, s

(1) Gl. gore s. 234, b. 93-95.
(2) Gl. gore s. 269-296.
(3) Dolje s. 431-436.

(4) Gore s. 297-342.

kojima se bore, da očuvaju Bosnu, u kojoj oni – bosansko-hercegovački muslimani – vide jamstvo i jedinu sigurnost svoje islamske vjere. I turska država, koja u BiH nije imala oslona ni narodnoga ni jezičnog, zatana je počela nastojati, da svoj položaj utvrdi u zemlji istovjetujući islamsku vjeru sa turskom narodnošću. Državni predstavnici i ostali nazivali su islam « turska vjera », a muslimane « Turci ». Međutim i u tom ledenom razdoblju bosansko-hercegovački muslimani čuvaju svoj hrvatski ikavski govor i svoje stare hrvatske običaje; pišu hrvatskom ćirilicom (bosančicom) i Bosnu brane čak i od Carigrada, kada misle, da taj dira u ono, što je njima staro i sveto. A kada su b. h. muslimani, poslije zaposjednuća BiH 1878, vidjeli, da nova kršćanska država i Hrvati katolici nijesu neprijatelji islama i da ne teže da im otmu njihovu islamsku vjeru, nastala je promjena među njima i u narodnom izražaju. Tako, nakon zaposjednuća BiH, muslimani u BiH ubrzo počnu opet povno naglašavati svoje hrvatsko narodno ime, najprije školovani ljudi, a onda i oni iz širokih narodnih slojeva. Hrvatska svijest i jedinstvo Hrvata katolika i muslimana osobito su došli do ozražaja za bosanskoga sabora g. 1910-1914 i onda za prvoga (1914-1918) i drugoga svjetskoga rata (1939-1945).

Nakon ovih općih napomena razmotrimo slijedeće činjenice, koje nam govore o hrvatskom narodnom držanju bosansko-hercegovačkih muslimana.

1. - Veliki veziri Hrvati

Turska država nastala je od jednoga malobrojnoga turskog plemena, koje je u 13-st. doselilo iz Turkestana u Malu Aziju (1). To malo pleme razvilo se u veliku svjetsku velevlast samo time, što je držalo otvorena vrata za sve državne službe, pa i one najviše, svim svojim državljanima islamske vjere. U tim vremenima u Turskoj se nije gledalo, kakva je tko roda i kojega je narodnoga porijekla, nego jedino, da je musliman sposoban i voljan raditi za državu. I nadareni zarobljeni mladići imali su pristup u škole i u sve državne službe. Na taj način tursku su državu izgradivali i za nju radili sposobni ljudi iz najrazličitijih naroda, iz same Turske i okolnih zemalja. U tom poslu napose su se isticali muslimani Hrvati iz Bosne i drugih hrvatskih zemalja. Od sredine 15- pa do sredine 17-st., kada se Turska izgradivala u svjetsku velevlast, Hrvati muslimani, svojim umnim sposobnostima i hrabrošću, zauzimali su brojne državne položaje i službe kao upravni, sudski i računovodski činovnici; kao zapovjednici turskih tvrđava, sandžaci raznih oblasti, beglerbezi velikih državnih pokrajina, vojskovode pojedinih vojničkih odjeljenja pa i cijele turske vojske. Mnogi od njih bili su i u vrhovnom državnom vijeću i upravi u Carigradu. Dvadeset i četiri Hrvata, većinom iz Bosne, kao veliki veziri, upravljali su prostranim turskim carstvom, dok se ono uspinjalo do vrhunca svoje moći i slave. Između uglednih muslimana Hrvata 23 su stupili i u rodbinske veze s turskom vladarskom kućom, kojima su sultani dali svoje sestre ili kćeri za žene.

1) - *Mahmud-paša Hrvat, Veli (Sveti)*

Prvi veliki vezir Hrvat bio je Mahmud-paša Veli. Kao dijete zapao je u tursko ropstvo. A kada se saznalo, da potječe od odličnoga roda, primljen je na carski dvor

(1) Gl. gore s. 175, b. 6.

i tu bio pomno odgajan zajedno sa budućim sultanom Mehmedom II. Ovaj ga je, čim se popeo na prijestolje g. 1351, imenovao beglerbegom Rumelije, kako se nazivala tadašnja evropska Turska. Već g. 1453 Mehmed II imenovao je Mahmuda velikim vezirom, i od tada pa do g. 1467 on je vodio tursko carstvo i najtješnje surađivao sa sultanom. Između drugoga, veliki vezir Mahmud-paša organizirao je i izveo osvojenje Bosne (2).

Prema Safvet-begu Bašagiću, dobrom poznavaocu turske literature, svi turski povjesničari, stariji i noviji, tvrde, da je Mahmud-paša bio Hrvat (3). Međutim, bizantski pisac L. Halkokondiles piše, da je Mahmud-pašin otac bio Grk, a majka Tribalka (4), kako on često naziva Srbe. K. Jireček doveo ga je u vezu s bizantskom porodicom Anđela Filantropena u Tesaliji (5), što se ne može izvesti iz Halkokondilesa. Suvremeni dubrovački izvori Mahmud-pašu nazivlju Anđelović i Bogojević, što ne govori o grčkom nego o hrvatskom porijeklu Mahmud-paše.

Hrvatska obitelj Bogojević poznata je i po Davud-paši Bogojeviću, carskom zetu, koji je g. 1493 došao na carski dvor. Hammer tvrdi, da je taj potjecao iz Dalmacije (6), a S. Bašagić piše, da je « naše gore list », tj. iz Bosne (7). Davud-pašin sin Mustafa bio je pak hercegovački sandžak g. 1517/18 (8).

2) - *Ahmed-paša Hercegović* (*1456-1516*)

Najmladi sin hercega Stjepana, gospodara Hercegovine, zvao se Stjepan. Zadnji put se spominje kao kršćanin g. 1473, kada mu je bilo 17 godina. Zbog očeve ostavštine zavadio se s bratom Vlatkom i otišao na turski dvor u Carigrad, odakle se već 24. rujna 1474 javlja kao

(2) O životu Huhamed-paše Hrvata vidi Bašagić, *Znameniti Hrvati* 40; *The Encyclopaedia of Islam* III 136.
(3) Bašagić, n. dj. 40.
(4) Chalcocondyles 436.
(5) Jireček - Radonić II 168 sl.
(6) Hammer II 342 i 615.
(7) Bašagić, n. dj. 16.
(8) Truhelka, *Tursko-slovjenski* 450 sl.

Ahmed (9). U 25. godini života postao je beglerbeg Anadola, kako se zvao maloazijski dio Turske carevine. Sultan Bajazid II dao mu je svoju kćer za ženu. U četiri navrata bio je sedam godina veliki vezir. Uvijek je volio svoju rodnu zemlju i bio je velik prijatelj Dubrovčana. Od sultana je dobio dopuštenje, da mjesto Dilmaber, na ulazu u Marmarsko more, s azijske strane, nazove « Hercegovina », gdje je podigao veliku zadužbinu i bio pokopan g. 1516 (10).

3) - *Sinan-paša Borovinić*

Sinan-paša bio je potomak Tvrtka Borovinića, bližega rodaka i vlastelina bosanskoga vojvode Radosava Pavlovića. Knez Tvrtko, sa svojim bratom Ostojom, potpisuje se na poveljama Radosava Pavlovića g. 1423 i 1432 (11). U prvoj povelji Radosav Pavlović naziva kneza Ostoju Borovinića « brat moi », što znači bližnjega rodaka iste porodice Pavlovića. Prema tome Borovinići su bili mladi ogranak vojvodske obitelji Pavlovića. Tvrtko Borovinić bio je oženjen Katarinom, kćeri Balše, sina i baštinika velikoga bosanskog vojvode Hrvoja Hrvatinića (12). U povelji bosanskoga kralja Tvrtka II od 26. siječnja 1436, kojom uzimlje u zaštitu bosanske franjevce, Tvrtko Borovinić nazivlje se « palatin našega bosanskoga kraljevstva » (13). To nam govori, da je on tada vršio najveću dvorsku službu na kraljevskom dvoru. Po ovoj staroj bosanskoj obitelji nazvalo se i selo Borovinići kod Foče, koje se i danas tako zove (14).

Sinan-paša bio je odgojen na dvoru sultana Bajazida II (1481-1512). God. 1496 imenovan je sandžakom

(9) Truhelka, n. dj. 41; StPov I/2, 252 (840).
(10) Thallóczy, *Studien* 174; Bašagić, n. dj. 6.
(11) StPov I/1, 591 i 624 sl.
(12) Truhelka, n. dj. 444-446.
(13) « (Praesentibus) Tuertkone Borovinich, palatino regni nostri Bosnae », AB 151 (756).
(14) Ev. Čelebija II 246 b. 51

u Bosni. Od g. 1503 do 1506 bio je hercegovački sandžak, a g. 1513 opet pak bosanski. Početkom 1514 bio je beglerbeg Anadola. Kada se sultan Selim I (1512-1520) spremao na vojnu u Egipat, mjesto staroga Ahmed-paše Hercegovića, na 23. kolovoza 1514 imenovao je Sinan-pašu velikim vezirom (15). A kada je ovaj poginuo pri osvajanju Kaira na 22. siječnja 1517, sultan Selim bolno je uskliknuo: « Egipat osvojih, Sinana izgubih! Zar se sa Sinanom može isporediti jedna pokrajina?! » (16).

Tursko djelo *Hadikatul-vuzera* (*Životopisi velikih vezira*) tvrdi, da je Sinan-paša bio Hrvat (17). Pa on, kao potomak stare bosanske hrvatske obitelji Pavlović-Borovinića i unuk Katarine Hrvatinić, i nije drugo mogao biti.

4) - *Rustem-paša Hrvat*

Poznat je kao jedan od najznamenitijih turskih velikih vezira. Sultan Sulejman Veličanstveni g. 1543 poklonio mu je svoju jedinicu, Mirimah-sultaniju, za ženu, a već slijedeće godine imenovao ga je velikim vezirom. Tu je službu vršio od g. 1544 do 1553, a po drugi put od 1555 do svoje smrti g. 1561 (18).

I. Kukuljević piše, da je Rustem-paša bio sin Radoja Opukovića iz Mostara (19). Mlečanin pak F. Navagero kaže, da je bio rodom iz jednoga sela blizu Sarajeva (20). Tu je tvrdnju pokušao potkrijepiti Hamdija Kreševljaković. Ali stari turski pisci većinom tvrde, da je Rustem-paša rodom iz Skradina u Dalmaciji, gdje je bio g. 1521 zarobljen zajedno s bratom, budućim Si-

(15) Truhelka, n. dj. 349; Bašagić, n. dj. 68.
(16) Bašagić, n. dj. 68.
(17) WM 4 (1896) 525.
(18) Hammer 834 i 848; Bašagić, n. dj 65.
(19) Kukuljević, *Glavositi Hrvati* 75.
(20) « Sono al presente li quatoro pascià, primo il magnifico Rustan, genero de sua maestà di nazione serviano d'un casale appresso di serraglo di Bosna », Alberi 88 sl.; gl. 98. Mletački poklisar A. Barbarigo g. 1558 kaže, da je Rustem-paša « di nazion schiavona », tj. Hrvat (Alberi, n. dj. III 157).

nan-pašom, od Begtaš-bega, vojvode hercegovačkoga sandžaka Mahmud-bega (21).

Tursko djelo *Životopisi velikih vezira*, kao i drugi stari turski povjesničari, Rustem-pašu zovu Hrvatom (22), a on pak sam svoj jezik « hrvatski » i njim je rado govorio (23). To nam kaže, da se osjećao i priznavao Hrvatom.

Neki govore, da je Rusten-paša bio Albanac (24). Spomenuti F. Navagero piše, da je bio srpske narodnosti (« di nazione serviano »). Ovo pak ne može biti točno. Početkom 16-stoljeća, kada su Rustem-paša i njegov brat Sinan-paša kao mala djeca došli u Carigrad, tada nije bilo etničkih Srba oko Sarajeva, Mostara ili Skradina. Ni pravoslavnih u onim vremenima nije bilo oko Sarajeva, osim maloga broja grčkih, armenskih maloobrtnika i trgovaca u samom gradu, te vlaških martologa u okolici grada. Međutim, od tih gradskih pravoslavnih obitelji i od vojničkih Vlaha u to doba nijesu se uzimali adžemioglani, koji su se u Carigradu odgajali za buduće službenike i vojnike.

5) - *Mehmed-paša Sokolović Visoki*

Najveći i ujedno najzaslužniji turski veliki vezir bio je Mehemed-paša Sokolović, nazvan Visoki. On je po jednima, kao silom oteto kršćansko dijete (adžemi oglan) došao u Carigrad od 9, a po drugima od 11 godina. U 18. godini života svršio je ondašnju tursku najvišu vojničku i diplomatsku školu u Carigradu kao najbolji đak. Nakon nekih dvorskih službi g. 1543 bio je imenovan zapovjednikom cijele turske mornarice i tu je službu, na veliko zadovoljstvo sultana Sulejmana II, vršio 7 godina. God. 1550 imenovan je beglerbegom Rumelije i bio poslan kao vrhovni zapovjednik u Ugarsku. Kada je g. 1552 zauzeo Temišvar, dobio je promaknuće i postao vezirom. God. 1561 Sulejman II dao mu je

(21) Bašagić, n. dj. 14 sl. 65.
(22) N. dj. 65.
(23) Gl. dolje s. 419, b. 16.
(24) Lamb 238.

za ženu Ismihan-sultanu, kćerku svoga sina Selima II. Kada je umro veliki vezir Ali-paša Semiz (Krupni), Bošnjak, na mjesto njega sultan je imenovao Mehmed-pašu koji je odtada, gotovo za punih 15 godina (1565-1579), mudro upravljao turskom carevinom i doveo je do vrhunca njezine moći i slave. Ovomu sposobnom državniku nasilno je prekinuo život neki zanešeni derviš iz Bosne, koji je Sokolovića mučke ubio na 11. listopada 1579 ([25]).

Američki profesor Harold Lamb, koji je pomno proučavao turske izvore u Carigradu, napose dnevnik Sulejmana Veličanstvenoga, zabilježio je u sultanovu životopisu ovu zgodu:

Kada je, naime, Sokolović završio visoku dvorsku školu u Carigradu kao najbolji đak, profesori su zaključili, da mu se za nagradu dadne skupocjeno odijelo. Ali Sokolović je izjavio, da se odriče takve nagrade i ujedno zatražio, mjesto toga, da može posjetiti svoje roditelje. To mu je bilo uskraćeno, jer se mladićima adžemi-oglanima nije dopuštalo, da podržavaju veze sa svojom rodbinom. Kada je sultan Sulejman II čuo za tu želju Mehmeda Sokolovića, kod slijedeće posjete visokoj školi, upitao je mladoga Sokolovića: « Odakle je? » On mu je odgovorio: « Iz Hrvata » (from the Croats) ([26]).

To nam jasno govori, da je Sokolović bio Hrvat i da se u svojoj 18. godini nakon svršetka škole, osjećao i izjavio Hrvatom. Zato ga H. Lamb u svom djelu ubuduće trajno naziva Hrvatom.

Dubrovački plemić Jakov Lukarević (G. Lucari), koji je g. 1570 i 1571, dulje vremena boravio u Carigradu i Drinopolju i ujedno osobno poznavao velikoga vezira Mehmed-pašu Sokolovića, u svojoj *Povijesti Dubrovnika* piše, da veliki vezir potječe iz Dalmacije; da su mu roditelji bili katolici i da je na krštenju imao ime « Bajica » ([27]). Bajica je naziv od milja za ime Blago, kako

([25]) Potanje vidi KUKULJEVIĆ, *Glasoviti Hrvati* 73-97; VUKIĆEVIĆ 1-57; BAŠAGIĆ, *Znameniti Hrvati* 48 sl.; HADŽIJAHIĆ, *Udio* 325-330.

([26]) LAMB, n. dj. 53.

([27]) « Mehmet Sokolovich, nato in Dalmatia del padre christiano ed al battesimo si chiamo Baice », LUCARI 148.

su Hrvati prevodili ime sv. Benedikta. Tim imenom nazivala su se samo katolička djeca, jer pravoslavni nijesu uopće štovali sv. Benedikta, oca zapadnoga redovništva. Svjedočanstvo Lukarevića, uz ono samoga Sokolovoća, posebno je važno, jer je Lukarević suvremenik iz susjednoga Dubrovnika osobno poznavao Mehmed-pašu Sokolovića i zanimao se za njegov rod u djetinjstvu.

I splitski kanonik Petar Vukoslavić, na koncu svoga prijepisa bosanskoga grbovnika iz g. 1690 zabilježio je, da su tadašnji ugledni muslimani Sokolovići iz Bosne bili katolici prije prijelaza na islam ([28]).

Kada Lukarević piše, da se Mehmed-paša Sokolović rodio u Dalmaciji, on očito ne misli na tadašnju mletačku Dalmaciju, nega na onu staru rimsku, koja se na sjeveroistoku protezala do utoka rijeke Drinjače u Drinu niže Zvornika. Kako iz drugih izvora znamo, Mehmed-paša Sokolović rodio se u kotaru Rogatici, zapadno od Višegrada, u selu, koje je kasnije prozvano Sokolovići. U svom rodnom mjestu i okolici Mehmed-paša podigao je više zadužbina, od kojih je najglasovitija višegradski most na Drini.

Medutim, od sredine 16-st. susrećemo također izvore, koji govore, da je obitelj Mehmed-paše Sokolovića bila pravoslavna. U jednom zapisu iz g. 1564 piše, da je pećki patrijarh Makarije bio rođak Mustafi-paši Sokoloviću, rođaku velikoga vezira Mehmed-paše ([29]). Nadalje, Stjepan Gerlach, Nijemac, koji je bio u Carigradu od g. 1573 do 1578, u svom *Dnevniku* u mjesecu rujnu 1574 zabilježio je ovo: « U ovom mjesecu, kada sam ležao bolestan, Mehmed-pašin adelfopais ili bratov sin, postao je arhiepiskop Bugarske. On ima svoju stolicu deset dana od Jedrena, u gradu Ohridu, na granici Epira i Srbije: tu sjedi sandžak-beg, i ima pod sobom 40 i nekoliko episkopija » ([30]).

Za ovoga arhiepiskopa isti Gerlach piše u pismu od 27. studenoga 1575: « Arhiepiskop Bugarske sinovac je

([28]) Gl. gore s. 265, b. 11.

([29]) STOJANOVIĆ, *Stari srp. zapisi* I 200.

([30]) JIREČEK, *Der Grossvizier* 295; VUKIČEVIĆ 146,b. 87.

vrhovnog paše » (31). U svom *Dnevniku* pod 4. travnja 1577 zabilježio je Gerlach ovako: « 4. (travnja) bio sam u patrijaršiji, gdje sam vidio: prvo, arhiepiskopa Ohrida i cijele Bugarske, čovjeka od 40 godina; drugo, metropolita iz Radisa, čovjeka od 40 godina, crne brade; i treće i Mehmed-pašina najbližega prijatelja (rođaka) po krvi » (32).

U ovom navodu Gerlach jasno luči dva sinovca Mehmed-paše Sokolovića: arhiepiskopa sve Bugarske sa sijelom u Ohridu i arhiepiskopa ili patrijarha srpskoga sa sijelom u Peći na Kosovu polju. Za prvoga Gerlach navodi, de je sinovac velikoga vezira Mehmed-paše Sokolovića i da je postao episkop g. 1574, a za drugoga ovdje kaže, da je po krvi najbliži rodak velikom veziru, što znači njegov sinovac. Za ovoga pak ne kaže, kada je imenovan pečkim patrijarhom, ali to je moralo biti svakako poslije smrti patrijarha Makarija, koji je umro oko g. 1573 (33).

Pod 1. ožujka 1577 Gerlach je zabilježio u svom *Dnevniku:* « Danas sam vidio pred našim vratima visokoga, izglednog Bošnjaka, Mehmed-pašina sinovca, koji je tek prije 2-3 mjeseca postao musliman » (34).

Da mognemo razumijeti razne navode suvremenih izvora o vjeri i porijeklu Mehmed-paše Sokolovića i njegove najbliže rodbine, moramo imati pred očima vjerske promjene, koje su nastale među Hrvatima katolicima koncem 15- i tokom 16-st. u BiH, napose pak u istočnoj Bosni, odakle Sokolovići potječu (35). Kako vidimo iz dva fermana sultana Bajazida II iz g. 1488, od kojih je jedan bio upravljen sandžacima i kadijama u bosanskom, hercegovačkom i zvorničkom sandžakatu, a drugi sarajevskom muli, tada su srpski patrijarsi i vladike pravili pritisak na Hrvate katolike u BiH, osobito u istočnim dijelovima Bosne, da ih podvrgnu svojoj vlasti i prevedu na

(31) « Archiepiscopus Bulgariae Bassae supremi nepos est », navodi Ruvarac, *Mehmed Sokolović* 45.
(32) Gerlach 64; Jireček, n. dj. 295; Vukičević 40.
(33) Ruvarac, n. dj. 43-53.
(34) Gerlach 317; Jireček, n. dj. 296.
(35) Gl. dolje, Dio IV, pogl. 22.

pravoslavlje (36). Taj se pritisak nastavio i slijedećih godina, pa su mnogi u tim prilikama počeli prelaziti na islam i pravoslavlje. U Foči i okolici katolici su bili toliko oslabili, da su lijepu fočansku crkvu romanskoga stila poislamljeni Hrvati g. 1506 sebi prisvojili i pretvorili je u islamsku bogomolju pod naslovom careve džamije (37). Prijelaz Hrvata katolika na islam i pravoslavlje pojačan je posebno g. 1516, kada su u bosanskom sandžakatu nastali jaki zakonski progoni Hrvata katolika (38). U to su vrijeme mnoge katoličke obitelji u istočnoj Bosni prešle na pravoslavlje, što pod pritiskom pravoslavnoga klera, što opet dragovoljno, da ostanu i nadalje kršćani. Među tima je morala biti i obitelj i bližnja rodbina budućega velikoga vezira Mehmed-paše Sokolovića.

Iz povjesnih izvora točno se ne zna, kada je roden Mehmed-paša Sokolović. Mletački poslanik Andrija Badoaro, u svom izvješću g. 1573, piše, da se veliki vezir Mehmed-paša Sokolović rodio prije 60 do 70 godina (39), dakle između 1503 i 1513. Kako svjedoči suvremenik J. Lukarević i P. Vukoslavić, a to nam govori i samo katoličko ime Bajica (Blago), kada se Mehmed-paša rodio, njegova je obitelj bila katolička. Ona je morala prijeći na pravoslavlje na početku prvoga progona bosanskohercegovačkih Hrvata katolika od g. 1516 do 1524, i to, kako se čini iz daljnjega razvoja, svojevoljno: samo da mogu ostati kršćanima. Ako se Mehmed-paša rodio poslije g. 1508, što je najvjerojatnije, on je još bio u rodnom kraju, kada mu je obitelj prešla na pravoslavlje. I upravo zbog toga, što mu je obitelj i bližnja rodbina prihvatila pravoslavlje, a kasnije više članova te nadarene obitelji vršilo više službe u srpskoj patrijaršiji, neki su kasniji suvremenici tvrdili, da je tadašnji veliki vezir Mehmed-paša Sokolović Srbin (di nazione serviana) (40). Međutim, Mehmed-paša Sokolović, kako smo već vidjeli,

(36) FR 104 sl. (6 i 7).
(37) Gl. gore s. 108, b. 98.
(38) Gore s. 195-198.
(39) Alberi I 364.
(40) N. dj.

i dalje se priznavao Hrvatom, iako mu je obitelj silom prilika bila prešla na pravoslavlje. Tako isto i školske vlasti u Carigradu, gdje je bio odgojen, u službenim zapisnicima navodile su, da je Mehmed-paša Sokolović rodom « iz Hrvata » (41).

Ljubav prema svojoj rodbini, koju je pokazao u svojoj 18. godini nakon svršenih nauka, Mehmed-paša Sokolović zadržao je cijeli svoj život. On je odgojem postao dobar musliman, ali nikada nije svoju rodbinu silio, da prelaze na islam, nego je volio i pomagao sve unatoč razlici u vjeri. Svoje rodake muslimane Sokolović je promicao na prva mjesta po svoj turskoj državi, a rodake pravoslavce postavljao je na prva crkvena mjesta po južnim slavenskim zemljama, gdje su tada živjeli pravoslavci. Tako je svoga rodaka Mustafu-pašu Sokolovića promicao od jednoga pašaluka do drugoga, od Temišvara u Erzirum, Halep i Sam. Njegova brata Mehmed-pašu imenovao je beglerbegom Mer'aša i Halepa. Ferhad-pašu Sokolovića, sina svoga rodaka Rustem-paše, g. 1566 imenovao je sandžakom u Klisu, odakle ga je g. 1573 premjestio u Bosnu. Ferhadova brata, Derviš-pašu, postavio je za beglerbega u Diari Bakiri. Kurd-bega Sokolovića, sina pak svoga rodaka Husrev-paše, postavio je sandžakom u Nikdi i Safedu. Mehmed-pašu, sina svoga rodaka Mustafe-paše, imenovao je beglerbegom od Mer'aša i kasnije u Halepu. Njegova pak brata Rizvan-pašu Sokolovića imenovao je begom od Gaze, pa namjesnikom od Jemena. Njihova trećega brata Behram-pašu g. 1564 postavio je namjesnikom u Diara Bekiri, a g. 1568 u Jemenu (42).

Kao beglerbeg Rumelije, tj. evropske Turske, Mehmed-paša Sokolović posredovao je kod svoga zemljaka velikoga vezira Rustem-paše Hrvata, da je taj g. 1557 imenovao Makarija, Mehmed-pašina rodaka, a po nekima brata, za srpskoga patrijarha u Peći. Kada je Mehmed-paša sam postao veliki vezir, on je g. 1570 promakao

(41) Lamb, n. dj. 53.

(42) O navedenim rodacima velikoga Mehmed-paše Sokolovića vidi životne podatke kod Bašagić, *Znameniti Hrvati*, pod pojedinim imenom.

svoga bratića Antonija za metropolita u Hercegovini, gdje je tada većina pravoslavnih potjecala od Hrvata katolica, kao i sama Sokolovićeva obitelj i rodbina. God. 1573, kada je umro patrijarh Makarije, paša Sokolović premjestio je Antonija za patrijarha u Peć (43). Kada se ispraznila bugarska arhiepiskopska stolica u Ohridu, veliki vezir Sokolović g. 1574 imenovao je na tu stolica jednoga drugoga svog bratića, kojemu je ime nepoznato (44).

6) - *Drugi Hrvati, veliki veziri*

Sijavuš-paša Hrvat, Murat-paša Hrvat, Dilaver-paša Hrvat.

Tursko djelo *Hadikatul-vuzera* ili *Životopisi velikih vezira* i ovu trojicu posebno naziva Hrvatima.

Sijavuš-paša bio je veliki vezir tri puta od g. 1582 do 1591. Bio je oženjen sa sultanijom Fatimom (45). P. Contarini, mletački poklisar, o njemu g. 1583 ovako izvještćuje iz Carigrada: « Uzvišeni Sijavuš-paša, po narodnosti Hrvat, ima 38 godina, vanredno lijep, čovječan, ljubitelj kršćana, razborit, ljubitelj mira; u upravi nastoji nasljedovati pokojnoga Mehmed-pašu (Sokolovića) » (46).

Murat-paša vršio je službu velikoga vezira u teškim vremenima od g. 1606 do 1611. Bio je vrstan državnik i vojskovođa. Jakom rukom obnovio je oslabljeni red i zakonitost u turskoj državi. Zbog toga turski povjesničari slave ga kao preporoditelja Turske (47).

Dilaver-paša Hrvat bio je beglerbeg u Cipru, a zatim vezir valija u Bagdadu. God. 1620 imenovan je velikim vezirom i sa sultanom Osmanom poveo vojnu na Hotim protiv Poljske. Zbog neuspjeha ove vojne izgubio je glavu u janjičarskoj pobuni u Carigradu g. 1621 (48).

(43) Gl. gore b. 33 sl.

(44) Gore b. 31-34.

(45) Bašagić, n. dj. 68.

(46) « Il magnifico Sciaus bassà di nazion croata ... È al presente di 38 anni, di bellissimo aspetto, umano, amator de' cristiani, desideroso della pace e della quiete, e nel governo cerca di imitar il quondam Mamet bassà ... », Alberi III 238 sl. Gl. 293 sl. 366 sl. 418 sl. itd.

(47) Bašagić, n. dj. 52.

(48) N. dj. 17.

I slijedeći ugledni Hrvati, većinom iz Bosne i Hercegovine, bili su veliki veziri u turskoj carevini: Ishak-paša Gazi 1467-1472 i 1481-1483; Jakub-paša Hadun 1501; Ali-paša Semiz 1560-1564; Ferhad-paša 1591-92; Ibrahim-paša Novoseherlija 1596-1601; Ali-paša Malkoč 1603-1604; Lala Mehmed-paša Sokolović 1604-1606; Derviš Mehmed-paša 1606; Davud-paša Bošnjak 1625-1626; Topal Redžep-paša 1631; Salih-paša Nevesinjac 1645-1647; Ahmed-paša Sari 1651-1652; Sulejman-paša iz Prijepolja 1687; Mehmed-paša Meleć 1791-1794 (*).

7) - *Hrvati, sultanski zetovi*

Zbog zasluga i ugleda svojih roditelja ili pak svojih vlastitih 23 Hrvata, većinom Bošnjaci, stupili su i u obiteljske veze sa vladarskom kućom turskoga carstva na taj način, što su im sultani darovali svoje kćeri ili sestre za žene. Mi ih ovdje samo nižemo po imenu, a životne podatke o njima svatko može vidjeti u vrijednom djelu Šafvet-bega Bašagića: *Znameniti Hrvati muslimani Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini.*

Slijedeći Hrvati muslimani bili su carski zetovi: veliki vezir Ahmed-paša Hercegović, sin hercega Stjepana Vukčića Kosače; veliki vezir Davud-paša Bošnjak; Ferhad-beg, brat kneza Radivoja iz Travunje; Ferhad-paša Šibenčanin; Ibrahim-paša Damad Stočanin; Ismail-paša Hercegovac; Jahja-paša Bošnjak; Jusuf-paša Kodža iz Šujice u Hercegovini; Kara Davud-paša Bogojević; Mahmud-paša Zal; Mahmud-paša Češnederović Maglajac; veliki vezir Mehmed-paša Sokolović Visoki; veliki vezir Mehmed-paša Meleć; Ali-paša Hrvat; Mustafa-paša Jurišević; Osman-paša Sirće; Pertev Mehmed-paša Hrvat; Pijale Mehmed-paša Hrvat; Redžep-paša Ljubinčić; veliki vezir Rustem-paša Hrvat; veliki vezir Sijavuš-paša; veliki vezir Topal Redžep-paša. Mustafa-paša Sokolović, rodak velikoga vezira Mehmed-paše, imao je za ženu Kansu Gavri, kćer zadnjega egipatskog sultana.

(*) N. dj pod pojedinim imenom; Sahinović, *Hrvati*; Isti, *Veliki vezir Jakub-paša.*

2. - Hrvatstvo janjičara u turskoj državi

Janjičarima (1) nazivalo se stalne pješačke čete, koje su Turci stvorili od zarobljenih kršćanskih mladića sredinom 14-st., nakon prijelaza u Evropu. To je bila prva stajaća vojska u Evropi. U početku bilo ih je samo 1000, ali taj se broj s vremenom povećavao, dok nije sredinom 17-st. dosegao 40.000.

Pravni propisi o odgoju i uredbi janjičara potječu iz g. 1402. Tada se odredilo, da se od vremena do vremena kupe neuka, ali zdrava i dobro razvijena djeca (adžemi-oglan) (2) od kršćanskih roditelja po raznim pokrajinama u turskom carstvu, koji će se u posebnoj školi u Carigradu odgajati za janjičare i državne službenike. Odgoj se sastojao od vjerske pouke i vojničke naobrazbe. Stega je među mladićima bila veoma stroga: bili su podvrgnuti strogom dnevnom redu, stalnoj vojničkoj stezi, tjelesnim vojničkim vježbama i vjerskim molitvama. Najnadareniji pak među njima, visokoga stasa, nakon stalnoga niza godina, bili bi prevedeni u carsku baščuodnosno u dvorsku školu, gdje bi, uz vojničku naobrazbu, vršili također i višu upravnu i diplomatsku školu, koja se tada smatrala boljom nego onodobna pravna sveučilišta u Padovi i Parizu. Svršeni đaci ove škole dobivali su razne službe na visokoj porti, kako se zvala vrhovna uprava turskoga carstva, i ujedno po cijeloj državi. Oni pak, koji bi s vremenom postali sandžaci u pojedinim okruzima ili beglerbezi u velikim državnim pokrajinama, bili su istovremeno građanski upravnici i vojskovođe vojske svoga područja.

Janjičarski podmladak, adžemi-oglani, nijesu smjeli podržavati veze sa svojim obiteljima, niti su se smjeli ženiti, kada bi bili prevedeni u janjičare. Njihova jedina ljubav i zanimanje imali su biti: islamska vjera, sultan

(1) Od turske riječi: Yeni çeri = novi vojnik, u značenju nove čete.

(2) Perzijsko-turska riječ: Acemi oglan = neuko, nenaobraženo dijete.

i svijetlo oružje. Sultana su smatrali svojim ocem i u njegovoj blizini većina ih je stalno živjela. Samo manja odjeljenja bila su razmještena po graničnim utvrdama, ali tako, da nijesu smještani u rodni kraj. Za vrijeme bitke stupali bi u sredini vojske i svojom hrabrošću, neustrašivošću i vještinom u oružju najviše su pridonosili pobjedničkim uspjesima turskoga carstva u 15. i 16-st.

Benedikt Kuripečić u svom *Putopisu* g. 1530 tvrdi, da su Turci svake godine uzimali « iz svakog mjesta ili kraja treće, četvrto ili peto dijete ili dječaka. Pri tome biraju najljepše i najokretnije » (3). Talijanski putopisac Marko A. Pigafetta g. 1567 tvrdi, da sultan « svake pete godine, ili kako se njemu svidi, šalje svoje službenike po Grčkoj, Bosni, Hrvatskoj i drugim obližnjim pokrajinama ... da kupe svako peto dijete, ili kako on odredi ... » (4). Koncem 16-st., prema izvještaju bosanskoga biskupa Bačićevića, janjičarski podmladak kupio se u turskoj carevini, napose u bivšem bosanskom kraljevstvu, sada u jednom, sada u drugom kraju, i to tako, da se svaki put uzimalo 300, 500 ili 1000 dječaka od 10 i 12 do 25 godina, ako nijesu bili oženjeni (5). Apostolski vizitator Petar Masarechi g. 1624 piše, da se tada kupilo djecu svake pete ili 10 godine, i to najviše iz Bosne (6).

Hrvate pak počelo se uvrštavati među janjičare odmah poslije prve provale Turaka u BiH g. 1386. Taj početni broj janjičara hrvatskoga porijekla povećao se za slijedećih provala, napose pak nakon provale Turaka u Hrvatsku g. 1415 (7). Poljski ljetopisac Dlugosz tvrdi, da je sultan Mehmed II g. 1463, prigodom pada Bosne, među janjičare uvrstio 30.000 izabranih mladića (8). Iako taj broj mora biti pretjeran, on nam ipak govori o tadašnjem velikom prirastu bosansko-hercegovačkih Hrvata u janjičarskom zboru u Carigradu.

Janjičarski podmladak počeo se u hrvatskim zemljama sakupljati g. 1472. Na 24. rujna spomenute godine pisao je sultan Mehmed II Dubrovčanima, da je naredio hercegovačkom sandžaku Hamza-begu, « da sabere momke vlaške » i naređuje Dubrovčanima, « da ne pustite nekoga Vlaha ili Vlašikia [Vlašića] od ljudi carstva mi preko vaše zemlje u drugu zemlju (9). Tu se radi o sakupljanju janjičara od katoličkih hrvatiziranih Vlaha u Hercegovini, po svoj prilici od onih obitelji, koje se nijesu bile svojevoljno uključile u turske pomoćne čete po « vlaškom zakonu ».

U početku se otimalo dječake samo kršćanskim, i to katoličkim roditeljima, jer je pravoslavne zaštićivao carigradski patrijarh, koji je, nakon pada Carigrada 1453, turska vlast priznao i s njome surađivao. Kada je za vrijeme prvoga progona katolika g. 1516 do 1524 velik broj hrvatskoga svijeta u BiH prešao vanjskim načinom na islam (poturi), turske vlasti počele su uzimati dječake i od ovih napola poislamljenih Hrvata. O tome su se sačuvale sultanske naredbe iz g. 1565, 1573, 1578, i 1589. U tim naredbama stoji, da odabrani mladići moraju biti « od tamošnjih starih mještana », « sinovi potura ... koji ne znaju turski ... (a ne) mladići, koji su se turcizirali » (10).

Već koncem 15-st. Hrvati iz raznih krajeva, napose iz Bosne, činili su većinu janjičarskoga zbora. U trećem

(3) Kuripečić 22.

(4) « ... Perciochè ad ogni cinque anni, o come pare al gran signore, egli suol mandare suoi officiali per Grecia, Bossina, Croatia, et altre prouincie adherrenti suddditte a quello, a decimarle dei fanciulli christiani, togliendone d'ogni cinque uno, o come gli paiono ... » ; Pigafetta 89.

(5) « ... ogni tre o quattro anni, quando da un luogo, et quando da un altro, et quando da tutto il regno di Bosna, tassano li borghi, ville et terre a tanti per luogho a modo loro, et ogni volta ne pigliano li 300, li 500, et li mille giouanetti di dieci o dodeci anni insino alli 25, se non sono maritati ... Ne mai si partono li ministri del Turcho, se non pigliano il numero di loro tassato in tutto ... », izvješće biskupa Baličevića g. 1600, GZM 21 (1909) 74.

(6) « ... il Turco ogni cinq(ue) et dieci anni manda à far scielta dei giouani per il suo imperio conducendoli à Costantinopoli, et dalla Bosna imparticolare si caua gra numero », *Starine* 39 (1938) 45.

(7) Gl. gore s. 174, b. 1-5; s. 297, b. 1-3.

(8) Gore s. 299, b. 15.

(9) Original u Dubr. drž. arhivu. Objelodanio Truhelka, *Turško-slovjenski* 37 sl.

(10) HZ 8 (1955) 220. Gl. gore s. 270-273.

desetljeću 16-st. njihov je broj bio toliki, da Benedikt Kuripečić g. 1530 ovako piše: « Svi su njihovi janičari i najbolji službenici, činovnici i kapetani Bošnjaci. Turci ih smatraju najboljim, najpožrtvovnijim i najvjernijim ljudima, koji vole da se drže pravim Turcima. I doista oni se razlikuju od ostalih Turaka okretnošću i ljepotom svojom. A ljepše se i nose nego Turci »[11].

Kako su se bosanski Hrvati u janjičarskom zboru brojčano povećali i u državnim službama do prvih mjesta uspinjali, tako je rasla i uporaba hrvatskoga jezika među janjičarima i turskim službenicima. Adžemi-oglani, koji su potjecali iz raznih azijskih naroda, za vrijeme svoga školovanja, u dnevnom razgovoru naučili bi hrvatski jezik većine janjičarskoga podmlatka. I već početkom 16-st. uporaba hrvatskoga jezika u vojničkim i državnim krugovima bila je tolika, da su sultani i svoje sinove, buduće turske vladare, obvezivali, da nauče govoriti hrvatski. O sultanu Suljemanu II Veličanstvenome suvremenik L. Bassano, Zadranin, piše sredinom 16-st.:

« Sultani misle, da je dosta da znaju svoj jezik i slovinski, koji on [Sulejman II] mnogo cijeni i razumijeva i kojim se služi zato, što ga mnogi narodi govore »[12].

U to doba na carskom dvoru u Carigradu i među državnim službenicima, osobito vojničkim osobama, uz turski i perzijski, govorilo se i hrvatskim jezikom. Od druge polovice 15- do 18-st. hrvatski jezik, upotrebljavao se dapače i kao drugi diplomatski jezik u saobraćaju turskih državnika sa zapadnim vlastima[13], o čemu svjedoči slijedećih nekoliko primjera:

God. 1530 poslanici Ferdinanda I, ugarsko-hrvatskoga kralja, grof Josip Lamberg i Nikola Jurišić, dobili su nalog u Beču, da pred sultanom govore njemački. Ali, kada su stigli u Carigrad, s turskim predstavnicima nijesu mogli razgovarati njemački, jer u čitavom carskom gradu

[11] Kuripečić 30.
[12] Bassano, u Sansovino III 44 fol. 67 sq.
[13] Ljubić, *Rukoviet* 19-21 42 sl.; Rački, *Dopisivanje*; Cerović, *Nekoliko pisama*; A. Ivić, *Neue curillishe*; Truhelka, *Turkoslovenski*; Isti, *Nekoliko mladih pisama*; StPov I/2, 217-310.

nijesu mogli naći tumača za njemački jezik. Zbog toga je grof Lamberg bio prisiljen da preko svoga tumača, Benedikta Kuripečića, hrvatski razgovara sa sultanom Sulejmanom i velikim vezirom Ibrahim-pašom, dok je Hrvat Jurišić s obojicom izravno govorio hrvatski[14].

I poslanik cara Maksimilijana II (1564-1576), grof Sigismund Herberstein, na carskom dvoru u Carigradu morao se služiti hrvatskim jezikom. Kada je na svečanom primanju poslanik pao na koljena pred sultanom, da mu poljubi ruku, radi slabosti i starosti nije se mogao bez pomoći ustati na noge. U toj neprilici zamoli prisutnoga velikog vezira Rustem-pašu Hrvata na hrvatskom jeziku, da mu priteče u pomoć. Na to mu sam sultan, kada je razumio njegove riječi, dadne ruku i podigne ga na noge[15].

Dne 27. kolovoza 1553 biskup Antun Vrančić i Mađar Franjo Zay, poslanici kralja Ferdinanda I, bili su u Carigradu primljeni u audijenciji od velikoga vezira Rustem-paše, Hrvata. Dok je biskup Vrančić govorio tumaču, šta će reći veziru, Rustem-paša obrati se Zay-u i upita ga: « Znaš li – reče mu – hrvatski? ». – « Znam » – odgovori mu. – « A ovaj tvoj drug? ». – « I on također » – odgovori mu Zay. Veliki vezir radosno se začudi, jer je znao, da je Zay Mađar. I počne s poslanicima razgovarati hrvatski[16].

Zbog pregorova o miru sultan Sulejman II g. 1562 poslao je na njemački državni sabor u Frankfurtu Ibrahim-pašu. Taj je pak njemačkim državnim staležima na javnoj sjednici govorio hrvatskim jezikom[17].

[14] Kukuljević, *Glasoviti Hrvati* 74.
[15] N. dj. 75.
[16] « Igitur quum inter loquendum Verancius loqueretur ad interpretem, quod passae responderi debebat, conversus ad Zay: Tu, inquit, scisne croatice? Scio, respondit. Et is collega tuus? Respondi: Ipse quoque ... miratusque quod tam bene ea lingua loqueretur Zay ... Sed et Verancius itidem cum eum croatice ob quedam severius dicta lenire vellet, dixit ... », Actio Antonii Verancii, Francisci Zay et Johannis Mariae Malvezzi oratorum etc. apud principem turcarum anno 1553, mense Augusto, *Mon. Hung. Hist., Scriptores*, IV. Pars II, vol. 4 (Pest 1858) 66.
[17] Kukuljević, *Glasoviti Hrvati* 75.

Poslanik Marko A. Pigafetta, govoreći o audijencijama g. 1567 kod turskoga beglerbega u Budimu i na carskom dvoru u Carigradu, spominje, da su tada govorili turski i hrvatski. Pri tom Pigafetta napominje: « I u Carigradu je običaj, da govore hrvatski, koji jezik poznaju gotovo svi Turci, a posebno ljudi ratnici » ([18]).

God. 1589 Hodaverdi čauš, poslanik bosanskoga namjesnika Sofi Mehmed-paše, sklopio je sporazum s F. Nani-jem mletačkim providurom Dalmacije, i to je bilo službeno utvrđeno na ovaj način:

« Za to mi, rečeni Hodaverdi čauš, hotismo učiniti viru od toga posla, i dvoje knjige pisati turske, a dvoje harvatske, rukom Ali čehaje, ko je na skali zadarskoj, koji je tome bil poslu skupa u Zadru, na deset dana zilkade miseca [20. IX. 1598] » ([19]).

Bošnjak na turskom dvoru, Mehmed-aga, rodom iz Zvornika, g. 1631 rekao je na Porti dubrovačkim poslanicima: « Ja se ponosim našim jezikom i uživam razgovarati ovim jezikom ». Preporučio im je, da i pred sultanom govore svojim hrvatskim jezikom, što su Dubrovčani uvijek i činili, « jer koji put Veliki Gospodar pita, koji je ovo jezik, kojim [Dubrovački] poslanici govore, a mi odgovaramo: Ono je naš bosanski jezik » ([20]).

U izvještajima dubrovačkih izaslanika u Carigradu često se ističe, da su bosanski muslimani u dalekom Carigradu naglašavali, da su oni istoga jezika sa Dubrovčanima, što je u njihovoj misli značilo: istoga naroda hrvatskoga, kojega su Dubrovčani bili odlična grana.

Poznavanje i uporaba hrvatskoga jezika održala se među janjičarima i vojničkim časnicima sve do bečkih ratova, dokle su, naime, poislamljeni bosanski Hrvati igrali vidnu ulogu u turskom carstvu. Turski putopisac Evlija Čelebija zabilježio je, da se g. 1660 na temišvarskom polju sastala velika turska vojska protiv Erdelja, u kojoj je i on osobno bio prisutan. Kod toga on dva puta navodi, da je budimski beglerbeg Ismail-paša « svojim bošnjačkim dijalektom » hrvatskoga jezika dva puta govorio sa Sejdi-pašom, rodom Čerkezom iz Azije ([21]).

([18]) « ... parlar in croato ... et ciò usassi parimente a Costantinopoli ... in croata lingua parlavano, la quale è familiare à tutti quasi i Turchi, et specialmente a gli huomini di guerra », PIGAFETTA 88 sl.

([19]) *Starine* 10 (1878) 14 sl.

([20]) HNJ II 240.

([21]) Ev. ČELEBIJA II 72 e 77.

3. - Nekoliko muslimanskih svjedočanstva o Hrvatima u BiH za turskih vremena

Znameniti turski povjesničar Mustafa Aali bio je 8 godina u službi bosanskoga namjesnika u Banjoj Luci, od g. 1569-1577, i kao takav dobro je poznavao narod i prilike u Bosni i u susjednoj kršćanskoj Hrvatskoj. U svom djelu *Künhül-ahbar*, poznatom pod imenom *Tarihi-Aali*, dva puta navodi, da su Bošnjaci jedno od hrvatskih plemena. Prema prijevodu Safvet-bega Bašagića Aali izražava se ovako:

« Što se tiče plemena Hrvata, koji se pripisuje riječi Bosni [1], njihov se značaj odrazuje u veseloj naravi; oni su po Bosni poznati i po tekućoj riječi prozvati ... Bez sumnje Bošnjaci, koji se pribrajaju hrvatskom narodu, odlikuju se kao prosti vojnici dobrotom i pobožnošću, kao age i zapovjednici obrazovanošću i vrlinom; ako dođu do časti velikih vezira, u upravi su dobroćudni, ponosni i pravedni, da ih velikaši hvale i odlični umnici slave » [2].

Banjalučki muderiz Muslihudin bin Ali napisao je g. 1609 djelo *Munjetul-talibin ve gunjetur ragabin*, koje se danas čuva u arhivu Akademije u Zagrebu. U predgovoru ovom djelu pisac kaže: « Sva dosadašnja djela i knjige došle su od Arapa i Perzijanaca iz raznih pokrajina [turskoga carstva] i Herata, a ovaj je sastavak nikao u pokrajini Hrvata » [3]. Muslihudin bin Ali tvrdi, dakle, da je Bosna, u kojoj je on napisao svoje djelo, jedna od pokrajina, u kojoj Hrvati žive.

Ugledni bosanski musliman Ibrahim-aga g. 1618-1619 učinio je Dubrovčanima mnogo usluga na carskom dvoru u Carigradu. Jednom prilikom preporučio je velikom veziru njihovu stvar ovako: « ... onaj grad i onaj narod, od koga i ja vučem podrijetlo », dok je mletačkom poslaniku, s kojim su se dubrovački poklisari sporili, kazao: « Hoću da znaš: Dubrovčani su od moje krvi, pa po pravdi i obvezi svoje krvi moram ih braniti, i braniti ću ih do smrti » [4]. Rodoljubni, dakle, Ibrahim-aga javno ispovijeda u Carigradu, da u njegovim žilama teče ista krv kao i u dubrovačkih Hrvata i da je porijeklom od Hrvatskoga naroda, koji živi u Bosni i u Dubrovniku.

Kaimi Hasan ef., rodom iz Sarajeva, bio je član Sinanove tekije u rodnom mjestu. Zadnje godine života proživio je u Zvorniku. Pjevao je pjesme na turskom i hrvatskom jeziku. U jednoj od ovih zadnjih pozivlje Hrvate katolike, da priđu na islam i da tako u islamu uspostave vjersko i narodno jedinstvo svih Hrvata [5]. U drugoj pjesmi, koju je napisao za vrijeme kandijskoga rata (1645-1669), Mlečane kao Talijane porugljivo zove « Vlasima » i u jednoj strofi ovako poručuje [6]:

Nemojte se kladiti
A Hrvate paliti;
Za to ćete platiti,
Kad vam ode Kandija.

Hrvati, kojima Mlečani pale kuće u ratu, u Kaimijevoj misli, bili su bosansko-hercegovački muslimani, jer su, kako je poznato, za kandijskoga rata Mlečani češće provaljivali u BiH i sela palili.

Poznati turski putopisac Evlija Čelebija putovao je Bosnom i Hercegovinom, kao i okolnim hrvatskim zemljama, g. 1660 1663 i 1664. Tom prilikom boravio je u svim većim bosansko-hercegovačkim mjestima: u Zvor-

(1) Ovu rečenicu drugi prevode: « U Bosni stanuju Hrvati, po riječi Bosni prozvani ». Tako *Muslimanska svijest* u Sarajevu, koja je tu rečenicu nosila na čelu lista kao svoj narodni motto.
(2) *Tarihi Aali*, sv. IV, knj. I, 12; Bašagić, *Bošnjaci* 6 sl.
(3) Rukopis opisao i gornji stavak preveo H. Mehmed Handžić, u Podlisku « Obzora » u Zagrebu, 11. srpnja 1938; Bošnjanin, *Hrvati* 27.

(4) HNJ II 240.
(5) « O Hrvati čujte i počujte me – Islamu se prignite, Allahu se dignite. – Ne budite din dušmani, prihvatite lijep Kur'han. – Svim nam Allah pomogo, a dušmane odmogo », Handžijahić, *Hrvatska*; Murvar 82. Gl. Korkut 378: Poziv na vjeru: « Hod'te nami vi na viru! ».
(6) Karabegović 92; WM 1 (1893) 498.

niku, Foči, Trebinju, Mostaru, Hlivnu, Banjoj Luci i Sarajevu. Negdje se zadržao samo koji dan, a negdje i dulje vremena. Bio je i u službenom posjetu u Dubrovniku i kod hrvatskoga bana Petra Zrinskoga u Čakovcu (7).

U svojem *Putopisu* Čelebija češće spominje jezike: turski, latinski, bugarski, srpski i hrvatski. Stanovnike BiH obično zove « Bošnjacima » i njihov jezik « bosanski » – očito po pokrajini, u kojoj žive. Ali on « bosanski jezik » istovjetuje s hrvatskim i navodi, da u BiH žive Hrvati. Kada govori o svom boravku u Sarajevu, onda piše, da Sarajlije govore « jezikom bošnjačkog i hrvatskoga naroda » (8). Taj jezik Čelebija razlikuje od srpskoga jezika, koji on smatra nepravilnim i iskrivljenim. Govoreći o svom posjetu Sigetu, u južnoj Madžarskoj, piše, da je u toj tvrdavi boravilo mnogo Bošnjaka, koji ispravno i lijepo govore madžarski i hrvatski (9). Naravno, da je Bošnjacima materinski jezik bio hrvatski, a madžarski govor bio je jezik zemlje, u kojoj su živjeli i koji su doseljeni Hrvati iz Bosne po potrebi naučili.

U turskoj vojsci, napose u onoj bosanskoga pašaluka, Čelebija više puta spominje « hrvatske junake » ili « junake Hrvate », koji su činili posebne odrede i spadali u najvrjedniji dio bosanske vojske. Tako Čelebija spominje, da je g. 1660 oko dvije stotine « hrvatskih junaka » izvelo odlučne pripreme, da se moglo osvojiti mletačku tvrdavu Rinicu, pola sata istočno od današnjega Šibenika (10). Istom prigodom, kada je bosanska vojska pošla u pljačku u okolicu Splita, uz 8.000 druge vojske sudjelovalo je u pohodu « tri hiljade odabranih pješaka hrvatskih junaka» (11). God. 1664, kada je Čelebija putovao iz Foče preko Ustikoline u Čengića zagorje kod Nevesinja, u Jeleču je dobio za pratnju « pedeset naoružanih hrvatskih junaka » (12). Iste godine, kada je bosanski namjesnik Suhrab Mehmed-paša slao dubrovački harač u Carigrad, s Garačkoga polja opremio je « pet stotina naoružanih pješaka i tri stotine pouzdanih i vrijednih hrvatskih gazija », da zaštite prijenos državnoga blaga od kotarskih ustaša (13).

(7) Gl. Ev. Čelebija; Spaho, *Hrvati* 41-50.
(8) Čelebija I 136; Spaho, n. dj. 44.
(9) Spaho, n. dj. 49.
(10) Čelebija I 207; Spaho, n. dj. 54.
(11) Čelebija I 211; Spaho, n. dj. 46.
(12) Čelebija II 177; Spaho, n. dj. 48.

Odrede « junaka Hrvata » Evlija Čelebija spominje i u pohodima turske vojske i u drugim zemljama. Tako u Erdelju, gdje ih naziva « naše hrvatske gazije ». Na putu iz Vidina u Beograd spominje, kako se njegov zapovjednik Ibrahim-paša Kadić u palanci Rudini odvojio od druge vojske i otišao naprijed u Beograd velikom veziru s tisuću aga konjanika i 670 hrvatskih junaka sejmena. U Ugarskoj, govoreći o jednoj postavi vojske u blizini Ostrogona, opisuje, kako su hrvatski junaci bili opremljeni; nosili su crvene prsluke i crvene kape, koje su se zvale « brata » ili « bartula », a puške su im bile od sedam do osam pedalja. I kod osvojenja Ujvára u rujnu 1663 Čelebija spominje gazije Hrvate (14).

Fehim Spaho misli, da su « junaci Hrvati » koje Evlija Čelebija spominje u svom *Putopisu*, bili domaći Bošnjaci muslimanske vjere. Do toga je zaključka došao, što Čelebija te « hrvatske junake » naziva « gazijama », kako se ebično nazivaju borci za islamsku vjeru. Na to mišljenje Spahu je navodila i činjenica, da je bosanska vojska g. 1660, u kojoj je sudjelovalo i 3.000 « junaka Hrvata », otpočela pohod u okolicu Splita, sa islamskim poklikom (15). Ukoliko je to Spahino mišljenje istinito, u *Putopisu* Evlije Čelebije imamo novi dokaz, da su se bosansko-hercegovački muslimani u drugoj polovini 17-st. osjećali i nazivali Hrvatima.

O Spahinu mišljenju valja ovo reći: istina je, da riječnici turskoga jezika izrazu « gazi » daju kao glavno značenje « borca za islamsku vjeru »; ali oni navode, da ta riječ može naznačivati i svakoga borca u turskoj vojsci, pa i nemuslimana. God. 1660, kada je dio bosanske vojske pod Smail-begom pošao prema Splitu, u kojem je pohodu

(13) Čelebija II 226; Spaho, n. dj. 49.
(14) Spaho, n. dj. 50.
(15) N. dj. 49 sl.

sudjelovalo 8.000 konjanika muslimana i 3.000 « hrvatskih junaka », Čelebija piše, da je muslimanski ratni poklik uzviknut, kada je Smail-beg razvio vojnu zastavu ([16]). Smail-beg je bio musliman i većina njegove vojske bila je muslimanska, pa je razumljivo, da je uzviknut muslimanski poklik, kada je zastava bila razvijena. Ali se iz toga poklika ne smije izvesti, da su svi učesnici toga pohoda bili muslimani.

Naše je mišljenje, da Evlija Čelebija govoreći o « hrvatskim junacima », dotično o « junacima Hrvatima », ima pred očima one Hrvate katolike u BiH, koji su stupili u turski vojnu službu, o kojima između drugih govore bosanski biskup Baličević g. 1600 i hrvatski književnik Ivan Tomko Mrnavić g. 1627 ([17]).

« Junak » je posebni tehnički izraz, kojim su Hrvati širom hrvatskih zemalja još od 14-st. nazivali stalno plaćene vojne službenike ([18]). Te plaćene vojnike hrvatski velikaši i hrvatske upravne jedinice, među njima i Dubrovačka republika, posebno su upotrebljavali kao čuvare tvrđava (giobanoni castrorum) ([19]). Prema *Vojničkom pravilniku* nadvojvode Karla iz g. 1578 stajaća vojska po utvrđama u hrvatskim vojničkim krajinama prema Turskoj sastojala se je: od haramija, junaka i husara ([20]). Haramijama se nazivalo plaćene pješake, koji su se rekrutovali iz kmetskih krugova ili između uskoka, koji bi prebjegli iz turske Bosne. « Junacima » se nazivalo pješake i lake konjanike, koje su zapovjednici tvrđava uzimali pod plaću za vojnu službu između okolnih slobodnih seljaka ili sitnih plemića. Tražilo se, da « junaci » imaju neku vojničku naobrazbu i stalni posjed u okolici tvrđave ([21]). Husari su bili teško oružani konjanici, redovito iz plemićkih redova.

([16]) Čelebija I 211.
([17]) Gl. gore s. 361.
([18]) Primjere iz raznih izvora i pisaca vidi u *Rječnik* IV 680 sl.
([19]) O njima vidi gore s. 50, b. 39.
([20]) Lopašić, *Spomenici* I 65-71.
([21]) « Junazi se imao isibrati od Capitana ili voivode, ter desetnikov takovi, kim ie lastni hishni stan, ki so slushezhi junazi,

Kada su Turci počeli zauzimati hrvatske zemlje, jedan dio vojničkih službenika izginuo je ili izbjegao u slobodne hrvatske zemlje. Ali mnogi su od njih ostali u svom kraju i stupili u vojnu službu novih turskih gospodara zadržavši katoličku vjeru ([22]). Tako ljetopisac fra Ivan Tomašić spominje, da su g. 1558 u Otoki na Uni « svi čuvari (te tvrđave) preŝli Turcima (i ostali u njihovoj službi) do današnjega dana (1561) » ([23]).

Vojnički službenici, Hrvati katolici, koji su stupili u tursku službu, zadržali su i nadalje svoje staro vojničko ime « junaci ». Tomu su u turskoj vojsci dodali svoje narodno ime Hrvati, da se razlikuju od drugih redova turske vojske, poimence od vlaških « vojnuga », budući da su Turci u svojoj bojničkoj organizaciji « hrvatskim junacima » namijenili sličnu ulogu, koju su u turskoj državi prije pada Bosne vršili vlaški « vojnuci ». Svoje narodno ime « Hrvat » katolički vojnici upotrebljavali su i zato, što je katoličko ime bilo više zazorno revnim muslimanima nego narodno ime hrvatsko.

Da je Evlija Čelebija pod « junacima Hrvatima » u BiH imao pred očima Hrvate katolike, koji su vojevali u turskoj vojsci, moramo zaključiti iz slijedećih njegovih navoda: O padu tvrdoga grada Nadina g. 1647 Čelebija ovako piše: « Mlečani su prilikom poraza Mustafa-paše Tekelije okupirali ovaj grad, a Hrvati [junaci] i muslimani, koji su se u njemu nalazili, povukli su se sa svojim porodicama u grad Knin » ([24]). Prema ovome navodu, branitelji grada Nadina sastojali su se od boraca muslimana i junaka Hrvata, koji nijesu bili islamske vjere, nego katoličke. I prije pada mletačke tvrđave Rinice kod Šibenika g. 1660, kada su sami « hrvatski junaci » izvodili prepad na mletačke lađe, oni prije napada ne upo-

ne kakovi nesnani ili teshaki ». Latinski tekst glasi: « Milites etiam congregari quantum fieri potest a capitaneo et decurionibus tales [esse] debent, qui domicilia habent et uersati sunt in militia, non uagabundi et rustici », n. d. I 65.
([22]) Gl. gore s. 360-62, n. dj. I 65.
([23]) Gore s. 304, b. 50.
([24]) Gore s. 363, b. 51.
([25]) Ev. Čelebija I 180.

trebljavaju islamski poklik, nego samo Mlečanima uvredljivi klik: « Avanti! » (= Naprijed!) ([26]).

Ako Evlija Čelebija na toliko mjesta spominje « junake Hrvate », to nam govori, da se taj red vojske redovito tako nazivao, dotično, da su se tim imenom nazivali sami Hrvati u turskoj vojnoj službi i da su ih tako zvali u muslimanskim krugovima, od kojih je Čelebija dobivao svoje podatke za opis raznih zgoda u njegovu *Putopisu*. Ovo nam pak svjedoči, da su se katolici BiH prije bečkih ratova (1683-1699) osjećali Hrvatima i tim svojim narodnim imenom, u danim prilikama, nazivali između sebe i pred inovjernicima.

Spomenimo još ova muslimanska svjedočanstva o Hrvatima u BiH u 16- i 17-st. God. 1566 veliki vezir Mehmed-paša Sokolović, u raspravi između pravoslavnoga patrijarha i franjevaca bosanske provincije izdao je ovu naredbu:

« Car daje ferman, da rimski fratri po Budimu, Temišvaru i Dubrovniku i uopće od naroda hrvatskoga ne pitaju milostinju, ako taj narod spada na grčkoga patrijarha ... No, ako pak taj narod pod patrijarha ne spada, zabranjeno mu je napastovati fratre i njihov puk » ([27]).

Ova službena carska isprava zove Hrvate narod, kojemu služe bosanski franjevci od Budima i Temišvara do Dubrovnika, dakle i po cijeloj Bosni i Hercegovini.

U pismohrani franjevačkoga samostana u Fojnici postoji iz g. 1618 jedna isprava, koje se sadržaj ovako navodi:

« Kadija sarajevski Avdula Efendić zabranjuje hrvatskim nemurima kupit od fratara resume » ([28]).

Nemur je turska riječ u značenju činovnika, službenoga povjerenika; resim, resmi pak označuje razna podavanja turskoj državnoj vlasti. Početkom, dakle, 17-st. u Bosni su bili neki državni porezni namještenici, koji su nosili ime Hrvati, i ovima je sarajevski kadija svojim sudskim rješenjem zabranio, da od bosanskih franjevaca

([26]) N. dj. 207.
([27]) FR 111 (63).
([28]) N. dj. 130 (65).

uzimlju državne namete, od kojih su oni bili oslobođeni starim carskim povlasticama.

Dubrovački pjesnik Ivan Gundulić (1589-1638) u svom povjesno-romantičkom eposu *Osman* opjevao je suvremene događaje u vezi s vojnom sultana Osmana II (1618-1622) na Poljsku. Opisujući navalu Bošnjaka na tvrđavu Hotim g. 1621, on pjeva ([29]):

Memija ih Hrvat vlada
dvaes tisuć u sto četa.

Memija je pjesničko ime Mehemd-paše Karakaša, rodom iz Gradačca u Bosni, koji je, kao tadašnji bosanski upravitelj, predvodio bosanske ratnike u navali na Hotim i tu poginuo ([30]). Gundulić, kao ugledni i naobraženi dubrovački plemić, dobro je morao poznavati prilike u obližnjoj Bosni, i prije nego je svoj spjev napisao, morao se pobrinuti, da o svim pojedinostima vojne na Poljsku bude valjano obaviješten. Zato, ako Gundulić posebno ističe, da je bosanski namjesnik i predvodnik bosanske vojske u Poljskoj, Mehmed-paša Karakaš, Hrvat, to nam kaže, da su Mehmed-pašu općenito u Bosni smatrali i da se on sam osjećao i nazivao Hrvatom.

Mustafa Eljubović (1650-1707), zvan Šeh Jujo, glasoviti mostarski muftija, i sarajevski kadija Lukšić u svojim kitabima i sidžilima često nazivlju domaće Bošnjake i Hercegovce « Nam-Hrvati », tj. imenom, koljenom Hrvati ([31]).

U svom djelu *Hrvatstvo u narodnoj predaji i običajima po Bosni i Hercegovini*, Mostarac Ivan Zovko skupio je mnogo vrijednih zrnaca, koja govore o hrvatskoj prošlosti Bošnjaka, poimence muslimana ([32]). Posebno su vrijedne bosansko-hercegovačke muslimanske narodne pjesme, koje su nastale od 16- do 18-st.; u

([29]) GUNDULIĆ, *Djela* 324.
([30]) BAŠAGIĆ, *Znameniti Hrvati* 46; CS 4 (1934) 210.
([31]) BAŠAGIĆ, n. dj 55; BOŠNJANIN, *Hrvati* 29 sl.; *Prilozi Orient. inst.* 8-9 (1958-59) 29-35; 10-11 (1960-61) 164 sl.
([32]) ZOVKO, *Hrvatstvo Herceg-Bosne*; ISTI, *Hrvatstvo u narodnoj predaji.*

kojima se spominju muslimani u Bosni i Hercegovini kao Hrvati. Te muslimanske narodne pjesme pjevaju o raznim pojedincima «... od Hrvata», «Hrvat-barjaktaru», «Rvackoj djevojci», «sinu Hrvatinu» i slično [31].

[31] Zovko, n. dj; Bošnjanin, n. dj. 28 sl.

C. - Kulturno-društveni odnosi između Hrvata katolika i muslimana u BiH

1. - Jezično, kulturno i biološko jedinstvo katolika i muslimana u BiH

1) - *Ikavski govor b. h. katolika i muslimana*

Kako smo u prvom dijelu našega djela vidjeli, u srednjem vijeku bosanski banovi i kraljevi, velikaši i široki narodni slojevi govorili su štokavskim narječjem ikavskoga govora. Povelje vladara i vlastele, kao i grobni natpisi na stećcima, pisani su ikavštinom. I sva književnost bosanskih krstjana ili bogomila napisana je ikavicom [1].

Ijekavskim narječjem govorili su bosansko-hercegovački Hrvati jedino u istočnoj Hercegovini i djelomično u istočnoj Bosni. I srednjovjekovni Vlasi, maurskoga porijekla, a romanskoga govora, kada su došli u ove krajeve i srednjovjekovnu Duklju, naučili su govoriti hrvatskom ijekavicom. Za Nemanjića (1173-1371) oni Hrvati katolici i Vlasi, koji su u istočnoj Hercegovini i Duklji prešli na pravoslavlje, nastavili su govoriti svojim starim ijekavskim narječjem.

Za turskih vremena katolici i muslimani govore i pišu ikavicom. Samo mali broj u istočnoj Hercegovini i Bosni govorio je i dalje ijekavicom. Po Evliji Čelebiji pravi «jezik bošnjačkog i hrvatskoga naroda», «bosanski jezik», jest: ikavica [2].

Poslije pada Bosne (1463) pojavljuju se u Bosni, u službi turske vlasti, pravoslavni neslavenski Vlasi iz srednjega Balkana, koji govore svojim starim romanskim govorom. A kada su Turci od sredine 16-st. počeli u velikom broju naseljavati po Bosni pravoslavne Vlahe

[1] Gl. gore s. 80 sl.

[2] Gledaj primjere «jezika bošnjočkog i hrvatskoga naroda», koje navodi Čelebija I 104 136 sl. 214.

ijekavce iz istočne Hercegovine i srednjovjekovne Duklje, današnje Crne Gore, ovi su se pomiješali s prije doseljenim pravoslavnim Vlasima romanskoga govora i naučili ih govoriti ijekavskim narječjem. Tim u srednjim i zapadnim krajevima BiH, koji su od sredovječnih vremena bili čisto ikavski, nastaje nova jezična pojava: katolici i muslimani govore ikavski, a pravoslavci ijekavski; selo uz selo, kuća uz kuću, ali jedni govore ikavski, a drugi ijekavski. I to se održalo do naših vremena.

2) - *Čakavske osobine u govoru b. h. katolika i muslimana*

Druga upadno jezična pojava, koja muslimane i katolike u BiH spaja u tijesnu jezičnu zajednicu između sebe i s drugim Hrvatima, jest: čakavština.

Već g. 1849 Vuk Karadžić u svom *Kovčežiću* utvrdio je glavne razlike, po kojima se razlikuje čakavsko narječje od štokavskoga (3). Tako čakavci izgovaraju *j* mjesto štokavskoga *đ*, *l* mjesto *lj*, *n* mjesto *nj*, *ś* mjesto *št*. I naglasak je različit kod čakavaca, koji redovito pada na zadnji slog.

Danas čakavski govore Hrvati od Cetine do Istre. No to je područje u starim vremenima moralo biti daleko šire, jer tragova čakavštine nalazimo po cijeloj današnjoj Dalmaciji, Slavoniji, Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori (4). Čakavskim narječjem pisano je u drugoj polovini 11-st. u Duklji najstarije hrvatsko sačuvano djelo *Kraljevstvo Hrvata* (5). Čakavskih osobina nalazimo također u starim bosanskim poveljama, srednjovjekovnim natpisima na stećcima i u književnoj ostavštini bosanskih krstjana. Tako isto za turskih vremena: u bosanskoj katoličkoj i islamskoj književnosti na narodnom jeziku te u raznim pismima i zapisima iz tih vremena (6). I danas muslimani i katolici u raznim krajevima izgovaraju neke riječi po čakavsku. Oni govore «jubav», «mlaji», «mejaš», «tuji», «kniga», «kršćen», «ognišće», «šćap», «šćene» mjesto štokavskoga: ljubav, mladi, medaš, tuđi, knjiga, kršten, ognjište, štap, štene. Kod b. h. muslimana i katolika u mnogim krajevima sačuvao se i starinski naglasak, koji je bliži čakavštini nego današnjoj štokavštini (7). M. Rešetar tvrdi, da se te jezične osobine javljaju u Bosni samo kod muslimana i katolika, a kod pravoslavnih nikada (8). Preko Drine, u srpskim krajevima, nigdje nema čakavskih tragova.

Ikavski govor sa znatnim ostacima čakavštine dijeli današnje stanovništvo BiH u dvije različite jezične skupine: s jedne strane bosanski muslimani i katolici, a s druge strane pravoslavni. Prvi nastavljaju govor, kako se govorilo i pisalo u srednjovjekovnim i turskim vremenima, a drugi govore različito, nego se govorilo u starini u Bosni. To nam kaže, da su muslimani i katolici starosjedilačko, urođeno pučanstvo, koje pripada Hrvatskom narodu, koji je sa sobom donio čakavštinu na jug. Bosansko pravoslavno stanovništvo, koje se danas priznaje Srbima, kako nam i jezik dokazuje, kasniji su doseljenici u Bosnu sa strane.

3) - *Kulturno jedinstvo b. h. muslimana i katolika*

Bosansko-hercegovački muslimani i katolici u turskoga doba i kulturno su činili jedinstvenu zajednicu, ukoliko su to dopuštale vjerske razlike, razlikujući se od tadašnjih pravoslavnih Vlaha, a kasnijih Srba. Pismo je glavni nosilac kulture. Koncem 10-st. Bugari su donijeli

(3) Karadžić, *Kovčežić* 17-19.
(4) Rešetar, *Die Čakavština*; Isti, *Der štokavische Dialekt*; Stojković 203 sl. 261-263; Pavičić; Mandić, *Kako su govorili* 91-99; P. Ivić, *Die serbokroatischen Dialekte*; Van Den Berk.
(5) *Kraljevstvo Hrvata* 1-24 (383-411; 40-68).
(6) Rešetar, *Der štokavische Dialekt* 15.

(7) Da je u štokavskom govoru bosanskih Hrvata u srednjem i početkom novoga vijeka bilo čakavskih ostataka, napose stari čakavski naglasak, govore nam i gradišćanski Hrvati iz Velikoga i Maloga Borištofa, koji su se tamo doselili iz Bosne g. 1520-1570. Oni su dosada sačuvali stare čakavske osobine bosanskoga govora, jer se kod njih jezik nije razvijao kao u staroj domovini. Vidi Ujević, *Gradišćanski Hrvati* 10 i 50.
(8) Rešetar, n. dj. 133-138.

bugarsku ćirilicu u srpske zemlje i u istočne hrvatske krajeve, koje su oni tada zauzeli i neko vrijeme držali (9). Srbi su bugarsku ćirilicu primili bez značajnih promjena. I Hrvati su vidjeli, da je ćirilica zgodnija za pisanje od glagoljice, kojom su oni dotada pisali riječi narodnoga govora. Pa ipak Hrvati nijesu htjeli prihvatiti bugarsko-srpsku ćirilicu kao takvu, nego su njezine poteze i razna slova preudesili prema tadašnjoj hrvatskoj glagoljici i latinskom pismu. Tako su, uz bugarsko-srpsku i rusku ćirilicu, stvorili nov tip ćirilice, koja se obično naziva bosančicom, jer je nastala i najviše se upotrebljavala na području bosanskoga kraljevstva. Bosanski vladari i velikaši pisali su povelje bosančicom. I sva književnost bosanskih krstjana bila je pisana bosančicom. I katolici su se u građanskom životu služili bosančicom. A kada je Bosna pala u turske ruke, srpski svećenici, duhovni pastiri pravoslavnih Vlaha u turskoj službi, donijeli su srpsku ćirilicu iz srednjega Balkana i upotrebljavali je za cijeloga turskog vremena. Ali bosansko-hercegovački muslimani i katolici nijesu htjeli prihvatiti tu ćirilicu, već su se trajno služili hrvatskom ćirilicom ili bosančicom. Tim pismom i turski sultani i bosanski veziri pisali su, dopisujući se na hrvatskom jeziku s Dubrovčanima i raznim hrvatskim ličnostima (10). God. 1668 makarski biskup Lišnjić, nakon svoga pohoda po Hercegovini, izvješćuje Kongregaciju de propaganda u Rimu, da se muslimani služe bosančicom (11).

Čestom dnevnom uporabom franjevci i naobraženi muslimani u Bosni stvorili su dvije inačice (varijante) bosančice: fratarsku i begovsku bosančicu. Ali to je ipak ostalo jedno te isto pismo s neznatnim razlikama. Glavna je razlika, što je fratarska bosančica ispisanija i ljepša od begovske (12); to je sasvim i razumljivo, jer

(9) Mandić, *BiH* I 212.
(10) Gl. gore s. 418, b. 13.
(11) « ... molti Turchi scrivono, e legano in queste lettere », *Arch. Prop., Scritt. rif.* 436, fol. 491v.
(12) Gl. gore s. 76, b. 10.

su se fratri bavili duhovnim poslovima i knjigom, a begovi upravom, gospodarstvom i sabljom.

I stare hrvatske narodne običaje slijedili su i obdržavali jednako i muslimani i katolici u BiH za turskih vremena. Tako: pobratimstvo i posestrimstvo; šišano i vjenčano kumstvo; neke svadbene, zemljoradničke i stočarske običaje; te mnoge prastare navike, koje su bile vezane uz neka godišnja doba i svetkovine kao Jurjev-dan, Ivandan, Ilin-dan, itd. (13). O tome pjevaju narodne pjesme (14) i o tome pišu katolički bosanski vikari (15). Pobratimljenje Hrvata katolika i muslimana u Bosni upalo je u oči i turskom putniku Evliji Čelebiji, pa je to zabilježio u svom *Putopisu* (16). Stare hrvatske običaje, koji su vezani uz pojedine svetkovine, b. h. muslimani obdržavaju do danas po starom julijevskom kalendaru. To nam govori, da te običaje muslimani nijesu primili poslije reforme gregorijevskoga kalendara g. 1581, nego su ih nastavljali obavljati od svoga prijelaza na islam, koji je kod većine bio prije devedesetih godina 16-st., kada su katolici u Bosni napustili julijevski kalendar i poprimili novi popravljeni gregorijevski (17).

I narodne nazive mjeseci upotrebljavali su jednako i katolici i muslimani, za razliku od pravoslavaca, koji su mjesece nazivali, kao i danas, latinskim imenima (18). Još g. 1612 Bartul Kašić spominje, da muslimani u BiH slave Jurjev-dan (19).

I narodne junačke pjesme jednako su u BiH uz gusle

(13) Hörmann, *Kumstvo* 36 sl.; Ugljen; Lilek, *Ženidba*; Kulinović; Martinović; Marković, *Narodni običaj* 417-437.
(14) Gl. Hörmann, *Narodne pjesme* passim, napose I 610 sl.
(15) Jelenić, *Kultura* II 100-102. – Fra Mijo Bogetić, provincijal bosanski 1646-1649, kumio se (šišano kumstvo) s begom Ljubunčićem iz Hlivna i s njim se kao kum dopisivao (Zlatović 136).
(16) Čelebija I 165 sl.
(17) Gl. dolje pogl. 22 b. 123-126.
(18) Spaho, *Narodni nazivi mjeseci* 42-45.
(19) « ... dies festus sancti Georgii martyris, quem magno cum honore ac veneratione colunt in illis partibus catholici omnes et novum calendarium atque vetus observantes, haeretici quoque, schismatici et Turcae iuxta veteris formam ... », AB 354 (1232).

pjevali katolici i muslimani, samo što kod prvih redovito pobjeđuju Hrvati katolici, a kod drugih muslimani. I prastaro narodno praznovjerje: vjerovanje u vile, vještice i vukodlake jednako se održalo kod bosansko-hercegovačkih muslimana i katolika.

I melodija bosanskih lirskih pjesama, sevdalinka, nastala je ljubkim spojem domaćih hrvatskih narodnih napjeva s istočnim motivima, koje su bosanski muslimani donijeli u Bosnu iz Carigrada i drugih istočnih zemalja. Pa i narodno vezivo i rezbarije nadahnuti su istim starim hrvatskim motivima kod katolika i muslimana u BiH, često puta protkani istočnim motivima.

4) · *Somatološko-biološko svjedočanstvo*

Prema somatološko-biološkim proučavanjima A. Weisbach-a, L. Glück-a, T. Filipescu-a ([20]) i Borisa Zarnika ([21]), bosansko-hercegovački muslimani i katolici pripadaju istoj narodnoj skupini, različitoj od pravoslavnih Srba. Istraživanja spomenutih antropologa Ć. Truhelka ovako je sažeo:

U Bosni i Hercegovini ima tamnookih muslimana 46.9%, katolika 46.8%, pravoslavnih 56.3%. Tamnom tipu kože pripada pravoslavnih 47.9%, a katolika i muslimana 11% manje. Čisto svijetlom tipu pripada 9.4% muslimana, 7.5% katolika i 5.6% pravoslavnih. I upravo zbog slavenske ruso-plave i bijelo-crvenkaste boje lica, kojim se bosansko-hercegovački muslimani najviše odlikuju, Truhelka je zaključio, da su oni najčišći Slaveni u Bosni ([22]). To znači, da su muslimani najbolje sačuvali izvorni tip staroga hrvatskog pučanstva u Bosni i Hercegovini.

([20]) GZM 6 (1894); 8 (1896); 13 (1901); 19 (1970).
([21]) Bršćević 224-226.
([22]) Truhelka, *O porijeklu* 18 sl.; Bošnjanin, *Hrvati* 31.

2. - Zašto su Hrvati katolici u BiH bili progonjeni za turskih vremena?

Osim prvih 50 godina nakon turskog zauzeća Bosne (1463), katolici u BiH trajno su bili izloženi progonima, negda jačim i općenitim, a negda blažim i mjesnima. Toj pojavi morali su biti posebni uzroci i razlozi, kada se zna, da je turska država bila jako snošljiva prema svojim podanicima kršćanske i židovske vjere. Da mognemo ispravno razumjeti i ocijeniti progone katolika u BiH za turskoga gospodstva, valja imati pred očima slijedeće činjenice:

U turskom carstvu državna vjera bila je islamska, dotično, to je bila država, u kojoj je vladar bio ujedno proglavar islama, Padišah-Halifa. Sama država imala je vojničko ustrojstvo i u njoj su puna građanska i državna prava imali samo muslimani, koji su jedini mogli doći do svih državnih i vojničkih položaja i časti. Kod toga se nije gledalo na narodno porijeklo muslimana, nego samo, da je bio islamski vjernik i revan državljanin. Kršćanima i Židovima, kao jednobošcima, Turska je po Koranu priznavala pravo opstanka kao podređene raje ([1]), i država ih sudski zaštićivala, ukoliko ih je smatrala lojalnim podanicima i vjernim građanima. Načelno nije bilo državne prisile na islam i svatko je mogao slijediti svoju staru jednobožačku vjeru, samo uz neka ograničenja, od kojih je jedno bilo, da svoje bogomolje mogu odnavljati i popravljati, ali da ne mogu graditi novih ([2]). Nadalje, kršćani su mogli posjedovati pokretna i nepokretna dobra i njima raspolagati u suglasju sa šerijatskim zakonima. Slobodno im je bilo baviti se poljoprivredom, obrtom i trgovinom, i rado su primani u vojničke pomoćne čete.

([1]) *Koran*, sura IX, 29. Gl. Blanchère, *Le Coran* III 1082 sl. [*Kuran* 9, 30, prijevod M. Pandža].
([2]) « ... buduć je po šerijatskom pravu dozoljeno, da se porušena crkva po privašnjoj osnovi napravi ... », rješenje sarajevskoga šerijatskoga suda g. 1527, FR 107 (23). – « Juxta formam antiquam, quin elevetur, aut dilatetur, licet », rješenje vrhovnoga šerijatskoga sudca u Carigradu za katoličke crkve u Bosni g. 1830, Jelenić, *Spomenici* 335. Gl. Rycaut 103.

Ovakvu shvaćanju i postupku turske države ima se sahvaliti, da je bilo veoma malo prijelaza na islam među seljacima u Bugarskoj, Grčkoj i Srbiji i da je među ovim narodima pravoslavna crkva općenito mogla dosta slobodno razvijati svoju vjersku i crkvenu djelatnost. A da takve pogodnosti u turskom carstvu nije uživala katolička crkva, napose pak, da su katolici u BiH gotovo trajno bili izloženi progonima, tome su bili slijedeći uzroci:

1) - *Pripadnost katoličkoj crkvi i vjernost papi*

Prvi uzrok progona bila je unutarnja organizacija katoličke crkve i vjernost b. h. katolika rimskom papi. Pravoslavna crkva bila je na prostoru turske države. Njezin poglavar, carigradski patrijarh, sjedio je u samoj prijestolnici turskoga carstva, s državnom vlasti suradivao, uživao čast vezirâ, najvećih turskih državnih službenika. Katolička vjera u turskom carstvu bila je strana vjera, koje je duhovni poglavar, rimski papa, živio izvan granica turske države i ujedno trajno bio smatran najvećim njezinim neprijateljem. Od sredine 14-st., kada su Turci prešli u Evropu, pa do sredine 18-st., pape su bili glavni diplomatski pokretači i duša svih ratnih pothvata zapadnoga kršćanstva, koji su išli za tim, da se zaustavi prodiranje Turaka u Evropu i da ih se povrati u Aziju. Mletački poklisar u Carigradu, I. F. Morosini, dobro upućen u turske prilike, g. 1585 ovako je izvijestio svoju republiku: « (Turci) mimo sve druge mrze papu i prema njemu nose smrtnu mržnju, jer su uvjereni, da je on oruđe, koje može uzdiniti kršćanske vladare (protiv Turaka) » ([3]). Pavao Rycaut, engleski diplomat i pisac, u svom djelu *Sadašnje stanje Otomanskoga carstva* g. 1668 ovako piše o istoj stvari: « Turci smatraju papu najsposobnijim od vladara, da raspali vatru i kršćanske

([3]) « ... più d'ogni altro è odiato il pontefice ... credendo ch'egli possa esser istrumento per unire gli altri principi della cristianità, gli portano odio mortale », Relazione di Gianfrancesco Morosini bailo a Costantinopoli, l'an. 1585, Alberi III 307.

vladare podigne, da Turcima čine zlo » ([4]). God. 1660 bosanski beglerbeg Melek Ahmed-paša izvijestio je Visoku portu ovako: « Iz iskaza zarobljenika razabrali smo, da su se sada po papinu huškanju i poticanju na zla i nered sastali kralj Rakoci (Rakocsy) i prokletnik Kemeny Janoš (Kemjanos) u Erdelju » – protiv Turaka ([5]). Već sama činjenica, da su b. h. katolici priznavali papu svojom duhovnom glavom, kod predstavnika turske vlasti i kod muslimana uopće, pobuđivala je prema njima sumnje i stvarala neraspoloženje.

2) - *Hrvatski slobodarski duh*

Drugi uzrok bio je slobodarski duh Hrvata katolika u BiH. Prije turskog zaposjednuća oni su imali svoje kraljevstvo bosansko i za vrijeme dugoga hrvanja zapada s Turskom, jedan dio hrvatskih zemalja ostao je trajno slobodan i otimao se Turskoj. To je bio uzrok, da bosansko-hercegovački Hrvati katolici nijesu nigda Turku priznali svojom državom, nego su je smatrali tiranskim neprijateljem, koji im je silom oduzeo slobodu i državu. I sve do bečkih ratova (1683-1699), dok su katolici u BiH bili brojni i nešto značili, oni bi se općenito ili pak u pograničnim krajevima svaki put pobunili protiv Turske, ili bi potajno suradivali sa slobodnim Hrvatima i zapadnim silama, kada bi ovi poveli rat protiv Turske. To se znalo u Bosni i u Carigradu, pa su bosanski muslimani i turske vlasti nastojali, da taj slobodarski duh progonima oslabe i slome.

3) - *Optužbe i doušikivanje od pravoslavaca*

Treći uzrok bio je trajni nastraj pravoslavne crkve na bosansko-hercegovačke katolike. Pravoslavni patrijarh u Carigradu, jer je stolovao u carskom gradu i suradivao s turskim vlastima, sebe je smatrao vrhovnim poglavarom svih kršćana u turskom carstvu, ne samo pravo-

([4]) Rycaut I 231 sl.; Smičiklas, *Dvijestogodišnjica* I 82.
([5]) Čelebija I 285.

slavnih nego i katolika. Kako je zabilježio fra Marko Dobretić, apostolski vikar u Bosni (1772-1784), kod toga su carigradski patrijarsi polazili: prvo, s državnoga stanovišta, što, po starom bizantskom cezaropapističkom načelu, u turskoj državi nitko ne može imati kakvu vlast, pa ni duhovnu, neovisno od sultana turske države; drugo, što su BiH od starine, i prije raskola g. 1054, pripadale carigradskoj, a ne rimskoj patrijaršiji (6). Na osnovu toga carigradski patrijarh tražio je od svih kršćana, pa i katolika (7), u turskoj državi, a srpski patrijarh u Peći od onih u srednjem i zapadnom Balkanu, da priznaju njihovu vrhovnu vlast i da njima, i njima podređenim metropolitima i vladikama, plaćaju crkvene poreze i namete kao i pravoslavci. Malobrojni katolici u Bugarskoj i Srbiji podlegli su tome i tražene namete plaćali (8), ali brojni Hrvati katolici u BiH, na čelu s jakom organizacijom franjevačke provincije Bosne Srebreničke, tomu su se trajno i žilavo opirali. Fratri su imali u rukama *Ahd-namu,* koju se u turskom carstvu načelno smatralo nepovredivim ugovorom, kojim je Mehmed II Osvajač zajamčio bosanskim franjevcima i katolicima slobodno vjersko ispovijedanje, dok budu carstvu podložni i vjerni (9). Da slome taj otpor i dođu do svoga cilja, patrijarsi, metropoliti i vladike iskorištavali su svakodobne poli-

(6) « ... Indesinenter nituntur nos sibi subjicere duplici ratione. Primo, ratione Imperii et Dominii, quod hic nullus alius habet jus disponere, regere et gubernare in utroque statu, spirituali scilicet et temporali, praeter Imperatorem Othomanum, nec Papa nec quisquam alius. Secundo, ratione orientalis Patriarchatus, sive Constantinopolitani; ajunt enim, has regiones semper pertinuisse ad fatum Patriarchatum, etiam ante dirum schisma, non vero ad Patriarcharum Occidentis, seu ad Papam, qui nullum jus hic habet ... », predstavka ap. vikara fra Marka Dobretića carici Mariji Tereziji preko bečkoga nuncija. Izvorni koncept bez datuma u arhivu mostarske biskupije.

(7) Prigodom državne potvrde imenovanja, patrijarsi i metropoliti bi unosili u svoje berate ovo: « ... ab omnibus qui baptizantur et Cruce signantur in tuo Episcopatu, tibique debent parere in omnibus, quae sunt tuae Sedis ac Religionis », navedena predstavka fra M. Dobretića.

(8) Gl. Radonić, *Rimska kurija* 347 637-40 666.

tičke prilike, napose pobune domaćih Hrvata katolika za dugih borba u Bosni i pograničnim hrvatskim zemljama, na neprijateljsko držanje rimskih papa prema turskoj državi. Zbog toga su predstavnici pravoslavne crkve kod i onako nepovjerljivih turskih vlasti izazivali opasne sumnje prema bosanskim katolicima i njihovim duhobrižnicima franjevcima, jedne i druge optuživali zbog nevjernosti državi i time izazivali nepovoljne zakonske odredbe i sudska šerijatska rješenja sa strane turskih vlasti. Taj rad pravoslavnih hijerarha počinje već osamdesetih godina 15-stoljeća, ali se pojačao iza g. 1590, kada su katolici u Bosni prihvatili gregorijevski kalendar, koji je pravoslavna crkva proglasila kao zavođenje nove vjere u turskom carstvu (10). Od toga vremena bosanski katolici, franjevci i biskupi često se tuže, da su pravoslavci njihovi gori neprijatelji nego Turci, i da većinu progona uzrokuju oni svojim doušikivanjima i tužbama kod turskih vlasti i sudova (11).

4) - *Islamski prozeliti i vjerski zanesenjaci*

Daljnji izvor progona bosansko-hercegovačkih katolika bila je vjerska zanesenost i revnost brojnih islamskih propovjednika i pojedinih islamiziranih bosanskih Hrvata.

Već od početka turskoga zaposjednuća spominju se pojedini islamski propovjednici, koji su revnovali za prijelaz domaćih Bošnjaka na islam. Tako Dede Ajvaz u Pruscu na Vrbasu (12), i Arap-hodža (Muhijdin Muhamed bin Omer) iz Sirije, koji je oko g. 1525 propovijedao islamsku vjeru u Sarajevu (13). S vremenom su po svim većim mjestima bile osnovane brojne tekije (samostani) raznih islamskih redova, koji su više puta širili jaku vjersku nesnošljivost i bili također uzrokom progona

(9) Gl. gore s. 190, b. 5.
(10) Gl. dolje s. 560-61, b. 24-27.
(11) Gl. dolje s. 573, b. 76-96.
(12) Handžić, *Islamizacija* 30; Bašagić, *Znameniti Hrvati* 15.
(13) Handžić, n. dj. 29 sl.; Skarić, *Sarajevo* 48-58.

bosansko-hercegovačkih katolika. Biskup Ogramić-Olovčić posebno se tuži na zanesene derviše tekije u Donjoj Tuzli ([14]).

I pojedini poislamljeni Hrvati katolici više puta progonili su svoje mještane katolike, da ih prisile, da i oni prihvate islam.

5) - *Ljudi bezakonici*

Ne mali izvor dnevnih patnja i progona franjevaca i katolika u Bosni bili su domaći nevaljalci islamske vjere. Kada je, naime, u turskom carstvu popustila stega i zakonitost, osobito od početka 17-st. pa za sve daljnje vrijeme turske uprave, mnogi nevaljali i zli ljudi, protiv svih propisa svoje islamske vjere i državnih zakona, činili su nasilja katolicima iz obijesti ili iz želje, da se okoriste njihovom sirotinjom. Vrhovna državna vlast u Carigradu i pokrajinska u Bosni to su osudivali i zabranjivali, kako se vidi iz brojnih sultanskih fermana, pašinskih bujruldija i kadijskih rješenja, koja se i danas čuvaju u samostanskim arhivima u Fojnici, Mostaru, Makarskoj i drugdje. Ali je malo koristi od toga bilo, kada je turska izvršna vlast postala nemoćna, pa su pojedini bezakoni muslimani postupali s osimašenom i preplašenom katoličkom rajom i fratrima, kao da bi oni sami bili paše i sultani ([15]).

([14]) Gl. dolje s. 563, b. 36.

([15]) Još g. 1869 fra Marijan Šunjić (68) pjevao je u pjesmi *Danici ilirskoj*: « ... Svi su meni paše i veziri – Svakomu mi valja ugadjati – ako hoću da se zla izbavim ». Nasilja pojedinih bezakonika zorno je opisao Ivo Andrić u svoji noveli *Mustafa Madžar*.

3. - Prijateljski odnosi b. h. muslimana s katolicima i njihovim svećenstvom za turskih vremena

Iako su bosansko-hercegovački katolici za turskih vremena, zbog već spomenutih razloga, gotovo trajno bili progonjeni i mnogo trpjeli, ipak nigda nije nestalo svijesti među njima i domaćim muslimanima, da su jednokrvna braća, sinovi jednoga te istog naroda. Uza svu razliku vjere, koja je uvijek jako i poglavito naglašavana i s jedne i s druge strane, oni su se ipak međusobno razumijevali, prijateljske veze podržavali i bratski se pomagali. U tom pogledu valja posebno istaknuti ove osobe i činjenice, o kojima govore suvremeni zvori:

1) - *Nekoliko primjera iz 15- i 16-st.*

Bosanski upravitelj Skender-baša Jurišević ([1]) dne 20. kolovoza 1486 izdao je fra Anđelu Zvizdoviću, tadašnjem starješini franjevaca u turskoj Bosni, veoma prijazno pismo, u kojemu dopušta, « da si hodi slob(o)dno vsd(i)je po rusagu gospodina cara ... (j)ere (j)e počteni redovnik i pake su nam službeni n(j)egova bratja, knez Domša i knez Milutin » ([2]). Za svoje predašnje uprave u Bosni, Skender-beg imao je u svojoj službi kneza Vlaha Radosalića, kršćanina iz ugledne stare bosanske obitelji ([3]).

Ahmed-paša Hercegović (1455-1516), sin hercega Stjepana, veliki vezir i sultanov zet, ostao je cijeloga života veoma naklon Hrvatima Dubrovačke republike i među prijateljima, koji su ga trajno okruživali, bili su također i hercegovački plemići kršćanske vjere: Grgur

([1]) Truhelka, *Tursko-slovjenski* 342 sl. 345; Bašagić, *Znameniti Hrvati* 69.

([2]) Izvornik u arhivu franj. samostana u Fojnici, objelodanjen od FR 104 (4).

([3]) AB 23 57 60 73 77 171 sl. 220; Truhelka, n. dj. 49.

Desisalić, Radič Bogašinović i Dubrovčanin Andrija Sorkočević (4).

Murad-beg Tardić, rodom iz Šibenika, bio je kao dijete zarobljen i odgojen od bosanskoga sandžaka Husrev-bega. Ovaj ga je na koncu oslobodio i promaknuo za vojvodu i svoga tijesnoga prijatelja i pomoćnika. Murad-beg najviše je pridonio osvajanju Klisa i bio je prvi sandžak kliškoga sandžakata od g. 1537 do 1544. Umro je g. 1545 kao požeški sandžak (5).

Murad je imao u Šibeniku više katoličke rodbine. Rođeni mu brat Juraj bio je šibenski kanonik, a kardinal Juraj Utješinović bio mu je rodak. Murad-beg se uvijek osjećao Hrvatom i podržavao je veze sa svojom rodbinom. Kanonik Juraj dolazio je bratu u posjete u Sarajevo, a i Murad je g. 1532 odlazio u posjete svojoj rodbini, gdje ga je šibenski kapetan Baldi veoma srdačno primio (6). Franjo Bornamissa de Alsow, koji je šest godina bio u službi kardinala Utješinovića, 2. svibnja 1553, pod zakletvom je posvjedočio:

« On je znao hrvatski i prijatelj je bio s pašama, u rodu je bio s Mehmed-pašom, koji je po narodnosti Hrvat i kao dijete zarobljen i odveden u Tursku, što je svjedoku sam fra Juraj [Utješinović] rekao, i usto da je također Murad-beg [Tardić] Hrvat i rodak fra Jurja » (7).

Poslije smrti Murad-begove kardinal Utješinović svuda se raspitivao, da li je tko ostao od Muradove obitelji(8).

I braća bosanskoga provincijala (1632-1635) fra Martina Brguljanina sva su prešla na islam i često su svoga brata u sutjeskom samostanu posjećivali, premda su morali slušati prijekore, što su ostavili katoličku vjeru, i svjetovanja, koja nijesu prihvaćali (9).

(4) BAŠAGIĆ, n. dj. 6.
(5) N. dj. 51 sl.; SKARIĆ, *Sarajevo* 51 sl.
(6) *Starine* 16 196; 111; *Rad* 231 238 sl.
(7) « ... ille et linguam croaticam noverat, et erat familiaris cum Bassis, et etiam sanguine junctus Mehmed Bassae, qui natione Croatus erat et puer captivus in Turciam ductus; id quod fr. Georgius ipsi, testi, dixit, ac praeterea Murad Begum esse quoque Croatum et consanguineum ipsius fr. Georgii », VMSM II 39 (57).
(8) VMSM II 27, br. 41; EV. ČELEBIJA I 139, b. 173.

God. 1521, za prvoga službenog progona katolika u Bosni, bila je porušena franjevačka crkva u Fojnici. Kad je progon popustio, domaći i okolni muslimani « jednoglasno » su g. 1527 svjedočili, « da je još od doba kraljeva na istom mjestu crkva od starine » postojala. Na to je šerijatski sud u Sarajevu izdao dopuštenje, da se crkva može obnoviti (10).

Kada su g. 1564 izaslanici srpskoga patrijarha u Peći na šerijatskom sudu u Sarajevu tražili, da im katolici plaćaju crkvene poreze i pristojbe, nastupili su kao svjedoci u korist katolika prvaci sarajevskih muslimana, vladin član gradskoga nadzornika « kethoda » hadži Davud-aga, zastupnik Mustafa-aga i hadži Baki-aga, pa su « hrišćani odbijeni uz ukor, da se ne bi više u buduće na tako što usudili » (11).

2) - *Primjeri iz 17-st.*

God. 1602, kada je bosanski paša, Dželali Hasan-paša, otišao na vojnu u Ugarsku, njegov zamjenik zbog nekih sumnja uhvatio je trojicu prvih franjevaca i osudio ih na smrt. I samo onda, « kada su neka gospoda muslimani Bošnjaci, iz samilosrđa, molili i zaklinjali, sklonuo se, da im pokloni život, ali je prije uzeo tri tovara novaca, koja su im pozajmili navedena gospoda » (12).

I u drugim prigodama domaći muslimani često su

(9) « 1623. O(tac) m(nogo) p(oštovani) f(ra) Martin Barguljanin iznad Vareša, ovomu se rodbina isturčiše, i dohodio bi mu brat turčin u Sutinsku, « on bi ga pogargijivao i ružio », LAŠVANIN 96. Gl. gore s. 239, b. 20.
(10) FR 106 sl., br. 23.
(11) N. dj. 109, br. 52.
(12) « ... dete la sentenza di morte, ma mossi a compassione alcuni signori turchi Bosnesi lo pregarno e supplicarno tanto che apena se inchino a perdonargli la vita pigliando pero prima tre some di denaro, li quali denari imprestarno gli sopra detti signori », AFHerc 69.

pomagali bosanske franjevce, posuđujući im novac, iako ponekada uz visoke kamate, koji im je bio potreban za plaćanje turskih nameta i globa te za parnice sa srpskim i carigradskim patrijarsima i za otkup zatvorenih svećenika zbog raznih objeda i sumnja. Tako je fojnički samostan posudio g. 1651 u hadži Sulejmana iz Visokoga 40.500 jaspra, g. 1653 u hadži Šabana 300 dukata [13], g. 1675 u Hamed-bega Haščibegovića iz Sarajeva 10.000 jaspra [14]; g. 1686 fojnički samostan dugovao je 53.675 Redžep-agi, koji je umro u Budimu [15]. Tada je samostan u Olovu bio dužan 7.500 dukata, i to mješnom katoličkom trgovcu Franji Maravići 2.500, a raznim muslimanima 5.000 dukata [16]. Kako je zabilježio bosanski franjevac fra Franjo Sudić iz Varadina g. 1679, franjevački samostan u Gradovrhu kod Tuzle bio je dužan 15.000 dukata, oko 150.000 današnjih dolara, koje je bio posudio od 70 bogatih muslimana u Bosni [17].

Atanazije Jurjević na svom dugom posjetu po Bosni g. 1626 zabilježio je ovo:

« Mnogi muslimani, koji rade zemlju, žale se, ako braća (franjevci), kada godišnje idu sakupljati hranu za samostan, ne dođu također k njima » [18].

God. 1668 Englez Pavao Rycaut, koji je dugo vremena boravio u Carigradu, o bosansko-hercegovačkim vojnicima po međašnim tvrđavama u Bosni i Ugarskoj, zabilježio je ovo:

« Oni imaju ljubav i sućut prema kršćanima i spremno ih zaštićuju od nepravda i nasilja Turaka » [19].

[13] FR 150 (482 151 (494).
[14] Batinić II 143.
[15] FR 183 (715).
[16] Batinić II 143.
[17] Sudić 47 sl.; Batinić 154.
[18] « ... li Turchi che lavorano la terra ... molti di loro si lamentano, se li frati, quando annualmente vanno a cercar biave per uso del Monastero, non vadino ancora da loro », Georgiceo 128.
[19] Gl. gore s. 286, b. 26.

U ljetu g. 1710, kada je makarski biskup Bianković dijelio krizmu u duvanjskoj biskupiji, apetan u Roškom polju, Zeli-aga Subljašević i dizdar Ahmet Isahacagić primili su njega i njegovu pratnju s najvećim poštovanjem. O tome biskup izvještćuje u Rim:

« Prvi nas je primio veoma prijazno i s posebnim znakovima ljubavi, a dizdar nas je primio s izvanrednim poštovanjem i ljubavi » [20].

Za vrijeme ove posjete dizdar je pitao biskupa, kada će zarediti Grgu Kardumovića, sina njegova kmeta, kojega je poslao prije dvije godine u Makarsku. Biskup mu je odgovorio, da će to biti o dojdućem Uskrsu, ako pripravnik imadne potrebnu nadarbinu. Dizdar je odgovorio, da će on o tome misliti. Sutradan, kada je biskup prešao u drugo selo Vojkoviće, dojahao je dizdar sa svojim bratom Bajramom i napravili su službenu darovnicu, da od svoga imanja daruju svećeničkom pripravniku kmeta Kardumovića 30 dana zemljišta, što je biskup smatrao potpuno dovoljnom nadarbinom, da se Grgur redi za svećenika [21].

Za vrijeme toga istog pohoda Bianković je posjetio begove Kopčiće, četiri brata i njihova rođaka Sulikar-bega, u njihovu dvoru u Kongori. Kako biskup piše, tada je cijelo Duvno bilo njihovo vlasništvo i oni su u tom kraju bili neograničeni gospodari. Begovi su biskupa primili s posebnom pažnjom i ljubavi mimo svako očekivanje. O braći Kopčićima Bianković je, između ostaloga, pisao u Rim:

« Oni su dobrohotni i ljubazni prema kršćanima, i veoma nakloni prema svećenicima i službenicima naše

[20] « Il primo ci accolse affettuosamente, e col dimostratione d'amore ... Dizdar ci accolse con atti di estraordinaria stima, ed affetto », biskup Bijanković, Visita, *Arch. Prop., Scritt. rif.*, 575, fol. 8v, ad Congr. 12. I. 1711 (7).
[21] « ... assegno in forma autentica per mano di me Cancelliere un sufficiente Patrimonio di trenta campi di terra al medesimo Chierico », *Arch. Prop.*, n. mj.

sv. vjere, koji se u svim svojim potrebama služe njihovim ugledom: samo im manjka krštenje, da budu savršeni kršćani » (22).

Isti biskup Bianković g. 1723, s dopustom gradskoga kapetana Mehmed-age Vučjakovića, pohodio je Mostar i tu ostao 6 dana. U gradu su tada harale ospice. U svom izvještaju u Rim od 10. studenoga 1723 Bianković ovako piše:

« U gradu sam našao više od 2.000 bolesnika od vrućice i ospica. I nijesu se razlikovali muslimani od kršćana, jednako me zovući, da dođem posjetiti bolesnike, moliti se Bogu, blagosloviti kuće, dati im napisane blagoslove, s velikim raspoloženjem za dobro, tako da mi je sam kapetan rekao, da bi muslimanima bilo drago, da jedan učeni svećenik dođe u ovaj grad i otvori školu, jer bi i oni slali djecu u školu, da nauče talijanski jezik » (23).

4) - *Nekoliko pisama b. h. muslimana Hrvatima katolicima*

Ova katolička svjedočanstva o dobrim i prijateljskim odnosima katolika i muslimana u Bosni upotpunjuju i nekoliko slijedećih izvadaka iz pisama bosanskih muslimana Hrvatima u okolnim slobodnim hrvatskim krajevima, iz kojih odsijeva svijest i međusobna ljubav jednokrvne braće različite vjere.

Ali-beg, zapovjednik Kostajnice, ovako je dne 25. veljače 1669 pisao grofu Nikoli Erdedi, zapovjedniku hrvatske tvrđave u Petrinji: « Po tom t(o)ga moi gosp(odine) brate razum(i)o (sam) što nam pišete ... » (24).

Ahmed-aga Isahacagić 6. ožujka 1709 pisao je makarskom biskupu Biankoviću:

« Vele drago pozdravljanje od mene dizdara Roškoga i brata njegova Bajrama našemu vele dragu prijatelju Mikuli Biankoviću biskupu makarskomu.

« Zaradi toga diteta našega kmeta zahvaljujemo. Dosta ste mu dobra učinili zaradi našega atora; zašto imamo zafalit, a uzdamo se i u napridak da ćete nastojat i većma nas pohadati ... Pisano u Roškompolju na 6. marča 1709 » (25).

Mehmed-aga Vučjaković, kapetan grada Mostara, oko g. 1721 pisao je biskupu Biankoviću ovako:

« Od mene kapetana mostarskoga, gospodska i plemenita pozdrav svake časti i časne fale dostojnom biskupu od Makarske momu prijatelju ... Pisa ja Vaš prijatelj Mehmed kapetan mostarski » (26).

U prosincu 1735 Mehmed-aga Jusufbegović, duvanjski amin, pisao je makarskom biskupu Štjepanu Blaškoviću:

« Od mene Jusufbegovića amina Duvanjskoga lipa i gizdava pozdrav Stipanu Blaškoviću biskupu makarskomu ... ». (Naslov lista:) « Ovi list neka se prida momu prijatelju Stipanu biskupu Blaškoviću od Makarske » (27).

(22) « ... quattro fratelli Copcichi, Ibraim Begh, Xapher Begh, Muho Begh, e Dervis Begh, e del loro germano Sulicar Begh, cinque comandanti, et assoluti patroni della provincia di Duvno ... Fu tale la loro accoglienza, che superò ogni nostro desiderio, onde tratenutici seco loro per lungo tempo, si diedero a cognoscere i più humani, e pietosi di quanto mai ne havessimo conosciuto ... Sono affetuosi, e caritatevoli verso la Christianità, e molto divoti a Sacerdoti, e ministri della nostra S. Fede, dell'autorità de quali si valgono i tutti i loro bisogni ... In somma il solo battesimo li manca a renderli perfetti christiani », Bianković, Visite, *Arch. Prop., Scritt. rif.*, 575, fol. 8v, ad Congr. 12. I. 1711.

(23) « In questa Città i miei Predecessori son stati minacciati di precipitii, e di pali, et io per grazia di Dio non hebbi nessun cattivo incontro; anzi trovandosi dentro più che 2000 infermi di febre, e di variole, non si discernevano i Turchi dai Christiani nel chiamare egualmente che venissi visitar gli infermi, pregare Dio, benedir le case, distribuire brevetti, con gran dispositione al bene, talmente che l'istesso Capitanio mi confessi, che haverebbero gusto i Turchi, che venisse un Prete dotto stare in quel Luoco, e fare la Scuola, perche mandarebbero anche essi i fanciulli a Scuola per imparare la lingua Italiana », biskup Bianković, Visite, *Arch. Prop., Scritt. rif.*, 642, ad Congr. 31. I. 1724, n. 14 (s.p.).

(24) GZM 17 (1905) 223 i 227; WM 11 (1909 324.

(25) Izvornik u arhivu Makarske biskupije, sada u arhivu Splitske biskupije, Turske listine, s. 112.

(26) Navedeni arhiv, Turske listine, s. 251.

(27) Navedeni arhiv, Turske listine, s. 134. Pismo bez nadnev-

Ibrahim-beg Firdus, hlivanjski muselim, g. 1835 sam je kupio zemljište za franjevačku kuću i crkvu u blizini Hlivna, i o tome je obavijestio svoje prijatelje franjevce pismom od 6. veljače 1835, koje ovako počinje:

« Lipa i plemenita pozdrav od mene Ibraim Bega Firdusa Capetana od Livna, mojim prijateglim Starczim u Tekii Fojničhko(j), najpri momu Dujch paka Svim ostalim Starczim u Tekij!

« Jasam uvik bio Vash priategl, bogli nego Ark'achim [28]), kako che vam kazat i Fr. Mio Dujch, i uvik želim vishe dobro kerstianim nego Arkachim. Mislio sam da nachine jednu kuchu u Livnu za da pomolle Bogu, alii nie moglo mi izachi za rukom kako bi ja ottio. Sada mi izajde i uze misto zgodno kako su svi beghenisali, a beghenisachete i Vi. Etto daklem Schaglem vam sve oprave na iste kuche, kako vaglia ... » [29]).

Apostolski vikar fra Pavao Dragićević opisujući svoj pastirski pohod u župi Lašvi g. 1742 zabilježio je, da se katolici iz okolice Travnika sastaju na vjerske čine u mjestu Dolac, na imanju uglednoga muslimana Ibrahimpašića, koje su mjesto njegovi predi darežljivo dali katolicima, da se tu mogu sastajati na molitvu bez ikakve naplate i protuusluge [30]).

Kada je apostolski vikar fra Marko Dobretić g. 1779 išao Bosnom, na mnogim mjestima muslimani su dola-

ka, ali se na listu piše drugom rukom: « Ricevuta li 22 Decembre 1735 ».

[28]) « Arkači », porugljivi naziv za tadašnje pravoslavce, današnje Srbe u BiH.

[29]) FR 254 (1477).

[30]) « Parochia Lasviensis siue Travnich etsi non habeat aliquam Ecclesiam, in qua Parochiani sacrum audire possent; habet tamen aliquem locum intermedium determinatum pro tempore in quodam valleculo [Dolac] dicto Dubrave in predio cujusdam Ibraimbassich Turcae militis olim a suis maioribus sine ulla eris solutione, aut determinata obligatione reciproca christifidelibus, ut ibi orent, permissum », JELENIĆ, *Spomenici* 90.

zili k njemu, moleći ga, da se i za njih moli i da im dadne vlastoručno pisane blagoslove. Tako Mustafa-beg, sin Alaj-bega Osmana u Skoplju, neka ugledna muslimanka u Grabovici, bolesne muslimanke u Rami, itd. [31]). U selu Rujanima kod Hlivna katolici su podigli oltar pred žitnicom bega Atlagića, i za vrijeme kiše biskup je dijelio krizmu na vratima te zgrade [32]). Ovih vremena fojnički gvardijan pobratimio se je s Ali-bašom iz Bilalevca [33]).

Iz ljubavi prema vjernom katoličkom narodu i rodnoj grudi franjevci bosanske provincije, rođeni u Hercegovini, dogovorili su se i odlučili, da u svom rodnom kraju podignu samostan i samostalnu franjevačku misiju. To im je Kongregacija za raširenje vjere odobrila svojim dekretom od 6. veljače 1844 [34]). Da se dobije odobrenje od turskih vlasti u Carigradu, Ali-paša Rizvanbegović, tadašnji vezir u Hercegovini, tri puta je vlastoručno pisao na Visoku portu, dok ferman nije ispostavljen i uručen biskupu Barišiću, koji se početkom g. 1844 nalazio u Carigradu zbog svoga spora s bosanskim franjevcima [35]).

Pokretači su bili odlučili, da samostan podignu na Širokom Brijegu, uz staro katoličko groblje zaseoka Pribinovići, jer je to mjesto ležalo u sredini zapadne katoličke Hercegovine. Budući da je sve zemljište oko groblja pripadalo muslimanskim obiteljima Kurta i Bakamovića

[31]) N. dj. 238 240 259.

[32]) N. dj. 256.

[33]) BATINIĆ III 167.

[34]) Taj je dekret otisnut u *Schematismus 1933* 20 sl.

[35]) « Nostrum Gubernatorem [: Vezirium] permovimus, ut semel, iterum ac tertio proprio authographo enixas preces nostras Sublimi Portae porrectas, quibus petebamus Imperiale edictum [Ferman] ad extruendam Ecclesiam et Conventum, fervide ac solertissime recommendaret ... prodiit gratiosum et augustum Edictum Imperiale, strenuam operam commodante Illustrissimo ac Reverendissimo Raphaele Barishich Episcopo, Vicario ac Visitatore Apostolico dignissimo, de facto Constantinopoli in negotiis Missionis degente ... », predstavka prvaka hercegovačkih franjevaca na kršćanski zapad za pomoć gradnje samostana na Sirokom Brijegu, pisana u Travniku 20.IV.1846. Izvornik u arhivu franj. samostana na S. Brijegu, AFHerc II, pod navedenim datumom (u rukopisu).

u Mostaru, ovi su, na molbu franjevca, poklonili potrebno zemljište za samostan i njegovu okolinu. Na spomen toga i danas se zove livada ispod samostana « Bakamuša ». I na drugim mjestima u Hercegovini i Bosni, domaći muslimani davali su svoja zemljišta za gradnju katoličkih crkava po župama i za osnivanje ili proširenje franjevačkih samostana.

6) - *Mostarski muslimani spasavaju Hrvate katolike u pobuni g. 1878*

O ljubavi i susretljivosti domaćih muslimana prema Hrvatima katolicima, valja na koncu spomenuti plemenitost i ljubaznost mostarskih muslimana g. 1878. Kada je na 31. srpnja 1878, prije ulaza austro-ugarske vojske u Bosnu, u Mostaru nastala pobuna, « trodnevno Hamzićevo carstvo », u kojoj je poginuo mjesni građanski upravitelj Mustafa-Hulusi-paša, muftija Karabeg i kajmekan Murad-beg ([36]), nastala je ozbiljna pogibao, da razdražena svjetina ne pokolje katolike u gradu. U toj opasnosti mnogi trijezni mostarski muslimani primili su u svoje kuće i posakrivali svoje susjede katolike. Tada su franjevci imali župu i mušku školu u blizini današnjega samostana, a malo dalje sestre milosrdnice žensku školu. Ugledni susjedni musliman Mehmed-aga Fazil pozvao je fratre i časne sestre u svoju kulu. Svoju obitelj smjestio je na prvi kat, franjevcima je dao prizemlje, a časne sestre sklonio je u podkrovlje. Tu su svi ostali, dok austrijska vojska na 5. kolovoza 1878 nije zaposjela Mostar ([37]).

Kao što su bosanski muslimani iskazivali bratsku ljubav i zaštićivali Hrvate katolike, tako su isto činili i Hrvati katolici zaštićujući svoju jednokrvnu braću muslimane u danim prigodama. Da spomenemo samo ova tri značajna primjera:

[36]) M. Mandić, *Povijest okupacije BiH* 42.
[37]) Prema usmenom saopćenju O. fra Nikole Šimovića, tadašnjega katoličkoga župnika u Mostaru.

7) - *Hrvati katolici zaštićuju b. h. muslimane od pokolja i uništenja*

God. 1869, kada se počeo pripremati ustanak kršćana u Bosni i Hercegovini, da se oslobode od Turaka, bosanski franjevac fra Anto Knežević, po želji biskupa Strossmayera, posjetio je Beograd, da se raspita o namjerama srpske vlade. Knežević se u Beogradu sastao s predsjednikom vlade Ristićem i napose s ministrom Blaznavcem. Ovaj je pak zastupao mišljenje, da muslimane valja prisiliti da se krste ili da se isele iz BiH, a oni, koji to ne bi htjeli, da ih kršćani sasijeku. Nakon duljega pretresa Blaznavac je svoje misli ovako zaokružio:

« Pazite, što ću Vam reći! Dok se dignete, odmah na turke izdajte proglas: ol nek se odmah krste, ol odmah nek se sele kuda znadu, ako ne misle biti sasječeni! ». Knežević mu je na to odgovorio: « Oprostite, gospodine, što se s Vama u toj stvari složiti ne mogu! Zar da mi počnemo činiti ono što u njima osuđujemo. Sve da bi nam to zakon dopustio, kao što nikako ne dopušta, sve da oni nisu naša jednokrvna braća kao što jesu, opet to bi se protivilo našem izobraženju i našoj uljudnosti ... » ([38]).

O. Knežević utjecao je, da se Blaznavčeve osnove nijesu ostvarile za ustanka u BiH g. 1875-1878.

God. 1917, za vrijeme prvoga svjetskoga rata, sastali su se u stanu kipara Ivana Meštrovića u Cannes-u u južnoj Francuskoj: hrvatski članovi « Jugoslavenskog odbora » sa Stojanom Protićem, izaslanikom srpske vlade, da vijećaju o stvaranju zajedničke države, hrvatske i srpske. Kada je došao govor na Bosnu i Hercegovinu, Protić je izjavio, da oni, srpska vlada i Srbi, imaju za te zemlje već pripravljeno rješenje. Na upit Ante Trumbića, predsjednika « Jugoslavenskoga odbora », Protić je odgovorio:

« Kada prede naša vojska Drinu, dat će Turcima dvadeset i četiri sata, pa makar i četerdeset osam, vre-

([38]) Vlastoručna bilješka fra A. Kneževića, objelodanio Jelenić, *Kultura* II 207 b. 1.

mena, da se vrate na pradjedovsku vjeru, a što ne bi htjelo, to posjeći, kao što smo u svoje vrijeme uradili u Srbiji » (39).

Protić je kod toga mislio na pokolj muslimana u Srbiji u noći od 24. na 25. srpnja 1804, koji je poznat u srpskoj povijesti pod imenom: « Pokolj baša ». Te su noći Srbi poklali u Srbiji sve muslimane, koji nijesu mogli pobjeći u okolne zemlje, napose u BiH.

I samo posredovanjem kipara Meštrovića i drugih hrvatskih članova « Jugoslavenskoga odbora » ta strašna odluka srpske vlade nije bila prihvaćena na tom sastanku, niti je, zbog odlučnoga stava Hrvata, moglo doći do njezina ostvarenja.

Za drugoga svjetskoga rata Hrvati su iz cijele države Hrvatske s najboljim vojnim snagama zaštićivali braću muslimane od kopoljâ i uništenja, napose u istočnim krajevima BiH, do onoga časa, kada su pobjedonosne savezničke vojske imale preuzeti na se dužnost obrane života i imetka ljudi na svim područjima zaraćenih naroda u Evropi.

(39) I. Meštrović, *Uspomene* 73.
(40) Gl. Novaković, *Ustanak*; Pantelić; Saulić.

4. - Moderni hrvatski narodni pokreti i BiH

Pod utjecajem prosvjetiteljstva i francuskoga prevrata koncem 18- i početkom 19-st. u Evropi nastaje novo narodno strujanje i preporod. Povrh tadašnjih državnih razdioba i pokrajinskih imena, kod pojedinih evropskih naroda stvara se opća narodna svijest s jednim zajedničkim narodnim imenom i jezikom. U habsburškoj monarhiji tomu je dao povoda Josip II (1780-1790), koji je htio, da u svojim nasljednim državama zavede jedinstvenu upravu s jedinstvenim službenim njemačkim jezikom. To je izazvalo veliki otpor kod Madžara, Hrvata i drugih slavenskih naroda, kojima su tada vladali Habsburgovci. Međutim, nakon Josipove smrti († 20. veljače 1790) Madžari zapadaju u istu pogrješku, protiv koje su se dotle bunili. Počevši s državnim saborom u Požunu 1790, oni korak po korak idu naprijed i zavode madžarski jezik u škole, urede i vojsku. I to su nastojali provesti ne samo među slavenskim manjinama u ugarskoj državi, nego i u staroj saveznoj državi Hrvatskoj. Nakon početnoga neodlučnog otpora hrvatskoga političkog vodstva, hrvatskoga plemstva i povlaštenih staleža, madžarska nastojanja izazvala su u slobodnoj Hrvatskoj jak otpor u širokim slojevima, probudila su ljubav za hrvatski jezik i potakla rad na kulturnom i političkom okupljanju Hrvata na cijelom hrvatskom narodnom prostoru. U tom poslu hrvatski preporoditelji trajno misle i na Bosnu, koja se tada nalazila pod Turskom. I tako je moderni narodni duh hrvatski zahvatio i BiH, najprije Hrvate katolike, pa onda Hrvate muslimane.

1) - *Hrvatski narodni preporod i BiH*

U *Zagrebačkom kalendaru* (Calendarium zagrabiense) pretiskani su g. 1796 *Bosna captiva,* i od g. 1797 do 1803 *Florantis Croatiae saecula duo,* djela Pavla Vitezovića, koji je prvi počeo rad na buđenju i okupljanju

Hrvata, podjarmljenih tuđinskim državama. God. 1822 Ljudevit Jelačić Bužimski, profesor na Kr. Akademiji u Zagrebu, pjeva (1):

Plači, draga domovino,
Plači, sinko, koji nju štima!
Moli Boga da sjedini,
što sad leži po štrini!

God. 1832 grof Janko Drašković (1770-1856) tiska u Karlovcu svoju *Disertacija ili Razgovor, darovan gospodi poklisarom*, koji su imali poći na državni sabor u Požun. U toj raspravi, pisanoj štokavskim narječjem, Drašković upućuje zastupnike, da traže ujedinjenje svih hrvatskih zemalja: Hrvatske, Slavonije, vojne krajine, Rijeke i Dalmacije s nadom, da će se i Bosna s vremenom povratiti u krilo majke domovine. On piše: « I mi onda jedan dva miljona činećí jedno-rodni puk budemo. Moguće jest opet i još više, ako li s vremenom Bosna ... u nadre naše se povrati » (2). Usto Drašković izrazuje želju, da kralj « onaj kraj, koji se sada imenom Ilirije ozavlja (slovenske zemlje) i koji jezika našem spodobnoga govori, s nama združi » (3). U tom sastavu grof Drašković navodi također, kada se u 16- i 17-st. stvarala vojna krajina, da se tada pučanstvo slobodne Hrvatske sastojalo od starih domaćih Hrvata te od prebjega iz Bosne i Dalmacije, koji su također bili Hrvati, te od maloga broja « Grka », tj. grkoistočnih Vlaha. On piše: « Ljudstvo, koje onda bija, kad prve krajiške uredbe se osnivati staše, pomješanje jest starih Hrvatov, ali beženarov iz Bosne i Dalmacije, opet Hrvatov i nekoliko Grkov, koji u rasutju istočnog carstva sve dalje pred Turci pobegoše » (4).

Kao voda hrvatskih preporoditelja tridesetih godina 19 stoljeća istakao se Ljudevit Gaj (1809-1872), čovjek poletna i pothvatna duha, vanredan promidžbenjak i privlačiv u doticaju s ljudima. Još kao sveučilištarac on je

(1) Fancev, *Dokumenti* 174.
(2) Grof Drašković, *Disertacija* 8; Fancev, n. dj. 301.
(3) Navedena djela i mjesta.
(4) Drašković, n. dj. 20; Fancev, n. dj. 310.

g. 1830 izdao u Budimu knjižicu na hrvatskom i njemačkom jeziku pod naslovom: *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja* (*Kurzer Entwurf einer Kroatisch-slavischen Orthographie*) (5). U toj knjižici Gaj potiče hrvatske rodoljube, da mjesto dosadašnjih različitih pravopisa, kojima se služe, uvedu – ugledajući se na druge narode – svoj vlastiti pravopis, jedinstven i jednostavan, koji im on predlaže i njime tiska svoje djelce. Početkom g. 1833 izdaje pjesmu pod naslovom *Horvatov sloga i zjedinjenje*, koja je počinjala:

Još Horvatzka ni propala, dok bi živimo,
Visoko se bude ztala, kad nju sbudimo.

Pri kraju svoje budnice Gaj pozivlje sve Hrvate, među njima i Bošnjake, da se okupe i ujedine u radu za narodni preporod Hrvatske. Među Hrvate on broji i kajkavce u Kranjskoj i Štajerskoj, kao i Janko Drašković, jer se tada i te brojilo među Hrvate po jezičnoj teoriji J. Dobrovskoga, oca slavistike. U toj budnici najznačajniji su ovi stihovi (6):

Bratja danas kolo vodi, danka svetkuje
Horvatzka se preporodi, sin se raduje.
V' kolu jesu vsi Horvati stare deržave
V' slogi jesu verli svati z-Like Kerbave (7),
Kraynci, Štajer, Gorotanci i Shlavoni(j)a
Zkup Boshnyaci, Istrianci ter Dalmaci(j)a.

Gaj se brzo uvjerio, da je tisak najmoćnije sredstvo za promidžbu i narodno buđenje, pa je sve sile upregnuo, da dobije državni dopust za izdavanje novina i osnutak

(5) Fancev, n. dj. 221.
(6) Prema Gajevu prvopisu, Ježić, n. dj. 200-201.
(7) U prvopisu ove pjesme, koji je fotografski objelodanio Ježić, *Hrvatska knjiž.* 200-201, Gaj je prve četiri riječi ovoga stiha dva puta popravljo: prvi put nad ovim stihom, a drugi je popravak prenio nad predhodni stih, jer nije imao mjesta, da to ispiše nad samim stihom, nad kojim je stao pobrisan prvi ispravak. To ni Fancev (n. dj. 311), ni Ježić (n. dj. 203) nijesu primijetili niti pravo izdali taj stih.

svoje vlastite tiskare. I tako su na 6. siječnja 1835 osvanule *Novine Horvatske*, koje su izlazile dva puta sedmično, a na 10. siječnja *Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka* kao tjedni književni prilog *Novinama*. Da pridobije tadašnji vodeći sloj u slobodnoj Hrvatskoj, stariji hrvatski naraštaj, Gaj iz početka izdaje *Novine* i *Danicu* sa starim pravopisom, i to *Novine* kajkavskim narječjem cijelu prvu godinu, a u *Danici* miješa kajkavske i štokavske članke. U. 10. broju *Danice* Mihanovićeva pjesma *Horvatska domovina* tiskana je novim Gajevim pravopisom, a od 29. broja tako se tiska cijela *Danica*. U 14. broju *Danice* izišla je pjesma Mate Topalovića *Tužna Bosna* (8).

2) - « *Ilirski* » *i* « *jugoslavenski* » *pokret*

Veliki početni uspjeh dao je povoda Gaju, koji je po naravi bio dalekosežan i slavohlepan, da početkom g. 1836 i *Novinama* i *Danici* promijeni ime, tako da hrvatski narodni preporodni pokret protegne na sve Južne Slavene pod zajedničkim « ilirskim » imenom.

Gaj je « ilirsko » ime odabrao, jer su stranci još od 14-st., pod utjecajem humanista, Hrvate stali nazivati « Ilirima », a njihovu zemlju « Ilirijom ». S vremenom ti su se nazivi udomaćili i među hrvatskim piscima, koji su od 16-st. i sami sebe i Hrvatski narod često nazivali « Ilirima », a svoj jezik « ilirički » (9). Ilirsko ime proširio je zatim Napoleon sa svojom oblasti « Ilirskih pokrajina », a i Austrija poslije toga nazivala je slovenske zemlje « ilirskima ».

Gaja je na tu misao navelo i čitanje djela fra Petra Katančića (1750-1825) (10) i Tome Mikloušića (1767-1833) (11), koji su dokazivali, da su Hrvati i drugi Slaveni od najstarijih vremena živjeli u svojoj današnjoj

(8) N. dj. 206.
(9) Gl. gore s. 374, b. 15.
(10) Katančić, *Indagatio philologica*; Isti, *De Istro*.
(11) Mikloušić 26 ssl.; Fancev, n. dj. 153 sl.

domovini i da su im stvarni praroditelji onaj narod, kojega su Rimljani nazivali Ilirima. Ta misao, da su Iliri bili Slaveni i praroditelji Hrvata i svih drugih Slavena, veoma je stara. Već ju je zabilježio Nestor u staroj ruskoj kronici (12). Od Hrvata prvi ju je obradio dominikanac Vinko Pribojević u svom djelu *O podrijetlu i zgodama Slavena* (*De origine sucessibusque Slavorum*, Venetiis 1532, hrv. prijevod, Zagreb 1951). U tom duhu pisao je opat Mavro Orbini svoje djelo *Il regno de gli Slavi*, Pesaro 1601.

I tako su početkom g. 1836 osvanule u Zagrebu *Ilirske narodne novine* i *Danica ilirska*, s namjerom, da se u ilirski pokret obuhvate i ujedine svi južni Slaveni « med Skadrom, Varnom i Bjelakom », tj. svi Hrvati, Srbi, Bugari i Slovenci. Oba izdanja tiskaju se novim pravopisom i štokavskim narječjem.

Ilirski pokret širio se kao požar po svim hrvatskim zemljama. Ljubav za zajednički narodni jezik i svijest zajedničke narodne pripadnosti svuda su se tim snažno jačali. I u Bosni među franjevcima, koji su tada bili jedini naobraženi stalež u zemlji, ilirski pokret naišao je na vrući odziv. Međutim, osim Štajerca Stanka Vraza i nekih drugih neznačajnih pojedinaca, novom pokretu nijesu se odazvali ni Slovenci, ni Srbi, ni Bugari. Zbog toga ilirski pokret stvarno ostao je ograničen na Hrvate, ali je među njima izvršio snažan književni pokret i razplamtio zajedničku hrvatsku narodnu svijest, koja je bila u opasnosti, da ne izumre pod tuđinskim utjecajem u tuđinskim državama.

Ilirstvo je imalo jedino jednu veliku neprijatnu stranu; prekrivalo je hrvatsko narodno ime i zamjenjivalo ga stranim, povjesno neispravnim imenom Ilira.

U ilirskom pokretu u Beču i u Pešti počeli su brzo nazrijevati sveslavenstvo i rusofilstvo. I kada je pokret bio u najvećem zamahu, kraljevom naredbom od 17. siječnja 1843 ilirsko ime bilo je zabranjeno. Ali to nije

(12) « ... tu bo est' Iljurik', ego že dohodil' apostol' Pavel'; tu bo beša Slovene pervoe ... », Nestor, *Povest' vremeny let'* 23; Mandić, *C. Hrvatska* 75-79.

moglo ugasiti hrvatski rodoljubni žar, dok taj nije doveo do prekida odnosa i rata s Madžarima g. 1848 (13).

Iza apsolutizma (1851-1860) cara i kralja Franje Josipa I, negdašnji « Ilir », dakovački biskup Josip Strossmayer, ponovno je oživio Gajeve ideje pod « jugoslavenskim » imenom. Ali i to ime otkrolili su i Srbi, i Slovenci, i Bugari, a za nj se zagrijala samo hrvatska inteligencija i svojim ustanovama davala « jugoslavenske » nazive mjesto hrvatskoga narodnog imena (14). To je trajno razvodnjavalo hrvatsku politiku i hrvatski kulturni rad u kasnijim vremenima. Tako, na primjer, Srbi imaju svoju « Srpsku akademiju nauka » a Slovenci svoju « Slovensku akademiju » dok Hrvati u svojoj najvećoj kulturnoj ustanovi i danas pokrivaju svoje hrvatsko narodno ime s nazivom « Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti ».

3) - *Velikosrpstvo i starčevićanstvo*

Srbi nijesu primili Gajev « ilirizam », ni Strossmayerovo « jugoslavenstvo », jer su srpski ustanci početkom 19-st. u Srbima probudili nadu, da će oni, nakon raspada turskoga carstva, obnoviti staru srpsku državu i Dušanovo carstvo. Usto su im tadašnji slavisti J. Dobrovsky, Jernej B. Kopitar i Pavao Josip Šafarík ulijevali misao u glavu, da bi oni, Srbi, pod svojim imenom mogli ujediniti sve južne Slavene.

Srpski pokret nastao je početkom 19-st. u Vojvodini, kamo se, pod turskim pritiskom, preselila većina srpskoga etničkoga življa. Glavno središte promidžbe bilo je u Novom Sadu, gdje je bio okupljen velik broj bogatih srpskih trgovaca i gdje su nastale prve više srpske

(13) Horvat, *Politička pov. Hrvatske* 88-197; Ježić, n. dj 211-219; Šurmin; Šišić, *O stogodišnjici*; Fancev, *Ilirstvo*; Mamuzić, *Ilirizam*.

(14) Šišić, *Korespondencija*; Isti, *Strossmayer*; Isti, *Biskup Strossmayer*; Isti, *Jugoslavenska misao*; *Obzor*, *Spomen-knjiga 1860-1935*: razni članci o Strossmayerovu radu i jugostavenstvu; Polić; Smičiklas, *Nacrt života*.

škole i književna društva. Domalo su srpski trgovci stvorili nova središta promidžbe u Pešti, u Beču, Trstu i po drugim trgovačkim mjestima.

U samoj Srbiji tajni nacrt za srpsku promidžbu i osvajanje okolnih zemalja napravio je g. 1844 Ilija Garašanin, ministar unutrašnjih poslova srpske vlade kneza Aleksandra I Karadordevića (1842-1858) u svom sastavu pod imenom *Načertanije*. Između drugoga Garašanin je srpskoj politici stavio u zadatak, da u « zapadnim krajevima », – a to znači u hrvatskim zemljama – nastoji « narod katoličeskih veroispovedanija od Austrije i njenog upliva odvraćati i Srbima priljubiti ». Srpski pak agenti imali su zadaću, « da se staraju izkorenjivati mrzost, koja sada postoji između Srba iztočnog i Srba zapadnog veroispovedanija ». Ali to se mora obaviti tako, da se katoličkim agentima « od plana ove političke propagande ništa neotkriva » (15).

Srpski nacrt za osvajanje hrvatskih zemalja u javnost je iznio Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864) u svom članku *Srbi svi i svuda*, koji je g. 1849 objelodanio u Beču u svom djelu *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*. Vuku su Hrvati samo čakavci i kajkavci u županiji zagrebačkoj, varaždinskoj i križevačkoj. Sve ostale zemlje su srpske: Bačka, Banat, Srijem, Slavonija, Bosna i Hercegovina, Dalmacija, Lika i Krbava i Crna Gora.

Protiv Vukovih velikosrpskih presizanja oštro je ustao Ante Starčević (1823-1896) u više članaka, objelodanjenih u *Narodnim novinama* u Zagrebu g. 1851-1852. U tim člancima, i u kasnijim svojim sastavcima i govorima u Hrvatskom saboru u Zagrebu, Starčević je izradio hrvatski narodni program, koji je on sažeo u načelo: « Hrvatska Hrvatom ». Drugim riječima, Hrvati ne će ništa, što je tude, ali traže, da se sve hrvatske zemlje ujedine u zajedničku državu Hrvatsku, koja ne će nikome biti podložna, nego će u njoj suvereno vladati sami Hrvati. Ova je nauka kasnije nazvana « starčevićanstvo » (16).

(15) Stranjaković, *Kako je postao*; Isti, *Vlada*; Isti, *Politička propaganda*; Jovanović, *Druga vlada*; Živanović, *Politička istorija*.

(16) Gl. Ante Starčević, *Djela*; Segvić, *Dr. A. Starčević*;

4) - *Narodno držanje b. b. franjevaca u zadnje doba turske vlasti*

Od bečkih ratova (1683-1699) do austro-ugarskoga zapospednuća Bosne i Hercegovine g. 1878 među katolicima BiH jedini naobraženi stalež bili su franjevci bosanske provincije. Zato poglavito u njihovim spisima treba tražiti – i stvarno se nalaze – izjave i dokazi o narodnom strujanju i mišljenju u ovim zemljama u posljednje doba turskoga vladanja. Kod toga valja imati pred očima, da su u ovo doba franjevci u Bosni živjeli u posebnim prilikama, u kojima su se razni utjecaji križali i ispreplićali i jako djelovali na njihov izražaj i držanje u narodnom pogledu. Na prvom mjestu bila je živa stara hrvatska svijest, da je bosansko-hercegovačko pučanstvo jednorodno s Hrvatima u slobodnoj Hrvatskoj i Dalmaciji ([17]). Druga osnovna misao među franjevcima i bosanskim katolicima bila je živa želja za oslobođenjem Bosne od Turaka. Franjevci su usto od g. 1834 do 1852 vodili očajnu borbu, da očuvaju bosansku provinciju u borbi s biskupom Barišićem, crkvenim dostojanstvenikom uporne snage i utjecajnih veza. Sa strane su djelovali: ilirski pokret iz Zagreba, jugoslavenski pokret biskupa Strossmayera iz Đakova i srpska promidžba iz Ugarske i Beograda. Unutarnje pobude i vanjski utjecaji kod bosanskih franjevaca redovito su se slijevali u jedno, ali su ipak kod pojedinaca, i u pojedinim odsjecima vremena, stvarali posebnih raspoloženja i izražaja i u kulturnim i u narodnim pitanjima. To će se najbolje uočiti, ako se ukratko raščlani narodno držanje najistaknutijih franjevaca u Bosni sredinom 19-st.

a) *Fra Ivan Franjo Jukić*

Na prvom mjestu valja spomenuti fra Ivana Franju Jukića (1818-1857), čovjeka vanredno poletna, dinamična

Drechsler, *Dr. A. Starčević*; M. Starčević, *Dr. A. Starčević i Srbi*; Ivšić, *Razvitak*; J. Horvat, *A. Starčević*.

([17]) Gl. gore s. 349-369.

i pravoga « zanešenjaka », kako ga je g. 1852 okrstio Omer-paša Latas ([18]). Nakon početnih nauka u Fojnici, Jukić je studirao filozofiju u Zagrebu i tu je završio g. 1935/36, kada je hrvatski rodoljubni pokret među Hrvatima bio u svom naponu. Da li je još tada imao osobnoga dodira s hrvatskim domorodcima, nije nam poznato. S Gajem se upoznao u Kamencu mjeseca listopada 1838, kao slušač treće godine bogoslovlja u Vesprimu. Od tada postaje zagrijani « Ilir » i kao takav ostao je cijeloga života. Samo nekoliko sedmica iza sastanka u Kamencu u pismu Gaju naručuje *Narodne novine* i *Danicu* i ujedno šalje četiri pjesmice za *Danicu* kao prvu svoju suradnju, a potpisuje se « Franjo Ivan Jukić, Ilir iz Bosne » ([19]). Od toga doba u njegovoj duši butki žar, da postane prosvjetitelj svoga naroda u Bosni kao pisac i književnik. U drugom pismu Gaju od 22. lipnja 1839 već najavljuje, da će u Gajevoj tiskari još te godine izdati *Prěpovesti* ili *Dogadjai razni* ([20]).

Kako se vidi iz ovoga zadnjeg pisma, već tada bio je u vezi s Jukićem i drugim bosanskim klericima u Vesprimu neki trgovac Srbin, koji im je davao na čitanje srpske *Novine Pavlovićeve*. Prvih mjeseci slijedeće godine, kada je Jukić bio u četvrtoj godini bogoslovlja, bosanski klerici u Vesprimu upoznali su se s nekim Srbinom Jovanovićem, koji ih je nagovarao, da pođu u Bosnu i tu podignu ustanak, da se Bosna oslobodi od Turaka. I tako Jukić, fra Blaž Josić, fra Bartul Toma Kovačević i fra Jakov Baltić početkom proljeća 1840 krenu u Bosnu. Na 20. travnja Jukić i Baltić stignu preko Bosanske Gradiške i Banje Luke u Orašje k župniku fra Marijanu Šunjiću, koji im prikaza svu nepromišljenost i nestvarnost njihova mladenačkoga pothvata. Šunjić ih teškom mukom nagovori, da se odmah upute u svoj samostan u Fojnici, odakle su bili hitno poslani u Dubrovnik ([21]). Josić je stigao u Sutjesku 25. travnja, sav otrcan i poderanih

([18]) G. Martić, *Zapamćenja* 32.

([19]) *Pisma pisana Ljudevitu Gaju* 90.

([20]) N. dj. 91.

([21]) Jelenić, *Kultura* II 179, b. 3.

cipela. Provincijal Marijanović odmah ga tajno povrati u gornju Ugarsku, da dovrši nauke (22). Kovačević se nije dao skloniti na povratak. On odbjegne u Srbiju, gdje se oženi i stupi u srpsku državnu službu. Za njim je kasnije otišao i drugi bosanski klerik Stjepan Verković (23).

Kovačević je cijeloga života radio na oslobođenju Bosne i ujedno je bio srpski posrednik kod bosanskih franjevaca. Napose je podržavao veze s Jukićem i Josićem, s kojima se g. 1840 bio spremio, da podigne bunu u Bosni. Njih i još neke nagovorio je, da su se primili i povjerenaravno, ne kazujući im svu istinu o srpskim namjerema, da Bosnu zauzmu i sjedine sa Srbijom. God. 1854 Kovačević je dolazio u Bosnu kod biskupa Sunjića i provincijala Nedića i uručio im dar srpske vlade od 100 dukata za gradnju katoličkih crkava u zemlji. God. 1861 ništva u Garašaninovu pothvatu za oslobođenje Bosne, kušao je predobiti i fra Grgu Martića, ali bez uspjeha (24).

Potkraj g. 1840, kada se Jukić, nakon svećeničkoga redenja, povratio iz Dubrovnika u Bosnu, odmah se dao na književni i narodni rad. Već u prosincu g. 1840 razaslao je prijateljima nacrt kulturno-prosvjetnoga društva «Kolo bosansko», ali nije našao potrebnoga odaziva. To ga ipak nije smelo. On traži podatke i piše povijest Bosne, sabire narodne pjesme i drugo narodno blago, putuje po Bosni i opisuje pojedine krajeve, bezimeno suraduje u Gajevim *Novinama* i *Danici*, otvara prvu osnovnu katoličku školu u Bosni i tiska *Bosanski prijatelj*, prvi književni časopis u Bosni. Jukić je g. 1844 tiskao u Splitu *Pisme razlike bos. franjevca fra Vice Vicića* (1734-1796). To je bila prva knjiga, što je u Dalmaciji tiskana novim Gajevim pravopisom (25). Zadojen širinom Gajeva « ilirstva » i « slavjanske uzajmnosti » Jukić naručuje i čita knjige hrvatske, srpske, bugarske i češke (26). Kako

(22) N. dj. 179 b. 2.
(23) N. dj. 178-180 185-192.
(24) Gavranović 95; Jelenić, n. dj. 185-191.
(25) Kukuljević, *Bibliografija* 173 (2013).
(26) Gl. Pisma Jukićeva izd. I. Kecmanović 406-409 415 421 425 430 sl.

nije mogao u *Danici* tiskati opširnije povjesne i putopisne sastavke, on već od g. 1841 šalje neke svoje radove u *Srpsko-dalmatinski magazin* u Zadru i u neka druga srpska izdanja. Kako smo već spomenuli, Kovačević je Jukića bio uvukao i u « srpske stvari » (27). Međutim, Jukić nije nigdje zanijekao svoje bosansko hrvatstvo, niti je kada napisao, da bi Bosna bila srpska i da bi trebala pripasti Srbiji. U svom prvom pismu Gaju iz Vesprima on izriče želju: « Da se združimo, što prije možemo! » (28). A to znači da se Bosna ujedini sa Zagrebom i Hrvatskom. Kada je pak Dimitrije Tirol ustvrdio, da je bosanska azbuka srpsko pismo i da su Bošnjaci pravi Srbi, Jukić ga je pobijao i ispravio u *Danici ilirskoj*, broj 36, g. 1842 (29). Što je zanimljivo, Jukić u svojim pismima, kada govori o svojoj suradnji u srpskom časopisu u Zadru, taj nikada ne navodi sa srpskim imenom, nego ga zove « Magazin dalmatinski » ili samo « Magazin » (30). Jukićevo najvrjednije djelo je *Zemljopis i povjesnica Bosne*, koje je napisao u Bosni i tiskao u Zagrebu 1851 prije nego ga je Omer-paša 3. svibnja 1852 otpremio u Carigrad u izagnanstvo (31). U tom djelu Jukić u predgovoru napose se zahvaljuje Gaju, što je dokazao, da su « bratja Hervati i Bošnjaci » « rod jedan » (32).

b) *Fra Martin Nedić*

Prvi franjevac iz Bosne, koji se pridružio Ilirskom pokretu bio je fra Martin Nedić (1810-1895), rodom iz Tolise u bosanskoj Posavini (33). God. 1833 studirao je bogosloviju u Vacu u Ugarskoj. Tu je ispjevao *Razgovor koga vile Ilirkinje imadoshe u pramaletje 1835*, koji je

(27) Martić 31.
(28) *Građa za povijest hrv. književnosti* 6 (1909) 90.
(29) Alaupović, *Ivan Franjo Jukić* 8; Jelenić, n. dj. 175.
(30) Kecmanović 409 413 415 sl.
(31) Martić 32.
(32) *Zemljopis* s. V sl.; Jelenić, n. dj. 473.
(33) Fancev, *Iz prepiske* 96-101; Jelenić, *Nedić fra Martin*; Drljić, *Prvi Ilir Bosne*.

Gaj tiskao o svom trošku u Karlovcu 1840. Nedić u toj pjesmi napose ističe želju Bošnjaka, da ih Hrvatska vila izbavi iz turskoga ropstva. Tu on ovako pjeva [34]:

Prodji me se dakle Srimska Vilo
Nastoj ne bi l' mi bolje bilo!...
Pozdravi mi Primorkinju istu
i ostale posestrime vile,
A najvishe mladu Hrvatkinju
Nek m' negleda vishe u 'vom kinju!

U spjevu *Razgovor vilah Ilirkinjah u pramalitje god. 1841* [35] Nedića nada sve zanosi vila Hrvatkinja, koja predsjeda ostalim ilirskim vilama.

U borbi s biskupom Barišićem i na njegove optužbe Kongregacija de propaganda g. 1841 zabranila je, da se bosanska franjevačka mladež šalje na školovanje u prekosavske zemlje. Malo kasnije obustavljena je i redovita uprava bosanske provincije. U tim teškim danima fra Martin Nedić putovao je g. 1843 i 1845 u Carigrad zbog obrane provincije, tražeći ujedno novo mjesto za odgoj bosanskih klerika. Na prvom putu svratio se u Beograd gdje su mu se ministar Garašanin i srpska kneževska vlada pokazali nakloni. I u Carigradu mu je mnogo išao na ruku srpski poslanik Lazar Todorović [36]. Iz toga doba, i pod utjecajem tih dodira, potječu Nedićeve pjesme nekim srpskim državnicima i srpskom knezu Aleksandru [37]. Ali Nedić je i prije i poslije toga pjevao pjesme hrvatskom banu Jelačiću, rodoljubnom Pavlu Štoosu, Lj. Gaju i biskupu Strossmayeru. On pjeva i Franji Josipu I prigodom njegova posjeta Hrvatskoj i Dalmaciji g. 1875, a tako i o ulazu austro-ugarske vojske u Bosnu. Kao provincijalni starješina Bosne srebreničke (1854-1858). Nedić je 26. listopada 1855 potvrdio pravila « Zbora redovničke mladeži bosanske » u Đakovu, u kojima se naglasuje « narodnost hrvatska » mladih franjevaca, koji su

[34] Jelenić, *Kultura* II 171.
[35] Objelodanio prof. Žic u *Napretku* (Sarajevo 1934).
[36] Drljić, n. dj. 48-50 193.
[37] N. dj. 187-194.

rodom iz Bosne [38]. Kako je dobro naglasio J. Jelenić, Nedić je cijeli život bio i ostao Ilir-Hrvat.

c) *Fra Grga Martić*

Najveći « Ilir » iz Bosne bio je fra Grga Martić. Rodom je bio iz Rastovače kod Posušja u Hercegovini, gdje se rodio 5. veljače 1822. Kao franjevački pripravnik došao je u Kreševo g. 1834, gdje je svršio početne nauke. Šesti razred gimnazije svršio je u Požegi, a filozofiju u Zagrebu. Od g. 1840 do 1844 studirao je teologiju u Stolnom Biogradu u Ugarskoj. Za svećenika je zaređen o Božiću g. 1844. U početku je bio duhovni pomoćnik, a od g. 1850-1854 župnik u Sarajevu. U tom mjestu župnikovao je i od g. 1863 do 1878 i ujedno bio zastupnik katolika kod turske pokrajinske vlade u Sarajevu [40].

U Požegi i u Zagrebu Martić je upoznao « ilirstvo » preko *Danice ilirske* i za nj se zagrijao. Ali nije poznato, da li je dolazio u osobni dodir s istaknutim hrvatskim « Ilirima ». Kada je došao u Stolni Biograd, tu su njega, kao i druge bosanske klerike po Ugarskoj, češće posjećivali srpski rodoljubi i agenti, koji su u ta vremena, kao i uvijek, bili radiniji i više se brinuli za promidžbu u Bosni nego Hrvati iz Zagreba. Srpski posjetioci mladom Martiću darivali su djela pjesnika Lukijana Mušickoga i drugih književnika, napose pak srpska povjesna djela: F. Pejačevića, Jovana Raića, S. Milutinovića i Dositeja Obradovića. To je mladoga Martića, pjesnika i « Ilira », toliko zanijelo, da je tih godina ispjevao više pjesama srpskom rodu [41]. Ali kada se povratio u Bosnu i tamo bolje upoznao pravo narodno mišljenje od starijih bosanskih franjevaca i ujedno osjetio narodno bilo, Martić se otresao srpske promidžbe. On ubuduće govori i radi kao Hrvat. Ali kao bivši « Ilir » zadržao je ljubav pre-

[38] Gl. dolje b. 53 sl.
[40] O životu i radu fra Grge Martića gl. Martić, *Zapamćenja*; Jelenić, *Kultura* II 164-217 519-529; Čičić, *Monografija*; Knezović, *Fra Grga Martić*; Kecmanović, *Bildniss*.
[41] Gl. Jelenić, *Kultura* II 175-178 521 sl.

ma svim slavenskim narodima, pa je u svojim *Osvetnicima* opjevao bojeve Crnogoraca s Turcima i njihovo oslobođenje.

Martićevo hrvatsko raspoloženje došlo je do izražaja već g. 1847. Kada mu je A. Stojačković ponudio, da kao « novi Kiril » pripravi jedan stari katolički molitvenik, kojega će on o svom trošku tiskati u 15.000 primjeraka, Martić je na to pristao. On je Stojačkoviću predložio, da se molitvenik tiska starom bosančicom, ali je Stojačković skrenuo na tadašnju srpsku ćirilicu, htijući da se ta preko molitvenika raširi među bosanske Hrvate katolike, što je Martić odbio. Na kraju Stojačkovićeva pisma, Martić je vlastoručno ovo zabilježio: « Kada sam predložio g. Piscu da se ima knjiga uprav starom bukvicom štampati, tada je on iskrenuo na obstojeću gradjansku srbsku azbuku, a ja to nisam mogao primiti – i tako stvar zaspa » (42).

God. 1853 Martića optužuju, da je prijateljski raspoložen prema Austriji (43), a to znači, da je on već tada bio čvrsto prihvatio mišljenje starijih franjevaca, da se bosanska politika ima oslanjati na Austriju, ne samo zato što su njezini vladari katolici, nego zbog toga što Habsburgovci, kao zakoniti vladari Hrvatske, imaju pravo na Bosnu (44).

God. 1860, uz lijes biskupa fra Marijana Šunjića, Martić ovako pjeva (45):

Teško domu bez ljubavi bratske,
Ko i Bosni bez zemlje Hrvatske.

Kada je Martić g. 1865 osnovao pučku katoličku školu u Sarajevu, u sporazumu sa svojim župljanima, napisao je *Ustanove za školu*. Tu se jasno određuje, da

(42) Jelenić, *Izvori* 87 (127).
(43) « Weil derselbe Pfarrer [Martić] nur oesterreichischfreundliche Gesinnungen hege und äussere », austrijski konzul D. Atanacković grofu Buol-Schauenstein-u, ministru vanjskih poslova u Beču, 31. VII. 1853, Gavranović 60. Gl. n. dj. 62-68.
(44) Gl. gore s. 389, b. 69.
(45) Jelenić, *Kultura* II 212.

djeca uče « jezik hrvatski », a u 12. točki općenito je određeno: « Naukovne knjige, dok se naš puk ne providi, nek budu iste one, što su u carstvu austrijskom propisane za pučke hrvatske škole » (46).

U Šestićevim *Zapamćenjima* Martić je g. 1866 ustao protiv srpskih zahtjeva na Bosnu « pozivajući se na Dušanovo carstvo, koje je – veli Martić – više mitološko, nego li historičko, jerbo mu dosada nitko granica ne označi ... Hrvati pak u Hrvatskoj uza svu snagu cara svoga imajući prava virtualna starinska na Bosnu » (47).

Kad se g. 1866 počeli sakupljati prinosi za otvorenje hrvatskoga sveučilišta u Zagrebu, fra Grga Martić sakupio je među bosanskim franjevcima i imućnijim svjetovnjacima 24 dukata, 14 fiorinti i 100 franaka, i to poslao u Zagreb preko Brlića u Slavonskom Brodu (48).

God. 1878 hrvatsko akademsko društvo « Hrvatski dom », na svojoj izvanrednoj skupštini od 27. siječnja, imenovalo je Martića svojim počasnim članom kao « najodličnijega zatočnika hrvatstva u našoj slavnoj i ponosnoj Bosni ». U vezi s tim 15. veljače 1878 Martić je odgovorio, da « velecijenjeno odlikovanje » s radošću i čednošću prima i ujedno obećava, da će i dalje raditi u « smislu bratskog Hrvatskog poduzeća » (49). To je bilo samo 6 mjeseci prije nego je austro-ugarska vojska ušla u Bosnu. Brzojav fra Grge Martića na Berlinski kongres u srpnju 1878, protiv zahtjeva Srbije i Crne Gore, da im se doznači Bosna i Hercegovina, opće je poznata stvar (50). Od g. 1878 do svoje smrti 1905 Martić je mirno živio u svom samostanu u Kreševu i bio slavljen kao « Hrvatski Omer » zbog svojih *Osvetnika* i epskih spjevova, koji su tiskani u Zagrebu i Sarajevu od g. 1861 do 1893 (51).

(46) N. dj. 212 410.
(47) N. dj. 213.
(48) N. dj. 576.
(49) N. dj. 576 sl.
(50) Martić 88 sl.; Jelenić, n. dj 243; Philalethes 99.
(51) Gl. gore b. 40.

d) *Zbor redovničke bosanske mladeži*

Da bolje upoznamo narodno držanje bosanskih franjevaca u zadnjim vremenima turske vladavine kao i ono za austro-ugarske uprave, posebno je vrijedno ukratko se pozabaviti književnim « Zborom redovničke mladeži bosanske ». Kada je g. 1852 bila smirena borba biskupa Barišića i bosanske provincije, premještenjem Barišića u Hercegovinu i osnutkom samostalnog apostolskog vikarijata i hercegovačke franjevačke kustodije, Zbor za raširenje vjere digao je 2. rujna 1852 zabranu, da se bosanski klerici ne mogu odgajati u prekosavskim zemljama. Susretljivošću biskupa Strossmayera već početkom g. 1853, klerici su bili smješteni u Đakovo, da u biskupskom sjemeništu svršavaju filozofske i bogoslovne nauke. Vrhovna pak uprava franjevačkoga reda proglasila je đakovački studij generalnim učilištem reda sa svim povlasticama, što su bile s tim vezane. Tako je u Đakovu odgajan franjevački bosanski podmladak od g. 1853 do 1878, i za to vrijeme iz đakovačkoga učilišta izišla su 194 franjevca svećenika ([52]).

God. 1855 bosanski klerici u Đakovu, po zagrebačkom primjeru, osnovali su « Zbor redovničke mladeži bosanske ». U *Pravila* pak unijeli su, da je svrha zbora, da se njegovi članovi « u narodnom hrvatskom i latinskom jeziku te inih potrebitih nauci » usavršavaju « i za buduće svoje stanje, kao naučitelje spasonosne puka ... dostojno » priprave. U tu svrhu zbor odlučuje kupovati « same knjige latinskim i hrvatskim jezikom pisane » ([53]). Kada su se g. 1876 bosanski klerici preselili iz Đakova u Ostrogon, *Pravila* su bila g. 1878 prerađena, ali je svrha zbora ostala netaknuta. I u novim pravilima pisalo je: « Svrha i cilj Zbora jest taj da se ista mladež usposobi i usavrši u potrebitih bogoslovnih i svjetskih znanostih, osobito u hrvatskoj književnosti ... » ([54]).

Bosanski klerici, dakle, u pravilima svoga zbora g. 1855 posebno i jasno naglasuju, da je njihov narodni jezik hrvatski, dotično da su oni kao Bošnjaci pripadnici Hrvatskoga naroda. O drugom kojemu narodu, pa ni o « ilirskom » ili « jugoslavenskom » zajedništvu, u pravilima zbora nema govora. Bosanski svećenički pripravnici odlučuju se usavršavati ne samo u latinskom, koji je bio službeni jezik katoličke crkve i bogoslovskih sveučilišta, nego također, i to posebno, « u narodnom hrvatskom jeziku » i u « hrvatskoj književnosti » da bi kasnije u Bosni u svom pastoralnom radu mogli uspješno raditi među bosanskim Hrvatima i hrvatskim jezikom valjano pisati.

Po pravilima zbor nije mogao kupovati o trošku zbora drugih knjiga, osim latinskih i hrvatskih, ali je zato zbor na dar tražio i dobivao knjige, časopise i novine i drugih jezika i naroda, napose srpske, bugarske i slovenske. A to nije ni moglo biti drugčije, kada su bosanski klerici učili u Đakovu pod okriljem i utjecajem biskupa Strossmayera, oca « jugoslavenstva ». U sjedničkom zapisniku zbora, 1. siječnja 1867, piše: « Poslasmo javnu zahvalnicu svim urednikom i društvom jugoslavenskim koji nam bezplatno svoje časopise i druge knjige običavaju slati » ([55]). U Strossmayerovu duhu oni katkada sve, što je južnih slavenskih naroda, zovu « našim ». Tako 10. srpnja 1859 zapisano je u zapisnik sjednice: « (Poslasmo) C. O. Blažu Josiću župniku u Dubrave Molbenicu da bi nam blagoizvolio dva lica poslati, naime Dositea Obradovića pervog sadašnje naše Serbske literature spisatelja, i Miloš Obilića, Junaka Našega » ([56]). Ali za bosansku redovničku mladež uvijek su ostala na snazi pravila zbora, koja su članovi češće čitali, a ta su im jasno govorila, da su oni Hrvati i da je njihov narodni jezik hrvatski. God. 1866, kada se počelo sakupljati milodare za osnutak sveučilišta u Zagrebu, zbor je održao na 23. listopada izvanrednu sjednicu, na kojoj su članovi sakupili i u ime zbora poslali u Zagreb 35 forinti, doprinoseći « na taj oltar domovine novčanu potporu – za pokazat svietu

([52]) Jelenić, n. dj. 401-406; Drljić. *Prvi Ilir* 24.
([53]) Jelenić, n. dj. 211.
([54]) N. mj.

([55]) Gavranović, *Uspostava* 34.
([56]) N. dj. 34.

kakvu gaje nadu buduće sreće, koja će se do posliedka odtale poroditi » (57).

5) - *Još nekoliko zrnaca o hrvatstvu b. h. katolika u 19-st. koncem turske vlasti*

Na 27. rujna 1808 Ilija Jurčević, pop glagoljaš, pisao je iz Duvna basančicom pismo makarskom kanoniku don Ivi Josipu i molio ga, da mu u odgovoru piše istim pismom, koje on naziva « hrvatskim » (58). U misli duvanjskoga glagoljaša bosančica je « hrvatsko pismo » jer njim pišu i njime se služe Hrvati u Bosni i Hercegovini.

God. 1848 u *Novinama dalm.-hrvat.-slavonskim* izašla su dva nepotpisana dopisa iz Bosne, kojih je, kako se čini, bio pisac fra Marijan Šunjić, budući biskup i apostolski vikar u Bosni. U prvom dopisu od 23. svibnja bosanski kršćani cvile, kako « četiri tmasta i puna tuge i čemera minuše vêka, od kako ... bratja slavjanska bosansko-hervatska u okovih divljih azijatskih okrutnika pište i jadikuju », te pozivaju i mole Hrvate, da ih oslobode (59). U drugom dopisu od 6. lipnja 1848 bosanski kršćani vesele se nad govorikama, koje su Hrvati sa svojim junačkim banom Jelačićem već bili pobrali. Kod toga dopisnik stavlja u usta bosanskih kršćana ove riječi: « Kod nas je veselje neizmêrno nad vašim slavodobitjem, nad dobivenom slobodom; mi se radujemo, što junaka bana od plemenite naše krvi imadete. Ali bratjo jednokrvna, kada se mi veselimo nad srećom vašom, žalostite li se vi nad našom nesrêćom? ». U to doba, i u kasnijim vremenima seljački narod u Bosni pjevao je (60):

Do dva, do tri dana,
eto nama Jelačića bana!

(57) N. dj. 29, b. 22.
(58) « Ako je moguće pišite slovim arvackim », Jelenić, *Spomenii* 306.
(59) Jelenić, *Kultura* II 210.
(60) N. dj. 210 sl.
(61) Gl. Kecmanović, *Ivan Franjo Jukić* 422-434 i 437 sl.

Kako se vidi iz pisma fra Ivana F. Jukića fra Boni Perišiću od 28. svibnja i 14. prosinca 1849 te od 27. siječnja i 17. rujna 1850 bosanski franjevci bili su u stalnoj kulturnoj vezi s rodoljubima u Zagrebu i mnoge hrvatske knjige naručivali su i čitali (61). Bosanski provincijal fra Martin Nedić u rujnu g. 1854 plaća za « paket donešenih knjiga iz Zagreba u Brod 4 for. sr. (i) 40 kr. », a « knjigovezcu u Brodu da uveže 1000 abecedarkah 20 for. » (62). Kada je g. 1850 Ivan Kukuljević osnovao « Poviesno društvo » i pokrenuo *Arkiv*, biskup fra Marijan Šunjić primio se povjereništva u Bosni, a nakon njegove smrti fra Grga Martić, koji je, preko Brlića u Brodu, na 20. siječnja 1861 poslao pretplatu za se i 6 novih članova (63). Kada je g. 1868 osnovano « Društvo sv. Jeronima » u Zagrebu, apostolski vikar Vujičić preporučio ga je okružnim pismom župnicima u Bosni i ujedno ih ovlastio, da župske urede mogu pretplatiti crkvenom milostinjom kao trajne članove (64).

Na trogodišnjoj skupštini bosanske provincije g. 1854 zaključeno je, « da se izaberu učevniji redovnici, koji bi elementarne hrvatske pučke knjige našemu (bosanskomu) izgovoru jezika ugodili » (65), a školski odbor katoličke škole u Sarajevu, pod vodstvom župnika fra Grge Martića, g. 1865 zaključuje: « Naukovne knjige, dok se naš puk ne providi, nek budu iste one, što su u carstvu austrijskom propisane za pučke hrvatske škole » (66). U izvještaju katoličke škole u Zenici od 25. srpnja 1878, dakle prije ulaska austro-ugarske vojske, kaže se, da je školu pohađalo 30 katoličke i pravoslavne djece, te da su djeca preko godine učila: čitati i pisati latinicom, a neki i ćirilicom, vjeronauk, pjevanje, prirodopis, povjest Bosne, računstvo, zemljopis i « hrvatsku slovnicu » (67).

Nakon smrti poznatoga bosanskog propovjednika fra

(62) Jelenić, n. dj. 417. Gl. 430 sl. 575 sl.
(63) N. dj. 576.
(64) N. dj. 575.
(65) N. dj. 409.
(66) N. dj. 410.
(67) N. dj. 337.

Marijana Jakovljevića (1780-1853) njegova subraća franjevci objelodanili su njegove propovijedi u Zagrebu g. 1861-1863 u tri sveska pod naslovom « Hrvatske pučke propovijedi » ([68]). Te hrvatske propovijedi odmah su se raširile po Bosni i franjevci župnici upotrebljavali su ih propovijedajući narodu zadnjih godina turske vladavine i kasnije.

U narodnom životu Hrvata u Hercegovini posebno mjesto zauzimlje fra Paškal Buconjić (1834-1910). Rođen u Drinovcima od seljačkih roditelja. Početne škole svršio je na Širokom Brijegu, a filozofsko-teološke nauke u Italiji. Nakon posebnoga osposobljenja g. 1859 imenovan je profesorom filozofije na središnjem franjevačkom studiju u Rimu. U toj službi ostao je do g. 1866. Za 14-godišnjega boravka u Italiji pratio je, kako Talijani vode borbu za narodno ujedinjenje. Ta borba poticala je Buconjića, da razmišlja i snuje o slobodi svoga rodnoga Hrvatskoga naroda i ujedinjenju svih hrvatskih pokrajina u jednu državnu zajednicu. Ta ljubav pojačavana je čestim susretima s istaknutim rodoljubima iz raznih hrvatskih krajeva, poseebno s Franjom Račkim, kanonikom zavoda Sv. Jeronima u Rimu, i njegovim nasljednikom Ivanom Crnčićem. Osobiti utisak ostavio je na Buconjića hrvatski revolucionarac dr. Eugen Kvaternik za svoga boravka u Italiji.

God. 1866 Buconjić se vraća u Hercegovinu kao zagrijani i odrješiti Hrvat. On unosi među franjevce i narod duh čistoga hrvatstva starčevićanskoga smjera. U svom dugom životu, najprije kao profesor na Širokom Brijegu, pa provincijalni franjevački starješina (1874-79) te biskup mostarsko-duvanjski (1880-1910), Buconjić je bio glavni pokretač i kolovođa svega vjerskoga i narodnog rada u Hercegovini od g. 1866 do 1910 ([69]).

U radu na narodnom polju u Hercegovini, uz Buconjića, valja napose istaknuti i njegove suradnike fra Franju, kasnije don Franju Milićevića i fra Radoslava Glavaša.

([68]) N. dj. 488 sl.

([69]) O životu i radu biskupa fra Paškala Buconjića vidi: Glavaš, *Spomenica* 141-145; Isti, *O. Paškal Buconjić.*

Milićević je rođen u Velikom Ograđeniku, u kotaru Mostaru, g. 1835. U franjevački red stupio je g. 1855 i bio poslan u Perudu u Italiju na nauke, gdje je g. 1860 zaređen za svećenika. Kada su hercegovački franjevci, u sporazumu s biskupom Kraljevićem, bili odlučili osnovati tiskaru u Mostaru, fra Franjo Milićević bio je poslan u Zadar, da nauči tiskarski zanat. Tiskara je osnovana g. 1872 uz biskupsku residenciju u Vukodolu kod Mostara pod naslovom: « Tiskara katoličkoga poslanstva » (Typographia Missionis Catholicae). To je bila ujedno i prva tiskara u Bosni i Hercegovini poslije one državne u Sarajevu, koju je g. 1866 osnovao bosanski vezir Osman-paša Topal. U tiskari kat. poslanstva radom se odmah otpočelo. Fra Franjo Milićević obavljao je sve tiskarske poslove: sam slagao i otiskivao složenu građu. U početku se najviše izdavalo crkvene stvari i potrebne priručnike za katoličke škole, koje su u to vrijeme franjevci osnivali po Hercegovini ([70]). Za hrvatski narodni život posebnu vrijednost ima kalendar *Mladi Hercegovac,* od kojega je izišlo 12 godišta od g. 1873 do 1884 ([71]).

6) - *Hrvatska misao uoči i za vrijeme austro-ugarskog zaposjedanuća BiH*

Sredinom 19-stoljeća tursko carstvo još je obuhvaćalo velike prostore u Evropi, Aziji i Africi, u kojima su živjeli mnogi narodi raznoga porijekla i jezika. Vojničko feudalno uređenje bilo je zastarjelo i izrodilo se u jako iskorištavanje podložne raje. S buđenjem narodne svijesti nezadovoljstvo potlačenih sve je više raslo. Neki bosanski franjevci, napose fra Anto Knežević, željeli su, da se opet uspostavi samostalno bosansko kraljevstvo,

([70]) Katoličko-hrvatska tiskara u Mostaru, uslijed raznih prilika mijenjala je svoje ime g. 1873-1945 u: Franjevačka tiskara. Tiskara don Franje Milićevića, Hrvatska dionička tiskara, Hrvatska tiskara Franjevačke provincije. Popis knjiga, koje su tiskane u tim tiskarama, nalazi se u djelu: Štitić - Dizdar, *Bibliografija.*

([71]) Štitić - Dizdar, n. dj. 119. – O životu i radu fra (don) Franje Milićevića vidi: J. B(oras), *Milićević O. Franjo* (*Marijan*) 191.

ali većina katolika i franjevaca tražili su, da se ujedine s drugom braćom Hrvatima u habsburškom carstvu. Nesavenske Vlahe i druge pravoslavce raznoga porijekla srpska promidžba od četrdesetih do sedamdesetih godina 19-st. uspjeha je putem pravoslavne crkve povezati i osvijestiti srpski. Ovi su tražili ujedinjenje Bosne sa Srbijom, a Hercegovine s Crnom Gorom.

U vezi raznih težnja naroda u BiH razvijala se i usklađivala i politika susjednih država. Franjo Josip I, car Austrije i kralj Ugarske i Hrvatske, želio je da zauzećem Bosne podigne svoj carski ugled i tim nadomjesti izgubljene zemlje u Italiji i Njemačkoj; Srbija pak i Crna Gora težile su za proširenjem i ujedno, da se priključenjem susjednih zemalja ekonomski ojačaju i pridignu. Nakon raznih neprilika i kolebanja, na krunskom vijeću u Beču od 29. siječnja 1875 zaključeno je, da se Bosna i Hercegovina zaposjednu. Dalmatinski namjesnik general Gavro Rodić imao je pobuniti narod protiv Turske i tako dati priliku, da Austrija izvrši zaposjednuće (72). Da pokaže narodu zanimanje za njihove prilike, Franjo Josip u drugoj polovici travnja 1875 prošao je cijelom Dalmacijom, uz granicu Bosne i Hercegovine, i svima obećao zanimanje i rad na poboljšanju prilika u tim zemljama. Kada je cara u Sinju na 18. travnja pozdravilo izaslanstvo bosanskih franjevaca hlivanjske krajine i izložilo mu patnje naroda, car je odgovorio: « Jadni narod! Učinit ću sve, što je moguće » (73).

U Imotskom dne 24. travnja, kralja pozdravi 9 hercegovačkih franjevaca, na čelu s kustodom, pokrajinskim starješinom fra Paškalom Buconjićem. Ovaj je u adresi izložio najprije ekonomske i druge nezgode naroda, a onda naglasio virtualna prava habsburškoga doma na Bosnu i Hercegovinu, a dosljedno tome i potrebnu brigu za taj narod. Kralj je sve ljubezno primio, kustosa Buconjića pozvao na objed i odlikovao komendom Franje Josipa I, a njegova tajnika fra Augustina Zubca viteškim

(72) Šišić, *Okupacija* 30-44; Knezović, *Pov. Hrvata* I 371-387.
(73) « Infelice gente! Farò tutto il possibile », Jelenić, *Kultura* II 228.

križem istoga reda, i otpusti ih riječima: « Mnogo mi je milo, da viđu moje drage franjevce uvijek tako revne i neumorne za dobro naroda » (74).

U Vrgorcu kralja su pozdravili četiri hercegovačka franjevca, a u Neum-Kleku šest hercegovačkih seljaka. Seljak Đuro Kriste, zvan Pečko, nakon što je na hrvatskom jeziku izložio potrebe naroda, zaključio je: « Vaše Veličanstvo! Ove su zemlje bile Vaših djeda i pradjeda, pak su i Vaše i ničije druge, valja da se s njima pobrinete. Dalje ovako ne možemo i ne ćemo, pa makar svi izginuli! ». Car pak, nagovorivši ljubezno ove jednostavne seljake, reče im: « Budite mirni, nastojat ću svakako, da vam bude bolje » (75). Za hercegovačkoga ustanka (1875-1878) Pečko je bio kapetan Musićevih ustaša (76).

Kralj se jedva bio povratio u Beč, kad na 19. lipnja 1875 seljaci iz okolice Gabele razviju hrvatsku zastavu i opale prve hitce s poklikom: « Živio hrvatski kralj Franjo Josip I » (77). Tim je otpočeo ustanak u Hercegovini, kojega je ovjekovječio August Šenoa svojom pjesmom *Munja od Gabele*. Osam dana kasnije, na 27. lipnja ustanak je zahvatio Nevesinje. Domalo se ustanak proširio i na druge bosanske predjele, osobito na duvanjske i hlivanjske krajeve, gdje se dva mlada franjevca, fra Bono Šarić iz Drežnice i fra Stipe Krešo iz Hlivna, staviše na čelo ustaša katolika, razvivši hrvatsku zastavu. U južnoj Hercegovini na čelu Hrvata katolika pod hrvatskom zastavom stao je don Ivan Misić, župnik iz Ravna u Popovu polju (78). Ustanici pravoslavne vjere bili su osobito brojni u istočnoj Hercegovini i Bosanskoj Krajini. Ovi su se borili jod srpskom zastavom, želeći ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom.

God. 1876 Srbija izričito zatraži od Turske, da joj

(74) « Mi gode di vedere miei Francescani, cosi sempre zelosi ed infatigabili per bene del popolo », n. dj. 228; Glavaš, *Politika* 89.
(75) Glavaš, n. dj. 90; Jelenić, n. dj. 229.
(76) Vego, *Don Ivan Musić* 24.
(77) Glavaš, n. dj. 93; Jelenić, n. dj 230; Vego, n. dj. 22.
(78) [Fra Pile Čović], *Pieme*; Vego, n. dj.

ustupi Bosnu i Hercegovinu. Kada se to saznalo u Bosni, sva tri ondašnja bosanska samostana, u posebnim predstavkama na cara u Beču, protestiraše protiv toga (79). Hercegovački katolici svoj prosvjed na talijanskom jeziku, koji je napisao kustos Buconjić (80), uprave na samu Visoku portu u Carigradu i predadu ga velikom veziru Ali-paši u Mostaru. U toj predstavci katoličko pučanstvo u Hercegovini izjavilo je Visokoj porti i evropskim velevlastima, da nikako ne žele i ne će prihvatiti ujedinjenje sa Srbijom. « Međutim, ako bi sadašnja uprava – veli se u predstavci – htjela ili morala napustiti Bosnu, katolici izričito prosvjeduju protiv aneksije njihove domovine Srbiji ili Crnoj Gori te izjavljuju, da u tom slučaju hoće da budu sjedinjeni s narodima slavnoga carstva Austrije, s kojima su tijesno vezani svojom povjesnom prošlošću i mnogobrojnim probitcima moralnim i materijalnim » (81).

Kako se uza sva nastojanja evropske diplomacije i raznih komisija u BiH nije mogao uspostaviti mir, došlo je do rata Srbije i Crne Gore s Turskom (1875-1876), a zatim do rusko-turskoga rata (1877-1878). Da se urede razna pitanja na Balkanu, bio je sazvan kongres velikih sila u Berlinu. Na 13. srpnja 1878 predstavnici evropskih

(79) Jelenić, n. dj. 236-238.

(80) Buconjić se u to vrijeme krio pred turskim vlastima, jer su ove bile raspisale na njegovu glavu ucjenu od 60 madžarija zbog njegova posjeta Franji Josipu u Imotskome i poticanja katolika na ustanak. Bucorjić, *Povijest ustanka* 81; Vego, n. dj. 16.

(81) « All'Eccelso Governo Ottomano in Costantinopoli. A nostra grande sorpresa abbiamo inteso, che la Serbia presentava alla Sublime Porta la formale domanda dell'annessione della Bosnia. La popolazione cattolica del Vescovado dell'Ercegovina in vista di tale domanda è obbligata di manifestare tanto alla Sublime Porta Ottomana, come pure agli Eccelsi governi delle potenze garanti essere la di lei ferma volontà di non acconsentire a tale annessione, la quale è oltremodo contraria al loro interesse morale e materiale. Nel caso però che il Governo attuale volesse o dovesse cessare nella Bosnia i cattolici protestano formalmente contro l'annessione della loro patria alla Serbia o vero al Montenegro e dichiarano di volere in tal caso unirsi ai popoli del glorioso impero d'Austria con quali sono strettamente legati, a mezzo del loro passato istorico, a dei numerosi loro interessi morali e materiali ». Glavaš, *Politika* I 97 b. 1; Jelenić, n. dj. 237, b. 2.

vlasti potpisali su zapisnike berlinskoga kongresa. Član 25., koji je donešen na prijedlog Engleske, glasio je: « Pokrajine Bosnu i Hercegovinu neka zaposjedne Austro-Ugarska i njima upravlja » (82). Car Franjo Josip odmah je iza toga naredio, da dvije vojske, koje su čekale u pripravi, prijeđu granicu: general Josip Filipović iz Hrvatske u Bosnu, a general Stjepan Jovanović iz Dalmacije u Hercegovinu. Kada je ovaj preko Vergorca i Ljubuškoga stigao u Bišće pod Mostarom, mladi franjevac fra Andeo Nuić (1850-1916), župni pomoćnik i kateheta u Mostaru, na 6. kolovoza 1878 proveo je mostarsku katoličku mladež kroz Mostar pod hrvatskom zastavom i pozdravio generale i vojsku hrvatskom himnom « Lijepa naša domovino ». Pjevajući druge hrvatske pjesme mostarska školska djeca dopratili su vojsku u grad (83).

U samom prijemu u gradu očevidac-svjedok Martin Đurđević ovako piše u svojim *Memoarima*:

« Cijeli se grad uzeo pripremati, da ga sjajno dočeka, jedni od veselja, a drugi, jer im nije moglo biti drukčije. Za doček je valjalo postaviti slavoluk na Velikoj Tepi. Kad su stali kititi ovaj slavoluk raznim barjacima, nastade veliki metež među građanima radi barjaka i natpisa: jedni su htjeli, da se metnu samo srpski barjaci s ćirilicom, a drugi opet htjedoše metnuti hrvatske barjake i natpis latinicom. Napokon se Srbi i Hrvati pogodiše na pola, ali s uvjetom, da na frontu bude latinica među

(82) Članak XXV. berlinskoga kongresa glasi: « Les provinces de Bosnie et d'Herzégovine seront occupées et administrées par l'Autriche-Hongrie. Le Gouvernement d'Autriche-Hongrie ne désirant pas se charger de l'administration du Sandjak de Novibazar, qui s'étend entre la Serbie et le Monténégro dans la direction sud-est jusqu'au delà de Mitrovitza, l'administration ottomane continuera d'y fonctionner. Néanmoins, afin d'assurer le maintien du nouvel état politique ainsi que la liberté et la sécurité des voies de communication, l'Autriche-Hongrie se reserve toute l'étendue de cette partie de l'ancien Vilayet de Bosnie. A cet effet les Gouvernements d'Autriche-Hongrie et de Turquie se réservent de s'entendre sur les détails ». – O toku berlinskoga kongresa i postanku gornjeg zaključka, vidi: Fournier 64-75; M. Mandić, *Povijest okupacije* 17-20; Prelog II 134-137.

(83) Dragičević), *Nuić fra Andjeo* 201.

srpskim barjacima, s druge strane ćirilica i hrvatski barjaci » (84).

I u Hlivnu su se vijale hrvatske zastave, kada je ulazila vojska u taj grad 15. kolovoza 1878. Barjaktar hlivanjskih ustaša Marko Perić Cuncan s vojskom ulazi u grad noseći hrvatsku zastavu pred svojim drugovima, koji su se borili za oslobođenje BiH od Turske. Pod Prologom, nedaleko Hlivna, pozdravio je fra Filip Jazvo generale Čikoša i njegovu vojsku pod hrvatskom zastavom. On je među ostalim rekao: « Ova zastava trobojna znak je sjedinjenja s ostalom braćom Hrvatima; počast izrazuje dohodećoj vojsci ... » (85). Isto čini i fra Anđeo Ćurić, koji je rekao, da je on Hrvat i ovo Hrvatski narod (86).

Nakon zaposjednuća BiH posebno odaslanstvo iz Hercegovine pošlo je da se pokloni vladaru u Beču. U poklonstvenoj deputaciji sa strane Hrvata katolika bio je između drugih fra Paško Buconjić. Njega su svi zamolili, da napiše predstavku njegovu veličanstvu. On je u toj posebno istakao, da se izvrši « što skorije spojenje [BiH] sa srodnom susjednom braćom Slavenima pod žezlom habsburške kuće, a ta srodna braća jesu Hrvati » (87). Tu su adresu potpisali svi učesnici: katolici, muslimani i pravoslavni (88).

U prosincu g. 1878, kada se bosanska deputacija vraćala iz Beča, članove deputacije katolike i muslimane zagrebački nadbiskup kardinal Mihalović pogostio je u svom dvoru i osokolio na složan zajednički rad kao Hrvata (89).

7) - *Današnje stanje katolika u BiH*

U prvom popisu stanovništva iza drugoga svjetskoga rata, koji je provela komunistička Jugoslavija 15. ožujka

(84) Đurđević 186.
(85) Bošnjanin, *Hrvati* 44.
(86) N. mj.
(87) Glavaš, *Spomenica* 144.
(88) N. mj.
(89) Gavranović, *Uspostava* 301.

1948, nije označena vjerska pripadnost pučanstva. Ali se iz narodne pripadnosti dade izvesti i vjerska pripadnost. Tako je g. 1948 u BiH bilo 588.828 katolika, koji su izjavili, da su Hrvati (90). Od stranih narodnih manjina u BiH bilo je g. 1948 katolika: Slovenaca 4.338, Ukrajinaca (grko-katolika) 7.883, Čeha 1.978, Poljaka 1.383, Nijemaca 1.174, Talijana 964, Madžara 532, Rumunja (grko-katolika) 71, svega 18.597 (91). Austrijance nijesmo naveli, da se tim pokrije mali broj protestanata među Nijemcima i Madžarima, koje smo sve ubrojili među katolike. Prema navedenome, na 15. ožujka 1948 u BiH bilo je katolika 607.425 ili 23.64% od svega b. h. pučanstva.

Kako smo u prednjim poglavljima izložili, prigodom pada Bosne 1463 bilo je katolika Hrvata u današnjoj BiH oko 750.000 duša (92). Usrpkos velikoga naravnog prirasta taj se broj stalno smanjivao bijegom jednoga dijela Hrvata katolika u slobodne zemlje, a najviše prijelazom na islam i pravoslavlje uslijed turskih progona i pritiska pravoslavnoga klera (93). Iza bečkih ratova (1683-1899) u BiH nije ostalo nego oko 25.000 Hrvata katolika (94). Međutim uslijed jake biološke snage i čistoće obiteljskoga života od toga doba broj katolika u BiH stalno raste. Prema imeničnom popisu apostolskih vikara u bosanskom vikarijatu bilo je katolika g. 1743 39.831, a g. 1768 60.061 (95). Tomu valja pridodati oko 3.000 Hrvata katolika u trebinjskoj biskupiji (96). Preko 80% današnjih katolika u BiH izravni su potomci katolika u popisima 1743 i 1768, koji su potjecali od starih urođenih Hrvata katolika, koje su Turci zatekli u zemlji kod osvojenja Bosne 1463 i slijedećih godina. Na osnovu navedenih popisa te starih župskih matica i obiteljskih

(90) *Konačni rezultati* s. XIV u vezi s s. XVII.
(91) N.d. XIV i XVIII.
(92) Gl. gore s. 174.
(93) Gl. dio II. i III. ovoga djela (s. 167 sl. 345 sl.).
(94) Gl. gore s. 393 sl.
(95) Jelenić, *Spomenici Bos. Srebr.* 109; Mandić, *Chroati catholici* 17-221.
(96) Gore s. 221.

predaja za većinu katoličkih obitelji u BiH dalo bi se točno utvrditi njihovo rodoslovlje do sredine 18-st., a tim i njihovo srednjovjekovno uroñeničko porijeklo.

Kod pada Bosne 1463 oko 8-10.000 katolika pripadalo je starim Mauro-Vlasima. Ti su većinom živjeli u predratnim kotarevima: Ljubinju, Stocu, Mostaru i Ljubuškomu ([97]). Jedan je dio i Vlaha katolika izbjegao u strane zemlje, nešto ih je prešlo na islam i pravoslavlje, ali ih je većina zadržala katoličku vjeru i u zemlji su ostali razmjerno u daleko većem broju nego Hrvati katolici. To je bilo uslijed toga, što su se Vlasi lakše prilagodili novim prilikama i na vojničkom polju suradivali s novim gospodarima Turcima. Za prvih sto godina turske vladavine i nešto više katolički Mauro-Vlasi potpuno su se slili, jezično, obiteljski i narodno s drugim b. h. katolicima Hrvatima tako, da u popisima g. 1743 i 1768 nema nikakva traga razlike između starih Hrvata katolika i potomaka Mauro-Vlaha.

Jedan dio današnjih Hrvata katolika u BiH potječe i od b. h. izbjeglih Hrvata, štokavskih ikavaca, koji su se u prvom koljenu ili daljnjim koljenima povratili u BiH. Zbog potrebe radne snage Turci su uvijek žalili bijeg seljačkoga svijeta i rado su dopuštali povratak onima, koji bi izbjegli. U kanun-nami za b. h. sandžakate g. 1539 bio je donese ovaj zakon: « Ako bi neki rajetin sa svoje zemlje otišao, a neko drugi bio na njegovoj zemlji upisan, kada se kasnije rajetin opet vrati na svoje mjesto, neka mu kadije povrate njegovo zemljište » ([98]). Povratnika je bilo osobito mnogo iza bečkih ratova, kada je nastao velik manjak u radnoj snazi u BiH. O tome je trebinjski biskup Righi g. 1703 izvijestio u Rim: « Za vrijeme zadnjega rata dobar dio katolika bio je izbjegao u razna mjesta, ali su se ti povratili u svoje kuće, kada je rat svršio » ([99]).

([97]) RP 550-564.
([98]) *Kanuni* 57.
([99]) « ... s'era ritirata in diversi luoghi buona parte de cattolici, i quali finita la guerra sono ritornati alle case loro », Relatio ep. Righi an. 1703, B. Pandžić, *De dioecesi* 136.

Patomci izbjeglih b. h. Hrvata katolika, štokavski ikavci, vraćali su se i kasnije u BiH tijekom 18- 19- i 20-st., za turske i austro-ugarske uprave, i to najviše iz dalmatinske Zagore, Like i Slavonije. U tursko doba povratnika se najviše naselilo u pograničnim krajevima kotareva Hlivna, Duvna, Ljubuškoga, Stoca i Ljubinja. Za austro-ugarske uprave naseljivalo se po svoj zemlji. Od današnjih b. h. Hrvata katolika njih 12-13% potječu od izbjeglih Hrvata katolika, koji su se povratili u BiH u prvom ili daljnjim pokoljenjima. S pomoću starih župskih matica i obiteljskih predaja dalo bi se utvrditi, koje današnje hrvatske obitelji u BiH potječu od povratnika negda izbjeglih b. h. Hrvata katolika.

I unutarnje seljenje domaćih Hrvata katolika bilo je znatno, osobito iza velikoga pomora u Bosni od kuge 1813-1817. Seljenje se redovito kretalo iz Hercegovine i južno-zapadnih krajeva u srednju i posavsku Bosnu. Taj je proces trajao sve do drugoga svjetskog rata uslijed prenapučenosti i manjka radne zemlje u navedenim biološki plodnim krajevima.

Katolici stranoga narodnog porijekla počeli su se doseljavati u BiH s austro-ugarskim zaposjednućem. Na poziv i uz pomoć trapističkoga opata Franje Pfannera Nijemci su se počeli doseljavati već g. 1879 i osnovali su jake kolonije u Windthorstu (današnja Nova Topola), Rudolfstalu (Bos. Aleksandrovac), kod Bos. Dubice i u Šibovskoi kod Prnjavora ([1]). Njih su slijedili Talijani iz južnoga Tirola i Istre, pa Česi, Poljaci, Slovenci, grkokatolički Ukrajinci iz Galicije i Potkarpatske te drugi. U većim kolonijama Nijemci su imali svoje katoličke župe, a tako i Talijani i Poljaci, a napose grkokatolički Ukrajinci ([2]). To je novodoseljenima omogućivalo, da su mogli sačuvati svoj materinski jezik i svoju narodnu svijest. Međutim stalni broj stranih katoličkih doseljenika, koji su živjeli u BiH razasuti pojedinačno ili u malim obiteljskim skupinama, pohrvatio se je uslijed vjerskoga

([1]) Gavranović, *Dolazak* 123-128.
([2]) Draganović, *Opći šematizam* 110-113 160-165.

i društvenoga doticaja s domaćim Hrvatima, a napose putem ženidbe i rodbinskih veza.

Prema popisu stanovništva g. 1921 u BiH bilo je 45.294 katolika stranoga porijekla, koji su još bili svijesni svoga rodnoga naroda. Za prve Jugoslavije, a napose za vrijeme drugoga svjetskog rata i današnje Jugoslavije dobar dio stranih katolika kolonista ostavio je zemlju i povratio se u svoju domovinu. To napose vrijedi za Nijemce, Poljake i Čehe.

Prema našim istraživanjima današnji katolici u BiH imaju ovo etničko porijeklo:

1. Izravni potomci starih b. h. Hrvata katolika	80-82%
2. Potomci povratnika iseljenih b. h. Hrvata katolika	12-13%
3. Potomci starih b. h. Mauro-Vlaha katolika	2-3%
4. Pohrvaćena djeca novih stranih doseljenika katolika	1%
5. Pripadnici stranih narodnih manjina do	3%
Svega:	98-102 = 100%

(3) Draganović, *Croatian Lands* 368-375.

Austrija s Hrvatima kraljevine Hrvatske i Slavonije vodila je zadnji rat protiv Turske g. 1787-1791 (1). Poslije toga na zapadnim i sjevernim granicama Bosne nastao je dugi mir. To je bilo uzrokom, da se već početkom 19-st. dobrano stišalo neraspoloženje, koje su b. h. muslimani nosili tijekom 18-st. prema Hrvatima u slobodnoj Hrvatskoj, što su za bečkih i drugih kasnijih ratova Bosni oduzeli zemlje sjeverno od Save i zapadno od Une. Mir, koji je vladao na zapadnim i sjevernim granicama, b. h. muslimani posebno su cijenili, kad su Srbi u svojim ustancima na istoku Bosne otvorili krvavu krajinu, najprije u noći 24-25 srpnja 1805 « pokoljom dahija », a zatim u opetovanim borbama, napose u bitci na Mišaru (1806), u kojoj je izginuo velik broj bosanskih aga i begova (2). O tadašnjem raspoloženju b. h. muslimana prema Srbima govori nam pjesma sarajevke Umihane Čjudine: *Sarajlije idu na vojsku u Srbiju* (3). Neraspoloženje prema Srbima poraslo je, kada su se muslimani prema ugovoru Rusije i Turske u Drinopolju 1830 morali iseliti iz svih sela proširene Srbije i naseliti se, većinom uzduž Drine u zvorničkom sandžakatu. To se neraspoloženje još više razvilo, kada su muslimani g. 1862 morali napustiti i gradove u proširenoj Srbiji (4).

Pogledi b. h. muslimana prema zapadu i Hrvatima napose su se pojačali, kada je Bosna došla u sukob s Carigradom, jer je taj, po njihovu shvaćanju, svojim reformama krnjio bosanska prava i sloboštine. Te borbe započele su g. 1831, kada se Husein-beg Gradaščević pobunio i poveo bosansku vojsku na Carigrad. Nakon početnoga uspjeha, zbog nesloge Bošnjaci su bili poraženi, pa

(1) Prelog, *Pov. Bosne* II 3-17; Šišić - Šidak, *Prefiled* 337 sl.
(2) Novaković, *Ustanak*; Saulić.
(3) Šabanović M., *Umihana Čjudina* 250.
(4) Prelog, n. dj. 18-29 81-107; Gavranović, *Bosna* 278 286 306 sl. itd.; Hadžić, *Migracija* 26.

je Husein-beg s drugim prvacima prebjegao u slobodnu Hrvatsku (5). I u dojdućim vremenima, posebno za pohoda Omer-paše Latasa u Bosnu g. 1851-1852 i za borba sa Srbijom, muslimani su često upirali oči prema Hrvatskoj i Austriji (6).

1) - *Prvi početci preporoda hrvatske svijesti kod b. h. muslimana*

Uporedo s navedenim događajima, u slobodnoj Hrvatskoj razvijali su se: hrvatski narodni preporod (1830-1836), ilirski pokret (1830-1851), jugoslavenski pokret (1861-1873). Ti su pokreti u banovini Hrvatskoj jako ojačali hrvatsku narodnu misao, koja je sebi stavila kao neposrednu zadaću: kulturno ujedinjenje Hrvata u svim hrvatskim zemljama, uključivo s Bosnom i Hercegovinom, s jednim književnim jezikom hercegovačko-dubrovačkom štokavštinom i s novim zajedničkim Gajevim pravopisom. Prvi javni nosioci tih ideja bile su Gajeve *Horvatske novine* i *Horvatska Danica*, a od g. 1836 *Ilirske novine* i *Ilirska Danica* (7).

Ideje hrvatskoga preporoda pod raznim imenima: ilirskim, jugoslavenskim i hrvatskim, prvi su od Bošnjaka primili mladi franjevci, koji su svršavali škole u Hrvatskoj i u drugim zemljama habsburške carevine. Ovi su hrvatske preporodne misli i zagrebačku štampu prenosili u Bosnu i tu budili hrvatske osjećaje poglavito među katolicima, ali i među muslimanima, s kojima su se bolje poznavali i prijateljevali (8). I trgovci muslimani, koji su trgovali sa susjednim hrvatskim zemljama, prenosili su u Bosnu zagrebačku štampu i hrvatske preporodne misli. I tako pod utjecajem hrvatskih preporodnih pokreta ponovno se počinju pokazivati iskre na ognjištu zaprestane hrvatske svijesti među muslimanima BiH. Iz tih vremena spominjemo ove događaje i činjenice:

Na 21. svibnja 1848 Ilija Garašanin pisao je Stojanu Simiću, da zagrebački hrvatski krugovi oko Gaja i bana Jelačića: « s Bosnom u dobrom sojuzu stoje i da onamo veliko vlijanije imaju » (9).

God. 1850 Omer-paša Latas šalje u Zagreb Fazlipašu i fra Ivana Franju Jukića, da iskažu počast hrvatskom banu Josipu Jelačiću (10).

Na 8. rujna 1850 fra I. F. Jukić piše Gaju, da se Omer-paša osjeća « Hrvatom » (11).

Ali-paša (1832-1851), « hercegovački car », vojevao je pod hrvatskom zastavom. On je dao urezati hrvatske kocke na svoj skupocjeni sat. Njegovu barjaktaru Durakoviću zatakli su hrvatski trobojni barjak vrh mezara (groba), gdje je visio, dok ga zub vremena nije uništio (12). U obitelji Kulenović čuvala se još iz turskoga vremena hrvatska trobojna zastava kao obiteljski amanet. Hrvatskim bojama bile su obojene džamije u Krupi, munara džamije Fetije u Bihaću i još neke muslimanske bogomolje u Bosni (13).

Hrvatsko ime napose je bilo poznato u sjevero-zapadnom dijelu Bosne, u današnjoj Bosanskoj Krajini, koja se sve do austro-ugarskog zaposjednuća nazivala « Turska Hrvatska » (14).

Na 18. veljače 1853 austrijski generalni konzul D. Atanacković pisao je iz Sarajeva u Beč, da su sarajevski trgovci Muhamed-aga Merenčić i Mustafa-aga Pasarac te Abdi-beg i Hasan-beg Gradaščevići iz Gradačca izjavili, da bi Bošnjaci smatrali korisnim doći pod Austriju, ako im se zajamči sloboda vjere i posjedovna prava, jer oni uviđaju, da pod današnjom upravom, usprkos svih

(5) Prelog, n. dj. 30-57; Šidak, n. dj. 471-474; Skarić, *Sarajevo* 157-186.
(6) Jukić, *Omer-paša*; Isti, *Putopisi* 151-191; Prelog, n. dj. 57-80; Muradbegović, *Omer-paša Latas*.
(7) Gl. gore s. 457-460.
(8) Gore s. 462-472.
(9) Jakšić, *Prepiska* 165.
(10) Martić, *Zapamćenja* 25.
(11) Jukić, *Putopisi* 436.
(12) Bošnjanin, *Hrvati* 30.
(13) N. mj.
(14) Kaznačić 39 42 44 46 105-114; Gavranović, n. dj. 354 sl.; Mandić, *BiH* I 172-184.

obećanih reforma i raznih pokušaja, stanje zemlje postaje sve to gore, a trgovina i blagostanje propada ([15]).

Don Mihovil Pavlinović, ugledni dalmatinski svećenik javni radnik, na 16. svibnja 1861 pisao je iz Zagreba svome prijatelju u Dalmaciju:

« Ovi danah bijaše jedan bosanski beg, za izviditi kako se ovde misli i pokazao je da svi bosanski bezi i age žele udruženje s Hrvatskom, samo nek se uredi njihov odnošaj prema kmetim na pravedan način i nek s njim bude i viera slobodna. Uz to kazivao je kako su svi uvireni da ovako nemože ostati i kako mrze žestoko na Vlaha priko Drine, koji bi ih htio iščerati, kao u Srbiji nastoji ... » ([16]).

U svojim *Hrvatskim razgovorima* (1877) Pavlinović piše:

« Kada jednom proljetos upitah banjoločkog seljaka: 'Kako zoveš tu svoju kapu?' – 'Hrvatsku, dakako!'». Pa nadalje: « Pitaj Livanjca: 'Kako govoriš?' kazat će ti: 'Hrvatski' » ([17]). I službeni listovi turske uprave u Sarajevu g. 1876 jezik bosanskoga naroda nazivaju « hrvatski jezik » ([18]).

God. 1866, kada se pročulo u Bosni, da bi velevlasti mogle dati Bosnu Austriji, i usto se čulo, da je Srbija službeno zatražila od Turske, da njoj ustupi Bosnu, fra Grga Martić o tome je ovo izjavio: « Hrvati pak u Bosni ... odreći se svog imena osim katolikah ni muslimani ... neće, i uza te sigurnije spasenje žude, nego li uza Srbe »([19]).

Fra Jakov Baltić u svojim bilješkama *Stanje Bosne* zabilježio je, da je navedena vijest o zahtjevu Srbije jako uznemirila katolički svijet, koji nije nikada težio za Srbijom i koji je u tome nazirao zapreku u ostvarenju svojih stoljetnih težnja, da dođe s drugim Hrvatima u okvir moćne habsburške monarhije. To, nije godilo ni muslimanskom životu, jer je i ovaj bio vazda skloniji austro-ugarskoj monarhiji, negoli Srbiji i Crnoj Gori, koje su b. h. muslimani « vavik od starina mrzili, i držali jih za svoje najviše neprijatelje » ([20]).

([15]) Gavranović, n. dj. 33.
([16]) H. Morović, *Nekoliko pisama M. Pavlinovića.*
([17]) Pavlinović.
([18]) Službeni tjednik *Bosna* i *Gjulšen Saraj* (*Sarajevski cvjetnik*), g. 1876.
([19]) Šeštić, *Martića Zapamćenja,* kod Jelenić, *Kultura* II 213.

2) - *Škole i viša naobrazba, žarišta hrvatskoga preporoda među b. h. muslimanima*

Hrvatstvo u BiH, kako smo vidjeli, nije nigda bilo potpuno zamrlo: u svom srcu i u svojim spisima njega su Bošnjaci trajno čuvali i njegovali, napose b. h. franjevci ([21]). Austro-ugarskim zaposjednućem BiH g. 1878 franjevcima se pridružuju i drugi nosioci hrvatskoga imena u ovim zemljama, napose učitelji i profesori po školama, te razni činovnici Hrvati, pa i oni nižega stepena, među kojima je bilo dosta i pravoslavnih iz banovine Hrvatske, koji su se tada još priznavali Hrvatima. Svojim prijateljskim dodirom s domaćim svijetom ovi su pomogli, da je kod mnogih b. h. muslimana oživjela zapretana klica hrvatske narodne svijesti. Adem-aga Mešić, jedan od najzaslužnijih širitelja hrvatskoga imena među b. h. muslimanima, često je pričao, da su u njemu hrvatsko rodoljublje probudili jedan činovnik Hrvat sa svojom suprugom, koji su u Tešnju prijateljski zalazili u njegovu kuću. Međutim, glavni buditelji hrvatske svijesti među b. h. muslimanima bili su naobraženi muslimani.

Sredinom, naime, osamdesetih godina prošloga stoljeća više mladih muslimana svršilo je novoosnovane srednje škole u BiH i došlo na univerze u Beču, Zagrebu i drugdje. U doticaju sa stranim svijetom i naukom ovi su mladi ljudi u svojim dušama temeljito proučili etničko pitanje u BiH. Na prvom mjestu, oni su znali iz svakidašnjega iskustva, da u BiH postoje dvije jezične skupine: s jedne strane muslimani i katolici štokavski ikavci, a s druge strane pravoslavni ijekavci ([22]). Usto su se katolici

([20]) Fra J. Baltić, *Stanje u Bosni,* u arhivu franj. samostana u Gučoj Gori, kod Jelenić, n. dj. 242 sl.
([21]) Gl. gore s. 403-421 455-484.
([22]) Gl. gore s. 431-436; Prohaska 56-68 93-175.

i muslimani donedavno služili bosančicom, a u novije doba latinicom kao svojim pismom, dočim su se pravoslavni služili ćirilicom [23]. I u mnogim drugim pojavama i narodnim običajima muslimani i katolici čine zajedničku skupinu različitu od pravoslavnih. Ove činjenice naobraženim muslimanima nameću su zaključak, da b. h. muslimani s katolicima pripadaju zajedničkom kulturnom krugu (kulturni dokaz).

Do istoga ih je zaključka dovodilo i proučavanje bosanske povjesti. Ta im je govorila, da su muslimani i katolici za sve tursko vrijeme zajedno u BiH živjeli, istim ikavskim govorom govorili, istim se pismom, bosančicom, služili [24]. U povjesnim djelima nalazili su, da su predi današnjih b. h. muslimana u Carigradu svoj jezik zvali hrvatski i ponosili se svojim hrvatskim narodnim porijeklom [25] (povjesni dokaz).

Naobraženim b. h. muslimanima povjesni izvori i djela napose su govorili, da se njihovi predi nijesu doselili za osvojenja Bosne iz Azije ili drugih istočnih zemalja, nego da i oni, kao i katolici, potječu od domaćih bosanskih starosjedilaca. U srednjovjekovnoj pak Bosni živio je samo jedan narod hrvatskoga porijekla katoličke i bogomilske vjere. Tijekom vremena Hrvati bogomili i Hrvati katolici većim dijelom prešli su na islam, i samo manji dio Hrvata katolika zadržao je svoju staru katoličku vjeru [26]. Budući da današnji b. h. muslimani i katolici imaju zajedničke praroditelje hrvatskoga roda, naravni zaključak bio, da jedni i drugi pripadaju istom narodu Hrvatskomu (etnički dokaz).

I proučavanje tjelesnih osobina, koje su proučavali neki domaći i strani učenjaci [27], govorilo je, da b. h. muslimani i katolici pripadaju istoj narodnoj zajednici (somatološki dokaz).

[23] Prohaska, n. dj. 69-92.
[24] Gl. gore s. 431-436.
[25] Gore s. 403-421.
[26] Gl. gore s. 167 sl.
[27] K. Czörnig; Glück; Pittard; Zarnik 40-80; Bišćević 224-226.

Povjesnu istinu o hrvatskom porijeklu b. h. muslimana vidovito je upoznao dr. Ante Starčević i u sažetoj misli ovako izrekao:

« Mohamedovci Bosne, izuzev pojedine došlace, nisu turske pasmine. Oni su pravi hrvatski plemići. Oni su najstarije i najčišće plemstvo Evrope » [28].

Što se tiče b. h. Srba, svatko je znao iz dnevnoga saobraćaja, da oni govore drugim govorom (ijekavicom) i da upotrebljavaju drugo pismo (ćirilicu), nego muslimani i katolici. Svakomu je upadalo u oči, da mnogi b. h. Srbi imaju jako mrku boju tijela. Naobraženi muslimani pak znali su iz povijesti i obiteljskih predaja, da Srbi nijesu bosanski starinci, nego da su kasniji doseljenici, novi etnički sloj u zemlji, koji nema iste predе ni narodno zajedništvo s b. h. muslimanima i katolicima [29].

Povjesno proučavanje i osobno razmišljanje uvjerilo je b. h. muslimane, da su oni Hrvati i da drugo ne mogu biti, ako ne će zanijekati sami sebe i svoje rodno porijeklo.

I u shvaćanju, koji odnošaj ima narodnost i vjera, muslimani su bili bliži Hrvatima katolicima nego Srbima srpsko-pravoslavne vjere. Muslimani i katolici kao sljedbenici općih univerzalnih religija, dobro luče vjeru od narodnosti. Katoličkoj i muslimanskoj vjeri s jedne strane mogu pripadati pripadnici raznih naroda, a s druge strane, pripadnici tih vjera mogu biti jednako dobri građani svoga i bilo kojega naroda. Tako muslimani Hrvati jednako su dobri i savršeni Hrvati kao i katolici, kojima katolička vjera ne daje nikakvu prednost, da budu bolji i savršeniji Hrvati od muslimana Hrvata. Kod Srba je drukčije poimanje. Srbi imaju svoju narodnu srpsko-pravoslavnu vjeru, koja uključuje u sebi štovanje srpskih narodnih svetaca, održavanje srpskih narodnih običaja i slavljenje srpske pravoslavne prošlosti. Tko to u cijelosti ne prihvaća i u svojoj duši ne ljubi, taj nije pravi, puni i savršeni Srbin. Prema tome katolici i muslimani, ako se izjave Srbima, ostaju nesavršeni Srbi, članovi srpskoga

[28] Starčević, *Izabrani spisi* 430; Murvar, 1953, 98.
[29] Gl. dolje s. 585-598.

naroda drugoga reda, ili će ih dosljedno i potpuno srpstvo dovesti u krilo srpsko-pravoslavne vjere.

Svoje hrvatsko uvjerenje b. h. naobraženi muslimani širili su riječju i perom najprije u naprednim krugovima po gradovima i varošima, odakle su se hrvatsko ime i hrvatska svijest malo pomalo širili do u najzabitnija sela. U tom su posebno zaslužni povjesni pisci i književnici muslimani od osamdesetih godina 19-stoljeća pa dalje. Posebno moćna sredstva u širenju prosvjete među b. h. muslimanima, a s tim hrvatskoga imena, bili su muslimanski književni časopisi *Behar* u Sarajevu od g. 1900 do 1910 i *Biser* u Mostaru od g. 1912 do 1918. Vrijedno je spomenuti i časopise *Muslimanska svijest*, te glasila đačkih potpornih društava « Gajret » do g. 1922 i « Narodne uzdanice » poslije te godine.

3) - *Istaknutiji Hrvati muslimani, g. 1878-1945*

Među muslimanima književnicima i javnim radnicima, koji su u svojim djelima i u svom radu nastupali kao Hrvati od austro-ugarskog zaposjednuća 1878 do stvaranja današnje Jugoslavije g. 1945, valja posebno istaći slijedeće muževe:

a) *Osman N. Hadžić*

Bio je jedan od prvih muslimana BiH, koji je na književnom polju nastupao kao Hrvat. Rođen je u Mostaru 1869. Šerijatsku školu svršio je u Sarajevu, a pravo u Zagrebu. Zarana je počeo surađivati u hrvatskom listu *Glas Hercegovca* u Mostaru i u *Crvenoj Hrvatskoj* u Dubrovniku. Od g. 1889 književno radi zajedno s mladim mostarskim Hrvatom Ivanom A. Milićevićem. Pod zajedničkim imenom « Osman-Aziz » Matica hrvatska izdala im je djela: *Bez nade* (1895), *Na pragu novoga doba* (1896), *Bez svrhe* (1897). Hadžić je izdao sam za se, između drugoga: *Muslimansko pitanje u BiH* i *Islam i kultura* ([30]).

([30]) ZZH 102; Ježić, *Hrv. književnost* 305.

b) *Hamdi-beg Džinić*

Blagopokojni don Bosiljko Bekavac (1870-1959) više puta pričao je, kada je on u svojoj mladosti živio u franjevačkom samostanu Petrićevcu kod Banje Luke, da je svake godine o Božiću dolazio u samostan beg Džinić ([31]), da fratrima čestita svetkovinu, što su mu franjevci uzvraćali o Bajramu. Tim prigodama beg Džinić držao bi vatrene hrvatske govore u duhu Ante Starčevića, kojega je beg nazivao svojim učiteljem i vođom. Hamdi-beg bio je stariji rođak dra Ibrahim-bega Džinića, dugogodišnjega predsjednika « Američkih Ujedinjenih Hrvata » u USA.

c) *Safvet-beg Bašagić (1870-1934)*

Bio je kulturni historičar i pjesnik. Rođen u Nevesinju u Hercegovini. Osnovnu školu i gimnaziju svršio je u Sarajevu, kamo mu se otac preselio g. 1882. Još kao gimnazijalac VI razreda počeo je surađivati u listu *Prosvjeta* u Sarajevu. God. 1894 napisao je u *Obzoru* u Zagrebu odulji podlistak *O bosanskom plemstvu*. God. 1896 objelodanio je u Zagrebu zbirku pjesama: *Trofanda iz hercegovačkih dubrava*, zatim *Misli i čuvstva* u Sarajevu 1906 i *Izabrane pjesme*, Sarajevo 1913. Od Bašagića povjesnih djela treba napose spomenuti: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine od 1463. do 1850* (Sarajevo 1900); *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* (Sarajevo 1912); *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini* (Zagreb 1931). God. 1900 s Osmanom N. Hadžićem, Ekremom Mulabdićem i drugima pokrenuo je *Behar, list za pouku i zabavu*, prvi književni list b. h. muslimana, koji je za deset godina vršio značajan utjecaj na muslimansku omladinu u prosvjetnom i hrvatskom duhu. Safvet-beg je bio prvi urednik *Behara*. God. 1902 u zajednici s Ekremom Mulabdićem i drugim mladim lju-

([31]) Bosanski franjevac fra Jakov Baltić zabilježio je g. 1862, da posjed banjalučkih begova Džinića više vrijedi nego svih katolika u Bosni (Gavranović, *Bosna* 290). Džinići su tada posjedovali 200.000 ha zemlje.

dima pokrenuo je osnivanje muslimanskoga kulturnoga društva « Gajret » za podupiranje siromašnih muslimanskih đaka u srednjim i višim školama. Safvet-beg Bašagić bio je prvi (1910) i zadnji (1914) predsjednik bosanskoga sabora u Sarajevu, u kojemu je tijesno suradivao s b. h. Hrvatima katolicima, s kojima su b. h. muslimani činili saborsku radnu većinu. Uz reisulemu Čauševića Safvet-beg Bašagić bio je najutjecajnija ličnost među b. h. muslimanima prvih desetljeća ovoga stoljeća i mnogo je pridonio za preporod hrvatske misli među b. h. muslimanima. Kada je g. 1898 u Mostaru počeo izlaziti hrvatski pravaški list *Osvit*, uzeo je za gezlo Bašagićeve stihove[32]:

I moga hrvatskog jezika šum
Može da spoji Istok i Zapad,
Može da goji pjesmu i um.

d) *Ehđem Mulabdić*

Rođen u Maglaju g. 1865 svršio je učiteljsku školu u Sarajevu. Nastavnik šerijatske škole, a kasnije školski nadzornik. Zarana je počeo suradivati u sarajevskoj *Nadi*. Matica hrvatska u Zagrebu izdala mu je 1898 *Zeleno busenje*, a g. 1900 *Na obali Bosne*. Pisao je i drame za predstavničke skupine u Bosni. *Behar* je uređivao g. 1901-1906. God. 1929-1945 bio je predsjednikom « Narodne uzdanice », kulturnoga potpornog društva za odgoj b. h. muslimanske mladeži u islamskom i hrvatskom duhu. Mulabdić je bio izraziti hrvatski književnik i javni radnik neobično aktivan (33).

e) *Hadži Mehemed Džemaludin Čaušević (1870-1938)*

Rođen je u Bosanskoj Krajini, negdašnjoj Turskoj Hrvatskoj, u selu Trapuši, nedaleko Krupe. Osnovno znanje stekao je u rodnom mjestu, kasnije je pohađao medresu u Bihaću. God. 1887 otišao je u Carigrad na daljnje

(32) O životu i radu Safvet-bega Bašagića gl. NAMETAK, *Dr. Safvet-beg Bašagić* 301-308; MILIĆEVIĆ, *Dr. Safvetbeg Bašagić-Redžepašić*; HE II 273 sl.
(33) ZZH 195.

školovanje, gdje je svršio islamski teološki i pravni fakultet. God. 1903 povratio se u domovinu i bio imenovan profesorom arapskoga jezika na gimnaziji u Sarajevu. God. 1909 promaknut je za profesora šerijatske (sudačke) škole u Sarajevu, gdje je ostao do g. 1912. God. 1914 izabran je za reis-ulemu, vrhovnoga vjerskoga poglavara b. h. muslimana, koju je dužnost vršio do g. 1930. Tada se zahvalio na položaju, jer je beogradska vlada bila donijela novi zakon o islamskoj zajednici u BiH, u kojemu je jako okrnjila samoupravu muslimana.

Čim se povratio u domovinu, Čaušević je počeo revno raditi na vjerskom i kulturnom podizanju b. h. muslimana u najširim slojevima. Da omogući lakše poučavanje djece u islamskoj nauci, preuredio je arapsko pismo za hrvatski jezik, koje je nazvano « arabica ». Tim pismom izdavao je školske knjige za islamski vjeronauk i napisao više djela, izvornih i prevedenih. Između tih valja posebno istaknuti: *Ritmička pravila za čitanje Kurana* i *Kratka povijest islama*. God. 1937 tiskao je na hrvatskom jeziku svoje najveće djelo *Kur'an časni*, prijevod i tumač, u 1050 stranica.

Čaušević je sudjelovao u osnutku muslimanskoga potpornoga društva « Gajret » i pomagao ga, dok je išlo islamskim i hrvatskim pravcem; kasnije je pomagao « Narodnu uzdanicu ».

Reis-ulema Čaušević bio je najugledniji i najzaslužnija ličnost među b. h. muslimanima u prvoj polovici 20-stoljeća. Uvijek je nastupao kao musliman i Hrvat i naglašavao je, da b. h. muslimani moraju ići s Hrvatima, ako hoće, da se održe i spase. Za prve Jugoslavije Čaušević je svim silama nastojao, da b. h. hodže-matičari pišu matice latinicom, koja je tada bila fakultativna, iako je beogradska vlada željela i nastojala, da se matice pišu ćirilicom. Hadži Mehmed Dž. Čaušević umro je 28. ožujka 1938 i bio pokopan u dvorištu Begove džamije u Sarajevu (34).

(34) GUJIĆ, *Hadži M. Dž. Čaušević* 326-329; HE II 207 sl.

f) *Esad ef. Kulović*

Jedan od najobraženijih b. h. muslimana svoga vremena. Lijepo je govorio francuski, turski i perzijski. Bio je istaknuta ličnost i vođa sarajevskih muslimana Hrvata. Dugo godina bio je načelnikom grada Sarajeva ([35]).

g) *Mehmed Dželaludin Kurt*

Rodom Mostarac. Folkloristički pisac i sabirač narodnih pjesama. God. 1902 izdao je u Mostaru *Hrvatske ženske narodne pjesme* (*muslimanske*) ([36]). U predgovoru ističe, kako su Vuk Karadžić i drugi falzificirali i prisvojili nebrojene stvari iz hrvatskoga muslimanskoga narodnog blaga.

h) *Ragib-beg Resulbegović*

Potomak stare begovske obitelji u Trebinju. God. 1899 bio je povjerenikom « Matice hrvatske » u svom rodnom gradu. I njegov brat Jusuf-beg isticao se kao Hrvat ([37]).

i) *Edhem-aga Bičakčić (1884-1941)*

Rođen 1884 u Sarajevu. Jedan od osnivača i članova glavnoga odbora « Narodne uzdanice ». Zadnji načelnik grada Sarajeva, kojega je narod g. 1928 izabrao na slobodnim izborima. God. 1918 Bičakčić je u narodnom vijeću u Sarajevu zajedno s Fehimom ef. Spahom i Hifzi ef. Muftićem glasao, da se Bosna ujedini s Hrvatskom.

j) *Dr. Halid-beg Hrasnica*

Potomak stare hrvatske obitelji iz okolice Vrhbosne (današnje Sarajevo). Ugledni odvjetnik u Sarajevu i jedan od političkih vođa b. h. muslimana za prve Jugoslavije. Uvijek je nastupao kao Hrvat i rodoljub ([38]).

([35]) Truhelka, *Uspomene jednog pionira* 45.
([36]) Štitić - Dizdar, *Bibliografija* 29 (218).
([37]) A. Radić, *Izvješće* 149.
([38]) Truhelka, n. dj. 44; A. Radić, n. dj. 161 167.

k) *Musa Ćazim Ćatić*

Rođen 1878 u Odžaku u Bosanskoj Posavini. Svršio šerijatsku školu u Sarajevu i dvije godine prava na sveučilištu u Zagrebu. Neko vrijeme uređivao *Behar* u Sarajevu i *Biser* u Mostaru. Svoje pjesme objelodanjivao je u zagrebačkim časopisima: *Prosvjeti, Hrvatskoj smotri, Mladoj Hrvatskoj* i *Savremeniku*. God. 1914 objelodanio je u Mostaru zbirku *Pjesme*, a g. 1928 u Sarajevu su tiskane njegove *Izabrane pjesme*. Ćatić se smatra najboljim pjesnikom b. h. muslimana u modernoj hrvatskoj književnosti. Umro je 1915 u Tešnju ([39]).

l) *Fehim ef. Spaho (1877-1942)*

Rođen u Sarajevu. Brat dra Mehmeda Spahe, dugogodišnjega vođe b. h. muslimana za prve Jugoslavije. Fehim je dobro poznavao turski i arapski, iz kojih je mnogo prevodio na hrvatski jezik. U *Glasniku zem. muzeja* u Sarajevu objelodanio je više radova, među njima g. 1913 *Turski rudarski zakon*. U *Hrvatskom kolu* u Zagrebu objelodanio je 1932 radnju *Hrvati u Evlija Čelebijinu putopisu*. Fehim je bio osvjedočen Hrvat i uvijek je kao takav nastupao. God. 1918 u narodnom vijeću u Sarajevu glasao je, da se BiH priključe Hrvatskoj. Kada je muslimansko kulturno društvo « Gajret » pod pritiskom beogradskih vladinih krugova zaplovilo protuhrvatskim pravcem, Fehim Spaho s drugim rodoljubnim muslimanima osnovao je novo muslimansko kulturno društvo pod imenom « Narodna uzdanica », kojemu je bio predsjednikom g. 1927/28. God. 1938 b. h. muslimani izabrali su Fehima ef. Spahu za reis-ulemu, svoga vrhovnoga vjerskoga poglavicu. Tu je službu obnašao do svoje smrti g. 1942 ([40]).

m) *Hivzi A. Bjelavac*

Rođen g. 1886 u Mostaru. Nakon svršenih škola postao je poreski činovnik. God. 1919 napustio je držav-

([39]) HE II 395.
([40]) Šabanović, *In memoriam* 536-37.

nu službu i pokrenuo smotru *Novi vijek* u Sarajevu. Bjelavac je zarana počeo pisati novele i romane iz života b. h. muslimana. Tim radom stekao je posebno mjesto među hrvatskim književnicima iz BiH. On je dublje nego ijedan raniji hrvatski književnik zaronio u dušu b. h. muslimanskoga svijeta. Njegova su glavna djela: *Sličice i profili* (Mostar, 1911), *Pod dragim nebom* i *Minka*, roman u tri dijela (Sarajevo, 1917), *Aprilske kiše* (Sarajevo, 1920), *Ana Zolotti* (Zagreb, 1927), *Među očevim ljudima*.

n) *Adem-aga Mešić (1868-1945)*

Najzaslužniji muž u buđenju hrvatske narodne svijesti među b. h. muslimanima. Rođen 1868 u Tešnju u Bosni. Ugledan trgovac i neumoran gospodarstveni i kulturni organizator. Putovao je po Evropi, Aziji i Africi. God. 1895 osnovao je u Tešnju « Hrvatsku muslimansku čitaonicu », zašto je dopao zatvora za Kallayeva režima. Mešić je bio jedan od pokretača *Behara*, koji je časopis deset godina izlazio poglavito njegovom potporom. God. 1902 bio je među osnivačima potpornoga društva « Gajret », a g. 1923 među onima, koji su osnovali « Narodnu uzdanicu ». God. 1914 Mešić je osnovao « Centralnu muslimansku banku », koja se g. 1923 spojila s « Hrvatskom centralnom bankom » u Sarajevu, da zajednički djeluju na korist Hrvata muslimana i katolika. God. 1922 osnovao je osiguravajuće društvo « Nada ». Mešić je o svom trošku dulje vremena izdavao list *Muslimanska svijest*, a s prof. Hakijom Hadžićem pokrenuo je list *Hrvatska svijest*. Dr. Ć. Truhelka u svojim *Uspomenama* zabilježio je o Adem-agi Mešiću ovo: « (Njemu) je Starčevića nauka bila kao drugi Kuran, koji ni u najtežim prilikama ni pod najjačim pritiskom nije zatajio svoje hrvatstvo, te vedra i ponosna čela dočekao čas hrvatskoga uskrsnuća » ([41]).

([41]) Truhelka, n. dj. 46. Gl. ZZH 186 sl.

o) *Dr. Hamid, Ekrem Šahinović*

Rođen 1882 u Rastasima kod Foče. Svršio je gimnaziju u Sarajevu, a pravo u Beču i Zagrebu, gdje je doktorirao. Pisac pučkih drama i komedija iz bosanskoga života, koje su se s velikim uspjehom prikazivale po bosanskim kasabama i varošima. Njegove su glavne komedije: *Davo pod čergom* (1901), *Orđen* (1903), *Dva načelnika* u tri čina (1907). Nije se razvio do visine, koju je mogao postići, jer je prestao pisati u svojoj 30 godini. U javnom životu nastupao je kao Hrvat. Umro je g. 1936 na Ilidži kod Sarajeva.

p) *Muhamed Bekir Kalajdžić*

Rođen u Mostaru. Poduzetan i rodoljuban musliman Hrvat. Da širi knjigu i prosvjetu među b. h. muslimanima, g. 1908 osnovao je u Mostaru « Prvu muslimansku nakladnu knjižaru », a da svoj rad pojača, g. 1921 kupio je i tiskaru. U svojoj « Muslimanskoj biblioteci » od g. 1913 do 1918 tiskao je u redovitim izdanjima 17 knjiga, a u vanrednima 18 knjiga ([42]). Kako je g. 1910 prestao izlaziti *Behar* u Sarajevu, Kalajdžić je g. 1912 pokrenuo u Mostaru *Biser*, list za širenje prosvjete među muslimanima BiH ([43]). Uređivao ga je hrvatski muslimanski pjesnik Ćazim M. Ćatić. Oko lista se sakupljao lijep broj mladih muslimanskih pisaca, koje je Bekir Kalajdžić samoprijegorno pomagao do svoga iscrpljenja.

r) *Hamdija Kreševljaković (1888-1959)*

Rodom iz Sarajeva. Po naobrazbi učitelj osnovnih škola. Kasnije se osposobio i bio imenovan profesorom trgovačke škole g. 1920, a g. 1926 učiteljske škole u Sarajevu. God. 1932 bio je penzioniran zbog svoga hrvatskoga uvjerenja i rada, ali je ponovno bio reaktiviran g. 1941. Zadnjih 10 godina proveo je u Sarajevu kao naučni suradnik « Zavoda za zaštitu narodnih spomenika ».

([42]) Štitić - Dizdar, *Bibliografija* 6 77 85-88 124 128.
([43]) N. dj. 124 (20).

Kreševljaković je cijeloga života bio slabašna zdravlja, napose slaboga vida. Nije imao predhodne povjesne stručne naobrazbe. Ipak se svojim naravnim povjesnim darom i zamjernom marljivošću razvio u prvorazrednoga povjesničara kulturne povijesti BiH za turskih vremena. Napose je opisao kulturni život i rad po b. h. gradovima: zanate, obrt i trgovinu. Njemu se ima zahvaliti, što je mnoge obiteljske i gradske predaje i privatne izvore zabilježio i u svojim djelima sačuvao potomstvu. U svom 50-godišnjem povjesnom radu Kreševljaković je napisao preko 300 članaka, rasprava i djela. Mnoge mlade ljude zagrijao je za povjesna istraživanja i u njihovu radu pomagao ih.

H. Kreševljakovića najvažnija su djela: *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni* (1912), *Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo godišnjice* (1913), *Sarajevo u doba okupacije* (1937), *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu* (1939), *Vodovodi*, pa *Banje u Bosni i Hercegovini 1463-1914* (2. izd. 1952), *Stari bosanski gradovi* (1953), *Stari hercegovački gradovi* (1954), *Kapetanije u Bosni i Hercegovini* (1954). Zbog njegova uspješnoga povjesnog rada Akademija u Zagrebu imenovala je Kreševljakovića g. 1939 svojim dopisnim članom. Kada je g. 1952 u Sarajevu osnovano « Naučno društvo Bosne i Hercegovine », Kreševljaković je bio izabran među prvim redovitim članovima i potpredsjednikom društva.

Hamdija Kreševljaković rođen je u muslimanskoj obitelji u Sarajevu, koja se je priznavala hrvatskom. Svoje narodno hrvatsko uvjerenje Hamdija je produbio u svom dugogodišnjem radu na polju povijesti BiH. Kada su 1929 mnogi profesori Hrvati bili premješteni iz Sarajeva, Hrvat Kreševljaković trebao je ići u zabitno mjesto Surdulicu na bugarskoj granici. On to nije prihvatio, pa je bio od Beograda penzioniran. Tada, i u kasnijim godinama i u najtežim prilikama Kreševljaković se nije nigda dao skrenuti sa svoga hrvatskoga rodoljubnog puta (44).

(44) Kapidžić, *In memoriam*; Traljić, *H. Kreševljaković.*

s) *Prof. Hakija Hadžić (1883-1953)*

Rođen u Bileći u Hercegovini. Gimnaziju svršio u Mostaru, a sveučilište u Beču i Jeni u Njemačkoj. Jedan od osnovatelja društva hrvatskih muslimanskih sveučilištaraca « Svijest » u Beču (1907). Povrativši se u domovinu neumorno je radio za kulturno i gospodarstveno podizanje muslimana Hrvata u BiH. Osnivao je tamburaška društva, dačke domove, prosvjetne knjižnice i seljačke zadružne blagajne. Dugo godina vodio je upravu « Saveza muslimanskih seljačkih zadruga », koji je osnovao rodoljubni Adem-aga Mešić. Mnogo je radio i za « Narodnu uzdanicu » i hrvatski « Napredak ». Kada je Stjepan Radić osnovao svoju Hrv. republikansku seljačku stranku, prof. Hakija Hadžić bio je jedan od prvih njezinih širitelja u Hercegovini. U b. h. muslimanskoj političkoj organizaciji on je s Adem-agom Mešićem vodio muslimansko krilo Hrv. seljačke stranke. Da bi se što brže i što jače širila hrvatska svijest među najširim muslimanskim krugovima u BiH, prof. Hadžić osnovao je list *Hrvatska svijest*. Za vrijeme NDH bio je hrvatski poklisar u Budim-Pešti. God. 1945 izbjegao je u inozemstvo i g. 1953 umro u Damasku. Prof. Hakija Hadžić bio je žarki hrvatski rodoljub i cijeli je svoj život predano radio za svoj narod.

t) *Dr. Džafer-beg Kulenović (1891-1956)*

Rođen u Kulen-Vakufu u Bos. Krajini. Gimnaziju je pohađao u Sarajevu i Tuzli. Već kao gimnazijalac počeo se isticati kao vatreni Hrvat. God. 1909, dva mjeseca pred maturu, bio je isključen iz tuzlanske gimnazije s bratom Osmanom i dvojicom Hrvata katolika zbog sukoba sa srpskim đacima. Prešao je u Mostar, gdje je te iste godine maturirao. Na sveučilištu u Beču već prve godine (1909/10) bio je izabran za predsjednika starčevićanskoga muslimanskoga sveučilišnog društva « Svijest ». Kasnije je prešao u Zagreb, gdje je doktorirao iz prava.

God. 1920 bio je izabran za zastupnika u ustavotvornu skupštinu u Beogradu, u kojoj je glasovao protiv vi-

dovdanskoga ustava. Za ustavne debate rekao je: « Pitate me, čija je Bosna i Hercegovina? U prvom redu nas Bosanaca i Hercegovaca. A provedite slobodne izbore, pa ćete vidjeti, da je BiH hrvatska ». Nakon smrti dra Mehmeda Spahe (29. VI. 1939), kada je bio izabran predsjednikom « Jugoslavenske muslimanske organizacije » u BiH, dao je načelnu izjavu, koju je novinarima u tri navrata ponovio: « Gospodo, ja sam Hrvat i hrvatski nacionalist ... I ne samo da sam ja Hrvat i hrvatski nacionalist, nego su i bosanski muslimani kao cjelina Hrvati, dio hrvatskoga naroda » ([45]). Dr. Džafer-beg Kulenović bio je protivan diobi Bosne po sporazumu Cvetković-Maček ovu. Ali kada je ministar M. Gavrilović na ministarskoj sjednici predložio, da se oni dijelovi Bosne pripoje Srbiji, koji nijesu bili dodijeljeni Hrvatskoj banovini, Kulenović je odgovorio: « Dok sam ja živ, to nećete napraviti! ».

Nakon raspada prve Jugoslavije dr. Kulenović je stupio kao potpredsjednik u hrvatsku vladu NDH u Zagrebu. Na tom položaju ostao je do g. 1945, kada je s drugim hrvatskim ministrima izbjegao u Austriju. Odatle se s obitelju sklonio u Siriju, gdje je 3.X.1956 umro u Damasku. Sve do svoje smrti dr. Kulenović je nepokolebivo vjerovao, da će država Hrvatska jednoga dana ponovno uskrsnuti, u kojoj će BiH biti samoupravna jedinica.

u) *Abdul-beg Bukvica*

Bio je jedan od osnivača i prvi predsjednik društva napredne islamske akademske omladine iz BiH « Svijest » u Beču (1907). To je društvo imalo izrazito hrvatski značaj.

v) *Vejsil Ćurčić*

Kustos Zemaljskoga muzeja u Sarajevu, istraživač prethistorijskih iskopina, etnografskih i povjesnih starina. Vejsil Ćurčić mnogo je pisao u *Glasniku Zem. muzeja* i

([45]) Bošnjanin, *Tri izjave Džaferbega Kulenovića.*

u izdanjima Hrv. kulturnog društva « Napredak » u Sarajevu.

z) *Hamzalija Ajanović (1892-1925)*

Rodom iz Tešnja. Na sveučilištu u Zagrebu g. 1912 bio je predsjednik « Mlade Hrvatske ». Narodni poslanik muslimanske političke organizacije g. 1919-1925. Uvijek se isticao u svom radu kao rodoljubni Hrvat.

ž) *Dr. Mustafa Denišlić (1873-1941)*

Roden u Sarajevu. Medicinu svršio u Beču. Prvi liječnik muslim an iz BiH. Od svojih đačkih dana priznavao se Hrvatom i pomagao svako poduzeće i rad, koji je išao za preporodom hrvatske svijesti medu b. h. muslimanima. Bio je suosnivač i veliki pomagač « Narodne uzdanice » u Sarajevu. Besplatno je liječio sirotinju bez razlike vjere i bio je dragovoljni (besplatni) kućni liječnik u katoličkom bogoslovskom sjemeništu u Sarajevu.

Od b. h. muslimana, koji su bili svijesni svoga hrvatskoga porijekla i javno nastupali kao Hrvati, treba nadalje u pojedinim političkim razdobljima posebno spomenuti slijedeće muževe:

aa) *Za austro-ugarskog zaposjednuća (1878-1918)*

Kulenovići Muhamed-beg, Hasan-beg i Masud-beg iz Banje Luke ([46]), Alija i Mehmed Sarić iz Stoca ([47]), Hadžibeg Badnjević iz Travnika, Vasif-beg Biščević iz Bihaća, Džemal Drljević iz Bileće, dr. Ali-beg Džinić iz Banje Luke, Sejfudin Fadilpašić iz Sarajeva, begovi Filipovići iz Ključa, Rizabeg Kapetanović iz Ljubuškoga i njegovi rodaci u Vitini, Duvnu i Ključu, Hazim Muftić i Ahmed Muradbegović iz Mostara, Avdi-beg Salihbegović, odvjetnik u Sarajevu, Davud-beg Sulejmanpašić iz Travnika i drugi.

O velikom broju b. h. naobraženih muslimana, koji

([46]) O njima govori g. 1899. A. Radić, n. dj. 167 i 173 sl.
([47]) N. dj. 155.

su se priznavali Hrvatima na koncu prvoga svjetskog rata, govori nam i činjenica, da su se od 24 narodna zastupnika, koje su b. h. muslimani 28. XI. 1920 izabrali u ustavotvornu skupštinu u Beogradu, njih 22 službeno izjavili Hrvatima, dok su se samo predsjednik i tajnik « Muslimanskoga zastupničkog kluba » zapisali kao « Jugoslaveni », misleći, da će tako lakše raditi u beogradskoj skupštini, u kojoj su Srbi imali većinu.

bb) *Za prve Jugoslavije (1918-1941)*

Prof. Šukrija Alagić, ravnatelj gimnazije u Tuzli, posjednik Omer Balić i sudac Šefkija Balić iz Mostara, narodni zastupnik Salih Balić iz Stoca, ing. Hilmija Bešlagić, za NDH ministar javnih radova i prometa, trgovac Šalih-aga Demerović iz Mostara, Asim-beg Dugalić, predsjednik « Narodne uzdanice » 1924-1927, narodni zastupnik Ferid Cerić iz Bosanskog Novoga, Mehmed-beg Cerić iz B. Dubice, narodni zastupnik Ragib Čaplјić iz Rogatice, dr. Asim-beg Džinić, i Rifat-beg Džinić, odvjetnici iz Banje Luke, narodni zastupnik HSS dr. Islam-beg Filipović iz Jezera kod Jajca, narodni zastupnik Ismet-beg Gavran-Kapetanović iz Počitelja, Kasim Gujić, novinar iz Ljubuškoga, prof. Abdulah Hadžihalilović iz Sarajeva, Muhamed Hadžijahić iz Sarajeva, dr. Atif Hadžikadić, prvi predsjednik « Narodne uzdanice », Derviš Hadžioman iz Mostara, Tahir-beg Kapetanović iz Vitine, književnik Hasan Kikić, trgovac Mujaga Kučukalić iz Brčkoga, Osman-beg Kulenović, Salih-aga Ljubović, načelnik u Konjicu, prof. Salih Ljubunčić, ing. Junuz Mehmedagić, vice-guverner Hrv. narodne banke u Zagrebu za NDH, akademski slikar Omer Mujadžić iz Bos. Gradiške, Latif-aga Mujagić iz Brčkoga. Ahmed Muradbegović iz Mostara, dr. Asim Musakadić, predsjenik « Narodne uzdanice » 1928/29, prof. Alija Nametak iz Mostara, Murad-beg Rizvanbegović iz Stoca; sveuč. prof. Ibrahim Ruždić iz Travnika, Serif Saračević, direktor Schell-a u Zagrebu, Munir Šahinović Ekremov, novinar iz Sarajeva, prof. Alija Šuljak iz Trebinja, dr. Salih Udžvarlić iz Tešnja i drugi.

cc) *U izbjeglištvu (1945-1966)*

Od više stotina b. h. muslimana, koji su g. 1945 i slijedećih godina izbjegli iz Jugoslavije zbog svoga islamskog i hrvatskog uvjerenja, koje posebno valja spomenuti, jesu ovi: Muharem Bajraktarević iz Sarajeva, prof. Sabit Bajrović iz Pljevlja, prof. Fuad Bakšić iz Trebinja, prof. Salih Balić iz Stoca, dr. Smail Balić iz Mostara, Emil Osman Batlak novinar iz Mostara, Šerif Bećirović i Ahmed-beg Cerić iz Bosanske Krajine, prof. dr. Šafvet Čamović iz Bileće, Hasan Čustović iz Gacka, Edhem Daidžić iz Rogatice, Elez Dervišević, bivši načelnik Bijeljine, dr. Ibrahim-beg Džinić i njegov brat dr. Fadil-beg iz Banje Luke, liječnica dr. Ulva Džinić iz istoga mjesta, prof. Ibrahim Drljača iz Tuzle, liječnik dr. Ejub Džino iz Sarajeva, dr. Sulejman Đekić, pomorski kapetan Džemal Fejzagić iz Konjica, prof. Hakija Hadžić iz Bileća, Šerif Harambašić iz Bos. Krajine, prof. Alan Horić iz Kulen-Vakufa, Hamid Hromalić iz Šanskoga Mosta, Džemal Ibrahimović, islamski teolog, Husnija Hrustanović, novinar iz Mostara, Alija Kadragić, prof. Seid Karić iz Tuzle, dr. Džafer-beg Kulenović i njegov sin Nahid-beg iz Banje Luke, Alija Kuštrović, Asim Lepić, dr. Mehmed Maslić, ing. Junuz Mehmed-agić i njegov sin Enver iz Sarajeva, prof. Fadil Merhemić, prof. Husein Merhemić i prof. Osman Merhemić iz Sarajeva, Šefkija Muftić iz Nevesinja, Fadil Osmanagić iz Sarajeva, Ajdin Rokolj iz Trebinja, Nedim Salihbegović iz Bijeljine, prof. Tefko Saračević iz Zagreba, apotekar Medžid Šahinović iz Sarajeva, prof. Hazim Šatrić iz Banje Luke, Ahmed Šehić, Derviš Šehović, prof. Alija Šuljak i novinar Hasan Šuljak iz Trebinja, Čazim Tulić, liječnik dr. Rašid Užičanin iz Sarajeva, novinar Ismet Varatanović iz Sarajeva, liječnica dr. Emira, Denišlić-Zubčević iz Sarajeva, Seud-beg Zubčević iz Trebinja i drugi.

Svojim primjerom, živom riječju i pisanim djelima gore poimence navedeni, i mnogi drugi muslimani Hrvati širili su hrvatsko ime i budili hrvatsku narodnu svijest u najširim muslimanskim narodnim krugovima. Kada je g. 1899 Ante Radić putovao Bosnom i Hercegovinom

došao u Blagaj na Buni, nepismeni dječak od 10-11 godina. Alija Bajgorić, rekao mu je za svoj materinski jezik: « To nije turski nego hrvatski (jezik) » (48). Kada je A. Radić došao u Duvno, mjesni hodža, koji nije svršio nikakve škole, osim strogo islamskih rekao mu je o svom duhovnom radu: « Uzmem ćitab, pa učim: jednu rič iz ćitaba, jednu rič hrvatski ... Najbolje (bi) bilo, da se sav vaz govori hrvatski ». Kada su se dalje razgovarali, hodža je uskliknuo: « Pa ti govoriš hrvatski, kao da si iz Bosne! » (49). Ovi primjeri, koji bi se mogli umnožiti, govore nam, da se svijest o hrvatskom imenu narodnoga jezika među najširim slojevima b. h. muslimana nije nigda utrnula, dotično, da se brzo raširila, kada se počelo buditi hrvatsku narodnu svijest. Svoj materinski jezik zove « hrvatskim » samo onaj, tko je Hrvat, jer Srbin, Slovenac, Bugarin, ili pripadnik ma kojega drugoga naroda, ne će nigda reći, da je njegov materinski jezik « hrvatski ».

Svetozar Pribićević, jedan od glavnih stvaralaca prve Jugoslavije, pod konac svoga života u svom oporučnom djelu *Diktatura kralja Aleksandra*, ovo je napisao o narodnoj svijesti b. h. muslimana.

« Njihovi [muslimanski] intelektualci su u ogromnoj većini hrvatskog pravca; a narodne mase u svim političkim akcijama idu slepo za intelektualcima. U to se ne treba varati ... bosanski muslimani (se) u svojim težnjama i svojim pogledima na budućnost potpuno izjednačuju sa Hrvatima. Srpski državnik koji ne bi vodio računa o toj činjenici ne može se smatrati kao ozbiljan političar » (50)

(48) A. Radić, n. dj 160.
(49) N. dj. 172.
(50) Pribićević 28 sl.

6. - Neuspjeli pokušaj stvaranja « bosanske narodnosti » i posrbljenja muslimana u BiH

Habsburška kuća u Austriji u svom prodiranju na jugoistok u početku je tražila Bosnu na osnovu hrvatskoga državnoga i narodnoga prava (51). I Hrvati u Bosni, od izbora Habsburgovaca za hrvatske kraljeve (1527), njih su smatrali svojim zakonitim vladarima (52). Međutim Habsburgovci, kada su se utvrdili na hrvatskom prijestolju, više su pazili na svoje dinastičke i austrijske interese, nego na one Hrvata i hrvatskoga kraljevstva. Za bečkih ratova, kada su bile oslobođene Lika i Krbava, Hrvatima je trebalo muke i napora, dok su Habsburgovci privoljeli, da se te stare hrvatske pokrajine ujedine s kraljevinom Hrvatskom (53). One pak hrvatske zemlje, u kojima su Habsburgovci u borbama s Turcima bili izgradili vojničke krajine, Hrvati nijesu dobili u svoju narodnu upravu sve do g. 1881 (54). Kada su pak Habsburgovci iza Napoleonovih ratova dobili Dalmaciju, tu kolijevku stare hrvatske države, iako je narod tražio ujedinjenje s banovinom Hrvatskom, koja je službeno nosila naslov « kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija », Habsburgovci nijesu dopustili, da se ujedini s Hrvatskom, nego su je priključili svojim austrijskim zemljama (55).

God. 1867 habsburške zemlje su se preustrojile u dvostruku državu, Austro-Ugarsku, u kojoj su Nijemci i Mađari podijelili vlast između sebe na štetu slavenske većine u zemlji. Ova dvostruka država zaposjela je BiH g. 1878. Iz početka je zemljom upravljao zajednički ministar vanjskih poslova u sporazumu s vladama obadviju

(51) Gl. gore s. 370, b. 2.
(52) Gore s. 389, b. 69.
(53) Lopašić, *Spomenici* III 6 sl. (7 sl.) 8 (10) 23 25 (22) 31-35 (31 sl.) 42-96 (39-44) itd.; Šišić - Šidak, *Pregled* 314-321; Klaić, *Život* 127-145.
(54) Šišić - Šidak, n. dj. 322-327 487.
(55) N. dj. 392-396 486 sl.; Horvat, *Hrv. narodni preporod*; G. Novak, *Prošlost Dalmacije* II 265-426.

država, a kasnije zajednički ministar financija. Ovi su se zvali: Benjamin Kállay (1883-1903), barun Sti. Bútrian (1903-1911), austrijski grof L. Bilinsky (1911-1915). Zakonom o upravi od 22. veljače 1880 BiH bile su uređene kao posebna zemljišna jedinica, kojom će kao sustavne države. Međutim svaka se od njih nadala, i u tom smislu potajno radila, da će jednoga dana BiH moći priključiti svojoj državnoj polovini. Na 28. rujna 1878 hrvatski sabor u Zagrebu u adresi kralju zatražio je, da se « ustroj zadobivenih pokrajina (tj. Bosne i Hercegovine) malo pomalo tako udesi, da bi se s vremenom mogao pripojiti na ustroj kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u njihovu državopravnom odnošaju prema kraljevini Ugarskoj ». Primajući adresu iz ruku saborske deputacije, Franjo Josip, kralj Hrvatske, s negodovanjem je izjavio, da je hrvatski sabor, tražeći ujedinjenje Hrvata u BiH s hrvatskim kraljevstvom, svoj djelokrug prekoračio, pa je sabor raspustio (56).

Da osigura i opravda samostalni opstanak i vođenje uprave u BiH, Austro-Ugarska se u pogledu narodnome vodila poglavito ovim političkim smjernicama:

1. Stvoriti « bosanski jezik » i posebni « bosanski narod ».
2. Držati pučanstvo u nepismenosti i neznanju.
3. Podržati pocjepkanost naroda po vjerama i klasama.
4. Favorizirati srpstvo, da se umanji mogućnost ujedinjenja BiH s Hrvatskom.

1) - *Pokušaj stvaranja «bosanskog jezika» i « bosanske narodnosti »*

Još od konca prve polovice 19-st. srpska promidžba tvrdila je, da su BiH srpske zemlje i da ih treba ujediniti: Bosnu sa Srbijom, a Hercegovinu s Crnom Gorom,

(56) Horvat, *Najnovije doba* 28 sl.; Šišić - Šidak, n. dj 458sl.; Knezović, *Pov. Hrvata* I 371-423.

oslobodivši ih od Turske (57). Hrvati su pak čuvali u zemlji hrvatski etnički i povjesni kontinuitet, pa su očekivali i tražili, da se BiH ujedine s Hrvatskom (58). Austro-ugarski političari znali su s jedne strane, da bi bila međunarodna nepravda zaposjesti i trajno držati BiH, ako su to srpske zemlje; a s druge strane, da bi bilo narodno nasilje, sprečavati ujedinjenje BiH s Hrvatskom, ako su to hrvatske zemlje i tu žive Hrvati. Da opravdaju svoju odluku, naime, da BiH zaposjednu i drže u svoju korist, kao posebno suvlastništvo, austro-ugarski državnici odlučili su uništiti i hrvatsko i srpsko ime u BiH te stvoriti posebni jezik « bosanski » i posebnu « narodnost bosansku ». Kod toga su računali na jako razvijenu pokrajinsku svijest kod svih tadašnjih Bošnjaka i nadali su se, da će od toga moći razviti političko-narodno naziranje: bosansku narodnost. Na prvom mjestu mislili su, da će za to moći predobiti b. h. muslimane, kod kojih je kod zaposjednuća g. 1878 bila jako razvijena vjerska svijest, a slabo narodna. Očekivali su, da će za to moći predobiti i neuki katolički svijet i pravoslavne potomke negdašnjih romanskih Vlaha, koji još nijesu bili općenito posrbljeni ni utvrđeni u srpstvu.

Već od prvih godina uprave, kada je b. h. vlaha počela organizirati školstvo u zemlji, ona stalno zove jezik: « bosanski » ili « bosanski zemaljski jezik ». Tako u vladinim naredbana br. 17102 od 26. VIII. 1879 o ustrojstvu realne gimnazije u Sarajevu; br. 21132 od 10. X. 1879 o ustrojstvu narodne djevojačke škole u istom gradu; br. 21339 od 25. IX. 1880 o osnivanju gradskih osnovnih škola; br. 3785 od 19. II. 1894 u naučnoj osnovi za veliku gimnaziju u Sarajevu itd. (59). Vlada je izdala i *Gramatiku bosanskoga jezika* za gimnazije (60). I u svje-

(57) Spalaikovitch; Cvijić, *Aneksija BiH*; Stranjaković, *Kako je nastalo.*
(58) St. Radić, *Živo hrvatsko pravo*; Šišić, *Herceg-Bosna*; Südland, *Südslavische Frage.*
(59) *Zbornik zakona za BiH god. 1878/80*, pod navedenim nadnevnicima.
(60) Napisao ju je Srbin Simić.

dodžbama zrelosti narodni se jezik nazivao « bosanski ». Međutim, kako nije bilo izrađenih « bosanskih » udžbenika za sve gimnazijske predmete, škole su se morale služiti i hrvatskim knjigama iz Zagreba, a srpsko-crkvene onima iz Novoga Sada i Beograda.

Svoje narodne osnove austro-ugarska uprava provodila je preko škola i putem brojnoga i strogo nadgledanoga činovništva, od kojih je većina bil nehrvatskoga porijekla. Ako bi se tko ogriješio o dane upute u narodnom pogledu, taj je bio otpušten iz službe, ili bi bio premješten u zabitno mjesto, a da nije više mogao napredovati u službi.

Da pred javnošću opravda stvar « bosanskoga jezika » i « bosanske narodnosti », austro-ugarska uprava tražila je pomoć jezikoslovaca i etnologa. A. Radić zabilježio je u *Domu,* 11. rujna 1902, da je u zajedničkim delegacijama u Beču neki učenjak dokazivao, da vlada u BiH pravo radi, kada uči, da se u zemlji govori « bosanski jezik » ([61]). Ć. Truhelka u svojim *Uspomenama* bilježi o tome ovo: « U Jagiću je našao [Kállay] učenjaka svjetskoga glasa, koji je svojim autoritetom tu fikciju podupirao i davao upute, kako će se za škole izraditi gramatika toga 'bosanskog' jezika, koji se i od srpskog i od hrvatskoga razlikovao uglavnom time, što se pisao fonetskim pravopisom, dok je s onu stranu Drine i Save bio na snazi etimološki. Jagić izjavljuje g. 1896, da je autoritativno sasvim opravdano, kad zemaljska vlada upotrebljava izraz 'bosanski', jer on odgovara nazivu zemlje, te ga uistinu nije izmislila Nj. Preuzvišenost [B. Kállay], nego se upotrebljavao već u 17- i 18-stoljeću » ([62]).

Uza sve nastojanje jedne velesile, kakva je tada bila Austro-Ugarska, koja se služila učenjačkim auktoritetima, školskim odgojem i brojnim disciplinaranim činovništvom, pokušaj stvaranja « bosanskoga jezika » i « bosanske narodnosti » nije uspio. Prvo, jer se osnivao na neistini

([61]) A. Radić, *Sabrana djela* IV 270.
([62]) Truhelka, *Uspomene* 131.

i povjesnoj laži. Bosanskoga naroda i posebnoga bosanskog jezika nigda nije bilo, pa ih nikakva državna sila ni nastojanje nijesu mogli stvoriti. Na drugom mjestu, ta su se nastojanja izjalovila, jer su protiv toga bili i Hrvati katolici i pravoslavni Srbi u BiH, koji čine preko dvije trećine svega pučanstva. Protiv te množine nije se moglo, niti će se ikada moći stvoriti nešto, što bi bilo opće bosansko i zasluživalo naziv « bosanski ».

Glavni otpor protiv nenarodne politike austro-ugarske uprave u BiH dolazio je iz Mostara i sa strane Hrvata i sa strane Srba. Hercegovački franjevci s biskupom fra Anđelom Kraljevićem osnovali su g. 1872 u Mostaru tiskaru, koja se obnavljala i radila pod raznim imenima do g. 1945. To je bila prva tiskara u BiH, poslije one vilajetske u Sarajevu osnovane 1866. Oko spomenute tiskare u Mostaru i njezinih izdanja okupljali su se u radu oko prosvjećivanja b. h. katolika i borci za hrvatsko ime. Tiskara je izdavala školske i nabožne knjige, kalendare i političke listove. Ti su se zvali: *Mladi Hercegovac* (1873-1884), *Hercegovački bosiljak* (1883-1885), *Glas Hercegovca* (1885-1886), *Osvit* (1898-1908), *Hrvatski kalendar « Hrvoje »* (1901-1906) ([63]). God. 1888 osnovano je pjevačko društvo « Hrvoje » u Mostaru, koje je pjesmom budilo hrvatsko ime u gradu i po selima. *Glas Hercegovca* i *Osvit* do g. 1906 bili su jedini hrvatski politički listovi u BiH. Slijedili su pravaški smjer i vodili oporbu vladinoj protuhrvatskoj politici.

U prosvjetnom i narodnom radu Hrvata katolika u Mostaru posebno su se isticali: fra (don) Franjo Milićević (1835-1903) ([64]), fra Martin Ljubić (1833-1884) ([65]),

([63]) Štitić - Dizdar, *Bibliografija* 119 i 123.
([64]) ZZH 191.
([65]) Fra Martin Ljubić (1833-1884), hercegovački franjevac, uz suradnju u mostarskim glasilima, dosta je dopisa bezimeno pisao u hrvatske dalmatinske i zagrebačke listove od g. 1875 do 1884. Iza njegove smrti izdani su u Mostaru njegovi sastavci: *Istina, ili hrvatski jezik* (1890) i *Razbistrimo, Crtice iz prošlosti i sadašnjosti za budućnost* (1893). Jedan i drugi spis znatno je bio osakaćen austro-ugarskom preventivnom cenzurom.

fra Anđeo Nuić (1850-1916)(66) i fra Ambro Miletić (1857-1923)(67). Njima u zaledu stajao je stari korjenitи pravaš biskup fra Paško Buconjić (1834-1910)(68). Pod konac devedesetih godina spomenutima se pridružuju prvi naobraženi svjetovnjaci Hrvati: svršeni pravnik Ivan Milićević (1868-1950)(69), učitelj Ivan Zovko (1864-1900)(70), oba iz Mostara, učitelj Ante Jukić (1873-1906) iz Donje Tuzle i Stjepan Radulović iz Hlivna. Novi borbeni duh unosi među mostarske Hrvate fra Radoslav Glavaš Stariji (1867-1913)(71), darovit govornik i pisac, koji se g. 1891 povratio sa sveučilišta u Innsbrucku zadojen pravaškim duhom. Njegova je najviše zasluga, da su mostarski Hrvati osnovali « Hrv. dioničku tiskaru » i g. 1898 pokrenuli *Osvit - Glasilo Hrvata u BiH*(72). Iz Mostara je potekla misao, da se Hrvati u BiH organiziraju u opću političku organizaciju. To je ostvareno g. 1907 osnutkom « Hrvatske narodne zajednice » u Sarajevu, glavni grad zemlje. Od borbe preneseno u Sarajevo, glavni grad zemlje. Od toga vremena ističu se u hrvatskom narodnom radu svjetovnjaci: dr. Tugomir Alaupović, Đuro Džamonja, dr. Nikola Mandić, dr. Jozo Sunarić, dr. Luka Čabrajić, dr. Ivo Pilar i drugi. Od svećenika pak ističu se u narodnom radu: fra Didak Buntić, sarajevski kanonik pa biskup

(66) ZZH 201.
(67) N. dj. 191.
(68) N. dj. 41 sl.; Glavaš, *Biskup O. Paškal Buconjić.*
(69) ZZH 191.
(70) N. dj. 293.
(71) N. dj. 93.
(72) Milićević, « *Obzorova* » *Spomen-knjiga* 249, pripisao je sebi zaslugu osnutka *Osvita* u Mostaru. God. 1898 on je mlad čovjek, bez namještenja i imetka, pa nije imao potrebnoga ugleda, da okupi mostarske Hrvate, da ti kupe tiskaru i pokrenu politički list. Uz potporu i blagoslov biskupa Buconjića tu je organizaciju proveo fra Radoslav Glavaš, poduzetni ravnatelj Franjevačke teologije u Mostaru. Ivan Milićević bio je postavljen za prvoga urednika *Osvita*. Njega su kasnije naslijedili Stjepan Radulović iz Hlivna i Đuro Džamonja iz Ljubuškoga (Šitić - Dizdar, *Bibliografija* 123 br. 7).
(73) HNZ - *Zašto je osnovana i koji joj je posao?*

Ivan Ev. Šarić, fra Jako Pašalić, fra Ljubo Galić, Ante Alaupović.

Sa srpske strane borbu protiv austro-ugarske narodne politike vodio je mostarski trgovačko-građanski sloj. Kada je, naime, početkom 18-st. u Mostaru nestalo bogatih trgovaca Hrvata katolika(74), trgovinu u Hercegovini, napose onu s vanjskim svijetom, preuzeli su trgovci pravoslavne vjere raznoga narodnog porijekla. Ovi su se tijekom druge i treće četvrti 19-st. putem srpske protimidžbe slili u jedno i posrbili(75). Dolazeći u svom trgovačkom poslu u doticaj s naprednijim zemljama, ovi su još od konca turskoga vladanja svoje sinove slali na škole u inozemstvo, poimence u Trst i Novi Sad. To su nastavili i poslije g. 1878. Na taj način bogati mostarski trgovci Srbi stvorili su zarana lijep broj svjetovne samostalne inteligencije. Ovi naobraženi Srbi već su u prvim desetljećima austro-ugarske uprave izgradili u Mostaru jako prosvjetno i političko središte, koje je snažno ižaravalo svoj utjecaj po svoj BiH i uspješno se opiralo stvaranju « bosanskoga jezika » i « bosanske narodnosti ». Iz početka se srpska trgovačko-građanska inteligencija okupljala oko crkveno-školske općine u Mostaru, a od g. 1888 oko pjevačkoga društva « Gusle », koje je brzo postalo središte društvenoga i narodnoga života mostarskih Srba(76).

U srpskim narodnim redovima posebno su se isticali: Risto Ivanišević, pjesnici Aleksa Šantić i Jovan Dučić, novelist Svetozar Ćorović, Atanasije i Vojislav Šola. Vladimir Radović osnovao je g. 1890 prvu srpsku knjižaru i tiskaru u Mostaru(78). Mostarski srpski književnici izdavali su književni list *Zora* od 1896-1901. God. 1897 Vl. Radović pokrenuo je *Srpski vjesnik*, koji je bio prvi srpski politički list u BiH(79). God. 1899 mostarski

(74) Gl. dolje s. 604 sl.
(75) Gl. dolje s. 604-609.
(76) Ćorović, *Mostar* 67-108.
(77) N. dj. 99.
(78) N. dj. 99.
(79) Šitić - Dizdar, *Bibliografija* 123, br. 5 sl.

srpski književnici pokrenuli su « Malu biblioteku », koja je za 10 godina izdala 185 svezaka književnih djela, izvornih i prevedenih (80). U svoje vrijeme ta je biblioteka bila mnogo cijenjena i najviše čitana širom srpskih zemalja uopće. God. 1907 i 1908 u Mostaru je izlazio srpski borbeni list *Narod*. Izdavali su ga mladi intelektualci dr. Nikola Stojanović, dr. Uroš Krulj, Dušan Vasiljević, Vasilj Grdić i Risto Radulović (81) Prva trojica bili su istaknuti članovi « Jugoslavenskoga odbora » u Londonu za vrijeme prvoga svjetskoga rata. I povjesničar Vladimir Corović je rodom iz Mostara.

2) - *Nepismenost i neznanje pučanstva BiH za austro-ugarske uprave*

S nepismenim i neukim čovjekom najlakše je vladati. Neka je sit kruhom, on je zadovoljan. On nema viših duševnih potreba ni znanja. Njemu se najlakše proda rog za gotov groš. Zato su b. h. upravnici, da bi mogli neuki narod oblikovati prema svojim osnovama, održavali nepismenost i neznanje u zemlji. Kada je austro-ugarska zaposjela BiH, tada je u zemlji po konfesijama školstvo stalo ovako:

Muslimani su imali: 18 ruždija, 18 medresa, 399 mekteba sa 535 učitelja i 18 učiteljica te 15.948 muških i 7.360 ženskih polaznika. Škole su bile s turskim nastavnim jezikom.

Pravoslavni su imali: 56 konfesionalnih škola sa 66 učitelja i 9 učiteljica. U školama je bilo 2.751 muške i 772 ženske djece.

Katolici su imali: 54 škole sa 44 učitelja franjevca i 12 učiteljica časnih sestara sa 1643 muške i 652 ženske djece.

Židovi su imali 5 škola sa 260 djece (82).

God. 1906, nakon austro-ugarske uprave od 28 godina, u BiH nije bilo nego 239 osnovnih škola sa 568 učitelja (83). Srednje škole bile su podignute samo u okružnim mjestima, i to poglavito da služe za školovanje činovničke djece. U cijeloj zemlji nije bila podignuta ni jedna visoka škola. God. 1910, nakon 32 godine austro-ugarske uprave u BiH, od svega stanovništva iznad 5 godina, bilo je nepismenih: 82.9% muških i 92.3% ženskih (84).

3) - *Podržavanje pocjepkanosti u zemlji*

Stara je rimska poslovica bila: « Divide et impera! – Razdijeli i vladaj! ». Razdijeli zemlju na manje dijelove; podijeli pučanstvo po vjerama i klasama; zavadi jedno pleme s drugim, jednoga prvaka s drugim, pa ćeš lakše vladati i svoje ciljeve ostvarivati. Takvih su se načela uvijek držale strane vlasti u osvojenim i podvrgnutim zemljama. I austro-ugarska uprava BiH vodila se tim načelom u svom vladanju zemljom.

Austro-Ugarska je našla BiH duboko podijeljenu po vjerama, po imovinskom stanju i po narodnom opredjeljenju inteligencije. Tu podijeljenost je austro-ugarska uprava podržavala i zaoštravala sve do konca svoje uprave. Već početkom srpnja 1880 bečki list *Parlamentär* donio je dopis iz Bosne, koji je *Obzor* prenio 12. srpnja 1880, da b. h. uprava « svu prijazan i milost prosipa na Turke », a da « kršćanski stanovnici ne vide od dobročinstva ništa ». Slično se tužio dopisnik *Obzora* 28. prosinca 1881 (85). Međutim, to nije bila pomoć b. h. muslimanima uopće, nego samo malome broju bogatih begovskih posjednika, koje je Austro-Ugarska nastojala predobiti za se. Široki muslimanski narodni slojevi ostali su zapušteni kao i kršćanski. Usto je Austro-Ugarska do-

(80) N. dj. 83-85.
(81) Ćorović, n. dj. 106.
(82) Dlustuš, *Školske prilike* 52.
(83) EJ II 53.
(84) *Rezultati popisa*; Treccani, *Enciclopedia italiana* III (1929) 83.
(85) Gavranović, *Uspostava* 50 b. 1.

puštala, da se iz zemlje iseli velik broj muslimana (86), to je znatno slabilo muslimansku cjelinu kao takvu.

Obično se govori, da je Austro-Ugarska jačala katolicizam u BiH. Ali to nije istinito. Da je nova uprava imala namjeru jačati katolike kao takve, ona bi pomagala franjevce, koji su stoljetnim žrtvama i radom katolicizam očuvali u zemlji, bili najbliži narodu i najbolje poznavali načine, kako bi se taj ojačao i što uspješnije razvijao. Međutim, još prije zaposjednuća zemlje austro-ugarski upravnici bili su zaključili, da franjevce potpuno uklone iz katoličkoga javnoga života, jer su im bili previše « nacionalni », tj. svijesni svoga hrvatstva, što je smetalo austro-ugarskim namjerama, da od BiH učine svoju posebnu zemlju (87). Budući da se tome jako protivila Sv. stolica, Austrija je g. 1876 dala svečanu izjavu, da će franjevce zadržati u svim njihovim pravima i privilegijima, kada zaposjedne BiH (88). Međutim, čim je zaposjela zemlju, Austro-Ugarska je počela tražiti, da franjevce ukloni iz pastve i zamijeni svjetovnim klerom (89). I jedino obranom Sv. stolice došlo se do ugovora, da pastorizaciju katolika vode dvije grane klera: franjevci i svjetovni kler (90). Razvitak svjetovnoga klera austro-ugarska uprava je pomagala, ali ne da tim ojača katolicizam, nego da oslabi hrvatski narodni utjecaj franjevaca u zemlji, dotično da katolike razdijeli i posvadi, kako bi ih lakše podvrgla svome utjecaju i svojim ciljevima. Za odgoj svjetovnoga klera Austro-Ugarska dovela je strane odgojitelje, austrijske isusovce, nadajući se, da će ti u BiH stvoriti kler, koji će naginjati Beču, a ne Zagrebu (91). Međutim, u tome nijesu imali uspjeha. Sinovi

(86) Bogičević, *Emigracija muslimana* 175-188.
(87) Gavranović, n. dj. 36-40 173 sl. 208 sl. 239 sl. 294 sl.
(88) N. dj. 52 256 277 sl.
(89) N. dj. 149 sl. 155-160 294 sl. 362-364 370-372 380-384.
(90) N. dj. 158-174 370 sl. 374-377 386.
(91) Nade, koje je austro-ugarska uprava u to polagala, slabo su se ostvarivale. Austrijski isusovci, kada bi došli u Bosnu, brzo bi zavoljeli zemlju i njezin narod i poistovjetovali se s težnjama toga naroda. Domalo su počeli dolaziti za profesore i rođeni Hrvati, napose od g. 1909, kada je bila osnovana posebna Hrvatska

domaćih Hrvata katolika sa sobom su nosili u sjemeništa hrvatsku narodnu svijest iz roditeljskih kuća (92), koju su razvijali s godinama i općom naobrazbom. Dapače, od početka 20-st., kada je austro-ugarska uprava prestala s nadbiskupom Štadlerom ističe zastavu hrvatskoga borbenog starčevićanstva. Ipak, uslijed nesloge i svađa između dva klera, što je austro-ugarska uprava stvarala i podržavala, mnogo je snaga s obje strane potrošeno uzalud i nijesu se postigli oni uspjesi ni na hrvatskom narodnom ni katoličkom polju, koji su se mogli postići, da je bilo sloge i zajedničkoga rada.

Austro-ugarska uprava na posebni način stvarala je svađu i iskorištavala je razne narodne težnje Hrvata i Srba.

Ocjenjujući 20-godišnju upravu B. Kállaya u BiH, Ante Radić u *Domu*, od 12. lipnja 1902, ovako je pisao: Kállay je « dizao sad Srbljе nad Hrvate, sad Hrvate nad Srbljе, a 'turke' vazda branio, ali opet samo na oko » (93). I kada je bila prisiljena, da zemlji dadne ustav (7. II. 1910) i neke političke sloboštine, austro-ugarska uprava donijela je izborni zakon, po kojemu su narodne zastupnike birali pripadnici svake vjere napose, « po kurijama », tako, da su bila osigurana posebna izborna prava veleposjednicima i inteligenciji na štetu širokih seljačkih slojeva (94).

4) - *Austro-Ugarska je favorizirala Srbe u BiH*

Srpski pisci općenito ističu, da je austro-ugarska uprava Srbe u BiH zapostavljala i progonila. Ali to nije

provincija Družbe Isusove sa sjedištem u Zagrebu, u koju je provinciju bila uključena i BiH.
(92) Sarajevski nadbiskup Ivan Ev. Sarić (1870-1960) zabilježio je g. 1900, da je prvu hrvatsku pjesmu naučio u rodnoj župi od župnika franjevca prije, nego je došao u dječačko sjemenište u Travniku (*Spomen-knjiga iz Bosne* 25).
(93) Radić, *Sabrana djela* IV 175.
(94) *B.-H. Zemaljski ustav*; L. Geller.

istinito, uzeto u svoj širini. U držanju austro-ugarske uprave prema Srbima valja razlikovati prvu epohu, od zaposjedunća 1878 do aneksije 1908, od druge epohe od g. 1908 do 1918. U ovom drugom razdoblju vode b. h. Srba javno su osudili aneksiju BiH habsburškim zemljama i revolucionarne organizacije otpočele su radom, koji je pomagala i vodila «Narodna obrana» iz Beograda, da se BiH otcijepe od austro-ugarskih zemalja i pridruže Srbiji. Tim povodom Austro-Ugarska je otpočela s raznim veleizdajničkim procesima i progonima Srba u BiH (95).

Međutim, u prvom razdoblju upravitelji BiH B. Kállay (1883-1903) i baron Stj. Búrian (1903-1911) favorizirali su Srbe i pomagali ih, da se ojačaju, nastojeći time oslabiti hrvatstvo i mogućnost ujedinjenja BiH s Hrvatskom, što su oni nastojali na svaki način preprječiti. B. Kállay i Búrian vodili su se istom narodnom politikom u BiH, kojom se vodio njihov sunarodnjak Khuen-Héderv ary u Hrvatskoj od g. 1882-1903. Ovaj je, prema uputama iz Pešte, srbizirao pravoslavne u Hrvatskoj i njih pomagao, da s pomoću tih Srba slabi Hrvate i bude u stanju provoditi madžarske političke ciljeve u Hrvatskoj (96). Tako su postupali Kállay i Búrian u BiH. Tadašnji madžarski političari nijesu gledali na daleko ni predviđali g. 1918. Oni nijesu smatrali ni dalekom mogućnosti, da bi tko mogao BiH istrgnuti iz moćnih ruku austro-ugarske velevlasti i pridružiti ih stranim, tada nemoćnim državicama Srbiji i Crnoj Gori. Ali su vidjeli neposrednu opasnost, da se BiH u danom političkom spletu mogu ujediniti s Hrvatskom, jer su to stare hrvatske zemlje i sada se nalaze u istom sklopu habsburških zemalja kao i Hrvatska. Zbog toga su madžarski političari smatrali korisnim i potrebnim, da jačaju srpstvo u BiH, da to postane zapreka ujedinjenja BiH s Hrvatskom. Protuhrvatsku politiku madžarskih upravnika BiH odobravali su i austrijski političari, jer ni oni nijesu htjeli, da jako hrvatstvo dovede do ujedinjenja BiH s Hrvatskom, budući da bi time ravnovjesje između obje države prevagnulo u korist Ugarske. Zbog tih razloga austro-ugarska uprava u BiH pomagala je jačanje srpstva u Bosni i Hercegovini i prije je dopustila uporabu srpskoga imena i srpske zastave nego hrvatskoga imena i hrvatske zastave i prije je odobrila osnutak srpskih kulturnih društava i srpskih političkih listova nego hrvatskih. Mi ćemo spomenuti samo slijedeće slučajeve:

Kada je osamdesetih godina prošloga stoljeća osnovana pravoslavna teologija u Reljevu kod Sarajeva, austro-ugarska uprava odobrila je, da se u tom zavodu zemaljski jezik naziva «srpski» (97). Taj naziv zemaljskoga jezika pravoslavni popovi raznosili su do u najzabitnija mjesta BiH kao odobren i zakonit, dok su mostarske državne vlasti nemilosrdno brisale svaki spomen hrvatskoga jezika i hrvatskoga imena u godišnjaku *Mladi Hercegovac* i političkom listu *Glas Hercegovca*, koje su izdavali Hrvati u Mostaru. God. 1886 mostarski okružnik Wilhelm v. Sauerwald zatvorio je veći broj Mostaraca, jer su se priznavali Hrvatima, a žandarmi su na surov način tražili hrvatske trobojnice u njedrima žena i kćeri uhapšenika. Sauerwald govori ženi Marka Šešelja, Delfi, rođenoj Mihajlović-Konjevod, o njezinu mužu: «On je zatvoren, što kaže, da je Hrvat, ali ovdje ne smije biti Hrvata, već se moramo zvati Bošnjacima». Nato će mu Delfa: «Što smo mi krivi, što smo (rođeni) Hrvati? Onda i mene zatvorite, jer sam i ja Hrvatica!» (98).

God. 1888 pravoslavna crkveno-školska općina dobila je svoj ustav (99). Od tada i pod tim plaštem počinje jako srpsko vrenje u Mostaru. Pod imenom crkve i vjere javno se upotrebljuje srpsko ime i srpska zastava. Iako su se Hrvati katolici na taj primjer pozivali i tražili, da se i njima dopusti slobodna upotreba hrvatskoga narodnog imena i hrvatske narodne zastave, vlasti to nijesu

(95) Seton-Watson; Sosnovsky; Skarić-Hadžić-Stojanović; Masleša; Knezović, *Pov. Hrvata* I 371-461.
(96) Komlóssy; Larmeroux; J. Horvat, *Politička pov. Hrvatske* 285-317; Jakeb, *Pola stoljeća* 11-22; I. Jukić, *Pogledi* 49-92.

(97) Dlustuš, n. dj. 532.
(98) Bošnjanin, *Hrvati* 45.
(99) Ćorović, *Mostar* 91 sl.

dozvoljavale, jer da pravoslavni to čine samo u crkvenim činima i obredima. Zbog toga je biskup Buconjić uredio, da se i hrvatske zastave pronesu Mostarom u vrijeme strogo vjerskoga katoličkog ophoda po gradu s Presvetim Sakramentom na Tijelovo 1890. Kada se povorka već bila razvila daleko po gradskim ulicama i pred crkvom čekali visoki činovnici i generali vojske, biskup Buconjić izišao je iz nadžupske franjevačke crkve noseći Presveti Sakramenat pod baldahinom, uz koji su stupali naprijed dvojica vjernika s velikim hrvatskim zastavama. Okružnik barun Benko zaustavio je ophod s policijom tražeći, da se uklone hrvatske zastave. Biskup Buconjić mu je poručio, da su hrvatske zastave crkveni ures, svetinje katolika Hrvata, kao što su srpske zastave Srba pravoslavnih. Kako barun Benko nije dopuštao, da hrvatske zastave stupe na gradske ulice, biskup je prekinuo obhod i povratio se u crkvu s Presvetim Sakramentom i hrvatskim zastavama. Zbog toga je nastao jak spor između biskupa Buconjića i okružnika Benke: Buconjić je prekinuo svaki dodir s okružnikom i nije dozvoljavao, da ga taj posjeti. Istom nakon dvije godine, kada je Benko popustio u svom progonu hrvatskoga imena i B. Kállay, upravitelj BiH, dao vidnu zadovoljštinu, Buconjić se g. 1892 izmirio s okružnikom Benkom (1).

God. 1888 mostarski katolici i pravoslavci osnovali su svoja pjevačka društva. Društvo ovih zadnjih pod zaštitom crkvenoškolske općine domalo se prozvalo « Srpsko pjevačko društvo Gusle », kojega je himnu sjevao Aleksa Šantić i objelodanio u prvoj knjizi svojih *Pjesama*, koje je tiskao 1891 (2). Hrvati su pak morali čekati punih 10 godina, dok je « Trebević » u Sarajevu dobio dozvolu, da svoje društvenu hrvatsku zastavu g. 1900, a slijedeće godine i mostarsko pjevačko društvo « Hrvoje ».

Austro-ugarska uprava zadugo nije dozvoljavala, da Hrvati katolici u Mostaru dadnu hrvatsko ime svojoj tiskari i njezinim listovima. Međutim je g. 1897 dozvolila Vladimiru Radoviću, da svoju tiskaru nazove « srpskom » i da pokrene list *Srpski vjesnik* (3).

Dok je još trajala zabrana hrvatskoga imena i to se progonilo, austro-ugarska uprava BiH dozvoljava mostarskim Srbima, da na sav glas srbuju. Pjesnik Aleksa Šantić, s odobrenjem preventivne cenzure vlasti, g. 1891 izdaje prvu knjigu *Pjesama*. Tu je na prvom mjestu pjesma « Srbinu », a dalje slijede: « Moje srpstvo », « Novi srpski mač », « Himna Srp. pjev. društva Gusle » (4). God. 1893 prva srpska štamparija Vladimira Radovića izdaje *Neretljanin. Veliki srpski ilustrovani kalendar za pr. g. 1894*. Iste godine 1894 u toj istoj tiskari neki « Srboljub » tiska *Malu srpsku pjesmaricu. Zbirku srpskih narodnih pjesama* i *Novi srpski deklamator. Piesme za Srpčad* (5). God. 1895 Aleksa Šantić tiska drugu knjigu svojih *Pjesama*, u kojoj se nalaze između drugih i ove pjesme: « Nesrbima », « Hor Srpkinja », « Među Srpkinjama », « Haj, slavno je Srbin biti », « Mladoj Srpkinji », « Slavni rod (srpski) », « Srpska vila » (6).

Te iste g. 1895 Marko Šešelj, Hrvat iz Mostara, spjevao je pjesmu u čast « hrvatskog Omera gra Grge Martića ». Međutim cenzor austro-ugarske uprave, potpisan « Lindes », na 13. siječnja 1895 križa riječ « hrvatskog » i stavlja « našega »; kada pjesnik nadalje govori o « rodu i grudi hrvatskoj » cenzor briše « hrvatskoj » i stavlja « našoj » (7).

Spomenimo i ovo. Za turskih vremena iza bečkih ratova (1683-1699) pripadnici raznih vjera u mjestima po BiH redovito bi stanovali u posebnim četvrtima, koje su se zvale: « turska », « katolička », « riščanska » ili « vlaška » naselja. Tako « Turski Biljani », « Riščanski Biljani », « Turska Špionica », « Katolička Špionica »; « Riščanska Sanica », « Pravoslavna Zelina », itd. Ti

(1) Mandić, *Osnutak* 21 sl.
(2) Štitić - Dizdar, *Bibliografija* 13 (63 14 (67).
(3) N. dj. 4 123 (6).
(4) N. dj. 14 (67).
(5) N. dj. 16 (81 i 92) 17 (93).
(6) N. dj. 17 (96).
(7) Bošnjanin, n. dj. 54.

nazivi dolaze i u popisima stanovništva austro-ugarske uprave iz g. 1879 i 1885. Međutim, na traženje srpskih nacionalista, upravne vlasti u popisu g. 1895 četrdeset i jednom mjestu s nazivom « Riščanski », « Pravoslavni » ili « Vlaški » dali su naziv « Srpski », dok su nazivi « Turski » i « Katolički » ostali i dalje i nije im se dalo ime hrvatsko (8). Kako se vidi iz *Popisa stanovništva kraljevine Jugoslavije iz god. 1921*, do konca austro-ugarske uprave 47 mjesta u BiH dobilo je službeni naziv « Srpski » i samo su 4 mjesta u kotaru Ključu zadržala naziv « Hrišćanski » (9), jer se tamošnje vlaško romansko pučanstvo pravoslavne vjere još nije osjećalo srpskim. Dočim do konca austro-ugarske uprave ostala su 49 mjesta s nazivom « Turski », 4 sa « Muslimanski » i 11 s nazivom « Katolički », a nijedno nije dobilo naziva « Hrvatski » (10).

Najveću uslugu i milost austro-ugarska uprava učinila je srpstvu, kada je g. 1905 odobrila statut za crkveno-školsku upravu « Srpsko-pravoslavne vjere » (11). Tim zakonom Austro-Ugarska je službeno priznala, da su svi pravoslavni u BiH Srbi, s čim je zadala zadnji, smrtonosni udarac svojoj « bosanskoj narodnosti » i širom otvorila vrata srpskoj promidžbi u BiH. O tome piše savremenik dr. Ćiro Truhelka:

« Tako je taj statut postao izvorom svih zala, koja su idućih godina pritisla bosansku upravu, jer je tu prvi put od njena postanja uzakonjen za grčko-istočnu crkvu i vjeru novi naziv srpskopravoslavne vjere i crkve, čime je implicite priznat srpsko-nacionalni karakter. Anomalija je ta bila to veća, što ni jedna pravoslavna crkva u Evropi nema nacionalne oznake, jer se vjera i crkva i u Rusiji, Grčkoj, Bugarskoj, Rumunjskoj te na području a. u. monarhije zvala grčko-istočnom. U Bosni sada postade ona preko noći srpskom. Naravno, da je ozakonjenjem

(8) *Rezultati popisa stan. BiH 1879, 1885 i 1895*; Bošnjanin, n. dj 46.
(9) *Popis stanovništva kr. Jug. 1912* 168-170.
(10) N. dj. 160-244.
(11) Skarić, *Vjersko*; Ćorović, *Mostar* 98-108.

srpstva na vjerskom području ozakonjena i svaka agitacija za srpstvo – čitaj: za Srbiju – i na političkom polju. I ta se u tolikoj mjeri razmahala, da su prilike od dana u dan postajale sve nesnošljivije. Bosna bude proglašena srpskom zemljom, muslimani Srbima, koji su se odmetnuli od vjere te ih treba vratiti pravoslavlju; Hrvati su proglašeni austrijskom tvorevinom » (12).

5) - *Neuspjeli pokušaj posrbljenja b. h. muslimana*

Po *Načertaniju* Ilije Garašanina (1844) trebalo je predobiti u BiH za srpstvo ne samo pravoslavne raznoga narodnoga porijekla, nego i katolike i muslimane. Među ovima pak srpska promidžba za turskoga vladanja do g. 1878 nije nalazila nikakva uspjeha. Naprotiv, među b. h. muslimanima postojala je jaka odbojnost prema Srbima, koja se pojačala za b. h. ustanka 1875-1878, jer su muslimani smatrali, da su Srbi i Srbija glavni začetnici ustanka. Međutim, kada je berlinski kongres dosudio, da Austro-Ugarska zaposjedne BiH, velik dio b. h. muslimana odlučio je da se oružanom rukom opre zaposjednuću. Srbi su to iskoristili, koji su i sami bili protiv austro-ugarskog zaposjednuća, da se izmire s b. h. muslimanima i da ih predobiju za svoju stranu. Stvoreni su zajednički odbori i neko vrijeme zajednički se radilo, ali je suradnje nestalo, kada je na 20. listopada 1878 bilo dovršeno zaposjednuće (13).

Drugi pokušaj učinjen je tri godine iza toga. Kada je, naime, u studenome 1881 Austro-Ugarska donijela obranbeni zakon, po kojemu su b. h. stanovnici bili podvrgnuti vojničkoj dužnosti, buknuo je ustanak u Krivošijama, koji se raširio cijelom istočnom Hercegovinom i jugoistočnom Bosnom. U tom ustanku Srbi su ponovno uspostavili suradnju s b. h. muslimanima i nastojali ih predobiti za se (14).

Treći jači pokušaj učinjen je g. 1899, kada je mlada

(12) Truhelka, *Uspomene* 135.
(13) Ćorović, n. dj. 82-96; M. Mandić, *Povijest okupacije* 90-92.
(14) N. mj.

muslimanka Fata iz Bijeloga polja kod Mostara iščezla iz svoje kuće. *Srpski vjesnik* u Mostaru to je proglasio otmicom katoličkoga prozelitizma i uzbunio muslimane u Mostaru i cijeloj zemlji, da im je vjera u pogibli. Srbi su se pokazivali kao zaštitnici ugroženoga islama sa strane katolika Hrvata, nastojeći na taj način uništiti preporod hrvatstva među b. h. muslimanima i te pridobiti za srpstvo. Uspjeli su pridobiti mostarskoga muftiju Džabića, koji je aferu « otmice Fate » nosio do Carigrada (15). Međutim radilo se o dragovoljnom osobnom činu same Fate. Ona je dulje vremena pratila život katoličkih časnih sestara u Bijelom polju i na koncu odlučila, da sama postane časnom sestrom. Kriomice je u noći pobjegla iz roditeljske kuće i u pratnji jedne katoličke žene otišla preko Imotskoga i Splita u Maribor. Tu se u kući matici bjelopoljskih sestara prijavila za pripravnicu. Bila je poučena i krštena pod imenom Kate. Ali kako joj promjena načina života i klima novoga kraja nijesu prijale zdravlju, morala je napustiti sestarski zavod i preselila se u Trst. Tu se kasnije udala za jednoga Slovenca, s kojim je sretno i zadovoljno živjela. Poslije drugoga svjetskoga rata njezina kćerka posjetila je svoju muslimansku rodbinu u Bijelom polju i objasnila slučaj svoje majke.

Slučajeva dragovoljnoga prijelaza s jedne vjere na drugu bilo je tada ne jednom. Napose više katolikinja udalo se za muslimane i prešlo na islam. Od toga katolici nijesu nigda pravili kakvih pitanja. Ante Radić u *Domu* od 30. travnja 1903 zabilježio je ovaj slučaj:

« Nedavno (su se) dvije muslimanke pokrstile i pridružile se srbsko-pravoslavnoj crkvi – pa se nije digla nikakva vika ni graja ni na koga, a kamo li na sve Srbe » (16).

Četvrti jači pokušaj zbio se g. 1902. Na poticaj turske vlade putem poslanika u Bukureštu sastali su se u Slavonskom Brodu Bekir-beg Tuzlić i Ali-beg Firdus ispred nekih muslimana s Gligorijem Jeftanovićem iz Sarajeva i Atanasijem Solom iz Mostara ispred Srba.

(15) *Srpski vjesnik* (1899); Alikalfić, *Džabićev pokret*.
(16) A. Radić, *Sabrana djela* IV 123.

Tu su napravili sporazum u 25 točaka, na oko, da sačuvaju sultanov suverenitet u BiH, a zapravo da b. h. muslimane prevedu u srpstvo. U sporazumu je predviđena samouprava BiH na čelu s guvernerom, koji će naizmjence jednom musliman, a drugi put pravoslavac. U sporazumu se govori o « Srbima pravoslavne i muslimanske vjere » i o jednom narodnom pismu « ćirilici ». Potpisnici su se zakleli teškim kletvama, da će sklopljeni sporazum trajno držati (17).

Ovaj i drugi pokušaji Srba, da zaprječe hrvatski preporod b. h. muslimana i da ih predobiju za srpstvo, nijesu uspjeli. Uslijed školovanja u srpskim školama i posebnih društvenih veza, a negda zbog osobne materijalne koristi i položaja, po koji b. h. musliman priznavao se je Srbinom. Tako pjesnik Osman Đikić, Šerif Arnautović, Smajo Ćemalović i Hasan Rebac. Ali je broj tih uvijek ostao neznatan među b. h. muslimanskom inteligencijom; širi pak muslimanski narodni krugovi nigda se nijesu dali zagrijati za srpstvo (18). Razlozi neuspješnoga posrbljenja b. h. muslimana jesu ovi:

Prvo, muslimani su dobro znali, da izmedu njih i Srba ne postoji narodno srodstvo. Oni su znali, da su Srbi u BiH strani došljaci, a da su muslimani i katolici starosjedioci zemlje, koji jedni i drugi potječu od istih praroditelja srednjovjekovnih bogomila i katolika Hrvata.

Drugo, jer su ciljevi povremenih političkih suradnja

(17) Skarić - Hadžić - Stojanović 96 sl.
(18) Iznimna pojava nalazi se u popisu stanovništva Jugoslavije od g. 1948, prema kojemu se veći broj b. h. muslimana kod popisa izjavio Srbima (*Konačni rezultati* XVII). Kako su nas obavijestili Hrvati muslimani, koji su poslije 1948 izbjegli iz BiH, tu se radi u velikoj većini o onim pojedincima i mjestima, koji su se za drugoga svjetskoga rata posebno zamjerili Srbima. Ovi, da se u novonastalim prilikama spase, iz više mjesta, gdje su Srbi činili većinu pučanstva, listom su izbjegli u sigurnije krajeve. Tako oni iz Bosanske Krajine u Zagreb i sjevernu Hrvatsku, oni iz Sandžakata i istočne Bosne u srednju Bosnu, gdje Hrvati katolici i muslimani čine većinu, a oni iz istočne Hercegovine u Dubrovnik, Gruž i druga mjesta jadranske Hrvatske. Oni pak, koji su se u ugroženim mjestima odlučili ostati na starom ognjištu, da spase život, izjavili su se Srbima.

između muslimana i Srba stvarno bili različiti: muslimani su radili za suverenitet sultanov i autonomiju BiH, a Srbi su uvijek imali pred očima ujedinjenje b. h. zemalja sa Srbijom i Crnom Gorom.

Treće, jer su pametniji muslimani zapažali, da Srbi stvarno gledaju, da muslimane oslabe i njihovim se imanjem okoriste. O tome dr. Ć. Truhelka piše ovako:

« Zasnovan je pakleni plan: bacište među neuki svijet krilaticu, da je din (vjera) u opasnosti, da će « Švabo » muslimankama skidati feredže, oboriti ograde haremova i prekrstiti muslimanke, i zato treba svatko, tko je pravi musliman, da se odseli u Tursku, gdje će ga dočekati otvorenih ruku i obasuti svakim dobrom. Našlo se, napose u Krajini, dosta neuka i bezazlena svijeta, koji se dao ovom agitacijom zavesti, te počeo rasprodavati u bescijenu imetak – kupci su opet bili Srbi [19] – pa se u masama iselio u Macedoniju i u Anatol, gdje ih naseliše oko Skoplja i u anadolskim ritovima oko Ankare. Tu su jadni bosanski muhadžiri na hiljade pomrli od malarije, oskudice i bijede. Lozinku 'u Aziju Turci!' morali su oni (b. h. muslimani) često slušati osobito kasnije u (sarajevskom) saboru » [20].

Treba i to istaći, da je beogradska vlada u prvoj Jugoslaviji tako riješila pitanje veleposjeda u BiH, da je potpuno skršila kičmu begovskom staležu, koji je dotada vodio b. h. muslimane.

Velika i nepremostiva zapreka posrbljenju b. h. muslimana ležala je i u tome, što Srbi istovjetuju vjeru s narodnošću. Prema srpskom poimanju pravoslavna je vjera sastavno dobro srpske narodnosti. Prema tome, da netko bude pravi i puni Srbin, on valja da bude pravoslavac. Odatle naziv: « Srpsko-pravoslavna vjera ». Iz navedenoga poimanja proizlazilo je, da su Srbi uvijek,

[19] A. Radić u *Domu* od 8. veljače 1901 o tome piše ovo: « Iz Bosne se sveudilj još sele naći muslimani ('turci') u Carigrad i Aziju ... Čuje se, da srbska banka iz Zagreba kupuje ono zemljište, što naši muslimani ostavljaju ... », A. Radić, *Sabrana djela* III 54.

[20] Truhelka, *Uspomene* 138 sl.

kada su počeli svoje zemlje oslobađati od Turaka, tražili, da mjesni muslimani prijeđu na pravoslavlje, ili da ih nestane. Kada su g. 1709 Crnogorci oslobodili svoja Brda od Turaka, isjekli su sve crnogorske muslimane, koji nijesu htjeli prijeći na pravoslavlje ili nijesu pobjegli u druge krajeve. To je drastično opisao vladika Petrović Njegoš u *Gorskom vijencu* [21]. God. 1804, kada su Srbi digli ustanak protiv Turske, poklali su sve muslimane, koji nijesu pobjegli u Bosnu ili Sandžak [22]. U tom duhu i srpska vlada na Krfu bila je zaključila g. 1917 da sve b. h. muslimane istrijebi, koji se ne bi htjeli pokrstiti [23]. Tim duhom vođeni su Srbi za prve Jugoslavije, koji su u Sandžaku, na Kosovu i u Makedoniji u više mjesta poklali muslimane. Tako i srpski četnici, koji su za vrijeme drugoga svjetskoga rata poklali na tisuće muslimana u kotarevima: Bosanskoj Krupi, Novomu, Prozoru, Rogatici, Srebrenici, Višegradu, Foči, Bileći, u raznim mjestima u Sandžaku i drugdje [24]. Neki računaju, da su četnici poklali oko 50.000 muslimana u BiH i Sandžaku od g. 1940-1945. To bi trebalo potanko istražiti i utvrditi. Potoci prolivene krvi stvarali su i stvaraju duboku odbojnost i nepovjerenje b. h. muslimana prema Srbima i ne će nigda dopustiti, da se jedni i drugi narodno poistovjetuju [25].

U životu b. h. muslimana 19- i 20-stoljeća češće se susrećemo s nazivima: « Bošnjaci », « Jugoslaveni », « neopredijeljeni ». To su zastori, kojima se b. h. muslimani zaštićuju od pritiska i progona protuhrvatskih državnih vladavina, a da se ne moradnu odreći svoga hrvatskoga imena. Tako su radili i njihovi pređi, b. h. Hrvati bogomili, kada su primali katolicizam za progona bosanskoga kralja Stjepana Tomaša. Slično su postupali i Hrvati ka-

[21] Gl. gore s. 331-3.

[22] Gore s. 485, b. 2.

[23] Mештrović, *Uspomene* 91 sl.

[24] Clissold, *The Whirlwind*; Omrčanin, *Istina o Draži Mihailoviću*; *La Tragedia*.

[25] Gl. Rebac, *Šta je ometalo*; Bulbulović, *Nacionalizam i muslimani*.

tolici za turskih vremena, kada su vanjskim načinom primali islam (poturice), da se zaštite od progona [26]). U drugoj Jugoslaviji, u kojoj su Srbi prigrabili svu vlast u BiH, b. h. muslimani postigli bi velike i vidne koristi, kada bi se priznali Srbima. Ali oni to ne će, nego se izjavljuju « neopredjeljenima ». Tim oni jasno govore, da nijesu i ne će da budu Srbi; kada pak dođe sloboda i odlučni čas opredjeljenja, tada će se zastor dići i muslimani će pokazati, da su ono, što i jesu po rodu i svom postanku, naime Hrvati muslimanske vjere.

6) - *Pozitivne strane austro-ugarske uprave u BiH*

Mi smo malo potanje opisali neispravni stav, koji je austro-ugarska uprava zauzela u narodnom pitanju u BiH i način, kojim je to provodila. Te pogrješke dovele su do sarajevskoga atentata g. 1914 i do propasti habsburške monarhije [27]). Iz ljubavi prema povjesnoj istini valja da spomenemo sada i dobre, pozitivne strane, koje je austro-ugarska uprava donijela u zemlju.

Berlinski kongres povjerio je Austro-Ugarskoj mandat u BiH, da uvede mir i red u zemlji, koja se punih 50 godina lomila i trzala u društvenim i političkim previranjima i nemirima. Povjerenu zadaću nova je vlast, može se reći, savršeno izvršila. Za par godina u BiH uvedena je potpuna i opća sigurnost života i imetka. Usto je nova uprava, poštujući dobre stare uredbe, uvela u zemlju napredno evropsko zakonodavstvo, po kojemu je svatko bio jednak pred zakonom, što pod starom vladavinom nije bio slučaj. I što je najvrjednje, zakoni nijesu bili samo na papiru, nego su se stvarno primjenjivali. Dobro školovano i primjereno plaćeno sudsko činovništvo zakone je zakonito i uspješno provodilo tako, da je svatko bio jednako zaštićen po zakonu i jednako obvezan na opsluživanpe zakona.

Što je narod posebno cijenio, uvedena je patpuna

([26]) Gl. gore s. 269-296.
([27]) KISZLING, *Erzherzog Franz*; ISTI, *Die Kroaten*; CRANKSHAW; BOGDAN, *La question de Bosnie*; DEDIJER, *The Road to Sarajevo.*

sloboda vjere za sve vjeroispovijesti. Sve su vjere bile jednako zaštićene i svaka je mogla nesmetano raditi i razvijati se. Katolici i pravoslavci, kojima pod starom upravom nije bilo dozvoljeno praviti novih bogomolja, sada su na mnogim mjestima podigli nove lijepe crkve. Muslimani pak, koji su baštinili mnoge bogate vjerske zadužbine svojih pređa: džamije, vjerske škole, kuće i široke posjede, te su povezali u vakufsku zajednicu, koja je postala najbogatija ustanova u zemlji.

Dobra strana nove uprave bila je i to, što je uvela zakonitost u državnim teretima i posjedovnim obvezama. Istina, austro-ugarska uprava od naroda je tražila dosta velike poreze, koji su posebno bili teški u primitivnom naturalnom gospodarstvu, kakvo se i dalje vodilo u zemlji. Ona je tražila, da kmetovi plaćaju i dalje trećinu, a samo negdje četvrtinu, agama i bezima, kao i u turskо doba. Ipak narod je osjećao veliku razliku između staroga i novoga doba. U zadnja turska vremena, kada je nestalo zakonitosti, kmet je bio izvrgnut samovolji zemljišnih vlasnika, a sabirači državnih nameta ubirali bi u svoju korist dvostruko više nego je zakon propisivao. Nova uprava uvela je zakonitost u porezima i aginskim podavanjima tako, da sada nitko nije više uzimao, nego je zakon propisivao.

Austro-ugarska uprava izgradila je usto moderna saobraćajna sredstva: ceste, željezničke pruge, telefonsku i telegrafsku mrežu. Od 1894 km željezničkih pruga, što su izrađene do g. 1941, prva Jugoslavija u svojih 23 godine izradila je samo 210 km, dakle za 8 puta manje, nego austro-ugarska uprava za svojih 40 godina. Za ove uprave znatno se razvilo i rudarstvo, šumarstvo i bankarstvo. Ovo te sigurnost imetka i saobraćajna sredstva omogućili su također provcat trgovine, obrta i industrije [28]).

I to valja upisati u zaslugu novoj upravi, da je otvorila vrata zapadnoj kulturi u BiH. Prije toga zemlja je bila otvorena prema istoku, a na zapad su iznimno išli

([28]) *Izvještaj o upravi BiH*; KRELJA, *Industrija BiH*; SUGAR, *Industrialization of B.-H.*

franjevci na svećeničke škole, koji trgovac po trgovačkom poslu i po koji sin bogatijih pravoslavnih roditelja na škole u Austro-Ugarsku. Za nove uprave vanjska trgovina znatno je porasla; osnovano je više srednjih škola, koje su omogućivale, da bosanska mladež ide na zapadne visoke škole; u zemlju ulazi zapadno znanje i kulturne tekovine: knjige, novine, časopisi domaći i strani; počinje se proučavati prošlost zemlje, napose predhistorijska i rimska, i osniva se u Sarajevu « Zemaljski muzej », koji je svojim bogatstvom i radom stekao vidni ugled u cijeloj Evropi.

Sigurnost života i imetka, saobraćajni putevi, utjecaj evropske kulture i postanak domaće narodne inteligencije i njezin rad djelovali su, da se za austro-ugarske uprave znatno podiglo opće blagostanje u zemlji. Mnogi kmetovi su se otkupili i postali vlasnici svojih posjeda; mnoge su se nove površine zemlje obradile; mnogo se novih kuća podiglo i starih opravilo; poboljšalo se odijevanje i prehrana pučanstva. Istina, to opće blagostanje moglo je brže rasti i postići daleko veće, da je austro-ugarska uprava iskreno i zdušno nastojala podizati opće narodno školstvo i pismenost, urediti pravedno oslobođenje kmetova od kmetske podčinjenosti, provesti opću uputu u napredno gospodarstvo i razvoj toga pomagati srodnim mjerama i novčanim sredstvima. Ali uza sve nedostatke i pogrješke, nova uprava znatno je pridonijela porastu općega blagostanja u zemlji. U narodnom pitanju bilo je kritike i prigovora austro-ugarskoj upravi sa strane naobraženih i građanskih krugova, hrvatskih i srpskih. Međutim, općenito govoreći, u zemlji je vladalo opće zadovoljstvo, koje se odražavalo i u vjernosti habsburškoj monarhiji. To nam rječito govori prvi svjetski rat, u kojemu su se b. h. pukovnije vjerno i hrabro borile sve do konca rata. Među tim pukovnijama posebno se odlikovala b. h. II. pukovnija (Banja Luka), u kojoj su činili većinu pravoslavni vojnici. Ta je pukovnija dobila najviše ratnih odlikovanja od svih pukovnija austro-ugarske monarhije za vrijeme prvoga svjetskog rata.

DIO IV

POSTANAK I DOSELJENJE SRBA U BOSNU I HERCEGOVINU

U našim raspravama mi smo više puta obrađivali etničko pitanje BiH i na osnovu povjesnih izvora dokazali, da Srba nije bilo u Hercegovini do Nemanjića, a u pravoj Bosni, zapadno od Drine, do turskih vremena. Ni istočno-pravoslavnih kršćana nije bilo u Hercegovini do Nemanjića, a u Bosni do g. 1366/73, kada je bosanski kralj Tvrtko I protegao bosansku granicu na Podrinje, između Pive i Lima, istočno od Drine, koji su krajevi dotada pripadali srpskoj državi, u kojoj su živjeli pravi, etnički Srbi pravoslavne vjere [1].

Postanak današnjih Srba u BiH vezan je, uglavnom, s prijelazom jednoga dijela domaćih Hrvata katolika na pravoslavlje i s dolaskom pravoslavnih neslavena u BiH. Ti, jedni i drugi, bili su s vremenom posrbljeni putem pravoslavne crkve. Taj se razvoj odvijao slijedećim načinom:

1. - Udio Hrvata pravoslavne vjere u postanku b. h. Srba

1) - *Nasilno prevođenje Hrvata katolika na pravoslavlje u istočnoj Hercegovini za Nemanjića*

Na području današnje Hercegovine u srednjem vijeku postojale su dvije samoupravne oblasti: Zahumlje i Travunja. Zahumlje je obuhvaćalo predratne kotareve:

[1] Mandić, *Sredovječna Bosna*; Isti, *C. Hrvatska*, passim; Isti, *BiH* 123-31 203-387; Isti, RP 68-76 156-166 226-254.

Mostar, Ljubuški, Nevesinje, Konjic i Foču te primorske krajeve današnje Dalmacije od Neretve do Dubrovnika. Travunja pak obuhvaćala je predratne kotareve: Gacko, Bileću, Trebinje, jedan dio kotara Nikšića i cijelu dalmatinsku obalu od Dubrovnika do Kotora (2).

Zahumlje, Travunja i Duklja od najstarijih vremena pripadali su južnom dijelu hrvatske državе, takozvanoj Crvenoj Hrvatskoj (3). Kada je g. 1073 hrvatski kralj Petar Krešimir IV (o. 1056-1073) umro bez djece, za vrijeme borba, tko će biti njegov nasljednik, Mihajlo, vojvoda Crvene Hrvatske, odijelio je i osamostalio taj dio staroga hrvatskoga kraljevstva od zapadne, Bijele Hrvatske i proglasio se samostalnim kraljem (4). Za slabih pak Mihajlovih nasljednika Crvena Hrvatske došla je pod bizantsko vrhovništvo. God. 1173/74 bizantski car Emanuel Komnenac sveo je državu Mihajlovih potomaka samo na Duklju. Da priveže uza se Srbe i izmiri zavađenu braću njihove vladarske obitelji, Emanuel je u Raškoj ostavio najmlađega brata Nemanju, starijemu bratu Stracimiru dao je na upravu Travunju, a Zahumlje srednjem bratu Miroslavu (5).

Prije ovoga dolaska Nemanjića u zemlje Crvene Hrvatske, i Travunja i Zahumlje bile su čiste katoličke oblasti s rimskom liturgijom na latinskom jeziku i glagoljici. Za katolike u Zahumlju vodili su brigu katolički biskupi u Stonu, od kojih je jedan sudjelovao na hrvatskim crkvenim saborima u Splitu g. 925 i 928 (6). Za katolike u Travunji u početku vodili su brigu biskupi u Kotoru i Dubrovniku u ovisnosti od hrvatskoga metropolita u Splitu. Posebna pak katolička biskupija osnovana je u Trebinju koncem 10- ili početkom 11-st. u vezi s osnutkom dubrovačke metropolije g. 998. Trebinjska biskupija u dosada sačuvanim izvorima prvi put spominje se

(2) Mandić, *BiH* 90-110 132-150.
(3) *Kraljevstvo Hrvata* 9 i Pop Dukljanin 9 (306 399; 53-55); Mandić, *C. Hrvatska.*
(4) Mandić, *C. Hrvatska* 51-58; Isti, *BiH* I 335-9; RP 463-69.
(5) Mandić, *BiH* I 345-353.
(6) N. dj. 470-473.

27. rujna 1022 u buli pape Benedikta VIII, koja se i danas čuva u izvorniku (7).

Miroslav, brat Nemanjin, novi knez Zahumlja bio je gorljivi pristaša bizantske pravoslavne crkve. God. 1181 papa Aleksandar III na nj se tuži, da je jednom prilikom orobio splitskoga nadbiskupa Rajnerija i da ne dopušta, da se popuni ispražnjena stonska biskupija i da nije htio primiti papina legata kardinala Teobalda (8). Ali sustavno širenje pravoslavlja u Zahumlju i Travunji počinje tek g. 1219. Te je godine arhiepiskop Sava, najmlađi sin velikoga župana Stefana Nemanje, osnovao dvije pravoslavne eparhije na području Crvene Hrvatske, jednu u Stonu, glavnom gradu Zahumlja, a drugu za Duklju u manastiru Sv. Arkanđela na Prevlaci u Boki Kotorskoj (9).

Nemanjići su vladali istočnim i srednjim Zahumljem od g. 1173 do 1198, 1217-1241, 1278-1303; Stonom pak do g. 1333, a župom Popovo do smrti cara Dušana (10). Za tih vremena, pod pritiskom državne vlasti, jedan dio domaćih Hrvata katolika prešao je na istočni obred i pravoslavlje. To potvrđuje i papa Urban VI, kada g. 1378 piše, da je domaće stonsko pučanstvo, za vlade srpskih pravoslavnih vladara, bilo pravoslavno i bogomilsko (11). Ipak prijelaza na pravoslavlje, barem

(7) O trebinjskoj biskupiji gl. Pandžić, *De dioecesi* 1-11; Mandić, *BiH* I 468-470; RP 266-283.
(8) « Alexander episcopus ... Miroslauo comiti Tacholmitano (Zacholmitano) ... nec legatum nostrum recipere nec nostris parere litteris voluisti, quas tibi pro restituenda pecunia venerabilis fratris nostri Spalatensis archiepiscopi misaramus. Accepimus etiam, quod loca illa, in quibus cathedrales sedes olim fuisse noscuntur, ordinari libere permittas ...». Aleksandar III papa knezu Miroslavu 7. srpnja 1181, CDC II 176 br. 174.
(9) Jireček - Radonić I 218-234; III 75-83; Ćorović, *Ist. Bosne* 223-226; HNJ I 361 sl.
(10) Mandić, *BiH* I 350-83.
(11) « ... cives et incole et habitatores ciuitatis et diocesis Stagnensis, qui a longinquis retro temporibus scismatici et infideles fuerant ... cum olim ciuitas et diocesis predicte per Grecos et scismaticos diu detente fuissent », papa Urban VI, 24. XI. 1378. Dubrovačkoj republici, Farlati VI 334; CDC XV 415.

prvih godina, nije bilo mnogo. Oko g. 1241 pravoslavni episkop morao je napustiti Ston i povući se u Srbiju, u samostan Sv. Petra na rijeci Limu, jer radi maloga broja svojih vjernika u Zahumlju: « ni vr'hovine n'ima, ni biri, ni jed'noga dohod'ka ni odkuder'... » (12).

U početku ni u Travunji nije bilo mnogo prijelaza na pravoslavlje, jer stonski episkop g. 1241 nije mogao naći oslona ni nastaniti se ni u Travunji, koja mu je, po odredbi arhiepiskopa Save, crkveno pripadala. Ali, kako je Travunja punih 200 godina, od 1173 do 1371, ostala u rukama srpskih vladara, s vremenom je pravoslavlje bilo silom nametnuto jednom dijelu hrvatskoga katoličkoga pučanstva, i to tako, da su katolički redovnici i svećenici bili protjerani iz samostana i župskih crkava, a na njihovo mjesto postavljani pravoslavni svećenici. Papa Klement IV (1265-1268) piše, daje trebinjski biskup Salvije bio protjeran iz svoje biskupije « od raskolnika » (13). To je moralo biti na početku Salvijeva biskupovanja između g. 1251 i 1254, za vladanja srpskoga kralja Uroša I (1242-1276) (14).

God. 1345 papa Klement VI (1342-1352) piše Stefanu Dušanu, srpskom kralju, da kotorskom biskupu Sergiju, koji je ujedno bio upravitelj trebinjske biskupije, povrati « samostane, crkve, otoke i sela, koje su neki kraljevi Raške, tvoji predšasnici, u svoje vrijeme preoteli i ti ih sada držiš zaposjednute » (15).

Među tim katoličkim samostanima i crkvama, koje su pripadale trebinjskoj biskupiji, papa spominje negdašnji benediktinski samostan Sv. Petra u Polju, u današnjem Čičevu, jugozapadno od Trebinja, zatim crkvu Sv. Trifuna u Cavtatu i Sv. Martina u Pridvorju u Konavlima (16). Kako Dušan nije udovoljivo tom zahtjevu, papa mu je o istom pisao i slijedeće godine. U tom pismu Klement VI kaže, da su srpski kraljevi oteli katoličkoj trebinjskoj biskupiji tri cijele pokrajine: Trebinje, Dračevicu i Konavle (17). Ali ni ovaj put Dušan nije htio povratiti katolicima oduzete crkve i samostane. Ti su ostali u rukama pravoslavaca sve do g. 1377, kada su Travunjani priznali vrhovništvo bosanskoga kralja Tvrtka I (18).

Glavno oduzimanje katoličkih crkava i prijevod katolika na pravoslavlje izvršio je srpski kralj Stefan Uroš II Milutin (1282-1321). Francuski dominikanac, koji je prošao srpskom državom koncem 13- ili početkom 14-st., u svom *Opisu istočne Evrope* iz g. 1308 o Urošu II i o primorskim krajevima tadašnje njegove države piše ovo:

« U ovom primorskom kraju stanovnici su čisti katolici jednako kao Latini. Drugi pak (stanovnici) ovoga kraljevstva i kralj su nevjerni raskolnici i zbog toga jako progone spomenute katolike i prečesto crkve Latina razaraju i ništre, napadaju na crkvene dostojanstvenike, zarobljuju ih i mnoga neopisiva zla čine, pa su zbog toga navedene crkve siromašne » (19).

O postupku kralja Uroša II s katolicima govori nedavno otkriveno okružno pismo fra Bartula Alvernskoga, koje je, kao starješina bosanske vikarije, pisao franjevcima u Bosni između g. 1378 i 1382, a po svoj prilici g. 1379 (20). Po pričanju starih očevidaca Bartul je u svojoj okružnici zabilježio ovo:

« Neki kralj Raške, Stefan Uroš, kako sam čuo od starih njegovih ljudi, zauzeo je Mačvu, Usoru i Srijem,

(12) SSA 3 (1891) 8; 44 (1914) 11; Taranovski I 99-101; GIDBiH 5 (1953) 75 sl.

(13) CDC V 342 sl.; AA I 72 (252).

(14) M. Sufflay, *Die Kirchenzustände* 32; Pandžić, *De dioecesi* 14-17 84.

(15) « ... monasteria, ecclesias, insulas ac villas ... nonnulli reges Rassie predecessores tui ... suis temporibus occuparunt et tu nunc ea occupas et detines occupata », CDC XI 179 (134); VMH I 215 (280).

(16) Navedena djela i mjesta.

(17) VMH 701 (1061).

(18) Pandžić, n. dj. 19-21; Mandić, *BiH* I 358-387.

(19) « In hac maritima regione habitatores (eiusdem) sunt puri catholici et quasi latini. Ceteri autem eiusdem regni et rex sunt scismatici perfidi et ideo nimium persequuntur dictos katholicos et permaxime ecclesias latinorum destruunt, dissipant et inuadunt prelatos et captiuant et plura inexquisita mala faciunt et ideo ecclesiae sunt pauperes », O. Gorka 30 sl.

(20) Gl. Lasić 4.

i sve je preokrenuo na svoj raskol i ponovno krstio, premda su prije bili katoličke vjere, kako svjedoče ostatci crkava » (21).

Uroš II Milutin zauzeo je i držao Mačvu, Usoru i Srijem nakon smrti svoga brata Stjepana Dragutina († o. žujak 1316) do konca ljeta 1319, kada ga je iz tih krajeva istjerao ugarsko-hrvatski kralj Karlo Robert (22). Za vrijeme toga kratkog zaposjednuća Uroš II silom je preveo katolike na pravoslavlje, a naravno, isto tako i bogomilske vjernike. Oko g. 1378 Ljudevit Veliki te je povratio na katoličku vjeru i ponovno krstio (23).

Međutim, kada je kralj Sigismund (1387-1437), u borbi s bosanskim kraljevima, Mačvu, Srebrenicu i Usoru g. 1412 dao u feud srpskom despotu Lazaru Lazareviću, taj je ponovno stao prevoditi katolike i bogomilske vjernike na pravoslavlje. Osobito je bio nasilan njegov nasljednik despot Đuraj Branković (1427-1456). Na osnovu izvještaja franjevaca bosanske vikarije, branitelj Beograda, sv. Ivan Kapistran, pisao je papi Kalistu III, dne 4. srpnja 1455, ovako:

« Mala braća opslužitelji bosanske vikarije tuže se, da Rašani raskolnici čine mnoga zla njima i vjernicima svete rimske crkve. Napose, da nasilno krste katolike protiv njihove volje; da im nekada oduzimlju dobra i stavljaju ih u zatvor » (24).

(21) « ... quidam rex Rasciae, Stephanus Uroscius, ut audivi ab antiquis suis hominibus occupavit Machvam, Ussuram et Sirmium, et omnes ad suum schisma pervertit et iterato baptizavit, dum essent ante catholicae (fidei), ut ostendunt vestigia ecclesiarum », n. dj. 16.

(22) Jireček - Radonić I 257-259.

(23) « ... altero anno, quando rex [Ludovicus] quadraginta milia baptizavit ... », Lasić, n. dj. 17.

(24) « Conquerentur fratres minores de observantia de vicaria Bosnae, Rascianos schismaticos ... multa mala perpetrare in ipsos fratres et in Christi fideles, qui adhaerent sacrosanctae romanae ecclesiae et praesertim ista ... Violenter christianos catholicos arripiunt baptizando eos invitos qui nollent, quandoque eis auferendo bona, et quandoque incarcerando eos », AA 225 (954).

2) - *Djelomični prijelaz na pravoslavlje bosanskih Hrvata bogomila*

Prvi spomen o prijelazu bosanskih Hrvata bogomila na bizantski obred i pravoslavlje imamo u pismu sv. Ivana Kapistrana papi Kalistu III 4. srpnja 1445. Tu Kapistran, na osnovu izvještaja bosanskih franjevaca, piše ovako:

« Mnogi od onih bosanskih krivovjeraca, koji su slijedili patarensku vjeru, slušajući riječ Božju, obraćaju se na vjeru rimsku; ali im metropolit Rašana i drugi ne dopuštaju, da se izmire (s kat. crkvom). Zbog toga mnogi umiru izvan (krščanske) vjere, više voleći umrijeti izvan vjere, nego primiti njihovu rašku vjeru » (25).

Drugu vijest imamo u pismu carigradskoga patrijarha Genadija II (1453-1472) monasima na brdu Sinaju. Kad su ovi tražili uputu od patrijarha, da li smiju moliti za hercega Stjepana Vukčića (1437-1466), od koga su primili veći milodar, ovaj im je odgovorio, da su se mnogi kudugeri, kako on zove bosansko-hercegovačke bogomile, obratili na pravoslavlje. Dapače, i sam herceg da se obratio u duši, ali da to javno ne smije očitovati radi svoje vlastele. Zbog toga Genadije naređuje, neka se za hercega privatno mole u blagovaonici, ali ne u crkvi (26).

Ovi navedeni izvori nesumnjivo govore o djelomičnom prijelazu Hrvata, sljedbenika bosanskih bogomila, na pravoslavlje prije pada Bosne g. 1463.

Iako u dosada poznatim izvorima nema spomena, ipak je vjerojatno, da su ostaci bogomila i nakon pada Bosne djelomično prelazili na pravoslavlje, napose za vrijeme prvoga velikog progona katolika u Bosni g. 1516-1526. Tada svi oni vjernici « bosanskih krstjana », koji

(25) « Multi ex illis haereticis Bosnensibus, qui fidem tenuerunt Patharenorum, audientes verbum Dei convertuntur ad fidem romanam; sed a metropolitano Rascianorum et aliis non permittuntur reconciliari; de quibus multi moriuntur extra fidem, magis volentes extra fidem mori, quam eorum Rascianorum fidem suscipere », AA 225 (954).

(26) PG 160, 305; Lj. Kovačević 11 ssl.; Jireček - Radonić II 153.

nijesu htjeli prihvatiti islam i željeli ostati kršćanima, morali su se skloniti pod zaštitu srpske pravoslavne crkve, koja je tada uživala posebne pogodnosti i sloboštine u turskoj carevini.

3) - *Prijelaz na pravoslavlje Hrvata katolika za turskih vremena*

Ne mali broj Hrvata katolika u BiH prešao je na pravoslavlje za vrijeme turske vladavine od g. 1463 do 1878. Tome je bilo više uzroka, od kojih su jedni bili općeniti po svoj zemlji, a drugi pojedinačni u pojedinim krajevima. Ali najopćenitiji uzrok bio je manjak katoličkoga dušobrižnog svećenstva. Prije, naime, nego bi koji kraj bio zauzet od Turaka, katoličko svećenstvo, svjetovno i redovno, bježalo je iz zemlje s jednim dijelom domaćega pučanstva. S Hrvatima katolicima, koji nijesu htjeli napuštati djedovinsku zemlju, ostali su samo franjevci i ovdje ondje po koji pop glagoljaš. Ali je i jednih i drugih bilo nedovoljno, osobito poslije g. 1524, kada su bili porušeni gotovo svi franjevački samostani u tadašnjoj turskoj Bosni ([27]). Posebno je bio manjak katoličkoga svećenstva u trebinjskoj biskupiji, u istočnoj Bosni i u Turskoj Hrvatskoj između Vrbasa i Une.

Daljnji uzrok prijelaza Hrvata katolika na pravoslavlje bio je dugotrajni pritisak srpskih i carigradskih patrijarha, njihovih vladika, popova i kaludera. Ovdje ondje i sami su katolici svojevoljno prelazili na pravoslavlje, da se zaštite od turskih progona i ostanu kršćanima, iako druge vjeroispovijesti. Daljnji znatniji uzroci bili su mješovite ženidbe i zavođenje gregorijevskoga kalendara ([28]). Negdje su pak ti uzroci ujedno djelovali, tako da je znatan broj Hrvata katolika prešao na pravoslavlje.

([27]) Gl. gore s. 200, b. 37-40.

([28]) Druge uzroke prijelaza katolika na pravoslavlje vidi u DRAGANOVIĆ, *Massenübertritte* 55-97.

4) - *Prijelaz na pravoslavlje Hrvata katolika u istočnoj Hercegovini za turskih vremena*

U izvorima se osobito dobro može pratiti prijelaz Hrvata katolika na pravoslavlje u trebinjskoj biskupiji, u današnjoj istočnoj Hercegovini. Uza sav pritisak Nemanjića katolici su se u trebinjskoj biskupiji tada dobro održali. Kada je Travunja g. 1377 došla pod upravu bosanskih kraljeva, katolici su se još više ojačali. Tada su im bile povraćene i neke crkve, koje su im bili oduzeli srpski vladari. Tako crkve u Konavlima i u Dračevici kod Novoga, pa su ti krajevi početkom turske uprave bili gotovo čisto katolički. I benediktinska crkva Sv. Petra u Čičevu katolicima bila je povraćena, pa su u njoj trebinjski biskupi uredili svoje sjedište ([29]). I stara crkva Sv. Petra u Zavali bila je povraćena katolicima, ako je nijesu možda držali još i za Nemanjića ([30]). Još sredinom 16-st. velika bratstva Bobana i Zurovića bila su katolička ([31]). Koncem 15-st. još je bio znatan broj katolika po selima kotareva Bileće i Gackoga ([32]). Biskup Antić g. 1616 svjedoči, da su još tada ostaci katolika živjeli izmiješani s pravoslavnima: u Trebinju, Čičevu, Ljubomiru, Dračevici, Popovu i Zažablju ([33]). U konsistorijalnom zapisniku u Rimu piše, da je u trebinjskoj biskupiji još g. 1520 bilo veoma mnogo svećenika i katoličkoga naroda ([34]).

Da su katolici kod dolaska Turaka činili većinu pučanstva Travunje, govori nam velik broj prijelaza na islam i pravoslavlje, osobito od zadnjih godina 15-st. do dvadesetih godina 17-st.

Prijelaz katolika na pravoslavlje u istočnoj Hercegovini otpočeo je odmah po osvojenju tih krajeva od Turaka g. 1465 i slijedećih godina. Pred muslimanskim

([29]) PANDŽIĆ, *De dioecesi* 24 sl. 89.

([30]) N. dj. 132 148; CS 4 (1934) 53: gl. dolje b. 37.

([31]) Gl. dolje b. 48.

([32]) Gl. dolje b. 53.

([33]) Gl. dolje b. 50.

([34]) Gl. gore s. 206, b. 64.

osvajačima velik dio katoličkih svećenika pobjegao je s dijelom domaćih Hrvata katolika. Neke od ostavljenih katoličkih crkava zaposjeli su pravoslavni popovi, koji su pratili nove Vlahe u turskoj vojničkoj službi. Jedna od tih bila je crkva Sv. Nikole u Paniku kod Bileće, koju je pop Vučosav obnovio i preuredio za pravoslavnu službu g. 1474 (35). Kada su se prilike primirile, dobar dio izbjeglih Hrvata i katoličkih svećenika povratio se na svoja stara sjedišta. God. 1520 zabilježeno je u timskom konsistorijalnom zapisniku, da trebinjska biskupija ima veliko mnoštvo svećenika i vjernika (36). God. 1525 jedan franjevac iz Slanoga na dan sv. Petra Apostola držao je službu Božju kod crkve Sv. Petra u Zavali, u Popovu polju, gdje su se, po običaju, sakupili mnogobrojni katolici iz raznih okolnih mjesta (37). Koncem travnja g. 1538 franjevci uglednoga samostana u Mostaru dobivaju carski ferman, da mogu bez carine uvoziti odijelo za svoje potrebe iz inozemstva preko Makarske. Jaka promjena nastala je 1. muharema 946 po Hidž. (19. V. 1539). U općoj kanun-nami za bosanski, hercegovački i zvornički sandžakat donesena je opća zakonska naredba, da se poruše sve novosagrađene katoličke crkve (38). To je bio početak općega progona katolika. Rušilo se ne samo novopodignute crkve, nego i stare, koje su postojale još iz kršćanskih vremena. Tako je oko g. 1540 srušena i velika crkva Sv. Stjepana u negdašnjem bogatom trgovačkom uporištu u Drijevi, u današnjoj Gabeli na donjoj Neretvi (39). U to isto vrijeme bila je porušena i crkva Sv. Marije uz franjevački samostan u Mostaru (40). Tada su morale biti porušene i stare crkve u Popovu polju, o

(35) « Si hram' po(no)vi pop Vučosav a s nem' hrist(ia)ni Boži. Marko kami sapisa (v' ljeto tisu)sto dom(= 1474) », Vego 185.
(36) Gore s. 206, b. 64.
(37) Ragnina 278.
(38) « A na onim mjestima, gdje nije bilo stare crkve, kasnije sagrađene crkve neka se poruše i razore. Ako kadija u svom kadiluku ne postupi, biće uzrok za njegovo otpuštanje », *Kanuni* 56.
(39) Pandžić, n. dj. 111 1114; gl. gore s. 208, b. 70.
(40) Gore s. 209, b. 73.

kojima govore biskup Antić g. 1610 (41) i biskupi Medvjedović i Andrijaš g. 1622 (42). Tako isto i crkve po cijeloj trebinjskoj biskupiji, od kojih se ruševine spominju u životu isusovačkoga misionara Julija Mancinelli oko g. 1580 (43).

Pod pritiskom progona katolički kler u trebinjskoj biskupiji listom je ostavio zemlju, izuzevši nekoliko neukih glagoljaša. I franjevci mostarskoga i ljubuškoga samostana, koji su preživjeli ovaj prvi udar, napustili su svoje kuće i posakrivali se. Da spase život i imanje za toga progona, jedan dio katolika prihvatio je islam, a drugi, veći dio, prešao je na pravoslavlje.

Uslijed rata između Turske i Mletaka u Dalmaciji g. 1537-1540 posebno je bio težak položaj katolika u srednjoj i sjeveroistočnoj Hercegovini. Ovi su krajevi od srednjega vijeka potpadali pod stonsku biskupiju. Pod pritiskom srpskih vladara stonski biskupi u 13-st. premjeli su svoje sjedište u Korčulu. Kako je ta došla u mletačke ruke, biskup, kao Mlečanin, nije mogao posjećivati ni voditi brigu o svojim vjernicima u turskoj Hercegovini. Zbog toga su Dubrovčani izradili u Rimu g. 1540, da je uprava stonske biskupije povjerena trebinjskom biskupu, koji je bio nastanjen u Dubrovniku (44). Ali ni ti nijesu zalazili u Hercegovinu. I to je bio jedan od uzroka, da su se prijelazi nastavili i dalje. O tome nam govore slijedeći izvori:

Julije Mancinelli (1537-1618), talijanski isusovac, bio je teolog dubrovačkoga nadbiskupa oko g. 1580. Znajući za potrebe trebinjskih katolika on je više puta zalazio u obližnja mjesta trebinjske biskupije pod turskom vlasti i tamošnjim katoličkim vjernicima dijelio sakramente. O

(41) « Villa Popovo nuncupata, in qua sunt ... multe ecclesie, dirute et destructe ab infidelibus, quarum videntur fundamenta et muri, et facile possent in pristinum restitui, si aliquis preberet auxilium et favorem », Pandžić, n. dj. 109.
(42) N. dj. 111.
(43) « Trovarono molte chiese scoperte et deserte tra monti ... », kod Draganović, n. dj. 28.
(44) Ragnina 299; Farlati VI 306; Pandžić, n. dj. 93 sl.

bijegu katoličkih svećenika g. 1539 i o posljedicama njihova bijega u Mancinellijevu životu ovo je zapisano:

« Latinski svećenici nijesu mogli podnositi tursko ropstvo i manjak prihoda, pa su brigu onih zapuštenih duša prepustili neukim svećenicima seljacima, koji su motikom i ralom pribavljali potrebno sebi, ženama i svojim sinovima. Zbog manjka katoličkih svećenika gotovo sav onaj narod postao je grčkoga obreda » ([45]).

To isto potvrđuje – ne znajući za sjedočanstvo J. Mancinellija – i skadarski biskup fra Dominik Andrijaš i lješki biskup Benedikt Medvjedović u svojoj predstavci Kongregaciji de propaganda g. 1622 ([46]). Andrijaš je rođen u Ravnom, oko g. 1572, a Medvjedović u Orahovu Dolu oko g. 1582 ([47]). Obojica su bez sumnje u svojoj mladosti poznavali mnoge od onih, koji su g. 1539 i slijedećih godina prešli na pravoslavlje i islam, ili su pak bili svjedoci takvih prijelaza.

Isti biskup Medvjedović u pismu Kongregaciji de propaganda g. 1629 piše, da su katolici oko Novoga (Dračevica), zatim velika bratstva Bobana i Zurovića, prešli na pravoslavlje zbog odsutnosti i nebrige trebinjskih biskupa ([48]). To za Novi potvrđuje i biskup Restić u povjerljivom izvješću istoj Kongregaciji g. 1639. On

([45]) « Sacerdoti latini, che non potendo soffrire e la servitù del Turco e la penuria del vivere per la mancanza dell'entrate, havevan ceduto la cura di quell'anime abbandonate a preti rustici e ignoranti, che con la zappa e coll'aratro procacciacano il vito necessario a se, alle mogli e figli loro. Dalla mancanza de medesimi sacerdoti latini quasi tutti quei popoli erano divenuti di rito greco », CELLESI 114.

([46]) « ... imperoché li prelati e ministri cattolici per furore e spaventi de Turchi essendosi fuggiti e subintrando li scismatici, la [Hercegovina] infetarono cosi miserabilmente ... », PANDŽIĆ, n. dj. 110.

([47]) Gl. AFHerc 77 sl. 80; PANDŽIĆ, n. dj. 31 40.

([48]) « Hinc est luce clarius quod tota tribuniensis dioecesis transierit ad ritum schismaticorum circum Castellum Novum, exceptis paucis familiis, et in Bobania, in villulis nuncupatis Zurovichi, non ob aliam causam nisi ob absentiam et negligentiam mercanensium episcoporum », *Arch. Prop., Scritt. riferite* 262, fol. 320v; PANDŽIĆ, n. dj. 31, b. 2.

posebno ističe, da je u Zurovićima 7 katoličkih kuća prešlo na pravoslavlje zadnjih 25 godina, za tadašnjega biskupa Antića (1615-1639) ([49]). Kako iz navedenih izvještaja razabiremo, ovi su se prijelazi katolika na pravoslavlje u trebinjskoj biskupiji dogodili ne dugo vremena prije, nego su izvjestitelji o tome obavijestili Rim, što znači koncem 16. ili početkom 17-st.

U isto vrijeme, dotično nešto prije, na pravoslavlje su prešli katolici u predratnim kotarevima: Trebinju, Bileći i Gacku. God. 1616 trebinjski biskup Antić izvijestio je Kongregaciju, da je još tada bilo ostataka katolika, pomiješanih s pravoslavnima: u Trebinju, Čičevu, Ljubomiru, Dračevici, Popovu i Zažablju te po svoj biskupiji ([50]). Medutim, za grad Trebinje biskup Restić, Dubrovčanin, piše g. 1639, da već tada « nijedna katolička kuća nije više postojala u tom gradu » ([51]).

Fra Bernardin Pomazani, hrvatski kapucin, po naredbi kralja Ferdinanda I putovao je koncem g. 1529 ili početkom 1530 iz Dubrovnika preko istočne Hercegovine u Carigrad. U opisu svoga puta fra Bernardin piše, kada su on i njegovi drugovi, putujući s dubrovačkom trgovačkom karavanom, nakon tri dana stigli u neko mjesto između Bileće i Gackoga, tu su našli mnogo kršćana grčkoga obreda, koji su prije bili Latini (= katolici rimskoga obreda), ali su zbog manjka katoličkih svećenika bili prevedeni na raskol od raskolnih svećenika ([52]). To je isto čuo i u drugim okolnim selima,

([49]) PANDŽIĆ, n. dj. 117 sl.

([50]) « Reliquiae tamen Catholicorum intermixtae schismaticis in Trebigne, Cicevo, Ciubomir (!), Dracevizza, Popovo, et Sazabia per totam dioecesim perseveraverunt », FARLATI VI 291.

([51]) Gl. gore s. 214, b. 95.

([52]) Fra Bernardin Pomazanić bio je član kapucinskoga reda rimske provincije, gdje su mu davali naziv « Madžar » (Hungarus), jer je bio rođen u ugarsko-hrvatskom kraljevstvu. Njega je ugarsko-hrvatski kralj Ferdinand I (1526-1564) koncem g. 1529 poslao u Carigrad, da izvidi, šta Turci namjeravaju činiti nakon neuspješnoga opsjedanja Beča u listopadu 1529. Fra Bernardin je o tome kralja izvijestio pismima od 1. ožujka 1530 iz Carigrada i 4. ožujka iz Sofije (LASZOWSKI, *Habsb. spomenici* I 263-265 br.

kojima je prošao. Kada je pak stigao u Gacko, mnoge žene, otpale kršćanske katolikinje, molile su ga, sa suzama u očima, da im dadne blagoslovljene predmete i ujedno tražile, da ostane on i njegovi drugovi s njima, pa će opet vjerovati isto, što su prije vjerovale (53). Taj prijelaz morao se desiti u zadnjoj četvrti 15. ili početkom 16-st., negdje između g. 1475 i 1520, kada su g. 1530 bile žive mnoge žene, koje su osobno prešle na pravoslavlje.

Zadarski dominikanac fra Josip M. Bonaldi misionario je neko vrijeme u trebinjskoj biskupiji. Na osnovu osobnoga uvida i raspitivanja o prilikama i zbivanjima, u pismu od 16. srpnja 1644, on tvrdi, da su katolici na starom području trebinjske biskupije, u župi Travunji, zbog manjka svećenika prešli na pravoslavlje i islam (54). Na cijelom užem području stare trebinjske biskupije, nema više katolika, osim u 6 malih sela južno od Trebinja. Najviše ih je bilo u Zurovićima, kako se zvalo skupinu od 5 sela južno od Trebinja na samoj granici Dubrovačke republike, smještenih povrh izvora Rijeke Dubrovačke (Ombla). Ali i u Zurovićima, koji su negda

271; 266 br. 274). Fra Bernardin bio je također na ruku kraljevskom poslanstvu grofa Lamberga i Nikole Jurišića u Carigradu od 15. X. do 22. XII. 1530, odakle ih je pratio do Drinopolja, gdje je zaostao 14 dana, da izvidi daljnje manjere Turaka (n. dj. II 12 sl., br. 19). Na 24. veljače 1531 nalazio se u Rijeci (n. dj.). Pismom od 21. studenoga 1537 poslao ga je kralj Ferdinand I, da izvidi, koliko je vojnika zarobljeno u porazu generala Katzianera kod Gorana u Slavoniji; gdje se ti nalaze i kako bi se mogli otkupiti (n. dj. II 347 sl., br. 353).

(53) « Nello stato di Erzigouigna tre giornate lontano da Ragusi sono molti christiani di rito greco già latini, ma per penuria di sacerdoti latini sedotti da scismatici. Nel suo passaggio a Costantinopoli se gli ingenocchiauano pregandolo instantemente ad insegnar loro li commandamenti di Dio, confessando d'essere dalli loro sacerdoti ingannati; il medesimo ha inteso in altre ville. In Gaska dello stesso stato molte donne christiane rinegate co' lagrime domandauano al Padre medaglie, corone et altre cose benedette confessando che detto Padre e suoi compagni erano huomini di Dio, pregandoli a restare con loro che crederebbero ciò che gli hauessero detto », PANDŽIĆ, *De dioecesi* 31 b. 5.

(54) Gl. gore s. 214, b. 96.

bili čisti katolički kraj, g. 1644 bio je velik dio pučanstva islamske, a najviše pravoslavne vjere (55).

Luka Natalis piše, da su dubrovački franjevci vodili brigu o katolicima u Zurovićima, dok im to nije oduzeo trebinjski biskup Antić i Zurovićе podložio župi u Popovu, koja je bila udaljena dva dana hoda (56). To je moralo biti g. 1624, kada je biskup Antić oduzeo župu u Popovu fra Blažu iz Graca i povjerio je Marku Natali (57).

O prijelazu Hrvata katolika na pravoslavlje na području negdašnje stonske biskupije, u predatnim kotarevima Ljubinju i Stocu, koje je g. 1540 Sv. stolica povjerila upravi trebinjske biskupije, u povjesnim izvorima imamo ove spomene:

God. 1622 biskup fra Benedikt Medvjedović i fra Dominik Andrijaš, u predstavci Kongregaciji de propaganda, optužuju svoju subraću dubrovačke provincije, da je njihovim nemarom u Popovu polju prešlo na pravoslavlje 12 sela, te mnoge obitelji u onim selima, koja su još ostala katolička (58). Čini se, da o istom prijelazu govori biskup Andrijaš i u izvještaju g. 1627, u kojemu ovako piše:

« U Popovu je bilo, nema ni 50 godina, oko 380

(55) Biskup Restić javio je g. 1639 u Rim, da je u Zurovićima za trebinjskoga biskupa Antića (1615-1639) prešlo na pravoslavlje 7 katoličkih kuća (PANDŽIĆ, n. dj. 117 n. 4 sl.). Josip Bonaldi g. 1644 izvještćuje, da je u tom kraju nedavno prešlo na pravoslavlje 15 katoličkih kuća, a na islam 2 kuće (« In questi luochi in puoco tempo 15 case de' Catholici sono transitati al rito scismatico e 2 alla setta mahomettana », DRAGANOVIĆ, *Massenübertritte* 32). Dubrovačnin svećenik Luka Natalis g. 1640 izvještćuje Propagandu, da u Zurovićima ima još 130 katoličkih duša u 15 kuća (PANDŽIĆ, n. dj. 52, b. 5). Josip Bonaldi g. 1644 pak kaže, da u predjelu Zurovića ima šest sela i u svakomu oko 15 katoličkih kuća, u kojima žive oko 135 odraslih osoba za sv. pričest (*Arch. Prop., Scritt. rif.*, 127, fol. 161v).

(56) PANDŽIĆ, n. dj. 53, b. 1.

(57) N. dj. 54 sl.

(58) PANDŽIĆ, n. dj. 111. – Popovo polje zovu se predjeli s obje strane rijeke Trebišnice od Velike Kočele do planine Žabe (MANDIĆ, *BiH* I 92 94 99). U 17-st. u Popovu se nabraja 17 sela, a sada ih ima 33 (gl. FILIPOVIĆ - MIĆEVIĆ 140-190).

(katoličkih) kuća, koje su prešle na raskol, jer nijesu imali svoga pastira ni biskupa. I od 12 (katoličkih) crkava, njih 4 prisvojili su raskolnici, ponajviše oni, koji su sami prešli na roskol. I to se sve dogodilo, jer nijesu imali vlastitoga biskupa, koji bi mogao braniti prava crkve » (59).

Kako se iz zadnjega navoda vidi, glavni prijelaz katolika na pravoslavlje u Popovu polju zbio se nešto manje od 50 godina prije g. 1627, dakle negdje između g. 1577 i 1585. Mislimo, da je povodom tih otpada bio poslan u Ravno, središte Popova polja, dubrovački franjevac fra Bazilije Ravnjanin, koji je s uglednom obitelji Andrijaš podigao u Ravnom novu crkvu, koju je g. 1578 posvetio stonski biskup fra Bonifacije Drakolica (60). U ovo isto vrijeme moralo je prijeći na pravoslavlje i Zažablje (61), koje je početkom 17-st. povratio na katoličku vjeru mještanin fra Blaž iz Graca (62). On se bio posvetio trgovini i u tom poslu putovao je više puta u Italiju. No, videći

(59) « Nella parochia di Papua alias Popouo, nella quale si sono 2005 (!) (= 205) case in circha da mille et 50 persone ... delle quali hauemo crismato 350. In questa erano non sono 50 anni appresso 380 case et per non hauer hauto lor pastore ne vescouo sono trabuchate nella scisma ... et delle dette 12 chiese sono 4 usurpate et occupate delli scismatici maxime quelli che sono trabuchati nella scisma; et tutto per non esser stato proprio vescouo chi potesse diffender le ragioni della S. Chiesa », *Visita an. 1627, Arch. Prop., Scritt. rif.* 146, fol. 263r. – Brojevi nijesu ispravni u navodu kod Draganović, *Massenübertritte* 29 sl.

(60) Biskup Andrijaš tvrdi, da je crkvu Rođenja Bl. D. Marije u Ravnu posvetio stonski biskup fra B. Drakolica g. 1570. (*Visita n. 1627*, pred. bilješka). Ali u natpisu piše: 1578. Vego, *Novi* 227.

(61) Zažablje: sela oko planine Žabe na granici Hercegovine i Dalmacije od Neum-Kleka do Hutova, današnje župe Gradac i Vidonja, u predratnoj kotarskoj ispostavi Čapljina. Luka Natalis g. 1640 izvješćuje Propagandu, da taj kraj ima 6 sela (*Arch. Prop. Scritt. rif.*, vol. 264, fol. 516r; Pandžić, n. dj. 53 b. 3). Glavno selo je bilo Gradac, pa se više puta Zažablje istovjetjuje s tim selom i naziva se njegovim imenom: Gradac. God. 1627 izvješćuje biskup fra D. Andrijaš, da u župi Gradac ili Zažablje ima 230 katoličkih kuća i 1200 duša (pričesnika) (*Visita an. 1627, Arch. Prop., Scritt. riferite*, 146, fol. 263v).

(62) Pandžić, n. dj. 110; 112-116.

manjak svećenstva i vjersku zapuštenost naroda u svom rodnom kraju, negdje oko g. 1585, u svojoj 40. ili 41. godini života, stupio je u franjevački red i g. 1589 (63) otpočeo svoj misionarski rad u Popovu polju i Zažablju. On veli, de je to činio s odobrenjem pape Klementa VIII (1592-1605) i Pavla V (1605-1621) i po naredbi svojih starješina (64). Na osnovu posebnih ovlaštenja od Sv. stolice fra Blaž je g. 1604 bio imenovan župnikom u svom rodnom mjestu Gracu (65). Nekoliko godina poslije toga preuzeo je i župu Ravno, u kojoj je g. 1604 bio imenovan župnikom fra Filip Dobrosaljić, član dubrovačke provincije, rodom iz Popova (66). God. 1620 trebinjski biskup Antić, nakon posjeta Popovu polju i Zažablju, u Gracu je postavio za župnika neukoga svećenika Pavla Deodata. U svom izvješću g. 1624 fra Blaž iz Graca piše, da je to bio uzrok, « da navedene duše (u župi Gracu i Ravnomu) prelaze na raskol i turcizam » (67). To nam govori, da je prijelaza na islam i pravoslavlje bilo i g. 1620 do 1624.

U svom izvješću g. 1629 biskup Andrijaš izvješćuje Propagandu, da je u selima Dračevići i Dubljanima prije nekoliko godina raskolnički metropolit od 60 katoličkih kuća njih 51 preveo na raskol (68). Prema fra Blažu iz Graca za živa nadbiskupa Tome Medvjedovića († 1607) živjeli su u navedenim selima pravoslavni i među njima 25 katoličkih kuća sa 140 pričesnika (69). To znači, da su katolici u Dračevići i Dubljanima počeli prelaziti na

(63) Gl. gore s. 213, b. 90.

(64) Pandžić, n. dj. 112. To tvrdi i fra D. Andrijaš u svojoj *Visita an. 1627* (*Arch. Prop., Scritt. rif.*, 146, fol. 263-264r).

(65) Pandžić, n. dj. 38 i 54.

(66) N. dj. 37 i 54.

(67) Gl. gore s. 213, b. 91.

(68) « Terza parrocchia è di Drazzeno, e di Dublani, doue sono 60 famiglie ... ma puochi anni auanti, non hauendo hauuto il Pastore, che la diffendesse, il Metropolita Scismatico le ha occupate, e dementati quasi tutti, siche sole 9 famiglie ancora sono Cattoliche », *Relatio episcopi fr. D. Andriassi an. 1629*, Draganović, *De ficta dioecesi* 53.

(69) Pandžić, n. dj. 113.

pravoslavlje još prije g. 1607 i da se prijelaz dovršio između g. 1607 i 1629 (70). Da katolici u Dračevici i Dubljanima nijesu prešli na pravoslavlje puno prije g. 1629, govori nam i činjenica, da su oni te godine biskupu Andrijašu izjavili, da bi se povratili na katoličku vjeru, kada bi im biskup dao svećenika.

U istom izvješću biskup Andrijaš navodi, da su u Čvaljini i Zavali radom pravoslavnih kaludera u Zavali, prešle na pravoslavlje 32 kuće, tako da je ostalo katoličkih kuća samo osam (71). Za života nadbiskupa Tome Medvjedovića († 1607) u Čvaljini je bilo još 18 katoličkih kuća, i on je, za jednog posjeta tom selu, neke obitelji, koje su bile prešle na pravoslavlje, opet povratio katoličkoj vjeri (72).

God. 1644 Josip Bonaldi izvješćuje, da je u župi Popova polja bilo 17 sela muslimanskih, pravoslavnih i katoličkih. Od katolika je bilo oko 1.000 osoba, koje su se ispovijedale, a živjeli su u 157 katoličkih kuća. On nadodaje, da je u zadnje vrijeme u onom kraju prešla na pravoslavlje i islam barem jedna četvrtina tamošnjih katolika (73).

U istom izvješću Bonaldi piše, da u župi Gracu ima 26 sela, u kojima stanuju muslimani i katolici te mali broj raskolnika. Katoličkih kuća ima preko 150 sa 1.000 duša oko prilike, koje se pričešćuju (74).

(70) Prema državnom popisu stanovništva g. 1921 živjelo je u Dubljanima 215 katolika, a pravoslavnih 201; u Dračevu sve 393 osobe bile su pravoslavne (*Popis* 178).

(71) « Però facilmente si riuocarebbero con l'assistenza Vescouile, sicome li medesimi danno intentione di uoler fare, se il Vescouo li uol prouedere de sacerdoti ... Quarta parrochia, è Cualina, a Zaualla, doue sono in circa 40 famiglie ... in mezo un monasterio de Scismatici con la uicinanza di questi sono tutte le dette famiglie (otto sole eccetuando), fattesi Scismatiche », navedena *Relatio ep. Andriassi an. 1629*, CS 4 (1934) 53.

(72) Panžić, n. dj 113. – God. 1921 živjelo je u Čvalini 271 pravoslavnih i 81 katolik, a u Zavali 180 pravoslavnih, 122 katolika i 8 muslimana (*Popis* 178).

(73) « ... la contrada di Popovo detto, piena di casali in circa 17 trà Turchi, e schismatici, e de' catholici più di 157 [case], e di più di mille anime capaci della confessione; in questo luoco

Najslabije smo obaviješteni o prijelazu katolika na pravoslavlje u predratnom kotaru Stocu, izuzevši Gradac, dotično Zažablje. Ti krajevi nijesu spadali u radno područje bosanske provincije, pa o njima bosanski franjevci nijesu ostavili pismenih podataka. Također tamo nijesu zalazili ni misionari iz Dubrovnika, jer im je to bilo predaleko, a opet poplava Popova polja priječila im je većim dijelom godine i pristup. Pa ni makarski biskupi ni tamošnji franjevci nijesu zalazili u ove krajeve, bilo zbog toga, što nad njima nijesu imali jurisdikcije, bilo zbog toga, što im je plahovita Neretva priječila prijelaz, odnosno što su svugdje na prijelaznim mjestima bila jaka muslimanska naselja – kao u Gabeli, Počitelju, Buni i Mostaru – pa je putovanje katoličkim svećenima, osobito u vrijeme progona, bilo teško i opasno.

Prije nemanjićkog zaposjednuća staroga Zahumlja g. 1173 ovi su krajevi bili čisto katolički. I dok su u nekoliko navrata, između g. 1173 i 1322, Nemanjići u ovim krajevima vladali, neki dio katolika – nema sumnje – bio je preveden na pravoslavlje. To se vidi i po tome, što je kralj Uroš I g. 1243 i 1253 darovao u posjed stonskoj pravoslavnoj episkopiji selo Bivolje brdo i Poljice kod Počitelja (75). Međutim za duge bosanske vladavine u ovim krajevima, od g. 1322 do 1465, pravoslavlje je iščezlo, i kada su ovi krajevi pali pod Turke od g. 1465 do 1471, tamo su morali stanovati samo Hrvati katolici i bogomili. Od ovih zadnjih jedan je dio brzo prešao na islam, drugi dio prihvatio je katolicizam, a djelomično i pravoslavlje.

Pravoslavlje u ove krajeve donijeli su neslavenski Vlasi, kada su došli s Turcima u njihovoj službi. Ali tih nije bilo mnogo, jer su « vlašku službu » u ovim krajecerto manca più della quarta parte dei catholici passati allo scismatico rito, altri fatti Turchi, con 2 chiese, et altre 4 dirucate », *Arch. Prop., Scritt. rif.*, 127, fo. 161r.

(74) « In questo luoco di Gradaz vi sono 26 casali habitati dà Turchi e catholici, e puochi schismatici, che arivano a 150 e più case catholiche, e in circa mille anime di communione », *Arch. Prop.*, n. mj.

(75) Solovjev, *Svedočanstva* 68-77.

vima preuzeli i mnogi domaći Vlasi katolici (76). Pravoslavlje se u stolačkom kotaru poglavito umnožilo prijelazom domaćih Hrvata katolika i pohrvaćenih Vlaha katolika na pravoslavlje. Taj prijelaz otpočeo je odmah od pada ovih krajeva u turske ruke g. 1465 do 1471 zbog bijega katoličkih svećenika (77). Zapuštene crkve tih svećenika preuzimali su pravoslavni popovi i katolici su se u potrebi obraćali na njih za najnužnije vjerske čine. U ruševinama kod pravoslavne crkve Sv. Bogorodice u Vidoštaku, selo Poprati kod Stoca, naden je sredovječni kipić Bl. Dj. Marije s djetetom u krilu (78). To nam govori, da je ta crkva prvotno bila katolička, jer pravoslavni ne upotrebljavaju kipove u crkvama. God. 1534 vlaški vojvoda Radoje Hrabren obnovio je katoličku crkvu Sv. Nikole u Trijebnju i priredio je za pravoslavnu službu Božju (79). Prijelaz stolačkih Hrvata katolika na pravoslavlje osobito je pojačan, kada je g. 1563 drugi vlaški vojvoda iz porodice Hrabrena, Milisav Hrabren, osnovao pravoslavni manastir u Žitomisliću (80), na lijevoj obali Neretve, na rubu stolačkih Dubrava.

O vjerskom stanju Hrvata katolika u 17-st. u stolačkom kotaru govore nam slijedeći izvori: u svom izvješću Propagandi g. 1627 « stefanski biskup » Dominik Andrijaš piše, da je on osobno posjetio stolački kraj i da je u Dubravama i u Podveležju kod Blagaja našao samo 250 katoličkih kuća, dakle oko 2.000 duša, među velikim brojem domaćih muslimana i pravoslavnih. Andrijaš ističe, da katolici u ovom kraju za 10 do 12 godina nijesu vidjeli katoličkoga svećenika, pa su koji put išli na pravoslavnu liturgiju i kad njih se vjenča-

(76) Gl. gore s. 361, b. 42; s. 424-7.
(77) Gl. gore b. 45 sl. 53.
(78) GZM 4 (1892) 113 sl.; GZM ns 17 (1962) 200-202.
(79) « S'i s(ve)t'i i B(o)ž(an)stv(e)ni hram' s(ve)t(a)go o(t')c(a) Nikoli sazida se i obnovi v' ljeto (= 1534). Trudi že se o sem' s(ve)tim' hrame vojevoda Radoje Hr(abren) », natpis na crkvenom zidu današnje pravoslavne crkve u Trijebnju, kotar Stolac, n.dj.195.
(80) NE IV 1338.

vali (81). Nakon što je još dva puta posjetio ove krajeve, Andrijaš izvješćuje g. 1629, da u Dubravama ima 60 katoličkih kuća i da je taj kraj « veoma napučen raskolnicima i turcima » (82). U Vidovu polju kod Stoca tada je bilo 6 katoličkih kuća, u Podveležju, u današnjim Gnojnicama kod Blagaja, 60 kuća, a u samom Blagaju 6 kuća (83). Hrasno biskup spominje u zajednici sa župom Velja međa, gdje navodi 90 katoličkih kuća, od kojih je oko 60 kuća bilo u Hrasnu (84).

O prijelazu Hrvata katolika na pravoslavlje u stolačkom kotaru sačuvala se i narodna predaja sve do zadnjega rata. Kako je, naime, dobar dio pučanstva u stolačkom kotaru od starine ostao na istom mjestu, to se među mnogim muslimanima i pravoslavnima sačuvala živa usmena predaja, da su oni istoga roda s nekim mjesnim Hrvatima katolicima. To su neki i meni osobno pripovijedali.

Kako su Hrvati katolici trebinjske biskupije, pa i drugdje, malo pomalo prelazili na pravoslavlje zbog manjka katoličkih svećenika, može se najbolje vidjeti iz prijelaza katolika u Spiču i Boki Kotorskoj. Te prijelaze opisao nam je savremeni mještanin fra Donat Jelić. Kad u tim krajevima nije bilo katoličkih svećenika, Jelić piše, katolici bi se za krštenje djece, za vjenčanje i opremu umrlih obraćali mjesnim pravoslavnim svećenicima. Iz početka to nije imalo većega utjecaja, jer bi katolici opet

(81) « Poi son andato per altre parti del mio vescouato, doue non ho trouato Religioso alcuno ma molte case disperse per molte parti, che da 250, le quali da 10 et 12 anni non hano uisto Religioso alcuno, ma andati alle liturgie de scismatici, se bene rarissime uolte et appresso di loro fatto di sponsalizii; se bene mai si son scordati della fede catholica ... », *Visita an. 1627, Arch. Prop., Scritt. rif.*, 146, fol. 264r.
(82) « Blagai ... appresso il quale uiene Poduelesia, doue sono 60 famiglie de Cattolici, et in detto Blagaj sole sei, il resto tutto sono Scismatici e Turchi », CS 4 (1934) 55 sl.
(83) « Dubraue ... paese spatioso, e popolatissimo de Scismatici, e Turchi, però ui sono 60 famiglie de Cattolici, ma senza Chiesa, senza Sacerdote ... », n. mj. 55.
(84) N. mj. 54 sl.

vršili svoje vjerske dužnosti po rimskom obredu, kada bi među njih došli katolički svećenici. Ali s vremenom, kada su posjeti katoličkih svećenika postali rijetki, tada je većina katoličkih obitelji prešla na pravoslavlje. U nekima, koje su još ostale katoličke, muž je bio katolik, a žena pravoslavna, ili pak obratno; roditelji katolici, a djeca pravoslavna, dio jednoga, a dio drugoga obreda, već prema tome, kako su bili kršteni ili primili sakramente umirući, od katoličkog ili pravoslavnoga svećenika (85).

5) - *Prijelaz na pravoslavlje Hrvata katolika u istočnoj Bosni*

O prijelazu Hrvata katolika na pravoslavlje u Bosni nema mnogo izričitih povjesnih svjedočanstva. Pravoslavno svećenstvo u tursko doba bilo je veoma slabo naobraženo, pa je malo pisalo i nije ostavilo povjesnih bilježaka, osim sasvim rijetkih i škrtih, o postanku i napretku pravoslavlja u raznim krajevima Bosne. Bosanski pak franjevci nerado su bilježili i u Rim javljali gubitke svojih vjernika i njihov prijelaz na islam i pravoslavlje.

Prijelaz katolika na pravoslavlje u Bosni vezan je poglavito uz dugotrajno i uporno nastojanje pećkih i carigradskih patrijarha i njihova svećenstva, da podvrgnu katolike svojoj vlasti i prevedu ih na pravoslavlje.

(85) « E ci sono 3 preti scismatici in questa patria Spiza ... li cattolici ... quando non trovano commodamente il sacerdote cattolico chiamano li scismatici, e così questa mia patria in maggior parte è passata al rito scismatico. E però molto c'è da fare, perché in alcune case sono tutti cattolici, in alcune mischiati, il marito sarà cattolico e la moglie scismatica et econtra, li parenti cattolici e li figliuoli scismatici, parte di questo et parte di quel rito, come son stati battezzati o muoribondi communicati, dal cattolico o dal scismatico, in quel rito persistono. In questo modo non solo questa, ma altre ville di questi contorni sono passate al rito scismatico, alcune in tutto et alcune altre in parte solamente ». pismo fra Donata Jelića Kongr. de propaganda iz Spiča 3. lipnja 1634, Pandžić, *De Donato Jelić* 14 sl.

U franjevačkim arhivima u Bosni i Dalmaciji te u Rimu sačuvano je više od 100 izvornih dokumenata o borbi bosansko-hercegovačkih katolika i franjevaca protiv takvih nasilja. Ta uporna i duga navala pravoslavlja na katolicizam, koja je trajala punih 300 godina, imala je, nema sumnje, uspjeha, osobito ondje, gdje bi privremeno nestalo katoličkoga svećenstva, a napose oko novih pravoslavnih manastira i parohija, koje se od konca 15-st. po Bosni osnivaju na starim katoličkim područjima.

Počnimo s istočnom Bosnom. U južnom dijelu područja istočne Bosne, od rijeke Prače pa do rijeke Sane više Zvornika, bilo je koncem 14-st. pet velikih franjevačkih samostana: Olovo u gornjem poriječju Krivaje, Srebrenica i Zvo(r)nik na lijevoj strani Drine te Ljubovija i Vrho-Krupa na desnoj strani te rijeke (86). U južnoj Mačvi i okolici Srebrenice neki dio katolika već su srpski despoti još tokom prve polovice 15-st. preveli na pravoslavlje (87). Ali uza sve to katolici su se dobro uščuvali u svojoj snazi sve do turskoga zaposjednuća Zvo(r)nika i Srebrenice g. 1462 (88) i drugih dijelova jugoistočne Bosne, g. 1463. God. 1493 na općoj skupštini franjevaca, grane opslužitelja, zaključeno je u Firenci, da kustos kustodije Mili kod Visokoga bude opunomoćeni povjerenik vikara bosanske vikarije za bosanski sandžakat, a kustos kustodije zvorničke u zvorničkom sandžakatu (89). To nam govori, da je još tada bio u zvorničkom sandžakatu dosta velik broj franjevaca i više franjevačkih samostana. Kada je na općoj skupštini franjevačkiga reda u Asizu g. 1514 dotadašnja bosanska vikarija bila razdijeljena na provinciju Hrvatske Bosne i onu Bosne pod turskom vlasti, ova se nazvala provincija Bosne srebreničke po samostanu u Srebrenici, koji je bio jedan od najuglednijih u turskoj Bosni (90).

Iz g. 1488 imamo prvi carski ferman katolicima zvor-

(86) Pisanus 555 sl.; Mandić, *BiH* II 210 sl. 478.
(87) Gl. gore b. 24.
(88) Jireček - Radonić 176; Mandić, *BiH* I 157.
(89) AFHerc 7.
(90) Jelenić, *Kultura* I 115-123.

ničkoga sandžakata u sjeveroistočnoj Bosni, u kojemu se zaštićuju protiv zahtjeva srpskoga patrijarha i metropolita, da im plaćaju crkvene pristojbe. U tom fermanu se naglasuje, da su Hrvati katolici u zvorničkom sandžakatu starosjedioci, koji tu žive « od vremena carskog osvojenja », i naravno otprije, a ljudi srpskoga patrijarha, da su novodošli, koji tu nijesu bili od starine (91). To se isto tvrdi i u drugom fermanu iz iste godine za sve Hrvate katolike u Bosni (92). Hrvati katolici, kao starosjedioci, morali su još tada, koncem 15-st., činiti veliku većinu pučanstva zvorničkoga sandžakata, jer do tih vremena nije bilo općega prijelaza na islam niti u izvorima ima kakva dokaza, da je staro pučanstvo pobjeglo iz zemlje, pa nije bilo potrebe, a niti je bilo toliko praznih mjesta, da se u većem broju dovodi novo pravoslavno žiteljstvo u te krajeve.

U pismohrani franjevačkoga samostana u Fojnici postoji izvorni ferman Bajazida II, od 17. kolovoza 1498, na kadije u Novom Brdu i Srebrenici, u kojemu se katolici u Srebrenici i okolici zaštićuju protiv istočnih patrijarha i metropolita, koji su od njih silom utjerali crkvene daće, koje katolici ranije nijesu plaćali. Sultan je naredio, « da od sada bude onako, kako je prije bilo », pa prema tome, da se katolicima « odmah natrag vrati » ono, što je od njih protuzakonito ubrano (93).

Napadaji na katolike zvorničkoga sandžakata osobito su se pojačali poslije g. 1557, kada je bila obnovljena srpska patrijaršija u Peći. God. 1561 zvornički kadija izvijestio je Portu, « da je latinsko žiteljstvo kotara zvorničkoga došlo pred šerijat te se potužilo, kako su među njih došli srf-vlaški i rumunjski popovi, te zašli od sela do sela tražeći po svojim običajima (od nas) resume ». Što je sultan zabranio (94). Iz ovoga se rješenja razabire, da su Hrvati katolici još g. 1561 živjeli redom po selima zvorničkoga sandžakata. Ali su katolici i njihovi

(91) FR 104 sl (6).
(92) N. dj. 105 (7).
(93) [H. Šabanović], *Turski dokumenti* II 197 sl.
(94) FR 109 (45).

dušobrižnici bili i dalje izloženi teškim progonima, osobito jakom pritisku pravoslavnih vladika. God. 1567 Alija, vezirski čehaja, pisao je zapovjedniku Zvornika, « da fratre svak s mirom pusti, a osobito grčki metropolit » (95).

God. 1563 srebrenički katolici ishodili su ferman, da pravoslavni metropoliti od njih ne smiju uzimati « plaću na majdane kao od drugih rišćana » (96). To su morali ponovno potvrditi novim fermanom g. 1573. Iz ovih se fermana razabire, da je pod neprestanim pritiskom pravoslavnoga klera već do g. 1563 jedan dio starih katolika rudara bio prešao na pravoslavlje, jer se novodoseljeni živalj pravoslavnih Vlaha nije bavio rudarstvom (97).

God. 1575 sultan Murat III (1574-1595) izdao je ferman, da pravoslavni metropoliti ne smiju vjenčavati katolike u sandžakatima Klisu, Zvorniku i Sarajevu (98). U drugom fermanu iz g. 1590 sultan je naredio sarajevskom i zvorničkim kadiji: « fratri neka su prosti od vladika i od drugih, koji nijesu njihove vjere » (99). God. 1575 carski kajmakam naredio je, da kadije ne vjenčavaju katolike u Foči, Prijepolju i Čajniču (1), što nam govori, da je još tada bilo katolika i u Podrinju.

Međutim, već od druge četvrti 16-st., uslijed općih progona turskih vlasti, a napose uslijed sve jačega pritiska pravoslavnoga klera, katolika je u jugoistočnoj Bosni malo pomalo nestajalo. Na tomu su najviše radili kaluđeri u novoosnovanim manastirima u Papraći (2) i Tavni kod Zvornika. Oko g. 1570 franjevci su protjerani iz Zvornika ((3), a njihova samostanska crkva pretvorena je u džamiju (4). Hrvati katolici, starosjedioci tih

(95) N. dj. 111 (67).
(96) N. dj. 109 (50).
(97) N. dj. 115 (88).
(98) N. dj. 114 (94).
(99) N. dj. 120 (148).
(1) N. dj. 114 (91).
(2) Ovaj se manastir prvi put spominje u izvorima g. 1551, NE III 342.
(3) Zadnji spomen zvor(r)ničkoga samostana i fratara dolazi g. 1567 (gl. gore b. 95).
(4) « ... essendo scaciati [i frati] i Turchi delle chiese fecero le moschee », AB 427 (1328).

krajeva, morali su jednim dijelom prijeći na islam, a većinom na pravoslavlje. God. 1600, kada je bosanski biskup fra Franjo Baličević prošao ovim krajevima, putujući iz Tuzle u Srebrenicu, još uvijek je bilo u selima oko Srebrenice Hrvata katolika, ali u selima oko Zvornika nije našao « nijedne katoličke, već više raskolničkih nego turskih kuća » (5). U samom gradu Srebrenici još je bio jak otok katolika s 200 kuća oko franjevačkoga samostana Bl. Djevice Marije (6). Ali već g. 1655, kako izvješćuje bosanski biskup Maravić, u Srebrenici i u okolnim selima nije bilo nego samo 53 katoličke kuće s 379 duša (7). Taj broj, uza sav veliki naravni prirast, spao je g. 1673 na 20 katoličkih kuća sa 150 duša (8). U starom katoličkom mjestu Sasima tada je još bilo 10 katoličkih kuća oko crkve, koja je bila bez krova, a svi drugi bili su prešli na islam i pravoslavlje. Biskup fra Nikola Ogramić-Olovčić g. 1673 o tome piše:

« Više Srebrenice u brdima je naselje Sasi, koje su raskolnici stvarno potpuno napunili i prisvojili, u kojemu ima i naša stara crkva sada bez krova i blizu ruševini, oko koje ima samo 10 kuća katoličkih vjernika, i toliko turskih; raskolnika je od kratkoga vremena velik broj i imaju veliku crkvu i četiri svoja svećenika, koji od naših (vjernika) uporno traže, da kod krštenja izmjenično (s pravoslavnima) budu kumovi, što su dotada međusobno strogo opsluživali » (9).

(5) « ... Le ville vicine sono per il più habitate da scismatichi, et da Turchi ... la città Zuonich ... Nelle ville vicine non vi è alcuna casa cattolica ma ben più di scismatici, che da Turchi », GZM 21 (1909) 71.

(6) « Arivai alla terra Argentina di 200 case catholiche ... col monastero et chiesa di B. V. Maria, ben servita da sei frati, 4 sacerdoti, un chierico et un converso », GZM 21 (1909) 71.

(7) AB 478 (1420).

(8) Izvješće bosanskoga biskupa fra Nikole Ogramića-Olovčića, *Starine* 147.

(9) « Super Argentinam in montibus est oppidum Sassi, quod defacto schismatici totaliter repleverunt et appropriarunt, in quo etiam est nostrum antiquum, sed nunc detectum et ultima ruina proximum templum, circa quod sunt fidelium domus dumtaxat decem, totidem et Turcarum; schismaticorum autem ex brevi tempore numerus magnus, habentium suum magnum templum et presbyteros suos quatuor, hoc etiam ardue apud nostros praetendentium, ut in baptismate reciproce patrini fiant, quod hactenus stricte invicem observarunt », *Starine* 36, 147.

(10) « Extra Argentinam demum quoquam versus, sive Salinas sive Plumbum, sive Belgradum, ferme infinitus est numerus schismaticorum ad multa milliaria regionem illam occupantium, quorum tanta multitudo facit, ut eorum Vladica, ad eos turpe accedens, nostros quoque paucissimos inibi catholicos incessanter divexet et ad ritum suum cogat; quare est illis continua causa expendendi gravem pecuniam », *Starine* 36, 147 sl.

(11) AFHerc 112-116.

(12) VMH I 147; CDC IV 15.

I tako je pod pritiskom progona i nasilnim radom pravoslavnih patrijarha i svećenika jedan dio starih Hrvata katolika u jugoistočnoj Bosni prešao na islam, a veći dio na pravoslavlje. O tome biskup Ogramić-Olovčić g. 1673 opširno piše ovako:

« Od Srebrenice kamo god pogledaš, ili prema Tuzli, ili Olovu, ili prema Beogradu, nalazi se gotovo neizmjeran broj raskolnika, koji žive u onim krajevima u daljinama na mnogo milja, koji u tolikom broju kada ih vladika posjećuje, neprestano muče i sile premali broj ondješnjih katolika da priđu na njegov obred » (10).

U sjeveroistočnoj Bosni, u predratnom okrugu Tuzli, prostirale su se u srednjem vijeku župa Soli i glavni dio župe Usore. Na te obje župe poseban su utjecaj vršili ugarsko-hrvatski kraljevi, koji su ih smatrali svojim državnim lenima (11). Zbog toga se i katolicizam u tim krajevima održao bolje nego u drugim dijelovima Bosne, kada je bogomilstvo haralo Bosnom. God. 1236 papa Grgur IX pisao je tadašnjem knezu Usore, Sibislavu, sinu bivšega bosanskoga bana Stjepana, « da je on među knezovima bosanske biskupije, koji su zaraženi ljagom krivovjerske zloće, kao ljiljan među trnjem » (12). Naravno, i podanici Sibislavovi bili su tada katolici. U drugoj polovici 13-st. i ti su krajevi bili natrunjeni bogomilskom zarazom, ali su ih franjevci nove bosanske vikarije već od sredine 14-st. morali dobro očistiti. U tim predjelima bili su brojniji franjevački samostani, nego li u drugim

dijelovima Bosne. Bartul Pizanski nabraja g. 1385/90 deset franjevačkih samostana između Bosne i Drine, i to: u Modriči, Lindavi, Skakavi, Bijeljini, Sv. Marije u Polju, Labu, Teočaku i Soli, te preko Save u Alsanu i preko Drine u Mačvi (13). Zadnje pak bogomile iz tih krajeva protjerao je g. 1459 tadašnji bosanski kralj Stjepan Tomaš (14). Na području Soli i Usore oni se nijesu nikada više povratili, jer su ti krajevi ostali u rukama ugarsko-hrvatskih kraljeva i nakon pada Bosne u sastavu srebreničke banovine (1464-1512).

Za dugih borba s Turcima većina je franjevačkih samostana u tom kraju propala. U popisu samostana iz g. 1506 samo se spominju na životu samostani u Zvo(r)niku, Soli i Sv. Marije u Polju (15). Iako ga nema u popisu, održao se ipak i onaj Sv. Ilije u Modriči (16), a pod konac kršćanske vlade, tamo oko g. 1510, kneževska obitelj Magljaševića počela je graditi novi samostan u Gradovrhu, na brežuljku između Donje i Gornje Tuzle, koji je dovršen i nastanjen tek za turske vladavine poslije g. 1512 (17).

Za pedeset-godišnjih borba s Turcima, koje su svršile propašću srebreničke banovine g. 1512/16, većina staroga urođenog pučanstva izginula je ili se povukla u još slobodne hrvatske zemlje. Znatan je ipak dio Hrvata katolika, osobito seljaka, prihvatio tursko gospodstvo i ostao na djedovskom ognjištu. Već prvih godina jedan je dio prešao na islam, a drugi na pravoslavlje, osobito oni, koji su bili udaljeni od preživjelih franjevačkih samostana. Iz izvorno sačuvanih popisa zvorničkoga sandžakata iz g. 1528/29 carigradski profesor Omer L. Barkan izračunao je, da je tih godina u spomenutom sandžakatu bilo kuća: muslimanskih 2.654, ili oko 20.000 duša, i 13.112 kršćanskih ili oko 100.000 duša (18). Tada se

(13) Gl. gore s. 553, b. 86.
(14) Mandić, *BiH* II 504-7.
(15) AFHerc 10 sl.
(16) Gl. gore s. 106, b. 90-93.
(17) AB 428 (1328).
(18) Gl. gore s. 193, b. 15.

zvornički sandžakat protezao i na krajeve niz Drinu sve do Srebrenice, koji su pali pod tursku vlast još g. 1462 i 1463. Na tom području već prvih godina turskoga zaposjednuća većina bivših Hrvata bogomila prešla je na islam, a jedan dio i na pravoslavlje. Za prvoga velikog progona katolika g. 1516 do 1524 na islam je prešao i znatan dio Hrvata katolika, ali isto tako i na pravoslavlje. Muslimani, koje je Barkan g. 1528/29 našao u zvorničkom sandžakatu, potjecali su od reda od domaćih Hrvata bogomila i katolika. Od tadašnjih 100.000 kršćana njih 30-40.000 moralo je već tada biti pravoslavnih, tako da je još tada u zvorničkom sandžakatu moralo biti od 60-70.000 starosjedilaca Hrvata katolika. Od pravoslavnih pak oko jedne trećine moglo je potjecati od starih Vlaha na istočnoj strani Drine ili od onih doseljenih na njezine zapadne strane s turskim zauzećem. Ostali tadašnji pravoslavni, njih 20 do 30 tisuća, potjecali su od starih Hrvata katolika, koji su do g. 1528/29 bili prevedeni na pravoslavlje.

Prijelaz na pravoslavlje nastavio se i dalje pod trajnim pritiskom pečkih patrijarha i vladika u cijeloj Bosni i Hercegovini. Carigradski i pečki patrijarsi, kako smo već spomenuli, smatrali su sebe vrhovnim crkvenim starješinama svih kršćana u turskoj carevini (19). Zbog toga su trajno nastojali, da podvrgnu sebi i katolike i prevedu ih na istočni obred.

Prije nego bi nastupio službu, svaki pravoslavni velikodostojanstvenik morao je dobiti sultanski berat. Za taj su plaćali: carigradski patrijarh 4.000 dukata, pečki 2.000, a metropoliti i vladike već prema broju parohija i vjernika (20). Usto još sredinom 18-st. pečki patrijarh plaćao je godišnje carigradskom patrijarhu 10.000 škuda (21). Te iznose pravoslavni dostojanstvenici utjerivali su od nižih crkvenih službenika i vjernika, ali su ujedno tražili, da za to pridonose i katolici. Od ovih su pak

(19) Gl. gore s. 439-441, b. 5-10. Scheel; Hadrovics 47-72.
(20) Radonić, *Rimska kurija* 155 160 166; Hadrovics, n. dj. 73-75.
(21) Radonić, n. dj. 651.

zahtijevali: za prvo vjenčanje 12 akči, za drugo 24 akče, a za treće 48 akči; od franjevačkih župnika i crkava godišnje po 2 akče i od svake katoličke kuće po 2 aspre godišnje ([22]).

Katolici i njihovi dušobrižnici franjevci uporno su se branili od toga, da bi priznali crkveno vrhovništvo pravoslavnih patrijarha i episkopa i da bi im plaćali pristojbe, koje su oni tražili. Iako su u dobivenim beratima, na traženje patrijarha, metropolita i vladika, sultani davali im velike i opće ovlasti i ujedno im osiguravali državnu oružanu pomoć pri utjerivanju traženih pristojba, ipak kada bi spor došao na Veliku portu, ova bi uvijek stala na stanovište, da ima ostati « staro stanje », kakvo je, naime, bilo od turskoga zaposjednuća Bosne do tih vremena. U arhivu franjevačkoga samostana u Fojnici postoji preko 30 sultanskih fermana iz samoga 16-st., u kojima se katolici i franjevci u BiH uzimlju u zaštitu protiv nasilja i potraživanja pravoslavnih patrijarha, metropolita i vladika ([23]). Međutim, ovi su i dalje obnavljali svoja nasilja i potražnje, osobito kada bi katolici došli u kakvu nepriliku s turskim vlastima, napose za vrijeme ratova katoličkih zemalja protiv Turske, kojima bi se domaći Hrvati katolici često pridruživali. Pravoslavni kler svoje napadaje na katolike ponavljao je i zbog toga, što bi ti nasilni pritisci imali često puta i uspjeha, sada ovdje, gdje bi, naime, uslijed posebnih ili časovitih mjesnih neprilika oslabio otpor katolika i njihovih pastira franjevaca.

Osobito jak pritisak pravoslavnoga svećenstva nastao je iza g. 1590, kada je u Bosni uveden gregorijevski kalendar ([24]). Prema svojim zemljacima, koji su prešli na

([22]) FR 112 (82), 119 (144), 289 (813); HERMANN, *Das bischöfliche*; HADROVICS, n. dj. 75-101.

([23]) Gl. FR br. 6 7 14 20 22 34 39 40 45 50 52 55 56 61 63 65 88 90 94 96-98 100 104 114 117 125 130 132 153 160 163 166 168 172; DRAGANOVIĆ, *Massenübertritte* 63-66.

([24]) Biskup T. Ivković javlja u Rim g. 1631: « Il Calendario Gregoriano è stato accettato nel regno di Bosna più di 40 anni vi sono », *Starine* 17, 149. Gl. AFHerc 108 110; DRAGANOVIĆ, n. dj. 92-97.

islam i pravoslavlje, Hrvati katolici u BiH rado su se nazivali « sinovi pravojernih kršćana stare vjere rimske prave » ([25]). A sada Rim s gregorijevskim kalendarom, kako je to pravoslavni kler uvjeravao i katolike i tursku vlast, hoće da u Bosni uvede « novu vjeru » ([26]). To je neuki i konzervativni katolički svijet po selima moralo jako smućivati. Bosanski biskup Lučić pisao je g. 1637 u Rim, kako katolici u južnoj Ugarskoj, kojima je on upravljao, otpadaju od katoličke vjere, jer « više drže do staroga kalendara, nego do svetih sakramenta » ([27]). Tako je moralo biti i u Bosni na više mjesta, osobito u onim krajevima, gdje je bilo dosta pravoslavnih popova i kaludera, koji su vodili jaku promidžbu protiv novoga kalendara. Naše je mišljenje, da je ovom prigodom, pod konac 16-st., dobar dio katolika po svoj Bosni prešao na islam i pravoslavlje. U tom vremenu gotovo je potpuno nestalo katolika u istočnoj Bosni, na istoku crte potegnute od Brčkoga preko Tuzle i Kladnja na Olovo.

God. 1623 izaslanici bosanskih franjevaca, fra Pavao Papić i njegov drug fra Jure iz Neretve, napisali su u Rimu veoma vrijedno izvješće o stanju katolika u Bosni ([28]). U tom izvješću imamo prvi popis katoličkih župa u Bosni u tursko doba. I sve su te župe bile povezane sa tada još postojećim franjevačkim samostanima. Svaki od njih imao je stalan broj župa, za koje se brinuo i pridavao im svećenike župnike. U istočnoj Bosni, istočno od rijeke Bosne i Sarajeva, g. 1623 postojali su samostani u Srebrenici, Olovu, Tuzli, Gradovrhu i Modriči.

([25]) Pismo svećenstva i hrvatskoga katoličkoga naroda iz Olova 11. lipnja 1581, AB 315 (1215).

([26]) « Quando che li Padri [francescani] volevano introdurre il nuovo Calendario in Bosna, i Turchi solicitati dalli Scismatici contradicevano a loro, quasi che volessero introdurre nuova Religione », GEORGICEO 121. – « Non tutti [in Slavonia] seguitano il Calendario nouo ... perché sono uicino li Eretici et Schismatici, i quali dicono, che li Papisti predicano fede nuoua », MASARECHI 17.

([27]) « ... fanno più caso del detto Calendario vecchio, che de SS.mi Sacramenti », *Arch. Prop., Visite e Collegi*, vol. 17, fol. 174r; DRAGANOVIĆ, *Izvješće* 96 b. 2.

([28]) *Relatio 1623*, 21-234.

Samostan u Srebrenici brinuo se za malu župu oko samostana, zatim za kapele u Beogradu i Smederevu. Samostan u Olovu imao je župe: Olovo, Jelaške, Gostilju, Balatin, i Miriniće (29). Župa Olovo prostirala se istoimenim gradom i okolnim selima. Župa Jelaške pak obuhvaćala je današnje selo Jelaške na srednjoj Krivaji i okolna mjesta. Gostilja je bila na gornjem poriječju istoimene rijeke, sjeveroistočno od Olova. Sjedišta pak župa Mirinići i Balatin još uvijek nijesu sa sigurnošću utvrđena. Draganović u *Katalogu katoličkih župa XVII vieka*, kao vjerojatno, župu Miriniće stavlja u današnje selo Miričnu između Tuzle i Gračanice, a Balatin istovjetuje sa selom Balatunom u bijeljinskom kotaru, u krajnjem kutu između Drine i Save (30). Unatoč sličnosti u imenima, mi to ne držimo vjerojatnim, jer bi time župe samostana Olova sjekle prostor župa samostana u Donjoj Tuzli i Gradovrhu. Naše je mišljenje, da te dvije župe treba tražiti u poriječju rijeke Krivaje ili lijevih pritoka gornje Spreče, u neposrednjoj blizini drugih olovskih župa. Župe Mirinići i Balatin ne spominje ni biskup Ivković g. 1630, ni Lučić 1638, ni Maravić 1655, ni Ogramić g. 1675. To nam govori, da su Hrvati katolici tih dviju olovskih župa za velikoga progona katolika oko g. 1624 u Bosni prešli na islam i pravoslavlje, pa se na taj način obje župe utrnule. U tri preostale župe olovskoga samostana bosanski biskup Maravić, rodom iz toga kraja, našao je g. 1655 samo 391 katoličku kuću sa 5.063 duša (31). U istim župama biskup Ogramić, starinom Olovčanin, g. 1672/74 našao je tek 2.620 duša (32). Kako su se Hrvati katolici u tursko doba naravnim prirastom godišnje množili više od 2%, to je njihov broj u navedenim olovskim župama od onoga g. 1655, kada je iznosio 5.063,

(29) « Undecimus conuentus Plumbum ... habetque quatuor parochias: I parochia Hyelaschae, II Gostiglia, III Balattino, IV Miriniçci », n. dj. 221.

(30) DRAGANOVIĆ, *Katalog* 109 sl.

(31) Izvješće biskupa fra Marijana Maravića g. 1655, AB 478 (1420).

(32) *Starine* 36 (1918) 139 sl.

morao porasti preko 8.000 duša. To nam govori, da je od g. 1655 do 1674 otpalo od katoličke vjere i prešlo na islam i pravoslavlje više od dvije trećine Hrvata katolika u prostoru olovkih župa. Na prevođenju katolika na pravoslavlje u olovskom kraju radili su kaluderi manastira Vozuća i Gostinića, koji su osnovani već koncem 16-st. na sjeveru olovskoga područja.

Prema izvještaju iz g. 1623 samostan u Donjoj Tuzli imao je samo tri župe: grad Tuzlu, Pojale i Gračanicu (33). Župa Pojale ležala je oko riječice Jale, južno od Tuzle, a Gračanica u današnjem istoimenom gradu i okolici.

Župu Jale zadnji put spominje biskup Lučić 1638 (34). To znači, da je propala između g. 1638 i 1655, kada se ne nalazi u popisu biskupa Maravića. Župu Gračanicu spominje biskup Maravić g. 1655 (35), ali već je nema u popisu biskupa Ogramića iz g. 1675. Što znači, da se utrnula u vremenskom razmaku između g. 1655 i 1675. Drugim riječima, Hrvati župe Jale i Gračanice morali su prijeći na islam ili pravoslavlje između godine 1638 i 1675. Biskup Ogramić g. 1675 posebno se tuži na muslimanske bosonoge softe u tuzlanskoj tekiji, da su strašno progonili katolike i silili ih, da prelaze na islam, a zatim na pravoslavnoga vladiku, koji ih je nastojao podvrći svojoj vlasti. U borbi s vladikom samostan se zadužio preko 2.000 dukata (36).

Prema izvješću g. 1623 samostan Gradovrh imao je tada pet župa: Gradovrh, Dragunju, Bijelu, Korjenitu i Brčku (37). Te su župe ležale oko Gradovrha i njemu na sjever do Save, na zapadu do Velike Tinje, a na istoku

(33) *Relatio 1623*, 222.

(34) DRAGANOVIĆ, n. dj. 27 e 123.

(35) AB 478 (1420).

(36) « ... Salinis ... inveni Turcarum domus 825, moscheas 13 et collegium impiorum Softarum, qui sunt Turcarum discalceati religiosi, erga catholicos sevissimi. Ideo plane in igne continuarum persecutionum, et molestiarum hic manent catholici ... Est debitor hic conventus cum ecclesia ad duo millia imperialium, quos expenderunt maiori in parte propter Vladicam supractactum ... », *Starine* 36, 148.

(37) *Relatio* 222.

do Drine. Selo Dragunja i danas postoji u kotaru Tuzli, u kojemu je g. 1921 bilo 830 katolika, 851 pravoslavnih, 386 muslimana (38). Korjenita je ležala u zapadnom dijelu Bijeljinskoga polja (39), Bijela između Velike Tinje i rijeke Brke, a Brčka sjeverno od Bijele do Brčkoga.

Biskup Maravić bilježi, da su te župe g. 1655 imale 829 katoličkih kuća i 6.143 duše (40). Biskup Ogramić g. 1675 navodi u tim župama 9.850 duša (41). Kod župe Bijele on je zabilježio, da je ona g. 1674 imala samo 995 katoličkih duša, a « ostali svi su u velikom broju Turci i raskolnici, iako su pred kratko vrijeme gotovo svi bili katolici » (42). Kako se iz toga teksta razabire, taj prijelaz župe Bijele zbio se za pamćenja biskupa Ogramića, ali prije g. 1655, jer je razvoj katolika u župama samostana Gradovrha od g. 1655 do 1674 bio redovan i ne pokazuje velike gubitke u tom razdoblju. Prema tome veliki dio Hrvata katolika u župi Bijeloj prešao je na islam i pravoslavlje u drugoj četvrti 17-st., negdje između g. 1625 i 1655.

Papić i Neretvanin navode, da je samostan Modriča, na istočnoj obali donje Bosne, imao g. 1623 četiri župe: Modriču, Koprivnik, Slatinu i Sikirevac preko rijeke (Save) (43). I biskup Maravić g. 1655 navodi, da modričkom samostanu pripadaju četiri župe, ali on ih naziva: Modriča, Zacrkvište, Tremošnica i Rastić (44). Mi mislimo, da su ove tri zadnje župe jedne te iste s onima fra Pavla Papića i Jure Neretvanina, samo s novim imenima, prema novim sjedištima župa. Prema tome, župa Koprivnik

(38) *Popis* 226.
(39) Draganović, n. dj. 110 sl.
(40) AB 478 (1420).
(41) *Starine* 36, 148-150.
(42) Gl. gore s. 252, b. 72.
(43) « Quintus decimus conuentus uocat(ur) Modricchia ... habetque [tres] parochias: prima parochia uocat(ur) Kopriunich, II Slatine, III Sichireuaz trans flumen [Sauae] », *Relatio 1623*, 222.
(44) « Il conuento di S. Elia in Modricia ha cura di 4 parochie, cioè Modricia, Zarquiscte, Tremoscniza, e Rastich, nelle quali sono case de' Cattolici n.o 112, anime 1342 », *Arch. Prop., Miscellanee* 20, 381v; AB 478 (1420).

istovjetna je sa župom Crkvište, Slatina sa Tremošnicom, a Sikirevac sa Rastićem. Ova zadnja župa, kako je zabilježeno u izvješću g. 1623 nalazila se preko rijeke Save u današnjem selu Sikirevci, i njegovoj okolici u kotaru Županja (45). Prema potankom opisu biskupa Ogramića na području današnje Bosne u prve tri župe samostana Modriča, bilo je g. 1675 Hrvata katolika 12.336, od kojih je biskup g. 1672 do 1674 krizmao 10.252 osobe (46). Za samostan pak Modriču Ogramić je zabilježio g. 1673, da je « nasrtajima (pravoslavnoga) vladike tako oslabio, da zbog neizmjernih dugova jedva više može postojati » (47).

Prema veoma brižno sastavljenom popisu biskupa Ogramića između g. 1672 i 1674 bilo je u istočnoj Bosni, između Bosne i Drine, 5 franjevačkih samostana: Srebrenica, Olovo, Tuzla, Gradovrh, i Modriča, koji su vodili brigu za 13 župa, u kojima je tada živjelo 26.216 Hrvata katoličke vjere (48). Za bečkih ratova (1683-1699) velika većina tih katolika iselila je u Srijem, Slavoniju i južnu Ugarsku. Manji dio, koji je u zemlji ostao, većinom se utopio i primio vjeru svojih mještana, negdašnjih Hrvata katolika, koji su prešli na islam i pravoslavlje. Samo u malom broju selâ održala se po koja kuća starosjedilaca Hrvata katolika, koje su uzeli pod svoje okrilje i pastoralnu brigu preživjeli samostani i župe u srednjoj Bosni (49). Kratko vrijeme iza bečkih ratova, g. 1708, kada je franjevački pohoditelj Ivan Kr. Vietri pohodio Bosnu, našao je na tom cijelom području na uzgor samo

(45) U *Acta Bosnae* (n. mj.) krivo je tiskano « Bastich » mjesto « Rastich », kako piše u rukopisu. Rastić se nalazio u Podbišu, sjeverozadno od Sikirevaca (gl. Pavičić, *Podrijetlo*, Kazalo, 340 pod « Rastić », te Kartu naselja u Slavoniji za turskog gospodstva oko g. 1680).
(46) *Starine* 36, 146.
(47) « Conuentus hic ... hoc vero tempore tam enormiter supradicti Vladicae molestiis extenuatus est, ut ob debita ingentia vix subsistere poterit ... », *Starine* 36, 146.
(48) Gl. Izvješće biskupa fra Nikole Ogramića-Olovčića g. 1675, *Starine* 36, 139-150.
(49) Gl. Mandić, *Chroati catholici* 64-76 198-215.

jedan samosan, u Tuzli, prezadužen i zapušten, s jednom jedinom župom u Tuzli, koja je brojila oko 100 katoličkih kuća ([50]).

6) - *Prijelaz na pravoslavlje Hrvata katolika u srednjoj i zapadnoj Bosni*

Od današnje srednje i zapadne Bosne prije dolaska Turaka cijela Posavina od Ukrine do Une državno je pripadala hrvatskom kraljevstvu Slavonije, a crkveno zagrebačkoj biskupiji. Zapadna Bosna od Grahova do Petrovca, pa cijelo Pounje, pripadalo je kraljevstvu Hrvatske i Dalmacije, a crkveno kninskoj biskupiji. Prije g. 1322 Hrvatskoj je pripadalo i Tropolje, odnosno župe Duvno, Hlivno i Gramoč. U Duvnu je postojala i biskupija, a Hlivno i Glamoč crkveno su pripadali splitskoj nadbiskupiji. Bosanskoj pak banovini, kasnije kraljevini, pripadali su samo krajevi od Drine do Sane i od Ivanplanine do Borja-planine. Tim istim prostorom prostirala se i bosanska biskupija ([51]). U toj biskupiji neposredno prije pada Bosne o novoobraćenim bogomilima vodili su dušobrižnički rad franjevci iz svojih brojnih samostana. Svaki samostan imao je svoj misijski okrug oko samostana ([52]). Na prostoru pak bosanske biskupije kod pada Bosne nije bilo svjetovnih svećenika osim maloga broja glagoljaša.

Bosanska Posavina od Ukrine do Une, kako smo već rekli, crkveno je pripadala zagrebačkoj biskupiji. Tridesetih godina 14-st., kada je bogomilstvo u staroj Bosni bilo u naponu svoga širenja, u Posavini je cvao katolicizam; i nema uopće podataka, da bi se bogomilstvo u znatnijoj mjeri raširilo u tom kraju. Kako znamo iz popisa župa zagrebačke biskupije iz g. 1334, tada je u današnjoj srednjoj i zapadnoj bosanskoj Posavini postojao dubički arhiđakonat, s područjima: dubičkim, sanskim

([50]) *Starine* 17, 93.
([51]) Draganović, *Kat. crkva* 178-200; Mandić, *BiH* I 457-68 475-93.
([52]) Rupčić; Čapkun.

i vrbaškim. Katoličkih župa bilo je u prvom 11, u drugom 22, a u trećemu 13, svega 46 župa ([53]). Župnici su bili svjetovni svećenici, uglavnom glagoljaši. Ove su pomagali dominikanci i ivanovci iz samostana u Dubici. Osnutkom bosanske vikarije dolaze im u pomoć i franjevački misionari, koji su podigli svoje samostane u Vrbasu niže Banje Luke, u Grebenu u današnjoj Bosanskoj Krupi, i Vrbanji te u Glažu.

I Pounje je do pada pod Tursku bilo čisto katoličko. Franjevci su imali tamo svoje samostane: u Novom na Uni, u Otoki, Krupi, Bihaću, u Rmnju na Uncu i Cetingradu ([54]).

Tropolje, osobito Duvno, kada je g. 1322 došlo u sastav Bosne, bilo je jedno vrijeme dosta zaraženo bogomilstvom. Ali unatoč tome, tamo je katolicizam uvijek ostao snažan. U Hlivnu splitska nadbiskupija imala je zborni kaptol sa brojnim katoličkim svećenicima. U toj župi, kao i u duvanjskoj i glamočkoj, dušobrižnici su bili glagoljaši. Franjevci su imali samostane Sv. Petra u Hlivnu i Sv. Marije u Glamoču ([55]).

Radom domaćega svjetovnog svećenstva i franjevačkih misionara sve je hrvatsko pučanstvo u Posavini, u Pounju i u Tropolju prije pada Bosne pripadalo katoličkoj vjeri.

Pravoslavci dolaze u srednju i zapadnu Bosnu tek s dolaskom Turaka. Kada su osvojili srpske zemlje, Turci su od tamošnjih neslavenskih Vlaha organizirali pomoćne vojničke jedinice, koje su upotrebljavali kao prethodne čete i ujedno čuvare granica i puteva. Vlasi pak u Srbiji bili su pravoslavne vjere. Njih su Turci organizirali u skupine, « katune », najprije po 20, a kasnije po 50 kuća. Na čelu pojedinih skupina stajao je « katunar ». Vjersku brigu za pojedine katune, ili pak više susjednih katuna zajedno, vodili su pravoslavni popovi i kaluđeri, koji su ovisili o metropolitima u Dabru i Mileševu, a ovi od srpskoga patrijarha u Peći. Još prije

([53]) Gl. gore s. 223, b. 54.
([54]) Gl. gore s. 553, b. 86.
([55]) BFns II 776; Zlatović, *Franovci* 62.

pada Bosne Turci su bili naselili Vlahe uza svoju granicu od Mileševa do Zvornika. Kada je pala Bosna, turska se granica za neko vrijeme ustalila prema novim banovinama, srebreničkoj i jajačkoj, na crti potegnutoj od Zvornika na gornju Spreču i Krivaju, a odatle na zapad do Vranduka i Vlašić-planine te na jugu na gornje porječje Vrbasa. Uz tu cijelu granicu bili su naseljeni pravoslavni Vlasi. Domalo sjeverna granica pomaknuta je do iznad Maglaja i Tešnja.

U izvorno sačuvanom kratkom popisu bosanskoga sandžakata iz g. 1485 piše, da se u područje Maglaja naseljuju: « Vlasi, koji dolaze izvana i tu se nastanjuju ». Tada ih je u tom kraju naseljeno 90 obitelji [56]. Oko Tešnja bili su naseljeni pravoslavni Vlasi, koji su pripadali carskom hasu [57].

Prvih godina turske vladavine propao je samostan u Lašvi. Maglajski i tešanjski kraj pripadali su župi Usori i usorskom samostanu u Glažu. Kada su Turci zauzeli Maglaj i Tešanj, to je dalo povoda franjevcima bosanske kustodije, da su pod konac osamdesetih godina 15-st. proveli prvo proširenje samostanskog okruga. Okrug bivšega samostana u Lašvi, u današnjem kotaru Travniku, bio je doznačen samostanu u Fojnici, Sarajevo samostanu u Visokomu, a krajevi od Žepča do Maglaja i Tešnja samostanu u Kreševu. Međutim, g. 1528 palo je Jajce i veći dio jajačke banovine. Od g. 1530 do 1535 pala je cijela srednja Posavina s Bosanskim Brodom, Dubočcom, Kobašem i Bosanskom Gradiškom [58]. Za tih ili prethodnih borba propali su franjevački samostani: u Veseloj Straži, Jajcu, Grebenu, Vrbaškom gradu, Glažu, Bukovici u predratnom derventskom kotaru i Vrbica u kotaru Gradačcu. Na osvojenom području jajačke banovine dobar dio Hrvata katolika izginuo je u borbama ili je odveden u ropstvo. Drugi dio, zajedno sa katoličkim svećenstvom, izbjegao je u slobodne hrvatske

(56) Šabanović, *Bos. pašaluk* 107 i 150.
(57) N. dj. 150.
(58) Laszowski, *Habsb. spomenici* I 453 sl. (484 sl.); II 3 (4); Šabanović, n. dj. 57 sl. 177-180.

zemlje. Ali ipak većina katoličkoga seljačkog svijeta ostala je na svojim djedovskim ognjištima. To je potaklo franjevce u preživjelim samostanima srednje Bosne, da su između g. 1535 i 1538 proveli drugu, novu razdiobu samostanskih okruga. Kako razabiremo iz najstarijega popisa bosanskih župa u izvješću iz g. 1623 [59], ta je raspodjela učinjena ovako: okrug samostana u Fojnici protegnut je na Kotor-Varoš, Jajce, Banju Luku, Dragočaj i mjesta oko tih gradova. Ovom zgodom Fojnici je morala biti dodijeljena i župa u Kamengradu, koji je pao u turske ruke g. 1503 [60]. Kreševski okrug oko Maglaja i Tešnja protegnut je još na područje negdašnjega samostana u Glažu, tako da je obuhvaćao i župu Popoviće-Zablaće u predtratnom kotaru Prnjavoru. Samostanu u Sutjesci dodijeljeni su krajevi u Posavini između Ukrine i Bosne tako, da su tom samostanu pripadali od tadanjih većih mjesta: Derventa, Majevac, Svilaj i Bosanski Dubočac. Samostanu u Visokom bila je dodijeljena Posavina od Ukrine do Bosanske Gradiške s Lijevčem, Gradiškom i Kobašem. Nakon pada Dubice g. 1538 na nekoj trogodišnjoj skupštini bosanske provincije kreševskom samostanu bila je dodijeljena Dubica, a fojničkom župa Kozarac i Vodičevo. Da je dodijeljenje Maglaja i Tešnja izvršeno, kada je dijeljena Posavina, tada bi naravnije bilo, da Maglaj i Tešanj budu dodijeljeni samostanu u Sutjesci, a Posavina, između Ukrine i Bosne, samostanu u Kreševu. I sama činjenica, što je Dubica, prema Maravićevu izvještaju g. 1655 pripadala samostanu u Kreševu [61], govori nam, da je ova dioba vršena poslije one glavne razdiobe između g. 1535 i 1538. Kada bi u isto vrijeme bile razdijeljene sve župe, tada bi bilo naravnije, da se maglajsko-tešanjski okrug kreševskoga samostana protegne do Ukrine na župu Lišnju visočkoga samostana, a Visokom da se dodijeli župa Dubica, koja je na zapadu graničila s područjem župâ visočkoga samostana.

(59) *Relatio 1623*, 218-222.
(60) Šabanović, n. dj. 55.
(61) AB 478 (1420).

Kako se vidi iz ovoga, što smo rekli, sve župe, koje su dodijeljene pojedinim samostanima bosanske provincije u raznim razdiobama koncem 15- i tokom 16-st., ležale su na području tadašnjih biskupija bosanske i zagrebačke, koje su bile podložne nadbiskupiji u Kaloči u južnoj Ugarskoj. Budući da po crkvenim propisima nitko ne može vršiti duhovnu pastvu među katolicima bez ovlaštenja mjesnih biskupa, to su bosanski franjevci, da preuzmu brigu o razdijeljenim župama, morali dobiti dopuštenje i odobrenje od tadašnjih bosanskih i zagrebačkih biskupa. U popisima župa provincije Bosne srebreničke sve do g. 1675 ne nalazi se nijedna župa, koja bi ležala na području kninske biskupije. Biskupi ove stare biskupije stolovali su u gradu Kninu do njegova pada g. 1529. Poslije toga prenijeli su sjedište biskupije u grad Cazin u Pounju, dok i taj nije pao g. 1572. U Pounju, koje je bilo čisto katolički kraj i ujedno dobro napučeno, prije turskih provala bilo je 10 katoličkih samostana: dominikanski u Bihaću, ivanovski u Kresnom kod Kladuše, franjevački u Rmnju, Bihaću, Krupi, Otoki, Novom, Obrovcu, u Bijeloj Stijeni i Centigradu (62). Službenu duhovnu pastvu u tim krajevima vodili su svjetovni svećenici.

S padom srebreničke banovine g. 1512/16 turska granica u Bosni počinje se stalno pomicati. God. 1516 pao je Glamoč i Kotor-Varoš na Vrbanji (63). God. 1528 pada i Jajce, Banja Luka i Ključ na Sani (64). God. 1530 do 1535 pali su gradovi na Savi: Bosanski Brod, Kobaš i Bosanska Gradiška (65). God. 1538 pada Dubica, a g. 1556 tvrda Kostajnica na Uni, a zatim Otoka g. 1558, Novi 1560, Bosanski Petrovac 1574, Bužim, Bijela Stijena i Cazin 1575/76 (66) i napokon g. 1592 tvrdi Bihać, negdašnji glavni grad Hrvatske (67).

(62) Draganović, *Kat. crkva* 194 sl.; Šerić, *Kat. crkva* 72-88; Mandić, *BiH* II 209 sl. 478.
(63) Šabanović, *Bos. pašaluk* 152 i 177.
(64) N. dj. 57 154 178 185.
(65) Gl. gore s. 568, b. 58.
(66) Šabanović, n. dj. 83-85 153 sl.
(67) Gl. gore s. 371, b. 4-6.

Za svih tih osvajanja s turskim četama išli su Vlasi sa svojim pravoslavnim svećenicima. Iako su ih turske vlasti prijateljski gledale i zakonski im osiguravale posebne državne pogodnosti, ipak ni Vlasima kao kršćanima po šerijatskom zakonu nije bilo dopušteno podizati nove crkve i manastire (68). Zbog toga, čim bi turske vlasti porazmjestile Vlahe na novim turskim granicama, pravoslavni svećenici i kaluderi zaposjeli bi mjesne katoličke crkve i samostane. U prvo vrijeme iza turskoga osvajanja pojedinih mjesta, u prisvajanju katoličkih crkava nitko ih nije imao ni priječiti. Mjesno katoličko svećenstvo, svjetovni dušobrižnički kler i samostanci, koje nije izginulo u borbama, odreda se povuklo u slobodne katoličke zemlje zajedno sa jednim dijelom urođenih katolika Hrvata. I dok bi franjevci srednje Bosne, koji su bili turski podanici, saznali, da je katoličko svećenstvo u pojedinim negdašnjim pograničnim krajevima ostavilo zemlju, te dok bi dobili potrebne ovlasti od mjesnih biskupa, ili izravno iz Rima, pa onda našli nove poslušne svećenike dušobrižnike, uvijek bi proteklo više mjeseci, gdjegod i više godina. U tom vremenu preostali mjesni katolici djelomično bi prešli na islam, a ostali bi živjeli kao izgubljeni ili bi prisustovali službi Božjoj novih, pravoslavnih svećenika i ujedno njima se utjecali za krštenje djece, vjenčanje i druge vjerske potrebe. A kad bi došli novi franjevački dušobrižnici, većina starih katolika, koji nijesu već prešli na islam, opet bi se okupila oko svojih katolički dušobrižnika. Ali jedan bi dio trajno prihvatio pravoslavlje, osobito oni u blizini i pod jačim utjecajem novih pravoslavnih parohija i manastira, napose oni, koji su stupili u tursku službu i dobili povlastice, koje su turske vlasti davale Vlasima.

Za vrijeme spomenutih ratova i osvajanja u Bosni, pravoslavni kler po cijeloj zemlji, a napose u novoosvojenim krajevima, uporno je radio, da sebi podvrgne i one katolike, koji su htjeli ostati vjerni svojoj katoličkoj vjeri. Srpski patrijarsi u Peći i njemu podložni metropoliti i

(68) Gl. gore s. 437, b. 2.

vladike u ova vremena na Porti su ishodili cijeli niz fermana, da sebi potčine katolike i njihove dušobrižnike franjevce (69). Kod toga nijesu se susprezali ni od tvornih nasilja, oslanjajući se pri tome na oružanu silu, koju su im, po dobivenim fermanima, pružale mjesne turske vlasti. God. 1567 franjevci i katolici u Bosni podnijeli su tužbu sultanu u Carigradu, da pravoslavni patrijarsi i metropoliti « hoće s nama i s našim svetinjama i svim crkvenim poslovima da raspolažu, pa ih doista i preuzimaju » (70). God. 1614 bosanski franjevci preko dubrovačkih trgovaca podnijeli su tužbu u Carigradu, da « Metropoliti po svojim 'jasakčijama' (slugama) ne dadu latinskom biskupu i ostalim papazima ići u njihove crkve i pohađati vjernike. Na svakom ih koraku prate, pa čim pođu u crkvu ili među svoj narod, dadu ih od njega rastaviti i traže od njih uz to još kojekakve novce » (71). God. 1567 pravoslavni pop Lazar Brajković istukao je fra Marka, župnika u Dragočaju više Banje Luke, i oteo mu 180 para (72). God. 1569 franjevci fra Ante i fra Grgo tužili su Vuka iz Bešpelja kod Jajca i popa Ivana, da su im oteli 250 jaspra (73). God. 1575 knezovi sela u duvanjskoj i imotskoj krajini tužili su na šerijatski sud u Mostaru metropolita Savatina, da « sa 12 konjanika hoda po carskom vilajetu » i katoličkim selima nameće namete, čini razna nasilja, a među drugim stvarima « o prstima je objesio fra Ivana, svećenika iz nahije Imota », naravno, da bi mu platio crkvene namete, koje je od njega tražio (74). God. 1583 pred šerijatskim sudom u Banjoj Luci izmirio se katolički župnik fra Ivan s pravoslavnim metropolitom, ali pod uvjetom, da od katoličke raje ništa ne uzima (75). Slijedeće godine šerijatski sud u Kobašu na Savi i u Sarajevu dosudio je, da metro-

(69) Gore s. 560, b. 23.
(70) FR 122 (172)
(71) N. dj. 126 (233).
(72) N. dj. 111 (70).
(73) N. dj. 112 (80).
(74) N. dj. 114 (93); AFHerc 36-39.
(75) FR 116 (111).

polit Petrovina ništa ne traži od fratara i da im ono povrati, što je već bio uzeo (76). God. 1635 patrijarh Ćiril Lukaris i budimski vezir počeli su okrutno proganjati katolike i franjevce (77). Tim povodom vezir bosanskoga pašaluka bio je odlučio spaliti fojnički samostan i sve fratre poubijati. Od smrti su se pak spasili samo onda, kada su platili 4.000 škuda, ali i tada su neki od njih i dalje ostali u zatvoru (78). Zato nije čudo, što fra Pavao iz Rovinja, pohoditelj bosanske franjevačke provincije, g. 1640 zove pravoslavne: « Naši najglavniji neprijatelji, gori nego Turci » (79).

Na 21. travnja 1662 zagrebački biskup Petar Petretić javio je bečkom dvoru, da je prošlih godina pećki patrijarh s fermanom od turskoga cara tražio od katolika i svećenika u Albaniji, da mu plaćaju crkvena podavanja i kada su oni to odbili, patrijarh je počeo, na osnovu istoga fermana, siliti katolike, da prihvate pravoslavnu vjeru, franjevce, da prijeđu u red vasilijanaca, a ostale katoličke svećenike, da prime grčki obred i njemu se pokoravaju. U Albaniji je taj patrijarh toliko nasilje pravio, da su mnogi katolici radije prešli na turšku vjeru, nego li na njegov obred. God. 1661 bio je patrijarh u Bosni i zagrozio se franjevcima i ostalim katolicima, da će se s njima dogoditi isto, što i Albancima, ako mu se prema fermanu ne podlože (80). O tome je biskupa Petretića obavijestio fra Petar Nikolić, njegov duhovni zamjenik u Slavoniji, u pismu od 24. ožujka 1662 ovako: « Vaše presvijetlo i prečasno gospodstvo oba-

(76) N. dj. 117 (118).
(77) AB 422; Šmičiklas, *Dvijestogodišnjica* I 84; Draganović, *Massenübertritte* 75.
(78) *Arch. Prop., Scritt. riferite* 152, 302 i 356; Fermendžin 35.
(79) « ... nostri capitalissimi nemici, peggio che Turchi », *Relatio Pauli de Rovigno an. 1640, Starine* 23, 35. – Slično je pisao u Rim i zadarski nadbiskup Garzadoro 14. VII. 1627: « Preti Greci pur Scismatici inimicissimi della Chiesa Roma(na) », CS 4 (1934) 167. I dubrovački franjevac fra Donat Jelić pisao je Kongregaciji de Propaganda 6. srpnja 1635: « Ovi raskolnici naši su veći neprijatelji nego sami Turci ». – « Questi scismatici, maggiori nemici nostri delli Turchi stessi », Pandžić, *De Donato Jelić* 6 b. 4.
(80) Simrak, *Marčanska eparhija* 40.

vješćujem o stradanjima naših katolika, koje je nanio nama kršćanima vladika, raskolnički biskup, opetovano kao bijesan vuk uznemirujući nas redovnike i kršćane tako, da su u Banjoj Luci katolici, da se oslobode parnice i napastovanja spomenutoga pečkog patrijarha, dosada potrošili pet tisuća imperijala, osim darova i drugih stvari. I pošli su do Carigrada » ([81]). Biskup Ogramić, opisujući g. 1672 svoj pohod župi Lišnji, u kotaru Prnjavoru, između drugoga, piše: « Raskolnici, koji nas neprestano progone, gore nego Turci » ([82]). Isto tako tuži se iste godine, kada govori o posjetu župe u Sarajevu: « Raskolnici s veoma opakim njihovim vladikom, ili njihova obreda biskupom, ne prestaju naše katolike kod Turaka ljuto progoniti, sileći ih, da prijeđu na njihov obred i da im plaćaju prireze. U tu svrhu prečesto od turskoga cara donose veoma stroge povelje, pomoću kojih na turskim sudovima sile nas, da ostavimo našu svetu crkvu i njima se podložimo » ([83]). Te iste godine (1672) bosanski provincijal sa svojim vijećem u potresnom pismu javio je Propagandi i molio pomoć, da se oduži samostan u Sutjesci, koji se zadužio 5.000 dukata uz 20% kamata, i za to založio sve crkveno ruho i posuđe. Samostan je djelomično zapao u dug zbog sudskih rasprava, koje je vodio, « da katolici ne budu podvrgnuti raskolničkom patrijarhu, koji je htio franjevce sa svima katolicima izvesti iz rimske crkve i podvrći ih pod posluh i obred svoje crkve; djelomično pak zbog neprestanih nameta tiranskoga gospodara » ([84]).

Pečki patrijarh i njemu podložni metropoliti i vladike nastavili su i dalje s pritiskom, da katolike svakako podvrgnu svojoj vlasti. Tako g. 1675 u raspravi s pečkim patrijarhom imotski samostan potrošio je 80.000 jaspra, a isto toliko i duvanjski katolici ([85]). U izvorima se posebno spominje rasprava bosanskih katolika i franjevaca u Sarajevu g. 1674, na kojoj je patrijarha udarila kap. kada je izgubio parnicu ([86]). God. 1687 držala se velika dava u Sarajevu zbog koje su franjevci imali velikih troškova ([87]). Kada su bečki ratovi (1683-1699) bili na svom vrhuncu, pečki metropolit Simeon Ljubibratić tužio je sultanu Ahmedu II (1691-1695), da « Latini, Mađari, Šokci, Gardijani, Lužani i Arnauti i ostali kršćanski narod i sveštenici », kako je on porugljivo nazivao franjevce i Hrvate katolike u BiH, njemu ne plaćaju crkvene prireze, « nego rimskom papi ». I od sultana je dobio ferman, da mu « Latini crkvene pristojbe imaju po običaju i ustanovljenom zakonu davati; a ako bi se koji sveštenik tome protivio, da ga može metropolit po svom običaju pokarati, a da mu nitko na put ne stane » ([88]). U to vrijeme većina Hrvata katolika i franjevaca već je bila ostavila Bosnu i odselila se u oslobođene zemlje preko Save. Među preostalim katolicima u cijeloj Bosni ostalo je samo 26 svećenika. U fojničkom

([81]) N. dj 41 b. 16. – God. 1662, katolici iz Banje Luke molili su Propagandu, da im svi katolici u Bosni pomognu otplatiti dug od 8.000 skudi, što su ih oni potrošili u Banjoj Luci i Carigradu, da bosanske katolike oslobode nasrtaja patrijarha u Peći (*Arch. Prop., Acta* 31, fol. 252v, ad Congr. 3. X. 1662).

([82]) « ... schismatici quoque, qui nos acrius insectantur quam Turcae », Jelenić, *Spomenici* 135.

([83]) « Schismatici ... cum nequissimo suo Vladica seu ritus eorum episcopo, non cessant catholicos nostros acerrime coram Turcis expugnari eosdem ad ritum suum cogendo et ad tributum; in quem finem frequentissime adversus nos Turcarum imperatoris districtissima deferunt diplomata, quibus nos in tribunalibus Turcicis urgent sanctam N(ostram) E(cclesiam) deserere eisque subiici », n. dj. 138.

([84]) « ... per non soggiacer al Patriarca de Scismatici, qual pretendeva estraerli con tutti li Cattolici dalla Chiesa Romana e sottoporli all'ubbidienza e rito della sua et per continue avanie del tiranno Patrone », *Arch. Prop., Bosnia,* II fol. 96r; Draganović, n. dj. 69.

([85]) Batinić, *Djelovanje* II 134 sl. – *Fojnička kronika* (456), navedenu raspravu stavlja u g. 1669.

([86]) Pandžić, *De dioecesi* 128; FR 177 (622); Batinić, n. dj. 134 sl.

([87]) FR 184 (728).

([88]) N. N., *Tri turske listine* 115; FR 186 (854) b. 1. – Bosanski Hrvati katolici g. 1693 pisali su više molba na Kongregaciju de propaganda, da ih preporuči francuskom kralju i njegovu poklisaru u Carigradu, da bude opozvan ferman, što ga je bio isposlovao metropolit beogradski Simeon Ljubibratić, AFHerc 247-253.

samostanu prebivao je samo gvardijan Stjepan. Taj je g. 1694 ishodio vezirsku bujruldiju, da zatvori samostan i povjeri ga na čuvanje jednom kmetu, a on se s Jakovom Brnjakovićem zaputio u Stambul, da brani katoličku raju na sultanovu divanu ([89]).

O nastojanju istočne crkve u 18-st., da katolike prevede na pravoslavlje, govore nam bujruldije bosanskoga vezira iz g. 1708 i 1716 ([90]), te carski fermani iz g. 1731 i 1744 ([91]), kojima se bosanski katolici i franjevci zaštićuju od nasilja pravoslavnih patrijarha i njihovih svećenika. Barski nadbiskup Vincencije Zmajević, 1. rujna 1711, pisao je kardinalu Scripante u Rim, da katolici imaju najviše gubitaka zbog « raskolnika, nepomirljivijih neprijatelja katoličke vjere od samih Turaka » ([92]).

Apostolski vikar fra Mato Delivić u svom izvještaju g. 1737 pisao je u Rim: « Svi veći progoni, što ih podnosi katoličanstvo u Bosni, potječu iz suparništva i mržnje raskolnika » ([93]).

Ugledni bosanski franjevac i povjesničar, fra Filip Lašrić, sakupljao je povjesno gradivo o prošlosti bosanske biskupije i bosanskih katolika za veliko djelo isusovca Danijela Farlati, *Illyricum sacrum*. O držanju pravoslavaca prema bosansko-hercegovačkim katolicima sredinom 18-st. i prijašnjih vremena Lašrić je ovako izvijestio Farlatija: « Mi u njima imamo ljuće dušmane, nego li su sami Turci, jer nikada ne prestaju raditi o tome, da nas sprave pod svoju vlast » ([94]).

Biskup fra Marko Dobretić, apostolski vikar u Bosni (1772-1784), ovako je pisao papinskom nunciju u Beču, da saopći carici Mariji Tereziji:

« Potpuno je istinito, da mi od grčkih biskupa, zvanih vladike, trpimo neopisive tegobe, mučenja, pozive na svjetovne sudove, globe, ozloglašivanja, lažne optužbe, zatvore i druge nebrojene stvari » ([95]).

Opisujući svoj pastirski pohod u župi Kupresu g. 1779, biskup Dobretić primjećuje: « Grci raskolnici su naši neprijatelji iz duše » ([96]).

Dne 17. veljače 1777 proglašujući jubilarni oprost, biskup Dobretić ovako je pisao župnicima i vjernom narodu u BiH:

« (Raskolnici), koji panjkaju na nas po tribunalih ono, što ne bi ni vragovi izmislili, za oborit nas i vas i ove svete kuće u svako zlo: dave, globe, gule ... » ([97]).

Ljetopisac franjevačkoga samostana u Kreševu pod g. 1779 zabilježio je ovo:

« U Julu donese Herczegovački vladika Ferman u Travnik da podloxi poda se katolike od shest kadiluka, t. j. od Trebinjskog, Blagajskog, Mostarskog, Ljubushkog, Xupanjskog i Ljubinj'skog. Bishe zovnuti na murafu sva tri guardiana i dok obatalise Ferman Vladi-

([89]) « 1694. Guardian Fojn(ički) Fra Stipan, poshavshi u Stambol za nike Poslove Raje Bosanske, ostavlja manastir na jednom Çiftçii (kmetu) i ovomu se daje Bujruntia, da dok dojde, niko neima traxit od kmeta konaka, nit kakve jistbine », FR 186 (758); AFHerc 250.

([90]) FR 189 (796 i 812 sl.).

([91]) N. dj. 192 (849) 197 (922 sl.).

([92]) « ... perché nelle vittorie de schismatici, inimici più implacabili delli Turchi contro la cattolica religione, vedo infallibili le nostre perdite maggiori », VMSM II 241; Radonić, *Rimska kurija* 530.

([93]) « Tutte le maggiori persecuzioni, che soffre il cattolicismo in Bosna sono orrigginate dalla rivalità, et antipatia de scismatici », Jelenić, *Spomenici Bos. Srebr.* 38.

([94]) « Plerumque catholici promiscue domos habent cum Turcis et schismaticis Graecis ritus, et quidem hos infestiores hostes toleramus, quam Turcas ipsos. Nunquam enim nobis non insidiantur, quo nos suae iurisdictioni subjiciant, sunt autem in hac patria numero et opibus majores catholicis duplo », Farlati IV 87.

([95]) « Certissimum est exorbitantes nos a Graecorum episcopis, vulgo Vladicis, identidem indicibiliter molestias, vexationes, ad profana tribunalia tractiones, mulctas, infamationes, ac(c)usationes falsas, carcerationes, aliaque innumera, tolerare », koncept predstavke u arhivu Mostarske biskupije; AFHerc II (u pripremi za tisak).

([96]) « ... Graeci schismatici intimi inimici nostri ... », Jelenić, n. dj, 259. Opisujući svoj put iz Bihaća u Volar, biskup Dobretić kaže: « ... Saraceni, et perfidi traditores schismatici », n. dj. 263.

([97]) Jelenić, *Izvori* 50.

kin s' nashim Fermanima i atimajunom, dadoshe Pashi 1030 grosha ... » (98).

Taj isti ljetopisac pod g. 1781 piše:

« U Februaru ... Ovoga istoga mjesecza vladika mostarski pisa knigu Oczu Fra Miji Kobacsichu, Paroku Brochianskomu da on, i svi ostali fratri, koi stoje u kraljuku Mostarskomu, dogiu u Mostar stat s' njim murafa prid kadiom, jer su se hasi ucsinili Czaru, i pridali Czarevu mirihu (99) Rim-Papi: i da on ima Ferman Czarev, da mu daju haracz, i da budu njemu podloxni, a ne svojim Biskupima. Koja dava dok se smijeri, Causa dobbi, scto kuda poarcseno bi 320 grosha » (1).

Još g. 1853 sarajevski metropolit Prokopije optuživao je turskim vlastima franjevce, da su nevjerni Visokoj porti (2).

Šerijatski suci, zvani kadije, u Turskoj nijesu imali državne plaće. Oni su se izdržavali: parničkim pristojbama, globama i « darovima » stranaka, da sudsko rješenje bude donešeno prema njihovoj želji. I rješenja upravnih vlasti: bosanskoga vezira, sandžaka i nižih upravnika, dobivala su se uz znatne izdatke u obliku pristojbâ i darova. U zapisniku računa franjevačkoga samostana u Fojnici zabilježeno je, da je samostan g. 1761 darovao Bećir-agi Meterovićiu za posredovanje kod paše 9.600 jaspra, pašinu čehaji (upravitelju kancelarije) « za jabuku » 19.200 jaspra, a kapidži-čehaji 800 jaspra (3). God. 1667 isti je samostan platio: za suret od paše 178 jaspra, za bujruldiju po emru 7.812 jaspra, za drugu bujruldiju 2.185 jaspra, čaušima 16.700 jaspra, kadiji 1.400 jaspra, drugi put kadiji 2.977 jaspra, vojvodi « za izvadit arč » 854 jaspre, « Mehmed ćati za iktion od zvona 600 jaspri », čehaji za dozvolu za popravak samostana 18.615 jaspra, « kadijama za udžet i ostale nevolje » 2.000 jaspra, « za iktiru od zvona » 4.321 jaspra (4). God. 1797 fojnički je pak samostan potrošio 1.000 groša za ferman, da obnovi samostansku zgradu (5).

Napose su bile teške globe, koje su turske vlasti namećale franjevačkim samostanima za pojedine slučajeve. Tako, kada je g. 1659 bilo potvoreno na imotske fratre, da su « kopali blago », i s tim bilo dovedeno u vezu 6 franjevačkih samostana u Bosni, ovi su morali platiti globu od 180.000 jaspra. Dok se ta svota sakupila, samostani su se teško zadužili i mnoga su se katolička sela rasula (6). God. 1677 katolici iz Olova tuže se, da su za 8 godina u raspravama s Turcima, a za slobodno štovanje Gospe Olovske, izgubili 20.000 zlatnika, zbog čega je njih većina morala sve rasprodati i Olovo napustiti (7). Isto tako g. 1806, kada su turske vlasti oglobile katolike u Kupresu za 4.600 forinti, mnogi od katolika morali su prodati sve svoje imanje i odseliti drugamo (8).

(98) Jelenić, *Ljetopis* 78.

(99) Murafa – rasprava pred šerijatskim sudom; mirija – zemlja, na koju se plaća državi porez.

(1) Jelenić, n. dj. 80. – S ovim u vezi vidi pisma mostarskoga vladike Ananije gvardijanima u Kreševu i Fojnici od 8. travnja 1781 (Batinić III 140 sl.).

(2) Gavranović, *Bosna i Herc.* 33. – Još g. 1830 bosanski su franjevci tražili u Carigradu obnovu starih povlastica, da grčki patrijarsi ne traže od katolika takse i da se ne miješaju u katoličke stvari (Jelenić, *Spomenjci* 329).

(3) FR 211 (1118).

(4) N. dj. 159 sl. (559). – Da se vidi visina navedenih podavanja, navodimo cijene životnih namirnica i društvenoga života g. 1667 do 1672 prema *Fojničkim regestima*: 1 litar vina: 1-2 jaspre; 100 kg ugljena: 14 i po jaspri; godišnja plaća sluge: 700-800 jaspra; janje: 50-60 jaspra; dnevnica kosca: 12 jaspra; 1 kg suhe slanine: 15 jaspra; misne nagrade (stipendium Missarum): 13 jaspra, pjevanih: 20 jaspra. – 6 jaspra činilo je 1 paru, a 40 para 1 groš, 2 groša pak jedan miletački dukat (FR 157-166). O vrijednosti jaspre vidi također GZM 31 (1919) 99 i dalje.

(5) FR 238 (1294).

(6) « ... i plati 6 manastira, to jest Fojnica, Rama, Kreševo, Sutiska i Olovo više (od) 180.000 [jaspra] zaradi što fratri imotski blago kopaše, a oni mnogo izgubiše. I stoga se i sela mnoga rasu(e). I udari na fra Filipu Rukoviću okolo 1000 štapa », *Fojnička kronika* 452 sl.

(7) « Facendo la lite in tempo di anni 8 perdessimo 20 milla reali in tal maniera, che fussimo dispersi dal detto luogo ... », AB 515 (1456).

(8) Batinić III 180.

Jednako velike troškove imali su katolici i franjevci, dok bi dobili povoljno rješenje, braneći se od opetovanih navala pravoslavnih patrijarha i vladika. Iako su katolici bili u pravu, turske vlasti ne bi donijele presudu, dok im se ne bi platile znatne svote novca. God. 1669, dok su franjevci konačno ishodili povoljnu presudu, kojom se odbijaju nasrtaji pravoslavnoga patrijarha, 11 franjevačkih samostana Bosne srebreničke moralo je platiti 800.000 jasprica ili 1.660 mletačkih dukata [9]). God. 1767/68 franjevci u Kreševu, nakon što im je izgorio stari samostan, gradili su novi. Za građevinski materijal potrošili su groša 1.553, za majstore 1.760, a za dozvolu gradnje od paše te za razne preglede i globe platili su turskim vlastima 8.793 groša, dakle gotovo tri puta više nego za samu gradnju zgrade [10]). God. 1783 u Čarigradu se moralo darovati posrednicima 2.171 groša, samo da se dobije novi ferman za slobodu vjere bosanskih katolika [11]).

Kako su se donosile turske presude, zorno je opisao fra Bono Benić, Ljetopisac samostana u Sutjesci, koji je ujedno osobno prisustvovao raspravi s pećkim patrijarhom u Travniku g. 1760. Kada su bosanski franjevci prije same rasprave napose bili primljeni kod bosanskoga paše, ovaj im je otvoreno rekao: « Ako hoćete pobijediti u parnici, prije saspite u kraljevsku blagajnu 20 kesa novaca [12]). Tek kada su se ovi franjevački izaslanici obvezali, da će njihova tri samostana za 20 dana isplatiti 4.428 groša, ili 1.036 mletačkih dukata, onda su zahtjevi pećkoga patrijarha bili odbijeni [13]).

Usto početkom 17-st. bosanski franjevci bili su primorani, da kod nastupa svakoga novog vezira njemu i njegovim službenicima daju džuluz, podavanje, da bi mogli nesmetano vršiti vjersku službu [14]). Osim darova

([9]) Pismo fra Ivana Kamengradanima Kongr. de propaganda, Batinić II 134 sl.
([10]) Batinić III 126.
([11]) N. d. 151.
([12]) Jelenić, *Kultura* I 207.
([13]) N. mj.
([14]) Džulus, infinitiv arapske riječi galasa, sjediti. – Batinić

u naravi za džuluz su franjevci morali plaćati 1.325 groša, od toga je otpalo na fojnički samostan 600, na sutješki 420, na kreševski 380 groša. Od džuluza dobio je paša 800 groša, teftišleme 200 groša i 80 groša za « arč baruna », čehaja pak 200 groša, divanefendija 20 groša i čaušlaraga 25 groša. Preostalih 75 groša išlo je za troškove triju gvardijana pri predaji džuluza [15]).

Kako su se paše u bosanskom vezirluku često izmjenjivali, gotovo svake godine, ponekada pak i više puta na godinu, a kod svakoga novog nastupa džuluz se morao davati, ta su podavanja iz godine u godinu bivala sve teža i nesnosnija. Tako g. 1789 samostani su platili džuluz u lipnju i u prosincu [16]). Četrnaest godina prije toga, g. 1775, platili su 3 džuluza i 6 večera [17]). God. 1785 džuluzi su plaćeni u svibnju, rujnu i u studenome [18]). Ta je obaveza postojala sve do g. 1850, dok nije Omer-paša Latas skršio stare bosanske običaje i ukinuo nasilja [19]).

Troškovi čestih rasprava s pravoslavnim patrijarsima i vladikama, velike globe i podavanje džuluza jako su oslabili gospodarstvenu snagu bosanskih samostana, a tim i njihovu moć u odgajanju svećeničkoga podmlatka i radnu snagu na pastoralnom polju. Vjerni katolici vrlo požrtvovno pomagali su svoje pastire, u njihovoj borbi za opstanak katoličke vjere u BiH nekada upravo s herojskim žrtvama [20]). Ali kada se njihov broj smanjio

II 145 tvrdi, da je džulus u Bosni uveden g. 1675, a Jelenić, *Kultura* I 133, g. 1662. Međutim je I. Švear IV 443 sl. na osnovu gradiva u tadašnjem arhivu franjevačkog samostana u Požegi zabilježio, da su požeški franjevci g. 1607 platili prvi put džulus (Smičiklas, *200-god.* I 77 sl.). Fra Pavao Papić i fra Juraj Neretvanin g. 1623 spominju, da se džulus u Bosni plaća od nekoga vremena (*Relatio 1623*, 230). Naše je mišljenje, da se džulus i u Bosni počeo plaćati domalo iza g. 1607, nakon što je stvoren prvi slučaj u Požegi.
([15]) FR 254 (1474).
([16]) FR 212.
([17]) FR 223 (1143).
([18]) N. dj. 215. – Batinić III 155.
([19]) FR 254 (1474) b. 1.
([20]) Gl. gore s. 579, b. 6-10.

uslijed prijelaza katolika na islam i pravoslavlje, ili iseljenjem u strane zemlje, samostanima nije drugo preostalo nego zaduživati se kod bogatijih bosanskih muslimana, gdjekad uz kamate 20% i više. Tako je samostan u Fojnici zajmio g. 1651 od hadži Sulejmana u Visokom 40.500 jaspra, slijedeće godine u hadži Šabana 300 dukata [21], a g. 1675 u Hamet-bega Haščibegovića iz Sarajeva 10.000 jaspra [22]. God. pak 1686 Fojnica je dugovala nekome Redžepu, koji je umro u Budimu, 53.675 jaspra [23]. Prema suvremenom opisu fra Franje Sudića g. 1679 dugovali su samostani: Modriča 3.000 dukata, Olovo 8.000, Tuzla 4.000, Visoko 10.000, a Gradovrh 13.000 dukata, koje je bio uzajmio od 70 raznih muslimana [24]. U nevolji su se pak i kasnije bosanski franjevci utjecali bogatijim muslimanima za zajmove sve do zaposjednuća Bosne i Hercegovine 1878 [25].

Uporno najstojanje pečkih i carigradskih patrijarha i njihova podložnoga višeg i nižeg klera, u razdoblju od 300 godina, uspjelo je prevesti na pravoslavlje ne mali broj katolika, osobito u onim krajevima, koji su bili dalje od preostalih franjevačkih samostana i župa, a bliže novim pravoslavnim manastirima i parohijama. Prijelaza na pravoslavlje moralo je biti po svoj BiH, ali najviše u istočnoj Hercegovini, istočnoj Bosni i Pounju. U ovim krajevima Hrvata katolika više je prešlo na pravoslavlje nego na islam.

Kako smo već prije spomenuli, Hlivno i Glamoč pripadali su do turskih vremena splitskoj nadbiskupiji. Grahovo, Bosanski Petrovac i cijelo Pounje pripadali su kninskoj biskupiji [26]. U tim krajevima dušobrižničku službu vršili su svjetovni svećenici, redovito glagoljaši. Njih je moralo tamo biti i u prvim vremenima turskoga zaposjednuća. To nam tumači, kako su se katolici mogli

(21) FR 150 (482), 151 (494).
(22) Batinić II 143.
(23) FR 183 (715).
(24) Sudić 47-54; Batinić II 154; Jelenić, *Kultura* I 133 sl.
(25) Gl. Batinić III passim.
(26) Gl. gore s. 566, b. 51.

održati u Hlivnu i Glamoču sve do konca 16-st. [27], jer se u Glamoču nikada ne spominje franjevačka župa, a u Hlivnu tek g. 1623 [28]. Kada je od g. 1528 do 1592 postepeno padalo Pounje, s preostalim katolicima moglo je ostati i neki broj popova glagoljaša. Inače se ne može razumjeti, da kninski biskup, koji je od g. 1529 do 1572 stanovao u Cazinu, nije pozivao bosanske franjevce, da preuzmu brigu oko ostataka katolika u njegovoj biskupiji, koju su Turci zaposjeli. To nam potvrđuje i činjenica, da bosanski biskup fra Franjo Baličević nije nigda zalazio na područje negdašnje kninske biskupije, iako je na 15. svibnja 1592 dobio opširno ovlaštenje od pape Klementa VIII, da može posjećivati, krizmu dijeliti i župe osnivati i pregledati, « kada god bude pozvan od vjernika i naroda » u krajevima, koji su pod turskom vlasti u susjedstvu bosanske biskupije, a nemaju svoga biskupa [29]. Ni daljnji biskupi i upravitelji bosanske biskupije ne posjećuju područja kninske biskupije, niti uopće koje izvješće spominje, da bi koja župa na području kninske biskupije bila pod brigom bosanskih franjevaca. Tek g. 1675 biskup Ogramić spominje, da se u Bihaću nalazi mala franjevačka župa s kojih 200 katoličkih osoba, koje su većinom živjele razasute po šumama [30]. Senjski biskup Martin Brajković u svom izvješću g. 1700 piše, da u Bihaću ima dobrih katolika 30 kuća, kojima on svakoga mjeseca, s dopustom turskih vlasti, šalje svećenika, koji im dijeli sakramente [31]. Moguće, da je

(27) Iz Glamoča je potjecala obitelj fra Franje Glavinića, koja se odatle iselila oko g. 1579 (gl. gore s. 377, b. 26 sl.). Tako isto i obitelj biskupa fra Pavla Posilovića, koji se rodio u Glamoču oko g. 1597 (Mandić, *Duvanjska biskupija* 63).
(28) *Relatio 1623*, 220.
(29) Bula *Cupientes od* 15. svibnja 1592, Waddingus XXIII, Anconae 1859, 85.
(30) Izvješće biskupa fra Nikole Ogramića-Olovčića g. 1675, *Starine* 36, 137.
(31) « Byhachy: in insula Wna penes praesidium reperiuntur ad 30 domos bonorum catholicorum, quibus singulis mensibus mitto unum sacerdotem, et datur a Turcis facultas illis sacramenta administrandi », Lopašić, *Spomenici* III 192.

i kninski biskup, nakon pada pojedinog kraja u turske ruke, na gornji način, ili slično, vodio brigu o katolicima u Pounju.

Kao i u drugim krajevima, tako su i u sjeverozapadnoj Bosni, napose u Pounju, pečki patrijarsi i njihov kler nastojali odmah od pada tih krajeva pod Tursku, da katolike podvrgnu svojoj vlasti i preveđu na pravoslavlje. Još prije g. 1612 osnovan je manastir Hrmanj, na desnoj strani Unca, nedaleko njegova utoka u Unu [32]. Malobrojni katolički glagoljaši nijesu imali ni potrebnoga znanja ni sredstava, da se bore s jakom i upornom pravoslavnom hijerarhijom, koja je imala zaštitu i potporu turske vlasti. Zato se nije čuditi, da je znatan dio Hrvata u ovim krajevima prešao na pravoslavlje. Postoji i predaja kod bosanskih franjevaca, da je u sjeverozapadnoj Bosni znatan broj Hrvata katolika prešao na pravoslavlje [33].

Da je velik broj Hrvata katolika u današnjem Pounju i cijeloj Bosanskoj Krajini prešao s katoličke vjere na pravoslavlje, govori nam i predaja mnogih pravoslavnih obitelji, da su oni u tim krajevima starosjedioci, kakvi su bili samo Hrvati katolici. I plavi tip priličnoga broja današnjih pravoslavnih Srba u srednjoj i zapadnoj Bosni: svijetla, rumena lica, s plavim očima i plavom, riđom kosom, govori nam, da oni starinom potječu od domaćih Hrvata katolika [34]. Proučavajući porijeklo stanovništva u Bosanskoj Krajini sam je Milan Karanović, bivši pravoslavni svećenik, o tamošnjim starosjediocima napisao: « Izgleda kao da su pravoslavni starinci i rasno i etnički isto sa islamizovanim delom starinaca i sa katolicima starincima u srednjoj Bosni » [35].

[32] NE 953.
[33] Gavranović, *Povijest* 125-131.
[34] Karanović, *Pounje* 368 sl. 384 sl.; Ragjenović 169-171.
[35] Karanović, n. dj. 339.

2. - Udio neslavenskih Vlaha u postanku b. h. Srba

1) - *Narodne osobine srednjovjekovnih Vlaha*

U srednjem vijeku u nekim krajevima Evrope, a napose na Balkanu, postojale su skupine ljudi tamnocrne puti, koji su govorili romanskim jezicima, sebe smatrali Rimljanima, a suvremenici ih nazivali « Crni Latini » (Latini Nigri), « Maurovlasi » ili jednostavno « Vlasi » [1]. S vremenom se naziv « Vlah » proširio i na druge. Kako su etnički Vlasi govorili svojim posebnim jezikom, koji je osnovno bio latinski, počelo se nazivati Vlasima sve Talijane, pa čak i druge latinske narode. Od 15-st. Mlečani nazivlju Vlasima, odnosno Maurovlasima, sve seljučko pučanstvo u zagorskim krajevima od Istre do Albanije, bez obzira na njihovu narodnu i vjersku pripadnost. Poljaci zovu Vlasima pravoslavne Ukrajince, a Hrvati sve Srbe, napose pak one tamnomrke kože [2]. Mi ćemo u ovoj raspravi upotrebljavati naziv Vlah u njegovu etničkom značenju, za pripadnike onih tamnomrkih skupina ljudi u Evropi, koje krvno potječu od srednjovjekovnih tamnocrnih Vlaha romanskoga jezika.

Da su srednjovjekovni Vlasi bili crne puti, izričito nam svjedoče razni izvori. *Kraljevstvo Hrvata*, najstariji hrvatski ljetopis iz g. 1074 do 1080, opisujući dolazak Bugara na Balkan g. 681 i njihovo zauzeće Mezije i Makedonije, dodaje ovo: « prijaše i svu zemlju latinsku, ki se onda (za) Rimljane držahu, a sada se zovu Crni Latini » [3]. *Ljetopis* Popa Dukljanina iz g. 1149/1153 to ovako opisuje:

« Navalivši na Šumadiju, zauzeše je. Ratujući odatle zauzmu cijelu Makedoniju; poslije ovoga cijelu provinciju Latina, koji su se u ono vrijeme zvali 'Rimljani' a sada se zovu Morovlasi, tj. Crni Latini » [4].

[1] Jireček, *Die Wlachen* 109-125; Dragomir; Wartburg; Lee Wolff 167-206; RP 515-567.
[2] Vidi potanje RP 517- sl.
[3] *Kraljevstvo Hrvata* 5 (389; 45).
[4] « Igitur impugnantes Sylloduxiam, expugnaverunt eam. Inde debellando ceperunt totam Macedoniam; post haec totam provin-

Stare hrvatske i srpske narodne pjesme iz 13- i 14-st. bugarske Vlahe nazivlju « Crni Bugarine » (5). I stara hrvatska pjesma u Istri naziva Vlahe « crni Moro » (6). Hrvatski pjesnik Jeronim Kavanjin (1643-1714) ovako pjeva o Vlasima: « Tebe ne skvrni ... Mavrac crni ... Hrabri Vlasi, Karavlasi ki se zovu rimski sinci » (7). U turskim izvorima 16-st. Vlasi u Bosni i u okolnim zemljama nazivlju se kara-martolozi (crni martolozi) (8), a njihovi svećenici kara-kešiš (= crni svećenici) (9). Najveću skupinu srednjovjekovnih Vlaha oko gorja Karpata zvali su bizantski pisci «He Mélaina Pogdanía» (= Crna Bogdanija), a Turci Kara-Bogdanija i Kara Vlaška (= Crna Bogdanija i Crna Vlaška) (10).

2) - *Rimsko naseljenje Maura na Balkanu i u zapadnoj Evropi*

O postanku etničkih crnomrkih Vlaha povjesni istraživači zastupaju različita mišljenja. Ali svi se pak slažu u tome, da Vlasi nijesu bili Slaveni, kao i to, da nijesu mogli potjecati od starih balkanskih naroda Ilira i Tračana, jer su ti imali bijelu boju lica (11). Postanak pak Vlaha valja tražiti u nekoj potpuno ili napola crnoj rasi. Da praroditelji Vlaha nijesu bili crne ili jako zatvorene mrke boje, oni ne bi mogli dati tamnomrku boju današnjim svojim potomcima na Balkanu. U našoj raspravi *Postanak Vlaha prema novim povjesnim istraživanjima* (12) iznijeli

ciam Latinorum, qui illo tempore Romani vocabantur, modo vero Morovlachi, hoc est Nigri Latini vocantur », Pop Dukljanin 5 (298; 45).

(5) Karadžić, *Narodne pjesme* II 138; *Rječnik* I 835.
(6) *Istarske narodne pjesme*, Opatija 1924, 49.
(7) Kavanjin 212 i 238b; *Rječnik* VI 538 i IV 862.
(8) HNJ II 192.
(9) FR 114.
(10) Chalcocondyles 506 sl. 514. Daljnji dokazi kod RP 540-44.
(11) Razne teorije, koje su dosada bile iznesene o postanku Vlaha, prikazali su: Kadlec 11-82; Sacerdoteanu 103-245; Gyóni, u *Revue hist. comparée* 23 (1945) 96-180.
(12) Tiskano u *Hrvatska misao* 18-19 (B. Aires 1956). Novo popunjeno izdanje u RP 515-567.

smo dokaze, da balkanski i drugi evropski Vlasi potječu od vojničkih veterana iz Mauretanije, koje su Rimljani naselili uz svoju državnu granicu na Dunavu od cara Klaudija (41-54 po Kr.) do propasti zapadnorimskoga carstva g. 476. Rimske vojničke snage sastojale su se tada od dobrovoljaca, koji su za plaću služili u vojsci redovito 25 godina. Najviše ih je bilo Dalmata, Maura i Gala, a pod konac carstva Germana. Dalmati su potjecali iz rimske pokrajine Dalmacije, koja se prostirala od rijeke Raše u Istri do Drine i Budve u Boki Kotorskoj te od Jadranskoga mora do bosanske Posavine. Domovina pak Maura bila je pokrajina Mauretanija, koja se protezala sjeverozapadnom Afrikom od današnjega Alžira do sjevernoga Maroka. Gali su potjecali iz Galije, u današnjoj Francuskoj, a Germani iz krajeva sjeverno od Alpa.

Da se lakše priviknu na tešku i napornu vojničku službu, Rimljani su uzimali u vojsku mladiće u njihovoj ranoj mladosti, od 15. do 20. godine života. Na taj način vojnici bi u svojoj 40. ili 45. godini postali izluženi vojnici ili veterani. Takvima je rimska država priznavala rimsko građansko pravo i ujedno im davala državna zemljišta u blizini logora, u kojemu su najposlije služili, da se na njima nasele zajedno sa svojim obiteljima (13).

O službovanju rimskih vojnika Maura na Balkanu i u Gornjoj Daciji, sjeverno od Dunava na području današnje Rumunjske, govore nam prvorazredni rimski izvori. *Notitia dignitatum*, djelo napisano oko g. 420 po Kristu, potanko opisuje državnu i vojničku organizaciju rimske države početkom 5-st. (14). U tom djelu na više mjesta govori se o vojnicima Maurima na Balkanu i sjeverno od Dunava. Tako *Notitia dignitatum* spominje konjanike Maure u pokrajini Valeriji, uz desnu obalu srednjega Dunava u današnjoj Madžarskoj (15), i konjanike Maure u Kvadratu i Ad Mauros u gornjoj Panoniji (16). Ovo zadnje mjesto kod Ybbsa, u danasnjoj donjoj

(13) Vegetus Renatus 2 8; Roman 11 sl.
(14) Polaschek 1081-1101.
(15) « Sub dispositione uiri spectabilis ducis prouinciae Ualeriae Ripensis ... Equites Mauri, Solua », *Not. dign.* 193.
(16) « Equites Mauri, Quadrato », n. dj. 197.

Austriji [17], nosilo je ime po jakoj koloniji afričkih Maura, koji su tu naseljeni. I u današnjoj Besarabiji bilo je mjesto, koje se zvalo Maurocastrum (= grad Maura) [18], po velikoj koloniji maurskih veterana. Na jednoj izvorno sačuvanoj mjedenoj vojničkoj diplomi, koja je nađena u mjestu Recari kod Turn-Severina u današnjoj Rumunjskoj, piše: « ... zastavnici afrički i oni Mauretanije Cezarske, koji služe s domaćim Maurima u Gornjoj Daciji pod zapovjednikom Stacijem Priskom, legatom ... » [20]. Ovdje se govori o konjaničkim zastavnicima (vexillarii) iz rimske provincije Afrike (današnja Libija i Tripolis) i Mauretanije Cezarske (današnji Alžir i sjeveroistočni Marok), koji su služili u Gornjoj Daciji, u današnjoj Rumunjskoj, zajedno s domaćim, « narodnim Maurima » (Mauri gentiles).

I to valja spomenuti, da je u afričkoj Mauretaniji otkriveno više nadgrobnih spomenika s natpisima, u kojima se spominju razni rimski vojnici i časnici, koji su služili u Panoniji i Dalmaciji [21].

Kako se vidi iz sačuvane vojničke priznanice od 8. srpnja 158, koju smo malo prije spomenuli, maurskih veterana bilo je sredinom 2-st. toliko naseljeno u Gornjoj Daciji, sjeverno od donjega Dunava, da su Rimljani među njima mogli postrojiti više četa domaćih Maura, koji su pomagali braniti rimsku granicu s vojnicima iz afričke Mauretanije. Tijekom 3- i 4-st. u zemljama na desnoj obali Dunava, od Alpa do Crnoga mora, koje su Rimljani nazivali Zapadni i Istočni Ilirik, bilo je naseljeno veoma mnogo vojničkih veterana Maura. Početkom 5-st., kako nam svjedoči *Notitia dignitatum*, u samom

[17] « Sub dispositione uiri spectabilis ducis Pannoniae Primae et Norici Ripensis ... Equites promoti, Ad Mauros », n. dj 197. Gl. M. Fluss, *Ad Mauros*, RE 16 (1935) 667.

[18] Gl. Golubovich II 72 195 266 sl., III 65.

[79] « ... Mauris equit(ibus) et pedit(ibus), qui sunt in Moesia Super(iore) equitum Maurorum ... », CIL XVI 103 (114).

[20] « ... et vexil(lariis) Afric(ae) et Mau(r)et(aniae) Caes(ariensis), qui sunt cum Mauris gentilib(us) in Dacia Super(iore) et sunt sub Statio Prisco leg(ato) ... », CIL XVI 98 (108).

[21] CIL VIII 2354 2454 sl. 5349 7978 itd.

srednjem istoku služilo je pet konjaničkih krila, koje su Rimljani unovačili od iliričkih Maura, odnosno među djecom i potomcima onih Maura, koji su bili kao vojnički veterani naseljeni u Iliriku [22]. Pojedina konjanička krila brojila su po 500 ili po 1.000 vojnika, a to znači, da je pet krila moralo imati 2.500 do 5.000 ilirskih Maura. Ako pak ovima pribrojimo maurske jedinice, koje su služile kao domaće čete u samom Iliriku, morat ćemo zaključiti, da se početkom 5-st. broj Maura, koji su bili naseljeni u tom dijelu rimskoga carstva, već bio popeo na više desetaka tisuća, vjerojatno i na nekoliko stotina tisuća duša.

Prema svemu onome, što smo rekli, seoba naroda zatekla je Maure na Balkanu kao posebnu i brojnu etničku skupinu, koja je još tada bila svijesna svoga afričkog porijekla; to su pak znali i suvremeni rimski pisci, pa ih za to i nazivaju iliričkim Maurima. Naučeni na borbu kao potomci rimskih ratnika u više koljena, dački i ilirski Mauri nijesu ostavili svoj novi zavičaj ni onda, kada su Rimljani napustili Gornju Daciju g. 272, niti balkanske zemlje, kada je bila probijena dunavska granica (limes danubianus) na donjem Dunavu početkom 6-st. [23]. Za tih previranja oni su se sklonili u bližnje gore, u Karpate i u balkanske planine. Tu su živjeli o stočarstvu i branili se, dok se nijesu postrojile nove države oko srednjega i donjega Dunava i nastala mogućnost mirnoga života za svako ljudsko biće.

Preživjele ilirske Maure, u novim prilikama poslije seobe naroda, prvi spominju hrvatski izvori iz 11- i 12-st., kada opisuju dolazak Bugara na Balkan g. 681. Prema ovim hrvatskim izvorima potomci Maura, koje oni nazivlju Maurovlasi ili Crni Latini, živjeli su nedaleko

[22] « Sub dispositione uiri spectabilis ducis Foenicis: 18. Equites Mauri illyriciani, Otthara ... 21. Equites Dalmatae illyriciani, Latoui ... », *Not. dign.* 67 sl. Gl. n. mj. 33 (70) 34 (73) 35 (75) 37 (81).

[23] Ensslin 697-706; Zlatarski, *Die Besiedlung* 358-375; Vasmer, *Die Slaven*; Šišić, *Pov. Hrvata* 236-265; Mandić, *Migrations* 46-64.

od Makedonije, a to mora biti u velikom planinskom sklopu gorja Pind. Dačke Maure, sjeverno od Dunava, prvi put spominju stari ruski [24]) i madžarski izvori [25]), kada govore o doseljenju Madžara g. 898 u njihovu današnju domovinu.

Bizantski sredovječni pisci potomke Maura, naseljene u jugoistočnoj Evropi, zovu pak Muarovlasi (Mauroblάhoi) ili jednostavno Vlasi (Blάhoi). Prvi ih spominje bizantski car Vasilije II (976-1025). U povelji, koju je g. 1020 izdao ohridskom nadbiskupu Ivanu, kaže, da mu imaju plaćati crkveni porez « i Vlasi, koji žive po svoj Bugarskoj » [26]). Prema Kekaumenu, koncem 11-st. Vlasi su živjeli u Daciji (Rumunjska), Traciji (Bugarska), u planinama južno od Dunava u današnjoj Srbiji, te po cijelom Epiru, Makedoniji i Heladi [27]). Kako je zabilježio Niketa Koniates, koncem 12-st. krajevi oko gorja Pinda u Tesaliji zvali su se « Velika Vlaška » [28]), zbog velikoga broja Vlaha, koji su tu živjeli. Georgije Frances u svojoj *Kronici,* pisanoj g. 1477, uz Veliku Vlašku u Tesaliji, spominje i Malu Vlašku u Alkarnaniji i Etoliji, u današnjoj Grčkoj [29]). « Gornja Vlaška » zvali su se pak krajevi u epirskim gorama [30]). Srpske planine od Kopaonika do Drine i od planine Vlašića do Zlatibora, početkom 15-st., zovu « Stari Vlah » [31]). To nam govori, da su u tim predjelima Vlasi bili nastanjeni od davnih vremena. Sela pak između Trebinja i Dubrovnika sredinom 15-st. zovu se « Donji Vlasi » [32]).

[24]) Nestor, *Povest' vremennyh let'* 11 i 21; Miklosich, *Nestoris chronica* 2 i 12.
[25]) Szentpétery I 45 48 65 sl. 156 sl. 162 sl.
[26]) H. Gelzer, *Ung. Bústumerverzeichnisse* II 46.
[27]) Wassiliewsky - Jarnstedt 74.
[28]) Choniates 841.
[29]) Phrantzes 414.
[30]) Jorga, *Histoire des Roumains* III 41.
[31]) Jireček, *Die Romanen* I 38; Jireček - Radonić III 41.
[32]) Hrabak; Sabanović, *Bos. pašaluk* 159.

3) - *Prva selidba Maurovlaha u Bosnu i druge hrvatske zemlje*

U današnjoj Bosni i Hercegovini i srednjovjekovnoj Duklji, današnjoj Crnoj Gori, u rimsko doba nije bilo Maurovlaha. Te su zemlje pripadale rimskim pokrajinama Dalmaciji i Predolju (Praevalis), u kojima je bilo malo vojnika, jer su te pokrajine bile daleko od rimskih granica i ujedno « nenaoružane » (provinciae inermes). Ali da su Vlasi ipak zarana došli u blizinu Duklje, u Šarplaninu, Pilot i u durmitorske planine, svjedoče nam stare hrvatske kronike *Kraljevstvo Hrvata* iz 11- i *Ljetopis* Popa Dukljanina iz 12-st. Oba djela nastala u Duklji, dobro poznaju Vlahe i o njima su nam zapisali veoma vrijednih podataka [33]).

U Bosni se pak Vlasi prvi put spominju g. 1234 u povelji bana Ninoslava, ali ti nijesu bili domaći Vlasi, nego oni iz « Staroga Vlaha » ili iz drugih onodobnih srpskih krajeva. Te su Vlahe Dubrovčani upotrebljavali kao prenosnike svoje trgovačke robe . U tom poslu Dubrovčani su ih upotrebljavali još za Kulina bana koncem 12- i početkom 13-st. [34]). Bosanski vladari imali su svoje banske i kraljevske Vlahe, koji su im služili kao vojnici i čuvari stoke, ali ti su većinom živjeli u današnjoj Hercegovini [35]). Hercegovina pak, zajedno sa Crnom Gorom i južnom Dalmacijom od Cetine do Boke Kotorske, bile su posebno prikladne za Vlahe stočare; budući da u ovim predjelima rijetko pada snijeg, u njima su Vlasi mogli i zimi pasti stoku. Ali glavni uzrok, da su se baš u te predjele mnoga vlaška plemena doselila iz Velike Vlaške oko Pinda planine, iz Šar-planine, iz Staroga Vlaha i drugih bugarskih i srpskih krajeva, bio je taj, što su tu nalazili obilnu zaradu, prenoseći na svojim konjima dubrovačku trgovačku robu u Bosnu, Srbiju i druge krajeve po Balkanu [36]). Koncem 14- i početkom

[33]) Gl. gore b. 3 sl.
[34]) Gl. Mandić, *Srednjovječna Bosna* 450-460.
[35]) RP 556 b. 201-206.
[36]) Jireček, *Die Handelstrassen;* Kovačević; RP 541 i 555 sl.

15-st., kada je razvoj dubrovačke trgovine dosegao svoj vrhunac, u Travunji i u Zahumlju živjela su brojna vlaška bratstva. U to doba u Travunji se spominju vlaška bratstva: Kukurići, Mirilovići, Predojevići, Viktovići, Vragovići, Zupci i Zurovići. U istočnom Zahumlju naselili su se Vlasi: Boljuni, Burmazi, Crnići, Goduni, Pocrnje, Vlahovići, Vojnovići, Zotovići; u zapadnom pak Zahumlju: Vojnići i Hardomilići kod Ljubuškoga i Pribinovići kod Širokoga Brijega ([37]). Vlaško bratstvo Burmazi, na području današnjega Stoca, izvori spominju g. 1305 ([38]), 1343 i kasnije često. Bratstvo Zupci spominje se u današnjim Zupcima g. 1305 ([39]), Zotovići u Ljubomiru g. 1313 ([40]). God. 1368 spominju se Vlasi Mirilovići zapadno od Bileće ([41]). U sjevernoj Duklji g. 1399 navode se Vlasi Nikšići ([42]), po kojima je dobio svoje ime današnji grad Nikšić, koji se u srednjem vijeku zvao Onogošće. Vlasi Kujavići i Vitkovići spominju se g. 1406 ([43]).

Tamnocrna put i druge tjelesne osobine Vlaha bile su toliko zazorne Bugarima i Srbima, među kojima su Vlasi većinom živjeli, da s njima nijesu htjeli sklapati ženidbe ni stvarati obiteljske zejednice. Odbojnost prema Vlasima bila je tolika, da stari Bugari nijesu htjeli s njima imati nikakva zejedništva ni u vjerskom bogoslužju. To je prisililo crkvene vlasti, da su u prvim stoljećima iza seobe naroda podržavali za Vlahe posebnu biskupiju Vlaha (ἡ Βλάχων), koja je u 12-st. dobila naziv breanska ili vlaška biskupija (Βρεανότης ἤτοι Βλάχων) ([44]).

Kako se razabire iz srpskih vladarskih listina, u staroj srpskoj državi moglo je biti Maurovlaha dobra četvrtina od cjelokupnoga pučanstva. Ali, uza sve to, srpske državne i crkvene vlasti u to doba nijesu ih smatrale ravnima i ravnopravnima sa slobodnim Srbima, nego su

([37]) Vego, *Naselja* 127-132.
([38]) MR V 86.
([39]) Vego, n. dj. 138.
([40]) Dinić, *Dubrovačka* 135 b. 15.
([41]) Vego, n. dj. 130.
([42]) StPov I/1 256 sl.
([43]) Vego, n. dj. 130 sl.
([44]) Gyóni, *L'évêché vlaque* I 155-159 224-233.

ih svrstavale među poluslobodne državne odveznike i službenike srpskih kraljeva i velikaša. Srpski pak vladari svoja kraljevska prava često su prenosili na pojedine velikaše, a napose na svoje crkvene zadužbine, pravoslavne crkve i manastire, kojima su podlagali mnoge vlaške obitelji i sela. U tim manastirskim poveljama nalaze se najstariji « zakoni Vlaha » ([45]). Ti pak zakoni zabranjuju Srbima ženiti se sa Vlahinjama ([46]). Ako bi se netko od njih oženio, djeci iz takvih brakova ne priznaju se državna prava slobodnih Srba, nego ih se ima svrstati među merope ili polurobove ([47]). Te zakonske zabrane postojale su među Srbima sve do dolaska Turaka.

4) - *Tursko naseljenje Vlaha u Bosnu i zapadne hrvatske zemlje*

Prema turskim osvajačima Vlasi su se ponijeli dvostruko. Mali dio pravoslavnih Vlaha iz Srbije i jedan dio katoličkih Vlaha iz Duklje i bosanskoga kraljevstva pobjegli su pred Turcima na zapad, u kršćanske zemlje: republiku Dubrovnik, kraljevinu Hrvatsku, Slavoniju, Ugarsku, Austriju i Veneciju. O tom bijegu Vlaha imamo spomena u zaključcima dubrovačkoga maloga vijeća iz g. 1386 i 1390, u kojima se dozvoljava Vlasima obližnjih krajeva, da se mogu skloniti na dubrovačko zemljište zajedno sa svojom stokom, ali bez oružja ([48]). Da je bijeg Vlaha osobito poslije pada Bosne bio zauzeo velik razmjer, razabiremo iz pisma sultana Mehmeda II Osvajača od 24. rujna 1472, kojim traži od Dubrovčana, da spriječe bijeg Vlaha u kršćanske zemlje preko njihova područja ([49]).

Međutim, ogromna većina Vlaha, jednako onih pra-

([45]) Banjska povelja g. 1313/18, OSpom 96 sl.; Arhanđelska povelja 1348, n. dj. 142.
([46]) « Sr'bin' da se ne ženi u Vlaseh' ... », Banjska povelja 1313/1318, n. dj. 93.
([47]) « Sr'bin' da se ne ženi u Vlaseh'; ako li se oženi, da ju vede u merop'he », Dečanska povelja 1330, n. dj. 114.
([48]) Dubrovački državni arhiv: *Lib. Ref.*, 1384 i 1390, Jireček, *Die Wlachen* 116 sl.
([49]) GZM 23 (1911) 38; StPov I/1 251.

voslavnih u srednjem Balkanu kao i onih katoličkih u Hercegovini i Duklji, s veseljem su prihvatili novo stanje, tursku upravu, koja im je po širokim postorima osigurala slobodu kretanja sa stokom i ujedno stavljala u izgled bolji društveni položaj. Zbog toga su se Vlasi stavili u službu turskih osvajača. Vjere su pak ostali pravoslavne i katoličke, kao i prije, ali bi pokoji pojedinac, osobito oni na vrhovima, prešao i na islam, da osigura sebi i svojoj obitelji posebne turske povlastice i upravni položaj. Ono, što su Turci osobito cijenili i iskoristili u Vlasima, bila je njihova spretnost u prijenosu ratne robe, uhodarenje, brzi i mučki napadaji na neprijatelja, čuvanje planinskih klanaca i granica uopće. Zato, kud god bi Turci napredovali, poveli bi sa sobom i dosta jaku skupinu Vlaha, kojima su Turci zakonom osigurali stalna prava i obveze. Naime, svaka vlaška obitelj uz novu granicu dobila bi seoski posjed, na koji su godišnje plaćali jedan filur (= florenus), tj. zlatan dukat (resm-i filuri), a od svih drugih poreza i nameta bili su gotovo potpuno oslobođeni. Odatle naziv « filurdži Eflakan », filurdžijski Vlasi. U početku svakih 20 vlaških filurdžijskih kuća, a kasnije 50 kuća, činilo je jedan katun ili džemat, kojemu je na čelu bio katunar, primikur ili knez ([50]).

U zemlje današnje Hercegovine, dotično u tadašnji hercegovački sandžakat, Turci nijesu dovodili Vlaha sa strane, osim manjega broja u prvim godinama, koje su nastanili oko Foče, Uloga i Nevesinja. Nema, naime, nikakvih povjesnih dokaza, da su Turci dovodili smederevske i druge Vlahe iz srednjega Balkana u južnu i zapadnu Hercegovinu. A to nije bilo ni potrebno, jer su stari katolički Vlasi u Travunji, Zahumlju i Duklji, koji su ostali na svojim selištima, stupili u tursku službu. Da novi, strani Vlasi nijesu dovedeni u spomenute oblasti, vidi se i po tome, što turski izvori u ovim krajevima ne spominju u turskoj nova plemena, nego ona ista stara, koja su tu živjela i prije turskoga zaposjednuća ([51]).

([50]) Gl. *Kanuni* 31 sl. 58 117 sl. 140 150; Đurđev, *Nešto o vlaškim*; Šabanović, *Bos. pašaluk* 158-167.
([51]) Gl. gore s. 592; Šabanović, *Bos. pašaluk* 158-167.

Međutim, kada su nastali progoni katolika u Hercegovini i nestalo katoličkih župa, Vlasi katolici u Travunji djelomično se prešli na islam, a većim dijelom na pravoslavlje. Slično se zbilo u većem dijelu istočnoga Zahumlja ([52]). U srednjem pak i zapadnom Zahumlju Vlasi su većim dijelom ostali vjerni katoličkoj crkvi.

O turskom naseljenju pravoslavnih Vlaha iz smederevskoga sandžakata upozorujemo posebno na ove izvore:

1. Sultan Bajazid II u svom fermanu od 20. listopada 1488, kojim uzimlje u zaštitu katolike zvorničkoga sandžakata, tvrdi za njih, da su starosjedioci, a službenici pravoslavne crkve, koji su dopratili Vlahe u taj kraj, da su novi doseljenici ([53]).

2. U izvorno sačuvanom popisu bosanskoga sandžakata iz g. 1485 zapisano je, da Vlasi u Maglaju dolaze izvana i tu se nastanjuju. Tada ih je tamo naseljeno 90 obitelji ([54]).

3. Slovenac Benedikt Kuripečić g. 1530 proputovao je, kao tajnik bečkoga poslanstva, na svom putu u Carigrad, tadašnju tursku Bosnu od Kamen-grada na Sani do Višegrada na Drini. Putem se pomno raspitivao o stanju u zemlji i stvari dobro zapažao i bilježio. On piše, da su starosjedioci Hrvati « stari Bošnjaci rimske kršćanske vjere ». O Vlasima pak piše: « Drugi su Surfen [Srbi], koje [u zemlji] zovu Vlasima, a mi ih zovemo Čičima i martolozima. Ovi su došli od Smedereva i grčkoga Beograda, a vjera im je sv. Pavla » ([55]). Kuripečić navodi, da su Vlasi došli od Smedereva i Beograda, jer su potpadali pod smederevski sandžakat, a dolazili su iz gorskih sklopova od Kopaonika do Drine, koji se nalaze južno od Beograda, pa ih je pisac tim opće poznatim gradom pobliže označio.

4. God. 1551 javio je general Ivan Lenković kralju

([52]) Gore s. 206-221 539-552.
([53]) FR 104 (6). To popunja drugi ferman, upravljen sarajevskom muli, n. dj. 105 (7).
([54]) « Vlasi, koji dolaze izvana i tu se nastanjuju », Šabanović, n. dj. 150.
([55]) Gl. gore s. 254, b. 75.

Ferdinandu I, da su Turci doveli iz unutrašnjosti Turske više tisuća Morlaka ili Vlaha i naselili ih oko gornjega Unca i na Kosovu polju kod Knina ([56]). Slično je moralo biti i u drugim novoosvojenim krajevima.

Od sredine 16-st. Turci ukidaju vlaške povlastice Vlasima u istočnoj i srednjoj Bosni i djelomično ih sele na nove granice u takozvanoj Turskoj Hrvatskoj. Tako je 11. svibnja 1560 general Lenković javio u Beč, da su Turci, nakon pada Novigrada i velikoga dijela unske doline, dovukli i u te krajeve naselili Vlahe i domaće muslimane iz unutarnje Bosne ([57]). Nakon pada Bihaća bosanski beglerbeg Hasan-paša Predojević naselio je g. 1593 Vlahe iz istočne Hercegovine, napose one svoga plemena Predojevića, u srednjem Pounju oko Brekovice, Ripča, Ostrovice i Vrle Drage do Sokolovca ([58]). S tim naseljenjem dolazi u Tursku Hrvatsku hercegovačko-dukljanski ijekavski govor hrvatskoga jezika, koji će, s vremenom, poprimiti i Vlasi romanskoga govora, koji su u ove krajeve došli iz smederevskoga sandžakata.

5. Kako se vidi iz vakufname Turali-bega iz g. 1562 pravoslavne Vlahe iz smederevskoga sandžakata dovodili su u Bosnu i pojedine spahije i timarioti, da im Vlasi obrađuju zemlju ([59]).

U suvremenim turskim izvorima zapisano je, da je g. 1540 u bosanskom sandžakatu bilo 9.879 vlaških kuća ([60]), a to znači oko 70.000 duša. Od tih je oko jedne petine živjelo u nahijama istočno od Drine, koje su tada pripadale bosanskom sandžakatu. Druga petina, po prilici, bili su stari bosanski Vlasi katolici ili starosjedioci Hrvati, koji su stupili u tursku službu i dobili povlastice vlaških zakona ([61]). Njih pak tri petine, ili oko 40.000 duša, bili su novodoseljeni Vlasi neslavenskoga porijekla, romanskoga govora i pravoslavne vjere.

Prema navodima apostolskoga poglavara Petra Masarechija, g. 1624 u bosanskom pašaluku bilo je 900.000 muslimana, 300.000 katolika i 150.000 pravoslavaca ([62]). Od ovih zadnjih tada je živjelo u bosanskom pašaluku izvan današnjih granica Bosne i Hercegovine oko 20.000. Drugih oko 50.000 bilo je prevedeno s katoličke na pravoslavnu vjeru, i to zbog manjka katoličkih svećenika i nasilnim radom srpske patrijaršije u Peći ([63]). Oko 80.000 tadašnjih pravoslavaca potjecalo je pak od neslavenskih Vlaha, koji su još tada većim dijelom govorili svojim starim romanskim jezikom.

Za vrijeme bečkih ratova (1638-1699) Turska je izgubila veliki dio dotadašnjega bosanskoga pašaluka. U izgubljenim hrvatskim zemljama, uz stare turske granice, napose oko poriječja Korane, zatim u Lici i zagorskoj Dalmaciji, ostao je velik broj Vlaha na mjestima, na kojima su se nalazili za turske uprave. Neki su tamo prebjegli iz same nutarnje Bosne. Tih godina u kršćanske zemlje iselilo je oko četiri petine svih Hrvata katolika iz BiH ([64]). Hrvate muslimane prorijedile su pak duge ratne borbe, a zatim glad i kuge, koje su nastale pod konac i nakon bečkih ratova. Na ispražnjena zemljišta bili su naseljeni Hrvati muslimani, koji su se povukli u Bosnu iz oslobođenih hrvatskih zemalja. Za obradu zemlje i obranu novih granica ovaj put ponovno Turci dovode stalni broj Vlaha iz nutrine Balkana, a napose iz istočne Hercegovine i današnje sjeverozapadne Crne Gore, iz krajeva, dakle, koji su za bečkih ratova najmanje stradali.

U tursko doba hercegovačkom sandžakatu pripadala je cijela današnja Hercegovina, Podrinje s Foćom, Čajničem, Pljevljima i Prijepoljem, a od današnje Crne Gore Drobnjaci, Duže i Nikšić ([65]). Svi ti krajevi, tada kao

([56]) « ... aus der tyeffe des Turgkhey mit souil tausendt Morlagkhen oder Walachen pesezt worden », LASZOWSKI, *Habs. spomenici* III 414.
([57]) LOPAŠIĆ, *Bihać* 11 b. 1.
([58]) N. dj. 11.
([59]) KREŠEVLJAKOVIĆ, *Odakle su* 10; DRAGANOVIĆ, *Hrvati* 20.
([60]) HNJ II 141.
([61]) Gl. gore s. 360-362, b. 39-45.
([62]) Gore s. 258, b. 91 sl.
([63]) Gl. gore s. 531-584.
([64]) MANDIĆ, *Herceg-Bosna* 438
([65]) ŠABANOVIĆ, *Bos. pašaluk* 156-167 188-197.

i danas, bili su goroviti i krševiti. Narod se pak većinom bavio stočarstvom i o tome živio. Suho podneblje, goroviti predjeli i mliječna hrana jako su pogodovali zdravlju stanovnika. Zato se tada kao i danas stanovništvo Hercegovine i susjednih krajeva, koji su potpadali pod hercegovački sandžakat, jako množilo. A kako u rodnom kraju nije nalazilo dovoljno sredstava za život, u tursko doba, kao i kasnije, stalno se selilo u druge krajeve. Hrvati katolici selili su se redovito u sredniu Bosnu, u poriječje rijeke Bosne, gdje su se i nakon bečkih ratova održali franjevački samostani i župe. Pravoslavni pak Vlasi i popravoslavljeni nekadašnji Hrvati katolici selili su se po svoj Bosni, a najviše u Tursku Hrvatsku izmedu Vrbasa i Une. U tim krajevima nova hercegovačka naselja uvijek su se naslanjala na stara, o kojima imamo prvi spomen g. 1593 za bosanskoga beglerbega Hasan-paše Predojevića. Osobito se mnogo Hercegovaca doselilo u Bosnu g. 1817 do 1820, nakon velike kuge g. 1813-1817, koja je pomorila veliki broj pučanstva po Bosni. Fra Franjo I. Jukić, u svom *Zemljopisu Bosne* g. 1850, navodi, da se za Ali-paše Stočevića (1832-1850) iselilo « iz Hercegovine u donju Bosnu preko 10.000 duša » ([66]). U Bosansku Krajinu posebno je bio velik priliv pravoslavaca iz Hercegovine nakon sloma bosanskih begova za Omer-paše Latasa (1850-1853), a zatim prvih godina iza austrijskoga zaposjednuća Bosne i Hercegovine (1878), kada su krajiški muslimani, bojeći se za svoju vjeru, u velikom broju ostavljali rodnu grudu i budzašto prodavali svoju staru baštinu. Milan Karanović tvrdio je g. 1925, da se zadnjih 80 do 100 godina doselilo u Bosansku Krajinu preko 60% od svih tadašnjih pravoslavnih Srba u Pounju ([67]).

([66]) Jukić, *Putopisi* 399.
([67]) Karanović, *Pounje* 365 sl. 368 372-376.

Koliko se razabire iz starih povjesnih izvora, prva mogućnost doseljenja Srba u Zahumlje i Travunju u današnjoj Hercegovini nastala je tek g. 1173, kada je bizantski car Emanuel Komnenac (1143-1180) zaposjeo ove hrvatske samoupravne oblasti i predao ih na upravu braći velikoga raškog župana Nemanje: Travunju Stracimiru, a Zahumlje Miroslavu ([1]).

Nemanjići su vladali u Travunji 204 godine, od g. 1173 do 1371. U zapadnom Zahumlju, na desnoj obali Neretve, samo 26 godina, od 1278 do 1304. U istočnom pak Zahumlju vladali su u tri prekida, od g. 1173 do 1198, od 1217 do 1237 i od 1278 do 1304; svega, dakle 65 godina ([2]).

Za vladanja Nemanjine braće, Stracimira i Miroslava (1173-98) u povjesnim izvorima nema spomena, da bi se Srbi doseljavali u Travunju i Zahumlje. Takvo doseljenje nije ni vjerojatno, jer je za dugih i opetovanih ratova s Emanuelom Komnencom, srpsko pučanstvo tada bilo jako prorijeđeno. Usto su Travunja, Zahumlje i Duklja, u dodiru s Dalmacijom i naprednom Italijom, kulturno bile daleko naprednije od zagorske Raške i kao takve imale bolje domaće službenike i upravnike, pa Nemanjići nijesu sa sobom dovodili službenike i njihove obitelji iz Raške, osim rijetkih slučajeva. Iz suvremenih izvora vidi se, da za Nemanjića u Travunji i u Zahumlju upravne službe vrše domaći ljudi: Vojnovići, Dedići, potomci velikoga kneza Andrije Humskoga, i drugi. ([3]).

Ni srpski seljački svijet, kada se nakon ratova oporavio i namnožio i počeo tražiti bolje uvjete života, nije se selio u zahumsko-travunjski krš, nego se selio u bogata prodolja rijeke Morave i Vardara, kamo su Nemanjići i širili srpsku državu ([4]). Dapače, i sami Travunjani i

([1]) Mandić, *BiH* I 345-58.
([2]) N. dj. 358-387.
([3]) N. dj. 362-8.
([4]) Jireček - Radonić I 224-305.

Zahumljani djelomično su selili u te nove srpske krajeve. Tako su Zahumljani na Ohridskom jezeru osnovali svoje naselje pod imenom Zahum, gdje je « cesar » Grgur Mladenović g. 1361 podigao crkvu s freskama, koje spadaju u najbolja ostvarenja grčke slikarske umjetnosti (5). I obitelj kralja Vukašina, koga je car Dušan Silni g. 1350 imenovao županom u Prilepu, a Uroš IV despotom, potječe, po Orbiniju, iz Blagaja na Neretvi (6). Po svoj prilici za kraljeva Nemanjića preselili su se Hrvati iz Zahumlja i Travunje i u župu Brenik, na srednjem Ibru, i dali ime « Hrvati » dvama tamošnjim selima (7).

Međutim, kada su se Nemanjići povukli iz Zahumlja, srpski državni službenici i srpske obitelji napustile su Zahumlje. God. 1333 kralj Dušan prodao je Dubrovčanima Ston zajedno s poluotokom Ratom (Pelješac). Tim povodom strogo je tražio od Dubrovčana, da sve Srbe, koji bi se nalazili na prodatom prostoru, osim nekih, kojima je on dozvolio, izruče njegovu čovjeku i pošalju u srpske zemlje. Kod toga je Dušan tražio, da njegov čovjek zajedno sa dubrovačkim pristavom pomno pretraži sva mjesta, da se ne bi koji Srbin na prodatom zemljištu sakrio. Za svaku sigurnost na koncu je tražio, da mu se pet najbogobojaznijih Dubrovčana zakunu « Bogorodicom Dubravačkom », da na cijelom prostoru nije ostao nijedan Srbin (8).

Da se Srbi u srednjem vijeku nijesu doselili u Travunju i Zahumlje ni u malim skupinama, govori nam i činjenica, što se u tim oblastima nijesu nigdje stvorili, pa ni mali otoci srpskoga ekavskoga govora. Na nadgrobnim spomenicima u istočnoj Hercegovini ekavica se spominje rijetko i u nesigurno datiranim izvorima prije početka 17-st. Ekavski kameni spomenici, sigurno datirani, u primjetnoj mjeri počinju od početka 17-st. (9),

(5) N. dj. I 308; IV 71.
(6) Orbini 274.
(7) « ... Selo Ivana Celjugovika Hr'vati ... Selo Hr'vati ... », Povelja cara Uroša IV od 15. srpnja 1363, OSpom 166.
(8) Povelja Stefana Dušana od 19. svibnja 1334, StPov I/1 53 (55).
(9) Truhelka, *Die bosnischen* 403-473; Vego, *Novi ... iz H.*

kada su se srpske obitelji sa srpskim svećenicima iz Srbije, bježeći ispred Turaka, počele pomicati prema mletačkim posjedima na istočnoj obali Jadranskoga mora.

U srednjovjekovnoj Bosni prva povelja, koja spominje ime « Srblin », jest ona bana Ninoslava, koja je bila napisana za dubrovačkoga kneza Žan Dandola (1232-1235), bez točnoga nadnevka (10). Međutim, u toj povelji ne govori se o bosanskim Srbima, nego o Srbima iz tadašnje kraljevine Srbije, koji su prenosili robu dubrovačkim trgovcima u Bosnu (11). U istom smislu o Srbima govore Ninoslavove povelje iz g. 1240 i 1249 (12). Tako isto i Vukosalić, gospodar južnoga Zahumlja u svojoj povelji od 6. srpnja 1418. On veli, da je bio odredio, da svatko, «tko godi grede u Ston' ili dubrovčanin' ili vlah' ili sr'blin' ili tko ini, i takogje i(z) Stona, da plaća carinu » (13). Od ovih Srba, prijenosnika dubrovačke robe, mogao je pokoji sklopiti ženidbu s kojom domaćom katolikinjom ili patarenkom i ostati u Bosni.

Prva mogućnost doseljenja stalnoga broja Srba u Bosnu nastala je istom godine 1366/73, kada je bosanski ban Tvrtko I osvojio i s Bosnom sjedinio Podrinje između Pive i Lima. U tom kraju etnički Srbi stanovali su od svoga dolaska na Balkan pa do Tvrtkovih vremena i Podrinje je pripadalo srpskoj državi (14).

Daljnju priliku seljenja Srba u Bosnu stvarale su turske provale u srpske zemlje, napose veliki poraz Srba na Kosovu g. 1389. Premda nemamo sigurnih vijesti, ipak nakon kosovskoga poraza koja manja skupina Srba mogla je prebjeći u Bosnu, iako povlačenje i seljenje Srba nije išlo prema zapadu u Bosnu, nego na sjever prema Dunavu i Banatu (15).

Prva bosanska povelja, koja spominje etničke Srbe u bosanskoj državi, u prodolju rijeke Neretve, jest po-

(10) CDC II 427 (371); StPov I/1 6 (9).
(11) Gl. gore s. 159-163.
(12) CDC II 107 (99) 386 sl.)341); StPov I/1 7-10 (11 sl.).
(13) N. dj. 541 (564).
(14) Mandić, *BiH* I 124 sl.
(15) Gl. gore s. 339, b. 18.

velja Jurja Hrvatinića, bratića hercega Hrvoja i vojvode Donjih Kraja, od 12. kolovoza 1434. U toj povelji on priznaje pravo knezu Vlatku Jurjeviću zajedno s njegovom braćom i knezu Vuku Vukičeviću, da na svojim dobrima mogu držati Srbe ili Vlahe: « ... u drž'an'ju ili Sr'blinu ili Vlahu » (16).

Iz ove povelje očito se vidi, da Srbi nijesu domaći ljudi bosanskoga kraljevstva, nego stranci; inače ne bi imalo smisla, da viši gospodar daje ovlaštenje podređenim plemićima službenom poveljom, da mogu držati u svojoj službi Srbe i Vlahe. Drugo, što valja izvesti iz ove povelje, jest to, da Srbi nijesu dugo prije g. 1434 počeli dolaziti na posjede knezova Jurjevića, Vukičevića i drugih plemića bosanske kraljevine. Primanje i držanje Srba u gospodarstvene i vojničke svrhe još nije bila postala stvar običajnoga prava, stara ustanova, pa je trebalo izdavati posebna dopuštenja u poveljama, da se Srbi mogu unajmljivati na plemićkim dobrima u Bosni i Humu. To nam ujedno veli, da su se Srbi u neznatnom broju počeli naseljavati u bosansku državu koncem 14. ili početkom 15-st., a to znači iza kosovske bitke g. 1389 ili najranije g. 1373, kada je Podrinje bilo ujedinjeno s Bosnom. Tada su pojedini okretniji Srbi iz srpskih gorskih krajeva počeli tražiti povoljnije životne prilike na dobrima bosanske i hercegovačke gospode kao stočari ili vojni najamnici.

Broj unajmljenih srpskih obitelji u Bosni i u zapadnom Zahumlju prije turskoga zauzeća g. 1463 nije mogao biti velik. Kako je poznato, Srbi od svoga konačnog pokrštenja za cara Vasilija Makedonca (867-886) slijedili su bizantski obred i pripadali istočnoj pravoslavnoj crkvi. Da je u Bosnu i zapadno Zahumlje bilo doseljeno više srpskih obitelji, nema sumnje, da bi ih pratili pravoslavni svećenici i za njih bi bile podignute pravoslavne crkve u Bosni, koja je tada bila najtolerantnija država u Evropi. Ali mi u cijeloj Bosni ne nalazimo traga u vjerodostojnim izvorima ni pravoslavnim svećenicima ni crkvama sve do pada Bosne 1463 (17).

Kada su Turci u vojničke svrhe dovodili u Bosnu neslavenske Vlahe iz smederevskoga sandžakata od 15-do 18-st., njima se mogao pridružiti, a koji put i stvarno se pridružio i pokoji pravi etnički Srbin. Ali ti nijesu nikada činili znatniju skupinu, jer nijesu nikada mogli stvoriti ekavski otok u Bosni, što bi bili učinili, da su došli i na okupu se naselili njih 10 do 20 obitelji kao u Slavoniji (18). Etnički Srbi, koji su došli u Bosnu s Vlasima, morali su primiti vlaški statut i bili su uvršteni u vlaške katune, kao i domaći Hrvati katolici, koji su prešli na pravoslavlje.

Vlaški filurdžije, koje su Turci dovukli iz Smedereva i drugih srpskih zemalja, bili su pravoslavne vjere i uvijek su ih pratili pravoslavni popovi srpskoga etničkog porijekla. Ovi su se ženili i redovito imali brojne obitelji, pa lijep broj današnjih Srba u BiH potječe iz ovih popovskih obitelji.

Novi priliv etničkih Srba započinje austro-ugarskim zaposjednućem Bosne i Hercegovine. Sa područja Austro-Ugarske, naime, iz susjedne Slavonije i Vojvodine, ne jedan etnički Srbin: službenik, trgovac, obrtnik i seljak došao je tada i u Bosni se naselio. Ovo doseljavanje Srba u Bosnu pojačano je od g. 1918, kada je Bosna došla u sastav sa samom Srbijom. Za druge Jugoslavije, počevši od g. 1945, znatan se broj b. h. Srba iselio u Vojvodinu. Ipak se stalan priliv etničkih Srba i dalje nastavlja u BiH putem vojničkih obitelji, a napose uposlenjem radnika Srbijanaca u raznim industrijskim poduzećima širom cijele Bosne.

(16) MS 377 sl. (320). U istom smislu o Vlasima govori i *Poljički statut*, § 25, koji dopušta Poljičanima, da može držati Vlahe samo onaj, « tko ga more držati na svom i o svom », tj. na svom posjedu i o svom trošku (Jagić, *Statut poljički* 38; Grekov 192.

(17) Mandić, *BiH* I 535-8.
(18) Gl. Pavičić, *Podrijetlo*.
(19) RP 558-564.

4. - Udio drugih neslavena i posrbljenje pravoslavnih Hrvata, Vlaha i drugih

1) - *Udio Bugara, Albanaca, Grka, Armenaca i Cincara u izgradnji srpstva u BiH*

Nakon što su Turci zauzeli zemlju, u Bosnu i Hercegovinu počeli su dolaziti pojedini turski podanici iz raznih dijelova carstva: Bugari, Grci, Albanci, Armenci i drugi. Ali ovi nijesu išli u sela, nego bi se nastanili po gradovima i varošima, baveći se raznim zanatima i trgovinom. Ukoliko pak nijesu muslimani, bili su od reda pravoslavne vjere, jer su dolazili s područja istočne crkve. Francuski putopisac Poullet, koji je u zimi g. 1658 proputovao od Dubrovnika do Sarajeva, u Mostaru je našao pravoslavne trgovce Armence i Grke (1). Turski putopisac Evlija Čelebija našao je g. 1664 u Foči u sjedištu hercegovačkoga sandžakata, 10 muslimanskih i 8 kršćanskih mahala, među kojima je bila bugarska, srpska i latinska (katoličkih Hrvata). Slično je moralo biti i u drugim većim mjestima, napose u Sarajevu, Banjoj Luci, Zvorniku i Trebinju. I Albanaca je bilo dosta po bosanskim kasabama, koji su bili vjere jedni islamske, drugi pravoslavne, a u malom broju katoličke (2).

Poseban pak sloj gradskoga pučanstva po svim gradovima na Balkanu, pa i u BiH, činili su Cincari. Tim su se imenom zvali oni neslavenski Vlasi, koji su ostavili svoj stari pastirski i ratnički posao i prešli na zanatska i trgovačka zanimanja po gradovima i varošima. Suvremenici su ih smatrali polu-Grcima, jer su uglavnom dolazili s područja negdašnjega grčkoga jezika – iz Tesalije i južne Makedonije. Uza svoj vlaški jezik redovito su govorili grčki, a u kulturnom pogledu poprimili su mnoge osobine bizantske kulture i bizantsko gledanje na svijet. Vjere su pak bili istočno-pravoslavne (3).

(1) Jelavić 47-53; Ćorović, *Mostar* 22.
(2) Ev. Čelebija II 168.
(3) O Cincarima vidi potanje: Popović, *O Cincarima*; Murvar 130-148.

Do bečkih ratova (1683-1699) trgovci u BiH su uglavnom Hrvati katolici. U njihovim je rukama bila skoro sva vanjska trgovina u zemlji. U Mostaru se osobito isticala obitelj Mitilović-Šojić; u Sarajevu: Desisalići, Đurđevići, Marinovići, Matkovići, Matijevići, Milići, Mladenovići i Nikolići; u Olovu: Brnjakovići (Grubišići), Maravići; u Fojnici Alaupovići; u Jajcu Brankovići (4) itd. Ivan Tomko Mrnavić g. 1627 u opisu Bosne napadno ističe, da su pravoslavni u Bosni « svijet, koji se bavi nižim poslovima, i zato su surovi i neuki, dok su oni, koji slijede katolički obred, plemenitoga duha, jer se bave trgovinom i po tom poslu putuju (naprednim) kršćanskim zemljama » (5).

Poslije bečkih ratova, kada su se trgovci Hrvati katolici iselili u oslobođene zemlje ili svoje trgovine izgubili, trgovinu u zemlji i s vanjskim svijetom preuzimlju Jevreji i pravoslavni Grci, Armenci i Cincari. Tako u sarajevskoj pravoslavnoj općini g. 1762 bila su 63 Cincara (6), a ne mali broj bio ih je u Mostaru, Trebinju, Banja Luci, Zvorniku i drugdje.

Tijekom 17- i 18-st. oni trgovci i zanatlije u BiH, koji su bili neslavenskoga porijekla, u svagdašnjem saobraćaju s mještanima, naučili su jezik domaćega naroda. Kada je g. 1804 nastao pokret za oslobođenje Srbije od Turaka, srpstvo se počelo snažno buditi i organizirati (7). Pravoslavni Grci, Albanci i Armenci, a napose Cincari po srpskim gradovima i varošima odreda su se izjavljivali i priznavali Srbima. Taj je pokret zahvatio i pravoslavne neslavene po bosanskim trgovištima. Oni su tada činili srčiku i glavni dio pravoslavnih općina po svim gradskim i varoškim naseljima u BiH, iako su se pojedine pravo-

(4) Gl. AB 314-414 sl. 423 460 517 itd.
(5) « ... del rito greco. Ma come questi sono per lo più gente applicata all'esserciti bassi, e per ciò rozi et ignoranti, cosi quelli che professano il rito catolico romano ... sono anco persone d'animo nobile, applicati alla mercantia, con occasione della quale scorrono per la christianità ... », I. T. Mrnavić, *Opis Bosne* 357.
(6) Skarić, *Sarajevo* 138.
(7) Novaković, *Ustanak*; Isti, *Tursko carstvo*; Pantelić; Saulić.

slavne slavenske obitelji već tijekom 18-st. počele doseljavati u gradove iz bližnjih i daljnjih sela. Ovi pripadnici neslavenskoga pravoslavnog graðanstva, napose Cincari, od sredine 19-st. postaju revni apostoli srpstva u BiH. Oni su, zajedno s pravoslavnim svećenstvom, najviše pridonijeli, da su se pravoslavni Vlasi, pravoslavni Hrvati i razni neslavenski pravoslavci u BiH izjasnili i priznali Srbima.

2) - *Posrbljenje Vlaha, pravoslavnih Hrvata i drugih u BiH*

Balkanski Maurovlasi sve do turskih vremena živjeli su u potpunoj obiteljskoj i etničkoj odijeljenosti od državnih naroda Srba, Bugara i Grka. Za vrijeme vladanja Nemanjića Srbima je bilo zakonom zabranjeno sklapati ženidbe s Vlasima (8). Ta etnička odijeljenost Vlaha od državnih naroda, među kojima su živjeli, pogodovala je, da se tijekom cijeloga srednjega vijeka i u malim vlaškim skupinama održavala svijest njihove posebne narodne pripadnosti i ujedno očuvao njihov romanski jezik, kojega su primili od Rimljama na Balkanu još prije seobe naroda.

U vjerskom pogledu Vlasi istočno od Drine od 11-st. slijedili su bizantski obred i pripadali su pravoslavnoj crkvi. Vlasi pak, kao planinski, pastirski narod, bez stalnih sjedišta, malo su imali svojih vlaških svećenika, pa su među njima obavljali službu Božju grčki, bugarski i srpski svećenici, već prema tome, na čijem su području živjeli (9).

Kada su Vlasi iz smederevskoga sandžakata od šesdesetih godina 15-st. u turskoj službi počeli prelaziti u veće skupinama u hrvatske zemlje zapadno od Drine, pratili su ih srpski svećenici i kaluđeri. Ti su pak ovisili od vladika u Dabru i Mileševu, a ovi pak od patrijarha srpske patrijaršije u Peći. I upravo ovi srpski

(8) Gl. gore s. 593, b. 46 sl.
(9) RP 130-132 561-64.

popovi i kaluđeri u službi neslavenskih Vlaha, istovjetujući pravoslavnu vjeru sa srpskom narodnošću, donose srpsko ime u Bosnu i Hercegovinu i od konca 17-st. prenose ga i u hrvatske slobodne zemlje (Banovinu). O tome imamo nekoliko njihovih izjava za kaluđerskih putovanja u prošnju po Rusiji (10). Međutim Vlasi sve do 18-st. osjećali su se različitima od Srba i govorili su svojim romanskim jezikom. Mletački geograf Dominik Negri g. 1557 izričito spominje, da Vlasi, koje su Turci doveli iz nutrine Balkana u Dalmaciju, govore romanskim jezikom (11). Da su i Vlasi, koji su iz današnje Srbije dolazili u Bosnu, sve do 18-st. govorili romanski, govori nam činjenica, što nigdje nijesu prenijeli sa sobom srpsku ekavicu u Bosnu. Ovi Vlasi, i njihovi potomci u Bosni, od kada ih god možemo u izvorima pratiti, govore hrvatskom ijekavicom, koju su u Pounje donijeli Vlasi i pravoslavni Hrvati iz istočne Hercegovine koncem 16-stoljeća (12), a napose u 18- i 19-st. i raširili je među pravoslavnima po svoj Bosni. Međutim, sve do nestanka turske vlasti u Bosni, Vlasi su u mnogim bosanskim selima u svojim kućama još uvijek govorili romanski. U *Popisu stanovništva BiH god. 1910*, u 16 sela u Bosni pravoslavci su naveli, da je njihov materinski jezik rumunjski, a to znači: stari vlaški romanski jezik (13). Ali već u *Popisu god. 1921* samo u 5 sela navode se skupine pravoslavnih Vlaha u kojima više od 50 osoba govori «rumunjski». To su sela: Sitnež Bugarski, kotar Prnjavor (131 osoba), Stemari, kotar Tešanj (88 osoba),

(10) Gl. Dimitrijević, *Građa* 37 sl. 48 51 172 200 206-9 itd.; Hadrovics 112-118.
(11) «... qui latine, licet corrupte, inter loquendum non pauca proferant vocabula, seque Romanos fuisse, ibique prioribus temporibus in coloniam deductos pertinaciter asseverant ...», Niger Venetus.
(12) Prvu skupinu Vlaha iz istočne Hercegovine doveo je u Bosansku Krajinu bosanski beglerbeg Hasan-paša Predojević, i među njima velik broj pripadnika svoga plemena Predojevića (Lopašić, *Bihać* 10 sl.).
(13) *Popis 1910.*

seoska općina Bijeljina (64 osobe), Labucka, kotar Zvornik (79 osoba), Dragunja, kotar. Tuzla (116)[14].

Duboka promjena u narodnom pogledu nastala je kod b. h. Vlaha početkom 19-st. S francuskim revolucionarnim pokretom g. 1789, a napose onima iz g. 1830 i 1848 otpočelo je narodno buđenje i kod balkanskih naroda. Kako je kod pravoslavnih naroda vjera najtješnje povezana s narodnosti, to su pravoslavni svećenici i narodnjaci svjetovnjaci učili Vlahe u grčkim zemljama, da su oni grčke pravoslavne vjere, a tim i Grci. Slično su radili bugarski svećenici i školovani svjetovnjaci u Bugarskoj i Makedoniji. U Bosni i Hercegovini srpski popovi i kaluđeri učili su Vlahe, da su oni srpske pravoslavne vjere, pa prema tome, da imaju biti Srbi.

Sustavni pak rad oko posrbljenja Vlaha, dalekih potomaka negdašnjih Maura iz sjeverne Afrike, i drugih pravoslavnih u BiH, počinje za druge vlade srpskoga kneza Miloša I (1858-1868). Tada je Ilija Garašanin, predsjednik i ministar vanjskih poslova srpske vlade (1861-1867) osnovao u Beogradu « Srpski odbor » (g. 1862) sa zadaćom, da u duhu njegova *Načertanija* iz g. 1844 širi srpsko ime i utjecaj u susjednim turskim i austrijskim zemljama[15]. Utjecajem Garašaninovim g. 1862) sa zadaćom, da u duhu njegova *Načertanija* iz stvom pravoslavnog svećenika Bogoljuba Petranovića[16]. Društvo je etničko ime Vlaha proglasilo porugljivim i uzelo sebi za zadaću, da u Bosni uvede ime « Srbin ». Vladislav Skarić, pisac povijesti Sarajeva, piše, da bi članovi spomenutoga odbora izlazili na sarajevske carine, gdje se ulazilo u grad, i tu dočekivali pravoslavne seljake i učili ih, da se ne zovu ni « Rišćani » ni « Vlasi », nego samo Srbi. Takvih odbora osnovano je i po drugim gradovima u Bosni i Hercegovini[17]. Neki su trgovci davali i novčanih nagrada onim Vlasima, koji bi

[14] *Popis 1921*, pod navedenim imenima sela.
[15] Jovanović, *Druga vlada*; Živanović, *Politička istorija*.
[16] O osnutku Srpskoga odbora u Sarajevu g. 1862 i o njegovu radu vidi zabilješke očevica T. Herkalovića 16-19.
[17] Skarić, *Sarajevo* 223 sl.

se priznali Srbima. Da je rad navedenih odbora imao uspjeha govori nam suvremeni očevidac fra Grga Martić, koji u svojim *Zapamćenjima* piše: « srpstvo, koje se istom tada na sav mah razmahalo po Bosni i Hercegovini »[18].

Rad na posrbljenju Vlaha posebno je bio živ za bosansko-hercegovačkoga ustanka g. 1875 do 1878 te prvih godina iza austro-ugarskoga zaposjednuća BiH. Srpstvo se širilo putem pravoslavnih konfesionalnih škola, stipendijama na visokim školama, štampom, pjevačkim i sportskim društvima (Sokol). Pod konac austro-ugarske uprave svi su se pravoslavci, bivši Vlasi i drugi, koji su govorili hrvatskim ili srpskim jezikom, već nazivali Srbima. Ono nekoliko seljačkih skupina, u kojima se još održao stari vlaški romanski jezik, nazivali su sebe « Rumunjima », a svoj jezik « rumunjski »[19]. Ali i ti su u najnovije vrijeme gotovo svi poprimili srpsku narodnost.

Utjecaj Srbije u posrbljenju b. h. Vlaha i drugih neslavena pravoslavne vjere, ovako je pod kraj prvoga svjetskog rata kiparu Ivanu Meštroviću opisao srpski diplomat i kasniji ministar predsjenik Miljenko Vesnić: « Tà ne bi ni znali, što su, da nema Srbije. Mi smo od njih stvorili Srbe. Sve srbijanska para, štipendije i drugo »[20].

* * *

Prema našim istraživanjima današnji Srbi u Bosni i Hercegovini potječu:

1. Od bosansko-hercegovačkih Hrvata bogomilske vjere	2-3%
2. Od b. h. Hrvata katolika prevedenih na pravoslavlje	30-32%
3. Od neslavenskih Vlaha	50-52%
4. Od drugih neslavena: Grka, Armenaca, Albanaca i Cincara	6-7%
5. Od doseljnih pravih etničkih Srba . .	8-10%
Svega: 96 – 104 =	100%

[18] Martić, *Zapamćenja* 43.
[19] Gl. gore b. 14.
[20] Meštrović 91 sl.

ZAKLJUČAK:

BOSNA I HERCEGOVINA ETNIČKI SU TRAJNO OSTALE HRVATSKE ZEMLJE

Bosna i Hercegovina, kao pogranične pokrajine, imale su burnu povijest i jake etničke potrese. Istočnom granicom Bosne, na rijeci Drini, tekla je granica Istočnoga i Zapadnoga rimskog carstva, pravoslavne i katoličke crkve, bizantske i zapadne kulture, hrvatskih i srpskih zemalja (1). Početkom druge polovice 15.-st. Turci prenose borbenu granicu u zapadnu Bosnu, u srce hrvatskih zemalja, gdje će se punih 400 godina satirati i iscrpljivati snaga Hrvata: muslimana u Bosni i katolika u drugim hrvatskim zemljama (2). Za tih borba velika većina svih Hrvata izginut će, ili će se iseliti sa svojih pradjedovskih ognjišta (3). U samoj BiH većina preostalih Hrvata prijeći će na islam (4). Usto će Turci u svojoj službi dovesti u Bosnu znatan broj neslavenskoga življa, potomaka negdašnjih Maurovlaha i drugih neslavena pravoslavne vjere, koji će se tijekom 18- i 19-st. priznati Srbima. Doselit će se nešto i pravih etničkih Srba (5). Tih svih ipak ne će nigda biti toliko, da bi BiH oduzeli etnički značaj. Urođeno hrvatsko pučanstvo u BiH mijenjalo je državne vladavine i svoju vjeru, ali je uvijek zbroj Hrvata katolika, bogomila i muslimana činio većinu u zemlji. Prema tome, uza sve povjesne nedaće i promjene, BiH etnički ostale su trajno hrvatske zemlje.

Hrvati su, naime, kod svoga dolaska na jug uz druge zemlje naselili i današnju Bosnu i Hercegovinu (6). Uz mali broj neslavenskih Vlaha, doseljenih većinom koncem 14- i početkom 15-st. (7), i Srba, doseljenih za Nemanjića u istočnu Hercegovinu i od zauzeća Podrinja g. 1366/73 u druge krajeve (8), Hrvati će sve do dolaska Turaka biti jedini, gotovo sto postotni stanovnici ovih zemalja.

U vjerskom pogledu u početku Hrvati su bili pogani, ali su već od druge polovice 7- do 9-st. svi prešli na katoličku vjeru (9). U 11-st. Bosna je zaražena novomanihejskim krivovjerjem, takozvanim bogomilstvom. Koncem 13-st. velika većina b. h. Hrvata slijedila je tu sljedbu (10). Međutim radom franjevaca bosanske vikarije tijekom druge polovice 14- i prve polovine 15-st. velika većina b. h. Hrvata povratila se na katoličku vjeru (11). Za turskoga zaposjednuća g. 1463 bilo je u BiH:

Hrvata katolika oko 83%
Hrvata bogomila oko 10%
Hrvata prevedenih na pravoslavlje oko 2%
neslavenskih Vlaha, većinom katolika, oko 2%
te pravih etničkih Srba do 3% (12).

Prema tome g. 1463 bilo je u današnjoj BiH oko 95% Hrvata.

Prijelaz h. h. Hrvata na islam otpočeo je još prije pada Bosne putem zarobljenih Hrvata iz raznih hrvatskih krajeva i prijelazom jednoga dijela bogomila na islam (13). Ali znatnijih prijelaza nije bilo sve do drugoga desetljeća 16-st., sve dotle, naime, dok su se b. h. Hrvati nadali u skoro oslobođenje, i dok se turska vlast nije osjećala potpuno sigurnom u zemlji. Ali kada je bila skršena snaga ugarsko-hrvatskoga kraljevstva uništenjem srebreničke banovine g. 1512/16, a napose općim porazom na Mohačkom polju g. 1526, Turska je otpočela s jakim gospodarstvenim i društvenim pritiskom i formal-

(1) Gl. gore s. 19-24 67-72.
(2) Mandić, *BiH* I 185-202.
(3) Gore s. 189-268.
(4) N. mj.
(5) Gore s. 585-603.
(6) Gl. gore s. 19-24
(7) Gore s. 591-598.
(8) Gore s. 599-603.
(9) RP 109-144.
(10) Mandić, *BiH* II 144-203
(11) N. dj. 203-214.
(12) Gl. gore s. 170-173.
(13) Gore s. 174-188.

nim zakonskim progonom Hrvata katolika u BiH (14). Turska država, koja je inače bila snošljiva prema jednobožačkoj raji, kršćanskoj i židovskoj, Hrvate katolike u BiH progonila je, jer ti u svom slobodarskom duhu nijesu nigda htjeli Tursku priznati kao svoju državu i s njom lojalno surađivati. Usto su b. h. katolici pripadali zapadnoj crkvi, koje je poglavar, papa, stolovao van turskoga carstva i bio duša svih pothvata zapadnih država protiv Turske (15).

Da se zaštite od progona i potpunoga ekonomskog uništenja, b. h. Hrvati katolici, koji su ostali u zemlji, počeli su u jakom broju prelaziti na islam počevši od g. 1516, kada su turske vlasti donijele prvi pokrajinski zakon protiv katolika u Bosni (16). Većina ih je prelazila na islam samo vanjskim načinom, a u duši i u kući htjeli su i dalje ostati kršćani (kriptokatolici). Oni su svoju djecu sunetili i krstili, a u svakidašnjem životu više su se držali svojih starih kršćanskih običaja, nego propisa islamske vjere. Savremenici su ih zvali poturi, tj. polu-turci (polu-muslimani), a polu-kršćani (17).

O etničkom kretanju i vjerskim promjenama na području današnje BiH u izvorima imamo ove podatke iz turskih i novijih vremena:

Prema turskim službenim popisima iz g. 1528/30 u današnjoj BiH bilo je

Hrvata muslimana oko 220.000 ili oko 34%
Hrvata katolika oko 360.000 ili oko 57%
a pravoslavnih, većinom neslavenskih Vlaha, oko 55.000 ili oko 9% (18).

Tada je, dakle, Hrvata takolika i muslimana bilo oko 91% od svega pučanstva u BiH. God. 1624 u Bosni je bilo

(14) Gore s. 192 sl.
(15) Gl. gore s. 437-442.
(16) Gore s. 197-203.
(17) Gl. gore s. 269-296.
(18) Gore s. 193-197.
(19) Gore s. 258 sl.

900.000 muslimana ili 67%
katolika 300.000 ili 22%, a
pravoslavnih, većinom Vlaha, 150.000 ili 11% (19).
Hrvata svega 89%.

Za vrijeme bečkih ratova (1683-1699) većina je Hrvata katolika iselila u slobodnu Hrvatsku i druge kršćanske zemlje, njih oko 100.000 (20). Toliki broj, i još veći, u BiH doselilo se Hrvata muslimana iz Dalmacije, Like, banovinske Hrvatske, Slavonije, Srijema i južne Ugarske (21). Međutim uslijed ratnih gubitaka i životnih nedaća (kuga, glad, itd.) sveukupni broj Hrvata muslimana u BiH bio je sveden na manje od polovinu staroga broja. Usto je znatan broj pravoslavnih Vlaha i drugih bio doveden u Bosnu iz Durmitora i obližnjih planina u današnjoj sjeverozapadnoj Crnoj Gori, da nadomjeste radnu snagu iseljenih Hrvata katolika (22). Zbog toga je pučanstvo BiH sredinom 18-st. bilo etnički ovako sastavljeno:

Hrvata muslimana oko 400.000 ili 73%
Hrvata katolika oko 50.000 ili 9%
pravoslavnih Vlaha i drugih oko 100.000 ili 18% (23).

Prema tome tada je u BiH bilo Hrvata, muslimana i katolika, oko 82%.

Iako se pučanstvo svih vjera naravnim načinom gotovo podjednako množilo, početkom 19-st. nastala je jaka razlika u vjerskom stanju, a tim i u etničkom omjeru. Hrvati muslimani, koji su dobrim dijelom stanovali u gradovima i varošima, imali su jači pomor nego drugi za velikih kužnih pomora g. 1813-1817 (24). Usto je velik broj muslimanske mladosti izginuo u borbama sa Srbima za srpskih ustanaka g. 1804-1825) (25). Jedan dio

(20) Jelenić, *Kultura* I 202-204.
(21) Gl. gore s. 310-334.
(22) Gore s. 593-598.
(23) Gl. gore s. 481 sl. 577, b. 94.
(24) Jukić, *Putopisi* 342 b. 7.
(25) Gl. gore s. 485.

Hrvata muslimana se iselio u Tursku s dolaskom Austro-Ugarske u BiH g. 1878 iz bojazni za svoju islamsku vjeru. To su bili uzroci, da je Austro-Ugarska u prvom popisu g. 1879 našla ovaj broj pučanstva u BiH:

katolika 209.391 ili 18.1%
muslimana 448.613 ili 38.7%
pravoslavnih 496.485 ili 42.9%
Židova i drugih 3.951 ili 0.03%.

Prema tome Hrvata muslimana i katolika g. 1879 bilo je u BiH 56.8% od sveukupnoga pučanstva.

Daljnji službeni popisi pučanstva u BiH ovako su se kretali:

Popisi:	Katolici	Muslimani	Pravoslavni	Svega
1885	285.788	492.710	571.250	1.336.091
1895	334.142	548.632	673.246	1.568.092
1910	434.061	612.137	825.418	1.898.044
1921	453.617	588.173	829.360	1.890.440
1931	553.412	718.040	1.025.083	2.316.606
1948	607.425	885.689	1.064.125	2.565.277

Prema statistikama prve Jugoslavije, koje nijesu bez prigovora, brojčani postotak Hrvata katolika i muslimana u BiH spao je g. 1921 na 55.9%, a g. 1931 na 54.9%. Međutim taj se postotak prema statistikama komunističke Jugoslavije g. 1948 popeo na 58.19% ([26]) uslijed iseljenja velikoga broja b. h. Srba u Vajvodinu i doseljenja jednoga dijela Hrvata muslimana iz Sandžaka u BiH.

([26]) Draganović, *Croatian lands* 369-375.

DODATAK

NESTANAK CRKVE BOSANSKIH KRSTJANA

Nakon Tomaševa izgona bosanskih krstjana g. 1459 i pada Bosne g. 1463 Rim prestaje govoriti o bosanskim krivovjercima. I dubrovački izvori tih vremena bivaju sve škrtiji. Istina, gost Radin Butković u svojoj *Oporuci* od 5. siječnja 1446 spominje starješine bogomilskih gostinjaca u Seonici kod Ostrošca na zapadnoj strani Neretve, u Bijeloj kod Konjica i u Uskoplju poviše Dubrovnika ([1]). Isto tako i izvori dubrovačke pismohrane spominjiu krstjanske kuće: u Konjicu g. 1466 ([2]), onu u Bijeloj kod Konjica i onu u Uskoplju više Dubrovnika g. 1470 ([3]).

Za vrijeme Tomaševa progona g. 1459 krstjanske kuće u Konjicu, Bijeloj i Uskoplju ležale su na području zemalja hercega Stjepana i, prema tome, bile su pošteđene od Tomaševa zahvata. Ali kuća u Seonici, koju spominje gost Radin 1466, nalazila se u bosanskoj župi Neretvi, i bila je pod izravnom vlasti kralja Tomaša, pa je kao takva morala biti napuštena ili razorena g. 1459. Ako pak g. 1466 bosanski krstjani žive u Seonici, to znači, da im je brzo nakon pada Bosne uspjelo ovu kuću obnoviti. To je i razumljivo. U Seonici od davnine nalazila se jedna od najstarijih hiža bosanskih krstjana, s kojom su bili povezani mnogi značajni događaji iz života bosanskih krstjana ([4]), pa nije čudno, da su je obnovili, čim im se pružila prva mogućnost.

U prvim desetljećima nakon osvojenja Bosne i Hercegovine Turci nijesu vršili pritisak na kršćane, da prelaze na islam, pa ni na bosanske krstjane i njihove vjernike. U svojim kućama u Hercegovini, koje su imali otprije, i koje su podigli nakon izgona iz Bosne, bosanski

([1]) Gl. Mandić, *BiH* II 367-371.
([2]) N. dj. 371 b. 30 i 31.
([3]) N. dj. 368 sl.
([4]) N. dj 367-8.

su krstjani mirno živjeli sve do početka 16-st. O tome nam govore turski izvori u Carigradu, koji, nažalost, još uvijek nijesu u cijelosti objelodanjeni. Profesor Edim Fipilović, na osnovu proučavanja rukopisnoga gradiva u pismohrani predsjedništva vlade u Carigradu, veli o bosanskim krstjanima:

« Turski izvori iz XV. st. daju priličan broj podataka o posvećenim redovima bosanske crkve: krstjanima i gostima, a ne kažu ništa o običnim pristalicama te crkve. U osmom deceniju XV. st. [1480-1490] u Hercegovačkom sadžaku zabilježene su brojnije skupine 'krstjana' u planinskim selima. Vijesti o njima na početku XVI. st. postaju vrlo rijetke. Nije zabilježen nijedan slučaj, da je krstjanin prešao na islam. Islamizacije nema ni u selima, u kojima krstjani žive zajedno s ostalim seljacima » (5).

Nedavno je M. Šunjić otkrio u pismohrani Sv. Marka u Mlecima zaključak mletačkoga senata od 10. ožujka 1466, u kojemu se, na molbu gosta Radina Butkovića, odobrava, da on « sa 50 do 60 osoba njegova zakona i njegove sljedbe » može prijeći na mletačko zemljište i povratiti se, a da im nitko ne će praviti poteškoća zbog toga, naravno, što slijede bogomilsku vjeru (6). Radin je molio za 50 do 60 članova svoje sljedbe, vjerojatno zbog toga, što se još nije bio sa svima sporazumio, da li su voljni prijeći na mletačko tlo. U svakom slučaju ova nam isprava veli, da g. 1466, tri godine poslije pada Bosne, nije bilo više od 60 prvih sljedbenika Radinove sljedbe « bosanskih krstjana » u zemljama hercega Stjepana, kamo su oni bili prebjegli g. 1459. Nakon turskoga zaposjednuća Bosne (1463), neki su se bosanski krstjani

(5) HNJ II 121.

(6) « Quidam gost Radin principalis baronus et consiliarius domini ducí(s) Stefani sancti Save cum maxima instantia petit a nostro domino literas patentes et salvum conductum nostrum quo ei licitum sit et valeat cum personis L. in LX ex suis legis et secte sue cum facultatibus et bonis eorum se reducere sub umbram nostram et securi liberique ab omni molestia quae quoquomodo illis inferri possit stare, ire, et redire. Et quoniam de nullo alio dominio confidunt nisi de dominio (nostro) ... », Šunjić, *Jedan novi* 267 b. 9.

povratili u Bosnu, kao oni u Seonici, ali svakako mali broj, jer u Bosni iznad Ivan-planine više nijesu imali svojih vjernika. Prema tome u cijeloj BiH g. 1466 nije moglo biti više od 100 bosanskih krstjana, pravih, savršenih članova. U daljnjim godinama taj se broj smanjivao izumiranjem, a obnova novih članova morala je biti mala zbog smanjenja vjernika prijelazom na islam i na katoličku i pravoslavnu vjeru, dok ih nije potpuno nestalo.

1) - *Razna mišljenja o nestanku bogomila u Bosni i Hercegovini*

Bosanski franjevac Ivan Franjo Jukić u svom *Zemljopisu Bosne* g. 1852 pisao je, da su stanovnici neretvanske župe, u predratnom kotaru Konjicu, prešli na islam pred 150 godina, dakle oko g. 1700 (7). Fra Grgo Martić pričao je, da je do g. 1850 u neretvanskoj župi postojalo 16 bogomilskih kuća, a u Kreševu više potajnih bogomilskih obitelji (8). Fra Petar Bakula g. 1867 zabilježio je, da je do pred tratko vrijeme živjela bogomilska obitelj Helež u selu Dubovčanima kod Konjica (9). Neki su podavali vrijednost tim navodima (10), ali nitko nije mogao to provjeriti niti stalno utvrditi.

J. Šidak g. 1954 saopćio je u *Historijskom zborniku* u Zagrebu, da je K. Jireček g. 1879 u *Časopisu Muzea kral. Českého* (1879) str. 278, iskoristio putopis francuskoga diplomata Des Hayes-a iz g. 1621, i na osnovu toga zaključio, da je posljednjih tragova patarenstva u Bosni nestalo u 17-st. Prema Šidakovu navodu, Jireček je u Hayes-ovu putopisu našao, « da bosanski franjevci mnogo nastoje oko poučavanja domaćih stanovnika, koji nisu nikada opslužili nikakav sakramenat niti su kada slušali misu, a kršteni su, štoviše, samo u ime svetog Ivana ... » (11).

(7) Jukić, *Putopisi* 366.

(8) GSUD 29 (1871) 174; Solovjev, *Nestanak* 75.

(9) Bakula 124.

(10) Ásbóth 92-98; Solovjev, n. dj. 73; EJ I 643; itd.

(11) Šidak, *Današnje stanje* 140 sl.

Mi smo također proučili Des Hayes-ov *Putopis*, kojim se Jireček poslužio, pa s tim u vezi moramo ovo reći:

Des Hayes u navedenom stavku ne tvrdi, da bosanski franjevci poučavaju vjernike, koji su bili kršteni u ime sv. Ivana, nego to veli za isusovce [12]. Ti su pak, prema Des Hayes-ovu navodu, g. 1621 imali svoje kuće i djelovali u Beogradu, Pečuhu i Transilvaniji. U Bosni tada niti su imali kućâ, niti su misionarili. Prema tome Des Hayes-ov navod ne odnosi se na « kršćane » u Bosni, niti se iz toga navoda smije zaključiti, da su g. 1621 još uvijek postojali u Bosni bogomili i njihovi vjernici.

U Des Hayes-ovu navodu radi se o bugarskim pavlićanima, kojih je tada bilo u Bugarskoj i susjednim pokrajinama, napose u Banatu i Vlaškoj. Pavlićani su, kao i bogomili, podjeljivali krštenje polaganjem ruku i evanđelja sv. Ivana na glavu krštenika. Takvo krštenje zvali su « duhovno krštenje sv. Ivana ». Pavlićane su pak poželi obraćati na katoličku vjeru bosanski franjevci g. 1595 pod vodstvom fra Petra Soljanina († 1623), koji je g. 1601 bio imenovan sofijskim nadbiskupom [13]. Kada je Des Hayes g. 1621 bio u Beogradu na putu u Carigrad, netko mu je pripovijedao o obraćanju pavlićana na katoličku vjeru, pa kako je u isto vrijeme slušao od nekoga o uspješnom radu isusovaca u Beogradu, Pečuhu i Transilvaniji, on je pogrješno u svom *Putopisu* pripisao obraćenje pavlićana glavno i isključivo ocima isusovcima.

Drugu zabunu o nestanku bogomila u Bosni unio je G. Stanojević. On je nedavno u mletačkoj pismohrani našao izvješće Alekrandra Molina, generalnoga providura u Dalmaciji, iz g. 1692, u kojemu se govori o kršćanima, koji su obrezani i nemaju pravoga znanja o kršćanskoj vjeri [14]. Stanojević pak misli, da se tu radi o « bosanskim krstjanima », bogomilima. Ali kako kod njih nije bilo obrezavanja, o njima se tu i ne govori. U ispravi, koju je našao G. Stanojević, može sa raditi samo o potajnim kršćanima, kriptokatolicima, koji su se sunetili i na vani prikazivali kao muslimani, a u duši su htjeli ostati katolici i sami sebe prikazivali takvima mletačkim vlastima u Dalmaciji [15].

Josip Lučić g. 1961 na osnovu zanimljivog izvještaja trebinjskoga biskupa Sigismunda Tudišića (Tudisi), kojeg je g. 1959 objelodanio Bazilije Pandžić u svom vrijednom djelu o trebinjskoj biskupiji, pokušao je dokazivati, da su « bosanski krstjani », tj. bogomili ili patareni, postojali na prostoru trebinjske biskupije još u 18-st. [16].

Kako Lučić nije iskoristio izvješće trebinjskoga biskupa Righi iz g. 1703 niti ispravno rastumačio izvješće biskupa Tudišića iz g. 1751, mi ćemo donijeti odlomke obadvaju vještaja i objasniti ih.

Biskup Righi u svom izvješću u Rim g. 1703, ovako pše:

« 21. Gli infedeli sono della setta maomettana e gli scismatici sono patareni, vivendo all'uso greco, benché per la loro ignoranza non sanno ne meno cosa si credono, ma vivono in fede parentum e secondo li

« 21. Nevjernici su sljedbe mahometanske, a raskolnici su patareni, koji žive na grčki način, iako zbog svoga posvemašnjega neznanja niti znaju, što zapravo vjeruju, nego žive u roditeljskoj vjeri i kako im pro-

(12) « ... Ceste ville [Belgrade] ... il y peut auoir huict cens ames Catholiques à qui les Sacrements sont administrés par des Religieux de *saint François*, qui y sont establis, et par des *Peres Jesuistes*, qui font un fruict merueilleux, non seulement dans la ville, mais dans les Prouinces voisines, ou ils conuertissent plusieurs schismatiques et confirment en la foy une grande multitude de personnes qui se disent estre de la creance de l'Eglise Romaine, et que leurs peres en estoient, mais qui n'ont iamais eu aucun usage des Sacraments, ni iamais entendu Messe, et mesmes ne sont baptisées qu'au nom de sainct *Jean*, tant l'ignorance est grande en ce pais-là ... [pag. 57] ... Ils exercent ... des missions qu'ils ont à Belgrade, en la ville de cinq Eglises, et en Transilvanie ... », DES HAYES 56 sl.

(13) Gl. BATINIĆ II 78-84; JELENIĆ, *Kultura* I 148-150; MILEV 62-69.

(14) STANOJEVIĆ, *Jedan pomen* 273 sl.

(15) O tome potanje gl. gore o poturima, s. 269-296.

(16) LUČIĆ, *Prilog pitanju* 239-242.

viene prescritto dai loro preti e monaci Basiliani, che pure sono ignoranti e privi di lettere ».

« 22. Il loro rito è greco patareno; i loro errori sono principalmente il negar l'autorità pontificia, la processione dello Spirito Santo, il purgatorio et il consecrar in azimo » (17).

pisuju njihovi svećenici i monasi Bazilijanci, koji su također neznalice i nenaobraženi u književnosti.

« 22. Njihov je obred grčko-patarenski, a njihove su glavne zablude, što niječu papinsku vlast, proizlaženje Duha Svetoga, čistilište i posvećenje prijesnoga kruha ».

Kako se vidi, Righi zove patarenima vjernike istočno-pravoslavne crkve, a zablude, koje pripisuje tim « patarenima », nijesu ništa drugo, nego glavne vjerske razlike, koje su tada postojale između pravoslavne i katoličke crkve. Zbog toga iz Righijeva navoda ne smije se zaključiti, da su početkom 18-st. postojali patareni na području stare trebinjske biskupije.

Biskupije Tudišić g. 1751 izvješćuje Kongregaciju de propaganda u Rimu ovako:

« 21. Gl'infedeli che vi sono professano il maometismo, et i schismatici gl'errori greci, coll'aggiunta che molti di loro professano vari errori degl'antichi manichei, quali nell'occupazione della provincia fatta da Maometto secondo consta da vari istromenti esservi stati.

« 22. Gli errori loro sono tra gl'altri, per quanto si è potuto scoprire, questi: che le pene dell'inferno non

« 21. Nevjernici, koji se ovdje nalaze, ispovijedaju muhamedanizam, a raskolnici zablude grčke s tim, da mnogi od njih slijede razne zablude starih maniheja, za koje se zna iz raznih izvora, da su postojali, kada je Muhamed II zauzeo ovu pokrajinu.

« 22. Ukoliko se moglo saznati, između drugoga ovo su njihove zablude: da muke u paklu nijesu vječne;

(17) Pandžić, *De dioecesi* 132.

sono eterne; che Gesù Christo non è morto in croce per la salute dell'uman genere, ma bensì S. Michele Arcangelo; e però anno due specie di simboli, quali ho dato incombenza di scoprire, e ribattezzano i latini, se per sventura qualche d'uno va alla loro setta, e professano un odio implacabile contro i cattolici... e professano in apparenza il rito greco, ma anno anche i riti loro speciali » (18).

da Isus Krist nije umro na križu za spas roda ljudskoga, nego sv. Mihovil Arkanđeo; zbog toga imaju dvije vrste simbola (ispovijest vjere), koje sam naredio, da se pronađu, i ponovno krste latine, ako koji po nesreći prijeđe na njihovu sljedbu; ljuto mrze katolike... na vani drže grčki obred, ali imaju i svoje posebne obrede ».

U svom navodu biskup Tudišić ne tvrdi, da su sredinom 18-st. na području trebinjske biskupije postojali bogomili kao posebna vjerska skupina, nego samo, da su neki od tadašnjih pravoslavnih, uz pravoslavno vjerovanje, slijedili još uvijek neke zablude starih maniheja. To je smisao Tudišićeva navoda, da neki od pravoslavnih « imaju dvije vrste simbola » (19), od kojih bi jedan bio onaj pravoslavne crkve, a drugi starih bogomila. Ali biskup Tudišić nije imao tekst tih simbola, pa je zato naredio, svojim župnicima u trebinjskoj biskupiji, da mu ih pronađu. Tudišić navodi dvije glavne zablude, koje su slijedili neki od tadanjih pravoslavnih na području trebinjske biskupije, a te su: da paklene muke nijesu

(18) N. dj 147.

(19) Lučić misli, da je Tudišić s tim izrazom naveo, da dotični vjeruju « u manihejska dva principa, dva boga » (Lučić, *n. dj.* 240), što nije ispravno. Simbol (od συμβάλλω) znači skup vjerskih načela, a ne samo jednu vjersku tvrdnju, pa ta bila i osnovna, kao što je dvopočelništvo u manihejsko-bogomilskom učenju. Na istom mjestu Lučić krivo tumači Tudišićeve riječi o ponovnom krštenju Latina. Tu se ne radi o « patarenskom rukopolaženju, duhovnom krštenju », nego o praksi nekih tadašnjih pravoslavnih svećenika, koji su katolike ponovno krstili po bizantskom obredu, kada bi prešli na pravoslavlje (gl. prednju stranu, te gore s. 536, b. 21 i 24).

vječne, i da Krist nije umro na križu nego sv. Mihael Arkandeo.

U vječnost pakla nijesu vjerovali početni bogomili ni strogi dvopočelnici. Umjereni pak dvopočelnici s vremenom su prihvatili kršćansko učenje o vječnim mukama grješnika u paklu [20]. U Bosni, iako se jedan dio bogomila držao nauke strogih dvopočelnika, i prema tome nije vjerovao u vječnost pakla, ipak su bosanski bogomili u velikoj većini ispovijedali vječnost kazne za neokajane teške grijehe [21].

Gnostički prvak Bazilid (130 po Kristu) učio je, da Isus nije bio razapet na križu, nego Simeon Cirenac, kojega je Isus učinio sebi sličnim [22]. I maniheji su učili i vjerovali, da je Krist razapet i umro u prividnom tijelu [23]. U Koranu se prigovara Židovima, da oni govore: « Mi smo ubili Mesiju, Isusa sina Marijina, proroka Alahova », dok oni nijesu njega ni ubili ni razapeli, nego njemu sličnoga, koji je bio mjesto njega zamijenjen u njihovim očima [24]. Preko starih maniheja i pavlićana i Bogomil je prihvatio doketizam ili nauku o prividnosti tijela Kristova i njegove muke. Tu su nauku u početku slijedili svi bogomili, a kasnije samo oni, koji su se zvali doketistima. Takvi su bili napose bosanski bogomili u prvo doba svoga opstanka dok nije g. 1221/23 bila uništena bogomilska hijerarhija u Bosni [25]. Iza velikoga državnocrkvenoga sabora u Trnavi g. 1211 bogomili bugarske crkve napuštaju dotadašnju nauku o prividnosti Kristova tijela i prividnosti raspeća i ujedno prihvaćaju kršćansku

[20] Mandić, *BiH* II 447-54 458 b. 46.
[21] N. dj. 440-444 457 sl.
[22] « ... Simonem quendam Cyrenaeum angariatum portasse crucem ejus pro eo: et hunc secundum ignorantiam et errorem crucifixum, transfiguratum ab eo, uti putaretur ipse esse Jesus », Irenaeus, *Adversus haereses* I 19 (I 200).
[23] *Kephalaia* I, cap. 1, st. 13, 3-10.
[24] *Le Coran*, sura IV, 155/57 (III, 965. – Prema nekim islamskim učenjacima (I. Išhaq) Isus je dao poljubac nekom Sergiju, koji je tim postao sličan Isusu i bio mjesto Njega razapet (Blanchère III 965 n. 156).
[25] Mandić, *BiH* II 440-444.

nauku: da je Krist uzeo pravo ljudsko tijelo od svoje majke Marije, da je u tom tijelu bio razapet i umro, i nakon tri dana uskrsnuo [26]. Tu je nauku prihvatila i većina bosanskih bogomila najkasnije koncem 14-st. Kako se vidi iz pisama bosanskih velikaša Pavlovića i Kosača, vjernika bogomilske bosanske crkve, te iz Batalova ulomka i oporuke gosta Radina, bosanski krstjani od konca 14-st. vjeruju u Kristovo pravo utjelovljenje, rođenje, smrt na križu i uskrsnuće od mrtvih. Gost Radin u svojoj *Oporuci* g. 1466 navodi, da su bosanski krstjani u njegovo vrijeme slavili svetkovine navještenja Kristova (Blagovijest), Njegovo rođenje (Božić) i Uskrs [27]. Isus pak nije mogao uskrsnuti, ako nije tjelesno umro. Dosljedno tome bosanski bogomili za vrijeme pada Bosne 1463 općenito su prihvaćali, da je sam Isus Krist tjelesno umro i u tom tijelu uskrsnuo.

Prema tome, tvrdnja biskupa Tudišića, da su neki pravoslavni g. 1751 vjerovali, da Krist nije umro na križu nego sv. Mihael Arkandeo, ne bi se mogla svoditi na vjerovanje bosanskih bogomila 15-st. općenito i u cjelini, nego samo na jedan njihov neznatan dio. Samo neznačajni dio bosanskih bogomila mogao se u 15-st. držati nauke starih bogomilskih doketista: da Krist nije imao pravo ljudsko tijelo i da u tom tijelu nije umro. Međutim, u bosanskim bogomilskim izvorima nigdje se ne navodi, tko bi Krista na križu zamijenio. Zapadni pak izvori spominju, da su talijanski banjolićani, koji su bili ogranak bosanske bogomilske crkve, učili, da je Krist nekoga satanu učinio sebi sličnim i da je taj bio mjesto njega propet [28].

Nije isključeno, da je Tudišićevo pričanje nastalo na taj način, da su glasine, koje je on čuo o zamjeni Krista na križu, potjecale iz učenja četvrte sure Korana, što je

[26] N. dj. 355 440 sl.
[27] N. dj. 454-461 465 sl.
[28] « Christus non fuit homo, sed videbatur homo. Nec mortuus est, sed visus est mori. Quemdam enim demonem in sui speciem mutavit, quem crucifigi fecit », Georgius, *Disputatio* 136 sl. Slično Petrus Mart. 324.

Tudišić, kao učen čovjek, spojio s kazivanjem bizantskoga pisca Zigabena, koji je zabilježio, da su bugarsko-bizantski bogomili u početku vjerovali, da se Isus Krist negda zvao Hihovil Arkandeo, negda Isus, a nekada Krist, već prema zadaćama, koje je vršio (29).

U svakom slučaju iz Tudišićeva navoda ne smije se izvesti, da su bosanski bogomili i njihovi vjernici postojali kao posebna vjerske skupina sredinom 18-st. Najviše, što se iz njegovih riječi može zaključiti, jest to, da su neki pravoslavni kršćani, koji potječu od bogomila, u njegovo vrijeme zadržali uspomenu i vjerovali u neke bogomilske nauke, poimence, da paklene muke nijesu vječne i da stvarno Krist nije umro na križu nego neki njegov zamjenik. A tome se ne treba čuditi, ako se uzme u obzir, da su tada pravoslavni svećenici i monasi bili neuki, a mnogi monasi i nepismeni.

U svom dokazivanju, da su bogomili, « bosanski krstjani » i njihovi vjernici, postojali još u Bosni sve do polovice 19-st., A. Solovjev s posebnim nastojanjem navraća se i raščlanjuje navod Pavla Rycauta iz g. 1668 o bosanskim poturima (30). Knjižnica Čikaškoga sveučilišta ima prvo izdanje Rycautova djela, koje Solovjev nije mogao imati u ruci kod svoga proučavanja. Mi smo to djelo pomno pregledali i proučavali, pa nigdje nijesmo našli, da bi Rycaut spomenuo, da bogomili u njegovo vrijeme postoje u Bosni, a niti to, da bi bosanski poturi potjecali od bogomilskih krstjana, odnosno njihovih vjernika. O Rycautovu navodu smo potanje govorili u ovom djelu u 9. poglavlju o b. h. poturima.

Da utvrdimo, kada je stvarno nestalo bosanskih krstjana i njihovih vjernika kao zasebne, organizirane vjerske skupine, jedini je način taj, da ispitamo, šta o tome govore stari turski izvori i oni zapadni pisci 16- i 17-st., koji izričito pišu o bosanskim krstjanima i o vjerskim prilikama u Bosni i Hercegovini prvih godina turske vladavine.

(29) Gl. Zigabenus, PG 130, 1301 sl.
(30) Solovjev, *Nestanak* 66-70; Isti, *Engleski izvještaj* 101-109; Isti, *Autour des Bogomiles*.

2) - *Turski i zapadni izvori 16- i 17-st. o nestanku bogomilske crkve u Bosni*

Prema proučavanju ankarskoga profesora M. Tayyiba Okića, u turskim defterima 15- i 16-st. nigdje se ne spominju crkvene sarješine bosanskih krstjana, osim dva gosta: Cvatko gost i Radonja gost. Prvi se spominje u carigradskom defteru, br. 5, hercegovačkoga sandžakata iz g. 1477/78, a drugi u carigradskom defteru bosanskih čitluka (Çiftlikât-i Bosna) iz druge polovice 16-st. (31). Kako se iz objelodanjenog Okićeva izvatka vidi, Cvatko gost g. 1477 živio je i raspolagao je nekim posjedom u selu Kunevu, nahija Sokol, u međuriječju Pive i Tare Gost pak Radonja nije bio živ u drugoj polovici 16-st. kada je sastavljan popis čitluka bosanskoga sandžakata nego – kako veli Okić – « samo njegovo ime nosi jedno selište, koje je u času popisa bilo u sastavu Hajrudinova čitluka » (32). Najvjerojatnije je, da je živio početkom 16-st., tako da su se Kr[illegible]vljaci, barem stariji ljudi, sjećali Radonje i znali značenje njegova pridjeva « gost », kada se pod njegovim imenom i pridjevkom nazivalo selište u Hajrudinovu timaru u drugoj polovici 16-st. Ovo je svakako najmlađi spomen bosanskih krstjana i njihovih vjerskih službenika u dosada objelodanjenim turskim izvorima. Druga imena « krstjana », očeva raznih obitelji, koja je prof. Okić objelodanio iz izvornih turskih deftera 15- i 16-st., ne pripadaju bosanskim krstjanima, bogomilima, nego kršćanima katolicima i pravoslavnima (33).

Benedikt Kuripečić, koji je g. 1530 putovao Bosnom i pisao o vjerskom sastavu Bosne, ne zna za bosanske krstjane i njihove vjernike (34). Tako isto za njih ne zna ni Jeronim Zlatarić, rodom Bošnjak, koji je g. 1599 proputovao Bosnu i pisao o vjerskom stanju u Bosni (35).

(31) Okić, *Les kristians* 127 sl.
(32) Saopćenje prof. M. T. Okića u pismu, koje mi je pisao 26. maja 1963 na čemu mu se i ovom prigodom toplo zahvaljujem.
(33) RP 568-575.
(34) Curipeschitz.
(35) Gl. Horvat, *Monumenta* 60 sl.

Ni bosanski biskup fra Franjo Baličević u izvješću g. 1600 (36), ni Atanazije Jurjević g. 1626 (37), ni Ivan Tomko Mrnjavić u *Opisu Bosne* iz g. 1627 (38), niti koji drugi pisac 16- i 17-st., ne zna za bogomile u Bosni ni za njihove vjernike.

Prvi poznati pisac povijesti srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, mljetski opat Mavro Orbini, u svom djelu *Il regno de gli Slavi* piše, da su samostani bosanskih krstjana postojali do g. 1520, i da ih je tada nestalo (39). Orbini je objelodanio svoje djelo 1601, dakle 81 godinu nakon nestanka bogomilskih samostana. A kako je roden oko g. 1550, u svojoj mladosti mogao je čuti od očevidaca, dubrovačkih trgovaca po Bosni, kada je i kako nestalo bosanskih krstjana.

I Petar Masarechi, apostolski pohoditelj u Bosni g. 1624, u izvješću Zboru za raširenje vjere, piše, da je u Bosni manihejsko « krivovjerje trajalo do g. 1520 » (40). Prije nego je to napisao, Masarechi je razmišljao o vjerskom sastavu bosanskih krstjana i njihovu prijelazu na katoličku vjeru i islam, pa se o njihovu nestanku morao raspitati kod bosanskih franjevaca, koje je pohadao. Tada su još mnogi franjevci i bosanski kršćani katolici živjeli, koji su od očevidaca, svojih otaca i starijih ljudi, čuli i znali, kada se dogodio taj krupni događaj u povijesti Bosne – nestanak petstogodišnjega bogomilskog krivovjerja u zemlji.

Orbinijevo i Masarechijvo svjedočanstvo, prema onome što smo rekli, valja uzeti kao veoma vrijedna suvremena svjedočanstva, samo nešto mlađa od samoga nestanka bogomilstva u Bosni. Vjerodostojnost njihovih tvrdnja potvrđuje i činjenica, da je od g. 1516 do 1525 u Bosni i Hercegovini bjesnio progon katolika, kada su mnoge katoličke crkve i samostani porušeni, više franjevaca ubijeno, a velik broj katolika, pod pritiskom, prihvatio islam (41). Za tih progona morale su biti porušene g. 1520 i zadnje kuće bosanskih krstjana, a s njima je nestalo i zadnjih savršenih članova i nosilaca crkvene organizacije « bosanskih krstjana ».

(36) N. dj. 69-74.
(37) Georgiceo, *Relazjone* 116-149.
(38) Horvat, n. dj. 354-363.
(39) « Questi (secondo che riferiscono il Volaterrano ed il Sabellico) habitauano ne' Monasteri, posti nelle valli, e altri luoghi rimoti; oue le matrone, che di qualche infermità guariuano, soleuano andare come per voto à seruire un certo tempo prefisso. Et così stauano co' detti Monaci, o per dir meglio heretici. Il che duro fin' a l'anno 1520 », Orbini 354.
(40) « ... la qual Heresia duro fin all'anno 1520 », Masarechi, *Izvješće* 44.

3) - *God. 1520 nestalo je crkve bosanskih krstjana, a tragovi njezine nauke postoje i danas u narodu*

Na završetku valja reći slijedeće:

Kada govorimo o nestanku bogomilstva u Bosni, valja dobro razlikovati nestanak « bosanskih krstjana » i njihovih vjernika kao posebne organizirane vjerske skupine, nestanak bogomilske crkve, od opstanka tragova vjerske bogomilske nauke.

Bogomili su učili i njihovi vjernici vjerovali, da se nijedan od vjernika ne može spasiti, ako uistinu i stvarno ne primi, barem na času smrti, bogomilsko duhovno krštenje, koje su mogli podjeljivati samo savršeni članovi njihove sljedbe (42). Kada je nestalo bogomilskih kuća i savršenih članova, njihovi su vjernici, po nuždi svoga vjerovanja, morali prijeći na kršćanstvo ili islam, ako nijesu htjeli živjeti u beznađu svakoga spasa svojih duša. Nadalje, « bosanski krstjani » učili su i vjerovali, da je njihova crkva ustanova Božja, koju je ustanovio Isus Krist i predao joj pravu nauku i ujedno duhovnu vlast, kojom će ljude spasavati. Ta je vlast i nauka, kako su oni vjerovali, preko Petra i drugih apostola došla apostolskim nasljedstvom do « bosanskih djedova » i njihovih glavnih pomoćnika, velikoga gosta i velikoga starca (43). Kada je nestalo « dida », velikoga gosta i veli-

(41) Mandić, *Herceg-Bosna* 441-444; posebni otisak s. 23-26.
(42) Mandić, *BiH* II 238-243 274-281.
(43) N. dj. 216-220 243-264.

koga starca u Bosni, po bogomilskoj nauci, nestalo je i mogućnosti, da bogomilska crkva vrši dalje svoju vjersku misiju. Tim je nestalo i bogomilske crkve kao zasebne vjerske organizacije u Bosni. Bogomilska crkva tim je danom utrnuta. U povjesnim pak izvorima poslije prve četvrti 16-st. nema više nikakva traga opstanku « dida », velikoga gosta i velikoga starca u Bosni. To nam govori, da je uistinu g. 1520 u Bosni nestalo vrhovnih vjerskih nosilaca, – a tim i same crkve « bosanskih krstjana » ili bogomila, – kako su to zabilježili nešto mladi suvremenici Mavro Orbini i Petar Masarechi.

Od nestanka bogomilske crkve, kao zasebne vjerske organizacije, različito je pitanje daljnjega opstanka vjerskih tragova bogomilske vjerske nauke među potomcima negdašnjih bogomilskih vjernika, koji su prešli na islam i kršćanstvo. Bogomili su djelovali u Bosni punih 500 godina, pa nije nikakvo čudo, što su se neka njihova naziranja i nauke sačuvale među potomcima negdašnjih njihovih vjernika tijekom stoljeća. Tako trebinjski biskup Tudišić zabilježio je g. 1751 neka bogomilska vjerovanja među pravoslavnima, potomcima negdašnjih bogomila u istočnoj Hercegovini. Pa i ja sam u djetinjstvu, u zapadnoj Hercegovini, slušao od katoličkih žena priče o Isusovu začeću i rođenju, koje nijesu daleko od bogomilskoga učenja ([44]). Tome se ne treba čuditi. Hrvati su prije 13 stoljećá ostavili poganstvo, pa i danas među njima ima tu i tamo jakih uspomena na staro poganstvo: vile, vještice, ivanjski krijes i slično. Zato se ne treba čuditi, ako se još i danas nađe bogomilskoga naziranja i vjerovanja kod potomaka negdašnjih bogomilskih vjernika u Bosni: katolika, pravoslavnih i muslimana, osobito pak u zabačenim planinskim i brdskim krajevima. Domaći istraživači trebali bi pomno istražiti i proučiti ostatke negdašnjega bogomilskog vjerovanja kod današnjih stanovnika Bosne i Hercegovine.

([44]) Gl. n. dj. 119, b. 52.

KNJIGOPISJE (*)

KRATICE

AA	=	*Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, izd. L. Thallóczy, C. Jireček i E. Šufflay, I-II (Wien 1913-1918).
AB	=	*Acta Bosnae*, izd. E. Fermendžin u MSM 23 (Zagreb 1892).
ABl	=	*Acta Bulgariae ecclesiastica*, izd. E. Fermendžin u MSM 18 (Zagreb 1887).
AFH	=	*Archivum franciscanum historicum*, 1 sl. (Quaracchi, Firenze 1908 sl).
AFHerc	=	*Acta franciscana Hercegovinae*, I (1463-1699), izd. D. Mandić (Mostar 1934).
AF	=	*Analecta franciscana*, 1 (Quaracchi, Firenze 1885 sl.).
AfSPh	=	*Archiv für slavische Philologie*, 1 sl. (Berlin 1876 sl.).
AHID	=	*Anali Historijskog instituta u Dubrovniku*, 1 sl. (Dubrovnik 1952 sl.).
b.	=	bilješka; iza obnog imena = biskup.
BFns	=	*Bullarium franciscanum*, nova series, I-III (Roma 1929-1949).
BiH	=	Bosna i Hercegovina.
br.	=	broj.
Byz	=	*Byzantion*, 1 sl. (Paris-Liège 1924 sl.).
BZ	=	*Byzantinische Zeitschrift*, 1 sl. (Leipzig 1892 sl.).
CDC	=	*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, izd. T. Smičiklas, I-XV (Zagreb 1904-1934).
CIL	=	*Corpus inscriptionum latinarum*, 1-16 (Berlin 1864 sl.).
CN	=	*The Croatian Nation in its Struggle for Freedom and Independence*, A symposium (Chicago 1955).
CS	=	*Croatia sacra*, 1-14 (Zagreb 1930-1940).
DC	=	*Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, izd. F. Rački u MSM 7 (Zagreb 1877).

(*) N.B. - Navodi spisâ u bilješkama pod tekstom navedeni su u skraćenu obliku. Ako se navodi pisac samo jednoga djela, onda je navedeno samo njegovo prezime; pisac više djela: naveden je samo početak naslova navedenoga djela.

DR = *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusinae cum regno Hungariae*, izd. Gelcich-Thallóczy (Budapest 1887).

DTC = *Dictionnaire de théologie catholique* (Paris 1903-1950).

EJ = *Enciklopedija Jugoslavije*, I-VIII (Zagreb 1955 sl.).

FR = *Fojnička regesta*, izd. J. Matasović.

g. = godina.

GIDBiH = *Godišnjak istorijskog društva BiH*, 1 sl. (Sarajevo 1949 sl.).

gl. = gledaj.

GSA = *Glas Srpske kraljevske akademije*, 1 sl. (Biograd 1887 sl.).

GSUD = *Glasnik Srpskog učenog društva*, 1 sl. (Biograd 1865 sl.).

GZM = *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH*, 1-55 (Sarajevo 1890-1944; ns = nova serija, 1 sl. 1946 sl.).

HE = *Hrvatska enciklopedija*, I-V (Zagreb 1942-1945).

HP = *Historijski pregled* (Zagreb).

HNJ = *Historija naroda Jugoslavije*, I (Zagreb 1935).

HR = *Hrvatska revija*, 1 sl. (Buenos Aires-Barcelona 1951 sl.).

HZ = *Historijski zbornik*, 1 sl. (Zagreb 1948 sl.).

izd. = izdao, izdanje.

Listine = *Listine o odnošajih između južnoga slavjanstva i mletačke republike*, I-X, izd. Š. Ljubić u MSM (Zagreb 1886-1891).

MGH = *Monumenta Germaniae historica*; SS = Scriptores rerum germanicarum (Hannover 1826 sl.).

MHEZ = *Monumenta historica episcopatus zagrabiensis*, I-X, izd. J. Tkalčić (Zagreb 1889-1904).

MS = *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, izd. F. Miklosich (Wien 1858).

MSM = *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, 1 sl. (Zagreb 1868 sl.).

MVH = *Monumenta vaticana historiam regni Hungariae illustrantia* (Budapest 1884).

MZ = *Mandićev zbornik* (Roma 1965).

N. dj. = navedeno djelo.

N. mj. = navedeno mjesto.

nadb. = nadbiskup.

NE = *Narodna enciklopedija S.H.S.* (Zagreb 1928).

ns = nova serija, novi niz.

NS = *Naše starine*, 1 sl. (Sarajevo 1954 sl.).

o. = oko.

OCP = *Orientalia christiana periodica*, 1 sl. (Roma 1935).

OSpom = *Odabrani spomenici srpskoga prava od XII do kraja XV veka*, izd. A. V. Solovjev (Biograd 1926).

PG = *Patrologia graeca*, 1-161, izd. J. P. Migne (Paris 1857-1865).

PHZBiH = *Povijest hrvatskih zemalja BiH*, I (Sarajevo 1924).

PL = *Patrologia latina*, 1-221, izd. J. P. Migne (Paris 1844-1864).

Porphyr = gl. Porphyrogenitus.

Priručnik = *Priručnik izvora hrvatske historije*, I/1, izd. F. Šišić (Zagreb 1914).

r. = redak.

Rad = *Rad Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu*, 1 sl. (Zagreb 1867 sl.).

RE = Paul-Wissowa, *Realencyklopaedie der klassischen Wissensschaften*, 1 sl. (Stuttgart 1893 sl.).

RIZ = *Radovi Instituta historije u Zadru*, 1 (Zagreb 1954 sl.).

RND = *Radovi naučnog društva BiH* (Sarajevo).

RP = D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti* (Rim 1963).

s. = stranica.

SF = *Südost-Forschung*, 1 sl. (Oldenburg-München 1941 sl.).

sl. = slijedi.

SNS = *Srednjevjekovni nadgrobni spomenici BiH*, I-VI (Sarajevo 1950-1954).

SP = *Starohrvatska prosvjeta* (Zagreb).

SSA = *Spomenik Srpske kr. akademije*, 1 sl. (Srijemski Karlovci 1887 sl.).

StPov = *Stare srpske povelje i pisma*, I/1-2, izd. Lj. Stojanović (Biograd-Srijemski Karlovci 1934).

sv. = sveti, sveta, svezak.

VHAD = *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, 1 sl. (Zagreb).

VHZA = *Vjesnik Hrvatskog zemaljskog arhiva*, 1 sl. (Zagreb 1899 sl.).

VMH = *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I-II, izd. A. Theiner (Roma 1859-1862).

VMSM = *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I-II, izd. A. Theiner (Roma-Zagreb 1863).

WM = *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina*, I-12 (Wien 1893-1916).

zb. = zbornik.

ZOF = *Zeitschrift für Ortsnamen- Forschung*, München-Berlin.

ZR = *Zbornik Ilariona Ruvarca*, I (Biograd 1934).

ZZH = *Znameniti i zaslužni Hrvati* (Zagreb 1925).

KAZALO NAVEDENIH SPISA

Alaupović I., *Ivan Franjo Jukić* (Sarajevo 1907).

Alberi E., *Le relazioni degli ambasciatori veneti*, I-III.

Alikalfić M., *Džabićev pokret*, u *Glasnik j. prof. dr.* (1937).

Andriassi D., *Relatio, an. 1629*, u CS 4 (1934).

Andrić J., *Mustafa Madžar*, u *Panorama* (Biograd 1958).

Andelić P., *Srednjevjekovni gradovi u Neretvi*, u GZMns 13 (1958) Arh. 179-231.

— —, *Srednjevjekovni gradovi u Konjicu*, u GZMns 13 (1958) Arh.

— —, *Revizija čitanja Kulinove ploče*, u GZMns 16 (1961) Arh.

— —, *Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokoga*, u GZMns 17 (1962) 165-171.

— —, *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni*, u GZMns 18 (1963) 179-194.

Anonymus, *Histoire de l'état present du royaume de la Hongrie.*

Anonymus Byzantinus, *De imperio Abarorum atque Persarum ... incursione*, u A. Mai, *Bibliotheca nova patrum*, VI.

Asboth J., *Bosnien und die Hercegovina* (Beč 1888).

Babinger F., *Beiträge zur Geschichte des Geschlechtes Malkočoghlus* (Roma 1940), prijevod u *Prilozi Orientalnog instituta* 3-4 (Sarajevo 1952-53).

Bakula P., *Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici Hercegovinae* (Split 1867)

Barada M., *Hrvatski vlasteoski feudalizam* (Zagreb 1952).

Barišić F., *Le siège de Constantinople par les Avares et les Slaves en 626*, u Byz 24 (1954) 371-95.

Barišić R., *Franjevački samostan i crkva u Sutjeskoi*, u GZM 2 (1890) 28-40; WM 2 (1894); *Franjevački glasnik* 9 (1895).

Bassano L., *Costumi particolari de Turchi*, gl. Sansovino.

Bašagić S., *Najstariji ferman begova Cengića*, u GZM 9 (1897) 437-46.

— —, *Kratka uputa u prošlost BiH* (Sarajevo 1900).

— —, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, u GZM 24 (1912).

— —, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci* (Zagreb 1931).

Barkan O. L., *Les déportations comme méthode de peuplement et de colonization dans l'Empire Ottoman*, u *Revue de la Fuculté des sc. écon, de l'Univ. d'Istambul*, 11 (Istambul 1949-50) 67-131.

Batinić M. V., *Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti*, u *Starine* 17 (1885).

— —, *Djelovanje franjevaca u BiH*, I-III (Zagreb 1881-87).

Bejtić A., *Povijest i umjetnost Foče na Drini*, u NS 3 (1956) 23-73.

Benac A., *Radimlja* (Sarajevo 1950).
— —, *Olovo* (Biograd 1951).
— —, *Široki Brijeg* (Sarajevo 1952).
Benac A. - Anđelić P., *Kulturna istorija BiH* (Sarajevo 1966).
Bešlagić S., *Kupres* (Sarajevo 1954).
— —, *Stari krstovi u Drežnici*, u NS 3 (1956) 179-188.
— —, *Boljuni*, u *Starinar* 12 (Biograd 1960, 1) 176-206.
— —, *Stećci na Blidinju* (Zagreb 1959).
— —, *Stećci u dolini Neretve*, u NS 3 (1956) 253-60.
— —, *Stećci kod Raške Gore*, u NS 3 (1956) 253-60.
Bišćević V., *Etnička i nacionalna pripadnost muslimana BiH*, u *Hrv. kal.* (Chicago 1952).
Blachère R., *Le Coran*, I-III (Paris 1950).
Blavius J., *Atlas major* (Amsterdam 1669).
Blandus Flavius, *Rerum ab inclinatione romani imperii decades* (Venetia 1483).
Bogdan I., *La cuestión de Bosnia y la primera guerra mundial*, u zb. *Bosnia y Hercegovina* (Buenos Aires 1965) 21-133.
Bogičević V., *Emigracija muslimana BiH u tursku u doba austro-ugarske vladavine 1878-1918 god.*, u HZ 3 (1950) 175-188.
— —, *Stanak (stanicum) nach dem Rechtsstatute der republik Ragusa vom J. 1272*, u AfSPh 2 (1877) 570-93.
Boras J., *Miličević o. Franjo (Marijan)*, u ZZH 191.
Bosansko-hercegovački zemaljski ustav (Sarajevo 1910).
Bošnjanin H., *Hrvati i Herceg-Bosna* (Sarajevo 1940).
— —, *Tri izjave Džaferbega Kulenovića*, u *Danica* (Chicago 29. IX. 1955) 5.
Božitković J., *Kritički ispit bosanskih vikara i provincijala* (Biograd 1939).
Buconjić N., *Povijest ustanka u Hercegovini* (Mostar 1911).
Bulbulović E., *Nacionalizam i muslimani* (Sarajevo 1933).
Bulić F., *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici* (Zagreb 1883).
Bulić F. - Katić L., *Stopama hrvatskih narodnih vladara* (Zagreb, bez g.).
Buturac J., *Povjestni priegled redovničtva u Hrvatskoj*, u CS 11-12 (1943) 131-52.

Cedrenus Georgius, *Historia comparata*, I (Bonn 1838).
Cellesi P., *La vita del servo di Dio padre Giulio Mancinelli* (Roma 1668).
Chalcocondiles L., *Historiae (De rebus turcicis)*, u *Corpus scriptorum historiae byzantinae* 48 (Bonn 1843).
Chaumette des Fosses J. B., *Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808* (Paris 1816).
Choniates N., *De Isaaco Angelo* (Bonn 1831).
Chronicon paschale, I (Bonn 1832).
Cinnamus J., *Historiarum epitome* (Bonn 1836).
Clissold S., *The Whirlwind* (London 1949).

Codice diplomatico barese, I (Bari 1897).
Cons H., *La province romaine de Dalmatie* (Paris 1881).
Cranekshaw E., *The Fall of the House of Habsburg* (London 1963).
Cronia A., *Jedna glagolska listina iz g. 1380*, u GZM 39 (1927).
Csevapovich G., *Synoptico-memorialis catalogus* (Buda 1823).
Curipeschitz B., *Itinerarium ... nach Konstantinopel 1530*, izd. E. Lamberg-Schwartzberg (Innsbruck 1910).
Cvitić J., *Aneksija BiH i srpski problem* (Biograd 1908).
Czörnig K., *Ethnographie der österreichischen Monarchie*, I-III (Beč 1857).

Čapkun P., *De organisatione curae pastoralis franciscanorum apud Croatorum gentem* (Sibenik 1940).
Čelebija Evlija, *Putopis* (Sarajevo 1957).
Čerović D. B., *Einige Schriftenstücke aus alten Krajina*, u WM 11.
— —, *Nekoliko pisama sa stare krajine*, u GZM 17 (1905).
Čičić A., *Monografija o fra Grgi Martiću* (Zagreb 1930).
Čović Pile, *Pjesme prosto spjevane od prostoga guslara Hercegovca, prikazana Don Ivanu Musiću, vojvodi dolnje Hercegovine* (Mostar 1879).
Čremošnik G., *Dubrovačka kancelarija do god. 1300, i najstarije knjige dubrovačke arhive*, u GZM 39 (1927).
— —, *Bosanske i humske povelje srednjega sljeka*, u GZM ns 3 (1948).
— —, *Izvori za istoriju roblja i servicijskih odnosa u našim zemljama srednjega vijeka*, u *Istorisko-pravni zb.* (Sarajevo 1949).
— —, *Postanak srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku*, u AHID 1 (1952) 73-84.
— —, *O načinu izdavanja srednjovjekovnih notarskih koncepata*, u HZ 5 (1952) 448-52.
— —, *Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije*, u *Naučni radovi dr. BiH*, 3 (Sarajevo 1955).
Čremošnik I., *Izvještaj o iskopinama u Rogačićima kod Blažuja*, u GZMns 8 (1953), Arh. 303-15.
— —, *Izvještaj o iskopinama na Crkvini u Lisičićima kod Konjica*, u GZMns 9 (1954), Arh.
— —, *Crkvina u Golubiću*, u GZMns 11 (1956).
Crnčić I., *Imena Slovjenin i Ilir u našem gostinjcu u Rimu poslije 1453 godine*, u *Rad* 79 (1886) 1-70.
— —, *Prilozi k raspravi: Imena Slovjenin i Ilir*, u *Starine* 18 (1886) 1-164.

Ćirković S., *Vlastela i kraljevi u Bosni poslе 1463 godine*, u *Istoriski glasnik* (1954) 123-31.
— —, *Istorija srednjovekovne bosanske države* (Biograd 1934).

ĆOROVIĆ V., *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština* (Beograd 1933).
— —, *Ban Kulin*, u *Ćupićeva godišnjica*, 34.
— —, *Historija Bosne* (Biograd 1940).
DANDOLO A., *Chronica*, izd. Muratori, *Scriptores rerum italicarum*, XII; 2. izd. E. Pastorello (Bologna 1938-58).
DEMOUGET E., *De l'unité à la division de l'empire romain au IVe siècle*, 395-410 (Paris 1951).
DINIĆ M. J., *Dubrovačka srednjevjekovna karavanska trgovina*, u *Jug. ist. čas.* 3 (1937).
— —, *Tri francuska putopisca XVI veka o našim zemljama*, u *God. N. Ćupića* 49 (1940).
— —, *Zemlje hercega sv. Save*, u GSA 182 (1940) 149-257.
— —, *Državni tabor srednjevjekovne Bosne* (Biograd 1955).
DEDIJER V., *The Road to Sarajevo* (New York 1966).
DES HAYES DE COURMENIN, *Voiage de Levant fait par le commandement du roi en l'année 1621*, 2. izd. (Paris 1632).
DIMITRIJEVIĆ D., *Građa za srpsku istoriju iz ruskih arhiva i biblioteka*, u *Spomenik* 53 (1922).
DLUGOSS J., *Historia Poloniae*, izd. A. Przeziecki (Krakov 1878).
DLUSTUS LJ., *Skolske prilike u Bihć od okupacije do danas*, u *Školski vjesnik* (Sarajevo 1894).
Dokumenti o izdajstvu Drače Mihailovića, I (Biograd 1945).
DRÄSEKE J., *Zu Georgius Scholarius*, u BZ 4 (1895).
DRAGANOVIĆ K., *Katolička crkva u BiH nekad i danas*, u CS 4 (1934) 178-95.
— —, *De ficta dioecesi stefanensi*, u CS 4 (1934).
— —, *Massenübertritte von Katholiken zur « Orthodoxie » im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft*, u OCP 3 (1937).
— —, *Izvješće vizitatora Petra Masarechija o prilikama katoličkog naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni god. 1623 i 1624*, u *Starine* 39 (1938).
— —, *Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji* (Sarajevo 1939).
— —, *Katolička crkva u srednjovječnoj Bosni*, u PHZBiH (1942).
— —, *Katalog katoličkih župa XVII vieka u BiH*, u CS 13-14 (1944) 89-126.
— —, *Croatian Lands in the light of statistics*, u CN (1955) 355-91.
DRAGIĆEVIĆ P., *Nuić fra Anđeo (Nikola)*, u ZZH 201.
DRAGOMIR S., *Vlahii si Morlacii* (Cluj 1924).
DRAŠKOVIĆ J., *Disertacija iliti Razgovor darovan gospodi poklisarom* (Karlovac 1832).
DRESCHLER B., *Dr. Ante Starčević*, u *Hrvatsko kolo* 7 (1912) 355-408.
DRLJIĆ R., *Prvi Ilir Bosne fra Martin Nedić 1810-1895* (Sarajevo 1940).

DUCHESNE L., *L'Illyricum ecclésiastique*, u BZ 1 (1892) 531-50.
DVORNIK F., *Les Slaves, Bysance et Rome au IXe siècle* (Paris 1926).
— —, *Les Légendes de Constantin et Méthode vue de Bysance* (Prag 1933).
— —, *The Making of Central and Eastern Europe* (London 1949).
— —, *Bysance et la primauté romaine*, u *Unam sanctam* 49 (Paris 1964) 1-87.

ĐUBREV B., *Nešto o vlaškim starjelinama pod turskom upravom*, u GZM 52 (1940) 49-67.
— —, *Filurdžije u Crnoj Gori u vremenu Skender-bega Crnojevića*, u *Zapisci* (1940).
ĐURĐEVIĆ M., *Memoari sa Balkana 1858-1878* (Sarajevo 1910).

EINHARDUS, *Annales*, u MGH SS, I 135-218.
— —, *Vita Hludovici imperatoris*, u MGH SS II.
ELEZOVIĆ, *Turski spomenici u Skoplju*, u *Glasnik Skopskog nauč. dr.* 1-2.
Encyclopaedia of Islam (Leyden-London 1927).
ENSSLIN, *Slaveneinfälle*, u RE, 2. Reihe, 3 (1927) 697-706.
EVANS A., *Through Bosnia and the Herzegovina on foot* (London 1876).
EVERY G., *The Byzantine Patriarchate 451-1204* (London 1947).
EVETOVIĆ M., *Bunjevci*, u HE 3 (1942).

FANCEV F., *Iz prepiske fra M. Nedića Ljudevitu Gaju*, u *Ljetopis* 37 (1922) 96-101.
— —, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, knjiga 12 (Zagreb 1933).
— —, *Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda* (1790-1832), u *Građa* 12 (1933).
— —, *Ilirstvo u hrvatskom preporodu*, u Šišić, *O stogodišnjici ilirskog pokreta*, 130-57.
FÉNYES E., *Magyarországnak és kozra kapcsolt*, u M. Lorković, 197.
FERMENDŽIN E., *Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae*, u *Starine* 22 (1890).
FILIPOVIĆ M. S., *Foča*, u *Glasnik ferijalnog saveza* 2 (Biograd 1924).
FILIPOVIĆ M. S. - MIČEVIĆ LJ., *Popovo u Hercegovini* (Sarajevo 1959).
FILIPOVIĆ N., *Pogled na osmanski feudalizam*, u GIDBiH 4 (1952).
FISKOVIĆ C., *Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku* (Zagreb 1947).
— —, *Umjetnički obrt XV i XVI stoljeća u Splitu*, u *Marulićev zb.* (Zagreb 1950) 127-64.
— —, *Prvi poznati dubrovački graditelji* (Dubrovnik 1955).

FLUSS M., *Ad Mauros*, u RE 16 (1935) 667.
Fojnička kronika, izd. C. Truhelka, u GZM 21 (1909).
FORETIĆ V., *Dubrovački arhiv u srednjem vijeku*, u AHID 6-7 (1959) 315-36.
FOURNIER A., *Wie wir zu Bosnien kamen?* (Beč 1909).

GAVRANOVIĆ B., *Uspostava redovite katoličke hierarhije u BiH 1881 godine* (Biograd 1935).
— — , *Bosna i Hercegovina 1853-1870 godine* (Sarajevo 1956).
— — , *Povijest franjevačkog samostana Petrićevac i franjevačkih župa u Bosanskoj krajini*, u *Dobri pastir* 9 (1959) 125-31.
— — , *Dolazak trapista u Delibašino Selo kod Banje Luke i njihova djelatnost* (Banja Luka 1964).
GELLER L., *Bosnisch-hercegovinische Verfassungs- und politische Grundsätze* (Bey 1910).
GELZER H., *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, u BZ 1 (1892) 245-82; 2 (1893) 22-72.
— — , *Der Patriarchat von Achrida* (Leipzig 1902).
GEORGICEO A., *Relatione data all'imperatore del viaggio fatto in Bosna l'anno 1626*, izd. M. V. Batinić, *Njekoliko priloga ...*, u *Starine* 17 (1885) 116-149.
GEORGIUS, *Disputatio, 1748*, u *Aevum* 14 (Milano 1940).
GERLACH S., *Tagebuch* (Frankfurt 1674).
GLAVAŠ R., *Spomenica pedesetgodišnjice hercegovačke franjevačke provincije* (Mostar 1897).
— — , *O. Paškal Buconjić. Prigodom 30-god. biskupovanja 1880-1910* (Mostar 1910).
GLAVINICH F., *Origine della provincia Bosna Croata* (Udine 1648).
GLÜCK L., *Etnografija u BiH*, u GZM 3 (1891); 8 (1896).
GLUŠAC V., *Istina o bogomilima* (Biograd 1945).
GOLDMANN K., *Die ravennatischen Sarkofage* (Strassburg 1906).
GOLUBOVICH G., *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*, II (Quaracchi, Firenze 1913).
GONZAGA F., *De origine seraphicae religionis* (Roma 1587).
GORKA O., *Anonymi descriptio Europae orientalis ... anno 1308* (Krakov 1916).
GRAFENAUER B., *Prilog kritici izvještaja K. Porfirogeneta o doseljenju Hrvata*, u HZ 5 (1952) 1-56.
GREKOV B. D., *Die altkroatische Republik Poljica* (Berlin 1961).
GRUMEL V., *L'Illyricum de la mort de Valentinen Ier à la mort de Stilicom*, u *Revue des études byz.* 9 (Paris 1951).
GUJIĆ K., *Hadži M. Dž. Čaušević*, u *Hrvatska rev.* 11 (1938) 326-9.
GUNDULIĆ D. F., *Djela* (Zabreg 1877).
GYÓNI M., *L'évêché vlaque de l'archévêché bulgare d'Achris aux Xe - XIVe siècles*, u *Etudes slaves et roumaines* 1 (Budapest 1948).
— — , članak u *Revue de l'istoire comparée* 23 (1945) 96-180.

HADROVICS L., *Le peuple serbe et son église sous la domination turque* (Paris 1947).
HADŽIĆ Š., *Migracija muslimanskog stanovništva iz Srbije*, u GZMns 19 (1964), Etn.
HADŽIJAHIĆ M., *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878* (Sarajevo 1938).
— — , *Udio bamzevija u atentatu na Mehmed-pašu Sakolovića*, u *Prilozi Orient. inst.* 5 (1954-55) 325-30.
— — , *Glagoljica*, u EJ 3 (1958) 466.
HAMM J., *Dativanje glagoljskih tekstova*, u *Radovi Staroslav. inst.* 1 (Zagreb 1952).
HAMMER J., *Geschichte des osmanischen Reiches*, I-II (Pest 1834).
HAMMER J., *Islamizacija Bosne i Hercegovine* (Sarajevo 1940).
HANDŽIĆ H. M., *Prihod Horvatov*, u *Bulićev zb.* (Zagreb-Split 1924) 515-45.
HAUPTMANN L., *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Hercegovina* (Zagreb 1906).
HERMANN E., *Das bischöfliche Abgabewesen im Patriarchat von Konstantinopel von XI. bis zur Mitte XIX Jahrh.*, u OCP 5 (1939) 434-513.
HÖRMANN C., *Epigraphische Denkmäler aus dem Mittelalter*, u WM 3 (1895) 481-502.
HÖRMANN K., *Kumstvo u muhamedovaca*, u GZM 1 (1889).
— — , *Narodne pjesme muslimana u BiH*, I-II (Sarajevo 1933).
HÖRNES M., *Alterthümer der Hercegovina*, u *Sitzb. Ak. Wiss. Wien* 97 (1880) 491-611; 99 (1881) 799-946.
— — , *Alte Gräber in Bosnien und in der Hercegovina*, u *Mitth. der Antrop. Gesell. in Wien* 13 (1883) 169-77.
HOFFER A., *Dva odlomka*, u *Spomen-knjiga iz Bosne* (Zagreb 1901).
HONY H. C., *A turkish-english dictionary* (Oxford 1956).
HORVAT A., *O stečcima na području Hrvatske*, u HZ 4 (1951).
HORVAT J., *Politička povijest Hrvatske* (Zagreb 1936).
— — , *Politička povijest Hrvatske (1818-1929)* (Zagreb 1938).
— — , *Ante Starčević* (Zagreb 1940).
HORVAT K., *Monumenta historiam uscocchorum illustrantia*, I-II (1550-1620), u MSM 32 i 34 (1910 i 1913).
— — , *Monumenta historica nova historiam Bosnae et provinciarum vicinarium illustrantia*, GZM 21 (1909).
HORVAT R., *Najnovije doba hrvatske povijesti* (Zagreb 1906).
— — , *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji* (Split 1932).
HRABAK B., *O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dživana Pripčinovića (1456-1479)*, u GZMns 11 (1956) 29-39.
— — , *Herak Vraneš*, u GIDBiH 7 (1956).
Hrvatska narodna zajednica - Zašto je osnovana i koji joj je posao? (Mostar 1908).

Il Corano. Introduzione, traduzione e commento di A. Bausani (Firenze 1955).

Ilinsky G., *Byzantinoslavica*, III/1 (1931).
Irenaeus, *Libri quinque Adversus haereses*, izd. W. W. Harvey, I Cambridge 1857).
Ivić A., *Dolazak uskoka u Žumberak*, u VHZA 9 (1907).
— —, *Neue curillische Urkunden aus den Wiener Archiven*, u AfSPh 30 (1909).
Ivić P., *Die serbo-kroatischen Dialekte, ihre Struktur und Entwicklung* (S. Gravenhage 1958).
Ivšić M., *Razvitak hrvatskog društva u drugoj polovici XIX stoljeća* (Zagreb 1936).
Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine (Sarajevo 1911).

Jagić V., *Statut poljički. Hrvatski pisani zakoni*, u *Mon. iur. Sl. merid.* 4/1 (Zagreb 1890).
— —, *Nekoliko riječi o bosanskim natpisima na stećcima*, u GZM 2 (1890).
Jakšić G., *Prepiska Ilije Garašanina*, I (1839-1849). u *Građa Srp. ak.* (Biograd 1950).
Jareb J., *Pola stoljeća hrvatske politike* (Buenos Aires 1960).
Jelavić V., *Doživljaji Francuza Poullet-a na putu kroz Dubrovnik u Bosnu*, u GZM 20 (1908).
Jelenić J., *Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevaca* (Sarajevo 1913).
— —, *Kultura i bosanski franjevci*, I-II (Sarajevo 1912 1915).
— —, *Ljetopis fra Nikole Lašvanina* (Sarajevo 1916).
— —, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kreševu*, u GZM 29 (1917).
— —, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca*, u *Starine* 36 (1918).
— —, *Dva ljetopisa Bosne Srebrene* (Sarajevo 1919).
— —, *Nedić fra Martin*, u almanahu *Vedre duše* (Zagreb 1922) 231-41.
— —, *Bio-bibliografija franjevaca Bosne Srebreničke* (Zagreb 1925).
— —, *Spomenici kulturnoga rada Bosne Srebreničke* (Mostar 1927).
Jelić-Bulić-Rutar, *Vodič po Splitu i Solinu* (Zadar 1894).
Jelić L., *Hrvatski narod u Rimu* (Zagreb 1902).
Jeremić R., *O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti*, u *Glasnik Geogr. dr.* 7-8 (Biograd 1922).
Ježić S., *Hrvatska književnost od početka do danas* (Zagreb 1944).
Jireček K., *Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa*, u *Sitzb. Gesell. Wiss. in Prag* (1880).
— —, *Der Grossvezier Mehmed Sokolović und die serbischen Patriarchen Makarij und Antonij*, u AfSPh 9 (1886).
— —, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, u *Denkschriften W. Akad.* 48-49 (Wien 1901-1902).

— —, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, u AfSPh 25 (1903 501-21; 26 (1904 161-214.
— —, *Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters* (Prag 1916).
Jireček-Radonić, *Istorija Srba*, I-IV (Biograd 1922-23).
Jorga N., *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, I-II (Paris 1899).
— —, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I (Gotha 1908).
Jovanović S., *Druga vlada Miloša i Mihajla* (Biograd 1933).
Jug S., *Turski napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja* (Ljubljana 1943).
Jukić I., *Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost Hrvatskog Naroda* (London 1965).
Jukić I. F., *Zemljopis i poviestnica Bosne ad Slavoljuba Bošnjaka* (Zagreb 1851); 2. izd. I. Kecmanović, *Ivan Franjo Jukić, Putopisi i istorisko-etnografski radovi* (Sarajevo 1953).
— —, *Omer-paša i bosanski Turci*, u *Bosanski prijatelj* 2 (Zagreb 1851) 33-38; 2 (1861) 42-70.

Kadlec K., *Valaši a valaské právo* (Prag 1916).
Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak, u *Monumenta turcica* I (Sarajevo 1957).
Kapidžić H., *Prilozi istoriji ustanka iz 1882 godine*, u GIDBiH 3 (1951) 237-86.
— —, *In memoriam Hamdija Kreševljaković (1888-1959)*, u GIDBiH 10 (1959) 413-24.
Karabegović A., *Pjesma o osvojenju Kandije godine 1080 po hidžretu (1669)*, u GZM 1 (1889); WM 1 (1893) 498.
Karadžić Sr. V., *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* (Beč 1849).
— —, *Rječnik*.
Karaman Lj., *Deux portraits de souverains yougoslaves sur des monuments de haut moyen âge*, u Byz 4 (1927-28 321-36.
— —, *Staroharvatska prosvjeta* (1928).
— —, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti* (Zagreb 1930).
— —, *O spomenicima VII i VIII stoljeća u Dalmaciji i pokrštenju Hrvata*, u VHAD 22-23 (1941-2) 73-113.
— —, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji* (Zagreb 1952).
Karanović M., *Pounje u Bosanskoj krajini*, u *Etnografski zb.* 35 (Biograd 1925).
Kašić B., *Memorabilia* (1613-1614), u CS 4 (1934).
— —, *Psaltir, ili Prevod 50 piesamah Davidovih* (Rim 1634).
— —, *Pištole i evanđelja* (Rim 1641).
— —, *De numero et misero statu catholicorum Hungariae et Slavoniae*, u CS 4 (1934).
Katančić M. P., *Indagatio philologica in veterum Croatorum patriam* (Zagreb 1790).

— — , *De Istro eiusque adcolis commentatio* (Budim 1796).
— — , *Sveto pismo staroga zavjeta u jezik slavno-ilirički, izgovora bosanskoga, preneseno*, I-IV; *i novoga zavjeta*, I-II (Budim 1831).
Katić L., *Pregled povijesti Hrvata* (Zagreb 1938).
Katona S., *Historia critica regni Hungariae*, 1-42 (Budapest 1778-1817).
Kavanjin J., *Bogatstvo i ubožtvo*, u *Stari pisci hrvatski* 22 (Zagreb 1913).
Kaznačić A., *Bosnia, Hercegovina e Croatia Turca* (Zadar 1862).
Kecmanović I., vidi Jukić I.F.
— — , *Bildnis eines bosnischen Franziskaners*, u SF (1956).
Kerchelich B. A., *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares* (Zagreb 1770).
Kiszling R., *Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este* (Graz-Köln 1953).
— — , *Die Kroaten. Der schicksalweg eines Südslawenvolkes* (Graz-Köln 1956).
Klaić V., *Povijest Bosne do propasti kraljevstva* (Zagreb 1882).
— — , *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, I-III (Zagreb 1889-1911).
— — , *Hrvatska plemena od XII do XVI stoljeća*, u *Rad* 120 (1897) 1-85.
— — , *O krunisanju ugarskih Arpadovića za kraljeve Dalmacije i Hrvatske*, u VHAD 8 (1905).
— — , *Regnum Croatiae et Dalmatiae*, u VHZA 13 (1911).
— — , *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića (1652-1713)* (Zagreb 1914).
— — , *Hrvatski sabori do godine 1790*, u *Zb. Matice hrvatske* 1 (Zagreb 1925) 297-310.
Knežović O., *Fra Grga Martić* (Sarajevo 1961).
— — , *Povijest Hrvata*, I (Madrid 1961).
Kocijanić J., *Pape i Hrvatski Narod* (Zagreb 1927).
Komlóssy F., *Das Rechtsverhältniss Bosniens und Herzegowina zu Ungarn* (Budapest 1909).
Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine, knjiga IX (Biograd 1954).
Koneski B., *Obridska književna škola*, u *Slovo* 6-8 (Zagreb 1957) 177-93.
Korkut D. M., *Makbūl-i ḥryf (Potur Sabudija), Uskūfi Bosnevije*, u GZM 54 (1942).
Kovačević D., *Prilog proučavanju zanatstva u srednjevjekovnoj Bosni*, u *GIDBiH* 10 (1959) 279-96.
— — , *Prilog pitanju ranih bosansko-turskih odnosa*, u GIDBiH 11 (1960).
Kovačević Lj., *Nekoliko priloga za crkvenu i političku istoriju južnih Slavena*, u GSUD 63 (1885).
Kraljevstvo Hrvata, vidi Pop Dukljanin, Šišić i Mošin.

Krelja K., *Industrija BiH do god. 1918* (Biograd 1961).
Krešovljaković H., *Odakle su i kta su bili bosansko-hercegovački muslimani*, u kalendar *Danica* (Zagreb 1915); *Hrvatska svijest* 4 (1914).
— — , *Kapetanije u BiH* (Sarajevo 1954).
Krumbacher K., *Geschichte der byzantinischen Literatur* (München 1897); prettisuk Burt Franklin (Neć York 1958).
Kukuljević I., *Bibliografija hrvatska* (Zagreb 1860).
— — , *Književnici u Hrvatah iz prve polovine XVII vieka* (Zagreb 1869).
— — , *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova* (Zagreb 1886).
Kulinović M. F., *Nešto o narodnom praznovjerju i liječenju u muhamedovaca u BiH*, u GZM 10.
Kur'an časni, preveli H. M. Pandža i Dž. Čaušević (Zagreb 1972).
Kurepečić B., *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju, 1530*, preveo D. Pejanović (Sarajevo 1950).
Kyriakos D., *Geschichte der orientalischen Kirchen von 1453-1898* (Leipzig 1902).

Lanosović M., *Epistole i Evangelija* (Budim 1794).
Lamb H., *Suleiman the Magnificent* (Garden City, N.J. 1957).
Larmeroux J., *La politique extérieure de l'Autriche-Hongrie (1815-1914)* (Paris 1918).
Lasić D., *Fr. Bartholomaei de Alvernia, vicarii Bosnae 1367-1407, quaedam scripta hucusque inedita*, u AFH 55 (1962).
Laszowski E., *Monumenta habsburgica. Habsburški spomenici*, I-III (Zagreb 1914-17).
Lašvanin N., *Ljetopis*, u GZM 26 (1914); 27 (1915); posebno izd. J. Jelenić (Sarajevo 1916).
La tragedia de Bleiburg, u *Studia croatica* 4 (Buenos Aires 1963).
Lee Wolf R., *The second bulgarian Empire*, u *Speculum* 24 (1949) 167-206.
Lehr-Spawinski, *Zagadnienie Chorwatow nadwislanskich*, u *Pamietnik słowiański* 2 (Krakov 1951) 15-32.
Liber pontificalis, izd. L. Duchesne (Paris 1892).
Lilek E., *Ženidba i udadba u BiH*, u GZM 10 (1898).
Lopašić R., *Spomenici Hrvatske krajine*, I-III (Zagreb 1884-89).
— — , *Dva hrvatska junaka* (Zagreb 1888).
— — , *Bihać i Bihačka krajina* (Zagreb 1890).
Lorković M., *Narod i zemlja Hrvata* (Zagreb 1939).
Lovrić A., *Glagoljski natpis na kamenu iz okolice banjalučke*, u GZM 49 (1937) 31-35.
Luccari G., *Copioso ristretto degli annali di Ragusa* (Venezia 1605).
Lucius J., *De regno Dalmatiae et Croatiae*, izd. G. Schwandtner, *Scriptores rerum hungaricorum ...* III (Beč 1748).
Lučić J., *Prilog pitanju nestanka bosanskih bogomila (patarena)*, u HZ 14 (1961).

Ljubić Š., *Ogledalo književne povijesti*, II (Rijeka 1869).
— —, *Rukoviet jugoslavenskih listina. Turske listine*, u *Starine* 10 (1878).

Maderec Đ., *Hrvatski zavod Sv. Jeronima u Rimu* (Rim 1953).
Magda P., *Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien etc.* (Leipzig 1832).
Makušev V., *Monumenta historica Slavorum meridionalium*, I-II (Biograd 1882).
Mal J., *Uskočke seobe u slovenske pokrajine* (Ljubljana 1924).
Mamuzić I., *Ilirizam i Srbi*, u *Rad* 247 (1933) 1-91.
— —, *Srpsko-hrvatski odnosi u prošlosti*, u *Glas Matice srpske* 78 (Novi Sad 1937).
Mandić D., *Prilozi za povijest franjevačkog samostana i crkve u Olovu*, u *Franj. vjesnik* 39 (Biograd 1932).
— —, *Osnutak franjevačkog samostana i bogoslovije u Mostaru*, u *Stopama otaca* (Mostar 1935).
— —, *Duvanjska biskupija od XIV do XVII stoljeća* (Zagreb 1936).
— —, *Schematismus almae missionariae provinciae in Hercegovina ad an. 1933* (Sarajevo 1939).
— —, *Srednjovjekovna Bosna bez Srba*, u HR 5 (1955) 450-60.
— —, *Kako su govorili Hrvati i Srbi kod svoga dolaska na jug?*, u *Hrvatska misao* 25 (Buenos Aires 1958) 91-99.
— —, *Migrations of the Slavs into the Danube Basin and the Balkans*, u *Croatian Review* 2 (Chicago 1959) 46-64.
— —, *Chroati catholici Bosnae et Hercegovinae*, Chicago - Roma 1962).
— —, *Herceg-Bosna i Hrvatska*, u HR 13 (1963).
— —, *Nepoznata zgoda iz života bosanskog književnika fra Matija Divkovića*, u HR 14 (1964).
— —, *Dalmatia in the Exarchat of Ravenna*, u Byz 34 (1964) 347-74.
— —, *Bosnia y Herzegovina - Provincias croatas*, u *Studia croatica* 6 (Buenos Aires 1965) 153-233.
— —, *Vlaška teza o b.-b. stećcima*, u HR 16 (1966) 237-46.
— —, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku u sveučilisnim predavanjima prof. Nade Klaić u Zagrebu*, u HR 17 (1967) 278-99.
— —, *Hrvati i Srbi, dva stara različita naroda*, 2. izd. (Sabrana djela D. M., sv. 6), ZIRAL (Chicago-Roma-Zürich-Toronto 1980).
— —, *Nebarvatska «Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku» prof. Nade Klaić*, u HR 22 (1972) 181-221.
— —, *Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvora*, 3. izd. (Sabrana djela D. M., sv. 2), ZIRAL, Chicago-Rim 1973.
— —, *BiH, I: Državna i vjerska pripadnost sredovječne BiH*, 2. izd. (Sabrana djela D. M., sv. 3), ZIRAL, Chicago-Rim 1978.

— —, *BiH, II: Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, 2. izd. (Sabrana djela D. M., sv. 4), ZIRAL, Chicago-Roma-Zürich-Toronto 1979.
Mandić M., *Povijest okupacije BiH* (Zagreb 1910).
Marković T., *Narodno vjerovanje u BiH na božićne dane*, u HR 11 (1961) 417-37.
Martić G., *Zapamćenja*, izd. Koharić-Šišić (Zagreb 1906).
Martinović F., *Narodno vjerovanje u BiH*, u GZM 13 (1901).
Marquardt J., *Römische Staatsverwaltung*, I-II (Leipzig 1881-84).
Masarechi P., *Izvješće o prilikama u Bugarskoj Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni god. 1623 i 1624*, izd. K. Draganović, u *Starine* 39 (1938).
Masleša V., *Mlada Bosna* (Sarajevo 1945).
Matasović J., *Fojnička regesta*, u *Spomenik* 67 (Biograd 1930).
Matić T., *Kačićev «Razgovor ugodni» među kajkavcima*, u *Građa* 27 (Zagreb 1956).
Matković P., *Putavanja po Bolkanskom poluotoku*, u *Rad* 62 (1882).
Mazalić D., *Travnik i Toričan*, u GZMns 3 (1948) 145-65.
— —, *Biograd-Prusac*, u GZMns 6 (1951) 147-89.
— —, *Stari grad Jajce*, u GZMns 7 (1952) 59-100.
— —, *Tešanj*, u GZMns 8 (1953) 289-302.
— —, *Visoki*, u GZMns 9 (1954), Arh. 227-53.
— —, *Zvornik*, u GZMns 10 (1955), Ist. 73-116.
— —, *Vinac i Doboj*, u GZMns 13 (1958), Arh. 233-40.
Mažuranić V., *Prinosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik*, I-X (Zagreb 1908-1922).
Mesić M., *Hrvati nakon bana Berislavića do muhačke bitke*, u *Rad* 18 (1872) 77-163; 22 (1873) 55-204.
Meštrović I., *Uspomene na političke ljude i događaje* (Buenos Aires 1961).
Mićević Lj., *Popovo u Hercegovini* (Sarajevo 1950).
Mihajlović K., *Janjičareve uspomene ili Turska kronika*, u *Spomenik* 107 (Biograd 1959).
Miklosich F., *Nestoris chronica* (Bec 1860).
Mikloušić T., *Izbor dugovanj vsakovrstneh ...* (Zagreb 1821).
Mikulić M., *De vita et gestis Nicolai Bianković, episcopi makarskensis (1645-1730)*, (Roma 1964).
Miletić N., *Nakit i oružje IX-XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine*, u GZMns 17 (1963) 155-78.
Milev N. J., *Katoličkata propaganda v Bulgaria prez' XVII vek* (Sofija 1914).
Milićević I., *Dr. Safvetbeg Bašagić-Redžepašić*, u GZM 46 (1934).
Miller W., *The last Athenian Historian: L. Chalkokondiles*, u *Journal of Hellenic Studies* 42 (1922) 36-50.
Moačanin F., *O nekim problemima iz historije vojne krajine*, u HZ 17 (1964) 327-57.
Mócsy A., *Pannonia*, u RE, Suppl. 9 (1962) 516-776.

Momirović P., *Drvene crkve u Bosanskoj krajini*, u NS 1 (1953) 151-62.
— —, *Drvene crkve u zapadnoj Bosni*, u NS 3 (1956) 149-71.
Mommsen T., *Römische Geschichte. Gesammelte Schriften*, V Berlin 1908).
Montalbano, *Turci imperii status*, izd. Elzevir (1630).
Moravcsik G., *Byzantinoturcica*, I/2 (Berlin 1958).
Morović H., *Nekoliko pisama Mihovila Pavlinovića*, u *Mogućnosti* (Split 1963).
Mošin V., *Ljetopis Popa Dukljanina. Latinski tekst s hrvatskim prijevodom i Hrvatskom kronikom* (Zagreb 1950).
Mrnavić I. T., *Iztumačenje obilnie nauka krstjankoga* (Rim 1627).
— —, *Opis Bosne* 1627, u GZM 21 (1909).
Muradbegović A., *Omer-paša Latas* (Zagreb 1944).
Murvar V., *Hrvatska i Hrvati* (Chicago (1953).
Munster S., *Cosmographie oder beschreibung aller länder*, IV (Basel 1550).

Nagnanović B., *Notia provinciae Bosnae Argentinae*, rukopis iz g. 1715; izd. J. Jelenić, *Dva ljetopisa Bosne Srebrene* (Sarajevo 1919).
Nametak A., *Dr. Safvet-beg Bašagić*, u *Hrvatska revija* 7 (Zagreb 1934) 301-08.
Necrologium Bosnae Argentinae, izd. J. Jelenić (Sarajevo 1917).
Nemanjić Sava, *Žiće sv. Simeona*, izd. L. Mirković (Biograd 1939).
Nemanjić Stefan, *Žiće sv. Simeona*, izd. L. Mirković (Biograd 1939).
Nestor, *Povest' vremennyh let'*, I, izd. D. S. Lihačev (Moskva-Leningrad 1950).
Neumann C., *Griechische Geschichtsschreiber und Geschitsquellen in 12. Jabrb.* (Leipzig 1888).
Nicephorus Constantinopoltanus, *De rebus post Mauritium gestis* (PG 100, 896-905).
Niederle L., *Slovanské starožitnosti*, I-V (Praha 1902-24).
— —, *Manuel de l'antiquité slave*, I-II (Paris 1923-26).
Niger Venetus, *Geographiae commentariorum libri XI* (Basel 1557).
N. N., *Tri turske listine manastira Duža*, u GZM 20 (1908).
Notitia dignitatum. Accedunt: *Notitia urbis Constantinopolitanae* et *Laterculi provinciarum*, izd. O. Seeck (Berlin 1876).
Novak G., *Prošlost Dalmacije*, I-II (Zagreb 1944).
— —, *Povijest Splita*, I (Zagreb 1957).
Novak V.-Skok P., *Supertarski kartular*, u *Djela* 43 (Zagreb 1952).
Novaković S., *Ustanak na dahije* (Biograd 1904).
— —, *Tursko carstvo pred srpski ustanak 1780-1804* (Biograd 1906).

Okić M. T., *Les kristians (bogomiles parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inédits*, u *Südost-Forschungen* 19 (1960) 108-33.
Obzor. Spomen-knjiga 1860-1935: članci o Strossmayerovu radu i jugoslavenstvu (Zagreb 1935).
Olesnicki A., *Bošnjak Hadum Jakub, pohjednik na Krbavskom polju g. 1493*, u *Rad* 264 (1938) 123-60.
Omečanin I., *Istina o Draži Mihailoviću* (München-New York 1957).
— —, *Diplomatische und politische Geschichte Kroatiens* (Neckargemünd 1968).
Orbini M., *Il regno de gli Slavi* (Pesaro 1601).
Ostrogorsky G., *History of the byzantine State* (New Brunswick, N. Y. 1957).

Palanque J. R., *La préfecture du prétoire d'Illyricum au IVe siècle*, u Byz 21 (1951) 5-14.
Pandžić B., *De dioecesi tribuniensi et mercanensi* (Roma 1959).
— —, *De Donato Jelić, O.F.M., missionario apostolico*, u AFH 56 (1963) 14 sl.
Pantelić D., *Beogradski pašaluk pred prvi srpski ustanak (1794-1804)* (Biograd 1949).
Patsch C., *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen*, u WM 9 (1902).
— —, *Zur Geschichte von Sirmium*, u *Bulićev zb.* (Zagreb-Split 1924) 229-32.
Pavičić S., *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, u *Djela* 47 (Zagreb 1953).
Pavić A., *Ivan Tomko Mrnavić*, u *Rad* 33 (1875) 58-127.
Pavlinović M., *Hrvatski razgovori*, 1877.
Pavlović B., *Pripravljanje za dostojno reći sv. misu ...* (Venecija 1747).
Pekić P., *Povijest Hrvata u Vojvodini* (Zagreb 1930).
Pernice A., *L'imperatore Eraclio* (Firenze (1905).
Petranović B., *O kmetstvu po srbskom uobičajnom pravu, po ustanovama Dušanova zakonika i po statutima dalmatinskih gradova*, u *Rad* 30 (Zagreb 1875) 60-74.
Petrić M., *Porijeklo stanovništva Žepe*, u GZMns 19 (1964).
Petrinjensis, Dr. (Franjo Milobar), *Bosnien und kroatisches Staatsrecht* (Zagreb 1898).
Petrus Martyr, *Summa contra patarenos*, u *Archivum fr. praed.* 17 (1947) 320-35.
Pfeiffer N., *Die ungarische Dominikanerprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241-42* (Zürich 1913).
Philalethes Ph. (R. Glavaš), *Politika b. i b. franjevaca u prošlosti i sadašnjosti* (Mostar 1901).
Phrantzes G., *Chronicon* (PG 156; Bonn 1838).
Pisanus B., *De conformitate vitae b. Francisci*, u AF IV (1906).

PIGAFETTA A., *Itinerario*, u *Starine* 22 (1890).
PISIDA G., *Carmina* (PG 1197-1294).
Pisma pisana Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828-1850), u *Građa* 6 (1909).
PITTARD E., *Les peuples des Balkans*, u *Recherches anthropol.* (Genève-Paris 1920).
PLINIUS SECUNDUS C., *Naturalis historia* (Leipzig 1933).
POLASCHEK E., *Notitia dignitatum*, u RE 16 (1937) 1081-1101.
POLIĆ M., *Parlamentarna povijest kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, I-II (Zagreb 1899-1900).
POP DUKLJANIN, *Ljetopis*, izd. F. Šišić (Biograd-Zagreb 1928) i V. Mošin (Zagreb 1950). Prvi broj u navodima odnosi se na stranice izdanja Šišić, drugi na izd. Mošin.
POPARIĆ B., *Povijest senjskih uskoka* (Zagreb 1936).
Popis stanovništva BiH g. 1910 (Sarajevo 1912).
Popis stanovništva kraljevine Jugoslavije od. god. 1921 (Sarajevo 1932).
POPOVIĆ C. D., *Manji prilozi*, u GZMns 12 (1937) Arh.
POPOVIĆ D., *O Cincarima. Prilozi pitanju postanka naše čaršije* (Biograd 1927; 2. izd. 1937).
PORPHYROGENITUS C., *De administrando imperio*, izd. G. Moravcsik - R. J. H. Jenkins (Budapest 1949; PG 113, 158-422; E. Bekker, Bonn 1840).
— —, *Historia et vita de rebus gestis Basilii imperatoris*, u *Theophanes continuatus*, V (Bonn 1838) 211-353.
POTTHAST A., *Regesta pontificum romanorum*, I-II (Berlin 1874-1875).
PRELOG M., *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, I-II (Sarajevo 1911).
PRIBIĆEVIĆ S., *Diktatura kralja Aleksandra* (Biograd 1952).
PROHASKA D., *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und Hercegovina* (Zagreb 1911).
PROKIĆ B., *Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes* (München 1906).
— —, *Postanak obridskog patrijahata*, u GSA 90 (1912) 175-267.
PRVANOVIĆ S. M., *Ko je bio hrvatski knez Borna*, u *Rad* 311.

RAČKI F., *Dopunjak građe za poviest hrvatsko-slovenske bune god. 1573 i nekoliko izprava o hrvatskom poturici Franji Filipoviću*, u *Starine* 8 (1876) 243-52.
— —, *Dopisivanje između krajiških, turskih i hrvatskih časnika*, u *Starine* 11 (1879) 76-152; 12 (1880) 1-41.
— —, *Biela Hrvatska i Biela Srbija*, u *Rad* 52 (1880) 141-89.
— —, *Hrvatska prije XII vieka glede na zemljišni obseg i narod*, u *Rad* 57 (1881) 138-46.
— —, *Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka*, u *Starine* 14 (1882).

— —, *Izvješaj barskog nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanaskoj i staroj Srbiji*, u *Starine* 20 (1888) 50-156.
— —, *Naturnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća*, u *Rad* 99 (1890) 73-104.
RAČKI - JAGIĆ - ČRNČIĆ, *Hrvatski pisani zakoni*, u *Mon. iur. Sl. Merid.* 4 (1890).
RADIĆ A., *Izvješće o putovanju po BiH (1899)*, u *Sabrana djela* 1 (Zagreb 1936).
RADIĆ S., *Živo hrvatsko pravo na BiH* (1908).
RADOJČIĆ S., *Relјefi bosanskih i hercegovačkih stećaka*, u *Letopis Mat. srp.* 387 (Novi Sad 1961).
RADOJIČIĆ Đ. S., *La date de la conversion des Serbes*, u Byz 22 (1952) 253-6.
— —, *Srpsko Zagorje, das Spätere Raszien*, u SF 16 (1957) 268-75.
RADENOVIĆ P., *Bjelajsko polje i Bravsko*, u *Etnografski zb.* 35 (Biograd 1925).
RAGNINA N., *Annales ragusini*, u MSM 14 (1883).
Relatio de provincia Bosnae Argentinae O.F.M. an. 1623, izd. B. Pandžić u *Mandićev zb.* (Rim 1965) 211-34.
Relazione di anonimo sec. XVI, u *Starine* 12.
RESTI J., *Chronica ragusina*, u MSM 25 (1893).
REŠETAR M., *Die Čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen*, u AfSPh 13 (1891) 93-109 361-88.
— —, *Der štokavische Dialekt* (Beč 1907).
— —, *Nikša Zvijezdić, dubrovački srpski kancelar XV vijeka*, u GSA 169, 2. razred 87 (1936) 167-209.
Rezultati popisa stanovništva BiH god. 1910 (Sarajevo 1912).
Rezultati popisa stanovništva BiH god. 1879 1885 i 1895.
REBAC H., *Šta je ometalo i ometa bratsku slogu Srba muslimanske i pravoslavne vjere* (Biograd 1930).
RISMONDO LJ., *Kronika Tome Arcidakona* (Split 1960).
RITTER - VITEZOVIĆ P., *Kronika aliti Szpomenik vszega szveta vekov*, 2. izd. (Zagreb 1744).
Rječnik hrvatskog jezika Akademije, V (Zagreb).
ROGOŠIĆ R., *Književni rad hrvatskih franjevaca do XIX vijeka*, u *Nova revija* 5 (Makarska 1927).
— —, *Veliki Ilirik (284-395) i njegova konačna dioba (396-437)* (Zagreb 1962).
ROLLER D., *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, u *Građa za gosp. povijest Hrvatske*, 2 (Zagreb 1951).
ROMAN M. J., *L'Organisation militaire de l'Empire Romain* (Paris 1867).

RUPČIĆ B. I., *Entstehung der Franziskaner-pfarreien in Bosnien und der Herzegowina und ihre Entwicklung bis zum Jahre 1878* (Breslau 1937).

Ruvarac I., *Mehmed Sokolović und die serbischen Patriarchen*, u AfSPh 10 (1887).

Rycaut P., *The present state of the Ottoman Empire. Containing the maxims of the turkish politic, the most material points of the Mahometan religion, their sects and heresies etc.* (London 1668).

Sacerdoteanu A., *Considérations sur l'histoire des Roumains au moyen âge*, u *Mélanges de l'Ecole roumaine en France* (1928).

Sakač S. K., *The iranian Origins of the Croats according to C. Porphyrogenitus*, u CN (1955) 37-40.

Salamon, *Ungarn im Zeitalter der Türkenherrschaft* (Leipzig 1887).

Sansovino F., *Dell'historia universale dell'origine et imperio de Turchi*, III (Venezia 1561).

Sanuto M., *I diari*, 57 (Venezia 1902).

Saria B., *Dalmatia*, u RE, Suppl. 8 (1956) 22-59.

Saulić N., *Prvi srpski ustanak i narodne pjesme* (Biograd 1954).

Scheel H., *Die staatsrechtliche Stellung der ökumenischen Kirchenfürsten in der alten Türkei*, u *Abh. Preuss. Ak. Wiss., Phil.-hist. Kl.* 9 (1942).

Schematismus almae missionariae provinciae OFM in Hercegovina (Sarajevo 1933).

Scylitza Curoplata J., *Historia*, u G. Cedrenus, *Hist. comp.* II (Bonn 1839).

Sergejevski D., *Ludmer* (Sarajevo 1925).

— —, *Bazilika u Mokrom*, u GZMns 15-16 (1961) 211-28.

Seton-Watson R. W., *The Southern Slav question and the Habsburg Monarchy* (London 1911).

Skarić V., *Vjersko-prosvjetna borba pravoslavnih Srba* (Biograd (1929).

— —, *Jedan slavenski uzor bosanskih mramorova*, u GZM 40 (1928).

— —, *Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine*, u GZM 42 (1930).

— —, *Sarajevo i njegova okolica* (Sarajevo 1957).

Skarić V.-Hadžić O. N.-Stojanović Lj., *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom* (Biograd 1938).

Skok P., *Dolazak Slovena na Mediteran* (Split 1934).

Smičiklas T., *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije* (Zagreb (1891).

— —, *Nacrt života i djela biskupa J. J. Strossmayera* (Zagreb 1906).

Smodlaka J., *Imena mesta i meštana na tlu Jugoslavije*, u VAHD 52 (1935); prilog II (Split 1946).

Solovjev A. V., *Trgovina bosanskim robljem do god. 1661*, u GZMns 1 (1946) 139-64.

— —, *Vjersko učenje bosanske crkve* (Zagreb 1948).

— —, *Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne*, u GIDBiH 1 (1949).

— —, *Engleski izvještaj XVII vijeka o bosanskim poturima*, u GZMns 7 (1952).

— —, *Autour des bogomiles*, u Byz 22 (1952) 81-104.

— —, *Le témoignage de Paul Ricaut sur les restes du bogomilisme en Bosnie*, u Byz 23 (1953) 73-86.

— —, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilima na Balkanu*, u GIDBiH 5 (1953).

— —, *Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku*, u GZMns 9 (1954) 117-27.

— —, *Bogomilentum und Bogomilengräber in den südslawischen Ländern*, u zb. *Völkern und Kulturen Südeuropas* (München 1958) 173-98.

Sosnovsky T., *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*, I-II (Stuttgart-Berlin 1913-14).

Spaho F., *Hrvati u Evlija Celebijinu Putopisu*, u *Hrvatsko kolo* 12 (Zagreb 1932) 41-50.

— —, *Narodni nazivi mjeseci*, u kal. *Napredak* (Sarajevo 1935).

Spalaikovitch M. J., *La Bosnie et l'Herzegovine. Etude d'histoire diplomatique et de droit international* (Paris 1899).

Spomen-knjiga iz Bosne (Zagreb 1901).

Stanojević G., *Jedan pomen o kristjanima u Dalmaciji iz 1692 godine*, u GIDBiH 11 (1960).

Stanojević S., *Istorija srpskog naroda* (Biograd 1926).

— —, *Borba za samostalnost katoličke crkve u nemanjićkoj državi* (Biograd 1912).

Starčević A., *Djela*, I-III (Zagreb 1893-94).

— —, *Izabrani spisi*, priredio B. Jurišić (Zagreb 1943).

Starčević M., *Dr. Ante Starčević i Srbi* (Zagreb 1936).

Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi*, I (Biograd-Srijemski Karlovci 1927).

Stojković M., *Oko hrvatskog jezika*, u *Hrvatska revija* 13 (Zagreb 1940).

— —, *Bartuo Kašić D. I, Pažanin (1575-1650)*, u *Rad* 220 (1919) 169-263.

Stranjaković D., *Vlada ustavobranitelja 1842-53* (Biograd 1932).

— —, *Kako je postalo Garašaninovo «Načertanije»*, u *Spomenik* 91 (1939) 65-115.

— —, *Politička propaganda Srbije u jugoslavenskim pokrajinama 1844-1858 godine* (Biograd 1936).

Strgačić A., *Papa Aleksandar III u Zadru*, u RIZ 1 (1954) 153-87.

Sudić F. a Varadino, *Pastor bonus* (Venecija 1679).

Südland L. (Ivan Pilar), *Südslawische Frage und Weltkrieg* (Bec 1918); hrv. prijevod (Zagreb 1943).

Sugar P., *Industrialization of Bosnia and Hercegovina 1878-1918* (Seattle 1963).

Supetarski kartular, izd. Novak-Skok (Zagreb 1952).

Szentpétery E., *Scriptores rerum hungaricarum*, I-II (Budapest 1937).

Šabanović H., *In memoriam Fehim Spaho*, u GZM 54 (1942) 536-7.
— —, *Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća*, u *Istorisko-pravni zb.* 2 (Sarajevo 1949).
— —, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455 godine*, u *Monumenta turcica*, II (Sarajevo 1964).
— —, *Evlija Ćelebija, Putopis*, I-II (Sarajevo 1957).
Šabanović M. E., *Umihana Čudina, prva hrvatska pjesnikinja muslimanka (1813)*, u I. Milićević, *Spomen knjiga Obzorova* (Zagreb 1935).
Šahinović M. E., *Hrvati su od turske kneževine stvorili svjetsko carstvo: 23 predsjednika vlade otomanskog carstva bili su rođeni Hrvati*, u *Nova Hrvatska* (Zagreb, 18. X. 1942).
— —, *Veliki vezir Jakub-paša. Dopuna sjajnom nizu velikih vezira hrvatske krvi*, n. mj. (20. XII. 1942).
Šamić M., *Les voyageurs français en Bosnie* (Paris 1960).
Šegvić K., *Dr. Ante Starčević, njegov život i njegova djela* (Zagreb 1911).
Šerić H., *Katoličke crkve i samostani u srednjem vieku*, u CS 13-14 (1944) 72-88.
Šestić M., *Martića Zapamćenja*.
Šidak J., *Današnje stanje pitanja «crkve bosanske»*, u HZ 7 (1954).
Šimrak J., *Marčanska eparhija*, u *Bogoslovska smotra* 18 (Zagreb 1930).
Šišić F., *Herceg-Bosna prigodom aneksije* (Zagreb 1908).
— —, *Okupacija i aneksija Bosne* (Zagreb 1908).
— —, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (Zagreb 1925).
— —, *Letopis Popa Dukljanina* (Biograd-Zagreb 1928).
— —, *Korespondencija Rački - Strossmayer*, I-IV (Zagreb 1928-1931).
— —, *La formation du terme géographique actuel de «Dalmatie»*, u *Narodna starina* 21 (Zagreb 1930) 1-9.
— —, *Biskup Strossmayer i južnoslavenska misao* (Novi Sad 1922).
— —, *Strossmayer J. J., Dokumenti i korespondencija*, I (Zagreb 1933).
— —, *O stogodišnjici Ilirskog pokreta*, u *Ljetopis* (Zagreb 1937) 99-130.
— —, *Jugoslavenska misao* (Biograd 1938).
— —, *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301)*, I (Zagreb 1944).
Šišić - Šidak, *Pregled povijesti Hrvatskog Naroda* (Zagreb 1962).
Šitović L., *Grammatica latino-illyrica ... iuventuti illyrice studiose accommodata ...* (Venecija 1742).

Štefanić V., *Opatija Sv. Lucije u Baški*, u CS 6 (1936) 1-24; i članak u *Slovo* 2 (1953).
Štitić L. - Dizdar H., *Bibliografija knjiga i periodičnih izdanja štampanih u Hercegovini (1873-1941)* (Mostar 1958).
Šufflay M., *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien*, u VHZA 17 (1915).
Šunjić M., *Krvava knjiga* (Zagreb 1869).
— —, *Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekti*, u GIDBiH 11 (1960).
Šurmin Đ., *Hrvatski preporod*, I-II (Zagreb 1903-04).
Švear I., *Ogledalo Ilirie*, IV (Zagreb 1842).

Taranovski T., *Istorija srpskoga prava u Nemanjića državi*, I-IV (Biograd 1931-35).
Tentor M., *Bosančica*, u HE 3 (1942) 97-99; PHZBiH I (1942) 823-9.
— —, *Latinsko i slavensko pismo* (Zagreb 1932).
Thallóczy L., *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter* (München 1914).
Thallóczy - Horváth, *Codex diplomaticus Banatus, castrorum et opidum Jajcza* (Budapest 1915).
The Encyclopaedia of Islam (Leyden-London 1936).
Theophanes Continuatus, *Chronographia* (Bonn 1836).
Theophanus, *Chronographia*, I (Leipzig 1883).
Thomas Archidiaconus, *Historia salonitana*, izd. F. Rački u MSM 27 (1894).
Tomašić I., *Chronicon breve regni Croatiae*, izd. I. Kukuljević, u *Arhiv za pov. jug.* 9 (Zagreb 1859) 3-34.
Tomašić N., *Temelji državnoga prava kraljevstva hrvatskoga - Pacta conventa*, 2. izd. (Zagreb 1915).
Traljić S. M., *H. Kreševljaković*, u HZ 13 (1960) 337-40.
Truhelka Ć., *Bosančica. Prilog bosanskoj paleografiji*, GZM 1 (1889) 65-83.
— —, *Kraljev grob*, u GZM 1 (1889).
— —, *Stari bosanski natpisi*, u GZM 3 (1891); 6 (1894); WM 3 (1891).
— —, *Stari hercegovački natpisi*, u GZM 4 (1892); 5 (1893); 8 (1896).
— —, *Die Bosančica*, u WM 2 (1894) 357-74.
— —, *Die bosnischen Grabdenkmäler des Mittelalters*, u WM 3 (1895) 403-73.
— —, *Slavische Inschriften in Bosnien*, u WM 4 (1896).
— —, *Althosnische Inschriften*, u WM 5 (1897).
— —, *Natpis Kulina bana*, u GZM 10 (1898); WM 7 (1900).
— —, *Kraljevski grad Jajce* (Sarajevo 1904).
— —, *Fojnička kronika*, u GZM 21 (1909).
— —, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, u GZM 23 (1911) 1-162 437-84.

— — , *Ishakbeg Hranušić*, u GZM 23 (1911).
— — , *Nekoliko mladih pisama hercegovačke gospode pisanih bosančicom iz dubrovačke arhive*, u GZM 16 (1914) 477-94.
— — , *Isabeg, brat hercega Stefana. Jedna genealoška hipoteza*, u GZM 29 (1917) 213-18.
— — , *Uspomene jednog pionira* (Zagreb 1942).
— — , *Srednjovječni stećci*, u PHZBiH 1 (1942).
— — , *O porijeklu bosanskih muslimana*.
Tumpić M., *Il collegio di S. Girolamo nell'Urbe*, u CS 11-12 (1943).
Turek R., *Mohyly českych Charvatu* (*Les tumulis des Croates Tschèques*), u *Slavia antiqua* 5 (Poznan 1954-6) 103-157.
Tyrensis W., *Historia*, u Bongars, *Gesta Dei per Francos*, I (Hannover 1611).

Ugljen S., *Čudnovati običaj u muslimanskih seljaka oko Prozora*, u GZM 6 (1894).
Ujević A., *Imotska krajina* (Split 1953).
Ujević M., *Gradišćanski Hrvati* (Zagreb 1934).
Unrest J., *Osterreichische Chronik*, izd. K. Gros, u MGH SS, ns 11 (Weimar 1957).
U. S. Senate, *Reports of the Immigration Commission. Dictionary of races or peoples* (Washington, D.C. 1911).
Uzunčarsili J. H., *Osmanli devleti teškilatindan Kapukulu ocaklari*, I (Ankara 1943).

Vaillant A. - Lascaris M., *La date de la conversion des Bulgares*, u *Revue des Etudes slaves* 13 (Paris 1933).
Valvasor J. W., *Die Ehre des Herzogthums Krain*, IV (Rudolfswerth 1879).
Vancourt R., *Patriarcats*, u DTC 2 (1932) 2253-97.
Van Den Berk C. A., *Y a-t-il un substrat čakavien dans le dialecte de Dubrovnik* (S. Gravenhage 1959).
Vanino M., *Predlozi Bartola Kačića Svetoj stolici za spas i procvat katoličanstva u Turskoj* (*1613 i 1614*), u CS 4 (1934) 217-254.
Vasmer M., *Die Slaven in Griechenland*, u *Abh. d. Preuss. Ak., Hist. Kl.* 12 (Berlin 1941) 1-350.
Vatikanski arhiv: rukopis djela Pop Dukljanin, *Ljetopis*, *Vat. lat.* 6958.
Vegetus Renatus Fl., *Epitome rei militaris* (Leipzig 1885).
Vego M., *Don Ivan Musić i Hrvati u hercegovačkom ustanku 1875-1878 godine* (Sarajevo 1953).
— — , *Srednjovjekovni bihaćki latinski spomenici 16. vijeka*, u GZMns 9 (1954) 255-72.
— — , *Pisma o b.-h. ustanku od 1875 do 1878*, u GZMns 9 (1954) 43-70; 10 (1955) 187-214.
— — , *Ljubuški* (Sarajevo 1954).

— — , *Humačka ploča*, u GZMns 11 (1956) 41-61.
— — , *Naselja bosanske srednjevjekovne države* (Sarajevo 1957).
— — , *Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupiji kod Konjica*, u GZMns 12 (1957) 127-41.
— — , *Crkva u Rasićima kod Konjica*, u GZMns 13 (1958) Arh. 159-67.
— — , *Novi i revidirani ćirilski natpisi iz župe Brońno u Hercegovini*, u GZMns 14 (1959) Arh.
— — , *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, u GZMns 15-16 (1961) Arh. 259-86; 17 (1962) Arh. 191-243; 19 (1964) Arh. 173-211.
— — , *Patarenstvo u Hercegovini u svijetlu arheoloških spomenika*, u GZMns 18 (1963) 196-215.
Vernadsky G., *Great Moravia and White Chorvatia*, u *Journal of the American Oriental Society* 65 (1945).
Vinaver V., *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, u AHID 2 (1953) 125-47.
Vlašić F., članak u SP 6 (1958).
Vodnik B., *Povijest hrvatske književnosti*, I (Zagreb 1913).
Vramecz A., *Kronika*, izd. V. Klaić, u MSM 31 (1908).
Vrana V., *Književna nastojanja u srednjovječnoj Bosni*, u PHZBiH, I (1942) 794-822.
Vukičević M., *Znameniti Srbi muslimani* (Biograd 1906).
Vukota P., *Croacia en la geografia Blaviana*, u *Studia croatica* 1 (Buenos Aires 1960).

Waddingus L., *Annales minorum*, 1-32 (Roma 1731; 3. izd. Roma 1933 sl.).
Wartburg W. von, *Die Entstehung der romanischen Völker* (Halle-Saale 1939).
Wassiljevsky - Jarnstedt, *Cecaumeni Strategicon* (Petrograd 1893).
Wenzel M., *Bosnian and Herzegovinian tombstones - Who made them and why?*, u SF 21 (1962) 102-43.
Wirchow R., *Über Hunengräber und Pfahlbauten* (Berlin 1866).

Zarnik B., *O rasnom sastavu evropskog pučanstva*, u *Hrvatsko kolo* (Zagreb 1927) 40-80.
Zeiller J., *Sur l'ancien évêché de Sirmium*, u OCP 13 (1947).
Zeller M., *Beschreibung des Königreiches Ungarn und der dazu gehöriger Länder* (Ulm 1660).
Zigabenus E., *Panoplia dogmatica* (PG 130).
Zlatarski V. N., *Istorija na B'lgarskata d'ržava*, I/1-2 (Sofija 1918 1927).
— — , *Die Besiedlung der Balkaninsel durch Slaven*, u *Revue internationale des études balcaniques* 2 (1936) 358-75.
Zlatović S., *Franovci države Presv. Otkupitelja i hrvatski puk* (Zagreb 1888).

— — , *Izvještaj o Bosni god. 1640 oca Pavla iz Rovinja*, u *Starine* 23 (1890).
Znameniti i zaslužni Hrvati (Zagreb 1925).
ZOVKO I., *Hrvatstvo Herceg-Bosne po narodnoj predaji i običajima* (Mostar 1899).
ZOVKO J., *Ubikacija crkve Sv. Petra u Zavali, Popovo Polje, Hercegovina*, u HR 8 (1958).
— — , *Još o starohrvatskoj crkvi Sv. Petra Apostola u Zavali, Popovo Polje, Hercegovina*, u HR 13 (1963).
ZUKIĆ O., *Porodica Hrvati u Bosni*, u *Novi behar* 6 (Sarajevo 1942).

ŽIVANOVIĆ Ž., *Politička istorija Srbije u drugoj polovini XIX veka* (Biograd 1933).
ŽUPANIČ N., *Les Serbes à Serbčište (Macédoine)*, u Byz 4 (1927-1928).

KAZALO
MJESNIH IMENA

Aachen 135
Ad Mauros 587 588
Adriaticum mare 131 373
Africa 588
Afrika 67 475 498 587 588 608
Albanija 22 28 29 37 52 129 130 131 138 147 167 168 243 259 331 573 585
Alkarnanija 590
Allemagne 373
Alpe 22 346 587 588
Alsan 558
Alžir 587 588
Amerika 87
Amerika, Sjeverna 25
Amsterdam 283 375
Anadol 336 337 338 405 406
Anatol 526
Anatolija 180
Anjou 123
Ankara 216 526
Antivari 249 250
Apolonija 29
Apulija 96 264
Aracoeli 124
Arapi 83
Arbanase 43
Arbanon 147
Argentina 556 557
Arnautovići 100 101 102 103 104
Arvačići 334
Arvati 334
Aquileia 130
Asiz 350 352 353 553
Assisium 351
Ašikovci 315
Ašiž 351
Atena 34
Atos 39
Augsburg 283 305
Austrija 224 304 309 322 335 357 383 458 461 468 476 478 485 487 488 502 507 516 588 593
Austro-Ugarska 479 507 508 510 515 516 617 518 522 523 528 530 603 614
Autriche 373
Autriche-Hongrie 479
Azija 67 68 265 298 299 421 438 475 490 526
Azija, Mala 40 174 339 403

Babindol 253
Babine Gore 388
Babunović 334
Bač 394
Bačka 308 324 386 398 461
Bagdad 313
Bakamuša 452
Bakri 49
Balatin 562
Balaton 247
Balattino 562
Balatum 562
Balkan 19 20 23 34 35 54 67 68 70 71 77 107 125 133 141 143 149 153 160 161 168 210 318 338 339 340 383 431 434 440 478 585 586 587 589 591 594 597

601 604 607
Balkanski poluotok 19 67
Bambalona 27
Banat 461 601 618
Banatus 372
Banica 47 112
Banov dvor (Curia Bani) 104
Banovići 48
Banovina (Hrvatska) 607
Banski dvor 93
Banja Luka 22 73 94 95 108 124 223 226 422 424 463 493 503 504 505 530 567 569 570 572 574 604
Bar 55 139 146 147 148 249 250 251 333
Baranja 308 324 342 386
Bari 148
Bastich 565
Baška 72
Beč 15 260 266 309 330 363 389 418 459 461 468 476 477 478 480 487 489 499 501 502 503 510 516 543 577 596
Begova džamija 495
Bekija 91
Belgrad 302
Belgrade 618
Belgradum 557
Benevent 147
Benkovac 330
Beograd 255 349 425 453 462 466 500 501 504 510 518 536 557 562 595 608 618
Beograd, grčki 254
Beograd na Savi 354
Berkovići 49
Berlin 478
Besarabija 588
Beroviticzay 311
Bešenovo 321
Beška 321
Bešpelj 572
BiH, mjestimice
Bihać 74 91 93 99 108 223 224 305 308 325 328 336 354 371 487 494 503 567 570 577 583 596 607
Bijela 251 253 563 564 615
Bijela, Gornja 100
Bijela Stijena 302 314 570
Bijelo polje 524
Bijeljina 93 352 354 505 558 608
Bijeljinsko polje 564
Bila 187 204
Bila Stina 93
Bilaj 93 291 324 325 326 327
Bilalevac 189 451
Bileća 85 86 501 503 505 527 532 539 540 543 592
Bileševci 315
Biograd 114 223
Biograd na moru 63 64
Biograd, Stolni 467
Birač 48
Biskup 100
Biskupci 315
Biskupija 98 120
Bistrica 8 110
Bistrik 334
Bišće 73 479
Bitovnja 140
Bizant 19 20 22 25 68 79 90 128 130 170
Bjeljak 459
Bjelašnica 140
Bjelojevići 83
Blagaj 113 114 216 506 550 551 600
Blatno jezero 354 357 397
Blato 211 212 218 219 229
Blažena Djevica Marija, samostan 556
Blažena Gospa, crkva 367
Blažuj 99
Blidinje 82
Blizna, Gornja 216
Bobanja 542
Boboch 112
Bobovac 35 41 104 113 114 299 380
Bojana 250 333 375
Boka Kotorska 21 42 130 329 330 533 551 587 591
Boljuni 49 82 83 84 86
Borač 112 187 194
Boričevac 315
Borištof, Veliki, Mali 433
Borja 21 78 129 167 229
Borja-planina 566
Borkovac 321
Borova 28
Boroviniči 405
Bosanska Dubica 504 583
Bosanska Gradiška 504 568 569 570
Bosanska Krajina 73 74 477 487 494 501 505 525 584 598 607
Bosanska Krupa 328 527 567
Bosanska Posavina 497
Bosanski Aleksandrovac 483
Bosanski Brod 568 570
Bosanski Dubočac 569
Bosanski Novi 354 504
Bosanski Petrovac 78 570 582
Bosansko Krajište 177
Bosna, mjestimice
Bosna, rijeka 21 100 102 106 107 110 168 240 317 322 354 422 494 558 561 564 565 569 598
Bosnia 478 528
Bosnie 479
Bospor 67
Bossen 356
Bossina 40
Bosut 303 321 322
Bradina 204
Brajkovići 84 117
Brankovići 49 85
Brčka 564
Brčko 316 317 504 561 563 564
Brda 333 527
Brdo 89
Brdo džamija 89
Brđani 315
Bredrevo 315
Bregava 215
Brekovica 596
Brenik 600
Brestovsko 189
Brgule 378
Brka 564
Brkići 48
Brnjičani 334
Broćno 83 91 211 212 217 219 220 384
Brod 223 231 292 317 473
Brodar 112
Brood 231
Bruvno 324
Budachko 305
Budak 291 326
Budim 309 316 323 325 357 385 390 395 420 428 446 457 582
Budim-Pešta 501
Budva 21 22 52 68 130 139 331 587
Buenos Aires 586
Bug 19
Bugarska 118 170 185 258 259 356 409 410 438 440 522 590 608 618
Bugojno 41
Bujakovina 84
Bukorovića podvornica 98
Bukovica 352 568
Bukurešt 524

Bulgaria 332 410
Bulgarey 356
Bulino 178
Bulino polje 178
Bulomača 315
Buna 358 506 549
Bunić 292 324
Bužim 73 223 570
Byhachy 583

Cambridge 284
Cannes 453
Capo d'Istria 106
Careva džamija 177 180 181 186
Carigrad 19 77-78 163 171 179 190 197 206 207 208 209 227 237 243 246 253 259 299 301 302 303 305 308 340 347 356 400 402 404 407 408 409 412 413 415 417 418 419 420 423 425 436 437 438 439 440 442 446 451 465 466 478 485 490 494 523 526 543 544 572 574 575 578 580 595 616 618
Carinthia 32 375
Carniola 304 375
Castel Novo 290
Castello dell'Uovo 112
Castellum Novum 542
Cavtat 534
Cazin 328 570 583
Čehnović 216
Cernik 228 310 313 314 318
Cerovac 315
Cetina 25 28 29 30 78 115 120 129 168 169 192 218 329 355 432 591
Cetingrad 223 567 570
Cetinje 41 249 250 333
Cezareja Pontska 67
Chelmus 96
Chicago 16 211
Chrenchiani 364
Chroacia Rubea 33
Chroatia 34
Chroatia Alba 33
Chulmia 32
Cicevo 543
Ciglenik 315
Cim 98
Cipar 413
Ciubomir 543
Colapium 136
Collegium Illyricum 364
Constantinopoli 416 420 438 478 544
Constantinopolis 451
Coruantia 304
Coruatia 302 304
Costananetz 225
Craina 218
Cres 72
Crikvenica 357
Crkvina 98
Crkvište 565
Crna Bogdanija 586
Crna Gora 41 115 225 250 251 297 331-4 342 432 461 469 476 477 478 489 508 518 526 591 597 613
Crna Vlaška 586
Crno more 67 68 167 168 288
Croacia 37 50
Croatia 53 54 56 154 175 346 351 352 353 371 373 375 376 416 455
Croatia maritima 380
Croatia mediterranea
Croatie 373
Croazia 371 379
Cualina 548
Curia Bani 103 104 300

Čakovac 357 424
Čajniče 555 597
Čapljina 207 217 220 546
Čatići 22
Čazma 223 229 303 308 364
Čečevac 315
Čengića zagorje 424
Čerin 49 82
Čerlenci 315
Češka 23 25 78 167
Češljakovac 315
Čičevo 92 97 534 639 543
Čikola 329
Čitluk 219 292
Čvaljina 548

Čosinci 315

Dabar 567 606
Dacia, Superior 588
Dacija, Grnja 587 588 589
Dalma 29 33 109 218 393
Dalmacija 21 22-23 24 25 29 32 33 36 38 52 53 54 56 67 68 77 78 96 99 115 124 128 129 130 131 136 139 140 143 147 149 153 167 169 173 175 193 196 218 222 247 264 265 272 289 294 298 300 305 308 310 323 324 325 328-31 336 338 342 345 346 352 357 367 368 374 375 376 382 386 388 390 391 395 396 398 404 406 408 409 420 432 456 457 461 462 464 466 476 479 488 507 508 532 541 546 566 587 588 591 597 607 613 619
Dalmacija, Donja 27 29 30
Dalmacija, Gornja 28 30 43
Dalmaczia 300
Dalmatia 175
Dalmatie 373
Dalmatinsko more 373
Damask 501 502
Danubium 32
Dardanele 68
Dedina rijeka 315
Dekaterot 332
Delmatia 129
Delmina 32
Delminium 129
Delmis 32
Derani 49
Derventa 569
Desnik 110 138
Despotije 339 341
Deševci 315
Deževice 93
Diara Bakira 412
Dilmaber 405
Dinara 78
Dioklеja 143
Doboj 114
Dobra kuća 314
Dobrć 217
Dobro polje 86
Dobrudža 265
Dobrun 112
Dolac 450
Dolni krai 161
Dolnji kraji 59
Domanovići 83
Dombro 364
Domitrovczy 364
Don 77 167
Donji kraji 41 60 61 93 161 223 224 602
Donji Vlasi 590
Dopasci 48 85
Dorobica 35
Dracevizza 543
Drač 27 33 147 148

Dračevica 535 539 542 543 547 548
Dračevo 86 548
Dragić 216
Dragočaj 569 572
Dragunja 563 564 608
Dramešina 48
Drava 38 52 56 78 168 222 228 247 316 342 346 349 354 355 364 365 372 373 375 380
Draw 373
Drazzeno 547
Drek 315
Drežanjka 217
Drežnica 216 217 220 477
Drijeva 540
Drijevo 208
Drim 240
Drina 22 23 28 30 31 33 35 67 68 70 72-75 80 93 99 107 112 125 128 129 130 131 132 139 140 141 145 167 168 169 171 172 177 182 196 222 322 352 353 354 375 380 395 409 433 453 485 488 510 531 553 558 559 562 564 565 587 590 595 596 606 610
Drinopolje 175 299 336 408 485 544
Drinovci 219 220 221 474
Drinjača 21 130 409
Drniš 329 367
Drobnjaci 597
Drozgometva 184
Dubica 93 223 224 317 567 569 570
Dubica, Bosanska 92 93 199
Dublani 247
Dubljani 547 548
Dubnica 48
Dubočac 568 569
Duboka 315
Dubrava 35 364
Dubrave 196 212 215 231 364 450 471 550 551
Dubrovačka republika 76 77 79 544
Dubrovnik 15 22 31 32 35 42 56 74 81 85 96 114 123 139 143 144 146 148 149 150 151 153 155 158 159 160 161 172 176 188 204 207 264 276 284 290 328 382 399 408 409 424 428 464 492 532 541 549 590 593 604 615
Duklja 33 39 40 55 79 85 125 138 139 168 169 170 172 250 331 332 345 346 362 375 399 431 432 532 533 591 592 593 594 599
Dunav 19 20 22 23 32 70 78 133 153 167 168 222 316 322 323 338 339 372 375 380 386 388 587 588 589 590 601
D'Uovo 105
Duracium 33
Durmitor 21 139 613
Dusina 181 182
Duvanjsko polje 26 29 33 56 109 110 219
Duvno 27 28 32 33 42 76 78 90 94 109 110 113 130 172 217 219 220 221 368 379 447 472 483 503 506 566 567
Duže 597
Dvorovo polje 77

Đakovo 62 312 462 466 470 471
Đakovština 317
Đigerovci 315

Egipat 68 286 406
Egra 309
Emilija 105
Engleska 283 345 479
Emovci 315
Epir 409 590
Epir, Novi 22 28
Ercegovina 478 544
Erdelj 308 421 425 439
Erzirum 412
Esclavonie 373
Etolija 590
Evropa 15 19 57 68 95 115 118 152 171 235 283 297 298 336 339 345 350 351 370 415 438 454 455 475 491 498 522 530 535 585 586 590 603

Feriol Benedechki 300
Ferrara 289
Fetija džamija 108 487
Firenca 103 553
Florencija 62
Foča 84 107 140 172 186 187 202 204 205 405 411 424 499 527 532 555 594 597 604
Fojnica 86 93 187 189 200 201 202 233 235 236 238 240 241 243 245 249 255 260 281 349 351 362 383 393 428 442 443 445 463 554 560 563 568 569 578 579 582 605
Forrianovzy 364
Franačka 20
Francuska 95 118 171 345 453 587
Frankfurt 283 419
Fuka 364
Fulešići 334

Fužine 357

Gabela 208 213 217 218 219 220 290 292 477 540 549
Gacka 56 132 134 135
Gacko 86 505 532 539 543 544
Galicija 483
Galija 67 587
Galipolje 339
Gaska 544
Gatačko polje 425
Gaza 412
Gerševo 253
Glamoč 93 118 172 331 352 362 377 566 567 570 582 583
Glamočko polje 53
Glasinac 22
Glavatičevo 100
Glaž 93 223 352 354 567 560 569
Glina 390
Gnojnice 551
Goleš 253
Golobrci 315
Golubić 99
Gora Borova 380
Goran 544
Gorica 98 99 220
Gorjan 303
Gornje Selo 87
Goruša 100 102
Gospa Olovska 579
Gospić 292
Gostiglia 562
Gostilja 562
Gostinići 563
Gostović 109
Grabarje 315
Grabovica 451
Grac 226 291 304 364
Gračar 324 325
Gračanica 109 317 334 562 563
Grad vodenih Hrvata 357

Gradac 84 187 207 213 364 546 547 548 549
Gradačac 317 334 429 487 658
Gradaz 549
Gradech 364
Gradišće 354
Gradiška, Bosanska 73 463 569
Gradiška, Nova 316 317
Gradiška, Stara 223
Gradište 315
Grado 95
Gradovrh 93 446 558 561 562 563 564 565 582
Gradska 217
Grahovo 331 566 582
Granje 315
Graz 365
Greben 93 223 352 567 568
Gregoriana, sveučilište 16
Grčka 23 39 41 416 438 522 590
Grgurevac 320
Grmeč 21
Guča Gora 489
Guduscum 134
Gvozd 38 52 56
Gvoždani 201

Habianovczy 364
Halep 412
Harašan 364
Haruatzki orsag 300
Helada 590
Heraklija 67
Herat 422
Herceg-Bosna 15 126 272
Hercegnovi 93 111 113 290 308 329 361
Hercegovina, mjestimice « Hercegovina », u Turskoj 405
Herstal 135
Heruatska 300
Hervatska 300
Herzegovine 479
Hilandar 39
Himara 22
Hladić 216
Hlib 110
Hlivaj 110
Hlivanjska vrhovina 48
Hlivanjski grad 48
Hlivno 48 61 91 92 108 110 113 172 187 192 194 195 196 201 247 307 331 368 379 380 424 435 450 451 477 480 483 512 566 582 583
Hl'm 37
Hočevje 188
Hodidid 112 174 177 178 186
Hodovo 84
Horvatzka 457
Hotim 413 429
Hrasna 315
Hrasno 551
Hrasno, Gornje 86
Hresno 224
Hrmanj 584
Hrvačići 334
Hrvat, grad 25
Hrvati, mjesto 334 600
Hrvatin, mjesto 334
Hrvatovići 334
Hrvatska 21 26 28 31 32 33 34 37 38 39 49 50 53 54 56 63 64 66 108 123 132 136 137 140 169 170 173 175 222 235 264 297 298 299 300 302 304 305 309 322 338 346 347 350 351 352 353 354 359 360 362 363 364 366 367 368 370 371 372 373 374 375 376 379 380 382 383 388 389 390 395 401 416 417 422 454 455 456 457 458 460 461 462 465 466 468 469 476 479 485 486 488 489 496 502 507 508 509 518 519 525 566 570 593 613
Hrvatska, Bijela 19 25 27 28 30 32 33 34 52 98 120 123 136 222 345 346 355 532
Hrvatska Bosna 349-354 371 372 378 553
Hrvatska, Crvena 27 28 30 31 33 34 75 76 78 79 90 115 119 122 136 143 146 265 334 345 346 459 492 531 532 533
Hrvatska, jadranska 114 124 136 137
Hrvatska krajina 306
Hrvatska panonska 128
Hrvatska primorska 380
Hrvatska savska 129 380
Hrvatska turska 336
Hrvatska Velika 19
Hrvatska zagorska 380
Hrvatsko brdo 334
Hrvatsko primorje 357 358 378
Hrvatsko zagorje 300 302
Hum 32 96 162 358 602
Humac 72
Humska zemlja 59 60 161 163 380
Humsko 84
Hungaria 131
Hutovo 83 84 85 546
Hyelaschae 562

Ibar 23 68 129 131 132 167 334 339 600
Idbar 187
Ilidža 499
Ilijaš 102
Ilirija 29 456 458
Ilirik 21 22 23 24 36 52 67 68 78 153 167 298 331 374 375 376 589
Ilirik, Donji 129
Ilirik, Gornji 129 130
Ilirik Zapadni, Istočni 588
Iliriski kolegij 374
Ilok 320
Ilјurik 459
Imota 367 572
Imotski 42 78 93 113 124 206 211 219 290 293 331 351 476 478 524
Indija 321
Ingia 321
Innsbruck 512
Irak 335
Irig 320 321
Islam 329
Ister 458
Istra 21 28 29 31 32 33 35 36 52 72-75 78 95 129 130 131 136 167 168 169 264 329 342 353 355 375 377 432 483 585 586 587
Italija 67 95 105 114 118 129 146 153 239 345 383 386 474 475 476 546 599
Ivandol 315
Ivanovci 187 315
Ivan-planina 140 167 566 617
Ivanjska 224

Jadra 50
Jadran 20 25 38 52 63 128 167 168 221 222 331 346 372 373 386 388 395
Jadransko more 21 32 35 45 167 349 354 380 394 587 601
Jadransko primorje 78 113
Jaguplije 315
Jahorina 140

Jajce 41 59 84 88 91 93 105 106 108 111 112 113 114 179 180 185 189 190 191 223 238 244 298 299 302 317 340 349 352 354 390 393 504 568 569 577 605
Jasenica 217
Jazak 321
Jedren 409
Jedrena 336
Jelaške 381 562
Jeleč 113 424
Jemen 412
Jena 501
Jesenica Krilo 36
Jesenice 120
Jezerje 367
Jezero 93 108 504
Jonsko more
Jugoslavija 335 480 484 492 495 496 497 502 504 505 506 522 525 526 528 529 603 614
Justiniana Prima 70

Kaba 274
Kairo 406
Kakanj 102
Kakovina 253
Kalesija 334
Kaloča 570
Kamenac 463
Kamengrad 93 237 238 253 569 595
Kameni most 219
Kamensko 315
Kandija 427
Kaniža 292 309
Kapela 346 397
Kapela, Mala 132
Kaptol 305 315 318
Kapušvar 314
Kara Bogdanija 586
Kara-Su 335
Karavlaška 586
Karin 43 329
Karlovac 325 456 466
Karlovci 328
Karpati 19 20 119 167 586 589
Kasetići 178
Kaštel Sućurac 113
Katarinensis civitas
Katolička Špionica 421
Kerbava 299 457
Kermpote 358
Kirin 327
Kiseg 303 371
Kiseljak 111 253
Kladanj 561
Kladuša 570
Klis 113 255 270 308 412 444 555
Klobuk 113
Ključ 111 112 113 253 299 503 522 570
Kneschy 364
Knešci 315
Knin 98 113 124 292 302 308 324 329 330 331 427 570 596
Kobaš 03 568 569 570 572
Kočerin 48 82 124
Kognic 200
Kokošćak 315
Kollarouczy 364
Kolubara 339
Kolunić 99
Koluničći 73
Kom 216
Koma 250
Komar 25
Komo (Como) 95
Konac-polje 112 216
Konavli 43 51 61 93 111 534 535 539

Kongora 447
Konoba Rmanj 92
Konobe Rmanj 109
Konjic 43 98 100 112 113 172 187 194 201 202 204 205 215 216 219 351 504 505 532 615 617
Konjuh 21 334
Kopaonik 133 595
Kopar 106
Kopošić 48
Kopošići 84
Koprivnich 564
Koprivna 315
Koprivnica 303 364
Koprivnik 564
Korana 597
Korčula 172 541
Koritno 364
Korjenita 563 564
Koruška 374 375
Kosinj 291
Kosmet 240
Kosovo 163 168 527 601
Kosovo polje 23 68 410 596
Kostacouczy 364
Kostanicha 304
Kostajnica 223 225 304 308 325 449 570
Košava 178
Kotari 329 330
Kotor 40 69 110 125 138 139 148 160 328 532
Kotorac 48 84
Kotor Varoš 569 570
Kovačići 253
Kozarac 569
Krabatenlanndt 300
Krainzka 300
Krajina 93 526
Krajina, bosanska 86 225 226 336 337 338
Krajina, hrvatska 226
Krajina, vojna 86
Krajište 186
Krakov 25
Kralj 205
Kraljeva Velika 303
Kranj 300
Kranjska 32 299 304 374 375 457
Krbava 56 136 291 292 299 324 325 327 461 507
Krbavsko polje 301 302
Kresno 570
Kreševo 93 200 240 241 255 351 362 383 394 467 469 568 569 577 578 579 580 617
Krf 527
Krivaja 107 167 523 562 568
Krivošije 527
Križevci 303
Križevi 217
Krka 72 129 136 143 193 324 329
Krmpote 357
Krščica 253
Krupa 73 74 93 223 224 253 494 570
Kruševac 113 162 321 341
Kruševo 83
Kubaš 223
Kučevo 132 134 137
Kulen-Vakuf 501 505
Kunevo 171 625
Kupa 21 136 292 299 304 324 327 328
Kupres 82 117 339 577 579
Kurija banova 111
Kutjevo 315
Kutkovac 315
Kvadrat 587
Kvarnerski zaljev 153

Lab 28 39 352 558
Laba 167
Labucka 608
Labusedum 142
Lachomis 142
Lascrova 103
Laďevina 49 84 116
Lašva 91 93 103 255 450 568
Latauum 589
Latinska ćuprija 89
Ledinac 82
Lepuseuczy 364
Levante 59
Libija 68 588
Liburnija 136
Lič 357 359
Lijevče 569
Lika 56 86 124 132-137 168 290 292 299 308 310 324-328 336 338 342 379 457 461 483 507 597 613
Lim 128 164 169 171 531 534 601
Lindava 352 558
Lipljan 28 39
Lisičići 98
Lišnja 569 574
Litsch 359
Livče 93
Livno 379 450
Liz 357
London 263 283 514
Lovćen 139
Lovnica 109
Lovran 31
Ludmer 82
Luka 50
Luka, Oštra 301
Lukay 315

Lješ 139
Ljubinje 42 49 85 204 207 330 331 482 483 545
Ljubljana 299 300 304
Ljubomir 86 330 539 543 592
Ljubovija 93 553
Ljubuški 42 72 82 91 93 94 115 204 205 206 210 211 212 217 218 219 220 351 368 385 396 479 482 483 503 504 512 532 592

Macedonija 23 33 240 296 526 585
Machva 536
Mačva 35 115 535 536 553 558
Madžarska 20 55 355 357 368 424 587
Maglaj 494 568 569 595
Maglajska kotlina 21
Majevac 569
Makarska 94 172 179 199 206 210 351 386 442 447 449 540
Makarska krajina 41 308
Makedonija 70 527 585 590 604 608
Malešići 48
Mamići 124
Manjača 21
Maradik 321
Maribor 524
Marjančaci 315
Markouczy 364
Marmarsko more 405
Marok 587 588
Maronia 32
Masline 59
Mat (Mathis) 129 130 131 136
Mauretania Caesariensis 588
Mauretanija 153 338 387
Maretanija Cezarska 588
Maurocastrum 588
Med Kise 364
Međugorje 218
Meka 329

Melaina Pogdania 586
Mer'aš 412
Mer de Dalmatie 373
Metohija 296
Mezija 23 585
Mezopotamija 335
Miholjac 315
Mikloš 315
Milano 293
Milescevo 102
Mileševo 567 568 606
Mili 59 93 100 101 102 103 104 110 111 191 349 351 533
Milodraž 189 190 191 201
Milodražje 111 349
Milotina 188
Miljacka 177
Miljanović 85
Mirična 562
Miriniçci 562
Miriniči 562
Mišar 485
Miruš 87
Mitrovica 302 315 317 319 320
Mitrovitza 479
Mleci 33 242 283 329 377 378 381 384 385 386 387 541 616
Mletačka 309
Mletačka krajina 105
Modrícia 564
Modriçchia 564
Modriča 93 106 352 354 558 561 564 565 582
Moesia Superior 588
Mohač 223
Mohačko polje 611
Mojištra 62
Mokarski grad 98
Mokriskik 98
Mokro 98 253
Montenegro 478 479
Morača 139
Morava 168 338 599
Moravska 284
Morović 318 319 320
Morska 39
Moslavina 303
Mosor 380
Mostar 83 91 93 94 98 114 122 199 204 206 207 209 210 211 212 215 216 217 218 219 220 289 307 331 335 351 358 368 384 389 406 407 424 442 448 449 451 475 478 479 482 492 494 496 497 498 499 501 503 504 505 511 512 513 514 519 521 522 524 532 540 549 572 578 604 605
Mostarsko blato 217 220
Moševački klanac 21
Moštani 109
Moštanica 109 224
Moštra 111
Muhašinovići 102
Mura 52 380
Mušaluk 291

Nadin 329 330 427
Napulj 105 106 112 264 350 352 353
Narenta 207
Narva 118 119
Našice 385 397
Nebojša 113
Nekuk 49 84
Neretva 52 78 82 91 113 115 138 139 148 161 162 163 174 192 205 207 208 212 213 215 216 217 218 220 293 308 358 367 390 397 532 540 549 550 599 600 601 615
Nerezovci 315

Nevesinje 112 172 188 204 205 216 424 477 493 505 532 594
Neum-Klek 477 546
Niceja 40
Nijemci 320
Nikda 412
Nikšić 205 375 532 592 597
Nin 26 113
Noricum Ripense 588
Nouaki 364
Nova Topola 483
Novak 364
Novi 111 112 113 162 223 291 292 324 326 327 328 329 330 331 527 539 542
Novibazar 479
Novigrad 74 596
Novi na Uni 352 567 570
Novi Pazar 253 334
Novi Sad 460 510 513
Novo brdo 554

Njeganovići, Gornji 86
Njemačka 20 77 167 345 476 501

Oblakovac 315
Obra 22
Obre 22
Obrovac 22 93 113 330 570
Obrovac, Sinjski 22
Obrovo 22
Odra 19
Odisa (Odyssos) 70
Odžak 497
Ohio 16
Ohrid 71 409 410 413
Ohridsko jezero 67 600
Olaši 316
Olovo 93 106 107 111 117 240 241 247 281 351 446 553 557 561 562 565 578 579 582 605
Ombla 544
Omerovići 217
Omiš 36
Onogošće 592
Opatija 586
Opličići 83
Opuzen 367
Orahov dol 542
Orahovica 216 312 315 317
Orahovo 201
Orašje 463
Orljava 167
Orljavac 315
Osiek 388
Osijek 223 308 310 313 316 323
Osik 187
Ostrog 11
Ostrogon 470
Ostrovica 93 302 324 325 330 596
Ostrožac 22 615
Ošanići
Otok 304
Otoka 93 223 224 372 427 567 570
Otthara 589
Ottok 372
Ozren 21 109

Padova 265 415
Pag 50 398
Pakrac 228 313
Pandur 73 99
Pannonia 149
Pannonia Prima 588
Panonija 21 22 23 24 52 68 77 78 128 129 167 540 587 588
Pap 364
Pappo 382
Paprača 381 555
Papua 546
Pariz 415
Parusevecz 364
Paskovci 315
Pavlovac 321
Pavlovići 312
Pazarište 291
Pazova 321
Pečuh 228 257 354 618
Peč 381 410 412 413 440 445 554 567 571 574 597 606
Pelješac 97 100 164 600
Peranszko 303
Perinci 315
Peruda 150 475
Perušić 291 292 324 326 327
Pesaro 459
Pešta 459 461 518
Petričevac 493
Petrinja 305 308 325 449
Petrova gora 21 222 346 380
Petrovac 315 321 566
Petrovac, Bosanski 99
Petrovaradin 320
Petrovo polje 329
Pilot 39 591
Pind 590 591
Piombo 247
Pištana 315
Piva 21 112 171 188 531 601 625
Pivske planine 21 139
Pleternica 312 315 316
Plitvice 326
Plumbum 557 562
Pljevlja 196 205 505 597
Počitelj 113 370 504 549
Pogliana 238
Poišan 367
Pojale 563
Pokuplje 304 308 325
Polica 83
Polonija 29
Pod 204
Podbila 93
Podbide 565
Podbrežje 114
Podbrisan 50
Podgorica 332
Podgradom 204
Podgradina 98
Podgrađe 111
Podmilačje 88 393
Podnovi 93
Podunavlje 40 106 133 258
Podravina 303 316 317
Podravija 37
Podrinje 61 115 128 162 163 169 171 173 182 186 322 531 555 597 601 602 611
Podsreće 315
Poduelesia 551
Podvelež 212
Podveležje 550 551
Poljana 244
Poljanske 315
Poljica 77 196
Poljica, Donja 36 120
Poljice 549
Poljska 25 413 429
Poljud 99
Pomeran 122
Pomorska 65
Ponikve 100
Popovići 569
Popovo 207 208 214 282 283 290 533 539 541 543 545 547 548
Popovo polje 49 91 97 172 207 208 209 212 213 282 288 290 387 477 540 545 546 547 548 549
Poprati 550

Posavina 24 93 173 174 176 223 303 322 352 390 566 567 568 569 587
Posavina, Bosanska 78 92 93 222 465
Posiga 37
Posseckha 317
Posseckher Feld 318
Possegga 318
Posušje 221 467
Potkarpatska 485
Pounje 109 222 223 303 304 308 325 327 328 331 336 337 338 342 566 567 570 582 583 584 596 598 607
Požarevac 328
Požega 223 232 244 247 302 303 310 311 312 315 316 317 318 467 581
Požeško polje 317
Požun 305 355 372 455 456
Praça 187 211 212 553
Prapratoi 332
Pravoslavna Zelina 521
Prčkovo 187
Prečko polje 49
Predavac 364
Predavci 364
Predolje (Praevalis) 591
Prečista 333
Presjenica 49
Preslava 71
Presveti Otkupitelj 384
Prevalis 22 23 28 68
Prevalitanija 139 131 139
Prevlaka 40 41 533
Prhovo 321
Pribinovići 451
Priboj 253
Pridvorje 534
Prijepolje 205 414 555 597
Prelip 600
Primorje 27 193
Primorje, bosansko 60
Primorje, hrvatsko 377
Primorje, neretvansko 32
Primorska 32
Priština 51
Privlaka 47
Prizren 240 241 258
Prnjavor 483 569 574 607
Prolog 480
Prozor 172 368 527
Prozorčica 111
Prozrač 49
Prozračac 82
Prusac 114 223 253 441
Ptuj 302 375
Puhovac 84
Pulja 30
Pusti Lisac 139

Quadratum 587

Rab 63
Rachusia 143
Raća 317 319 322
Radimlja 49 82 83
Radis 410
Radovan 255
Ragusa 207
Ragusi 544
Raguza 398
Rahmanovci 315
Rajisavci 315
Rajnovo polje 315
Rakitno 217 220
Rama 45 93 111 205 218 219 220 239 240 351 379 380 381 388 451 579
Ras 23 69 71 142 145 148
Rascia 536
Rasinje 303
Rassia 33 34 534
Rastasi 499
Rastich 564 565
Rastić 564 565
Rastoka 188
Rastovača 467
Raša, rijeka 21 28 29 129 130 131 136 167 334 587
Raška 23 28 34 40 41 42 54 69 71 77 80 125 139 143 145 161 162 164 167 168 169 171 532 534 535 599
Raška gora 82 220
Raštani 217
Rat 47 97 164 600
Ravena 69 120 145
Ravno 288 477 542 546 547
Razići 100
Recari 588
Rečice 201
Reljevo 519
Repnik 334
Ribići 187
Ribnica 332
Ribnik 291 324
Rijeka 250 333 354 456 544
Rijeka Dubrovačka 544
Rim 15 16 69 70 88 91 103 108 124 143 146 147 149 151 153 169 170 206 215 226 229 236 239 240 242 243 244 245 246 248 257 262 263 264 268 280 289 290 293 296 304 312 313 319 333 350 361 362 370 374 365 376 377 379 383 389 393 434 447 448 474 482 539 541 543 552 553 560 561 571 573 576 615 619 620
Rinica 424 427
Ripač 223
Ripče 596
Risan 113 329
Riščanska Sanica 521
Riščanski Biljani 521
Riva od Harvatou 384
Rivica 321
Rmanj 567 570
Rodope 67 68
Rodenje Bl. Dj. Marije 546
Rog 113
Rogačići 99
Rogatica 49 84 85 116 204 253 334 409 504 505 527
Rom 321
Romanija 153 253
Roško polje 94 221 447 449
Rouen 283
Rovinj 573
Rudina 425
Rudnik 68
Rudo 334
Rudolfstal 483
Ruez 171
Ruma 321
Rumelija 176 404 407 412
Rumunjska 153 522 587 588 590
Runjani 451
Rusija 118 119 167 215 485 522 607
Rvacka 334

Salinae 557 563
Salona 25
Sam 412
Samobor 182 194 302
Sana 92 112 222 253 553 566 570 595
Sandjak 479
Sandžak 322 324 334 527 614
San Francesco 105
San Nicola 102 104
San Stefano 208
Sanctus Georgius 358

Sanctus Joannes Baptista 200
S. Martinus de Pannonia 149
S. Nicolaus 103
S. Petrus 89
Sanski most 505
Santa Maria de Angelis 351
S. Maria in Wissowatz 379
Sant'Elia 564
Sarajevo 22 48 49 55 72 81 84 96 98 100 112 115 116 174 177 179 180 186 189 196 200 201 227 236 241 253 270 273 306 307 310 317 334 335 378 380 385 406 407 422 423 424 441 444 445 446 466 467 468 469 473 475 486 487 488 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 503 504 505 509 511 512 519 520 524 528 530 555 561 568 572 574 575 582 604 605 608
Sarajevo polje 177 178
Saray-ovasi 177
Sasi 556
Saska 77 252
Satrinac 321
Sava 23 31 78 129 133 141 174 222 228 232 249 259 289 292 302 316 317 318 322 324 327 328 339 342 354 355 364 365 375 380 485 510 558 562 563 565 570 572 575
Savus 315
Saw 317 318
Sazabia 543
Sazija 315
Schiavonia 376
Sclavonia 38 170 376
Segna 357
Selo 216
Senča 302
Senj 299
Seonica 204 615
Serbia 382 478
Serbie 479
Servia 382
Servilija 142-151
Sesvete 315
Shlavonija 457
Sichirenaz 564
Siget 316 364 424
Sikirevac 564 565
Sikirevci 565
Simiova 85
Sinaj 537
Sinanova tekija 423
Sinj 113 124 302 308 329 367 368 476
Sinjsko polje 22
Siraž 314
Sirija 441 502
Sirmium 69 536
Sisak 69 129 233 275 307 308 325 363
Sitnez Bugarski 607
Skakava 93 252 352 558
Skadar 459
Skadarsko jezero 362 375 380
Sklavonija 31
Skoplje 67 70 306 451 526
Skradin 302 329 330 384 406 407
Smederevo 254 255 341 562 595 603
Smrčinjak 220
Snježnica 115
Snjegovac 315
Snježnik 21 167
Sladna 334
Slankamen 320
Slano 59 93 204 540
Slatina 73 314 564 565
Slavonia 561
Slavonija 37 38 45 54 56 64 86 95 163 173 175 218 222 223 224 225 227-233 243 244 257 258 292 298 300 302 303 308 310-318 322 323 338 339 341 342 345 346 352 363 374 375 376 380 385 386 390 391 395 398 432 456 461 483 485 507 508 544 565 566 573 593 603 613
Slavonska Slatina 233
Slavonski Brod 232 469 524
Slipčići 83
Sloboština 315
Slovačka 78
Slovenija 354 397
Sofed 412
Sofija 67 258 543
Sokol 73 112 113 171 172 625
Sokolovac 596
Sokolovići 334 409
Soli 45 9- 140 144 244 352 354 380 557 558
Solin 113 120 169
Solun 41 68 70
Sopje 231 233
Sopotnica 216
Sorbulia 142
Sotin 319
Sovići 219
Spič 249 551 552
Spiza 552
Split 31 36 63 69 90 96 99 120 143 149 150 151 160 169 170 172 175 264 300 302 305 308 328 367 385 386 424 425 464 524 532
Spreča 334 562 568
Srbija 23 30 34 39 51 65 66 125 129 131 132 134 138 139 140 142 143 145 149 150 158 161 162 163 232 258 259 341 375 382 383 409 438 440 453 454 461 464 465 469 476 477 478 485 486 488 489 502 508 518 523 526 534 567 590 591 593 601 603 605 607 609
Srbije 43
Srblia 138
Srbište 20 23
Srblje 43
Srebrenica 93 107 111 174 351 352 357 536 553 554 556 557 559 561 562 565
Srebrnik 85 111
Srednje selo 315
Sredozemno more 31
Sremum 37
Srijem 223 228 229 308 317 318-322 324 341 342 380 391 397 461 535 536 565 613
Srijemska Mitrovica 69 321
Stagnum 174
Staiarszka 301
Stambul 576
Stari Vlah 590 591
Staro selo 84
Stejanovci 321
Stemari 607
Stignu 31
Stolac 42 49 83 84 86 196 204 207 212 215 331 368 482 483 503 504 505 545 549 550 551 592
Ston 31 40 41 47 90 93 97 158 164 172 204 385 387 532 533 534 600 601
Stop 334
Stridon 32
Strmica 324
Strmobrid 315
Stupčanica 314
Styria 375

Suljam 321
Supetar 36
Susid 223
Surbia 27 28 34
Surdulica 500
Sutieska 239
Sutinska 445
Sutisca 389
Sutiska 81 200 380 579
Sutjeska 93 104 111 199 202 239 240 243 255 289 351 362 383 388 393 463 569 574 580
Sutjeska, rijeka 139
Sveta Barbara 108
Sveta Bogorodica 550
Sveta Gospoda 210 332 333
Sveta Katarina 105
Sveta Lucija 72
Sveta Marija 63 105 120 210 211 351 567
Sveta Marija u Mostaru 540
Sveta Marija u polju 93 352 558
Sveta Trojica 99 196
Svetac 217
Sveti Ante 108
Sveti Arkandel 533
Sveti Ilija 106 558
Sveti Ivan Evandelist 63 64 106
Sveti Ivan Krstitelj 199
Sveti Jeronim 263 264 374
Sveti Juraj 99 100 114
Sveti Kajo 384
Sveti Krševan 64
Sveti Lazar 85
Sveti Luka
Sveti Marko 616
Sveti Martin 299 534
Sveti Mihovil 90 97
Sveti Mojsije 120
Sveti Nikola 101 102 103 104 333 349 351
Sveti Nikola u Paniku 540
Sveti Nikola u Trebinju 550
Sveti Petar 63 97 108 142 244 534 567
Sveti Petar u Čičevu 539
Sveti Petar na Limu 164
Sveti Petar u polju 92 97 534
Sveti Petar u selu 36 120
Sveti Petar u Zavali 539 540
Sveti Petar i Pavao 97
Sveti Stipan 99
Sveti Stjepan 63 98 99 208
Sveti Stjepan u Drijevi 540
Sveti Trifun 534
Svilap 569
Svištovo 328
Svitava 84
Svrzigaće 315
Sylloduxia 585
Szriem 302

Šabac 317
Šamac 317 322
Šar-planina 68 391
Šćepangrad 110
Šestani 333
Šibenik 300 302 328 376 385 386 424 427 444
Šibovska 483
Široka kula 291 326
Široki brijeg 48 82 91 98 115 117 124 451 474 592
Španjolska 67 345
Štajerska 302 374 375 457
Šujica 414
Šumadija 585
Šumanovci 315

Tamna 109
Tara 21 112 140 171 188 625
Tavna 555
Tavnja 599 600
Temišvar 228 247 257 407 412 428
Teočak 93 352 558
Tesalija 23 68 404 590 604
Tešanj 91 93 111 114 489 497 498 503 504 568 569 607
Tiber 374
Tilava 186
Timok 132 134 135
Tirol 483
Tisa 78 322 323
Tisovac 21
Toledo 16
Tolisa 465
Toma 70
Tominovci 315
Tomislavgrad 217
Topusko 74 303
Toranj 315
Toričan 114
Toskana 171
Tovarnik 319
Tracija 590
Transilvanie 618
Transilvanija 618
Trapari 315
Trapuša 494
Travnik 84 91 93 114 117 236 281 450 451 503 504 517 568
Travunja 22 31 33 64 79 85 92 93 111 113 138 139 142 143 148 149 150 151 158 169 172 173 183 399 414 531 532 533 534 539 544 592 594 595
Trebević 178
Trebigne 543
Trebinje 83 86 87 90 96 97 122 157 158 201 204 207 330 331 496 504 505 532 534 535 539 543 550 590 604 605
Trebišnjica 545
Trebun 187
Tremosciniza 564
Tremošnica 564 565
Treskavica 49 140
Tribotić 45
Tribunica 142 143 146
Trijebanj 550
Tripolis 588
Trnava 622
Trnovica 201
Trogir 160 328
Tropolje 566 567
Trsat 349 354 395 397
Trstevnica 111
Trst 95 461 513 524
Turaji, Gornji 87
Turcia 444
Turgkhey 596
Turn-Severin 588
Turkestan 403
Turopolje 306
Turquie 479
Turska 35 36 176 182 188 222 226 228 235 247 249 262 263 265 269 283 288 293 307 328 330 335 336 337 347 364 366 367 373 380 390 392 403 404 405 413 426 439 444 455 476 477 478 480 485 488 509 526 527 541 560 567 578 584 596 597 611 612 614
Turska (Madžarska) 20
Turska Hrvatska 221-226 487 494 538 596 598
Turska Špionica 521
Turzka 300
Turski Biljani 521
Turski Lukavac 334
Tuzla 48 49 93 334 446 501 504 505 556 557 561 562 563

564 565 566 608
Tuzla, Donja 283 352 354 442 512 562 563
Tuzla, Gornja, Donja 380 558
Tzerneck 318

Ualeria Ripensis 587
Udbina 326 292 324 325
Ugarci 315
Ugarska 40 53 56 123 150 163 218 234 235 248 259 263 284 286 292 302 304 308 309 316 322-324 336 341 354 355 356 357 360 365 368 373 383 391 398 399 407 425 445 446 462 464 465 467 476 508 519 561 565 570 593 600
Uisochi 103
Ujvar 425
Ukrajina 167
Ukrina 78 93 167 173 223 352 354 390 566 569
Ulcinum 142
Ulcinj 139 146 147
Ulog 594
Una 92 173 223 224 226 253 255 292 304 324 325 327 328 337 352 354 371 372 427 485 538 566 567 570 598
Unac 567 584 596
Ungaria 40 428
Ungarija 244
Ungheria 234
Uskoplje 45 615
Usora 45 85 93 111 144 174 297 390 535 536 557 558 568
Ussura 536
Ustikolina 140 424
Ustipača 182 188
Uznesenje Bl. Dj. Marije 107

Vac 465
Vakuf, Gornji 92
Valdemija 29
Valdemin 29
Valerija 587
Valona 131 331
Valpovo 313 316
Varadin 446
Varadžin 303 364 366 367
Vardar 599
Vareš 239 241 251 252 445
Varna 459
Vasuar 301
Vehnje 315
Vela međa 387
Velebit 132 346 380
Velež 215
Veličani 49 83 117
Velika 312 315 318
Velika Kočela 545
Velika Kraljevska 314
Velika Tepa 479
Velika Tinja 563 564
Velika Vlaška 590 591
Veliki Ogradenik 475
Velim 384
Velja međa 551
Veljaci 94 211 218 221
Venetiae 377 459 593
Vesela straža 93 177 223 568
Vesprim 463 465
Vidin 425
Vidonja 546
Vidovo polje 551
Vidoštak 550
Vinac 114
Vinišće 117
Vinkovci 316
Vinodol 27 29

Virovitica 223 229 303 308 311 313 316
Visla 25 78
Visočica 49
Visoki 114
Visoko 22 48 84 91 93 96 100 102 103 104 110 111 113 187 188 200 240 241 255 317 349 351 380 446 553 568 569 582
Visovac 247 367
Vissowaz 379
Višegrad 112 253 334 409 527 595
Viškoci 315
Vitaljina 61
Vitez 253
Vitina 217 503 504
Vizvár (Vodeni grad) 357
Vlahovići 49 85
Vlasenica 48 85
Vlasinje 253
Vlašić 28 78 255 590
Vlašić-planina 568
Vlaška 618
Vlaška, Velika, Mala, Gornja 590
Voćin 314 316
Vodiyevo 569
Vogerzka 301
Vojkovići 447
Vojuša 22 28 30 52 67 68 167 168
Vojvodina 243 339 358 391 395 399 460 603 614
Volar 577
Voljice 92
Vozuća 381 563
Vrabač 187
Vrana 301 329 330
Vranduk 81 568
Vranica 25 28 129 140 222
Vranići 315
Vranograd 292
Vranja 250
Vranjica 333
Vratar 113 162
Vrbanja 47 352 567
Vrbas 92 93 112 143 177 222 223 224 226 317 390 441 538 567 568 598
Vrbaški grad 568
Vrbica 352 568
Vrbsko jezero
Vrelo 115
Vrgorac 113 218 219 292 331 367 385 447 479
Vrla draga 596
Vrlika 329 331 367
Vrhbosna 89 91 93 110 145 174 177 178 179 185 186 189 196 253 306 380 396
Vrho-Krupa 553
Vrhpolje 86
Vrtaljica 205
Vučin 316
Vučitrn 341
Vučjak 315
Vukčevci 315
Vukodol 475
Vukovac 314 316 319 321 324
Vukovarsko jezero 78

Wasserstadt 357
Werhouljany 364
Windhorst 483
Wna 583
Wossen 356
Wragowczy 364

Ybbs 587
Ystria 33

Zaberderie 364
Zablaće 253 569
Zablatak 158
Zaborani 112
Zabrde 364
Zachulmia 143 146
Zacrkvište 564
Zadar 15 22 25 26 50 63 64 96 113 148 300 328 420 465 475
Zagora 330 483
Zagorije 59
Zagorje 28 34 45 60 367 398
Zagorje, bosansko 78
Zagorje, hrvatsko 300
Zagorje, srpsko 71
Zagreb 36 53 72 174 176 180 255 270 292 297 302 305 372 376 380 422 456 459 461 462 463 465 467 469 471 473 474 487 488 489 492 493 494 497 498 499 508 510 516 517 525 526 617
Zahumlje 21 22 25 31 40 41 42 61 64 73 78 79 80 90 93 96 98 111 113 114 124 138 140 141 142 143 148 149 150 158 162 163 165 167 169 172 175 192 199 204 345 349 358 381 387 392 396 397 399 531 532 533 534 594 595 599 600 601 602
Zakorenji 315
Zaostrog 206 210 211 218 219 351 385
Zarilac 315
Zarquiscte 564
Zapadne strane 93
Zaporanj, Donji, Gornji 216
Zapya 232
Zasćok 48
Zaslivlje 216
Zaualla 548
Zavala 83 97 117 172 539 540
Završje 41
Zaton 22
Zažablje 288 539 543 546 547 549
Zdinje 98
Zelina, Donja 334
Zemljanik 47 59 61
Zemun 319
Zemunik 329
Zenica 84 114 473
Zeta 39 92 139 380
Zgošća 110
Zgošća, Donja 96
Zlatibor 590
Zlatni Prag 276
Zlotigošte 201
Zrmanja 22 25 113 120
Ztenichko 303
Zuonich 556
Zupci 592
Zurivichi 542
Zurovići 214 543 544 545
Zvečaj 93
Zvonigrad 324
Zvornik 48 93 113 114 174 193 194 334 351 409 420 423 424 553 555 556 558 568 604 605 608

Žaba 545 546
Žakovo 49
Žepče 568
Žitomislić 550
Žitva 372
Žitva Torog 235
Živogošće 212 218
Žumberkovac 316 363
Županja 316 317 365
Županjac 217 219

Aali, Mustafa 422
Abdulah 181 182 201
Abdulahov, Balaban 201
Abdul-gafur 182
Abdu-selam 181
Adrianus 142
Ahmed 182 288
Ahmed I 236
Ahmed II 575
Ajanović, Hamzalija 503
Ajaz 182
Ajnard 132
Akvilski, fra Barnardin 171
Alagić 265
Alagić, Šukrija 504
Alaupović 265
Alaupović, Ante 513
Alaupović, Tugomir 465 512
Alaupovići 605
Alberi, E. 406 411 413
Aleksandar III 143 146 533
Aleksandar VI 301
Alešković 291
Alfonzo I Aragonski 205
Ali 410
Ali-baša iz Bilalevca 451
Ali-beg 449
Alići 292
Alija 555
Alikalfić, M. 524
Ali-paša 478 487
Altavilla 302
Altieri 282
Altomanović, Nikola 162
Alvernski, fra Bartul 535
Ananija 578
Anastazije Bibliotekar 70
Anastazije IV 143 146
Ančić, fra Ivan 379
Andriassi, Marco 219 282 290
Andrić, Ivo 442
Andrić, Kasim 183
Andrijaš 546
Andrijaš, fra Dominik 91 109 212 219 282-3 541 542 545 546 547 548 550 551
Andrijaš, don Marko 290
Anđelić, Pavao 75 91 100 101 102 103 114 115
Anđelović, Mahmud-paša 404
Anonymus Bisantinus 20
Ante, franjevac 572
Antić, b. 214 539 541 543 545 547
Anžuvinci 101 323
Arap-hodža 441
Arbić, fra Andrija 292
Aristid 96
Arnautović, Šerif 525
Arpadovići 37
Arvati 333
Arvatovići 333
Asančehagić 291
Asboth, J. 275 617
Asen, Mihajlo 56
Asići 292
Atanacković, D. 468 487
Atlagić-beg 451
Auersperg, Herbart 305
August 129 131 374
Avdić, Č. 211

Babić, fra Toma 384
Babinger, F. 335
Babonić, Dionizije 73
Babonić, Radoslav 47 59
Babonić, Stjepan 47 73
Bačan, Franjo 231
Badnjević, Hadžibeg 503

Badoaro, Andrija 411
Bajezit II 183 191 301 405 410 554 595
Barjaktarević, Muharem 505
Bajgorić, Alija 506
Bajrović, Sabit 505
Bakatnović 451
Baki-aga 445
Baktić, Fuad 505
Bakula, fra Petar 99 221 617
Baldi 444
Balićević, fra Franjo 104 106 234 236 240 241 242 243 252 257 276 278-80 281 285 281 361 416 426 556 583 626
Balić, Omer 504
Balić, Salih 504 505
Balić, Smail 505
Balić, Sefkija 504
Baligić 291
Baltić, fra Jakov 463 488 489 493
Bamberliki, Oto 122
Banović, Božičko 48
Baoša 48
Barada, Miho 53
Barbarigo, A. 406
Barbucci, N. 181
Barišich, Raphael 451
Barišić, fra Rafo 20 105 451 462 466 470
Barkan, Omer L. 175 193 197 205 250 269 332 336 341 558 559
Bartol 301
Bassano, L. 418
Bašagić, Safvet-beg 177 179 183 200 201 211 307 335 404 412 413 414 429 441 443 444 493 494
Bašaret 234
Bašić 291
Batal 60 623
Bathyany, F. 231
Batić 48 84
Batija, Isa 182
Batinić, fra Mijo V. 106 220 383 392 446 451 575 578 579 580 581 582 618
Batjani, Adam 358
Batlak, Emil Osman 508
Bazilid 622
Bazilije 70
Bečirović, Serif 505
Begtaš-beg 407
Bejtić, A. 108 186 187 202
Bekavac, don Bosiljko 493
Bela III 148
Bela IV 89 92
Bellarmin, Robert 377
Benac, A. 49 82 83 104 115 117
Benedikt 409
Benedikt VIII 90 142 533
Benić, fra Bono 388-9 393 580
Benko 520
Benković, Brajko 49
Benlić, fra Mato 247 249
Beograđanin 341
Berislav 377
Berislavić, Stefan 303
Berislavići 372
Bernard 118
Bernardus 149
Bešlagić, Hilmija 504
Bešlagić, Š. 82 117 217
Bianković, Mikula 449
Bianković, N. 447-8 449
Bižakčić, Edhem-aga 496
Bijanković, Nikola 215 220 290
Bijelić, Vlač 85
Bilić, Radojica 84
Bilinsky, L. 508
Biondo, Flavio 33-34
Birgali 287

Bišćević, Vasif-beg 436 490 503
Bizza, Martin 333
Bjelavac, Hivzi A. 497-8
Bjelopavlovići 333
Blanchère, R. 288 437 622
Blaeu, Ivan 375
Blavius, Johannes 375 376
Blaškković, Stjepan 449
Blazinavac 453
Blaž iz Graca 208 213 545 547
Blaž iz Slavonije 175
Boban, Dobrilo 49
Bobani 539 542
Bogatinović, Radič 444
Bogišin 84
Bogdan, Ivo 528
Bogdanović, fra Marijan 221 240
Bogetić, fra Mijo 435
Bogičević, V. 516
Bogišić, V. 64
Bogojević 404
Bogojević, Davud-paša 404 414
Bogojević, Mustafa 404
Bogomil 170 622
Bogorodica Dubrovačka 600
Bojhinć, Mileta 45
Bokčin 178
Bokčinov, Balaban 178
Boljević, Rufim II 333
Boljko 48
Boljuni 592
Bonaldi, fra Josip M. 214 249 544 548
Boncarpi, Jakov 247
Boras, fra Jerko 475
Bornamissa de Asow, Franjo 444
Borghese, Scipion 242
Borić 31 141
Boris 140
Boris Mihajlo 140
Borković, Martin 380
Borna 131
Borovinić, Alija 182
Borovinić, Hasan 182
Borovinić, Husejin 182
Borovinić, Katarina 405
Borovinić, Ostoja 405
Borovinić, Sinan-paša 183 405-6
Borovinić, Tvrtko 183 405
Bošnjak, Davud-paša 414
Bošnjak, Ibrahim-beg 422 423
Bošnjak, Jahja-paša 414
Bošnjanin, Hrvoje 76 333 378 429 430 436 480 487 502 519 521 522
Bošnjaković, Ali 183
Bošnjković, fra Jure 202 350 383
Brajković, Lazar 572
Brajković, Martin 583
Brajković, Nikola 245 327 358
Branković, Durađ 536
Branković, Mahmut 49 85
Branković, Vuk 161
Brankovići 605
Bratilović, Ilijas 183
Bratonožići 333
Brguljanin, fra Martin 238 239 243 244 246 248 444 445
Briot, M. 283
Brlić 469 473
Brnjaković, Jakov 576
Brnjakovići 605
Brnić, Tvrdisav 84
Buconjić, N. 478
Buconjić, fra Paškal 474 476 478 480 512 520
Budimir 109 110
Budoš 45
Budrišić, Magdalena 262 377
Buffalini, A. 375
Bukmir 45
Bukvica, Abdul-beg 502
Bulajić, fra Marko 362
Bulbulović, Edhem 527
Bulić 292

Bulić, don Frane 113 120
Bunić 214
Buntić, fra Didak 512
Buol-Schauestein 468
Burgio, Anton 370
Burian, Stjepan 508 518
Burnazi 192 592
Butković, Radin 615 616
Buturac, Josip 92 224

Calixtus 143
Carnotensis Fulkerij 130
Carski, Leo 26
Carr, Mr. 284
Casamaris, Ivan 145
Casanate 263
Cedrenus, Georgius 20
Celestin III 148
Cellesi, P. 212 542
Celjugovik, Ivan 600
Cerić, Ahmed-beg 505
Cerić, Ferid 504
Cerić, Mehmed-beg 504
Cerović, D. B. 74
Chalcocondyles, Leonicus 189 586
Chaumette des Fossés, J. B. 281 296
Chevapovich 293
Choniates, Niceta 590
Ciril 244
Civić, Pavao 202
Clissold, S. 527
Cons 21
Constantinopolitanus, Nicephor 20
Contarini, P. 413
Copcichi, Ibrahim, Xapher, Muho, Dervis Sulicar 448
Crankshaw, E. 528
Cresimirus Maior 56
Crnčić, Ivan 76 265 360 474
Crnojević, Ivan 250
Crnojević, Skender-beg 250
Crnići 592
Cronia, A. 73
Curipeschitz, B. 255 625
Cvatko 625
Cvetko 171
Cvetković 502
Cvijić, Jovan 509
Cvitko 216
Czörnig, K. 490

Cabrajić, Luka 512
Canić, Ahmet-Ivan 292
Capkun, fra Petar 392 566
Caplijić, Ragib 504
Caušević, Hadži Mehmed 494-5
Cavka 51
Celebija, Evlija 105 108 124 187 227 301 304 305 306 309 312 313 314 318 319 320 323 324 325 329 330 361 405 420 421 423-8 431 435 439 444 604
Cengić, Mehmed-beg 336
Cengići 335
Ceprnić, Bramoš 45
Cerović, B. 418
Čičić, fra Augustin 467
Cihorić, Nenac 83
Cikoš 480
Cikulin, Julije 357
Cjudina, Umihana 485
Cović, fra Pile 477
Cremošnik, G. 51 79 94 154 155
Cremošnik, Irma 98 99 100
Crnčić, Ivan 374 375
Čulumović 291
Curčić, Vejsil 502-3
Custović, Hasan 505

Caletić, Jerolim 76
Casić 291
Catić, Musa Cazim 497 499
Catović, Safvet 505
Cemalović, Smajo 525
Ciril 71
Cirković, S. 129 176
Corović, Svetozar 513
Corović, Vladimir 28 40 42 75 97 100 129 141 144 152 162 163 164 174 189 297 332 335 513 514 519 522 523 533 604
Cumurije 335
Curić, fra Andeo 480
Cus, Ivan 50
Cutić 291

Dabiša 45 57 58 81 96
Dabiživ 158
Dafin 157
Daidžić, Edhem 505
Dalmatinac, Antun 371
Damad, Ibrahim-paša 414
Dandolo, A. 33-34
Dandulo, Žan 154 155 601
Danilo 65 333
Davud-aga 445
Davud-beg 181
Dede, Ajvaz 441
Dedići 599
Dedijer, Vladimir 528
De Dominicis, Markantun 218
Delisalić, Grgur 443-4
Delivić, fra Mato 92 108 296 576
Demerović, Salih-aga 504
Demir-han 201
Demouget 22
Denišlić, Mustafa 503
Denišlić-Zubčević, Emira 505
Deodat, Pavao 547
Deodat iz Rueza 171
Derenčin 301
Derviš, Mehmed-paša 414
Dervišević, Elez 505
Desoe 154 155
Des Hayes 617 618
Desisalići 605
Deševići 372
Dicca, Petar 16
Dimitrije 302
Dimitrijević, St. 607
Diničić, Dragiša 45
Dinić, M. J. 59 60 64 65 112 202 592
Dioklecijan 21 67 68 130 131 139 245
Dirzislaus 56
Dioković, Jusuf 183
Divković, fra Matije 381-2
Dionić, Juraj 301
Dizdar, H. 496 499 511 512 513 520
Dlugosz, Jan 189 299 417
Dlustus, Lj. 514 519
Dmitar Zvonimir 56
Dobretić, Marko 389 390 440 450 577
Dobrosalji, fra Filip 547
Dobrović, Beroje 47
Dobrovsky, J. 457 460
Domazetović 291
Domša 192 360 443
Don Ivan 320
Dräseke, J. 190
Draganović, Krunoslav 15 16 89 92 149 209 213 214 221 223 224 226 239 299 332 333 334 335 394 483 484 538 541 546 547 560 561 562 563 564 565 570 573 575 614
Dragičević, Juraj 45
Dragičević, Pavao 220 240 450

Dragićević, fra Pavao 479
Dragilović, Mahmud 183
Dragiša, Obrat 84
Dragišić, Cvjetko 85
Dragišić, Vujan 86
Dragišić Kosača, Ostoja 43
Dragišić Kosača, Radoslav 43
Dragišić Kosača, Stjepan 42
Dragomir, S. 585
Dragoš 45
Drakolica, fra Bonifacije 546
Drašković, Dabiživ 48
Drašković, Janko 355 399 456 457
Dreschler, B. 462
Drljača, Ibrahim 505
Drljević, Džemal 503
Drljić, fra Rastko 465 466 470
Držić, Klement 96
Dubovčani 617
Duchesne, L. 22 68
Dučić, Jovan 513
Dünewald 316 317 318
Dugalić, Asim-beg 504
Duimus 50
Dujch, Mio 450
Dukljanski, Mihajlo 31 32 90 97
Duraković 487
Dursun-beg 298
Dušan 460 469 533 535
Dušan Silni 41-42 65 600
Dvornik, F. 22 25 68 70 71 135

Džabić 524
Džamonja
Dželali, Hasan-paša 445
Džinić, Ali-beg 503
Džinić, Asim-beg 504
Džinić, Fadil-beg 505
Džinić, Hamdi-beg 493
Džinić, Ibrahim-beg 493 505
Džinić, Rifat-beg 504
Džinić, Ulva 505
Džino, Ejub 505
Đamometović 265
Đekić, Sulejman 505
Đikić, Osman 525
Đotić 291
Đurenović, Stana 84
Đurđev, B. 363 594
Đurđević, Martin 479 480
Đurđevići 605
Đurić, Ismajil 182

Efendić, Avdula 428
Einhard 95 128-131 132-137
Elezović 178 298 301
Elias Propheta 106
Eljubović, Mustafa 429
Engiči 292
Ensslin 589
Epifanije 70
Erdedi, Nikola 325 449
Erdedi, Toma 379
Erdedi, Šimun 231 232 233
Esterhazy, Josip 390
Eubel, Conrad 93
Eugen IV 103 175-6 298
Eustahije 95
Evans, A. 116
Every, G. 68
Evetović, M. 358
Ežević, Hotin 45

Fadilpašić, Sejfudin 503
Fancev, Franjo 355 456 457 458 460 465
Farlati, Danijel 130 142 148 258 265-6 288 394 395 533 541 543 576 577
Fata-Kata 526
Fatih 180
Fatima 413
Fazil, Mehmed-aga 452
Fazli-paša 487
Fejzagić, Džemal 505
Fényes, E. 355
Ferdinand 226 231 256 257 276 359 370
Ferdinand I 253 418 419 543 544 596
Ferdinand II 260
Ferdinand III 364 367
Ferat-beg 233
Ferencz 102
Ferhad-beg 306
Ferhad-paša 414
Ferhat-aga 271
Feriz-beg 195 205
Ferluga 21 32
Fermendžin, fra Euzebije 107 239 244 353 573
Filantropen, Anđeo 404
Filip, franjevac 62 200
Filipescu, T. 436
Filipović 265
Filipović, Edim 616
Filipović, Islam-beg 504
Filipović, Josip 479
Filipović, Mehmed-beg 307
Filipović, M. S. 187 545
Filipović, N. 186 188
Filipovići 307 503
Firdus, Ali-beg 524
Firdus, Ibrahim-beg 450
Fisković, Cvitan 96
Fluss, M. 588
Foenix 589
Fojničanin, Baro 200
Foka, Nicefor 130
Foretić, V. 79
Fortunat 95
Foscolo 249 250
Fournier, A. 479
Frances, Georgije 590
Francesco 393
Franciscus 395
François 618
Frančesko 62
Franjo 392 395
Frankol, Dane 357
Frankopan, Vuk Krsto 370 378
Franz Ferdinand 528
Franjo iz Florencije 62
Franjo Josip I 466 476 478 479 508
Fresne-Canay, Filip 202
Fridrik III 298
Fugger 305

Gabrielle da Pogliana 238
Gabrijel iz Poljane 244
Gaj, Ljudevit 339 456 457 458 460 463 464 465 466 486 487
Galčić, Raćo 49
Galić, fra Ljubo 513
Galler 364 365 367
Garašanin, Ilija 461 464 466 487 523 608
Garovčić, Mahmud 182
Garzadoro, O. 398 573
Gavran-Kapetanović, Ismet-beg 504
Gavranović, fra Berislav 266 267 464 468 471 480 483 485 487 488 493 514 516 578 584
Gavrilović, M. 502
Gazi, Husrev-beg 201 203 303 500
Gazi, Ishak-paša 414
Gejza II 31 141
Geller, L. 517
Gelzer, H. 23 71 148 590
Genadije 340
Genadije II 190 537
Georgiceo, Atanasio 197 219

260 311 312 313 314 323 324 328 329 446 561 626
Georgius 435 623
Gerard 143
Gerlach, Stjepan 409 410
German 90
Gessi, Berlingerij 242
Giotto 109
Glavaš, fra Radoslav Stariji 474 477 478 480 512
Glavinić, fra Franjo 353 377-8 583
Glavinić, Sebastijan 291 292 359
Glück, L. 436 490
Glušac, Vaso 196 336
Godemirus 56
Goduni 592
Goldmann, K. 120
Golubovich, fra Girolamo 588
Gonzaga, fra Franjo 199 200
Gorički, Ivan 92
Gorka, O. 535
Gradaščević, Abdi-beg 487
Gradaščević, Husein-beg 485 486 487
Grafenauer, B. 25
Grahovčić, Mihovil 84 117
Grđić, Vasilj 514
Grekov, B. D. 76 360 602
Grgo, franjevac 572
Grgur IX 46 47 74 150 557
Grgur XI 89
Grgur XV 258
Grgur Veliki 16
Grubač 86
Grubišići 605
Grumel, V. 22
Gučetić, Ambrozije 208
Gučetić, Dragoje 57
Gujić, Kasim 504
Gulerivik, Martol 56
Gundulić 302
Gundulić, Ivan 429
Gvalter 130
Gyóni, M. 586 592

Habsburgovci 389 455 468 507
Hadim, Ali-paša 183 184
Hadrijan IV 143 146
Hadrovics, L. 359 560 607
Hadun, Jakub-paša 414
Hadžibegović, Hamdija 255 270
Hadžić, Hakija 498 501 505 525
Hadžić, Osman Nuri 492 493 518
Hadžić, S. 485
Hadzihalilović, Abdulah 504
Hadžijahić, Muhamed 408 504
Hadžikadić, Atif 504
Hadžioman, Derviš 504
Hajrudin 625
Halkokondiles, Leonik 34-36 298 299 404
Haman 201
Hamm, Josip 72 74
Hammer, J. V. 175 404 406
Hamza 182
Hamza-beg 417
Hamzić 452
Hamzo 51
Handžić, H. M. 184 216 227 273 422 423 441
Harambašić, Serif 505
Hardomilići 162 592
Harvat 388
Hasan 201
Haščibegović, Mehmed-beg 446 582
Hateljević, Bogdan 86
Hauptmann, Lj. 25
Hećimović 291
Helež 617
Herak, Nikola 49
Heraković, Radoslav 49
Heraklije 20 21 22 23 68 69
Herberstein, Ivan J. 325
Herberstein, Sigismund 419
Herceg, Stjepan 36 112
Hercegovac, Ismail-paša 414
Hercegović, Ahmed-paša 183 404-5 406 414 443
Hercegović, Stjepan 404
Hercegović, Vlatko 404
Herkalović, T. 608
Hermann, E. 560
Hilarion 164
Hizir 182
Hlap 45
Hludowicus 135 136
Hodaverdi 420
Hörmann, K. 48 49 82 84 115 435
Hoernes, M. 116
Hoffer, A. 89
Honorije 26
Hony, H. C. 185
Horić, Alan 505
Horvat, A. 82
Horvat, C. 625 626
Horvat, K. 104 240 261 298 358
Horvat, Josip 460 462 518
Horvat, Rudolf 507 508
Horvath 190 303
Hrabak, B. 183 363 590
Hranić, Sandalj 36 57 96 172
Hranić, Vukac 54
Hranić Kosača, Sandalj 42 112 171 204
Hranušić, Ishak-beg 307
Hrabren, Mislav 550
Hrabren, Radoje 550
Hrasnica, Halid-beg 496
Hrelja 49
Hromalić, Hamid 505
Hrustanović, Husnija 505
Hrvačići 332 334
Hrvat 334
Hrvat, Ali-paša 414
Hrvat, Dilaver-paša 413
Hrvat, Mahmud-paša 403-4
Hrvat, Memija 429
Hrvat, Murat-paša 413
Hrvat, Pijale Mehmed-paša 414
Hrvat, Rustem-paša 176 209 210 406-7 412 414 419
Hrvat, Sijavuš-paa 413
Hrvati 333
Hrvatinić, Balša 405
Hrvatinić, Hrvoje 47 53 105 114 405
Hrvatinić, Juraj 57 62 161 162 602
Hrvatinić, Katarina 406
Hrvatinić, Pavao 61
Hrvatinić, Vlatko 59
Hrvatinić, Vukac 58
Hrvatinić, Vukosav 45 47 62 110 112
Hrvatinić, Vukoslav 60
Hrvatinići 61 81 111 112 224
Hrve 333 334
Hrvići 333
Hrvoje 48 60 96 104 161 174 602
Humski, Andrija 61 599
Hungarus, Petrus 149
Husejin 206 210 211
Husrev-beg 444
Hvarski, Toma 191 204

Ibrahim 201 247 303
Ibrahim-paša 419
Ibrahimpašić 450
Ibrahimović, Džemal 505
Ibrišimović, fra Luka 317
Ibn Idris 30-32
Ilija 146
Ilijaš 182

Ilinsky, G. 71
Imbrešić 291
Inocencije II 143
Inocencije III 40 118
Inocencije IV 322-3
Inocencije VI 73
Ingoli, Franjo 268
Irenaeus 622
Isa 182
Isa-beg 299 300
Isahacagić, Ahmed-aga 449
Isahacagić, Ahmet 447
Isahacagić, Bajram 447 449
Isak 298
Ishak 182 298
Ishak-beg 177 307
Ishakbegović, Isa-beg 307
Ishakbegovići 307
Ishaković, Isa-beg 177 178 186
Ishaq, I. 622
Iskender 182
Ismail-paša 421
Ismajil 182
Ismihan-sultana 408
Ivahić 45
Ivan, djed 64
Ivan, franjevac 62 572
Ivan, nadb. 69 150 151 590
Ivan, pop 572
Ivan, plemić 49
Ivan, sveti 617 618
Ivan Arhiđakon 223
Ivan VIII 140 141 169
Ivan X 69
Ivanišević, Risto 513
Ivanović, Juraj 83
Ivatić 291
Ivić, A. 363 418
Ivić, P. 79 432
Ivković, fra Toma 243 281 282 560 562
Ivšić, M. 462
Izacije 69 169
Jagić, Vatroslav 76 261 360 510 602
Jahjapašić, Mehmed-paša 303
Jajčanin, fra Filip 246
Jajčanin, fra Mate 244
Jakovljević, fra Marijan 474
Jakšić, G. 487
Jakub-paša 301 414
Janković, Stojan 325 330
Jareb, Jere 518
Jarnstedt, V. 590
Jatić 291
Jazvo, fra Filip 480
Jean 618
Jeftanović, Gligorije 524
Jelačić, Josip 466 472 487
Jelačić Bužimski, Ljudevit 456
Jelavić, V. 604
Jelena, banica 60
Jelena, kraljica 49 81 120
Jelena, žena Stjepana hercega 61
Jelena Gruba 59
Jelenić, fra Julijan 76 77 92 93 105 106 107 108 202 237 241 246 251 253 263 264 266 281 289 290 296 377 381 382 384 395 386 389 392 393 394 396 435 437 450 453 463 464 465 466 467 468 469 470 472 473 476 477 478 481 488 489 553 574 576 577 578 580 581 582 613 618
Jelić, fra Donat 249 250 551 552 573
Jelić, Luka 120 374
Jeremić, R. 334
Jeronim 180
Ježić, Slavko 390 398 457 460 492
Jireček, K. 39 40 42 67 78 96 117 123 129 133 141 152 161 163 174 223 332 339 340 346 404 409 410 533 536 537 553 585 590 591 593 599 617 618
Jokanović, Vlado 55
Jorga, Nikola 64 104 175 590
Josephus 389
Josić, fra Blaž 463 464 471
Josip, Ivo 472
Josip II 390 455
Jovanović 463
Jovanović, Stjepan 461 479 608
Jug, S. 297
Jukić, Ante 512
Jukić, Ilija 518
Jukić, fra Ivan Franjo 216 221 462-5 472 473 486 487 598 613 617
Juraj 161
Jurčević, don Ilija 76 472
Jure, franjevac 199
Jurišević, Mustafa-paša 200 201 414
Jurišević, Skender-paša 177 200 443
Jurišić 291
Jurišić, Ivan 291-2
Jurišić, Nikola 371 418 419 544
Jurjević, Vlatko 161 602
Jurjevići 62 161 162 163 602
Jusuf 182
Jusufbegović, Mehmed-aga 449

Kačić, fra Andrija 399
Kačić-Žarković, fra Bartul 208 219 361
Kačići 192
Kadić, Ibrahim-paša 425
Kadlec, K. 586
Kadragić, Alija 505
Kaimi, Hasan 423
Kalajdžić, Muhamed Bekir 499
Kalašević 291
Kalendin 96
Kalendin, Vlaho 96
Kalist II 143
Kalist III 536 537
Kallay, Benjamin 498 508 510 517 518 520
Kamengrađanin, fra Andrija 238
Kamengrađanin, fra Ivan 580
Kansa Gavri 414
Kapetanović, Riza-beg 503
Kapetanović, Tahir-beg 504
Kapidžić, H. 359 500
Kapistran, fra Ivan 204 536 537
Katabeg 452
Karabegović, A. 423
Karadžić, Vuk Stefanović 51 432 461 496 586
Karadorđević, Aleksandar I 561 466 506
Karagöz 182
Karakaš, Mehemed-paša 429
Karaman, Ljubo 90 120
Karanović, M. 327 328 331 336 337 584 598
Kardumović, Grgo 447
Karić, Seid 291 505
Karlo 426
Karlo V 208 232
Karlo Robert 536
Karlović, Ivan 362
Kasim 182 199
Kasumović 291
Kašić, Bartol 228 229 243 257-8 307 398 435
Katančić, fra Matija Petar 398 458
Katarina, kraljica 105 124
Katić, Lovre 113 120
Katona 181
Katzianer, Ivan 76 303 362 544
Kaukčije 335
Kavanjin, Jeronim 586
Kaznačić, A. 487

Kecmanović, J. 464 465 467 472
Kedrenos, Georgije 130
Keglević 302
Keglević, Franjo 74
Keglević, Petar 303
Kekaumenos 130 133 590
Kemeny, Janoš 439
Kemjanos, Janoš 439
Kerchelich, B. 365
Khuen-Hédervary 518
Kikić, Hasan 504
Kinamos, Ivan 30-32 44 130 141 169
Kiril, 'Novi' 468
Kiszling, R. 528
Klaić, Nada 53
Klaić, Vjekoslav 53 64 65 174 189 223 224 232 235 297 300 301 302 303 305 308 336 346 373 380 390 507
Klaudije 587
Klement II 150
Klement III 145
Klement IV 534
Klement VI 90 92 534 535
Klement VII 206 370
Klement VIII 234 547 583
Klešić, Pavao 52
Klimenti 250
Klišić, Petar 45
Kloben 388
Klokočić, Toma 302
Klonimirović, Časlav 38 39 138 142 169
Kluka 388
Klukas 25
Knezović, fra Oton 467 476 508 518
Knežević, fra Anto 453 475
Kobac, Abdulah 201
Kobacsich, Mijo 578
Kocijanić, J. 298 304
Kočapar 55
Kodža, Jusuf-paša 414
Koloman 46 47 53
Koloman I 53 346
Komlinović, Pavao 48-49 82
Komlóssy, F. 518
Komnena, Ana 130
Komnenac, Emanuel 30 31 32 141 143 148 222 532 599
Koneski, B. 71
Koniates, Niketa 590
Konstantin V Kopronim 26 110
Konstantin Veliki 67 130 131
Konjičanin, fra Matija 202
Kopčić 265
Kopčić, Sulikar-beg 447
Kopčići 447
Kopitar, Jernej B. 76 460
Koretić, fra Ivan 175
Korkut, D. M. 283 423
Korvin, Matijaš 180 183 349 370
Kosače 112 171 172 204 623
Košače Hranići 61 82
Kositerović 265
Kosović 265
Kotromanić, Jelena 104
Kotromanić, Matija 184
Kotromanić, Radiša 104
Kotromanić, Radivoj 184
Kotromanić, Stjepan 171
Kotromanić, Stjepan II 42 44 45 54 58 60 62 80 81 85 96 101 102 104 110 111 112 164 222
Kotromanići 101 176
Kovačević, fra Bartul Toma 463 464 465
Kovačević, D. 97 174 591
Kovačević, Lj. 537
Kovičić, Juraj 289
Koyfeldski, Mihovil Siba 292
Kozočeš 388
Kraljević, fra Andeo 475 511
Krčelić, Baltazar 365
Krković 291
Krelja, K. 529
Kreševljaković, Hamdija 114 180 307 406 496 499-500
Krešimir II 39 55
Krešimir Stariji 56
Krešo, fra Stipe 477
Kriste, Đuro Pečko 477
Krkša 45
Krmpotić, Tadija 359
Krulj, Uroš 514
Krumbacher 30 35
Kružić, Jure 206
Kružić, Petar 76
Kuči 333
Kučić, Stipan 200
Kučukalić, Mujaga 504
Kuće 250
Kujava 60
Kujavići 592
Kukuljević, Ivan Sakcinski 54 76 371 377 378 382 385 386 387 398 406 408 419 464 473
Kukurići 572
Kulenović 487
Kulenović, Džafer-beg 501-2 505
Kulenović, Hasan-beg 503
Kulenović, Masud-beg 503
Kulenović, Muhamed-beg 503
Kulenović, Nahid-beg 505
Kulenović, Osman-beg 501 504
Kulin ban 75 102 110 114 143 149 150 155 170 222 252 591
Kulinović, M. F. 435
Kulović, Esad 496
Kumanac, Ladislav IV 53
Kunić, fra Stipan 98 99
Kurelac, Fran 76
Kuripečić, Benedikt 194 225 226 227 253-5 272 286 306 308 309 335 356 360 361 416 418 419 451 495 625
Kurkešević 291
Kurt, Mehmed Dželaludin 496
Kuštrović, Alija 505
Kvaternik, Eugen 474
Kyriakos, D. 190

Ladislavus 136
Lamb, Harold 407 408 412
Lamberg 544
Lamberg, Josip 418 419
Lanosović, M. 358
Lanović, fra Marijan 358
Larmenoux, J. 518
Lascaris, M. 71
Lasić, fra Dionizije 535 536
Laszowski, Emil 76 223 231 303 320 362 363 371 543 568
Laštrić, fra Filip 200 266 576
Lašvanin, fra Nikola 102 200 351 379 387-8 445 487 581 598
Latas, Omer-paša 463 465 486
Lazar 14617 161 162
Lazarević, Lazar 536
Lee Wolf, R. 585
Lehr-Slavinsky 25
Lekušić, fra Marijan 211 384 385
Lenković, Ivan 595 596
Leon III 70
Leon X
Leopold 291
Leopold I 317 373 380
Lepić, Asim 505
Leslie, Walter 316
Levaković, fra Rafael 247
Lilek, E. 435
Lindes 521
Lipso, Prvoslav 96

Lišnjić, fra Marijan 91 220 289 434
Lopašić, Radoslav 74 224 225 276 291 292 305 306 311 325 326 327 330 336 337 356 357 358 358 360 353 364 365 366 367 373 426 507 583 596 607
Lorković, Mladen 297 303 355 374 376
Lovrić, A. 73
Lucari, G. 408
Lucius, Ioannes 21
Lučić 561 562 563
Lučić, Jeronim 246
Lučić, Josip 619 621
Lučić Bogoslavić, Alija 239
Lučić Bogoslavić, Behrem 239
Lučić Bogoslavić, Jeronim 239 378
Lučić Bogoslavić, Pervan 239
Ludovisi, Ludovik 258
Lukarević, Jakov 408 409 411
Lukaris, Ćiril 573
Lukšić 429
Lustrar 304

Ljubibratić, Simeon 575
Ljubić, fra Martin 511
Ljubić, Šime 310 371 377 387 418
Ljubović, Salih-aga 504
Ljubinčić, Redžap-paša 414
Ljubunčić 435
Ljubunčić, Salih 504
Ljudemils 131 137
Ljudevit 135
Ljudevit Pobožni 128 132 134
Ljudevit Posavski 95 128 129 131 135 136 137
Ljudevit I 42 53 370
Ljudevit Veliki 536

Maček, Vlatko 502
Madije 90
Madžar, Mustafa 442
Mađerec, Juraj 374 375
Magda, Pál 335
Magljašević 558
Mahmud 182
Mahmud-beg 407
Mahmud-paša 189
Mahumed 265
Mahumet 300
Mahumetes 266
Mahumetto 259
Makarije 409 410 412 413
Maksimilijan II 419
Makušev, V. 190 299 300 302
Mal, J. 363
Malaspini, G. 304
Malkoch-beg 303
Malkoč, M. 94
Malkoč-beg 304
Malkoč-begovi 335
Malvezzi, Johannes Maria 419
Mamet-baša 413
Mamuzić, J. 460
Mancinelli, Julije 209 212 541 542
Mandić, fra Dominik 19 21 22 27 31 32 33 38 39 42 53 56 66 68 69 70 79 82 89 90 91 92 93 102 103 104 107 110 111 117 118 122 126 128 130 133 136 140 146 149 151 162 169 170 171 173 174 177 178 179 185 186 188 191 195 198 204 205 217 221 222 223 224 227 240 265 287 294 297 331 340 346 349 355 356 358 381 390 394 432 434 459 481 487 520 531 532 533 535 545 553 565 566 570 583 589 591 597 599 601 603 610 611 615 622 627
Mandić, Mihovil 452 479 523
Mandić, Nikola 512
Mansi, D. 70
Maometto II 620
Mara 161
Maravić, Franjo 446
Maravić, fra Marijan 240 241 247 248 257 262-3 268 556 562-3 564 569
Maravići 605
Maretić, Tomo 360
Marija Bogorodica 623
Marija Terezija 389 440 577
Marijanović 464
Marin 62
Marinovići 605
Markijski, fra Jakov 105 171 178
Marko, franjevac 244
Marko, kamenorezac 540
Marko iz Dragočaja 572
Marković, Lubeslav 45
Marković, Tomo 435
Marković, Stipe 236
Marjević, Nikša 90
Marojević, Slavuša 90
Marquardt, J. 22
Marsigli, Luigi Fernando 265 380
Maršić, Ivan 82 83
Martić, fra Grgo 463 464 465 467-9 473 487 488 521 609 617
Martinac 301
Martinović, F. 435
Martinovići 372
Masarechi, Petar 238 239 240 243 258-60 261 267 268 280 281 286 313 319 340 416 561 597 626 628
Masleša, V. 518
Maslić, Mehmed 503
Matei, Stipan 44
Matej 96
Matej Ninoslav 152
Matić, Toma 399
Matija II 176 373
Matijević, Ante 245 280
Matijević, Vučko 45
Matijevići 605
Matković, P. 208
Matković, S. 244
Matkovići 605
Matteo da Jaicza 238
Maukocbeg 403
Mazalić, D. 84 114
Mažuranić, Vladimir 51
Medvjedović, fra Benedikt 91 209 212 541 542 545
Medvjedović, Toma 547 548
Mehmed 299 579
Mehmed II 43 51 105 180 185 189 190 191 263 299 340 349 404 417
Mehmed II Osvajač 176 179 392 440 593
Mehmedagić, Enver 505
Mehmedagić, Junuz 504 505
Mehmed-beg 51
Mehmed-han 189
Mehmed-paša 299 444
Meleć, Mehmed-paša 414
Melek, Ahmed 305
Melek, Ahmed-paša 439
Memibegović, Ibrahim-paša 218 260
Merenčić, Mehmedaga 487
Merhemić, Fadil 505
Merhemić, Husein 505
Merhemić, Osman 505
Mešić, Marko 223 291
Mešić, Adem-aga 489 498 501
Meštrović, Ivan 453 454 609
Meterović, Bećir-aga 578

Metod 69 71
Miašići 292
Michael 141
Michaeli, Tribun 142 143
Michele Arcangelo 621
Mićević, Lj. 545
Mihael Arkandeo 622 623
Mihailović, Draža 527
Mihajlo 90 332 532
Mihajlović-Konjevod, Delfa 519
Mihalović 480
Mihanović, Anton 458
Mihočević, Katalina 183
Mihočević, Milivoj 51 183
Mihočević, Mustafa 183
Mihočević, Vladava 183
Mihovil Arkandeo 621 624
Mikalja, Jakov 398
Mikić, fra Mato 76
Miklosich, F. 154 155 590
Mikloušić, Toma 458
Mikula 74
Mikulić, fra Milan 290
Miletić, fra Ambro 511
Miletić, Dragilo 48
Miletić, Dragoje 85
Miletić, Maja 75 84
Miletić, Nada 126
Milica 51
Milić 83 84
Milićević, Franjo 474 475 511
Milićević, Ivan A. 492 494 512
Miliči 605
Milinić, don Tadija 218 392
Milković 291
Miller, W. 35
Milobar, Franjo 354
Miloradić, Osman 184
Miloradov, Sulejman 184
Miloradović, Stipan 83
Miloš I 608
Milošević, Viganj 48 82
Milutin 84 192 360 449
Milutinović, S. 467
Miotoš 49
Miralem-begovi 335
Mirilović-Sojić 605
Mirilović 592
Mirimah-sultanija 406
Mirković 291
Miroslav 56
Mišljen 84
Mladenović, Grgur 600
Mladenovići 605
Moačanin, F. 363
Mócsy, A. 21
Mocenigo, Dominik 330
Molino, Aleksandar 294 619
Momirović, P. 95 125
Mommsen, Theodor 22
Montalbano 275
Moravcsik, G. 30 35
Moro, Kristofor 298
Morosini, Gianfrancesco 438
Morović, H. 488
Mošin, Vladimir 76
Mrnavić, Ivan Tomko 243 261-262 361 376-7 426 605 626
Mucavac, Mihajlo 130
Muftić, Hazim 503
Muftić, Hifzi 496
Muftić, Šefkija 503
Muhamed 250 259 266 285 286 287 288 295
Muhamed II 620
Muhammed 182
Muhijdin, Muhamed 441
Mujagić, Latif-aga 504
Mujadžić, Omer 504
Muklo 388
Mulabdić, Ehdem 494
Mulabdić, Ekrem
Munster, S. 356
Murat-beg 303 492
Muradbegović, Ahmed 486 503 504
Murad-han 189
Murat II 43 163 191
Murat III 233 555
Murat IV 237 238 243 287
Murgić 291
Murvar, Vatroslav 375 423 401 604
Musakadić, Asim 504
Musić, Ivan 477
Muslihudin bin Ali 422
Mustafa, Hulusi-paša 452
Mustafabeg 51
Mustafa-paša 235
Mustafić, Mehmed-paša 412
Mušicki, Lukijan 467
Mutimir 64
Nagnanović, fra Bernardin 102
Nametak, Alija 494 504
Nani, F. 420
Napoleon 458 507
Nasuh 51
Natali, Marko 545
Natalis, Luka 545 546
Navagero, F. 407
Nedić, fra Martin 464 465-7 473
Negri, Dominik 607
Nemanja, Stjepan 39 40 79 143 148 169 332 532 533 599
Nemanjić, Miroslav 532 533 599
Nemanjić, Rastko 40
Nemanjić, Sava 40 41 71 72 163-4 332 533 534
Nemanjić, Vukan 39 40
Nemanjići 33 86 133 172 431 531 532 533 539 549 599 600 606 610 611
Nenadić, Ivaniš 307
Neretvanin, fra Juraj 103 226 236 241 561 564 581
Neriman 309
Nestor 459 590
Neumann 30
Nevesiniac, Salih-paša 414
Niederle, L. 19
Niger Venetus 607
Nikola 96 161 199
Nikola V 191
Nikolić, Petar 573
Nikoliči 605
Nikoliči-Sankovići 204
Nikolin, Musa 182
Nikšići 592
Ninoslav 44 46 47 50 58 80 89 154 155 156 157 591 601
N. N. 575
Nonković, Vale 293
Novak, Grga 120 507
Novak, V. 36
Novaković, St. 342 454 485 605
Novošeherlija, Ibrahim-paša 414
Nuić, fra Anđeo 479 512
Numai, Kristofor 351
Nurkić 291
Obilić, Miloš 471
Obradović, Dositej 467 471
Obrat, Radiča 83
Obučina 291
Occhi, Bartul 384 386 387
Odonis, fra Gerard 171
Ogramić-Olovčić, fra Nikola 106 240 241 251 264 312 406 442 556 557 562 563 564 565 574 583
Ohmučević, Dražle 114
Okić, M. Tayyib 171 182 186 187 188 199 205 216 335 625
Olesnicki, A. 301
Oliverović, Pokrajac 86
Omar 189
Omrčanin, Ivo 19 527
Orbini, Mavro 101 102 259 267

299 382 398 459 600 626 628
Osman 413
Osman, Ali-beg 451
Osman II 236 237 429
Osman-Aziz 492
Osman, Mustafa-beg 451
Osman-paša 176 177
Osmanagić, Fadil 505
Ostoja 45 47 48 50 53 59 60 62 81 103 111 184
Ostojić, Mihovil 103
Ostojić, Stjepan 104 158
Ostojić, Vučina 183
Ostrogorsky, G. 22
Ozrjenović, Bogdan 85

Paar 266
Padišah-Halifa 437
Palanque 22
Pandža, M. 437
Pandžić, fra Bazilije 16 90 91 208 209 213 214 215 221 249 250 290 296 482 533 534 535 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 552 563 573 575 619 620
Pantelić, D. 342 605
Papić, fra Pavao 103 226 236 240 241 252 501 564 581
Pasarac, Mustafa-aga 487
Pastričić, Jeronim 263 264
Pašalić, fra Paško 513
Patsch, K. 69 98 100 101
Paulus de Rovigno 573
Pavao 60 63 70 81 161 254 255 595
Pavao II 350
Pavao V 228 229 236 241 257 548
Pavel 459
Pavičić, Stjepan 79 310 311 314 315 316 320 322 358 364 432 565 603
Pavić, A. 261
Pavlinović, Mihovil 488
Pavlov, Husein 181
Pavlov, Muhamed 181
Pavlović 463
Pavlović, Ali-beg 176 177
Pavlović, fra Bernardin 385 387
Pavlović, Ivaniš P. 43 58 112
Pavlović, Petar 61 62
Pavlović, Radoslav 54 405
Pavlovići 61 82 112 178 185 623
Pečko, Đuro 477
Pejačević, F. 467
Pekić, Petar 358
Peregrin 62
Perić, Marko Cuncan 480
Perišić, fra Bono 473
Pernice, V. 20
Pespier 283
Petar 55 129 540 627
Petar I 170
Petar Krešimir IV 37 56 63 64 222 532
Petranović, Bogoljub 51 608
Petretić, Petar 364 365 366 573
Petričić 363
Petrić, M. 334
Petrinjensis 354
Petrović, Divna 82
Petrović, Marko 82
Petrović, Njegoš 527
Petrovina 573
Petrus de Pannonia 149
Petrus Martyr 623
Peyvan 239
Pfanner, Franjo 483
Pfeiffer, N. 93
Philalethes, Ph. 469
Phrantzes, Georgius 190 590
Pigafetta, M. A. 416 420
Pilar, Ivo 512
Pio II 181
Piperi 250 333
Pir 81
Pisanus, fra Bartolomej 93 103 107 204 553 558
Pisida, Georgius 20
Pittard, E. 490
Plinius Secundus 28
Plišići 292
Pocrnje 192 592
Polaschek, E. 587
Polić, M. 460
Polihranija 83 117
Pomazanić, fra Bernardin 543 544
Pop Dukljanin 27 28 29 34 55 56 90 109 140 169 332 388 532 585 586 591
Poparić, Bare 359
Popović, C. D. 115 604
Porfirogenet (Porphyrogenitus) 20 21 22 23 25 33 38 52 56 69 98 110 136 138-142 153 163 169 331
Porga 21
Posilović, fra Pavao 583
Potthast 150 323
Poullet 604
Poznan 45
Predojević 265
Predojević, Hasan-paša 109 235 275 305 596 598 607
Predojevići 592 596 607
Prelog, Milan 479 485 486
Preslavski, Ćiril 381
Preslavski, Konstantin 75
Pretržan, Rustem 183
Pribić 45
Pribićević, Svetozar 506
Pribilša 83
Pribina 56
Pribinovići 162 592
Priboje 85
Pribojević, Vinko 459
Prijezda 51
Primović, A. 221
Ptohaska, D. 398 489 490
Prokić, Stojan 71 332
Prokopije 578
Protić, Stojan 453 454
Prvanović, S. M. 132-7
Prvoslav 96

Rački, Franjo 25 76 113 152 213 218 307 328 333 360 418 474
Radenović, Pavao 96
Radenovići-Pavlovići 112
Radič 86
Radičev, Sulejman 182
Radić, Anto 496 503 505 510 517 524 526
Radić, Stjepan 501 509
Radihna 85
Radin 185 623
Radinović, Iskender 182-3
Radišić-Kotromanić, Pavao 104
Radivoj 62 201 414
Radivojev, Hasan 181
Radivojevići-Vlatkovići 204
Radkov, Kasim 182
Radnić, fra Mijo 289
Radogost 54
Radohnić, Pavko 84
Radoje 49 83
Radojčić, S. 117
Radojičić, D. S. 69 71
Radona 87
Radonić, Jovan 39 40 42 96 123 129 133 141 163 190 223 332 339 340 404 440 533 536 537 553 559 576 590 599
Radonja 625
Radosalić, Jusuf 182

Radosaljić 443
Radoslav 30 45 62
Radošin 184
Radović, Vladimir 513 521
Radulović, Risto 514
Radulović, Stjepan 512
Radunov, Ahmed 182
Radunov, Mehmed 182
Radunov, Mustafa 182
Radenović, P. 584
Ragnina, N. 540 541
Raić, Jovan 467
Rajmund de Agiles 130
Rajner 147
Rajnerije 533
Rakovan 51
Rakoczy 439
Ranjina, N. 90
Rastić, Mustafa 292
Ratko 81
Ratković, Hasan 216
Ratković, Mahmud 216
Ratković, Radivoj 83
Ravenjanin, Ivan 120
Ravnjanin, fra Bazilije 546
Rebac, Hasan 525 527
Redžep 587
Redžep-aga 446
Repušević, Ismail 183
Resica, Andrija 292
Resti, J. 74
Restić 214 542 543
Resulbegović, Jusuf-beg 496
Resulbegović, Ragib-beg 469
Rešetar, Milan 79 152 432 433
Righi, A. 214 290 482 619 620
Rismondo, L. 32
Ristić 453
Ristori, Ivan 171
Ritter-Vitezović, Pavao 101 102 364 380 388
Rizvanbegović, Ali-paša 451
Rizvanbegović, Murad-beg 504
Rodić, Gavro 476
Rogošić, fra Roko 22 69 384
Rokolj, Ajdin 505
Roffer, D. 96
Rovinjanin, fra Pavao 106 124 379 573
Rudolf II 235 276 278 289 372
Ruković, fra Filip 379
Rupčić, fra Bonicije 392 566
Rustan-paša 406
Rustem-paša 412
Rutar 120
Ruvarac, Ilarion 410
Ruždić, Ibrahim 504
Ružić, Mahmud 183
Rycaut, Pavao 263 283-288 317 437 438 439 446 624

Sabatini, Petar 244
Sabellico 626
Sacerdoteanu, A. 586
Sadoleto, Jakov 370
Sakač, Stjepan Krizin 28
Salamon 265
Salihbegović, Avdi-beg 503
Salihbegović, Salih 505
Salvije 534
Samuel 72 75 170 309
Sandal 45 49 60 82 162
Sandalj 54 112
Sanković, Radič 60 112
Sankovići 61 82 100 112
Sansovino, F. 303 361 418
Sanuto, M. 194 303
Saračević, Šerif 504
Saračević, Tefko 505
Sari, Ahmed-paša 414
Saria, B. 21
Sauerwald, Wilhelm 519
Saulić, N. 485 605
Savatin 572
Scheel, H. 559
Schell 504
Schneider, A. 114
Scripante 576
Seislav 30
Sefer-paša 107
Sejdi-paša 421
Selim I 406
Selim II 200 408
Semiz, Ali-paša 211 408 414
Semunović, Boško 84
Sergejevski, D. 82 98
Sergije 534 622
Seton-Watson, R. W. 518
Siaus-bassa 413
Sigismund 174 297 536
Sibislav 557
Sijavuš-paša 414
Siksto V 375
Sime 81
Simeon Cirenac 622
Simeon Veliki 71
Simić 509
Simić, Stojan 487
Simon Cyreneus 622
Sinan-paša 406-7
Sirće, Osman-paša 414
Skarić, Vladislav 84 118 119 178 200 201 227 310 334 335 441 444 486 518 522 525 605 608
Skender-baša 360
Skender-paša 192
Skilices, Ivan 332
Skočić, Berislav 45 47 61
Skok, Petar 19 36 67 98
Skoroević, Matie 200
Skorupović, Milašin 359
Smail-beg 425 426
Smičiklas, Tade 54 147 154 155 227 265 312 313 315 316 317 321 322 325 330 380 439 460 573 581
Smodlaka, J. 358
Safi, Mehmed-paša 420
Sokol 182
Sokolović 265
Sokolović, Antonije 413
Sokolović, Bajica (Blago) 408 411
Sokolović, Derviš-paša 412
Sokolović, Ferhad-paša 412
Sokolović, Husrev-paša 412
Sokolović, Kurd-beg 412
Sokolović, Lala Mehmed-paša 414
Sokolović, Mehmed-paša 210 407-413 428
Sokolović, Mustafa-paša 409 412 414
Sokolović, Rzvan-paša 412
Soldo, fra Tugomir 16
Solovjev, Aleksandar 51 74 82 115 180 264 265 267 283 284 287 297 341 549 617 624
Soljanin, fra Pavao 210
Soljanin, fra Petar 618
Sorkočević, Andrija 444
Spaho, Fehim 424 425 435 496 497
Spaho, Mehmed 497 502
Spalaikovich, M. J. 509
Sosnovsky, Th. 518
Stanojević, St. 145 294 341
Stacije Prisko 588
Starčević, Ante 461 462 491 493 498
Statius Priscus 588
Stefan 161 307
Stefan Dušan 41 42 164 534 600
Stefan Dušan Silni 157 158
Stefan Nemanja 533
Stefan Prvovjenčani 65 332
Stefan Uroš II 535
Stefan Uroš III 65 133
Stefanus sancti Sabae 616

Stefanus Thomae 204
Stijepanov, Luka 84
Stipan 49 58 60 81 378 388
Stipanović, Radoje 49
Stipko 48 83 84
Stipan Ostoja 81
Stipkov, Bogčin 48
Stjepan 50 61 112 158 159 160 176 182 185 189 204 205 404 443 557 576 615 616
Stjepan Dabiša 104
Stjepan Dragutin 536
Stjepan Dušan 92
Stjepan II 41
Stjepan II, papa 26 110
Stjepan od Sokola 113
Stjepan Ostoja 91 104
Stjepan Ostojić 57
Stjepan Prijezda 47 59
Stjepan Tomaš 59 62 81 105 111 204 527 558
Stjepan Vojislav 55
Stjepanov, Franjo 50
Stočević, Ali-paša 598
Stojačković, A. 468
Stojanović, G. 619
Stojanović, Lj. 155 197 409 518 525
Stojanović, Nikola 514
Stojković, M. 228 359 432
Stracimir 532 599
Strahinja 86
Stranjaković, D. 461 509
Strgačić, A. 148
Strossmayer, Josip Juraj 453 460 462 566 470 471
Subljašević, Zeli-paša 447
Sudić, fra Franjo 446 582
Südland, L. 509
Suetonius 33
Sugar, P. 529
Suhrab, Mehmed-paša 425
Sulejman 182 446 582
Sulejman II 206 253 302 303 407 408
Sulejman II Veličanstveni 406 408 418 419
Sulejman Veliki 341
Sulejman Zakonodavac 193
Sulejmanov, Evlija 184
Sulejmanov, Husejin 199
Sulejman-paša 414
Sulejmanpašić, Davud-beg 503
Sulejmanpašići 335
Sunarić, Jozo 512
Svetopulk 33
Szentpétery, E. 590
Szoliman 302

Šaban 446 582
Šabanović, H. 105 108 176 177 180 181 186 187 190 192 194 195 197 198 207 223 227 228 241 269 301 307 308 336 339 346 362 497 554 568 569 570 590 594 595 597
Šabanović, M. E. 414 485
Šabanovići 292
Šabići 292
Šafarik, Pavao Josip 460
Šahidija, Potur 283
Šahinović Ekremov, Munir 504
Šahinović, Hamid Ekrem 499
Šahinović, Medžid 505
Šamić, M. 281 296
Šantić, Aleksa 513 520 521
Šarić, Alija 503
Šarić, fra Bono 477
Šarić, Ivan Evanđelist 513 517
Šarić, Mehmed 503
Šatrić, Hazim 505
Šeferagić 291
Šegvić, Kerubin 461
Šeh, Jujo 429
Šehić, Ahmed 505
Šehović, Derviš 505
Šerić, H. 92 223 224 570
Šenoa, August 477
Šeper, K. D. 208
Šestić 469
Šešelj, Delfa 519
Šešelj, Marko 519 521
Šeštić, Mirko 488
Šibenčanin, Ferhad-paša 414
Šidak, Jaroslav 255 270 285 286 507 508 617
Šimović, fra Nikola 452
Šimrak 362
Šimrak, Janko 366 573
Šišić, Ferdo 19 20 21 22 28 34 56 76 141 145 148 373 390 460 476 485 507 508 509 589
Šitović, Hasan (fra Lovro) 384-387 396
Šola, Atanazije 513 524
Šola, Vjekoslav 513
Štadler, Josip 517
Štefanić, V. 72
Štitić, L. 475 496 499 511 512 513 520
Štoos, Pavao 466
Šubić, Pavao I 104
Šubići 222
Šufflay, Milan 303 534
Šuljak, Alija 504 505
Šuljak, Hasan 505
Šunjić, fra Marijan 185 442 463 464 468 472 473 616
Šurmin, Đuro 460
Šutnik, Ivan 26
Švear, I. 581

Talasmani 335
Tamini 335
Taranovski, T. 534
Tardić, Juraj 444
Tardić, Murad-beg 307 444
Tavelić, Nikola 171
Teobald 533
Tekelija, Mustafa-paša 330 427
Tentor, M. 72 76
Terzić, L. 387
Teodozije II 67
Teodorović, Lazar 466
Teodozije Veliki 67 130 131
Teofanov Nastavljač 130
Theophanus 20
Tirol, Dimitrije 465
Tirski, Vilim 130
Thallóczy, L. 58 59 64 81 112 113 181 190 205 303 405
Thomas Archidiaconus 32 33 96 149
Toma Arhidakon 25 32 33 52 90
Tomaš 172 181 184 190 216 615
Tomašević, Jeronim 293
Tomašević, Stjepan 36 58 62 81 105 111 179 181 185 189 191
Tomašić, Ivan 301 302 303 304 371-2 427
Tomašić, N. 53
Tomislav 136
Tonist 157
Tonist, Nikola 156
Topal, Osman-paša 475
Topal Redžep-paša 414
Topalović, M. 458
Traljić, S. M. 500
Treccani 515
Tribun 143 146 147 148 149 150
Trpimir 63
Trpimirovići 137
Trubar, Primož 225
Truhelka, Ćiro 48 49 73 74 75

76 77 82 83 86 102 105 114 115 117 118 183 289 307 404 405 406 417 418 436 443 496 498 510 522 523 526 600
Trumbić, Ante 453
Tudišić (Tudisi), Sigismund 215 221 296 619 620 621 623 624 628
Tudor 74
Tuia 388
Tulić, Cazim 505
Tulnja 385
Tumpić, M. 374
Turali-beg 596
Turek, R. 122
Turić 291
Turići 292
Tvrdoević, Braja
Tvrtko 346
Tvrtko I 57 58 59 60 62 64 66 81 83 84 96 104 106 107 111 128 160 162 169 171 186 390 531 535 601
Tvrtko II 81 104 111 174 183 405
Tvrtković, Jakov 289 290
Tvrtković, Tvrtko II 45 58 59
Tuzlić, Bekir-beg 524
Tyrensis, W. 131

Udžvarlić, Salih 504
Ugljen, S. 435
Ugrin 323
Ugrinić, Stipan 178
Ujević, A. 331
Ujević, M. 433
Ulampašići 335
Urban III 142
Urban IV 533
Urban VI 94
Urban VIII 236 261 281 286 289
Unrest, Jakov 299 300 356
Uroš I 41 534 549
Uroš II Milutin 172 536
Uroš IV 600
Usküb, Bosnevija 283
Usrev-beg 306
Utješinović, Juraj 444
Uzunčaršili, J. H. 255 270
Užičanin 341
Užičanin, Rašid 505

Vagnić, fra Jakov 200
Vaillant, A. 71
Valvasor, J. W. 313
Valjevac 341
Vancourt, R. 68
Van Den Berk, C. A. 432
Vanino, Miroslav 228
Varatanović, Ismet 505
Vasilije I 69 163 170
Vasilije II 71 72 75 148 590
Vasilije Makedonac 602
Vasiljević, Dušan 314
Vasmer, M. 589
Vegetus Renatus 587
Vego, Marko 49 72 73 82 83 84 86 90 97 98 99 100 108 115 117 122 189 359 477 478 540 546 592 600
Velikanović, Ivan 200
Verancius 419
Verković, Stjepan 464
Vernadsky 25
Vesnić, Miljenko 609
Vicić, fra Vice 464
Vietri, Ivan Krstitelj 220 392 565
Vinaver, V. 297
Vinković, Benko 359
Virchow, R. 122
Vital 142
Vitezović, P. 455
Vitković 592
Vlaćević, Vukosav 49
Vladisalić, Radič 83
Vladisalić, Vlada 83
Vladisalić, Vuk 83
Vladislav 58 104 137 158 182
Vladević, Vlatko 116
Vlahić, Vlatko 84
Vlahović, Ali-beg 176 177
Vlahović, Ivan 176
Vlahović, Radoslav 49 84
Vlahović, Smail-beg 176 177
Vlahović 192 592
Vlastelinović, Augustin 378
Vlašić, F. 90
Vlatko 159
Vlatković 192
Vocensis-Glasnić, Daniel 211
Vodnik, B. 399
Vojhnić, Obrad 96
Vojhnići 162
Vojko 45
Vojnići 592
Vojnović 592 599
Vojsalić, Juraj 45
Vojsalić, Petar 191
Vojsalić Hrvatinić, Juraj 224
Vojsilić, Borislav 157
Volaterrano 626
Vragović 592
Vramec, Antun 299 300 303 305
Vramecz, A. 301
Vrana, Vladimir 74 76
Vrančić, Anutn 419
Vranešević, Ahmet-beg 183
Vraneš 183
Vraneš, Herak 183 339
Vraz, Stanko 399 459
Vrhbosanski, fra Anđeo 185 189 190 191 192 193 349 360
Vrlić, Stjepan 293
Vučić 57
Vučinić, Milorad 184
Vučjaković, Mehmed-aga 448 449
Vučković, Hrvatin 45
Vučosav 540
Vuga 388
Vujičić 473
Vuk 58
Vuk iz Bešpelja 572
Vukan 118
Vukanović, Radovan 83
Vukašin 216 600
Vukčić, Petar 83
Vukčić, Radivoj 49
Vukčić, Radosava 83
Vukčić, Stjepan 112 113 114 171 172 537
Vukčić, Vukić 83
Vukčić Hrvatinić, Hrvoje 59 81 112 224 297
Vukčić Kosača, Stjepan 58 112 183 414
Vukičević 409 410
Vukičević, Ivan 86
Vukičević, Vuk 161 602
Vukičevići 602
Vukićević 162
Vukićević, Humko 87
Vukosav 216
Vukosaljić, Grgur 158 160
Vukoslav 58 601
Vukoslavić, Petar 262-5 411
Vukoslavić Hrvatinić, Vlatko 58 60
Vukota, P. 376
Vukša 86
Vušković, Juraj 332 333

Waddingus, Lucas 103 105 204 350 351 353 583
Wartburg, W. 585
Wassenhoffen 326
Wassiliewsky, B. 590
Weisbach, A. 436
Wenzel, Mariana 82 125-7
Wesa, Ivan 232

Yigir-paša 307

Zade, Ašik-paša 301
Zadranin, Grgur 147 148
Zaharija 151
Zal, Mahmud-paša 414
Zapoljski, Ivan 231
Zarnik, B. 436 490
Zavrar, Juraj 74
Zay, Franjo 419
Zdeslav 140 141
Zeiller, J. 69
Zeiller, Martin 356
Zelija 84
Zigabenus, Eutychius 624
Zlatarić, Jeronim 256-7 275-8 625
Zlatarski, V. N. 71 133 589
Zlatović, fra Stjepan 123 212 220 292 293 330 367 368 397 392 567
Zmajević, Venancije 576
Zonaras, Ivan 130
Zot 86
Zotovići 592
Zovko, Ivan 429 430 512
Zovko, Jozo 97
Zrinski, Nikola 224
Zrinski, Petar 376 424
Zubac, fra Augustin 476
Zubčević, Seud-beg 505
Zuhrić, O. 333 334
Zulić 291
Zupci 592
Zurovići 539 542 592
Zvijezdić, Nikša 79
Zvizdović, fra Anđeo 171 443
Zvorničanin, Mehmed-aga 420

Žic 466
Živanović, Ž. 461 608
Živković, Mihajlo 53
Županič, N.

*** Redovita Izdanja

1. L. Kordić, *Livade snova i vjetrova* (Pjesme), 2. izd. Rim 1974, str. 78, dol. 2.
2. L. Kordić, *Plime neizmjerja* (Izabrane pjesme), Rim 1970, str. 120, dol. 2.
3. M. Vidović, *Ribnjak Betezda* (Pripovijesti), Rim 1971, str. 204, dol. 2.
4. F. Nevistić, *Temelji demokracije*, Rim 1971, str. 274, dol. 3.
5. K. Vasilj, *Sloboda i odgovornost* (Naravna etika), Rim 1972, str. 328, dol. 4.
6. P. Kordić, *Slavoluk vrh ruševina* (Drama iz hrvatske borbe), Rim 1972, str. 318, dol. 4.
7. D. Mandić, *Crvena Hrvatska* (Najstarija povijest južne Hrvatske), 2. izd., Rim 1972, str. 356, dol. 4.
8. D. Mandić, *Hrvatske zemlje u prošlosti i sadašnjosti*, 1. izd. 1973, iscrpljeno. Vidi «Sabrana djela».
9. J. Prpić, *Posljednji svibanj* (Pjesme iz hrvatskog egzodusa), Rim 1973, str. 104 (ilustrirano), dol. 4.
10. L. Kordić, *Hrvatska iseljenička lirika* (Antologija), Rim 1974, str. 190, dol. 2.
11. V. Grubišić, *O hrvatskom jeziku* (Jezikoslovne rasprave), Rim 1975, str. 176, dol. 3.
12. F. Dujmović, *Hrvatska na putu k oslobođenju. Uspomene i prosudbe*, Rim 1976, str. 584, dol. 10.
13. M. Juranić, *Povratak ptice* (Pjesme), Rim 1975, str. 78, dol. 3.
14. B. Perović, *Hrvatski katolički pokret*, Rim 1976, str. 320, dol. 6.
15. D. Baton, *Mladi Stepinac. Pisma zaručnici*, Rim 1975, str. 134, dol. 3.
16. A. Kadić, *Trubač iz daljine* (Izabrane pjesme Vinka Nikolića), Roma-Chicago 1976, str. 110, dol. 2.
17. P. Kordić, *Probođeni svjetlaci* (Pjesme), Chicago-Roma-Zürich 1977, str. 108, dol. 4.
18. K. Vasilj, *Ljepota i umjetnost* (Estetika), Chicago-Roma- Zürich-Toronto 1979, str. 216, dol. 7.80.
19. L. Kordić, *Krateri i gejziri* (Eseji), Chicago-Roma-Zürich 1978, str. 320, dol. 10.75.
20. P. Kordić, *Ognjeno oko Proroka* (Drama), Chicago-Roma-Zürich-Toronto 1979, str. 194, dol. 5.

21. A. Kadić, *Iseljena Hrvatska* (Povijesne prosudbe), Chicago-Roma-Zürich-Toronto 1979, str. 244, dol. 9.
22. H. Ban, *Urotnik na Manhattanu* (Roman), Chicago-Roma-Zürich-Toronto 1979, str. 366, dol. 9.
23. Gordan Pavić, *Nazdravica s Križa* (Pjesme, bogato ilustrirane), Chicago-Roma-Zürich-Toronto 1980, str. 106, dol. 8.
24. V. Grubišić, *Tri drame: Prokrvavljena brina, Spomenik, Legenda sv. Jurja,* Chicago-Roma-Zürich-Toronto 1981, str. 154, dol. 6.
25. V. Grubišić, *Ne začuđuju čudesa* (drama o ukazanjima u Medjugorju), Toronto-Zürich-Roma-Chicago 1982, str. 56, dol. 4.

*** Izvanredna Izdanja:

1. Sabrana djela D. Mandića:
   1) *Hrvatske zemlje u prošlosti i sadašnjosti,* 2. izd., Rim 1973, str. 208, dol. 4 (*).
   2) *Crvena Hrvatska,* 3. izd., Rim 1973, str. 364, dol. 5.
   3) *Državna i vjerska pripadnost B. i H.,* 2. izd., Chicago-Rim 1978, str. 606, dol. 12.
   4) *Bogomilska crkva bosanskih krstjana,* 2. izd., Chicago-Roma-Zürich 1979, str. 620, dol. 15.
   5) *Etnička povijest Bosne i Hercegovine,* 2. izd., Toronto-Zürich-Roma-Chicago 1982, str. 706.
   6) *Hrvati i Srbi dva stara različita naroda,* Chicago-Roma-Zürich-Toronto 1980, str. 422, 2. izd., dol. 15.
2. A. Benigar, *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal* (Dokumentirani životopis), Rim 1974, str. 944 + 73 slike izvan teksta, dol. 15.
3. I. Sivrić, *J. G. Strossmayer. New Light on Vatican I,* Rim 1975, str. 325, dol. 7.95.
9. P. Kordić, *Cosmological Encounter With God* (Dokaz Božje opstojnosti), Norval 1981, str. 48, dol. 4.
— Š. Š. Ćorić, *Iseljeničke kiše,* preuzeto *od International Frasc* Press, New York 1981 (Pjesme), str. 84, dol. 6.

(*) Budući da od prvoga sveska «Sabranih djela» (*Hrvatske zemlje*) imamo još tek malo primjeraka, šaljemo ga samo onima koji naruče (predbilježe se na) cijeli niz od 12 svezaka «Sabranih djela».

Narudžbe prima:
ZIRAL, P.O. Box 97, Norval (Toronto), Ont. LOP-IKO, Canada.
ZIRAL, Hofackerstrasse 19, 8032 Zürich, Schweiz.
ZIRAL, Via Merulana 124 B, 00185 Roma, Italia.
ZIRAL, 4851 Drexel Blvd., Chicago, Ill. 60615, USA.